KÂVYASANGRAHA. 18.

THE RÂMÂYÂNAS

OF

MOROPANTA

(THE GREAT MARÂTHÎ POET OF THE MAHÂRÂSHTRA.)

"*The Râmâyaṇa is the only poem which inspires our breasts with a love of goodness in the entire sense of the word.*"

R. T. H. GRIFFITHS, M. A.

PART IV.

Containing 4 Râmâyanas.

(39-42)

EDITED WITH

CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES

BY

VÂMANA DÂJÎ OKA,

HEAD MASTER, HIGH SCHOOL, RAIPORE

AND

S'IVARÂM TÂNBÂ DUBE, B. A.

FIRST ASSISTANT MASTER, NEILL CITY HIGH SCHOOL, NAGPUR.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF JÂVAJÎ DÂDÂJÎ'S "NIRNAYA-SÂGAR" PRESS,

Bombay.

1896.

Price 2½ Rupees.

(Registered according to the Act XXV of 1867.)

All rights reserved by the publisher.]

काव्यसंग्रह. १८.

महाराष्ट्रकविवर्यमोरोपंतकृत

रामायणें.

भाग चवथा.

(३९–४२)

अष्टोत्तरशत केलीं जेणें **रामायणें** पृथप्रस तीं, ।
भारतभागवतादि ग्रंथ करी मान्य जे समग्र सर्ती. ॥

हा

वामन दाजी ओक,
हेडमास्तर, हायस्कूल, रायपूर,
व
शिवराम तानबा दुबे, बी. ए.
फर्स्ट असिस्टन्ट मास्तर, नील सिटी हायस्कूल, नागपूर,

यांनीं अर्थनिर्णायक व अवांतर माहितीच्या टीपा देऊन
आणि चार परिशिष्टें जोडून तयार केला;

तो

मुंबईत जावजी दादाजी यांच्या 'निर्णयसागर' छापखान्याचे मालक
तुकाराम जावजी यांनीं छापून प्रसिद्ध केला.

१८९६.

किंमत २॥ रुपये.

महाराष्ट्र भाषेचें आणि कवितेचें

आस्थापूर्वक अध्ययन

करूं पाहणाऱ्या सज्जनांस

हा ग्रंथ

सप्रेम अर्पण करितों.

'काव्यसंग्रह'कार.

अनुक्रमणिका.

अनुक्रमांक.	रामायणनाम.	ग्रंथसंख्या.	पृष्ठांक.
३९	अनुष्टुब्रामायण	१५१	१-२२
	,, उपसंहार....	२	२३-
४०	मंत्रिरामायण	९१	२३-२४
	,, उपसंहार....	१	२४-
४१	सप्तमंत्ररामायण	९१	२४-४२
	,, उपसंहार....	२	४३-
४२	मंत्ररामायण (संस्कृत)-मंगलाचरणम्	१२	४३-४६
	,, -बालकांडम्	२८६	४६-८९
	,, -अयोध्याकांडम्	२६०	८९-१२३
	,, -अरण्यकांडम्	३९०	१२३-१६५
	,, -किष्किंधाकांडम्	३९०	१६६-२०८
	,, -सुंदरकांडम्	४६८	२०८-२५२
	,, -युद्धकांडम्	११९८	२५३-३६३
	,, -उत्तरकांडम्	१०१४	३६४-४६९
	,, -काव्योपसंग्रहः	१३	४७०-४७१
	,, -प्रतिकांड मंत्रसंख्या	१३	४७१-४७२
	,, -उपसंहार	१	४७२
	एकंदर ग्रंथसंख्या	४३०४	

परिशिष्टें.

	परिशिष्टें.	पृष्ठांक.
१	वंशवृक्ष....	१-६
२	अधिक टीपा	७-३५
३	मूळाचें शुद्धिपत्र	३६-३७
४	टीपांचें शुद्धिपत्र	३८-८४

सूचना.

हा भाग तयार करण्याच्या कामीं आम्हांस अनेक 'काव्यसंग्रह'हितैषी जनांनीं मनापासून साहाय्य केलें. रा० रा० दत्तात्रय घनश्याम सबनीस, सदाशिव मोरेश्वर भिडे, नागनाथ केशव गोडबोले, केशव विश्वास फणसे, मोरो गणेश लोंढे, रामचंद्र विष्णु सोमण, गोविंद विष्णु श्रीखंडे, प्रो० श्रीधर विष्णु परांजपे, बी० ए० व नागपुरास असणारे आमचे जुने विद्यालयीन वयस्य यांनीं अर्थनिर्णायक टीपांतील दोष, छापील प्रतींतील अशुद्धें, दुबार्थे पद्यांचा अर्थ इत्यादि प्रकरणीं मार्मिक लेख पाठवून साहाय्य केलें यास्तव या सकल सज्जनांचे फार फार आभार मानून व 'वारंवार अशीच मदत करावी' असें सविनय सुचवून हा लेख पुरा करितों.

'काव्यसंग्रह'कार.

मोरोपंतकृत रामायणें.

भाग चवथा.

---

३९. अ[1]नुष्टुबूरामायण.

(अनुष्टुभ् वृत्त.)

बालकांड.

श्रीश **ब्र**ह्मादि देवांहीं करुनि स्तुतिवंदन, ।
प्रार्थितां **रा**वणवधा होय **द**[2]शरथनंदन. ॥ १
कौसल्या प्रसवे **रा**मा, **कै**केयी **भ**रता सती, ।
जी **सु**मित्रा **ल**क्ष्मणा[3]ख्या **श**त्रुघ्ना[3]व्हा सुतास ती. ॥ २
राम **ल**क्ष्मण मागोनि ने, ज्या **गा**धिज नाम, हा, ।
ज्यांच्या नामें न संसारीं बाधे [4]आधि जना महा. ॥ ३
अस्त्रें दे शत, अत्युग्रा **ता**[5]टका पर मारवी, ।

---

१ या काव्याचें वृत्त 'अनुष्टुभ्' आहे म्हणून यास '**अनुष्टुबूरामायण**' असें नांव दिलेलें आहे. या वृत्ताचें लक्षण श्रीक्षेमेंद्रकृत 'सुवृत्ततिलक' नामक ग्रंथांत आहे तें येथें देतों:—'पंचमं लघु सर्वेषु सप्तमं द्विचतुर्थयो: । गुरु षष्ठं च सर्वेषामेतच्छ्लोकस्य लक्षणम् ॥ १४ ॥ असंख्यो भेदसंसर्गादनुष्टुप्छन्दसां गण: । तत्र लक्ष्यानुसारेण श्रव्यताया: प्रधानता ॥ १५ ॥' (सुवृत्ततिलक–प्रथम विन्यास), 'अनुष्टुप्छन्दसां भेदे कैश्चित्सामान्यलक्षणम् । यदुक्तं पंचमं कुर्याल्लघु षष्ठं तथा गुरु ॥४॥ तत्राप्यनियमो दृष्ट: प्रबंधे महतामपि । तस्मादव्यभिचारेण श्रव्यतैव गरीयसी ॥ ५ ॥' (सुवृत्ततिलक–द्वितीय विन्यास). याचा भावार्थ:–अनुष्टुप्छंदाच्या प्रत्येक पादांत पांचवें अक्षर लघु आणि सहावें अक्षर गुरु असावें; द्वितीय आणि चतुर्थ पादांचें सातवें अक्षर नित्य लघु असावें. हें या छंदाचें सामान्य लक्षण आहे. याचे असंख्य भेद आहेत आणि मोठमोठ्यांच्या प्रबंधांत पूर्वोक्त सामान्य लक्षणाचें उल्लंघन केल्याचें आढळतें, तथापि प्रत्येक पादाचें पंचम अक्षर लघु आणि षष्ठ अक्षर गुरु असावें हा नियम अवश्य पाळला पाहिजे. श्रुतिसुखत्व अथवा सुश्रव्यत्व हेंच या छंदाचें प्रधानलक्षण होय. या काव्यांत कोणतीही चित्ररचना साधावयाची नसल्यामुळें हें पंतांच्या इतर रामायणांपेक्षां बरेंच सुरस, मनोहर आणि सुबोध उतरलें आहे. २. दशरथपुत्र. ३. आख्या=आव्हा=नाम. ४. मनोव्यथा. ५. ताटका ही सुकेतु नामक यक्षाची कन्या होती. ही मोठी बलवान् असून, जंभपुत्र सुंद याची स्त्री होती. हिला त्यापासून मारीच आणि सुबाहु, असे दोन पुत्र झाले. विश्वामित्रानें रामाकडून हिचा वध करविला. पुढें यज्ञकाळीं सुबाहु मरण पावून, रामबाणाच्या पिसाऱ्यानें मारीच उडून समुद्रांत जाऊन पडला तेव्हांपासून तो लंकेंत जाऊन राहिला. (भा० प्रा० ऐ० कोश.)

[1]स्ववंशजप्रभुजयें धरि [2]भा परमा रवी. ॥ ४
विघ्नकर्ते प्रभु पुढें टिकले न [3]खर क्षण, ।
श्रीलक्ष्मणाग्रजें केलें लीलेनें [4]मखरक्षण. ॥ ५
रामें लावुनि पायाच्या रजाच्या [5]पवना शिला ।
[6]अहल्या तारिली, श्रोत्यांगात्यांचा [7]भव नाशिला. ॥ ६
भंगी [8]भर्गधनुष्यातें, मनुष्यां तें न पाहवे, ।
वाहवे न सुरां दैत्यां, [9]गुणध्वनि न साहवे. ॥ ७
[10]ज्यां माता भूमि, तें कन्यारत्न देऊनि सादरें, ।
जामात जनकें केला, त्यजिलीच [11]रसा [12]दरें. ॥ ८
सीता देउनि रामा, दे लक्ष्मणा मग ऊर्मिळा, ।
दिल्या भरतशत्रुघ्ना बंधुच्या [13]दोन [14]दुर्मिळा. ॥ ९
भजोनि [15]परधर्मा [16]जी उग्रा भार्गवराम ती ।
श्रीरामाच्या पुण्यतेजें लावी [17]मार्गवरा मती. ॥ १०
[18]म्लानि कंटक हे दोष सारसा केतका, [19]पुरा ।
त्या न, तें स्वयशें हांसे [20]सार साकेत कापुरा. ॥ ११

---

१. स्ववंशांत उत्पन्न झालेल्या प्रभूच्या (रामाच्या) जयामुळें. २. शोभा, कांति. ३. खरप्रमुख चवदा हजार राक्षस. ४. यज्ञसंरक्षण. ५. पवन=वायु. ६. अहल्या ही गौतममुनीची पत्नी. हिचें इंद्रानें धर्षण केलें, म्हणून तिला 'तूं शिला होशील' असा शाप मुनीनें दिला. पुढें हिच्या प्रार्थनेवरून 'दाशरथी रामाच्या पदरज:कणानें तुझा उद्धार होईल' असा उ:शाप दिला. त्याप्रमाणें रामानें तिचा उद्धार केला—अशी कथा आहे. ७. संसार. ८. महादेवाच्या धनुष्यातें. ९. प्रत्यंचेचा आवाज. १०. ज्या कन्यारत्नाला भूमि माता आहे तें कन्यारत्न. ११. पृथ्वी. १२. भयें. १३. दोन कन्या. (मांडवी आणि श्रुतकीर्ति.) १४. दुर्लभ अशा. १५. पराच्या (दुसऱ्याच्या, विप्राहून अन्याच्या=क्षत्रियाच्या) धर्मा. १६. जी मति उग्रा झाली ती. १७. उत्तममार्गा. परधर्मा भजोनि जी मति उग्रा (तीव्रा—भयंकरा) [झाली] ती (मति) भार्गवराम (परशुराम) श्रीरामाच्या पुण्यतेजें उत्तम मार्गाला लावी. १८. म्लानि (निस्तेजपणा—कोमेजून जाणें) हा सारसा (कमळाला) दोष आहे, कंटक (कांटे) हा केतका (केवड्याला) दोष आहे. [परंतु] हे दोष त्या पुरा (अयोध्येला) न (नव्हते.) त्या अयोध्यानगरींत म्लानि (गरिबी) आणि कंटक (दुष्ट लोक) नव्हते—असा भाव. तें सार (श्रेष्ठ) साकेत (अयोध्यानगर) कापुरा स्वयशें हांसे=कापुरापेक्षां अयोध्यानगराचें यश अधिक शुभ्र होतें. १९. अयोध्येला. २०. हें 'संदष्टक' नामक यमकाचें उदाहरण आहे. जेव्हां द्वितीय पाद चतुर्थ पादीं आवृत्त होतो तेव्हां त्या यमकाला 'संदष्टक' असें म्हणतात. ['प्रत्येकं पश्चिमयोरावृत्त्या पादयोर्द्वितीयेन । यमके संजायेते गर्भ: संदष्टकं चेति ॥' काव्यालंकार—अध्याय ३ श्लोक ७.] याप्रकारचीं यमकें पंतांच्या काव्यांत अनेक आहेत.

अयोध्याकांड.

यौवराज्याभिषेक स्वज्येष्ठपुत्रीं करावया ।
राजा योजी, गुरु[1] म्हणे, 'हा विचार बरा वेया[2].' ॥ १२
मागे स्ववर कैकेयी मंथराभिन्नधी[3], 'रतो ।
मनुवर्षें[4] वनीं राम' जाहला खिन्न धीर तो. ॥ १३
पुत्रराज्यार्थ करितां प्रियेनें अंतराय[5] हा, ।
सत्यपुत्रप्रेमपाशीं म्हणे तो संतराय[6] 'हा[7]!' ॥ १४
श्रीसत्यधर्म रक्षाया सोडिली सत्वर क्षिती[8], ।
कीं साधुपुत्र[9] ताताचें सर्वस्वें सत्व रक्षिती. ॥ १५

---

१. वसिष्ठ. २. वयोमानानें पाहिलें असतां. ३. मंथरेनें भिन्न (बिघडविलेली आहे) धी (मति), जीची ती. मंथरेच्या उपदेशानें जिच्या मतींत बदल अथवा फितूर झाला ती. मंथरा ही विरोचनकन्या. रावणवधरूप देवकार्य साधण्यासाठीं देवांनीं या कुब्जावेषधारिणी अप्सरेला केकयराजाकडे पाठविलें होतें. केकयराज अश्वपति यानें दासी म्हणून हिला कैकयीपाशीं ठेविलें होतें. (सर्ग ७ श्लोक १-३० पहा.) ४. चवदा वर्षें. मनु=हा शब्द 'चवदा' याचा पर्याय आहे. कारण, मनु एका कल्पांत चौदा होतात. सहा मनु होऊन गेले. प्रस्तुतचा मनु सातवा आहे व पुढें सात मनु व्हावयाचे आहेत. प्रत्येक मनूच्या कालसत्तेस 'मन्वंतर' असें म्हणतात. ४३,२०,००० मानुष वर्षांनीं एक मन्वंतर होतें आणि अशा चौदा मन्वंतरांनीं ब्रह्मदेवाचा एक दिवस होतो. या चौदा मनूंचीं नांवें:—(१) स्वायंभुव, चैत्र शुद्ध ३ चंद्रवार, कृत्तिका नक्षत्र. (२) स्वारोचिष, चैत्र शु० १५ बुधवार, चित्रा नक्षत्र. (३) औत्तमि, ज्येष्ठ शु० १५ बुधवार, ज्येष्ठा नक्षत्र. (४) तामस, आषाढ शु० १० शुक्रवार, स्वाती नक्षत्र. (५) रैवत, आषाढ शु० १५ शुक्रवार, उत्तराषाढा. (६) चाक्षुष, श्रावण वद्य ८ रविवार, रोहिणी. [इतके मनु झाले.] (७) वैवस्वत, भाद्रपद शु० ३ शुक्रवार, हस्त. [हा चालू मनु आहे]. (८) सावर्णि, आश्विन शु० ९ रविवार, श्रवण. (९) दक्षसावर्णि, कार्तिक शु० १२ गुरुवार, उत्तराभाद्रपदा. (१०) ब्रह्मसावर्णि, कार्तिक शु० १५ सोमवार, कृत्तिका. (११) धर्मसावर्णि, पौष शु० ११ शनिवार, रोहिणी. (१२) रुद्रसावर्णि, माघ शु० ७ मंगळवार, अश्विनी. (१३) दैवसावर्णि (रौच्यसावर्णि) फाल्गुन शु० १५ गुरुवार, उत्तराफाल्गुनी. (१४) इंद्रसावर्णि, फाल्गुन व० ३० मंगळवार, रेवती. [हे शेवटचे सात मनु यापुढें यावयाचे आहेत.] ५. विघ्न. ६. साधुश्रेष्ठ. ७. हाय. ८. पृथ्वी, राज्य. ९. उत्तम पुत्र. हें 'अर्थांतरन्यास' नामक अलंकाराचें उदाहरण आहे. विशेष गोष्ट सांगून तिला बळकटी आणण्यासाठीं म्हणजे तिचें समर्थन (दृढीकरण) करण्यासाठीं सामान्य गोष्ट सांगितली म्हणजे 'अर्थांतरन्यास' झाला. बापाचें वचन पाळण्यासाठीं रामानें राज्य सोडून दिलें तें ठीकच केलें अशी गोष्ट सांगून त्यावरून त्याच्या समर्थनासाठीं 'सत्पुत्र सर्व संपत्तीची हानि पत्करून बापाचें सत्व राखतात' अशी सामान्य गोष्ट (असा सामान्य नियम) सां-

सीतालक्ष्मणसंयुक्त श्रीराम प्रभु सद्रसें ।
गुरुतें वंदुनि निघे, वन मानुनि भद्रसें. ॥ १६

वदले वल्कलधरा रामा पाहोनि 'हा!' यती; ।
म्हणे अयोध्या निश्रीका शोका वाहोनि 'हाय!' ती. ॥ १७

राजाज्ञतें सुमंत्रें तो रथीं प्रार्थूनि वाहिला; ।
शृंगवेरीं प्रियसखें गुहकें साश्रु पाहिला. ॥ १८

जटा रचुनि दे आज्ञा सुमंत्रा 'परतें' असी. ।
त्यास होय प्रिय हित प्रभूक्त पॅर तें असी. ॥ १९

गितलीं आहे. केव्हां केव्हां आधीं सामान्य गोष्ट सांगून नंतर तिच्या समर्थनासाठीं विशेष गोष्ट सांगितली असते तेव्हां ही 'अर्थांतरन्यास' होतो. याचें लक्षण:—'सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते। यत्र सोऽर्थांतरन्यास: साधर्म्येणेतरेण वा ॥' [काव्यप्रदीप—दशम उल्लास—कारिका २३—काव्यमाला—पृ० ४१३.] या अलंकारांत 'जें झालें तें ठीक झालें, तें तसेंच व्हावयाचें किंवा व्हावें अथवा करावें, तसें करणें अथवा होणें हा सामान्य नियम आहे' असें प्रतिपादन केलेलें असतें. या अलंकाराचीं उदाहरणें पंतांच्या काव्यांत विपुल आहेत:—'दुर्बुद्धि आवडे मूढा, गाढवा जेंवि गाढवी.' [अनुष्टुभ्रामायण—श्लो० ४४.]

१. मोठ्या प्रेमानें. २. मंगलप्रद. ३. अयोध्या=अयोध्यावासीजन हें उपादानलक्षणेचें उदाहरण आहे. या उपादानलक्षणेची व्याख्या विश्वनाथकविराजानें 'साहित्यदर्पणां'त अशी केली आहे:—'मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये। स्यादात्मनोऽप्युपादानादेषोपादानलक्षणा ॥' [परिच्छेद २।१४], 'स्वसिद्धये पराक्षेप: परार्थं स्वसमर्पणम् । उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥ ५ ॥' [काव्यप्रकाश—द्वितीय उल्लास]. भावार्थ:—ज्या लक्षणेनें वाक्यार्थाचा अन्वयबोध व्हावा म्हणून शब्दांच्या मुख्यार्थासह त्या मुख्यार्थानें सूचित केलेला इतर अर्थ याचें ग्रहण करतात तिला 'उपादानलक्षणा' म्हणतात. शक्यार्थाच्या सिद्धीसाठीं अशक्यार्थाचें उपस्थान करणें आणि अशक्यार्थाच्या सिद्धीसाठीं शक्यार्थाचें समर्पण (त्याग) करणें याला 'उपादान लक्षण' असें म्हणतात. यावरून जेव्हां स्वार्थाचा परित्याग न करतां पदार्थाची उपस्थिति होते तेव्हां ती उपादानलक्षणा होय. या लक्षणेच्या विवेचनांत 'श्वेतो धावति' म्हणजे 'पांढरा धांवतो' (पांढरा घोडा धांवतो), 'कुंता: प्रविशन्ति' म्हणजे 'भाले शिरतात' (भालेवाले शिपाई शिरतात), अशी उदाहरणें दिलीं आहेत. या लक्षणेस 'अजहत्स्वार्था लक्षणा' असेंही म्हणतात. मूळ लक्षणेचे भेद दोन:—शुद्धा आणि गौणी. शुद्धेचे भेद दोन:—उपादानलक्षणा व लक्षणलक्षणा; या प्रत्येकीचे दोन भेद:—सारोप व साध्यवसना; यावरून शुद्ध लक्षणेचे चार भेद झाले. गौणी लक्षणेचे दोन भेद:—सारोप व साध्यवसना. याप्रमाणें लक्षणा षड्विध आहे. ४. शोभारहित. ५. डोळ्यांत अश्रु (आसवें) आणून. ६. रामवचन. ७. परंतु. ८. खड्ग.

म्हणे सख्यासि, '[1]गंगेच्या पारा [2]सुतरि लागु हे'. ।
[3]भवार्णवीं [4]उतरिता सुखें उतरिला गुहें. ॥ २०
निववी श्रीभरद्वाजा, ज्या नसे अन्य कामना, ।
तरोनि तोष प्रभु दे सूर्याच्या [5]कन्यकामना. ॥ २१
[6]चित्रकूटीं मग वसे, गवसे आयता तया ।
तथील जो [7]सत्समाज, भेट दे [8]काय तात [9]या? ॥ २२
स्त्रीच्या बोलें दशरथें [10]वरदेशा [11]परा सुता ।
धाडूनि, वरिली [12]जाया [13]परदेशा [14]परासुता. ॥ २३
गुरुनें [15]मातुलकुलस्थित सानुज सत्वर ।
आणवीला भरत, जो [16]गुणौघनटचत्वर. ॥ २४
ऐके वृत्त, म्हणे ज्ञाता [17]तो, 'जी मज्जननी, तिचा ।
आचारही [18]ज्यांत नाहीं गंध सज्जननीतिचा.' ॥ २५
सन्मनीं त्याग तोषाचा [19]भरता हेतु लाजसी ।
ताता शङ्का नसे कोणा भरता हे तुला जसी. ॥ २६
भरतें त्यजिली माता लोभांधमति उद्धता, ।
कौसल्येला कळविली पुन्हाही आत्मशुद्धता. ॥ २७
[20]तत्करें गुरु [21]ताताची करवी बरवि [22]क्रिया, ।
त्या राज्या ज्ञानादरें तो धरवी वर [23]विक्रिया. ॥ २८

१. गंगा=गोदावरीनदी. २. उत्तम नौका. ३. संसारसमुद्रांत. ४. उतरविणारा, पार नेणारा, उतरून नेणारा. ५. यमुनाचित्ताला. ६. प्रयागास आगगाडीनें जातांना वाटेंत मणिकपुर नांवाचें रेल्वेस्टेशन लागतें. तेथून मणिकपुर—झांशी रेल्वेनें गेलें असतां चित्रकूट लागतो. चित्रकूट हें विंध्याचें शिखर आहे. येथें मंदाकिनी नांवाची नदी आहे. प्रयागापासून पायरस्त्यानें चित्रकूट तीस कोस आहे. येथें अलीकडे अमृतराव साहेब व त्यांचे चिरंजीव विनायकराव साहेब राहात असल्यामुळें चित्रकूट महाराष्ट्रांत पुष्कळ माहीत झाला आहे, व त्यामुळेंच येथें महाराष्ट्रीयांची वस्ती झाली होती. ७. साधुवृंद. ८. जणूं काय. ९. रामास. १०. वर देणाऱ्यांमध्यें ईश (श्रेष्ठ). ११. श्रेष्ठ. १२. जाण्यासाठीं. १३. स्वर्गलोका. १४. प्राणहीनता, असुहानि. १५. आजोळीं असलेला शत्रुघ्नासह भरत. (मातुल=मामा युधाजित.) १६. गुणसमुदायरूप जो नट त्याचें अंगण असा. १७. भरत. १८. ज्या आचारांत. १९. हें 'संदष्टक' नामक यमकाचें उदाहरण आहे. पुढें ४०व्या श्लोकांतही हेंच यमक आहे. २०. त्या भरताच्या हस्तें. २१. दशरथाची. २२. और्ध्वदेहिक संस्कार, प्रेतक्रिया. २३. तो वर (श्रेष्ठ भरत) ज्ञानादरें (ज्ञानाचा आदर करून, ज्ञानास श्रेष्ठ समजून) राज्या (भावाच्या राज्याला) विक्रिया (अन्यथाभाव=अराज्यत्व) धरवी=तो भरत ज्ञानी असल्यामुळें भावाचें राज्य हें विक्रिया आहे=अराज्य आहे—असें मानी—असा भाव.

त्यजी पुरी, प्रभुकडे जाय तो सात[1], तापली ।
जी गुहाची मति तिला कळवी शुद्धि आपली. ॥ २९
जाणवी श्रीभरद्वाजा स्वभक्तिभर, तापहा[2] ।
तो म्हणे, 'चित्रकूटीं जा, श्रीरामा, भरता! पहा.' ॥ ३०
गृष्टिरीति[3] प्रभु, भ्राता तोहि तर्णकरीति[4] घे, ।
तातवृत्तविषें बंधु तत्तकर्ण करी तिघे. ॥ ३१
साश्रु श्रीराम ताताला प्रेमें दे पिंडतोय, ती ।
कथा गातां जो स्वयोगीं न पाहे खिंड[5] तो यती. ॥ ३२
'देऊँ[6] गुरुवचें वर्षें चवदा विरहास हाँ, ।
हे[8] सुधेची पित्या हर्षें चव दावि, रहा, सहा.' ॥ ३३
भरतें वरिल्या राज्या रक्षाया पादुका नतें, ।
नंदिग्रामीं घातलें जें नाशी तापा दुकान[9] तें. ॥ ३४
प्रभुच्या दर्शनें पावे स्वाश्रमीं सुख अत्रि, तें. ।
वर्णिलें सर्व शर्वादिदेवें[10] केवळ न त्रितें[11]. ॥ ३५
अनसूया अलंकारी श्रीलाही अंगरागदा[12], ।
ती मोडाया श्रमा स्वाशी[13] दे, जैसी संगरा[14] गदा. ॥ ३६

अरण्यकांड.

विराधाच्या[15] सुखविले तपस्वी शापवारणें, ।
वदले, 'साधु निववा, सद्वैरी[16] तापवा रणें.' ॥ ३७

---

१. स्वजनांसह. २. तापाचा नाश करणारा, त्रिविधतापहर्ता. ३. एक वेळा व्यालेल्या गाईची रीति. 'गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः' इति हलायुधः. ४. वासराची रीति. ५. खंड, अंतर, व्यवधान. ६. ही रामोक्ति भरतास उद्देशून आहे. ७. हा (राम) [तुला–भरताला] चवदा वर्षें तातवचनपालनार्थ वियोगदुःख देवो. ८. हे (ही रामाची–माझी वनवासस्थिति) पित्या (बापाला–दशरथाला) सुधेची चव (अमृताची गोडी) दावि (दाखविते) [यास्तव, हे भरता! तूं माझ्याशिवाय अयोध्येंत एकटा] रहा (अस) [आणि विरहदुःख] सहा (सोस). ९. दुकान घालणें=दुकान रचणें, स्थापणें=तपश्चर्या करणें. १०. शंकरप्रमुख देवांनीं. ११. ऋषिविशेष त्राणें. १२. उटी देणारी. १३. सु+आशी=चांगला आशीर्वाद. १४. युद्धा. १५. विराध क्रौंचावह नामक वनांत राहणारा राक्षस. याला रामलक्ष्मणांनीं बाण घालून मारिलें. हा मूळचा तुंबुरु नामक गंधर्व असून वैश्रवणाच्या शापानें (अध्यात्मरामायणाप्रमाणें दुर्वासाच्या शापानें–सर्ग १ श्लोक ३८ पहा.) राक्षस झाला. रामबाणानें गतप्राण होतांच हा शापमुक्त झाला. १६. साधूंचे शत्रु.

तापसांतें नमी चित्तें त्या सदा राम हर्षितें[1], ।
जो[2] प्राशी सिंधुतें, वंदी त्या सदारा[3] महर्षितें. ॥ ३८
जटायु गृध्रेंद्र सखा ताताचा बहु मानिला ।
प्रभुनें, हा प्रभुप्रेमा प्रेमें कोणीं न वानिला? ॥ ३९
गोदेतें[4] प्रभु सेवी, जी सर्वदा सांवरी[5] नया, ।
प्रेमें मुक्ति म्हणे जीच्या सर्वदासां वरीन या. ॥ ४०
त्याचें[6] चित्त न वैकुंठा, साकेता[7] आठवी, रते ।
रमा रम्योटजीं, वेद करिती पाठ वीर ते. ॥ ४१

---

१. आनंदितें. २. अगस्त्यमुनि. हें पर्यायोक्तनामक अलंकाराचें उदाहरण आहे. जेथें कोणत्याही पदार्थाचें वर्णन, सरळ न करितां, रूपांतरानें अथवा पर्यायानें वळसा घेऊन केलें असतें तेथें **'पर्यायोक्त अलंकार'** होतो. 'रामाला नमस्कार असो' असें न म्हणतां 'सापत्नबंधुस्नुषाशापदग्धरक्षोगणाधिपांतकाला नमस्कार असो' असें वळसा घेऊन म्हटलें असतां पर्यायोक्त होतें. 'भवार्णवीं उतरिता' (श्लोक २० मागें पहा.) हें पर्यायोक्ताचेंच उदाहरण. या अलंकाराचें सुप्रसिद्ध उदाहरण म्हटलें तर 'अलिकुलवहनाच्या वाहना नेत होतें । शशिधरवहनानें लोटिलें मार्गपंथें ॥ नदिपतिरिपु त्याचा तात भंगोनि गेला । रविसुत महिसंगें फार दुःखीत झाला ॥' हा श्लोक होय. तसेंच 'खद्वंधूंचीं झालीं युगपत् शून्योत्सवें महा गेहें' [विराटपर्व—अ० १ गी० १७८], 'केलेंचि धन्य दर्शनदानें येऊनि कानना मातें; । अजि देवेश, निववें बहु हे सेवूनि कान नामातें ॥' [वनपर्व—अध्याय १३ गीति ५५ पहा.] ३. सस्त्री. ४. ही गोदावरी प्रसिद्ध नाशिकाजवळची नव्हे. राजमहेंद्रीच्या पश्चिमेस ७५।१०० कोसांचे सुमारास जी गोदावरी आहे ती येथें घेतली पाहिजे. हल्लींचें सिंहलद्वीप हें जर लंका बेट असेल तर येथें प्रसिद्ध नाशिकाजवळच्या गोदावरीचें ग्रहण करणें सयुक्तिक होणार नाहीं. याचप्रमाणें गोदावरीच्या मुखाजवळ जें जनस्थान आहे तेंच रामाचें वसतिस्थान समजलें पाहिजे. हल्लींच्या प्रसिद्ध नाशिकाला जनस्थान म्हणतात ही भ्रांति आहे. हल्लींच्या नाशिकाजवळ पंचवटी म्हणून जें स्थान आहे तें रामाचें पंचवटी स्थान नसून गोदावरीच्या मुखाशीं जें पंचवटी आहे तें रामाचें निवासस्थान असावें असें अर्वाचीन शोधकांचें मत आहे. ५. जी सर्वकाळ नया (नीतीला) सांवरी=संरक्षी [आणि] जीच्या या सर्व दासां (भक्तां) वरीन [असें] मुक्ति प्रेमें म्हणे. ६. त्याचें (रामाचें) चित्त वैकुंठा [किंवा] साकेता (अयोध्येला) न आठवी, रमा (सीता) रम्योटजीं (सुंदर पर्णशाळेमध्यें) रते.[आणि] ते वीर (रामलक्ष्मण) वेद पाठ करिती. ७. अयोध्या. ही सप्त पुऱ्यांतील एक होय. सात पुरींचीं नांवें:—'अयोध्या मथुरा माया काशी कांची अवंतिका । पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायकाः ॥.' 'अयोध्या ही काशीपासून तीस कोस रेलवेचे मार्गावर आहे. हा मार्ग औंध व बुंदेलखंड रेलवे कंपनीनें केला असून तेथून नजीकच लखनौ आहे. अयोध्येजवळ तीन कोसांवर फैजाबाद म्हणून एक मुसलमानी शहर आहे. अयोध्या हा सर्व गांव राजमंदिरांनीं भरला असून तेथें 'हनुमंतगढी' म्हणून एक मारुतीचें देऊळ आहे, तेथें बैरागी राहतात. या ठिका-

त्या श्रीपंचवटीमध्यें वसतां, रावणस्वसा ।
स्वसामर्थ्यें हरूं पाहे जो दुर्जर शिवस्वसा. ॥ ४२
दंडितां तीस, तद्भ्राता न धरी परवा खर, ।
प्रभुतेजें नुरे वज्र तेजस्वी, पर वाखर? ॥ ४३
सांगे शूर्पणखा, कामक्रोधलोभाग्नि वाढवी, ।
दुर्बुद्धि आवडे मूढा, गाढवा जेंवि गाढवी. ॥ ४४
मायामृग मन श्रीचें तो कार्तस्वरसा बळें ।
मोही, करूनि प्रभुचा शोकार्त स्वर, सावळें. ॥ ४५
प्रसादरत्न योग्या धिक् कवडी दे वरा सती, ।
सत्तापें ताप भोगाया दवडी देवरास ती. ॥ ४६
रावणें, एकली सीता पर्णशाळेंत राहिली, ।
पाहिली, व्योमगरथीं सर्वनाशार्थ वाहिली. ॥ ४७

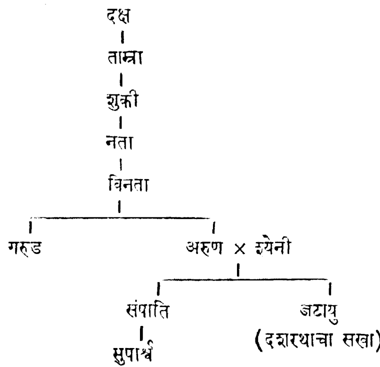
णाजवळच रामचंद्राचें जन्मस्थान म्हणून आहे. परंतु त्याजवर आतां मुसलमानांनीं मशीद केली आहे; याजमुळें बैरागी व मुसलमान यांची नेहमी तक्रार चालत असते. तसेंच, तेथें दुसरें त्रेताराम म्हणून एक ठिकाण आहे. शिवाय स्वर्गद्वार या नांवाचा एक घांट असून तेथें शरयू म्हणून मोठी नदी आहे. येथें चोवीस अवतारांचें एक देऊळ आहे. हा मुलूख फार उत्तम आहे तरी येथें भिकारी फार आहेत. येथें सरवरिये ब्राह्मणांची मोठी वस्ती आहे. या गांवापासून दहा कोसांवर स्वामी नारायण यांचें 'छपय्या' म्हणून गांव असून तेथें एक मोठें मंदिर बांधलें आहे. अयोध्येस वानर पुष्कळ आहेत. (ऐतिहासिक गोष्टी, भाग २—पृ० ४-५).

१. पंचवटी नामक पर्णशाळा (दलशाला). पर्णशाळा या नांवाचा गांव गोदावरीच्या मुखाजवळ उत्तरतीरीं अद्याप उत्तर तैलंगणांत आहे, त्या गांवाला पंचवटी हें नांव असावें असें अर्वाचीन शोधकांचें मत आहे. २. शूर्पणखा. ३. जिरवायास कठिण असा. ४. शिवाला समर्पण केलेल्या पदार्थासारिखा. ५. तिचा बंधु खर. ६. शस्त्रविशेष. प्रभूच्या (रामाच्या) तेजानें (तेजापुढें) तेजस्वी असें वज्र देखील टिकाव धरीत नाहीं—उरत नाहीं, मग शत्रूच्या वाखराचें काय चालणार आहे?—असा भावार्थ दिसतो. ७. हें अर्ध सुभाषितरूप आहे. ८. सुवर्णसा. तो कार्तस्वरसा (हिरण्मय) मायामृग (मारीच) प्रभूचा (रामाचा, रामासारखा) शोकार्त स्वर करूनि (शोकाचा शब्द करून) (सीतेचें) सांवळें (भोळें) मन बळें मोही—असा अन्वय. [कार्तस्वर=सोनें, या शब्दाचा विग्रह आढळतो:—'कृतस्वरे आकारविशेषे भवम्' अथवा 'कृता: पठिता: स्वरा येन । तस्मै देयम्' याचा भावार्थ कृतस्वर खाणींत उत्पन्न झालेलें अथवा ज्यानें स्वर (वेद) पाठ केले त्याला देण्यास योग्य जें तें=सोनें]. ९. साधुसंतापानें. १०. आकाशगामीरथांत=विमानांत.

[1]जटायु सोडवी सून, ऐकतां हाक, दापिल्या ।
भंगी, धर्मरणीं वांचों न देता [2]हा कदापि त्या. ॥ ४८
[3]क्षतार्त [4]विरथ क्रुद्ध [5]गृध्रपक्षति तोडुनी, ।
सोडुनि न्याय, साध्वीतें [6]ने कुधी हानि जोडुनी. ॥ ४९
[7]त्रिलोकी कीर्तिनें जीच्या गंगेनें तेंवि शोधिली, ।
ती [8]अशोकवनीं लंकावनीं नेउनि [9]रोधिली. ॥ ५०

---

१. जटायु. या गृध्राचे पूर्वज पुढील वंशावळींत दिले आहेत:—

२. रावणास. ३. जखमेनें व्याकुळ. ४. रथहीन. ५. गृध्राची (जटायूची) पक्षति (पंखांचीं मूळें). ६. ने=नेता झाला. हें येथें भूतकालदर्शक रूप आहे. 'घे, ने, ये, हो, इत्यादि एकारांत व ओकारांत धातूंचीं कर्तरि विध्यर्थी द्वितीयपुरुषीं एकवचनीं रूपें कवितेंत कधीं कधीं स्वार्थी तृतीयपुरुषीं एकवचनीं वर्तमानकाळीं व कधीं कधीं भूतकाळीं योजितात' असा नियम आहे. [पद्यरत्नावली, पृष्ठ ९० पहा.] याचीं उदाहरणें:—(१) **घे** इक्षु वारण जसा करपुष्करानें, (२) असें देखतां **ये** कृपा माधवातें, (३) हें हायन चवदावें **हो**, (४) न **दे** पाठि कोणीच राया बळी रे, (५) मागून **ये** दूरुनि चक्रपाणी, (६) तदुपरि हरिभेटी **ये** विदर्भेंद्र तेथें. ७. मर्त्यलोक, स्वर्गलोक आणि पाताळलोक. ८. अशोकवन या नांवाच्या उद्यानांत. [अशोकवनिकान्याय=रावणानें सीतेस अशोकवनांत नेऊन ठेविलें या प्रसिद्ध पुराणकथेवरून हा न्याय उत्पन्न झाला आहे. रावणानें सीतेला ठेवण्यासाठीं हेंच वन कां पसंत केलें याचें सयुक्तिक कारण सांगणें मोठें कठीण आहे. त्यानें सीतेला इतर कोठें ठेविलें असतें तरी चाललें असतें, म्हणजे कोणतेंही स्थळ सारखेंच कामीं पडलें असतें. यावरून कोणतेंही काम कोणाच्या हातून अनेक मार्गांनीं तडीस जाण्यासारखें असतां, त्यानें तें काम कोणा एका मार्गानें तडीस नेलें, तेव्हां तोच मार्ग त्यास अधिक आवडता होता असें नाहीं—अशा अर्थानें या न्यायाचा प्रयोग करतात.] ९. अडकवून ठेविली, प्रतिबंधांत ठेविली.

[१]दयिताविरहीं शोकें प्रभुचा [२]काय कोंदिला, ।
विलाप सर्व न जना करुणें आयकों दिला. ॥ ९१
वनीं विलाप प्रभुचा ज्याचिया श्रवणीं पडे, ।
रडे खग मृग व्याघ्र द्रुम वल्ली असें घडे. ॥ ९२
गृध्रेंद्र शोधितां **सी**ता क्षतमूर्छित देखिला, ।
सानुजें **श्री**वरें साक्षात् तातघातचि लेखिला. ॥ ९३
सांगे, '**द**शाननें **सी**ता नेली, केली दशा असी ।
[३]असीमोग्रें, हाणिला बा! [४]हाणि व्हाया यशा [५]असी'. ॥ ९४
मरणीं [६]सगुण ब्रह्म प्रेमें दे त्यासि मांडिला, ।
धन्यधन्यें [७]तन्मुखश्री [८]प्राशितां [९]काय सांडिला. ॥ ९५
दाहादि [१०]तत्क्रिया केली, खगांला मांस वाढिलें, ।
प्रभुनें या यशें [११]भक्तस्वांतींचें [१२]शल्य काढिलें. ॥ ९६
प्राप्त झाले [१३]**क**बंधाला, जैसे **चं**द्रार्क **रा**हुला, ।
समुद्ररिति मारूनी ते त्या योजनबाहुला. ॥ ९७
उपाय [१४]कार्यसिद्धीचा सांगे [१५]तो [१६]कृतवंदन, ।
'सखा करावा **सु**ग्रीव प्लवंग **र**विनंदन'. ॥ ९८
[१७]**म**तंगमुनिची [१८]शिष्या ज्या न नाश बरीस ती ।

---

१. सीतावियोगानें. दयिता=लग्नाच्या प्रिय बायकोस 'देवि दयिते' अशी संबुद्धि करून हांक मारतात. ['रूढायां देवि दयिते पुमानाह प्रियां प्रति। आर्यपुत्र च जीवेश नाथ साप्याह वल्लभम् ॥' इति सागरोक्तेः'. रंगनाथकृत विक्रमोर्वशीयनाटकटीका—पृष्ठ ५५-५६ पहा.] २. देह. ३. अमर्याद उग्र अशा रावणानें. ४. यश होण्यासाठीं तरवार मार. ५. खड्ग. ६. मनुजदेहधारी राम. ७. राममुखकांति. ८. सादर पाहत असतां. ९. देह. १०. त्या जटायूची दहनादि क्रिया. ११. भक्ताच्या (जटायूच्या) मनांतील. १२. आपला शेवट कसा होईल आणि कोण करील इत्यादि शल्य. १३. कबंध हा मूळचा विश्वावसु नामक गंधर्व. स्थूलशिरा मुनीच्या शापानें यास राक्षसयोनि प्राप्त झाली. इंद्राच्या वरानें याला योजनप्रमाण लांब असे हात होते. सीतेचा शोध करीत रामलक्ष्मण दंडकारण्यांत फिरत असतां कबंधानें त्यांस धरिलें, तेव्हां रामानें याचे बाहु बाणानें तोडून यास गतप्राण केलें. याच्या प्रेतांतून एक दिव्य पुरुष बाहेर आला, त्यानें रामस्तवन करून सीताशुद्धीचा मार्ग रामाला सांगून गंधर्वलोकीं गमन केलें. याप्रमाणें कबंधाचा उद्धार झाला. १४. सीता शोधून काढण्याचा. १५. कबंध, शापमुक्त गंधर्व. १६. केलें वंदन (नमन) ज्यानें (रामाला) तो कबंध. १७. हा शबरीचा गुरु होता. ह्याचा आश्रम क्रौंचारण्याचे पूर्वेस होता. ह्यानेंच शबरीस रामाला फळें देण्यास सांगितलें, असें वर्णन अध्यात्मरामायणांत आहे. १८. ती मतंगमुनिची शिष्या (शबरी) ज्या बरीस (ज्या चांगल्या गतीला) नाश न (नाश कधींही नाहीं) ती गति घे=त्या मोक्षपदवीला वरिती झाली.

गति घे, पूजुनि [1]सरोजानना [2]शबरी सती. ॥ ५९
[3]रघ्वादि पाहुनि ध्यानीं पंपास्थविरहाकुळा ।
वदले पावुनि स्वर्गी कंपा [4]स्थविर 'हा! कुळा!' ॥ ६०
[5]भ्राता उत्साह दे बोधें [6]मानसा वडिलापरी, ।
रामें शोकें विखरिला मान [7]सावडिला [8]परी. ॥ ६१

किष्किंधाकांड.

हनुमान् प्रभुला भेटे ज्या लग्नीं फार [9]चारु [10]तें, ।
[11]पुत्रसुस्वामिप्रियत्वें धरिला हर्ष मारुतें. ॥ ६२
सखा सुकंठ प्रभुला रुचला, [12]परिसास हा ।
लो[13]हगोलक दृष्टांत सुचला, परिसा [14]सहा. ॥ ६३

---

१. कमलानना. (रामा.) २. या बाईचें नांव श्रमणा. ही शबर (भिल्ल) जातीची होती म्हणून शबरी हें जातिवाचक नाम (सामान्यनाम) हल्लीं विशेषनाम झालें आहे. आलिकडे नामदेव (शिंपी), चोखामेळा (महार) इत्यादि विशेषनामें जातिवाचक म्हणजे सामान्यनामें झालीं आहेत, त्याचे उलट शबरीचें उदाहरण आहे, त्याचा उपयोग विशेषनामाप्रमाणें केला आहे. ३. रघ्वादि स्थविर (दिलीपवंशांतील रघुप्रमुख वृद्ध राजे) पंपास्थविरहाकुळा (पंपासरोवरीं राहणाऱ्या सीतेच्या वियोगानें व्यथित अशा रामास) ध्यानीं पाहुनि, स्वर्गी कंपा पावुनि 'कुळा! हा!' (हाय हाय रे आमच्या वंशा!) [असें] वदले. 'कुळा! हा!' हा उद्गार संस्कृतभाषापद्धतीस अनुसरून आहे. ४. वृद्ध. ५. भ्राता (लक्ष्मण) बोधें वडिलापरी मानसा (रामाच्या मनाला) उत्साह दे. रामें शोकें (सीतावियोगविलापानें) मान (चित्तोन्नतभाव-मनाचा उन्नत स्वभाव) विखरिला (भ्रांत केला-मन भ्रांत केलें) परी (परंतु) सांवडिला (सांवरिला). सीताविरहविलापें रामानें स्वमनाचा मोठेपणा (उन्नत भाव) कांहीं काळ टाकून दिला, पण पुन: तो धरला. शोकानें भ्रमित झालेलें मन रामानें जाग्यावर (ताळ्यावर) आणिलें—असा भाव. ६. हें 'संदष्टक' यमकाचें उदाहरण आहे. याचें लक्षण मागें ११ व्या श्लोकावरील टीपेंत दिलें आहे. ७. जमा केला. ८. परंतु. ९. सुंदर, शुभ. १०. तें लग्न=तो समय. ११. या तृतीय पादांत पांचवें अक्षर लघु नाहीं आणि सहावें गुरु नाहीं म्हणून यांत छंदोभंग झाला आहे व अर्थाच्या संबंधानें पाहतां हा अपपाठ दिसतो. 'सुस्वामिप्रियपुत्रत्वें' असा मूळचा पाठ असावा असें दिसतें, आणि तसा पाठ असल्यास छंदोभंगाचा दोष कवीच्या पदरीं न येतां अर्थही सुरेख होतो. आपण उत्तम स्वामीचे आवडते पुत्र आहों, अशा भावानें मारुतीला मोठा आनंद झाला असा अर्थ या उत्तरार्धाचा आहे. १२. प्रभुरूप परिसाला. १३. सुग्रीवरूप लोखंडाचा गोळा. १४. ऐका आणि सहन करा.

[1]सखा न बहु मानावा अग्निच्या वात कां कणें? ।
बाणें गुण द्वि[2]ड्दारांचीं पिचाया हातकांकणें. ॥ ६४
श्रीत्यक्त नग **सुग्रीवें** सख्या प्रभुसि दाविले, ।
लाविले हृदयीं **रामें** दुःखी स्वसम [3]भाविले. ॥ ६५
हरि [4]स्त्री, [5]श्री; [6]जपे [7]बंधुप्राणाच्या हरणास [8]जो ।
प्रभूत्तम न कां तैशा मत्ताच्या मरणा [9]संजो? ॥ ६६
प्रभु एकीकडे राहे, **सुग्रीवातें** पुढें करी, ।
वाळी न गर्जना साहे, ये तो मत्त जसा [10]करी. ॥ ६७
एकेंचि [11]रोपें कोपें तो उरीं [12]दुर्मद ताडिला, ।
पाडिला [13]शिखरी वज्रें तसा क्रौर्येंचि नाडिला. ॥ ६८
[14]म्हणे **सौ**मित्रि, 'घे [15]आर्यें **श्री** [16]**ता**राहि दिली, पहा ।
स्वरीति त्यजितां स्वर्गींहि म्हणेल **दि**लीप '[17]हां!' ॥ ६९
देवांचे भेटले कोटि कोटि [18]कीशर्क्ष [19]अंश या ।
वारिती **सुगलाच्या** ते राक्षसक्षयसंशया. ॥ ७०
आले **श्री** न पहातां जे वीर अन्यत्र धाडिले, ।
मासें सरोन, चिंतेंत [20]**य**माशागत पाडिले. ॥ ७१
सांगे **जटायुचा** भ्राता **सं**पाती शोध सन्मती, ।
उत्साहशक्ति स्तवनें [21]**वा**युजीं होय जन्मती. ॥ ७२

---

१. अग्निच्या कणें (स्फुलिंगानें) वात सखा बहु कां न मानावा? अर्थात् मानावाच; कारण अग्निकणाचा वायु हा स्वाभाविक मित्र होय. द्विड्दारांचीं हातकांकणें पिचाया (हातांतील कांकणें पिचविण्यासाठीं) शत्रुस्त्रियांला वैधव्य आणण्यासाठीं बाणें (शरानें) गुण (धनुष्याची दोरी) [आपला सखा कां न मानावा?]. २. शत्रुस्त्रियांचीं. ३. मानिले. ४. सुग्रीवपत्नी. (रुमा.) ५. राज्यश्री. ६. टपून असे. ७. सुग्रीवजीविताच्या. ८. वाली. ९. हें प्रश्नालंकाराचें उदाहरण आहे. बोलणारा प्रश्न विचारतो, पण त्याला त्या प्रश्नाचें उत्तर माहीत असून त्याजविषयीं त्याचा निश्चय अगोदरच झाला असतो अशा स्थळीं हा अलंकार होतो. याला इंग्रजींत Erotesis असें म्हणतात. १०. हत्ती. ११. बाणानें. १२. दांडगा. १३. पर्वत. १४. लक्ष्मण सुग्रीवाला म्हणतो. १५. रामें. १६. तारा ही सुषेणाची कन्या. १७. हाय. १८. कीश+ऋक्ष=वानर+रीस, अस्वल. १९. हनूमान् इत्यादि वानर हे देवांचे अंशावतार होत. [बालकांड–सर्ग १७ श्लोक १०-१७ पहा.] २०. दक्षिणदिशेप्रत गेलेले. २१. वायुजीं (मारुतीमध्यें) स्तवनें (स्तुतिनें) उत्साह आणि शक्ति जन्मती (उत्पन्न झाली). भृग्वंगिरसवंशज ऋषिजनांनीं मारुतीला शाप दिला. (उत्तरकांड–सर्ग ३६ श्लोक ३२-३५.) हा मुनिजनांला फार

सुंदरकांड.

करी चकित[1] मैनाका, ठकवी सुरसा[2]मुखा, ।
वधी छाया[3]ग्राहिणी ते देवदृष्टिस दे सुखा. ॥ ७३
लंघूनि दे गोष्पदत्व सिंधुतें धन्य तो कपी, ।
तच्चरित्र[4] स्वर्गिवृंद तें गमे स्तन्य तोक पी. ॥ ७४
पाहे वनीं[5] राक्षसींच्या वेढिली जानकी शतें, ।
सुखदुःखहि पावे तो उपमा[6] ज्या न कीश तें. ॥ ७५
कामांध रावण प्रार्थी निशीथीं[7] श्री समुत्तर[8] ।
जें दे तें ऐकुनि म्हणे, 'आपणा हो! समुत्[9] तर.' ॥ ७६
दशास्य गेल्यावरि दे मुद्रा, मुद्राशि[10] होय ती, ।
चित्तीं कपि म्हणे, 'हर्षी सनकादिक हो यती.' ॥ ७७

उपद्रव देई म्हणून त्यांनीं याला शापिलें. 'ज्या बळाच्या आश्रयानें तूं आमच्या यज्ञक्रियांचा विध्वंस करतोस त्या बळाला तूं आमच्या शापेंकरून बहुत दिवसपर्यंत जाणणार नाहींस, तुला तुझ्या बळाचें ज्ञान पुष्कळ दिवस व्हावयाचें नाहीं, पण तुला कोणी त्या बळाची आठवण करून दिली तर तें प्रकट होऊन वृद्धिंगत होईल' असा मारुतीला शाप होता. जांबवंतानें मारुतीला त्याच्या बळाचें स्मरण करून दिलें तेव्हां तें प्रकाशित झालें.

१. घाबरा, भयग्रस्त. २. सुरसा. मारुतीचें बल आणि चातुर्य पाहण्यासाठीं देवांनीं धाडलेली राक्षसीरूपधारी स्त्री. सीतेचा शोध लावण्यासाठीं मारुती लंकेस जात असतां ही त्यास आड येऊन म्हणाली कीं, 'माझ्या मुखांत प्रवेश कर.' त्यानें उत्तर दिलें कीं, 'सीताशुद्धि करून आल्यावर मी तसें करीन.' हें तिला रुचलें नाहीं. तेव्हां तिनें आपलें मुख दहा योजनें पसरिलें हें पाहून तोही तिच्या दुप्पट मोठा झाला. याप्रमाणें चढाओढीनें तीं दोघेंही दहा दहा योजनें वाढत चाललीं. अखेरीस मारुति अंगुष्ठप्रमाण लहान होऊन, तिच्या मुखांत प्रवेश करून बाहेर आला. हें पाहून ती संतुष्ट झाली, व 'तुझा जय होईल, तूं रामकार्य साधशील,' असा आशीर्वाद देऊन स्वर्गी निघून गेली. ३. सिंहिका. ही हिरण्यकशिपूची भगिनी आणि विप्रचित्ती नामक राक्षसाची स्त्री. मारुति सीताशुद्धीसाठीं लंकेस जात असतां समुद्राच्या पाण्यावर पडलेली त्याची छाया धरून हिनें त्याची गति कुंठित केली. तेव्हां तो हिच्या मुखांत पडला, परंतु त्यानें स्वबलानें तिला मारून पुढें गमन केलें. ४. तें स्वर्गिवृंद तोक (देवमंडलरूप बाल) तच्चरित्र स्तन्य (त्या मारुतीचें चरितरूप दुग्ध) पी (प्राशी) [असें] गमे–असा अन्वय. ५. अशोकवनांतील उद्यानांत. ६. उपमा ज्या न= निरुपम, अनुपम. ७. मध्यरात्रीच्या ठायीं. ८. चांगलें उत्तर. ९. आनंदयुक्त. १०. आनंदाच्या राशि.

वन[1] भंगी, बळ वधी, चुरी युद्धांत अक्ष, तें[2] ।
कर्म अत्यद्भुत करी, शरीरें कपि अक्षतें[3]. ॥ ७८
सांपडे मेघनादाच्या ब्रह्मास्त्रा, घेइ बांधुनी, ।
या[4] सत्कीर्तिप्रति म्हणो सखी दिव्या[5] न कां धुनी[6]? ॥ ७९
रावणाला करी बोध तो[7] धर्मन्याय जाणता, ।
पुच्छ पेटवितां वीर स्वीकारी रुद्रबाणता[8]. ॥ ८०
जाळी लंका, नमी श्रीतें, लंघी मारुति अर्णवा[9], ।
म्हणे शक्र सुरांतें, 'या आर्या[10] वर्णुनि वर्णवा.' ॥ ८१
आधीं वातात्मजें सेना, मग, कार्या जपोनि, धी, ।
श्रीरामाची निववली, गाति कीर्ति तपोनिधी. ॥ ८२
श्रीचूडामणि संदेश[11] समाचार निवेदिलें[12], ।
तेव्हां शिव म्हणे, 'मोठा मला हर्ष शिवे[13]! दिला.' ॥ ८३

युद्धकांड.

आलिंगिला सुप्रसन्नें श्रीरामें वायुनंदन, ।
करिती यत्पदरजा[14] ब्रह्मादि सुर वंदन. ॥ ८४
'दिले या उपकारा स्वप्राण, होइन मी ऋणी ।
करिसील पुढें त्याचा' ऐसें बोले महाघृणी[15] ॥ ८५
पुसोनि मार्गदुर्गारिविचारबळ[16] आपण ।

---

१. अशोकवन. [उपादानलक्षणेनें अशोकवनस्थ वृक्षादिकांचें ग्रहण केलें पाहिजे.] २. येथें कर्ता एक असून त्याचा अनेक क्रियांशीं संबंध आहे म्हणून हा 'कारकदीपक' अलंकार झाला. पुढें श्लोक ८१ पूर्वार्धं यांत 'कारकदीपक' आहे. ३. सुदृढें, क्षतहीनें. ४. या सत्कीर्तिप्रति (या चांगल्या कीर्तीला) दिव्या धुनी (आकाशगंगा) [आपली] सखी (विमलत्वगुणानें मैत्रीण) कां न म्हणो? अर्थात् म्हणो. ५. देवांची. ६. नदी (गंगा). ७. मारुति. ८. शिवाच्या बाणाचा स्वभाव. त्रिपुरदहनप्रसंगीं शिवाच्या बाणांनीं आक्रांत केला हा कथासंदर्भ आहे. ९. समुद्रा. १०. या मारुतीला वर्णून (स्तवून) तुम्ही आपणाला [अन्याकडून] वर्णवा. स्तवनीयाची स्तुति करणारा स्वतः इतरांच्या स्तुतीस पात्र होतो असा सामान्य नियम आहे, त्यास अनुसरून हें वर्णन आहे. ११. निरोप. १२. दिला, कळविला. १३. हे पार्वति. १४. रामचरणधूलीला. १५. परमकारुणिक. [घृणा=करुणा. 'कारुण्यं करुणा घृणा' इत्यमरः.] १६. मार्ग (रस्ते) दुर्ग (किल्ले) अरिविचार (शत्रूचा मंत्र-मनोरथ-बेत) (आणि) बळ (सैन्य) पुसोनि आपण 'द्वेपी (शत्रु-रावण) मारुनि प्रिया (सीता) सोडवीन' हा असा पण (प्रतिज्ञा) करी.

करी ‘प्रिया सोडवीन, द्वेषी मारुनि’ हा पण. ॥ ८६
सुमुहूर्तीं निघे सेनासिंधु घेउनि [1]सानुज, ।
सागराच्या तटा पावे प्रभुवर्य [2]सभानुज. ॥ ८७
कथितां हित धिक्कारी, [3]त्या मत्ता बंधुस त्यजी, ।
बिभीषण म्हणे, ‘पापी हे तुम्हीं [4]अंधु सत्य [5]जी.’ ॥ ८८
महासुखी महोदारा **रा**मा शरण ये, [6]रते. ।
असे न दाते वंदूनि घेती चरण [7]येरे ते. ॥ ८९
जों चंद्र सूर्य स्वकथा तों [8]लंकाराज्य ओपिलें, ।
राम [9]माता जीं जगें हीं पोषी देऊनि [10]ओ पिलें. ॥ ९०
सागरीं रचिला सेतु न सेनाचि तरावया, ।
संसारीं शुद्धिचा [11]हेतु [12]जीवमोह हरावया ॥ ९१
म्हणवी **श्री**स दावूनि प्रभुचें शिरचाप ‘[13]हाँ !’ ।
‘पाप हा’ **स**रमा सांगे, ‘सखि ! सत्य न या पहा’. ॥ ९२
सुवेळशृंगीं चढुनि प्रेक्षितां दुर्ग देखिला, ।
उडोन **सु**गळें केला भग्न, द्वेषी न लेखिला. ॥ ९३
प्रभु बोधी [14]**अं**गदास्यें कीं [15]न हो [16]तामसा वध, ।
क्षीणायु **रा**वण नव्हे करितां साम सावध. ॥ ९४
[17]दूतातेंहि वधूं पाहे, [18]काय सत्संग [19]रासभा ? ।
साधूंची परि निःसीमा वर्णी [20]तत्संगरा सभा. ॥ ९५
[21]महामायें **मे**घनादें [22]सानुजप्रभुविग्रह ।
बांधिला नागपाशाहीं केला दारुण [23]विग्रह. ॥ ९६

---

१. सलक्ष्मण. २. सूर्यपुत्रा(सुग्रीवा)सहित. ३. त्या माजलेल्या रावणाला. ४. विहिरी. ५. अजी. ६. सुख पावे. ७. अन्य. ८. बिभीषणाला लंकाराज्य दिलें. ९. हें रूपक आहे. १०. ओ देणें= हांकेस उत्तर देणें, संकटीं धैर्य देऊन संरक्षण करणें. ११. ही अपन्हुति आहे. ‘हें तोंड नव्हे, तर चंद्रच आहे’ असें म्हटलें कीं अपन्हुति अलंकार होतो आणि ‘हें तोंड जणुं काय चंद्र आहे,’ असें म्हटलें म्हणजे उत्प्रेक्षालंकार झाला. अपन्हुति अलंकारांत उत्प्रेक्षालंकारांची झांक सदां मारते. जेथें उपमेयावर उपमानाचा आरोप करण्यासाठीं उपमेयाच्या स्वरूपाचा अपलाप केला असतो तेथें हा अलंकार होतो. १२. प्राण्यांचा संसारभ्रम. १३. हाय. १४. अंगदाच्या आस्यें (मुखें). १५. न व्हावा. १६. तमोगुणान्विता रावणा. १७. अंगदातें. १८. काय उपयोगाचा आहे ? १९. गाढवा. २०. त्याच्या युद्धा. २१. मोठ्या कपटी इंद्रजितानें. २२. बंधुसहवर्तमान जो राम त्याचा देह. [‘विग्रहः कायविस्तारविभागे ना रणेऽस्त्रियाम्’ इति मेदिनी.] २३. युद्ध.

त्यांतें पाहूनि रडली धरेची[1] तत्परा सुता, ।
सुरर्षिधीसही वाटे ती सत्या तत्परासुता[2]. ॥ ९७
त्रिजटा[3] धैर्य दे, राहे स्वस्था मग पतिव्रता[4], ।
पळवी व्याळ[5] मोहाची[6] वारी खगप[7] तीव्रता. ॥ ९८
कुंभकर्णासि उठवी प्रयासें अवलक्षण, ।
काळसाचि प्रभुपुढें दावी तो नवल क्षण. ॥ ९९
करी धरूनि सुग्रीवा, देवांचें मन घाबरें, ।
तत्कर्णनासाहरणें[8] तेज ये अनघा[9] बरें. ॥ १००
खवळे सर्व सेनेच्या सगळे कवळी लया, ।
तेव्हां राक्षसही भ्याले अत्युग्रा जवळील या. ॥ १०१
तद्बाहुपादशीर्षांचें करी श्रीराम कर्तन[10], ।
नभीं मुनींचे शोकाचें रावणी[11] होय नर्तन. ॥ १०२
ससैन्य सानुज रणीं शरांहीं बहु ताडिला, ।
अंतर्हितें[12] मेघनादें प्रभु पीडुनि पाडिला. ॥ १०३
आंजनेयें उठविले ते आणुनि सदोषधी[13], ।
मायासीता[14]वधें मोही तो त्यावरि सदोषधी[15]. ॥ १०४
लक्ष्मणें वधिला[16], युद्ध झालें दिवस तीन[17] तें, ।
प्रार्थिली तज्जया[18] तेव्हां शक्रें शिवसती[19] नतें. ॥ १०५

१. पृथ्वीची. २. त्या रामलक्ष्मणाचें मृतत्व. ३. रामलक्ष्मण विसंज्ञ आहेत, मृत नाहींत, असें सांगून त्रिजटेनें चिंता दूर करून सीतेचें सांत्वन केलें. [सर्ग ४८.] ४. पति हेंच व्रत जिचें ती पतिव्रता. पतिव्रतेचें लक्षण:—'आर्तार्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥.' ५. सर्प. ६. मूर्च्छेची. ७. गरुड. ८. त्या कुंभकर्णाच्या कानाचें आणि नाकाचें कर्तन केल्यामुळें. ९. निष्पापा सुग्रीवा. [सुगळानें कुंभकर्णाला कर्णनासाविहीन केलें अशी कथा आहे. सर्ग ६७ श्लोक ८७-८९ पहा.] १०. खंडन. (सर्ग ६७ श्लोक १६७ पहा.) ११. इंद्रजित. १२. गुप्तें. १३. उत्तम औषधी. १४. सीतेची कृत्रिम प्रतिमा. मायेची सीता इंद्रजितानें रणांत आणून सर्वांसमक्ष मारिली, तेव्हां ती वार्ता हनूमंतानें रामास कळविली. राम शोकाकुल होऊन मूर्च्छित पडला, तेव्हां लक्ष्मणानें बोध करून त्याचें सांत्वन केलें आणि त्यास शुद्धीवर आणिलें. [सर्ग ८३ श्लोक १३-१४ पहा.] १५. दोषयुक्त आहे धी (मति) ज्याची असा तो रावणि. १६. येथें 'इंद्रजित' या पदाचा अध्याहार जाणावा. १७. तीन अहोरात्र युद्ध करून लक्ष्मणानें इंद्रजिताला मारिलें. दशमीच्या चतुर्थ प्रहरीं युद्धास आरंभ झाला व त्रयोदशीच्या चतुर्थ प्रहरीं मेघनादाचा वध झाला. [सर्ग ९१ श्लोक १६ पहा.] १८. त्या लक्ष्मणाच्या जयार्थ. १९. पार्वती.

पुत्रशोकार्त दिक्कंठ घे सीतामारणा असी, ।
अंतकाळीं स्मरे ती त्या प्रभुतें वारणाअसी. ॥ १०६
प्रार्थी उग्रा सतीहिंसाकामा सचिव, 'धारणीं ।
खड्गाच्या सद्यश असो, रामासचि वधा रणीं'. ॥ १०७
परते पर तेथूनि क्रोधशोकसमाकुळ, ।
पावोनि भस्म झालें ज्या दावानलसमा कुळ. ॥ १०८
वेलाब्धि धाडी दिक्कंठ, प्रभुकुंभज आटवी, ।

१. खड्ग. २. गजेंद्रासारखी. गजेंद्र—ही कथा श्रीमद्भागवत-स्कंध ८ अध्याय २-४ यांत आहे. क्षीरसागरांत त्रिकूट नामक एक पर्वत होता. त्याच्या खालच्या तटावर वरुणाचें ऋतुमत् नामक उद्यान होतें, आणि त्यांत एक अत्यंत रमणीय सरोवर होतें. तेथें उन्हानें संतप्त आणि तृषार्त असा एक गजेंद्र आपल्या कळपासह पाणी पिण्यासाठीं आला. तो सरोवरांत प्रवेश करून तेथील पाणी यथेच्छ पिऊन बाहेर येऊं लागला, तों त्याला एका सुसरानें पकडिलें. तेव्हां त्यानें नक्राच्या हातून सुटण्याचा पुष्कळ यत्न केला, परंतु सुटेना. त्याची सुटका करण्यासाठीं इतर गज, गजस्त्रिया आणि कलभ (गजशावक) यांनींही पुष्कळ प्रयत्न केला. पण त्यांचेंही कांहीं चालेना. या उद्योगांत हजार वर्षें गेलीं; सर्व उपाय हरले. अखेरीस निरुपाय होऊन गजेंद्रानें हें प्राणसंकट टाळण्यासाठीं परमेश्वराचा धांवा केला (अध्याय २ श्लोक २-२९), 'मी ग्राहापासून मुक्त होण्याची इच्छा करीत नाहीं, तर अज्ञानमोक्षाची इच्छा करतों' इत्यादि स्तोत्र ऐकून प्रसन्न होऊन श्रीभगवान् हरि प्रकट झाला. त्याला पाहतांच 'हे नारायणा! अखिलगुरो! भगवन्! नमस्ते' असे म्हणून गजेंद्रानें सोंडेनें एक कमळ उपटून भक्तिभावानें त्याच्या प्रीत्यर्थ वर आकाशांत फेंकून दिलें. तेव्हां त्या पीडिताला पाहून विष्णूला दया आली. त्यानें एकदम गरुडावरून उतरून सग्राह गजेंद्राला सरोवराच्या बाहेर काढून, चक्रानें नक्राचें तोंड कापून त्यास सोडविलें. (अध्याय ३ श्लोक ३३ पहा.) ३. सीतावधेच्छु उग्रा (भयंकरा) रावणाला. ४. सुपार्श्व. सीतेला मारण्याचा निश्चय करून तरवार घेऊन रावण सीतेकडे गेला त्याचें निवारण सुपार्श्वानें केलें. [सर्ग ९२ श्लोक ५९-६३ पहा.] या दिवशीं कृष्णपक्ष चतुर्दशी होती. ५. खड्गाच्या धारणीं सद्यश असो=तरवार हातीं धरून तुम्हाला उत्तम यश मिळो. ६. ज्या दावानलसमा पावोनि कुळ (रावणकुळ) भस्म झालें. ७. यांत रूपकालंकार आहे. जेथें उपमान आणि उपमेय हीं एकच आहेत, त्यांचा अभेद आहे म्हणजे उपमेय हें उपमानच आहे, असें वर्णन केलेलें असतें तेथें रूपकालंकार होतो. याचीं उदाहरणें पंतांच्या काव्यांत विपुल आहेत:—(१) दुष्यंतसद्मपद्मीं ते स्त्री श्रीकण्वभानुशिष्यकरीं । नेली पुत्रसुगंधासह धर्मनयांत्रुपूर्ण नगरसरीं ॥ (२) भ्रूधनु वोढुनि कज्जलविषदिग्ध कटाक्ष शर वरारोहे । सोडुनि, लुटीं तपोधन, सौभाग्यश्री तुझी भरारो हे ॥ (३) शिशु पाळण्यांत घालुनि हालवितां, निजवितां मुखें जो जो । धात्री म्हणति अईला अमृतरसचि तो निघे मुखें जो जो ॥ (४) धर्मकटक खांडववन भीष्मविजय विजय तोचि हरि गमला । शरदव रक्तज्वाला रूपक याहून होय बहु न मला ॥ (५) वेद श्वशुर, श्वश्रू स्मृति, ती स्वाचारपद्धतीच सती. ॥ (६) शत्रुप्रतापदावज्वालांनीं तो कुरंग होर-

वाट वीरासि [1]नाकाची दावी, प्रलय [2]वाटवी. ॥ १०९
मग क्रोधें 'मरावें कीं मारावा **राम**' हा पण ।
करी, निघे राक्षसांच्या कोटि घेउनि आपण. ॥ ११०
सिंधुला कपिरक्ताच्या नद्यांचें शत भेटवी, ।
लक्ष्मणोरीं [3]शक्ति हाणी, प्रभुक्रोधाग्नि [4]पेटवी. ॥ १११
तो म्हणे, 'संकट [5]स्वामिस्वांतासि न [6]गमो' [7]हरी ।
आणी पुन्हा औषधीचें शृंग, [8]ज्या नग मोहरी. ॥ ११२
जी धर्माचा सन्नयाचा विलंघी पथ [9]मातली ।
सेना [10]सेनें मारवाया ती आणी रथ [11]**मा**तली. ॥ ११३
[12]**सं**क्रंदनस्यंदनीं तो बैसला **रघु**नंदन, ।
मं[13]दनक्तंचरेशांता [14]शांतार्यारब्धवंदन. ॥ ११४
श्रीरामरावणाचें जें होय **द्वै**रथ **युद्ध**, तें ।
अत्यद्भुत, [15]बळें मेलीं अमितें ज्यांत उद्धतें. ॥ ११५
[16]सप्ताहोरात्र समर श्रम [17]रक्षोधिपा तया ।
न दे, वदे प्रभु मनीं, 'होतो कैसा निपात या?' ॥ ११६
श्रुती '**अ**जित' ऐसें ज्या [18]परमायास [19]वानिती, ।
मानिती देव देवी त्या परमायासवानिति. ॥ ११७

पळे. ॥ रूपकाचे १ 'परंपरित,' २ 'सांग' आणि ३ 'निरंग' असे तीन भेद आहेत. रूपकाला इंग्रजींत Metaphor असें म्हणतात.

१. स्वर्गाची. २. परतवी, नवारी, टाळी, टळवी. ३. अस्त्रविशेष. ४. हें 'कारकदीपका'चें उदाहरण आहे. ५. धन्याच्या मनास. ६. वाटो. ७. वानर. (मारुती.) ८. ज्या वानराला (मारुतीला नग (औषधीपर्वत) मोहरी (मोहरीसारखा—राईसारखा) क्षुल्लक होता. ९. माजली. १०. धन्यासहित अशी. ११. इंद्रसारथी. १२. इंद्ररथीं. १३. मूर्ख राक्षसाधिपाच्या अंतासाठीं. १४. शांत आणि श्रेष्ठ यांहीं आरंभिलें वंदन ज्याचें असा. १५. सैन्यें. १६. रामरावणाचें युद्ध सात अहोरात्र झालें. सातवी रात्र उलटल्यावर (नवव्या दिवशीं) रावणवध आश्विन शुद्ध नवमीस झाला. [सर्ग १०७ श्लोक ६५ पहा.] १७. रावणा. सप्ताहोरात्र समर तया रक्षोधिपा (सात रात्रंदिवस चाललेलें युद्ध त्या राक्षसेश्वराला—रावणाला) श्रम न दे=रावणाला या युद्धापासून त्रास झाला नाहीं—असा भाव. तेव्हां प्रभु 'या (या रावणाला) निपात (सत्यानाश) कैसा होतो?' [असें मनीं] वदे. १८. हें संदष्टकाचें उदाहरण होय. परमायास=पर (श्रेष्ठ) आहे माया ज्याची तो परमाय, त्यास परमायास. १९. श्रुती (वेद) ज्या परमायास (परममायासंपन्नास—रामास) 'अजित' [असें] वानिती (वर्णितात) त्या (रामाला) देव [आणि] देवी परमायासवान् (परम आयास—श्रम—झालेला) इति (असें) मानिती.

लीलानर[1] स्वयेंही तो शत छेदूनियां शिरें[2], ।
म्हणे न पडतां वैरी, 'चिंतेंत हृदया! शिरें[3].' ॥ ११८
सांगे 'आदित्यहृदय'[4] श्रीकुंभज तपोनिधी, ।
मंडलीं[5] लाविली रामें दृष्टिसीच जपोनि[6] धी. ॥ ११९
'वधिसील दशास्यातें' ऐसा श्रीरवि दे वर, ।
उद्धरी शल्य[7] तें ब्राह्में[8] शचीचा[9] कवि देवर[10]. ॥ १२०
वृष्टि स्तवनपुष्पांची झाली प्रभुवरावरी, ।
ह्या सुखाची करी वीची सुधेची न बराबरी[11]. ॥ १२१
दुंदुभिप्रमुखें दिव्यें वाद्यें पुष्कळ वाजलीं, ।
दिव्यें प्रभुपुढें गानें दिव्यें नृत्येंहि साजलीं. ॥ १२२
मंदोदरी मयसुता पावे शोक, विलाप ती ।
करी जो, सर्व शोकाचा भासे तो कविला पती[12]. ॥ १२३
तच्छोक शमवी, पावे न सीतावर विक्रिया[13], ।
बिभीषणासि सांगोनी करवी बरवी क्रिया[14]. ॥ १२४
प्रभूक्तें[15] लक्ष्मण स्थापी भक्ता[16] भद्रासनावरी[17], ।
भक्तवत्सल[18] हस्तातें देतां भद्रास[19] नावरी[20]. ॥ १२५
लोकापवाद[21] वाराया करी दिव्यें[22] महासती, ।
महास[23] तीर्थपादा[24] दे प्रकटूनि[25] महास[26] ती. ॥ १२६

---

१. सहजनरदेहधारी. (राम.) २. मस्तकें. ३. प्रवेश करीं. ४. 'आदित्यहृदय' नामक मंत्र. ५. आदित्यमंडलीं. ६. मंत्राचा जप करून. ७. रावणरूप शल्य. ८. ब्रह्मास्त्रें. ९. इंद्राणीचा. १०. दीर. राम (विष्णु) हा इंद्राणीचा देवर (दीर) होय. विष्णु हा इंद्राचा धाकटा बंधु म्हणून विष्णूला 'उपेंद्र, इंद्रावरज' अशी संज्ञा अमरकोशांत आहे, तेव्हां तो इंद्राच्या पत्नीचा (शचीचा) दीर झाला. ११. सुधेची (अमृताची) वीची (लहरी—लाट) ह्या सुखाची (स्तवनपुष्पवृष्टिसुखाची) बराबरी (समता) न करी. १२. शोकाचा स्वामी गमे. १३. विकार. १४. रावणाची उत्तरक्रिया. १५. रामाज्ञेनें. १६. बिभीषणाला. १७. सिंहासनावरी. भद्रासनाचें लक्षण 'देवीपुराणां'त आहे तें असें:—'हैमं च राजतं ताम्रं क्षीरवृक्षमयं च वा। भद्रासनं प्रकर्तव्यं सार्धहस्तसमुच्छ्रितम् ॥ सपादस्तमानं च राज्ञो मांडलिकांतरात् ॥' याचें लक्षण वराहसंहितेंत आहे:—'त्रिविधस्तस्योच्छ्रायो हस्तः पादाधिकोऽर्धयुक्तश्च। मांडलिकानंतरजित्समस्तराज्यार्थिनां शुभदः ॥' [रंगनायकृत विक्रमोर्वशीयनाटकटीका–पृष्ठ १३९ पहा.] १८. भक्तकारुणिक प्रभु. १९. कल्याणातें. २०. हस्तातें नावरी= देण्यामध्यें हात आंखडून धरीत नाहीं. २१. रावणगृहीं राहिल्यानें उत्पन्न झालेला जनापवाद. २२. अग्निप्रवेशरूप दिव्य. २३. उत्सवास. २४. रामाला. २५. प्रकट (उघड) करून. २६. तेजास.

[1]ब्रह्मादिसर्वदेवर्षिस्तुता सीता कळे [2]वरा, ।
निवाल्या स्पर्शतां ज्वाला [3]जीच्या शीता कळेवरा. ॥ १२७
भेटे दशरथ स्नेहें, विजयें फार हर्षला; ।
[4]हुंगितां शिरिं पुत्राचें, श्रीचें, प्रेमाश्रु वर्षला. ॥ १२८
मृतें उठविलीं सैन्यें शक्रें [5]पीयूषवृष्टिनें, ।
दृष्टितें प्रभुच्या लीलाकृतसंहृतसृष्टि नें. ॥ १२९
'[6]पूजा घ्यावी' असें प्रार्थी बिभीषण तया, 'कर ।
सुकंठाचीच ती माझी' ऐसें सांगे दयाकर. ॥ १३०
'भेटीव भरता क्षिप्र, प्रिय हें बहु, वाट ती ।
[7]दुस्तरा, अवधि स्वल्प, [8]स्वांताला खंति वाटती.' ॥ १३१
[9]लंकानाथ म्हणे, 'देतों [10]पुष्पक, प्रिय साधितों, ।
जों आहे अवधि, स्वामी! नसावें चित्त [11]सांधि तों'. ॥ १३२
[12]सबळा सुगळा पूजी, दे [13]विमानिं बसावया. ।
म्हणे तो, 'जाण हें मी श्री देवि! मानव साव या.' ॥ १३३
झालें जें [14]भरतप्रेम तें पुष्पकविमानसें, ।
मानिलें पारिजाताचें कीं पुष्प [15]कविमानसें. ॥ १३४
ससैन्य [16]लंकाकिष्किंधानाथ बैसविले, शतें ।
मुखांच्या शकते वर्णूं न प्रेम कवि लेश तें. ॥ १३५
बसे विमानीं, सीतेला अंकीं घे राम सादर, ।
निवे तेथूनि देऊनि रावणा तामसा [17]दरें. ॥ १३६

---

१. विधिप्रमुख सकल देवमुनींनीं स्तविलेली. २. श्रेष्ठा. ३. जीच्या (ज्या सीतेच्या) शीता (थंड) कलेवरा (शरीरा) स्पर्शतां ज्वाला निवाल्या–असा अन्वय. ४. शिर हुंगणें हें प्रेमसूचक आहे. ५. अमृताचा वर्षाव करून. ६. स्नानांगरागधारणादि पूजन घेण्याविषयीं रामाची प्रार्थन बिभीषणानें केली. [सर्ग १२१ पहा.] ७. कठीण, दुर्गम, यास्तव लवकर न संपणारी. ८. अंतःकरणाला. ९. बिभीषण. १०. पुष्पक=हें कामगामी विमान वैश्रवणाला तपोबलानें प्राप्त झालें होतें तें रावणानें बलात्कारानें त्याजपासून हरण केलें. पुढें रावणवधानंतर रामासमीप होतें. त्यानंतर रामानें वैश्रवणास परत दिलें. ११. स+आधि=सह+मनोव्यथा=सचिंत. १२. सैन्यासहित. १३. संदष्टक यमक होय. या यमकाचीं उदाहरणें प्राकृत काव्यांत बरींच आहेत. १४. भरताविषयीं रामाचें प्रेम तें पुष्पक विमानासारखें शीघ्रवाहक झालें. १५. कीं (किंवा) कविमानसें (पंडितमनानें) [तें भरतप्रेम] पारिजाताचें पुष्प [असें] मानिलें. १६. बिभीषण आणि सुग्रीव. १७. भय.

[1]रणक्षोणीस सेतूस **श्री** पाहे सादर क्षण, ।
स्तवी श्रितांचे करिते प्रभुचे पाद रक्षण. ॥ १३७
[2]संगराच्या वियोगाच्या [3]प्राशी प्रभुमुखें कथा, ।
व्यथा सुखप्रदा मानी [4]देवी पूर्णमनोरथा. ॥ १३८
वाहे विमानीं **ता**रेतें, जें **पं**पा मन घाबरें ।
करी, जें प्रेम **श**बरी तें, ऐके अनघा बरें. ॥ १३९
कबंधोद्धार ऐकोनि वंदी **गो**दावरीस ती, ।
जटायूत्तरकार्यानें बहु मोदा वरी सती. ॥ १४०
[5]**अ**गस्त्य**श**र**भं**गा**त्रि**सुतीक्ष्णाद्याश्रमा नमी, ।
वदे, 'झाल्यें भवत्पुण्यें पात्र शोका श्रमा न मी.' ॥ १४१
चित्रकूटाद्रि **य**मुना**गं**गांच्या पुण्यसंगमा, ।
भरद्वाजा नमी तो जो उद्धरी [7]स्थिरजंगमा. ॥ १४२
भरद्वाजाश्रमीं राहे, **भ**रता प्रभु आठवी, ।
[8]**आं**जनेयासि आलों हें कळवायासि पाठवी. ॥ १४३
गुहातें **भ**रतातें तो महाकुशळ भेटला. ।
बेट लागे समुद्रीं, कीं विझवी ताप पेटला. ॥ १४४
प्रयागीं [9]अब्द चवदा श्री**रा**में सांग सारिले, ।
तारिलें भक्तबंधूतें तद्वियोगाधि वारिले. ॥ १४५
भरताचा निश्चय तो वर्णावा काय हो महा? ।
चुकतां अवधि, स्पष्ट करिता [10]कायहोम हा. ॥ १४६
आचार्य विप्र जननी सखे सचिव पौरवा, ।
वंदूनि भेटोनि करी त्यांच्या उचित गौरवा. ॥ १४७

---

१. युद्धभूमीला. सीतेसहित विमानांत बसून परत अयोध्येस येतांना रामानें सीतेला युद्धभूमि व पूर्वपरिचित स्थळें दाखविलीं असें वर्णन आहे. [सर्ग १२३ पहा.] २. युद्धाच्या. ३. सादर ऐके. प्राशन=सादर श्रवण. ४. सीता. ['देवी कृताभिषेकायामितरासु तु भट्टिनी' इत्यमरः.] ५. सर्ग १२३ श्लोक ४६-४७ पहा. अगस्त्य ऋषीचा आश्रम हा हल्लीं ज्याला **बस्तर** संस्थान म्हणून म्हणतात त्यांतील दक्षिणभागांत होता, व इतर ऋषींचे आश्रम **बस्तर** संस्थान, **बि**लासपुर जिल्हा व **रे**वा संस्थान यांत होते असें दिसतें. ६. चित्रकूटाजवळ एक टेंकडी आहे तेथें अत्र्याश्रम होता. या टेंकडीला अद्यापि 'अनुसूया पहाड' म्हणतात, व तेथें एक लहानसें खेडें आहे त्यालाही अनुसूयाच म्हणतात. यात्रेकरी लोक या पहाडाचें दर्शन घेतल्याशिवाय रहात नाहींत. ७. चराचरजगताला. ८. मारुतीस. ९. वर्षें. १०. शरीरहोम.

मो[1]ठा उत्सव भेटीचा, प्रवेशाचा तयाहुनी, ।
भारी राज्याभिषेकाचा, ऐसें वाखाणिती मुनी. ॥ १४८
पाहे रामाभिषेकातें, हर्षें[2] गाय दिलीप या, ।
भू प्र[3]जेष्ट करी, जाणों वर्षे गाय दिली पया. ॥ १४९
सर्वांहूनि मरुत्पुत्र [4]कविसार [5]संभाजन ।
पावे, करी सुप्रसादा रवि [6]सारस [7]भाजन. ॥ १५०
[8]रामराज्यांत म्हणती, 'पारिजाता! अगा! रहा,' ।
कीं ताप पावोनि म्हणे न कोणीही '[9]अगार हा.' ॥ १५१

---

१. हें **सार** नामक अलंकाराचें उदाहरण आहे. जेथें एखाद्या पदार्थाचे गुण पायरीपायरीनें किंवा क्रमाक्रमानें अधिकाधिक वर्णिले असतात अथवा त्याचा उत्तरोत्तर उत्कर्ष वर्णिला असतो, तेथें सार नामक अलंकार होतो. जसें:—मध गोड आहे, मधाहून सुधा गोड, आणि तीहून काव्य गोड; तृण लघु, तृणाहून कापूस लघु, कापसाहून याचक लघु; पर्वत तर मोठाच आहे, त्याहून सागर थोर, सागराहून गगन थोर, त्याहून ब्रह्म थोर आणि ब्रह्माहून आशा थोर; राज्यांत स्वदेश श्रेष्ठ, स्वदेशांत स्वनगर श्रेष्ठ, नगरांत राजवाडा श्रेष्ठ, राजवाड्यांत शय्यामंदिर श्रेष्ठ, त्यांत पर्यंक श्रेष्ठ, त्यांत अंगनारत्न श्रेष्ठ. याचें लक्षण:—'उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सार: परावधि:' [काव्यप्रदीप—दशम उल्लास, कारिका ३४.] याला इंग्रजींत Climax असें म्हणतात. याचीं अन्य उदाहरणें:—ऐसें असतां, भ्राता, तोही स्वज्येष्ठ, त्यांतही राजा। तत्रापि धर्मकोविद बहु मानी ज्यासि शांतनव आजा ॥ पांडुसमातें त्यातें धर्माज्ञा मारितोसि पामरसा। रोदन करील येणें विसरविला आठवूनि राम रसा ॥ [कर्णपर्व], पटुत्व सकलेंद्रियीं, मनुजता, सुवंशीं जनीं द्विजत्वहि दिलें भलें बहु अलभ्य जें कीं जनीं। यश:श्रवणकीर्तनीं रुचि दिली तरी हा वरा म्हणे अधिक ह्याच कीं अखिल याचकीं हा-वरा ॥ [केकावली], राया, कुलार्थ पुरुष, ग्रामार्थ कुलहि समस्त सोडावें; । ग्रामहि देशार्थ, मही आत्मार्थ बुधें भलेंचि जोडावें ॥ [सभापर्व], आधींच मर्कट तशांतहि मद्य प्याला, झाला तशांत जरि वृश्चिक दंश त्याला। झाली तयास तदनंतर भूतबाधा, चेष्टा वदूं मग किती कपिच्या अगाधा? ॥ [चौथें पुस्तक]. २. स्तवी. ३. प्रजाहित, लोककल्याण. ४. कविश्रेष्ठ. ५. उत्तम सत्कार, पूजन. ६. कमळ. ७. रवि सारस (कमळाला) सुप्रसादा भाजन (पात्र) करी—असा अन्वय. ८. या काव्यांत 'उत्तरकांडा'चा समावेश केलेला नाहीं, तेव्हां हें कदाचित् त्रुटित असावें असें वाटतें. पंतांचीं इतर लहान लहान रामायणें पाहिलीं असतां तीं देखील सप्तकांडकथात्मक आहेत यावरून हें प्रकरण अपूर्ण असावें असा संशय दृढ होतो. याच्या अखेरीस उपसंहार आहे त्यांत 'हे रामायणसत्कथा' असें विधान केलें आहे तेव्हां ही कथा पंतांनीं समग्र वर्णिली नसावी असें म्हणतां येत नाहीं. ९. 'जळो हें घर, नको हें घर, हाय हाय, धिग् असो या घराला' असा उद्गार रामराज्यांत कोणीही काढीत नाहीं.

उपसंहार.

(अनुष्टुब्वृत्त.)

ज्या श्री**रा**में [1]निजयश:पीयूषें विश्व तर्पिलें, ।
[2]**रा**मात्मजें [3]**म**यूरें हें त्या तच्चरित अर्पिलें. ॥
[4]सत्कीर्तिस्रग्धरा कन्या हे **रा**मायणसत्कथा ।
मयूरें अर्पिली **रा**मा वरा जाया मनोव्यथा. ॥

---

४०. [5]मंत्रिरामायण.

बालकांड.

(अनुष्टुब्वृत्त.)

श्रीश **ब्र**ह्मादिदेवांहीं प्रार्थिला, **द**[6]शरथात्मज ।
होय, चार धरी मूर्ती, जो रक्षी संकटीं गज. ॥ १
राम ज्येष्ठ महातेजा **कौ**सल्योदरसंभव, ।
कैकेयीपुत्र **भ**रत स्मर्त्यांचा नाशिता [7]भव. ॥ २
[8]**म**हिला तिसरी तीचे दोघे सद्गुण [9]नंदन, ।
नामें **ल**क्ष्मण **श**त्रुघ्न [10]शीलनिर्जितचंदन. ॥ ३
[11]**ज**गतीपति दे दोघे **राम** **ल**क्ष्मण **गा**धिजा, ।
देती **सु**बाहु **मा**रीच [12]क्रतु ध्वंसुनि [13]आधि [14]ज्यां. ॥ ४

---

१. आपल्या यशोरूप अमृतानें. २. रामचंद्रपंतांच्या पुत्रानें. ३. मोरोपंतानें. ४. उत्तमकीर्तिरूप स्रग् (पुष्पमाला) धारिणी हे (ही) रामायणसत्कथारूप कन्या रामा वरा (रामरूप वराला) मनोव्यथा जाया (मानसिक पीडा जावी म्हणून) मयूरें (मोरोपंतानें) अर्पिली. यांत रूपकालंकार झाला आहे. ५. 'श्रीरामजयरामजयजयराम' हा त्रयोदशाक्षरात्मक मंत्र या रामायणाच्या प्रत्येक कांडांत साधिला आहे म्हणून याला 'मंत्रिरामायण' म्हणजे मंत्रयुक्त रामायण असें नांव दिलेलें आहे. हा मंत्र **बा**लकांडांत प्रत्येक पहिल्या चरणाच्या पहिल्या अक्षरांत, **अ**योध्याकांडांत प्रत्येक गीतीच्या पहिल्या चरणाच्या दुसऱ्या अक्षरांत, याप्रमाणें क्रमानें शेवटच्या **उ**त्तरकांडांत सातव्या अक्षरांत साधिला आहे. अशीच मंत्रयोजना पंतांनीं **'बालमंत्ररामायण'** आणि **'मंत्ररामायण'** यांतही केली आहे. प्रत्येक कांडांत एक मंत्र असे एकंदर यांत सात मंत्र आहेत. ६. दशरथपुत्र. (राम.) ७. संसार. ८. भार्या. (सुमित्रा.) ९. पुत्र. १०. शीलानें (सुस्वभावानें) निर्जित (जिंकलें) चंदन (चंदनाचे सौरभशीतलत्वादिक गुण) ज्यांनीं असे. ११. राजा दशरथ. १२. यज्ञ. १३. चिंता. १४. ज्या गाधिजाला.

यज्ञावनें[1] हृष्ट केला गुरु रक्षोबळक्षयें[2], ।
गौतमस्त्रीसमुद्धारें[3] पापांचीं नाशिलीं भयें. ॥ ५

रामकोदंड[4] भंगूनी वरिली **जा**नकी सती, ।
न केवळ तिचीच क्ष्मादेवीची[5] हर्षली मती. ॥ ६

महर्षि[6] देववी कन्या तिघां **रा**मानुजांस त्या; ।
तिघी दिल्या **मै**थिलानें ऊर्मिळादि महासत्या. ॥ ७

जनका **दि**ग्रथा **वि**श्वामित्रें संबंध जोडुनी, ।
सिद्धाश्रमासि गमन केलें, तें पुर[7] सोडुनी. ॥ ८

यमसा गुरुचापाच्या[8] भंगें **भा**र्गव कोपला, ।
रामापुढें, रविपुढें दीपसा[9], परि लोपला. ॥ ९

जय पावोनि, **सा**केता बहु हर्षवि, **दि**ग्रथ ।
योग्य पुत्रस्नुषालाभें हर्षे, होय गतव्यथ. ॥ १०

यश गाती पौर तैसें स्वर्गी राहून देवही, ।
साहुकारां[10] उत्सव तो बांधूं पाहूं न दे वही. ॥ ११

राजाज्ञेनें मातुल[11] ने सानुजा **भ**रता पुरा, ।
जो तापशमनें[12] स्वच्छें यशें लाजवि कापुरा. ॥ १२

मनोरथाच्या साफल्यें सुख सर्वत्र दाटलें. ।
धन्य **द**शरथा राजा सत्य साकेत[13] वाटलें. ॥ १३

अयोध्याकांड.

(अनुष्टुब्वृत्त.)

स्वश्री[14] देतां **रा**मभद्रा, **कै**कयीच्या नये मना, ।
राज्य पुत्रास घे, **रा**मा धाडी चौदांसमा[15] वना. ॥ १४

---

१. अवनें=रक्षणें. २. राक्षससैन्यनाशें. ३. अहल्येचा उद्धार करून रामानें पापी जनांस [तद्वारा पापहर्ता आणि तारणारा कोणी आहे असें दाखवून] भयमुक्त केलें. ४. परशुरामाजवळील शिवाचें चाप. ५. क्ष्मा=पृथ्वी. ६. विश्वामित्र. ७. मिथिलानगरी. ८. भार्गव गुरु शिव त्याच्या चापाच्या. ९. यांत उपमालंकार आहे. १०. सावकारां, वणिजां. ११. युधाजित्. १२. ताप शमविणाऱ्या (यशें). १३. अयोध्या. १४. स्वराज्यश्री. १५. चौदा वर्षें. समा=वर्षें.

सु **रा** नीं व्हावया कार्य **द**शास्यवध, [1]काढिला, ।
मरे शोकें, वियोगाचा साहे [2]हा न धका ढिला. ॥ १५

सें **म** न्यु मंत्री **भ**रता आणिती, [4]साधु तो [5]तिला ।
गांजी, म्हणे, 'विषरस [6]स्वजनास्यांत ओतिला.' ॥ १६

दे **जँ** [7]लादि पिल्या, होय [8]आर्याच्या विरहें श्रमी; ।
[9]फिरवाया **चि**[10]त्रकूटीं **रा**मपादांबुजें नमी. ॥ १७

प्रि **य** भ्राल्या सांत्वुनि दे पादुका, [11]फिरवी बळें, ।
मुनिही म्हणती, 'आज्ञापालनीं धर्म बा ! [12]वळे.' ॥ १८

'न **रा** हेलचि [13]मन्वब्द सरतां, [14]कायहोम [15]हा ।
करीलचि, म्हणे, 'ताप [16]ज्वलनीं काय हो ! महा ?' ॥ १९

'स **म** यीं भेट देईन, कष्टी होऊं नको, रहा ।
स्वस्थ' **राम** म्हणे; कीं [17]तो चंद्र, भक्त [18]चकोर [15]हा. ॥ २०

---

१. मंथरेच्या द्वारें कैकयीबुद्धिभेद करून देवांनीं स्वकार्य संपादण्यासाठीं रामास अयोध्येंतून बाहेर काढिलें. २. हा दशरथ. ३. शोकयुक्त. ४. भरत. ५. मातेला. ६. स्वजनांच्या आस्यांत. (मुखांत.) ७. तिलजलांजलिदान. ८. रामाच्या. ९. रामाला परत आणण्यासाठीं. १०. मागें पृष्ठ ५ टीप ६ पहा. ११. परतवी, मागें धाडी. १२. येथें ब आणि व यांचें सावर्ण्य मानावें. पुढेंही बरी-वरी असे सवर्ण शब्द ३१ व्या श्लोकांत आले आहेत. कोणत्या अक्षरांस 'सवर्ण' समजावें हें पुढच्या श्लोकांत दर्शविलें आहे:—'रलयोर्डलयोस्तद्वज्जययोर्बवयोरपि । शसयोर्मनयोश्चांते सविसर्गाविसर्गयो: । सबिंदुकाबिंदुकयो: स्यादभेदेन कल्पनम् ।। [किरातार्जुनीय—सर्ग १५ श्लोक १० घंटापथ टीका], 'रलयोर्डलयोश्चैव शषयोर्बवयोस्तथा । वदंत्येषां च सावर्ण्यमलंकारविदो जना: ॥.' १३. मनु+अब्द=एकंदर चौदा मनु म्हणून मनु शब्दाचा अर्थ चतुर्दशसंख्याक+संवत्सर=चौदा वर्षें. १४. देहदहन. १५. भरत. १६. अग्नींत. १७. तो राम चंद्र होय आणि हा भरत त्या चंद्राचा भजक चकोर पक्षी होय. १८. चकोर=या शब्दाचा विग्रह असा आहे:—'चकति चंद्रामृतपायित्वाद्विषं प्रतिहंति, चक तृप्तौ प्रतिघाते च । चकति तृप्यते ज्योत्स्नया इति **चकोर:** ॥ इति स्वामी' [स्तुतिकुसुमांजलि—९ स्तोत्रम् श्लोक ४९ पृष्ठ १२३]. चकोर पक्षी हा चंद्रकिरणांवर उपजीवन करतो, असा प्राचीन कविसंकेत आहे. या कविसंकेतांविषयीं विश्वनाथकविराजकृत 'साहित्यदर्पणां'तील तीन पद्यें (सप्तमपरिच्छेद) उपयुक्त आहेत म्हणून येथें दिलीं आहेत. यांत बऱ्याच कविसमयांचा समावेश केला आहे:—'मालिन्यं व्योम्नि पापे यशसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्यो रक्तौ च क्रोधरागौ सरिदुदधिगतं पंकजेंदीवरादि । तोयाधारेऽखिलेऽपि प्रसरति च मरालादिक: पक्षिसंघो ज्योत्स्ना पेया चकोरैर्जलधरसमये मानसं यांति हंसा: ॥,' 'पादाघातादशोकं विकसति बकुलं योषितामास्यमद्यैर्यूनामंगेषु हारा: स्फुटति च हृदयं विप्रयोगस्य तापै: । मौर्वी रोलम्बमाला धनुरथ विशिखा कौसुमा: पुष्पकेतोर्भिन्नं स्यादस्य बाणैर्युवजनहृदयं श्रीकटाक्षेण तद्वत् ॥,' 'अह्नग्-

तो **ज** पे बहु राज्यास, **राम**चंद्रपदासही, ।
नंदिग्रामीं वसे वल्की,[1] पाहे मातातसी मही.[2] ॥ २१

भ **य** जें राक्षसोत्पन्न मुनीचें सर्व तें हरी, ।
अत्रितें वंदुनि पदीं पुत्रसान्वि सुखी करी. ॥ २२

न **ज**[3] या शुष्कता, **श्री**तें अंगराग[4] सदाम[5] ती ।
दे **अ**त्रिस्त्री, ज्या धरितां हृष्टा[6] राहे सदा मती. ॥ २३

प्र[7] **य** ता **अ**नसूया या हर्षवी **श्री**स भायसी,[8] ।
सांगे, 'स्त्री पतिच्या[9] संगें, स्पर्शाच्या[10] जेंवि आयसी.[11]' ॥ २४

ध[12] **रा** जा पुसतां सांगे स्वयंवरकथा स्वयें, ।
जावें सोडूनि यद्गानें[13] जना संसृतिच्या[14] भयें. ॥ २५

[15]श्री **म** स्तकें नमी प्रेमें **अ**नसूयापदें नतें; ।
वदवे न कवींद्रा[16] जें यश, काय वंदेन[17] तें? ॥ २६

अरण्यकांड.

(अनुष्टुब्वृत्त.)

हरि[18] **श्री** तें **वि**राधा त्या राक्षसा **राम** दे गती,[19] ।
जी दया हृदयीं रोधी क्रोधाचा नित्य वेग ती. ॥ २७

भोजं निशायां विकसति कुमुदं चंद्रिका शुक्लपक्षे मेघध्वानेषु नृत्यं भवति च शिखिनां नाप्यशोके फलं स्यात् । न स्याज्जाती वसंते न च कुसुमफले गंधसारद्रुमाणामित्याद्युन्नेयमन्यत्कविसमयगतं सत्कवीनां प्रबंधे ॥.' दुसऱ्या दोन पद्यांत या कविसमयांचा समावेश केला आहे ते असेः—'पादाघातादशोकस्तिलककुरबकौ वीक्षणालिंगनाभ्यां स्त्रीणां स्पर्शात्प्रियंगुर्विकसति बकुलः सीधुगंडूषसेकात् । मंदारो नर्मवाक्यात्पटुमृदुहसनाच्चंपको वक्त्रवाताच्चूतो गीतान्नमेरुर्विकसति च पुरोनर्तनात्कर्णिकारः ॥' [उत्तरमेघ—श्लोक १५], 'आलिंगने कुरबकस्तिलकः कटाक्षैः शिंजाननूपुरपदाहननैरशोकः । गंडूषसीधुपतनैर्बकुलोऽङ्गनानामभ्येति माधवमये समये विकासम् ॥' [स्तुतिकुसुमांजलि—१० स्तोत्रम् श्लोक ८० पृष्ठ १३४ पहा.] १९. भरत.

१. वल्कलें धरणारा. २. पृथ्वी. ३. ज्या अंगरागाला. ४. उटी. ५. मालायुक्त. ६. आनंदित. ७. पवित्रा. ८. मातेसारखी आनंदवी. ९. उत्कर्ष पावे—या पदांचा येथें अध्याहार समजावा. १०. परिसाच्या. ११. लोखंडी (वस्तु). १२. धराजा=सीता. १३. ज्या कथेच्या गानें. १४. संसाराच्या. १५. सीता. १६. कविश्रेष्ठ वाल्मीकिला. १७. मीं मोरोपंतकवि तें यश वदेन काय? या उद्गारावरून मोरोपंताची निरभिमानिता आणि शालीनता व्यक्त होते. १८. हरण करी. १९. श्रीतें (सीतेतें) [जो] हरि (हरण करी) त्या विराधाला राम गती (मुक्ति) दे (देता झाला).

जें धे **रा** सुरसंकीर्ण[1] **दं**डकारण्य सर्व तें ।
पुण्य[2] केलं, न गणिला **मे**रु तैत्रत्यपर्वतं[3]. ॥ २८

प्रणा **म** शरभंगादि[4]**घ**टजांतमहर्षितें ।
करि सानुज[5] स**श्री**क चित्तें श्री**राम** हर्षितें. ॥ २९

सखा **ज** टायु ताताचा, गृध्र जाल्या, तथापि त्या ।
म्हणे, 'त्वद्दर्शनें गेली, वियोगादि व्यथा, पित्या !' ॥ ३०

विजे[6] **य** प्रदनामा तो पाहे **पं**चवटी बरी, ।
गोदावरीतटीं राहे, पर्णशाला सुखें वरी. ॥ ३१

स्वसा **रा** क्षसराजाची पापा **शू**र्पणखा, 'मज' ।
श्री**रा**मातें म्हणे, 'कुस्त्री[7] **सी**ता सोडूनियां भज.' ॥ ३२

माया[9] **म** नोहरतनू[8] ती चालवुनि[10] दंडिली, ।
श्री**ल**क्ष्मणें तिची नासा, कर्ण खंडुनि, खंडिली. ॥ ३३

कोपे **ज** नस्थानवासी[11], न धरी परवा **ख**र, ।
भंगे, सबळ **रा**मेषु[12] पवि[13] तो, पर वांखर[14]. ॥ ३४

क्षोभे **यं**[15] क्षेशानुजन्मा, कपटें नवल क्षण ।
स्वर्णैण[16] दावी, **श्री** चोरी बुडाया, अवलक्षण[17]. ॥ ३५

मनु **ज** त्व स्त्रैण[18]भाव प्रभु दाखवि 'हा !' वदे, ।
तो विलाप वना तैसा जैसा संताप दावं[19] दे. ॥ ३६

क्रौंचावट अरण्यांत विराधानें सीतेला उचलून नेली अशी कथा आहे. रामानें विराधाला गति दिली ही त्याजवर दया केली असें समजावयाचें. जी क्रोधाचा वेग नित्य हृदयीं रोधी तीच दया होय, अशी दयेची सुरेख व्याख्या **पं**त येथें करतात. पंताची वाणी अशाच समयोचित, हृदयंगम आणि आलंकारिक विचारांनीं वाचकांस रंजवीत आहे. रामाला सीतापहारामुळें विराधाचा राग येणें स्वाभाविक, परंतु दयेनें त्या रागाचा वेग रुद्ध करून टाकिला–असा भाव.

१. विप्रपरिपूर्ण. २. पवित्र. ३. तेथील पर्वतानें. ४. ज्यांत शरभंग प्रथम आहे आणि घटज (अगस्त्य) शेवटीं आहे अशा थोर मुनिजनांतें. ५. सलक्ष्मण. ६. विजयप्रद (विजय देणारें) आहे नाम ज्याचें तो. ७. कुत्सित स्त्री. ८. कपटसुंदरदेहधारिणी. ९. येथें षष्ठ अक्षर लघु आहे म्हणून वृत्तभंग झाला आहे. १०. घालवून. ११. येथें पांचवें अक्षर लघु नाहीं आणि षष्ठ अक्षर दीर्घ नाहीं म्हणून वृत्तभंग झाला आहे. १२. रामबाण. १३. मागील रामायण श्लोक ४३ पहा. १४. वस्त्रा. १५. रावण. (कुबेराचा धाकटा बंधु. विश्रवा+देववर्णिनी=वैश्रवण=कुबेर. विश्रवा+कैकसी=रावण. कुबेर आणि रावण हे सापत्न बंधु.) १६. सुवर्णमृग. [स्वर्ण+एण=सुवर्ण+मृग.] १७. मागचें रामायण श्लोक ९९ पहा. १८. स्त्रीलोलुपता. १९. वणवा. यांत उपमालंकार आहे.

सद **य** प्रभु दे गृध्रा पुत्रसा परमा गती, ।
मागती जी यती, शोधी **श्री**पदीं [1]परमाग ती. ॥ ३७
उद्ध **रा** या **क**बंधातें सांपडे भगवान् बळें, ।
शबरीतें [2]अमृत दे, बहु मानी तिचीं फळें. ॥ ३८
[3]दुग्धा **म** लयशा स्वामी [4]मुग्धाच्या रीतितें धरी ।
पं[5]पातीरीं; भक्तशोक संपाया 'हा!' म्हणे **ह**री. ॥ ३९

किष्किंधाकांड.

(अनुष्टुब्वृत्त.)

मारुति [6]श्री वरा भेटे, **सु**ग्रीवा मग भेटवी, ।
तो सखा होय, हाही त्या दहना वायु पेटवी. ॥ ४०
रघुवी **रा** अलंकार **सी**तेचे दाखवी [7]हँरी, ।
[8]नूपुरें तींच **सौ**मित्री म्हणे, '**रा**म उरीं धरी.' ॥ ४१
त्या [9]**अर्य म** सुत प्रार्थी, 'सख्या! होऊं नको श्रमी.' ।
'हरिलि [10]स्त्री [11]अग्रजानें' हा म्हणे [12]हरिही नमी. ॥ ४२
'तुझी तु **ज** प्रिया यत्नें भेटवीनचि, [13]अत्यया ।
करूनि त्या **रा**वणाच्या, [14]मदुक्ता जाण सत्य या.' ॥ ४३

---

१. परम+आग=मोठें+पाप=महापाप, महापराध. २. मोक्ष. ['अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वंतरिदेवयोः ॥' इति मेदिनी.] ३. दुधासारखें स्वच्छ आहे यश ज्याचें असा राम. ४. मूढजनाच्या. ५. पंपातीरीं रामानें मूढजनाप्रमाणें सीताविरहजन्य विलाप केला–अशी कथा आहे. ६. लक्ष्मीवराला (सीतापतीला.) ७. वानर. ८. पैंजण. नूपुर "म्हणजे चाळ, परंतु प्राचीनकाळचे चाळ सोन्याचे असत व ते सीतेसारख्या पुण्यशील स्त्रियाही वापरीत असत. हल्लींचे नूपुर पितळेचे असतात, व बहुतकरून कळावंतिणी वापरतात." ह्याशिवाय पायांचे इतर दागिने आहेत त्यांचीं नांवें:—"पादचूड–रत्नजडित सुवर्णाचा वाळा. पादकंटक–चौकोनी तीन शिरांचा सोनेरी वाळा. यांत ध्वनि निघावा म्हणून दाणे असतात. पादपद्म–तीन किंवा पांच सोनेरी सांखळ्यांचा जडावाचा दागिना. बंगाल्यांत चर्णचाप किंवा चर्णपद्म या नांवाचा एक चांदीचा दागिना हल्लींही प्रचारांत आहे. किंकिणी–सोन्याचें पैंजण. मुद्रिका–हा दागिना सोन्याचा करून त्याजवर तांबडा रंग देत असत. हाही घुंगराप्रमाणें वाजत असे." (देशी हुन्नर–पृ० ५०.) ९. सूर्यपुत्र (सुग्रीव.) (अर्यमन्=सूर्य.) १०. स्त्री, रुमानामक सुग्रीवभार्या. ११. वडील भावानें. (वालीनें.) १२. वानर-देखील. १३. नाश. १४. माझ्या भाषणाला. सुग्रीवाचें हें वचन आहे.

श्रि[1]तश्रे **य** स्कर म्हणे, 'तूं असावासि सा[2]धि न, ।
सख्या! मी तों तुझें आधीं सर्वथा कार्य साधिन.' ॥ ४४

[3]भार्याह **रा** [4]हंतुकामा प्रमत्ता **वा**ळिला वधी, ।
त्याची [5]श्री [6]स्त्री दे **सु**कंठा म्हणे, 'धर्मींच लाव [7]धी.' ॥ ४५

धाडी स **म** र्थ प्लवग [8]**श्री**शोधा **सु**गळ स्वयें. ।
लंघितां मांस, [9]मारील, या चित्तीं [10]कांपले भयें. ॥ ४६

ते [11]महा **ज** व शोधूनि आले [12]आशात्रयाप्रती, ।
[13]अवध्यतिक्रमें झाली अन्यांची व्याकुळा मती. ॥ ४७

तयां [14]प्रा **य** गतां सांगे [15]जटायुज्येष्ठ शोध हो, ।
'सिंधु शंभर [16]गांवें, ती **सी**ता **लं**केंत योध! हो!' ॥ ४८

तो [17]अंड **ज** स्वपक्षांच्या [18]दाहाची ऐकवी कथा, ।
तत्काळ पक्षोत्पत्तीनें दे प्रत्यय, हरी व्यथा. ॥ ४९

[19]**वा**तका **य** ज [20]ऋक्षेंद्रें पुराणें [21]ब्रह्मसंभवें ।
केला [22]स्वशक्तितत्वज्ञ वरादिकथनें स्तवें. ॥ ५०

महाप **रा** क्रमज्ञान **जां**बवान् दे जसा गुरु, ।
[23]म्हणे, 'बोध महामोहा [24]परगर्वा तसा चुरु'. ॥ ५१

---

१. आश्रितांचें कल्याण करणारा. (राम.) २. सचिंत. (स+आधि=स हित+मनोव्यथा.) ३. रुमा (सुग्रीवभार्या) हिचें हरण करणारा (वाळी) त्याला. ४. हंतुकाम=हनन करूं इच्छिणारा. 'हन्' धातूपुढें 'तुम्'प्रत्यय लागून त्यांतील 'म्'चा लोप होऊन 'काम'शब्द लागून हें रूप सिद्ध झालें आहे. कर्तुकाम, गातुकाम, गंतुकाम, जेतुकाम, प्राप्तुकाम, इत्यादि दुसरीं उदाहरणें आहेत. 'काम'शब्दाप्रमाणें 'मनस्'शब्दाचाही प्रयोग होतो. गंतुमना, दातुमना, कर्तुमना, इत्यादि. काम आणि मनस् यांच्या योगें 'इच्छिणारा' असा अर्थ होतो–कर्तुकाम, कर्तुमना (करूं इच्छिणारा), गंतुकाम, गंतुमना (जाऊं इच्छिणारा). ५. राज्यलक्ष्मी. ६. तारा. ७. बुद्धि. ८. जानकीच्या शोधासाठीं. ९. 'सुग्रीव' या पदाचा येथें अध्याहार जाणावा. १०. प्लवग कांपले–असा भाव. सीताशोध करून येण्यास एक मासाची मुदत होती. ११. मोठे वेगवान्. १२. दिशात्रयाप्रत. १३. अवधि+अतिक्रमें=मुदतीच्या उल्लंघनानें. १४. प्रायोपवेशन करून बसलेल्यांस. १५. संपाती. १६. योजनें. १७. पक्षि संपाती. १८. जटायु आणि संपाती हे दोघे स्वपक्षाची परीक्षा पाहण्यासाठीं भरारी मारीत सूर्यमंडळापर्यंत गेले, तेव्हां त्याचे पंख दग्ध झाले–अशी कथा आहे. १९. मारुति. २०. जांबवंतें. २१. ब्रह्मदेवाच्या जांभईपासून झालेला (जांबवान्) त्यानें. २२. आपल्या शक्तीचें तत्व जाणणारा (मर्म जाणणारा). २३. मारुति म्हणे. २४. शत्रुमदा.

निज सा **म** र्थ्य कळतां उत्साहें कपि दाटला, ।
शतयोजन पाथोधि[1] स्पष्ट गोष्पद[2] वाटला. ॥ ५२

सुंदरकांड.

(अनुष्टुब्वृत्त.)

चिंतूनि तो[3] **श्री** **रा**मातें महेंद्रा[4] ढांसळी, उडे; ।
फुटले तों राक्षसींचे, **सी**तेचे दाटले चुडे[5]. ॥ ५३

ताडी महो[6] **रा** **मै**नाका, ठकवी सुरसे[7]सही, ।
सिंहिकेतें वधी, लंघी लीलेनें सागरा मही[8]. ॥ ५४

[9]लंकादेवी **म** द हरी, [10]योगें होय लहानसा, ।
पावे **श्री**दर्शन, जसा क्षुधाकुल महानसा[11]. ॥ ५५

अशोकीं रा[12] **ज** खल ये, जें देवीसीं वदे कटु, ।
साहे, महावीर[13] होता जरि तन्मथना पटु[14]. ॥ ५६

जें धर्मन्या **य** युक्त **श्री**वाक्य तेणें निवे कपी, ।
तापं घृतें ज्वरीसा जो खळ नष्ट विवेक पी[15]. ॥ ५७

दुष्ट सांगे **रा** क्षसींला, 'इला शिक्षा करा बरी, ।
मासद्वयांत न वळे प्रातराशार्थ[16] हो तरी.' ॥ ५८

[17]उद्बंधनें **म** रू पाहे, जातां पापी, महासती. ।
स्तवी **मारु**ति दे मुद्रा, वंदी, पावे महास[18] ती. ॥ ५९

चूडामणी **ज** नकजा दे [19]संदेश कथी, मग ।
अशोकोपवनांतील मोडी सर्व महानग[20]. ॥ ६०

---

१. समुद्र. २. गाईच्या उठलेल्या पावलाएवढा, गाईचें पाऊल, गाईच्या उठलेल्या पावलाच्य प्रमाणाचा, लघु, अल्प. ३. मारुति. ४. महेंद्रपर्वताला. ५. 'चुडे' ह्या शब्दाचा काकाक्षिगोलकन्यायानें प्रयोग केला आहे असें जाणावें. ६. मोठें वक्षस्थळ ज्याचें असा मारुती. ७. नागमातेला. ८. तेजस्वी. ९. लंकादेवीचा गर्व हरण करी. १०. योगबळानें. ११. स्वयंपाकगृहास १२. रावण. १३. या स्थळीं 'पंचमं लघु सर्वत्र' या नियमाचें उल्लंघन झालें आहे. 'साहे होत महावीर' असा फेर केला असतां नियमातिक्रम होत नाहीं. १४. कुशल. १५. प्राशी. १६. न्याहारीकरितां. १७. गळफांसानें. १८. उत्सवास. १९. निरोप. २०. मोठे वृक्ष.

सैन्याचा क्ष **य** अक्षाख्यकुमाराचाहि हा करी; ।
ब्रह्मास्त्राला सांपडे, या इंद्रजित् क्षो[1]भला धरी. ॥ ६१

लावी [2]धेनं **ज** य पुरा, पुच्छ पेटवितां खळें. ।
जळे मनीं, म्हणे, 'द्रेष्ट्या! विलंघी सागरा पळें.' ॥ ६२

अंगदादि **य** शा गाती त्या मानी हित **रा**मही, ।
भेटे घे [3]अधमर्णत्व देताही इतरा मही. ॥ ६३

सांगे **समी** **रा** त्मज तो मार्गदुर्ग दुराग्रह ।
श्रीचा निरोप स्वकृत नरक्षिति पुरा ग्रह. ॥ ६४

बिभीषण **म** हासाधू तयाची **स**रमा वधू, ।
त्रिजटा राक्षसी बाधू भव काळ न या वधू. ॥ ६५

युद्धकांड.

(अनुष्टुब्वृत्त.)

सुग्रीवयुक्त **श्री** **राम** बहुकीशबलासह, ।
उतरे सागरतटीं होय त्यासि भयावह. ॥ ६६

सांगतां हित **रा** गेजे धिक् सभेमाजि ऐकवी, ।
बि[6]भीषण निघे, भेटे, वंदी **रा**मासि तैं कवी. ॥ ६७

लंकाराज्य न **म** स्कारें [6]दे, सेतु करवी **ह**री ।
[7]प्रभुचापशिरें दावी **श्री**स '[8]हा!' म्हणवी [9]अरी. ॥ ६८

केला [10]रक्षोरा **ज** भंग देखतांचि कपीश्वरें, ।
न मानिलें **राव**णें [11]जें **अंग**दें कथिलें बरें. ॥ ६९

---

१. क्षुब्ध झालेला. 'कोपविला' 'केला' 'पडला' 'संकोचला' इत्यादि रूपांचा गद्यात्मक ग्रंथांत भूतकाळवाचक क्रियापदाच्या स्थानीं प्रयोग होतो, तथापि तीं मूळचीं विशेषणें आहेत आणि त्यांचा विशेषणांसारखा प्रयोग पद्यात्मक ग्रंथांत होतो. प्रस्तुत स्थलीं 'क्षोभला' म्हणजे 'क्षोभ पावलेला' असा विशेषणार्थक प्रयोग जाणावा. याचीं अन्य उदाहरणें:-(१) जरि उकिरड्यांत **पडला, मळला,** न हिरा तथापि सामान्य [सन्मणिमाला गीति २७], (२) जशी पदरजें शिला, परि असे नव्हे **शापिली** । धवें हरिमनोहराकृति सती अघें **व्यापिली** [केकावलि ३६], (३) न कळविला **केला** उद्योग प्रथम तुवां कां गा या [पंचशतीरामायण साकी १९३]. २. अग्नि. ३. ऋणीपणा. [अधमर्ण=ऋणी, रिणको. उत्तमर्ण=धनी, धनको.] ४. स्त्री. ५. हें 'कारकदीपका'चें उदाहरण आहे. ६. येथें 'बिभीषणाला' या पदाचा अध्याहार जाणावा. ७. रामाचें खोटें चाप आणि मस्तक. ८. हाय हाय. ९. रावण. (सर्ग ३१.) १०. राक्षसांच्या राजाचा पराभव. ११. हितवचन. [पंचशतीरामायण—साक्या ३२३-३३५ पहा.]

बहु रक्षःक्ष **य** घडे, न चाले **इं**द्रजिच्छल, ।
कुंभकर्ण मरे, साम तरी तो न करी खल. ॥ ७०

[1]सेनाथ [2]वान **रा** नीक **मे**घनाद रणीं [3]खिळी, ।
स्वौषध्युपायें **ह**नुमान् उठवी मोह ज्या गिळी. ॥ ७१

मोहार्थ [4]माया **म** यभूकन्याशिर [5]कुधी हरी, ।
बिभीषण भ्रांति वारी, **ल**क्ष्मण [6]व्यसु [7]त्यां करी. ॥ ७२

[8]मंत्री वारी [9]भू **ज** नीतें वधितां **रा**वणा खला, ।
वधार्थ प्रेरिलें तेणें जें त्या प्रभु वधी बला. ॥ ७३

सौमित्रिहृद **य** क्रोधें भेदी **रा**वण शक्तिनें; ।
पुन्हा सावध केला तो त्याचि निःसीमभक्तिनें. ॥ ७४

सप्ताहोरात्र **[10]जं** न्यांत बसोनि [11]**ह**रिच्या रथीं ।
प्रभु मारी **द**शग्रीवा जेव्हां **र**वि म्हणे 'मथीं.' ॥ ७५

देववी त्या तो **य** आधीं, प्रभु स्थापी नता पदीं. ।
शोभली अग्निच्या कुंडीं **श्री** [12]जैसी [13]पद्मिनी [14]ऱ्हदीं. ॥ ७६

[15]रक्षःप्लवग **रा** जांतें **पु**ष्पकीं घे, पुरास ये; ।
[16]**स्वः**पू म्हणे **अ**योध्येला, 'त्वत्प्रताप पुरा सये!' ॥ ७७

वैकुंठ झाला **म** हिप यश [17]वी गौर, विप्र ज्या ।
अर्था इच्छिति त्या सर्वा पुरवी, गौरवि प्रजा. ॥ ७८

उत्तरकांड.

(अनुष्टुब्वृत्त.)

[18]प्रभूतर्षिस्तुत **श्री** श स्वयशें नाशिता व्यथा, ।
दशास्य [19]**वा**ळी **ह**नुमान् जे यांच्या आयके कथा. ॥ ७९

---

१. रामलक्ष्मणांसह. २. वानरांचें सैन्य (अनीक). ३. बांधून टाकी. ४. खोट्या सीतेचें मस्तक. ५. इंद्रजित. ६. गतप्राण. ७. इंद्रजितास. ८. सुपार्श्व. ९. सीतेतें. १०. युद्धांत. ११. इंद्राच्या. १२. येथें उपमा अलंकार जाणावा. १३. कमलिनी. १४. डोहांत. यांत 'उपमा' अलंकार आहे. १५. बिभीषणाला आणि सुग्रीवाला. १६. स्वर्गनगरी. (अमरावती.) १७. प्रसवे. १८. प्रभूत+ऋषि+स्तुत=पुष्कळ ऋषींनीं स्तविलेला. १९. येथें पांचवें अक्षर 'ळी' गुरु आहे आणि सहावें 'ह' लघु आहे म्हणून 'पंचमं लघु सर्वेषु' आणि 'गुरु षष्ठं च सर्वेषाम्' या नियमांचा अतिक्रम होतो. 'दशास्य हनुमान् वाळी' असा फेर केला असतां दोन्ही अडचणींचें निराकरण होतें.

श्रीरामें पूजिले **रा** जे जनकप्रमुख स्वयें, ।
केला हनूमान् विश्रांत धन्य धन्य म[1]हादयें. ॥ ८०

ज्ञाता स्नेही पर **म** ही गर्भिणी स्वप्रिया सती, ।
अपवादें त्यजी, दोष न ल[2]ावी स्वप्रियास ती. ॥ ८१

सीतेसि**वा**ल्मिकि **ज**पे स्वाश्रमांत पिता तसा, ।
पुत्र तीचे **कुश लव** प्राशिती सद्यशोरसा. ॥ ८२

दोघे दोघे तन **य** त्यां तिघांचे गुणसागर, ।
[3]चौघांतें तेंवि [4]आठांतें वर्णिती वन्य [5]नागर. ॥ ८३

शत्रुघ्न मारी क्रू **रा** त्या **ल**वणा **म**धुरा करी ।
जे तीनकोटि [6]गंधर्व वधिले **भ**रतें अरी. ॥ ८४

न्यायेंकरूनि **र म** वी [7]श्वान गृध्र [8]उलूकही, ।
मृत वि[9]प्रापत्य रक्षी, सद्यशें नित्वी मही. ॥ ८५

अश्वमेधीं आत्म **ज** ते **वा**ल्मिकिच्छात्र हर्षले, ।
आदिकाव्यामृत प्राज्य सम सर्वत्र वर्षले. ॥ ८६

---

१. महादयें. (दयालु श्रीरामें.) २. सीतेनें रामाला स्वपरित्यागाबद्दल दोष लाविला नाहीं, यावरून स्वपतीच्या न्यायीपणाविषयीं तिची खात्री होती असें ठरतें. नवऱ्यानें जें कांहीं केलें आहे तें विचारानेंच केलें असावें—असा तिचा समज होता. ३. दशरथाच्या चार पुत्रांतें. ४. आठ पुत्रांतें. ५. नगरांतील लोक. ६. गंधर्व=हे शैलूषगंधर्वराजाचे पुत्र. [सर्ग १०० श्लोक १२.] सिंधुनदाच्या दोन्ही बाजूंस यांचा गंधर्वदेश केकयदेशाच्या समीप होता. भरताचा मातुल युधाजित् यानें आपला गुरु गार्ग्य याजबरोबर 'गंधर्वदेश जिंकून त्यांत दोन उत्तम नगरें स्थापावीं' असा निरोप रामास पाठविला, तेव्हां त्यानें सपुत्रसैन्य भरतास धाडून गंधर्वांचा पराभव केला. गंधर्व देशांत तक्षशिला नामक नगरींत भरतानें आपल्या तक्ष नामक पुत्राची स्थापना केली व गांधार देशांत पुष्कलावत नामक नगरांत आपल्या पुष्कल नामक पुत्राची स्थापना केली. [सर्ग १०१ श्लोक ११.] गंधर्व या शब्दानें कंदाहारी, बलूची, दुराणी लोक तर समजावयाचे नाहींत ना? ७. मंत्ररामायण—उत्तरकांड—आर्या २६७-२८१ पहा. ८. घुबडही. ['**उलूकः** कुरुभेदेऽपि पेचके जंभभेदिनि' इति विश्वः.] ९. ब्राह्मणाचा पुत्र. ही कथा अशी आहे:—एकदां राम राज्य करीत असतां एका विप्राचा मुलगा मरण पावला. तेव्हां बापानें शोकविव्हळ होऊन त्या मुलाला राजद्वारीं ठेवून विलाप करण्यास आरंभ केला. रामानें त्याची समजूत घालून त्याचे डोळे पुसून त्यास स्वस्थ केलें. नंतर रामानें विप्रसुतमरणकारण नारदमुनीला विचारिलें. तो म्हणाला, 'जातिधर्माचें उल्लंघन झाल्यामुळें विप्रसुत मेला. कोणी शूद्र तप करीत असावा असें वाटतें, त्याचें निवारण केलें पाहिजे'. नारदाच्या म्हणण्याप्रमाणें रामानें शोध केला. तों दक्षिणदिशेस एका कमलभूषित उत्तम सरोवरासमीप वृक्षाच्या खांदीस लोंबणारा जटाधारी तपोनिरत शंबूक नामक शूद्र दृष्टीस पडला. त्याचवेळीं रामानें त्याचा खड्गानें शिरच्छेद केला. तेव्हां सर्व देव प्रसन्न झाले. आणि 'वर माग' असें रामास म्हणूं लागले. रामानें मृतविप्रबालक मागून घेतला—अशी कथा आहे.

यावया प्रत्यय **य** शा पुन्हा ती **जा**नकी, ‘धरे ! ।
असेन शुद्धा तरि घे’ म्हणे तेंदुदरीं भरे. ॥ ८७

ओठां राज्यांसि भ **ज** ते झाले आठ कुमार ते, ।
पुण्यकीर्ति सदा **रा**मीं, **शि**वीं जेंवि **उ**मा रते. ॥ ८८

सत्यप्रतिज्ञत्व **य** श प्रभुनें निज रक्षिलें, ।
भक्षिलें वन्य, वेदोक्त गुरूक्त सम लक्षिलें. ॥ ८९

भैक्तकल्पद्रुमा **रा** में **रा**में रंजविलें जग, ।
ऐंकादशसहस्राब्द पुर उद्धरिलें मग. ॥ ९०

चरित्रीं विश्व **र म** लें, शमलें सर्व पातक, ।
श्री**रा**म मेघ गमला भक्त ते मोर चातक. ॥ ९१

उपसंहार.

(अनुष्टुभ्वृत्त.)

‘मंत्रिरामायण’ प्रेमें **म**यूरें **रा**मनंदनें, ।
श्री**रा**मचरणांभोजीं अर्पिलें कृतवंदनें. ॥

---

४१. सैप्तमंत्ररामायण.

बालकांड.

(अनुष्टुभ्वृत्त.)

श्रीपति प्रार्थिला मत्ता माराया **द**शकंधरा, ।
देवांनीं सैद्धितें ज्यांचीं नेत्राँब्जें आठ पंधरा. ॥ १

---

१. त्या पृथ्वीच्या पोटांत. २. रामाचे पुत्र कुश व लव; लक्ष्मणाचे अंगद व चंद्रकेतु; भरताचे तक्ष व पुष्कल; शत्रुघ्नाचे सुबाहु व शत्रुघाती. कुशाची नगरी कुशावती, लवाची श्रावस्ती [सर्ग १०८ श्लोक ४-५], अंगदाची कारुष देशांत अंगदीया पुरी, चंद्रकेतूची मल्ल देशांत चंद्रकांता नगरी [सर्ग १०२ श्लोक ५-१२], तक्षाचि तक्षशिला व पुष्कलाची पुष्कलावत नगरी [सर्ग १०१ श्लोक ११], सुबाहूची मथुरा व शत्रुघातीची वैदिक नगरी [सर्ग १०८ श्लोक १०-११]. ३. भक्तांस कल्पवृक्षांच्या आरामाप्रमाणें (उद्यानाप्रमाणें) जो त्यानें. ४. अकरा हजार वर्षें. ५. या काव्यांत ‘श्रीराम जय राम जय जय राम’ हा मंत्र आहे. बालकांडप्रमुख सात कांडांत कांडानुक्रमें श्लोकाच्या प्रथम द्वितीय तृतीयादि अक्षरस्थानीं मंत्राक्षरांची योजना करून सात मंत्र साधिले आहेत म्हणून याला ‘सप्तमंत्र रामायण’ असें अन्वर्थक नांव दिलेलें आहे. ६. सत्+हितें= साधु+हितकारकें. ७. ज्या देवांचीं. ८. नेत्रकमळें. ९. ब्रह्मा. (ब्रह्मदेव चतुरानन म्हणून आठ नेत्र), शिव (शिव पंचानन आणि विरूपाक्ष (विषमाक्ष) म्हणून पंधरा नयन). ‘ज्यांचीं सद्धितें नेत्राब्जें आठ पंधरा’. हें ‘पर्यायोक्त’ नामक अलंकाराचें उदाहरण आहे.

राजा दशरथाचा तो चतुर्मूर्ति महायशा ।
पुत्र झाला रामनामा, विश्वा आली शुभा दशा. ॥ २

महात्मा राम कौसल्यापुत्र हा ज्येष्ठ सांवळा, ।
सन्नेत्रांतें सद्गुणाब्धि तो म्हणेल न कां 'वळा ?' ॥ ३

जगन्नाथांश भरत कैकेयीचा मुल क्षेण, ।
पुत्र लक्ष्मण शत्रुघ्न सुमित्रेचे सुलक्षण. ॥ ४

यज्ञावनें हर्ष देती राम लक्ष्मण गाधिजा, ।
अहल्येच्या समुद्धारें गौतमा बहु आधि ज्या. ॥ ५

राजकोदंड मोडूनि रामें वरिलि भूसुता, ।
जनकाच्या तिघी रामानुजांही सज्जनस्तुता. ॥ ६

महाप्रतापा पहिल्या रामातें नव राम हा ।
जिंकी, या विजयाऐसा दुजा दे न वैरा मंहा. ॥ ७

जयाधिक गमे शांता पराजयहि तो, 'दया ।
केली' म्हणे 'बा ! विश्वेशा ! निजधर्महितोदया.' ॥ ८

यश गाय म्हणेनाचि स्वांतीं भार्गवराम हा. ।
पावे स्वीकारुनि पुन्हा निजमार्गवरा मंहा. ॥ ९

जगतीपति पुत्राच्या विजयें बहु हर्षला, ।
स्वाम्युत्कर्षें पुरीं पौर स्फार प्रेमाश्रु वर्षला. ॥ १०

यथाविधि गृहीं पुत्र प्रवेशवि सदार ते, ।
पुत्रभाग्योदयीं भूप तद्गुणींच सदा रते. ॥ ११

राजाज्ञेनें निजपुरा नेला भरत मौतुळें, ।
म्हणे त्या लोक, 'रविसीं तेजें चंद्रसभा तुळे.' ॥ १२

मनोज्ञरूपा भरता शत्रुघ्ना देखते जन ।
वदले, 'गोमटें यांचें ऐसें तें लेखतेज न.' ॥ १३

---

१. श्यामल. २. उत्सवरूप. ३. यज्ञाच्या अवनानें (रक्षणानें). ४. मनोव्यथा. ५. भवचाप. ६. परशुरामातें. ७. श्रेष्ठा. ८. उत्सवा, किंवा आनंदा. ९. त्या शांत (प्रतिहत–भग्न झालेल्या) भार्गवरामाला. १०. उत्सवा. ११. राजा दशरथ. १२. अयोध्येंत. १३. पुष्कळ. ['स्फारस्तु स्फरकादीनां बुद्बुदे विपुलेऽपि च' इति हेमचंद्रः.] १४. युधाजितें. १५. मनोहरसौंदर्या. १६. देवांचें तेज. (लेख=देव.)

अयोध्याकांड.

(अनुष्टुभ्वृत्त.)

भू[1] **श्री** रामकरीं द्याया युवराज करावया, ।
योजी राजा, गुरु[2] म्हणे, 'हा विचार बरा वया.' ॥ १
सा **रा** विचार ती मोडी **कैकेयी मंथरामतें**, ।
वर साधी, धरी पंथ वन्याचा, करि **राम** तें. ॥ २
'हो **मे**[3] न्वब्द वनीं **राम** स्पष्ट वल्कजटाधर, ।
रक्षो **भरत** पृथ्वीतें, हे माझे दे मला वर.' ॥ ३
रा **ज** वर्य जरि प्रार्थी, न वळे[4], खवळे, असें ।
कळे, निघे **राम सीता सौमित्रि** प्रीतिच्या रसें. ॥ ४
हो **य** प्रहृष्टा **कैकेयी मंथरा**सक्तधी, 'रहा ।
क्षण' भूप म्हणे; तेव्हां वदले सर्व धीर 'हा!' ॥ ५
ध **रा** पति रथीं वाहो[5] सांगे, सूत[6] तसें करी, ।
गुहासि [7]भेटे फिरवी प्रभु हा[8] विनवी परी. ॥ ६
स्व **म** स्तकीं बंधुच्याही जटा रचि, **गुहा**[9] [10]तरी ।
मागे, **गंगा** तरे, वंदी **भरद्वाज**पदें [11]हरी. ॥ ७
'द्वि **ज** वर्या पुसे, राहे **चित्रकूटीं**' असें पुरीं ।
सूत सांगे, मरे भूप, शोकशूळ शिरे उरीं. ॥ ८
प्र **य** तें **भरत** क्षिप्र आणिला, बहु तो रडे, ।
कैकेयीचे लागले त्या मृदुला[12] बोल [13]कोरडे. ॥ ९
नि **ज** मातेसि धिक्कारी, पित्याची करुनि क्रिया, ।
गेला शरण **रामा**ला आणाया, **श्री** न ज्या प्रिया ॥ १०
त्या **य** शोनिधि सांगे, 'बा! ताताचें सत्वरक्षण ।
आम्ही करावें, सांडावा त्वां म्यांही [14]धर्म न क्षण'. ॥ ११

---

१. पृथ्वी. २. वसिष्ठ. ३. चौदा वर्षें. ४. येथें 'ती' या कर्तृपदाचा अध्याहार जाणावा. ५. रामाला रथांतून ने असें सारथ्याला राजा दशरथ सांगे. ६. सारथी. (सुमंत्र.) ७. शृंगवेरपुरीं भेटे. ८. गुह. ९. गुहाजवळ तरी (नौका) राम मागे—असा सरलार्थ. १०. नौका. ११. राम. (विष्णु.) १२. सुकुमार (भरताला). ['सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु' इत्यमरः.] १३. चाबूक. १४. या श्लोकांतील दोन गोष्टी—बापाचें सत्व राखणें आणि क्षणभर देखील धर्मत्याग न करणें—सर्वांस शिरसा वंद्य अशा आहेत. रामायण काव्याच्या अध्ययनानें खरोखर उत्तम प्रकारचें नीतिशिक्षण

घे **रा** ज्याच्या रक्षणा तो पादुका प्रभुच्या फिरे, ।
नंदिग्रामीं वसे वल्की, मनेंही न पुरीं शिरे. ॥ १२
त्या **मे**[1] हीध्रा त्यजी **राम** जाय **अ**त्र्याश्रमास, ती ।
अनसूया अंगरागें[2] हरि **श्री**च्या श्रमा सती. ॥ १३

अरण्यकांड.

(अनुष्टुभ्वृत्त.)

हरि **श्री**तें त्या **वि**राधा राक्षसा **राम** दे गती[3], ।
दंडकीं मुनि रक्षी जी दया करवि वेग ती. ॥ १
साग **रा** चा प्राशिता[4] जो दे शस्त्रें यासि तो ज्ञुनीं ।
पादानता शिष्यसमा सदाशीराशि[5] पाज्ञुनी. ॥ २
जो स **म** र्थ स्वताताचा सखा गृध्र **जटायु** तें[6] ।
त्या दे गुरुत्व[7] कीं वंदी शिरें भव्यें जटायुतें[8]. ॥ ३
राहे **ज** गत्पति प्रेमें उटजीं **गौ**तमीतटीं, ।
रामीं **शू**र्पणखा लोभे, शुनी[9] जेंवि[10] सुधाघटीं. ॥ ४

सहज प्राप्त होतें. रामायणापासून प्राप्त होणाऱ्या अमोलिक नीतिबोधाविषयीं सुप्रसिद्ध रामायण-भक्तवर्य प्रिन्सिपाल ग्रिफिथ साहेबाचा अभिप्राय असा आहे:—"खरोखर पवित्र अशा या काव्यांत कविता आणि नीति यांचें अन्योन्यगुणसंवर्धक मनोरम संमेलन झालें आहे, तसें अन्य स्थलीं कोठें नाहीं असें मला वाटतें. काव्यग्रंथ पुष्कळ आहेत हें खरें आहे, किंबहुना प्रत्येक उत्तम काव्यांत कोणत्या तरी नीतितत्वाचा बोध ठसविलेला असतो, तथापि ज्याच्या योगानें आमचें अंतःकरण पूर्णसद्गुणप्रेमानें उचंबळतें असा ग्रंथ रामायण हाच होय. याच्या वाचनाबरोबर सत्य, पितृभक्ति, अपत्यस्नेह, पातिव्रत्य, एकपत्नीव्रत, बंधुप्रेम, विनय, क्षमा, धैर्य, सर्वभूतानुकंपा, इत्यादि मनुष्यास भूषित करणाऱ्या सद्गुणांची उत्तम प्रतिमा आमच्या मनांत येते. यांत सत्याकरतां दशरथराजानें प्रियपुत्राचा वियोग सोसून शेवटीं जीवितत्यागही केला असें वर्णिलें आहे, तें प्रकरण वाचलें म्हणजे सत्यदेवतेविषयीं पूज्यबुद्धि जशी अंतःकरणांत प्रादुर्भूत होते तशी दुसऱ्या कशानें होईल? पित्याच्या सत्यव्रतपालनाकरतां गृहसुख, राज्य, यांचा त्याग करणें; या रामाच्या आचरणापासून जसा पितृभक्तीचा उपदेश ठसतो तसा दुसऱ्या कशानें ठसेल? रामायणांत जशीं राम आणि सीता हीं अत्युत्तम पात्रें आहेत तशीं कोणत्याही देशांतील ग्रंथसमूहांतील एखाद्या काव्यांत आहेत काय? असें म्हणण्यास हरकत नाहीं." [रा. गोविंदशास्त्री बापटकृत 'दाशरथिरामचरितामृत'—प्रस्तावना पृष्ठ ३-४.]

१. पर्वत जो चित्रकूट त्याला. २. उटणें. सीतेला बाधा न व्हावी म्हणून हें अनसूयेनें दिलें होतें. ३. मुक्ति. ४. अगस्त्य. प्राशिता=प्राशन करणारा. हें पर्यायोक्ताचें उदाहरण होय. ५. उत्तम आशीर्वादांच्या राशी. ६. जें आपल्या बापाच्या ठायीं प्रसिद्ध तें ७. तातत्व. ८. जटायुक्तें. 'शिरें' या शब्दाचें विशेषण.) ९. कुत्री. १०. यांत उपमालंकार आहे.

अन्या **य** ज्ञें **लक्ष्मणें** ती प्र[1]भूक्तें नीट दंडिली, ।
    खरसेना रामभद्रें लीलेनें मग खंडिली. ॥ ५

कोपें **रा** वण तो दावी सु[2]वर्णहरिणा महा, ।
    तल्लोभ **श्री** धरी त्याचा म्हणवी परिणाम 'हा[3]!'. ॥ ६

तो हे **म** हरिण **श्री**नें धराया प्रार्थितां, वनीं ।
    शिरे प्रभु, शरें ताडी, तच्छ[4]ब्दें भी सती मनीं. ॥ ७

सीता ज पोनि कपटें **द**शानन **ज**टायुतें ।
    पाडी, ने, सिंधु शोषाया पाहे मूढ घ[5]टायुतें. ॥ ८

अप्रि **य** प्रभुला भ्रा[6]ता सांगे, धावोनि देखिलें, ।
    जसें उटज तें शून्य तसें विश्वहि लेखिलें. ॥ ९

शोधी **ज** नकजा स्त्रै[7]ण तसा 'हाय!' वदे 'वहा ।
    शोकपूरीं' म्हणे 'ए[8]णा खगा व्याघ्राहि' देव हा. ॥ १०

तों हो **य** शोक शोकांत गृध्र सक्षत पाहिला, ।
    सीता दशमुखें ऐसें सांगतां स्तब्ध राहिला. ॥ ११

करी **रा**[9] जीवनयन शरीरा त्याचिया करें ।
    [10]संस्कार जेंवि ताताच्या, गावें हें यश **शं**करें. ॥ १२

धरी **म** हाक्रूर जो दे त्या **क**बंधासि का[11]मग ।
    विमान **श**बरीलाही, **पं**पेला पावला मग. ॥ १३

किष्किंधाकांड.

(अनुष्टुभ्वृत्त.)

विरही **श्री** श **पं**पेच्या तीरीं 'हाय!' म्हणे, मग ।
    भेटे **ह**नूमान् **सु**ग्रीव **सी**तेचे दाखवी न[12]गे. ॥ १

जो वा[13]न **रा** धीश बळी मत्त तो खळ मारिला, ।
    वारिला ताप, **सु**ग्रीव केला [14]कीशेंद्र, तारिला. ॥ २

सुकंठें **म** ग शोधाया **सी**ता पाठविले [15]हरी, ।
    संपाती शोध सांगूनि **अं**गदादि सुखी करी. ॥ ३

---

१. रामाच्या सांगीवरून. २. मारीचा. ३. हाय. ४. त्या मारीचाच्या शब्दें. ५. अयुत घटांनीं, अगणित घटांनीं. ६. लक्ष्मण. ७ स्त्रीलंपट. ८. हरिणा. ९. कमलनेत्र (राम). १०. उत्तरक्रिया, दहनक्रिया. ११. स्वेच्छागामी. १२. दागिने. १३. वाळी. १४. कीशांचा (वानरांचा) इंद्र(प्रभु). १५. वानर.

तो अग्र **ज** जटायूचा सांगे, 'मी अनुजासह ।
गेलों पहाया **अ**रुणा, न सोसे भानुचें[1] मेह[2]. ॥ ४
प्राणप्रि **य** स्वानुज[3] म्यां झांकिला तनुच्या[4] तळीं, ।
मत्पक्ष दग्ध झाले, मी पडलों या महाचळीं[5]. ॥ ५
रक्षी ध[6] **रा** सुर मला **म**हेंद्रीं तो **नि**शाकर[7], ।
ताप माझा हरी जैसा चकोराचा निशाकर[8]. ॥ ६
तो म्हणे **म** ज, 'या स्थानीं रहा, ऐसाचि तोंवरी ।
श्रीतें शोधावया येथें येतील प्रभुचे हरी[9]. ॥ ७
प्रवृत्ति[10] **ज** गदीशाच्या प्रियेची त्यांसि तूं मुखें ।
सांग तत्काळ येतील पक्ष[11], क्रीड नभीं सुखें.' ॥ ८
ये प्रत्य[12] **य** हि जों ऐसी दग्धपक्षकथा कथी, ।
सपक्ष होउनि उडे तत्संदेहाचळा[13] मधी. ॥ ९
लंघाया **ज** लधी कोणी शतयोजन न क्षम[14], ।
म्हणे **अं**गद, 'जातों मी, जाणे येतां न विक्रम.' ॥ १०
आत्मश्रे **य** **सु**कंठश्री**रा**मप्रिय सुखें घडे, ।
ऐसें कोणाहि न सुचे सर्वही संकटीं पडे. ॥ ११
त्या ऋक्ष[15] **रा** जें वाराया सर्वांचीही मनोव्यथा, ।
वायुजा कथिली त्याची जन्मकर्ममहाकथा. ॥ १२
स्तवें स्व **म** हिमज्ञानें उत्साहें दशयोजन ।
वाढे, म्हणे **ना**रदादि, 'या वीरा यश 'यो[16]' जन. ॥ १३

सुंदरकांड.

(अनुष्टुभ्वृत्त.)

वायुपुत्र **श्री** पहाया उडे **ग**रुडसा रयें[17], ।
यादें[18] यादोनिधिस्थेंही[19] लक्षशा कांपलीं भयें. ॥ १
वक्षप्रहा **रा** **मै**नाक क्षम[20] मला न सहावया, ।
देव देवर्षिही आले तत्कौतुक पहावया. ॥ २

---

१. सूर्याचें. २. तेज. ३. जटायु. ४. शरीराच्या. ५. मोठ्या पर्वतावर. (महेंद्रपर्वतावर.) ६. ब्राह्मण. ७. चंद्रमा मुनि ('धरासुर' या शब्दाचें विशेषण.) ८. चंद्र. ९. वानर. १०. वार्ता. ११. पंख फुटतील. १२. अनुभव. १३. त्याचा संशयपर्वत. १४. समर्थ. १५. जांबवंतानें. (मंत्र-रामायण—गीति १३४-१३९.) १६. येवो. १७. वेगानें. १८. जलचरें. १९. समुद्रस्थें. २०. समर्थ झाला.

सुरसा[1] अ **म** रप्रोक्ता गिळाया पसरी मुख, ।
शत गावें त्यांत[2] शिरे, निघे, दे **वा**सवा[3] सुख. ॥ ३
मरुदात्म **ज** मारी त्या **सिं**हिकेतें वरें धरी ।
छाया ओढी, गिळी पापा, सागरीं दारुणा खरी. ॥ ४
तो उग्रर[4] **य** ये पारा, करी गोष्पद सागरा ।
ती **अ**शोकवनीं पाहे, केली माता जिणें धरा[5]. ॥ ५
तों ये कामी **रा** क्षसेंद्र, 'स्वप्रिया हो' म्हणे खळ, ।
श्री वदे प्रभुच्या तेजें 'न तूंही खरसा जळ.' ॥ ६
पापी जाय, **म** रुत्पुत्र मुद्रा दे **श्री**स वांचवी, ।
तच्चूडामणि[6] घे खूण स्वांतीं[7] संदेश[8] सांचवी. ॥ ७
शाखी[9]भंगी, **जं**[10] न्यकामें मारी **अ**क्षा महाबळा, ।
ब्रह्मास्त्रा मान दे **मे**घध्वाना हा **सां**पडे खळा. ॥ ८
न्हाया स्वामि **य** श क्रूरा **रा**वणातें म्हणे, 'अरे[11]! ।
वांच, वांचविल्या देवी[12] दे वीराधीश्वरा अरे !' ॥ ९
क्षोभतां, अं **ज** लि करी **बि**भीषण म्हणे, 'अहो! ।
अवध्य दूत, जो याचा स्वामी तो विजयी न हो' ॥ १०
तो धनंज[13] **य** तत्पुच्छीं पेटवी, वीर **वा**युभू[14] ।
जाळी पुरी; म्हणे, 'याला असो पुष्कळ आयु' भू. ॥ ११
पुच्छ पाथो[15] **रा** शिमध्यें विझवी[16], रिझवी सुर, ।
निववी स्वसहायातें तप्तातें जेंवि कापुर. ॥ १२
श्रीचा चूडा **म** णि **श्री**शा दे, निरोप कथी तया, ।
जयाधार प्रभु प्रेमें भेटे वर्णी करी दया. ॥ १३

युद्धकांड.

(अनुष्टुभ्वृत्त.)

सौमित्रियुक्त **श्री राम सु**ग्रीवानुमतें बळें[17] ।
घे, जाय सिंधुतीरा जो ध्यावा गावा सदा **न**ळें. ॥ १

१. नागमाता. २. त्या सुरसामुखांत. ३. इंद्राला. ४. उग्र वेग ज्याचा असा. ५. पृथ्वी. हा पाद 'पर्यायोक्ता'चें उदाहरण होय. ६. त्या सीतेचा चूडामणि. ७. मनीं. ८. निरोप. ९. वृक्ष. १०. युद्धेच्छेनें. ११. शत्रो. १२. हा लाटानुप्रास जाणावा. १३. अग्नि. १४. मारुति. १५. उदकराशीमध्यें. (पाथस्=उदक.) १६. विझवी–रिझवी–हें लाटानुप्रासाचें उदाहरण होय. १७. सैन्यें.

बिभीषण ब **रा** धर्मन्याय सांगे, तया खळ ।
अपमानी, तो शरण्या **रा**मा वंदी गुणोज्ज्वळ. ॥ २

राक्षसांचा तो[1] [2]**म** हीश **श्री**शें केला, नदीपती ।
सेतुनें लंघिला, [3]राजा भंगी त्या जो छळी सती. ॥ ३

अंगदोक्तें न **ज** गतीसुता दे, युद्ध आदरी, ।
मारवी बळ तत्पाळ, भंगे आपणही अरी. ॥ ४

[4]नागांतकें भ **य** **श्री**चें चमूचें नागपाशज ।
हरी, मारी **कुं**भकर्णा मग, जो उद्धरी [5]गज. ॥ ५

घननादें श[6] **रा** सारें [7]खिळितां, **वा**युनंदन ।
दिव्यौषधीनीं उठवी, समजे तरि [8]मंद न. ॥ ६

माया**सी**तेसि **म** थितां **घ**ननादें, उडे बळ ।
छळज्ञ तो **ल**क्ष्मणानें प्रयत्नें वधिला खळ. ॥ ७

[9]शोकें क्षोभोनि **ज** गतीसुताघातार्थ [10]हां निघे, ।
[11]**सु**पार्श्व मंत्री सुयशा **श्री**ची वारूनि हानि घे. ॥ ८

बळकोटिक्ष **य** रणीं करवी **ल**क्ष्मणा अरी, ।
पाडी स्वशक्तिनें, स्वस्थ पुन्हा **मा**रुति [12]यां करी. ॥ ९

[13]हरि दे रथ [14]**जै** न्यार्थ, प्रभु बैसे तयावरी, ।
[15]सप्ताहांतीं **रा**वणांत **ब्र**ह्मास्त्रें कौतुकें करी. ॥ १०

श्री**रा**मविज **य** स्वर्ग सत्य **कै**लास हर्षवी, ।
[16]प्रभूत वाद्य सङ्गीत पुष्प प्रेमाश्रु वर्षवी. ॥ ११

[17]क्रियाँ राक्षस **रा** जाची [18]बैरवी करवी, मग ।
बिभीषणा पदीं स्थापी, **श्री** [19]दिव्यें हर्षवी जग. ॥ १२

पुष्पकें ये प्रे **म** निधी भ्रात्या भेटे बसे पदीं ।
प्रभूदयीं जगें हृष्टें, [20]जैसीं [21]यादें सुधानदीं. ॥ १३

---

१. बिभीषण. २. राजा. ३. वानरराज. (सुग्रीव.) ४. गरुडें. ५. गजेंद्रमोक्षकथेवर येथें कविकटाक्ष आहे. ६. बाणवृष्टीनें. [शर+आसार=बाण+वेगवृष्टि, धारासंपात. 'धारासंपात आसार:' इत्यमर:, 'आसार: स्यात्प्रसरणे वेगवर्षे सुहृद्बले' इति विश्व:.] ७. बांधितां. ८. मूर्ख. ९. पुत्रशोकें. १०. रावण. ११. सुपार्श्व मंत्री श्रीची हानि वारूनि सुयशा घे—असा अन्वय. १२. या लक्ष्मणाला. १३. इंद्र. १४. युद्धार्थ. १५. सात दिवसांच्या अंतीं. १६. विपुल. १७. उत्तरक्रिया. १८. हा लाटानुप्रास समजावा. १९. सत्यानें. २०. यांत उपमालंकार आहे. २१. जलजंतु.

उत्तरकांड.

(अनुष्टुभ्वृत्त.)

कुंभोद्भवमुखें[1] **श्री** श शत्रुच्या मानुनि प्रिय ।
ऐके पूर्वचरित्रास परित्रासहरक्रिय.[2] ॥ १

जगत्प्राणकुमा[3] **रा** चें जन्मकर्म दिला वर ।
ब्रह्मादिकीं तें चरित प्रेमें ऐके ईलावर.[4] ॥ २

जे नाशिते पर[5] **म** हा कपिराक्षसनायक, ।
त्यांतें पूजी परम हा स्वाश्रितोत्सवदायक. ॥ ३

साधितातिस्वभ **ज** ना सदार प्रभु **वा**तजा ।
पूजी सदिष्ट वर दे, काळें स्पर्शे न घात ज्या. ॥ ४

प्रजांतें रंजवी **य** त्नें, निंदितां **श्री**सहि त्यजी ।
स्वर्णश्रीसीं[6] करी यज्ञ अश्वमेधादि न त्यजी. ॥ ५

पक्षी श्वानहि ता **रा** या धर्में न्यायें न आळसे, ।
काळ सेवकसा लोकां भी कीं ते प्रभुबाळसे. ॥ ६

जो विप्राचा सुत **म** रे त्यातें तत्काळ वांचवी, ।
मारवी शत्रु **भ**रतीं, **श**त्रुघ्नीं यश सांचवी. ॥ ७

जानकीचे तनु **ज** ते कृती **कु**श **ल**व, स्वयें[7] ।
वाल्मीकिनें पढविलें त्यांसि '**रा**मायण' स्वयें. ॥ ८

तद्गीत ऐके स्व **य** श प्रसन्न प्रभु होय ज्या ।
चकोर केलें सत्काव्यें चंद्र तन्मुखतोयजा. ॥ ९

प्रभु **श्री**तें, 'दिव्य **ज** नप्रत्ययार्थ' म्हणे 'करीं.' ।
ती 'शुद्ध तरि घे' ऐसें वदे, जाय धरोदरीं.[8] ॥ १०

चौघांचे धर्मन **य** वित् पुत्र आठ गुणाकर ।
श्री**रा**में ते सर्व राजे केले घेते उणा कर. ॥ ११

सत्यसंध सदा **रा** ध्य प्रभुप्राण बहिश्चर ।
जो **ल**क्ष्मण तया त्यागी घडतां वागनादर.[9] ॥ १२

प्रजा सर्वाहि वि **म** ळा विमानांमाजि वाहिल्या, ।
नेल्या स्वलोका ताराया, कथा श्रोत्यांसि राहिल्या. ॥ १३

---

१. अगस्त्यवदनें. २. भयहारक क्रिया ज्याची असा. (राम.) ३. वायुपुत्राचें. ४. पृथ्वीपति. ५. शत्रूच्या तेजा. ६. सुवर्णसीतेसह. ७. शुभ दैव ज्याचें असा. (वाल्मिकी या शब्दाचें विशेषण.) [सु + अयें=शुभ मंगल+दैवें.] ८. भूमीच्या पोटांत. ९. प्रतिज्ञाभंग.

उपसंहार.

(अनुष्टुभ्वृत्त.)

सप्तमंत्रात्मक प्रेमें **मयूरें रा**मनंदनें ।
श्री**रामायण रा**मीं हें अर्पिलें कृतवंदनें. ॥

---

४२. मंत्ररामायण. (संस्कृत.)

मंगलाचरणम्.

(अनुष्टुभ्वृत्तम्.)

[१]**श्री**[२]रामं [३]मुदिरश्यामं वंदेऽहं देवनायकम् ।
सदा [४]वदान्यप्रवरं [५]प्रणतेप्सितदायकम्. ॥ १
[६]**रा**कापतिमुखीं देवीं वंदे [७]**सी**तां [८]महासतीम् ।

---

१. या मंत्ररामायणांत **'श्रीराम जय राम जय जय राम'** हा त्रयोदशाक्षरात्मक मंत्र साधिला असून याची रचना प्राकृत'मंत्ररामायणा'प्रमाणें पंतांनीं केली आहे. प्राकृत'मंत्ररामायणां'त १८८० आर्या असून एकशें शेचाळीस मंत्र आहेत. (मंत्ररामायण–उपोद्घात–आर्या २०.) संस्कृत **मंत्ररामायण** प्राकृत **मंत्ररामायणा**पेक्षां मोठें आहे. यांत ३९५२ श्लोक असून तीनशें चार मंत्र आहेत. प्रत्येक कांडांतील मंत्रसंख्येचा निर्देश पंतांनीं या काव्याच्या उपसंहारांत केला आहे. या **रा**मायणांत त्रयोदशाक्षर **राम**मंत्राची योजना केली असूनही तें कोठेंही क्लिष्ट झालें नाहीं इतकेंच नव्हे तर पंतांच्या इतर काव्यांप्रमाणें सुबोध, सरळ, प्रसादसंपन्न आणि सुरस उतरलें आहे. २. श्री+राम=लक्ष्मी+रमण; 'श्रियः कमलवासिन्या रमणोऽयं यतो हरिः । तस्मात् श्रीराम इत्यस्य नाम सिद्धं पुरातनम् ॥' इति पद्मपुराणे. ३. मुदिर+श्याम=मेघ+नील; मेघांस पाहून मयूरचातकादिकांना मोद (हर्ष) होतो अशी कविसमयप्रसिद्धि आहे, म्हणून मेघाला मुदिर ही संज्ञा प्राप्त झाली. ४. वदान्य+प्रवर=दात्यांत+श्रेष्ठ=दानशूर; 'मां याचस्वेति वदति स वदान्यः.' ५. प्रणत+ईप्सित+दायक=स्वपदलीन+मनोरथ+पूरक. ६. राका+पति+मुख+ई प्रत्यय=पूर्णिमेच्या चंद्रासारखी जिची मुखशोभा आहे अशी, पूर्णेंदुवदना तीप्रत. ७. 'सीतामुखोद्भवात् सीता इत्यस्यै नाम चाकरोत्' इति पाद्मे. जनक राजा यज्ञासाठीं क्षेत्रशुद्धि नांगरानें करीत असतां त्याला सीतेंत (लांगलपद्धतींत) आंत कन्या असलेली एक पेटी सांपडली, म्हणून त्या कन्येला 'सीता' हें नांव दिलें. [वा० रा० बाल० स० ६६ श्लो० १३-१४.] या संबंधीं कथा वाल्मीकिरामायणाच्या उत्तरकांडांत स० १७त आणि मोरोपंताच्या प्राकृत मंत्ररामायणांतील उत्तरकांडांत आर्या ७६-८८ यांत दिली आहे. या संस्कृत मंत्ररामायणांतही त्या कथेचा उल्लेख आहे. [उत्तरकां० श्लो० २२२-२३६.] विठ्ठलकवीनेंही आपल्या 'सीतास्वयंवर'नामक काव्याच्या प्रथम सर्गांत ही कथा दिली आहे. ८. महती+सती=महासती=महासाध्वी. या समासांत 'महती' शब्दाचा पुंवद्भाव झाला; 'पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता । सा साध्वी.'

य[1]स्याः सद्व्रतसामर्थ्याच्छमिता अमिता द्विषः[2]. ॥ २
महामतीन्सदा वंदे **ल**क्ष्मणादीन्रघूद्वहान्[3] ।
येषां पुंमर्थाः[4] स्वप्नेऽपि परमा न **र**माधवात्. ॥ ३
जगद्गुरुगुरुं[5] वंदे **व**सिष्ठं[6] तपसांनिधिम् ।
द्विजराज[7] इति प्राहुर्यं सर्वे ब्राह्मणाः सुराः[8]. ॥ ४
यस्तपस्वीश्वरः[9] साक्षान्**म**हादेव इव प्रभुः ।
वंदे तं **गा**धिजं[10] तेजोनिधिना विधिना[11] समम्.॥ ५
राशिं सुतपसां शुद्धज्ञानदानविशारदम्[12] ।
नारदं[13] सन्मुनिं वंदे भवाब्धेः[14] परपारदम्. ॥ ६
मनोज्ञं **रा**मचरितं येन गीतं सविस्तरम् ।

---

१. 'यस्याः सद्व्रतसामर्थ्यात्' या स्थलीं 'यस्याः' या शब्दाचा 'सद्व्रत' या शब्दाशीं निकट संबंध असतांही समास केला नाहीं व द्वितीयपदाचा तृतीयपदाशीं समास केला ही चूक आहे. याचें समाधान टीकाकार खालीं लिहिल्याप्रमाणें करीत असतात:–'अत्र सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः' अपेक्षा असतांही जर अर्थाला बाध येत नसेल तर अशा प्रकारचा समास करावा. २. द्विषः हें 'द्विष्'शब्दाचें प्रथमेचें अनेकवचन. ३. रघु+उद्वह=राघवानां ऊर्ध्वं वहति पितॄन् इति उद्वहः पुत्रः. ४. पुमस्+अर्थ=पुमर्थ, पुरुषार्थ धर्म, अर्थ, काम, आणि मोक्ष; लक्ष्मणादिकांस चार पुरुषार्थ स्वप्नांत देखील परमेश्वराहून (रमाधवाहून) मोठे (परम) वाटले नाहींत. खरेंच आहे, 'नहि माणिक्यपरिहाणेन गैरिकपरिग्रहः संभवति.' ५. जगत्+गुरु+गुरु=जगताला जो पूज्य त्याचा गुरु. [गृणाति उपदिशति गिरति गिलति वा अज्ञानमिति वा गुरुः.] ६. अतिशयेन वशी वसिष्ठः. [इष्टन् इनेर्लुक् पृषोदरादित्वात् शस्य सः.] ७. द्विज+राजन्=ब्राह्मणश्रेष्ठ । या ठिकाणीं 'राजन्' शब्दाचा 'राज' असा अंतादेश झाला. ['मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौंजिबंधने' इत्युक्तत्वात् द्विजः.] ८. सुरा अस्य अस्ति इति सुरः. [अर्श आदिभ्योऽच्. समुद्रमथनाचे वेळीं सुरेचा (मद्याचा) स्वीकार केल्यामुळें 'सुर' अशी देवांला संज्ञा प्राप्त झाली आणि दैत्यांनीं तिचा स्वीकार न केल्यामुळें त्यांना 'असुर' म्हणूं लागले. वा० रा० बा० स० ४६ श्लो० ३६-३८.] ९. तपस्विन्+ईश्वर=तपस्विप्रवर. १०. गाधि नांवाच्या राजापासून झालेला जो गाधिज, विश्वामित्र. ११. ब्रह्मदेवाशीं तुल्य. [वा० रा० बा० स० ६० श्लो० २०-२३.] १२. शुद्ध+ज्ञान+दान+विशारद=निर्विकल्प+ज्ञानाचा+उपदेश करण्याविषयीं अतिकुशल जो त्याला. [शारं ज्ञानं ददाति यः स शारदः पंडितः, विशेषेण पंडितः विशारदः.] १३. ज्ञानोपदेशानें नरांच्या अज्ञानाचा नाश करणारा जो त्याला. ['नारदो नाशयन्नेति नृणामज्ञानजं तमः' इति नारदीये.] १४. टीप १ पहा. येथें ही 'सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः' असेंच समाधान इष्ट आहे. 'भवाब्धिपरपारदम्' असें समस्तपद पाहिजे. संसारसमुद्राच्या परतीराला नेणारा जो त्याला.

वाल्मीकिं तमहं वंदे [2]मंदेष्टशतसाधकम्. ॥ ७

[3]जगत्प्राणसुतं वंदे [4]हनूमंतं [5]महौजसम् ।

य: श्री[6]रामकथासिंधौ चेतसा वेतसायते. ॥ ८

[7]यशस्विप्रवरं वंदे [8]सुग्रीवं वानरेश्वरम् ।

संप्राप्तौ हेतुरा[9]र्या[10]याया भार्याया राघवस्य य:. ॥ ९

जलधौ येन रचित: सेतुर्हेतुर्जयश्रिय: ।

तं [11]नलं वानरं वंदे यं देवा धन्यमूचिरे. ॥ १०

यत्नं ये चक्रुरनिशं [12]जांबवत्प्रमुखा भृशम् ।

तानृक्षा[13]नंगदादींश्च वंदे [14]रामानुगान्कपीन्. ॥ ११

राजश्रेष्ठं [15]दशरथं कौ[16]शल्याद्याश्च तत्प्रिया: ।

[17]जनकं च महाराजं वंदे श्री[18]रामवंदिनम्. ॥ १२

---

१. 'वल्मीकप्रभवो यस्मात् तस्मात् वाल्मीकिरित्यसौ' इति ब्रह्मवैवर्तोक्ते:, यद्वा वल्मीक इति ऋषिविशेषस्य संज्ञा इत्याहु:. २. मंद+इष्ट+शत+साधक=अज्ञजनांच्या शेंकडों मनोरथांना पूर्ण करणारा. ३. जगत्+प्राण+सुत=जगत्प्राण जो वात त्याचा तनय. ['यया (सृष्ट्या) प्राणिन: प्राणवंत:' इति शाकुंतले.] ४. हनुमत् अथवा हनूमत् अशीं दोन रूपें आढळतात. आंजनेयाला 'हनुमत्' हें नांव पडण्याचा प्रसंग उत्तरकांडांत वर्णिला आहे. [प्राकृत मंत्ररामायण, उ० कांड, आर्या १९६-२०१, रामायणें भाग १ पृ० १८५.] ५. महत्+ओजस्=महाबल; मोठें बल ज्याचें आहे तो. ६. श्रीरामकथारूप सिंधूंत जो अंत:करणानें नदीच्या प्रवाहांत असलेल्या वेतसाप्रमाणें नम्र होऊन जातो. 'वेतसायते' हें नामधातूचें उदाहरण होय. ७. यशस्विन्+प्रवर=कीर्तिमान्+श्रेष्ठ. ८. सुग्रीव हा सूर्याच्या अंशापासून झाला. [वा० रा० बाल० स० १७ श्लो०१०; प्राकृत मंत्ररामायण–उ० कांड आर्या २०६-२१०] ९. वा० रा० अरण्य० स० ७२ श्लो० ७ व १४. १०. पूज्याया:. ११. वानरविशेष. 'विश्वकर्मा त्वजनयत् नलं नाम महाकपिम्' [वा० रा० बाल० स० १७ श्लो० १२.] १२. जांबवान् हा ब्रह्मदेवाच्या जांभईपासून उत्पन्न झाला. [वा० रा० बाल० स० १७ श्लो० ७.] १३. अंगद हा वालिपत्नी तारा हिचे ठायीं उत्पन्न झालेला बृहस्पतीचा अंश होता. वाल्मीकिरामायणांत 'तार' असें पद आढळतें, तें अंगदवाचकच आहे. 'बृहस्पतिस्त्वजनयत् तारं नाम महाकपिम्.' [वा० रा० बाल० स० १७ श्लो० ११.] कोठें कोठें तार नांवाचा अन्य वानर होता असें लिहिलेलें आढळतें तें कदाचित् चुकीचें असावें असें वाटतें. १४. राम+अनुग=रामाचे+अनुचर. १५. ज्याच्या रथाची गति दहादिशांत अकुंठित होती तो दशरथ. १६. कोसलानां राजा कौसल:, तस्यापत्यं स्त्री कौसल्या, सा आद्या प्रथमा यासां ता:. कौसल्या किंवा कौशल्या असा द्विरूप शब्द आहे. १७. जनकराजा जानकीचा पिता हा प्रसिद्ध ब्रह्मवेत्ता होता; याच्याच सभेंत याज्ञवल्क्यमुनि होते. १८. श्रीरामाच्या यशातें गाणारा भाट किंवा स्तुतिपाठक.

[1]महीसुरान्[2]वामदेवप्रमुखान्[3]ऋत्विजः प्रभोः ।
[4]श्रीकेशवं श्रीगणेशं वंदे विद्यागुरुं हरिम्. ॥ १३

बालकांडम्.

(अनुष्टुभ् वृत्तम्.)

श्रीरामचरितं पुण्यं संक्षेपान्नारदो मुनिः ।
[5]पृच्छते प्रथमं प्राह प्रेम्णा वाल्मीकये [6]सते. ॥ १
[7]राशिरत्यच्छतपसां वाल्मीकिर्ब्रह्मणो [8]वरात् ।
चक्रे '[9]रामायणं' नाम [10]महाकाव्यं महाकविः. ॥ २

---

१. मही+सुर=भूदेव=ब्राह्मण. देवांना 'सुर' हें नांव पडण्याचें कारण टीप १६ त दिलें आहे. [वा०रा० बाल० स०४६ श्लो०३६-३८.] २.वामदेव हा शंकराचा अवतार. ३.'ऋत्विज्' शब्दाचा अर्थ कोशांत 'धनलाभाकरितां यज्ञ करणारा याजक' असा दिला आहे.'आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते' इत्यमरः.४. केशव गणेश नांवांचे कवीचे उपाध्याय विद्यागुरु होते यास्तव शिष्टसांप्रदायाला अनुसरून त्यांना नमस्कार ग्रंथारंभीं केला आहे. प्राकृत 'मंत्ररामायण' उपोद्घात (१)'श्रीमद्गणेशगुरुपद' इत्यादि पहिली आर्या पहा. (२) सन्नामगर्भरा० आर्या २८. (३) महाभारतांत 'श्रीमदुपाध्यायत्तोम कविवर केशव गणेश पादरजा' इत्यादि आर्या. केशीला मारणारा तो केशव किंवा क (ब्रह्मा) अ (विष्णु) व ईश (महेश) ह्या त्रिमूर्ति ज्याच्या तंत्रानें वागतात तो केशव, अशी श्रीमच्छंकराचार्यांनीं विष्णुसहस्रनामटीकेंत व्युत्पत्ति दिलेली आढळते. गणांचा ईश गणेश. आनंदाश्रमग्रंथावलिः—गणेशाथर्वशीर्ष सभाष्य पहा. 'हराम्यघं हि स्मर्तृणां हविर्भागं क्रतुष्वहम् । वर्णश्च मे हरिर्श्रेष्ठि तस्माद्धरिरहं स्मृतः' इति व्यासवचनात्. या तेराव्या श्लोकांत जो 'हरि' आला आहे त्याजविषयीं माहिती मिळाली नाहीं. कवीच्या मनांत भाविविघ्नप्राचुर्याची शंका आल्यामुळें यक्षबलिन्यायानें तेरा श्लोकांनीं विघ्नहरणार्थ मंगलाचरण केलें, कारण 'विघ्नध्वंसस्तु मङ्गलस्य द्वारम्' असें म्हटलें आहे. ५. वाल्मीकि मुनीनें 'कोऽन्वस्मिन् सांप्रतं लोके गुणवान् कश्च वीर्यवान्' इत्यादि प्रश्न त्रिलोकज्ञ नारद यांना केला तेव्हां त्यांनीं 'मूलरामायण' या नांवानें प्रसिद्ध असलेला कथाभाग वाल्मीकीला सांगितला असें वर्णन आहे. [वा० रा० बाल० स० १ श्लो० १-८.] ६. सते=साधु पुरुषाला. सते ही 'सत्' शब्दाची चतुर्थी. ७. न छ्यति दृष्टिम् तत् अच्छम् निर्मलम्; फारच निर्मल म्हणून अत्यच्छ=सुनिर्मल. ८. वा० रा० बाल० स० २ श्लो० ३२।३५. ९. रामाच्या संबंधानें रचलेलें काव्य रामायण. १०. महाकाव्याचीं लक्षणें विश्वनाथकवि पंचानन यांनीं आपल्या 'साहित्यदर्पण'नामक ग्रंथाच्या सहाव्या परिच्छेदांत दिलीं आहेत. त्यांपैकीं मुख्य खालीं आहेत:— 'तत्रैको नायकः सुरः । सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः। एकोऽङ्गी रस इष्यते । अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः । इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम् । चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकं च फलं भवेत् । आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा । क्वचिन्निंदा खलादीनां सतां च गुणकीर्तनम् । एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः । नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह । स्वर्गांते भा-

महाकाव्यं पठन्सभ्यांश्छ्रावयेत्कः सभास्विदम् ।
इति चिंतयतस्तस्य पादग्रहणमाददतौ ॥ ३
जनकस्य[1] सुतापुत्रौ कृतवंतौ गुणार्णवौ[2] । (युग्मकम्.)
शिष्यौ कुशलवौ[3] यौ तत्ताभ्यामग्राहयत्प्रभुः ॥ ४
यदा वचोविधेयं[4] तत्कृत्वा ताभ्यां मुनिव्रजे ।
गीतं, प्रीतं तयोस्तेषां तदा चित्तं तपस्विनाम्. ॥ ५
राकापतिः[5] स्वामृतेन चकोरानिव[6] तानृषीन् ।
अर्थेन पौलस्त्यवधप्रबंधः[7] समतर्पयत्. ॥ ६
मधुरेणादिकाव्यस्य स्वच्छेन मुनयोऽखिलाः[8] ।

विसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् । कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा । नामास्य सर्गोपादेय-कथया सर्गनाम तु ॥ [कारिका ५५९]. रघुवंश, कुमारसंभव, किरातार्जुनीय, शिशुपालवध आणि नैषधचरित यांस महाकाव्यें म्हणण्याचा सांप्रदाय आहे, परंतु विक्रमांकदेवचरित भट्टिकाव्य, हरविजय, श्रीकंठचरित, धर्मशर्माभ्युदय, इत्यादिक ग्रंथ 'महाकाव्य' संज्ञेस पात्र आहेत. 'महाकाव्या'चें लक्षण दंडिकृत 'काव्यादर्श' नामक ग्रंथाच्या प्रथम परिच्छेदांतही दिलें आहे. [काव्यादर्श—प्रथम परिच्छेद—श्लोक १४-१९ पृ० १६-२०].

१. जनकस्य सुतापुत्रौ [सुतायाः सीतायाः पुत्रौ कुशलवौ] इत्यत्र सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः. २. गुण+अर्णव=गुणांचे समुद्र. [अर्णांसि (जलानि) विद्यंतेऽस्मिन्निति अर्णवः, सलोपः.] ३. खुडलेल्या कुशांच्या अग्रभागाला कुशमुष्टि म्हणतात आणि अधोभागाला लव म्हणतात. वाल्मीकिमुनीनें अग्रजाला (वडील मुलाला) कुशमुष्टीच्या ऊर्ध्वभागानें (अग्रानें) प्रोक्षण केलें म्हणून त्याला 'कुश' म्हणूं लागले आणि अवरजाला अधोभागानें प्रोक्षण केलें यास्तव त्याला 'लव' ही संज्ञा प्राप्त झाली. [वा० रा० उत्तर० स० ६६ श्लो० ६-९ प्राकृत मंत्ररामायण—उ० कां० आर्या २९४-२९७.] लंकेहून आणलेल्या सीतादेवीच्या संबंधानें सामान्य लोकांचे काय विचार आहेत हें कळण्याकरितां रामाचे गुप्त हेर शहरांत फिरत असत. त्यांपैकीं एकानें सीतादेवीच्या संबंधाची दुर्वार्ता श्रीरामाला सांगितली. त्यामुळें व जानकीला वनवासाचे डोहळे झाल्यामुळें ती कठोरगर्भा असतांही, लक्ष्मणानें वाल्मीकीच्या आश्रमाजवळ तिला टाकून दिली. हें येवढें साहस रामानें कशाकरितां केलें तर प्रजारंजनासाठीं. 'जानकीमपि आराधनाय लोकानां मुंचतो नास्ति मे व्यथा.' इत्यादि उत्तररामचरितांतील रामोक्ति सुप्रसिद्ध आहे. ४. तोंडपाठ. ५. चंद्रः. ६. मंत्रिरामायण—पृ० २५ टीप १८ पहा. ७. पुलस्त्यस्य गोत्रापत्यं पुमान् पौलस्त्यः=रावणः इत्यर्थः, तस्य वधः यस्मिन् स पौलस्त्यवधनामकः प्रबंधः; कृष्णचरितवर्णनरूप माघकाव्याला शिशुपालवधम् हें नांव दिलें, त्याचप्रमाणें रामचरितवर्णनात्मक काव्याला पौलस्त्यवध म्हटलें आहे. १९ वें पद्य हें पूर्णोपमेचें उदाहरण आहे. ८. या पद्यांत मधुर, स्वच्छ, आणि रस हे तीन शब्द 'श्लिष्ट' आहेत. रामायणाला आदिकाव्य ही संज्ञा आहे. मेघपक्षीं वरील पदांचे अर्थ अनुक्रमें गोड, निर्मल व पाणी असे होतात, व आदिकाव्यपक्षीं माधुर्यगुणयुक्त, प्रसाद-

रसेनांबुमुचोऽ[1]त्यर्थं चातका इव तर्पिताः. ॥ ७
जगन्मनोहरं धीरौ तौ वीणास्वरमिश्रितम् ।
चतुर्मुखवरोद्भूतं महाकाव्यमगायताम्. ॥ ८
यच्छ्रुत्वा[2] मुनयस्ताभ्यां ते प्रेमाश्रुपरिप्लुताः ।
वल्का[3]जिनवृ[4]षीदंडकमंडलुकुशान्ददुः. ॥ ९
जनात्कथयतः श्रुत्वा गंधर्वाविव गा[5]यनौ ।
नीतौ सदसि रामेण साकेते तौ कुमारकौ. ॥ १०
[6]यथोपदेशं वाल्मीकेः कृतिं सुकृतिनां वरौ ।
आदितः कृतिनौ रामं श्रावयामासतुर्मु[7]दा. ॥ ११
रावणारिर्वसिष्ठाद्यैर्ब्राह्मणैर्भ्रातृभिः प्रियैः ।
सचिवैः सह शुश्राव स्वं माहात्म्यं सभां गतः. ॥ १२
महर्षिणा स्वयं गीतमिति माहात्म्यमात्मनः ।
अपूर्वमिव लोकेशः कृतवानित्थमादरात्. ॥ १३
श्रीमान्दशरथः सूर्यवंश आसीन्नृपोत्तमः ।
[8]समस्तसत्पालनतो यः साक्षाद्वि[9]ष्णुना समः. ॥ १४

गुणयुक्त, व काव्याचा आत्मा जो प्रधान रस तो असे होतात. 'चित्तद्रवीभावमयो ल्हादो माधुर्यमुच्यते,' 'चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केंधनमिवानलः। स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च॥' 'लोकोत्तरचमत्कारप्राणः ब्रह्मास्वादसहोदरः वेद्यांतरस्पर्शशून्यः स्थायिभावः रसः' इति विश्वनाथः. या २० व्या श्लोकांत श्लेषानुप्राणिता उपमा आहे.

१. अत्यंत. २. 'रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम,' 'तच्चाप्यविदितं सर्वं विदितं ते भविष्यति.' [वा० रा० बाल० स० २ श्लो० ३२।३५.] ३. अजिन=चर्म. ['अजिनं कृत्तिः स्त्री' इत्यमरः.] ४. ऋषींच्या दर्भासनाला वृषी म्हणतात. 'व्रतिनामासनं वृषी' इत्यमरः. ५. गाणारे. ६. ज्याप्रमाणें त्यांना उपदेशिलें (शिकविलें) होतें त्याप्रमाणें. पहिल्या तेरा श्लोकांत मंगलाचरण आहे आणि या दुसऱ्या तेरा श्लोकांत ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेवरुन वाल्मीकिमुनींनीं रामायणनामक आदिकाव्य रचून तें कुशलवांना शिकविलें; भिक्षेच्या निमित्तानें फिरत असतां ते कुशलव तें गात असत, तेव्हां एकेकाळीं लोकांच्या सांगण्यावरून श्रीरामांनीं त्यांच्या मुखांनीं तें साग्र काव्य आपल्या सभेंत श्रवण केलें—इतका कथाभाग आहे. तें रामायण पुढें दिलें आहे. ७. मुदा=आनंदेन=आनंदानें. ८. समस्तसत्पालनतः=समस्त+सत् + पालन+तसिल् प्रत्यय! पंचम्यर्थ. ९. वेवेष्टि इति विष्णुः. 'अन्तर्बहिश्च यत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' इति श्रुतेः.

राजधान्यामयोध्यायामुवास [1]नयवित्[2]कविः ।
रविः [3]स्वशत्रुतमसः पुण्यात्मा[4]नुपमच्छविः. ॥ १५

[5]महिषी तस्य कौसल्या [6]कैकेयी दयिता भृशम् ।
सुमित्रा विनयोपेता पत्नौ यत्प्रेम [7]नो [8]कृशम्. ॥ १६

जन्म स्वमफलं मेने सो[9]ऽनपत्योऽतिचिंतया ।
नाभ्यनंदच्छ्रियं गुर्वीं, योऽपुत्रस्तस्य किं तया? ॥ १७

यष्टुं [10]तुरंगमेधेन [11]संतत्यर्थं गुरुं मुनिम् ।
पृष्ट्वा नृपो मनश्चक्रे [12]शक्रेष्टकृत्[13]दुदारधीः. ॥ १८

राजा [14]सनत्कुमारोक्तं [15]विभांडकमुनेः सुतम् ।
आनिन्ये स्वेष्टसिद्ध्यर्थं सुमंतात्सचिवाच्छ्रुतम् ॥ युग्मकम् १९

महर्षिं लोमपादस्य सख्युर्जामातरं प्रियम् ।
[16]शांतया कांतया साकमृष्यशृंगं तपोनिधिम्. ॥ २०

---

१. नीतिशास्त्रकोविद. २. अतीतानागतसर्वज्ञः सर्वार्थदर्शी पंडितः इत्यर्थः. ३. आपल्या शत्रुरूप अंधकाराचा. [अशा प्रकारच्या समासाला रूपकसमास हें नांव आहे, कारण येथें साधारण धर्माचा संबंध विशेषेंकरून उपमानाशीं आहे.] ४. अनुपमा+छवि=ज्या छवीला (कांतीला) उपमा देतां येत नाहीं अशी कांति ज्याची आहे तो. 'अनुपमा' या शब्दाचा पुंवद्भाव झाला यामुळें अनुपमच्छवि असा समास झाला. ५. राजाबरोबर जिला राज्याभिषेक झाला अशा राजमहिलेला 'महिषी' म्हणतात, इतर राजस्त्रिया 'भट्टिनी' होत. ६. केकयानां राज्ञामपत्यं स्त्री कैकेयी. ['केकयमित्रयुप्रलयानाम्' या सूत्राच्या आधारें इयादेश व गुण होऊन 'आदिवृद्धौ ङीषि' यस्य इति लोपे कैकेयी इति साधु.] ७. नो इति ओकारान्तमव्ययमभावेऽर्थे. ८. अल्प. ९. अन्+अपत्य=ज्याला संतान नाहीं तो, निपुत्रिक. मुलाला अपत्य म्हणतात कारण त्याच्या असण्यामुळें कुलाचा क्षय होत नाहीं, वंश चालू राहतो. [उत्तरार्धाशीं समानार्थक श्लोक रघुवंश—स० ३ श्लो० ६५ पहा.] 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति' या श्रुतिवाक्यामुळें परलोकसुखाविषयीं राजा दशरथ अतिनिराश झाला—असा भावार्थ. १०. तुरगमेध=घोड्याचा वध ज्या यज्ञांत करतात त्याला 'अश्वमेध' संज्ञा आहे. ११. अपत्यहेतोः. १२. शक्र+इष्ट+कृत्=इंद्राचें इष्ट करणारा. १३ महानुभावः. १४. वा० रा० बाल० स० ९ श्लो० १-४; वा० रा० बाल० स० ११ श्लो० १७-२२ पहा. १५. प्राकृत मंत्ररामायण—बालकांड—आर्या २७-३० पहा. १६. शांता ही दशरथाचा मित्र जो अंगराज रोमपाद त्याची मुलगी होय. कोठें तर ही रोमपादाची मानलेली मुलगी, राजा दशरथानें मित्रत्वामुळें त्याला दिली होती असें आढळतें. [वा० रा० बाल० स० ११ श्लो० ३.] 'उत्तररामचरित'नाटकांतही 'अपत्यकृतिकां राज्ञे लोमपादाय यां ददौ' असें आढळतें. 'अनेन मेऽनपत्याय दत्तेयं वरवर्णिनी । याचते पुत्रतुल्यैषा शांता प्रियतरात्मजा ॥ सोऽयं ते श्वशुरो ब्रह्मन् यथैवाहं तथा नृपः ॥' असें इतरत्र आढळतें. रामायण—तिलकटीका पहा.

जपतांवर आयाते तस्मिन्सर्वस्वदक्षिणः ।
अश्वमेधोऽभवद्राज्ञः सर्वेषां विस्मयावहः. ॥ २१
यज्ञादनंतरं चक्रे पुत्रीयामिष्टिमस्य सः ।
स्वभागग्रहणायास्यां सुराः सर्वे समागताः. ॥ २२
जगतां पीडकं हंतुं रावणं[1] वरदर्पितम् ।
ब्रह्माणं प्रार्थयामासु[2]'रुपायं चिंतये'ति तम्. ॥ २३
यदैवं प्रार्थितो **धा**ता संचिंत्योपायमब्रवीत्, ।
'वरेऽभयं न मर्त्येभ्योऽवज्ञया **द**शकंधरः ॥ २४
राक्षसेंद्रो नरात्तस्मान्नाशं प्राप्स्यति सर्वथा.' ।
विधावित्थं वदत्यत्राययौ **वि**ष्णुर्महायशाः. ॥ २५
'**म**नुष्यस्त्वं भवे'त्यूचुः प्रणतास्त्रिदशाः[3] प्रभुम् ।
'राज्ञो **द**शरथस्यास्य स्त्रीषु हंतुं निशाचरम्.' ॥ २६
श्री[4]शः सुरांस्तथेत्युक्त्वा गतोऽतर्धानमग्नितः ।
पुमान्[5]प्रादुरभूदिष्ट्यां[6] पुत्रीयायां महाद्भुतः[7]. ॥ २७
राज्ञे ददौ स्वर्णपात्रीं दिव्यपायससंभृताम्[8] ।
'देहि दारेभ्य[9]' इत्युक्त्वा तत्रैवांतर्हितोऽभवत्. ॥ २८
महिष्यै तद्ददावर्धं[10] पायसं संततिप्रदम्, ।
अर्धादर्धं **सु**मित्रायै दत्तवान्रघुनंदनः[11]. ॥ २९

---

१. शापामुळें दुष्टयोनि पावलेले रावण कुंभकर्ण हे तिसऱ्या जन्मांतील जयविजयनामक वैकुंठद्वारपालांचे अंश होत. हे 'विरोधभक्ति' करून मुक्त झाले. पहिल्या जन्मांत हिरण्याक्ष–हिरण्यकशिपु, दुसऱ्यांत शिशुपाल–वक्रदंत आणि तिसऱ्यांत रावण–कुंभकर्ण या नांवांनीं प्रसिद्ध होते. सर्व सृष्टीला पीडा देणाऱ्या दशाननाला रावण म्हणत असत. [वा० रा० उत्तर० स० १६ श्लो० ४३-४५.] २. वा० रा० बाल० स० १६ श्लो० १३-१४. ३. तिस्रो दशा जन्म सत्ता विनाशाख्या न तु वृद्धिविपरिणामक्षया मर्त्यानामिव दशा येषां ते । अथवा त्र्यधिकास्त्रिरावृत्ताश्च दश परिमाणमेषां ते त्रिदशा देवाः. ४. श्री+ईश=लक्ष्मीचा स्वामी. ५. पायस पात्र हातांत घेऊन अग्निकुंडांतून प्राजापत्य नर निघाला व त्यानें तें पात्र राजाला दिलें. (प्राकृत मंत्ररामायण–बालकांड–आर्या ४१-४२.) ६. यज्ञाचे ठायां. ७. महान् व अद्भुत. प्राजापत्यनराच्या स्वरूपाचें वर्णन पाहणें असल्यास वा० रा० बाल० स० १६ श्लो० ११-१४ पहा. ८. उत्तम पायसानें (क्षीरीनें) भरलेली (पात्री). ९. दारयंति भ्रातृस्नेहमिति दाराः. आप्तजनांवरील स्नेह कमी करवितात, यामुळें स्त्रियेला 'दाराः' म्हणतात. 'दार'शब्द पुल्लिंगी बहुवचनान्त आहे. १०. कौसल्येला चरूचा अर्धभाग दिला, सुमित्रेला एकचतुर्थांश आणि कैकेयीला अष्टमांश. अवशिष्ट अष्टमांश पुनः सुमित्रेला दिला. अशा रीतीनें पायसाचे विभाग केले. कैकेय्यपेक्षया ज्येष्ठत्वं कौसल्यापेक्षया कनिष्ठत्वं च सुमित्राया विचार्य पादोनांशार्धदानम् । तस्यै कनिष्ठत्वाच्च कैकेय्यै अष्टमांशदानम् । वल्लभायां संभोगकर्मणि पक्षपातो न तु धर्मविभागकर्मणि इति तिलककृतो निर्णयः. ११. रघुवंशांत झालेला राजा दशरथ.

जगतीशश्चरोरर्धं कैकेय्यै प्रददावथ, ।
अवशिष्टं साष्टमांशं सुमित्रायै पुनर्ददौ. ॥ ३०

यज्वनस्तस्य तास्तिस्त्रः पत्न्यो गर्भान्प्रपेदिरे, ।
अत्रांतरेऽब्रवीद्ब्रह्मा सुरान्सर्वान्समागतान्. ॥ ३१

'रावणं राक्षसं हंतुमवतीर्णस्य मापतेः ।
सहायान्वानरानृक्षान्सृजध्वमुरुविक्रमान्. ॥ ३२

मम वक्त्रादभूत्पूर्वं जृंभमाणस्य बुद्धिमान् ।
ऋक्षराट् जांबवान् विष्णोः स सहायो भविष्यति.' ॥ ३३

जलजप्रभवाज्ञप्ताश्चक्रुर्देवास्तथैव ते; ।
शक्रसूनुरभूद्वाली सुग्रीवः सूर्यनंदनः. ॥ ३४

यशस्विनं बुद्धिमंतं तारं नाम महाकपिम् ।
धिषणोऽजनयत्पुत्रं देवानां कार्यसिद्धये. ॥ ३५

जज्ञे धनपतेः पुत्रः स नाम्ना गंधमादनः, ।
अग्नेर्नीलो, नलः कीशप्रवरो विश्वकर्मणः. ॥ ३६

यथाश्विनौ तथा मैंदद्विविदावपि तत्सुतौ; ।
पर्जन्यपुत्रः शरभः, सुषेणो वरुणात्मजः. ॥ ३७

राक्षसांतकरः श्रीमान्हनूमान्मारुतात्मजः ।
वज्रसंहननः साक्षाद्रुद्रतुल्यपराक्रमः. ॥ ३८

---

१. चरोरर्धम् याचा सुमित्रादत्त अवशिष्टचरोरर्धम् असा अर्थ इष्ट आहे. २. पायसाचें. ३. पत्नी हें पतिशब्दाचें स्त्रीप्रत्यय लावून झालेलें रूप, याचा अर्थ स्वपतिकृतयज्ञफलभोक्त्री स्त्री पत्नी. दम्पत्योः सहाधिकारात् । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे. ४. लक्ष्मीपतेः. ५. सह एति इति सहाय. ६. आस्वल. ७. ऋक्ष+राज्=ऋक्षांचा–भल्लूकांचा (आस्वलांचा) राजा. ८. ब्रह्मणा आदिष्टाः. ९. मराठी मंत्ररामायण–उत्तर० आर्या २०७-२१० पहा. १०. धिषणः=बृहस्पतिः. ११. कस्य वायोः अपत्यं पुमान् किः हनुमान् । स ईशो यस्य स वानर इत्यर्थः । तेषु प्रवरः श्रेष्ठः वानरश्रेष्ठ इत्यर्थः । विश्वेषु कर्म व्यापारो यस्य स विश्वकर्मा देवशिल्पी तस्मात्. १२. सूर्याचें तीव्र तेज सूर्यपत्नीला सहन न होऊन तो अश्विनीरूपानें भ्रमण करीत असतां बळानें सूर्यानें तिच्या नाकपुड्यांत रेतनिषेक केला, तेव्हां दोन जुळीं 'नासत्य' नांवानें प्रसिद्ध असलेलीं मुलें झालीं, त्यांचेंच दुसरें नांव 'अश्विनौ' किंवा 'अश्विनीकुमारौ.' हे देवांचे वैद्य होत. १३. वज्राप्रमाणें सुदृढ आहे संहनन म्हणजे शरीर ज्याचें असा तो. १४. रुद्रः रोदिति इति । सोऽरोदीत् यदरोदीत् तत् रुद्रस्य रुद्रत्वमिति श्रुतिः. [आनंदाश्रमग्रंथावलि–रुद्राध्यायः भाष्यटीकासमेतः पहा.]

महांतो जज्ञिरेऽसंख्याः सुरांशाः सत्यविक्रमाः ।
ऋक्षवानरगोपुच्छास्तुच्छा[1] येषां पुरः परे. ॥ ३९
श्रीमति द्वादशे[2] मासे [3]चैत्रे शुक्ले पुनर्वसौ ।
कौसल्याजनयद्रामं नवम्यां कर्कटे[4] शुभे. ॥ ४०
राजप्रियायां कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः ।
पुष्ये मीने शुभे लग्ने भरतः सद्गुणाकरः. ॥ ४१
महिते समये सार्पे[5] कुलीरे[6] शुभलक्षणौ ।
पुत्रौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रा[7] सुषुवे यमौ[8]. ॥ ४२
जज्ञिरे नृपतेः पुत्राश्चत्वारः सद्गुणाकराः[9] ।
सुरूपाः सुमहात्मानो रुच्या[10] प्रोष्ठपदोपमाः[11]. ॥ ४३
यदेषां [12]संभवो [13]देव्यो गंधर्वा ननृतुर्जगुः ।
नेदुर्दुंदुभयो[14] दिव्याः पेतुः सुमनसश्च[15] खात्[16]. ॥ ४४

---

१. गोपुच्छ=गोलाङ्गूल, काळतोंडें वानर. २७-५२ श्लोकांत दशरथाच्या पुत्रेष्टि नामक यागाचें वर्णन असून त्रैलोक्यपीडक रावणाच्या संहाराकरितां ब्रह्मदेवाच्या सांगण्यावरून अनपत्य जो दशरथ राजा याच्या गृहीं पुत्ररूपानें श्रीविष्णु अवतीर्ण झाला, विष्णूच्या साह्याकरितां इतर देवही निरनिराळ्या रूपांनीं अवतीर्ण झाले—असा कथाभाग आहे. २. पुत्रेष्टि यागापासून बाराव्या महिन्यांत, नाहीं तर 'तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुमान् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते' या वाक्याशीं विरोध येईल. ३. मंत्ररामायण—बालकांड—आर्या ४९ पहा. ४. कर्कटलग्नावर. ५. सर्प ज्याची देवता आहे तें सार्प म्हणजे आश्लेषा नक्षत्र. ६. कर्कटे. ७. मं० रा० बा० आर्या ५०-५२ पहा. ८. यमौ=जुळीं मुलें. ९. सद्गुणांचे आकर (खाणी). १०. कांतीनें. ११. प्रोष्ठपदा म्हणजे पूर्वाभाद्रपदा आणि उत्तराभाद्रपदा, या नक्षत्रांचे दोन दोन तारे आहेत, प्रोष्ठपदा नक्षत्राची उपमा ज्यांना शोभते असे, कारण प्रोष्ठपदेच्या तारांच्या जोडीप्रमाणें यांची देखील दोघादोघांची जोडी आहे. रामलक्ष्मण व भरतशत्रुघ्न यांची एकमेकांवर विशेष प्रीति असे असें ध्वनित केलें आहे. उक्तं हि पाद्मे—'युगं बभूवतुस्तत्र सुस्निग्धौ रामलक्ष्मणौ । तथा भरतशत्रुघ्नौ पायसांशवशात् स्वतः ॥'. १२. जन्म (झाला). १३. अप्सरा नाचूं लागल्या व गंधर्व गायन करूं लागले. १४. दुंदुभि (भेरी) हें वाद्यांपैकीं 'वितत' वर्गांतील आहे. इंग्रजींत अशा वाद्यांना Percussion Instruments (आघात करून वाजविण्याचीं वाद्यें) म्हणतात. हें वाद्य दुं दुं अशा शब्दांनीं आकाश भरून टाकतें म्हणून याला तसें नांव पडलें. वाद्यांचे तत, वितत, घन व सुषिर असे चार वर्ग आहेत. इंग्रजी शास्त्राप्रमाणें Stringed, Percussion and Wind Instruments असे तीन वर्ग आहेत. १५, त्याला पाहून मनाला फार आनंद होतो म्हणून सुमनस् हें फुलाला नांव आहे. ह्या शब्दाचा प्रयोग नित्य स्त्रीलिंग बहुवचनीं आढळतो:—'आपः सुमनसो वर्षा अप्सराः सिकताः समा। एते स्त्रियां बहुत्वे स्युरेकत्वेऽप्यु-

राजा महोत्सवे तस्मिन्विप्रादिभ्यो धनं मुदा ।
नानाविधं भूरि ददौ तदौदार्यं सुनिस्तुलम्. ॥ ४५

महो महा**न**योध्यायामासी**द्द**शरथो यदा ।
चकार नामकरणं तेषामह्नि त्रयोदशे. ॥ ४६

जना जगुः श्रुतं राज्ञः सूनोर्ज्येष्ठस्य यत्कृतम् ।
नाम **राम** इति प्रेम्णा **व**सिष्ठेन पुरोधसा. ॥ युग्मकम्. ४७

यच्च पुत्रस्य कैकेय्या **भर**तेति तथा द्वयोः ।
लक्ष्मणेति **सु**मित्रायाः **श**त्रुघ्नेति च पुत्रयोः. ॥ ४८

जगृहुः कृतसंस्कारा विद्याः सर्वाः कलाश्च ते, ।
श्री**राम**स्त्वधिकस्तेषां ग्रहाणामिव भास्करः ॥ ४९

यथान्योन्यमतिस्निग्धौ कुमारौ **राम**लक्ष्मणौ ।

त्तरत्रयम् ॥' 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम्' इत्यमरः. 'भूम्नि स्त्रियां सुमनसः' इति रत्नकोशः. 'सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियाम्' इति मेदिनीकरः. कारिकेंत बहुवचनीं मेदिनीकोशांत एकवचनीं देखील प्रयोग दृष्टीस पडतो. तेव्हां बहुधा हा शब्द बहुवचनीं आढळतो असेंच म्हणणें भाग पडतें. यतः 'प्रयोगमूला हि पाणिनिस्मृतिः ।' 'प्रयोगशरणा वैयाकरणाः ।' असें शिष्ट सांगतात. १६. खम् आकाशम्, तस्मात्.

१. त्या वेळीं राजा दशरथाच्या औदार्याला अगदीं सीमाच राहिली नाहीं. (सु=अतिशयेन, तुलायाः निर्गतम् सुनिस्तुलम्.) २. उत्सव. ('मह'शब्द अजन्त पुंलिङ्ग आहे). ३. 'नामकरणम्' म्हणजे 'नांव ठेवणें' हा बारा मुख्य संस्कारांपैकीं एक आहे. बारा मुख्य संस्कार येणेंप्रमाणें:-पुंसवन, सीमंतोन्नयन, जातकर्म, नामकर्म, सूर्यदर्शन, दोलारोहण, अन्नप्राशन, चूडाकर्म, मौञ्जीबंधन, केशान्त, विवाह, आणि अंत्येष्टि. या संस्कारांसंबंधानें मोनिअर् विलिअम्स् साहेब यांनीं आपल्या एका पुस्तकांत खालीं दिलेलें एक वाक्य आहे तें लक्ष्यांत ठेवण्याला योग्य आहे:-"A Hindu is *born religious* and he *dies religious.*" ४. 'क्षत्रियस्य द्वादशाहं सूतकम्' इति श्रुतेः त्रयोदशे इत्युक्तिः. ५. श्रुतं=शास्त्रज्ञानम्. ६. ज्याच्या प्रीत्यर्थ 'पुंसवन' नांवाचा संस्कार होतो त्याला 'सूनु' ही संज्ञा प्राप्त होते. ७. 'कृतम्' याचा अर्थ 'कारितम्' असा करावा, कारण राजाला नामकर्मसंस्कार स्वतः करण्याचा अधिकार नाहीं, यास्तव पुरोहिताकरवीं करविला. येथें 'क्त'प्रत्यय अन्तर्भूतण्यर्थ आहे. ८. चौदाविद्या व चौसष्टकला. 'अंगानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥' या श्लोकांत चौदा विद्यांचीं नांवें आहेत. चौसष्ट कलांचीं नावें मुक्तेश्वरकृत आदिपर्व-पृ० १४८ टीप १ यांत दिलीं आहेत तीं पहा. ९. भासं करोति इति भास्कर=सूर्यः.

तथा भरतशत्रुघ्नौ क्षणार्धविरहासहौ. ॥ ९०
राघवोऽथ महाभागस्तेषां दारक्रियां प्रति ।
चिंतयामास धर्मात्मा सोपाध्यायः सबांधवः. ॥ ९१
महात्मनश्चिंतयतो मंत्रिमध्ये स तत्क्षणम् ।
गाधिजोऽभ्यगमद्राज्ञे द्वास्थैरावेदितो द्रुतम्. ॥ ९२
श्रीमंतं तं मुनिं राजा प्रत्युद्गम्य यथाविधि, ।
पूजयामास पूजार्हं ब्रह्माणमिव वासवः ॥ ९३
राजर्षिस्तमुवा'चार्य! यदर्थं त्वमिहागतः ।
तत्कार्यं ब्रूहि कर्ताहं, दैवतं हि भवान्मम.' ॥ ९४
महर्षिस्तद्वचः श्रुत्वा हृष्टरोमाभ्यभाषत, ।
'निश्चयं कुरु कार्यस्य भव सत्यप्रतिश्रवः. ॥ ९५

---

१. क्षण+अर्ध+विरह+असह=क्षणाच्या देखील अंशाचा वियोग ज्यांना सहन होत नसे असे. २. दारौपयिकी क्रिया=दारक्रिया म्हणजे विवाह, कारण त्या क्रियेनें पत्नी मिळते. ३. अमात्यजनामध्यें. दशरथ राजाचे वसिष्ठ व वामदेव हे महर्षि मुख्य प्रधान होते. हे दोघेही वेदशास्त्रसंपन्न होते. त्याशिवाय आणखी अष्टप्रधान होते. त्यांचीं नांवें:—(१) धृष्टि, (२) जयंत, (३) विजय, (४) सिद्धार्थ, (५) अर्थसाधक, (६) अशोक, (७) धर्मपाल आणि (८) सुमंत्र. हे सर्व शूर, राजकार्यपटु, सदाचरणी, विद्याविनयसंपन्न, कुलीन, पाप न करणारे, धैर्यवान्, गुणवान्, निर्गर्वी, उदार, व्यवहारदक्ष, धन्याचे हितेच्छु असे होते. [वा० रा० बाल० सर्ग ७ श्लो० २-१२ पहा.] मंत्री कसा असावा याचें वर्णन 'भारतनाट्यशास्त्रां'त केलेलें आहे तें असें:—'कुलीना बुद्धिसंपन्नाः श्रुतिनीतिविशारदाः । स्वदेश्याश्चानुरक्ताश्च शुचयो धार्मिकास्तथा ॥ ६९ ॥ अमात्या मंत्रिणश्चैव गुणैरेतैर्भवंति हि ॥ ७० पूर्वार्ध ॥ [अध्याय २४]. ४. द्वारपाल. द्वाःस्थ किंवा द्वास्थ, द्वारि तिष्ठति इति । वा विसर्गलोपः. ५. आपल्या आसनावरून उठून अतिथीकडे चार पावलें चालत जाऊन, सामोरें जाऊन. ६. बृहस्पतीला जसा इंद्र सामोरा जातो त्याप्रमाणें. 'बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्मा' इति श्रुतेः. देवगुरुप्रमाणें गाधिज विश्वामित्र व इंद्राप्रमाणें राजा दशरथ ऐश्वर्यशाली होता—असा ध्वनितार्थ. [भट्टिकाव्यम्—स० १ श्लो० ५.] ७. वसूनि संति अस्य स वासवः. ८. हृष्ट+रोमन्=आनंदानें ज्याच्या आंगावर केंस उभे राहिले असा. सुखरोमांचित. ९. तुला काय करावयाचें आहे त्याचा माझ्याकडून निर्णय करून घे आणि बोलल्याप्रमाणें करून सत्यप्रतिज्ञ हो. तिलककृतस्तु 'कार्यस्य निश्चयं कुरुष्व' इत्यस्य 'प्रतिपाद्यस्य कार्यस्य निश्चयं कर्तव्यत्वनिश्चयं सर्वथा करीष्यामीत्यङ्गीकारं कुरुष्व' इत्यर्थमभिदधते. नेयं समीचीना व्याख्या, पूर्वोक्तेन 'तत्कार्यं ब्रूहि कर्ताहं दैवतं हि भवान्मम' इति राजवचनेन सह विरोधात् । मदुक्तं राजा करिष्यति न वा इति संशयनिराकरणार्थं प्रथमं हि राजा 'कर्ताहं दैवतं हि भवान् मम' इत्युक्तवान् । किंवा राजानें मी आपलें कार्य करीनच, आज्ञा मात्र करा असें जरी म्हटलें तरी विश्वामित्र मुनि, पुनः विचार करून कार्य करण्याचा निश्चय कर असें राजाला म्हणूं लागले व अशा रीतीनें राजाला आपल्या वचनाचा पुनः विचार करण्यास अवकाश दिला. १०. सत्य+प्रतिश्रव (अंगीकार)=अमुक काम करीन असा स्वीकार ज्यानें करून त्याप्रमाणें काम केलें, असा. सत्यप्रतिज्ञ.

जनेंद्र! शृणु मारीचः[1] सुबाहुश्च निशाचरौ ।
यज्ञविघ्नकरौ शक्तुं तावहं नोत्सहे व्रती. ॥ ५६
यमस्य[2] विषयं नेतुं तौ खलौ ब्राह्मणद्विषौ[3] ।
काकपक्षधरं[4] रामं पुत्रं मे दातुमर्हसि. ॥ ५७
रात्रिंचरवधे देव[5]! दिव्येन स्वेन तेजसा ।
मयाभिगुप्तः शक्तस्ते रामः कामप्रभाहरः[6]. ॥ ५८
मनुजेश! प्रदास्यामि श्रेयश्चास्मै महत्तरम्, ।
येन त्रिष्वपि लोकेषु परां ख्यातिं प्रयास्यति.' ॥ ५९
जगाद गाधिजं राजा पुत्रविश्लेषकातरः[7] ।
'ऊनषोडशवर्षो[8] मे रामो राजीवलोचनः[9]. ॥ ६०
यमींद्र[10]! राक्षसैरस्य न पश्याम्याजियोग्यताम्[11], ।
त्वं मे बहिश्चरं[12] प्राणं न रामं नेतुमर्हसि. ॥ ६१
जन्यं[13] कर्ताहमेवार्य! राक्षसैस्तैः सह स्वयम् ।
अक्षौहिण्यानया[14] सार्धं मां दासं नेतुमर्हसि. ॥ ६२

---

१. वा०रा० बाल०स०२२ श्लो०२७; वा०रा०बाल०स०२०श्लो०२५-२६ पहा. २. यमालयाप्रत. ३. 'द्विष्'शब्द हलन्त आहे. ४. काकपक्ष+धर=ज्याला झुलपें आहेत असा. ५. 'देव' हें संबुद्धिपद मुनीच्या तोंडीं शोभत नाहीं. वाल्मीकिरामायणांत 'राजशार्दूल' असें संबोधन आढळतें. 'साहित्य-दर्पणा'च्या सहाव्या परिच्छेदांत या संबंधीं माहिती दिली आहे:—'राजा स्वामीति देवेति भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः । राजर्षिभिर्वयस्येति तथा विदूषकेण च । राजन्नित्यृषिभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च.' भारतीय नाट्यशास्त्रांत ही असेंच सांगितलें आहे:–'देवेति नृपतिर्वाच्यो भृत्यैः प्रकृतिभिस्तथा । भेदेति सार्वभौमस्तु नित्यं प्रजनने नहि ॥ १ ॥ राजन्नित्यृषिभिर्वाच्यो ह्यपत्यप्रत्ययेन वा । वयस्य राजन्निति वा भवेद्वाच्यो महीपतिः ॥ ८० ॥ [अध्याय १७—काव्यमाला पृ० १८५.] ६. मदनसौंदर्यातिशायी. ७. पुत्र+विश्लेष+कातर=पुत्राच्या भावि वियोगामुळें अगदीं अधीर झालेला. पुत्र=पुन्नाम्नो नरकात् यस्मात् त्रायते पितरं सुतः । तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः, कातर=कु=ईषत्, तरति स्वकार्यं कर्तुं शक्नोति इति कातरः. ८. सोळा वर्षें ज्याच्या वयाला झालीं नाहींत असा. 'ऊनषोडशवर्षः' हें हेतुगर्भविशेषण आहे. हें विशेषण जोडण्याचा राजाचे मनांतील हा हेतु कीं राम वयानें लहान असल्यामुळें धिप्पाड राक्षसांशीं युद्ध करण्यास असमर्थ होईल. 'षोडशवर्ष एव क्षत्रियकुमारः कवचधरो युद्धार्ह इति शास्त्रात्.' ९. राजीव+लोचन=कमललोचन. दलराजी ज्याला असते तें राजीव. १०. हें इंद्रियांचें दमन करणारांमध्यें श्रेष्ठ! ११. आजि+योग्य+ता = युद्धक्षमता. १२. देहाच्या बाहेर संचार करणारा प्राणवायु. 'प्राण'शब्द हा बहुधा पुंलिङ्ग बहुवचनीं आढळतो. शरीरान्तःसंचारी वायुः प्राणः । 'वस्तुतस्तु स एकोऽपि उपाधिभेदात् प्राणापानादिसंज्ञां लभते' इति दीपिकायां अन्नंभट्टाः। 'पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः' इत्यमरः. 'तथाप्येष प्राणः स्फुरति न तु पापो विरमति' इत्युत्तरचरिते. १३. जन्यम्=युद्धम्. १४. कृष्णविजय—उत्तरार्ध—अध्याय ६६ श्लो० १० येथील टीप पहा.

यदि वा राघवं ब्रह्मन्! नेतुमिच्छसि सुव्रत! ।
चतुरंगसमायुक्तं मया सह च तं नय. ॥ ६३

राक्षसौ कस्य तौ पुत्रौ किंवीर्यौ कं समाश्रितौ ।
सर्वं मे शंस भगवन् ! वृत्तं ब्रह्मद्विषोस्तयोः.' ॥ ६४

महर्षिः कथयामास, 'रावणानुचरौ खलौ ।
तौ मारीचसुबाहू द्वौ पुत्रौ सुंदोपसुंदयोः. ॥ ६५

श्रीमतागस्त्यमुनिना शप्तौ राक्षसतां गतौ ।
रावणप्रहितौ कर्तुं यज्ञविघ्नं महाबलौ.' ॥ ६६

राजा प्रोवाच, 'भगवन्! ब्रह्मदत्तवरः परः ।
नाहं तत्पुरतः स्थातुं शक्तः संग्राममूर्धनि. ॥ ६७

महेंद्रप्रमुखा देवाः सोढुं शक्ता न रावणम्, ।
मानवानां कथा कैव सुदुरात्मा श्रुतो मया. ॥ ६८

जगत्कर्त्रा ब्रह्मणा योऽनुगृहीतः स दानवः ।
हिरण्यकशिपुर्दैत्यस्तेजसायं सदा नवः. ॥ ६९

---

१. हस्त्यश्वरथपदातिरूपांगचतुष्टययुतं सैन्यम् चतुरङ्गम्. २. मागें पृ० १ टीप ५ पहा. ३. अगं विंध्याचलं स्त्यायति स्तभ्नाति इति अगस्त्यः । अथवा अगं विंध्यं स्तम्भयति इति अगस्तिः । पृषोदरादित्वात् इः । विंध्यपर्वत आणि मेरुपर्वत परस्परांच्या स्पर्धेनें वाढूं लागले, तेव्हां सूर्यमार्गांत अवरोध झाल्यामुळें देवांच्या इच्छेवरून अगस्तिमुनि विंध्यपर्वताकडे गेले. तेव्हां तो विंध्य नमस्कार करण्यासाठीं लवला. त्याला मुनींनीं आज्ञा केली कीं, 'मी परत येईपर्यंत तूं असाच रहा.' अशा रीतीनें त्याची स्पर्धा हतवीर्य करून सूर्यगमनाचा मार्ग मोकळा केला. [वा० रा० अरण्य० स० ११ श्लो० ८५.] ४. सुंदाच्या मरणानंतर ताटका अगस्त्यमुनीला त्रास देण्याकरितां गेली तेव्हां त्यानें तिला व तिच्या पुत्रांला शाप दिला. [वा०रा०बाल० स०२५ श्लो०९-१३.] ५. रावणानें प्रहित (पाठविलेलें). ६. वा०रा०बाल०स०१६ श्लो०४-६. 'नानाविधेभ्यो भूतेभ्यो भयं नान्यत्र मानुषात्.' ७. शत्रु. (रावण.) ८. संग्राममूर्धनि=रणशिरसि. रणांत सर्वांच्या पुढें होऊन लढण्याकरितां समर्थ नाहीं. ९. ज्यापुढें देवांचा देखील पाड नाहीं तेथें मानवांची काय कथा? कशाला गोष्ट सांगायाला पाहिजे? या ठिकाणीं अगस्त्यमुनीचा शाप, राजा दशरथाचें रावणाला ब्रह्मदेवाचा वर आहे हें सांगणें, व रावण हा हिरण्यकशिपुदैत्याचा अंश आहे इत्यादि कथाभाग नवीन घातला आहे. १०. 'हिरण्यकशिपुर्दैत्यस्तेजसायं सदा नवः' असा पाठ घेतला तर त्याचा अर्थ खालीं दिल्याप्रमाणें होईल:—ज्याच्यावर ब्रह्मदेवाचा अनुग्रह झाला तो खरोखर हिरण्यकशिपु दानव होय व त्याच्या तेजानें हा रावण सदा नूतन आहे, म्हणजे त्या हिरण्यकशिपुदैत्याचें तेज याचे ठायीं संक्रांत झालें आहे. 'सती च योषित् प्रकृतिः सुनिश्चला पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि' असें माघकाव्यांत म्हटलें आहे. अथवा 'हिरण्यकशिपोर्दैत्यतेजसायं सदा नवः' असें पाठांतर कल्पावें. या पद्यांत यमक नामक शब्दालंकाराचें 'सदानवः' हें उदाहरण आहे.

यमात्क्रूरतरः स्पष्टं रावणो लोकरावणः[1] ।
मर्त्यस्तेन विरोधं कः कर्ता नाहं क्षमो मुने!' ॥ ७०
राज्ञि तस्मिन्ब्रुवत्येवं संक्रुद्धः कौशिकोऽब्रवीत् ।
'अलं[2], गच्छाम्यहं राजन्! सुखी भव सुहृद्वृतः.' ॥ ७१
मन्योस्तस्य प्रभावज्ञो[3] वसिष्ठो भगवान्नृपम् ।
उवाच, 'नैनं राजर्षे! प्रत्याख्यातुं[4] त्वमर्हसि. ॥ ७२
जन्मनस्ते सुसाफल्यं क्षिप्रं रामं विसर्जय, ।
कृतास्त्रमकृतास्त्रं[5] वा गुप्तं[6] कुशिकसूनुना[7]. ॥ ७३
यत्नवंतोऽपि नालं ते रामं धर्षयितुं परे. ।
कृशाश्वपुत्रास्त्रशतं[8] दत्तमस्मै[9] पिनाकिना[10]. ॥ ७४
जयायायमलं[11] तेषां विश्वामित्रो महायशाः. ।
तव पुत्रहितार्थाय त्वामुपेत्याभियाचते.' ॥ ७५
यशस्कारं गुरोर्वाक्यं स्वीकृत्य प्रकृतिं[12] गतः ।
राजा दशरथो राममाजुहाव सलक्ष्मणम्. ॥ ७६
राजमानं विशेषेण जनन्या समलंकृतम् ।
कृतस्वस्त्ययनं[13] नत्वा तं तस्मै मुनये ददौ[14]. ॥ ७७

---

१. लोकांना रडविणारा. २. अलम्=पुरे, पुढें बोलण्याचें प्रयोजन नाहीं. 'मिथ्यावादी त्वं सुहृद्वृतः सुखी भवेति विपरीतलक्षणयोक्तिः' इति तिलककृतः. 'पूर्वमर्थं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञां हातुमिच्छसि । राघवाणामयुक्तोऽयं कुलस्यास्य विपर्ययः ॥ यदीदं ते क्षमं राजन्! गमिष्यामि यथागतम् । मिथ्याप्रतिज्ञः काकुत्स्थ! सुखी भव सुहृद्वृतः ॥' [वा० रा० बाल० स० २१ श्लो० २-३ पहा.] ३. वा० रा० बाल० स० ५५-५६ पहा. ४. 'प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः' इत्यमरः. ५. धनुर्विद्या शिकला असो किंवा नसो. ६. यस्मै पिनाकिना कृशाश्वपुत्रास्त्रशतं दत्तम् तेन कुशिकसूनुना विश्वामित्रेण गुप्तं कृतास्त्रमकृतास्त्रं वा ते रामं परे यत्नवंतोऽपि धर्षयितुं अलं न भवंति इत्यन्वयः. ७. कुशवंशांत झालेला. [वा० रा० बाल० स० ३४ श्लो० ५-६.] ८. 'सर्वास्त्राणि कृशाश्वस्य पुत्राः परमधार्मिकाः । जया च सुप्रभा चैव दक्षकन्ये सुमध्यमे ॥ ते सूतेऽस्त्राणि शस्त्राणि शतं परमभास्वरम् ॥.' (ते सूते सुवाते इत्यर्थः.) [वा० रा० बाल० स० २१ श्लो० १३-१५.] कृशाश्व नामक प्रजापतीला दक्षकन्याच्या ठायीं जे पुत्र झाले ते सर्व अस्त्ररूप होते. विश्वामित्र राज्य करीत असतां त्याला हीं पुत्ररूप अस्त्रें शिवानें दिलीं—अशी कथा आहे. ९. विश्वामित्राय. १०. पिनाक नांवाचें धनु ज्याचेजवळ आहे तो. (शिव.) [वा० रा० बाल० स० ५५ श्लो० १५-१९.] ११. समर्थ. १२. स्वस्थचित्त झाला, कारण आतांपर्यंत त्याची मनोवृत्ति फार क्षुब्ध झाली होती. १३. स्वस्त्ययन ज्यानें केलें आहे असा. प्रयाणाचे वेळीं ब्राह्मणांकडून 'स्वस्त्यस्तु ते, स्वस्त्यस्तु ते' असा [illegible]च्चार करवून संपादावयाच्या मंगलविधीला स्वस्त्ययन नांव आहे. [रघुवंश—स० २ श्लो० ७०]. १४. ददौ=स्वाधीन करिता झाला.

महोत्सवोऽभवद्वायुः सुखस्पर्शस्तदा ववौ ।
पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुंदुभिनिःस्वनः. ॥ ७८

श्रीमान्मुनिर्ययावग्रे ततो **रा**मो महायशाः ।
काकपक्षधरो[1] धन्वी[2] तं च **सौ**मित्रिरन्वगात्[3]. ॥ ७९

राजपुत्रौ धनुष्पाणी चारुरूपौ महामुनिम् ।
अनुजग्मतुरक्षुद्रौ पितामहमि**वा**श्विनौ. ॥ ८०

महर्षिमनुयातौ तौ महासत्वावनिंदितौ ।
स्थाणुं[4] देवमचिंत्यं तं कुमाराविव पावकी[5]. ॥ ८१

जनार्दनाय[6] गत्वासौ मुनिरध्यर्धयोजनम्[7] ।
बलां[8] **चा**तिबलां विद्यां ददौ क्षुत्तृट्श्रमापहाम्[9]. ॥ ८२

यतात्मो[10]वास **स**रयूतीरे[11] ताभ्यां विभावरीम्[12] ।
स्थाणोरथाश्रमं **गं**गा**स**रय्वोः संगमेऽगमत्[13]. ॥ ८३

राघवौ श्रीगुरोस्तत्र रुद्रनेत्राग्निना[14] कृतम् ।
श्रुत्वा कृतागसो[15] दाहं **का**मस्य मुदमापतुः. ॥ ८४

महेशशिष्यैर्मुनिभिः पूजितौ गुरुणा सह ।
उषित्वा[16] तरितुं रात्रिं **गं**गातीरमुपागतौ. ॥ ८५

जन्हुकन्यामुत्तरंतौ नावा मुन्युपनीतया ।

---

१. बालकोचितशिखाधरः २. धन्वं विद्यतेऽस्येति धन्वी. इन्नन्तोऽयं शब्दः. ३. सुमित्राया अपत्यं पुमान् सौमित्रिः.४. स्थाणु म्हणजे शिव, कारण तो महायोगी अविकार्य आहे. स्थाणूप्रमाणें अचल. स्थाणु=स्तंभ, Stump. ५. पावकस्य अपत्यं पुमान् पावकिः; तौ पावकी स्कंदविशाखौ. हा चरण जसा मूळांत आहे तसाच येथें ठेविला आहे. [स० २२ श्लो० ११.] ६. अर्द्यतेऽभीष्टमसौ जनैरिति जनार्दनः, यद्वा जनं जननं अर्दयति इति. ७. अर्धाधिकयोजनम्. षट्क्रोशमिति यावत् इति तिलके. ८. बलातिबलाविद्यासंज्ञकं मंत्रसमूहम्. दूर चालून आल्यामुळें कदाचित् राजपुत्र थकून जातील यास्तव अन्नाशिवाय तृप्ति देणाऱ्या विद्येचा उपदेश केला. ९. क्षुध्+तृष्+श्रम+अपहा=क्षुधेपासून आणि तृषेपासून होणाऱ्या श्रमांला घालविणारी विद्या. [मंत्ररामायण–बाल० आर्या ५५.]१०. जितेंद्रिय. (विश्वामित्र.)११. सरसो यौति प्रवर्तते इति सरयूः. [वा० रा० बाल० स० २४ श्लो० ८-१०.] प्रथम दिवसीं रामानें शरयूनदीच्या दक्षिण तटावर एक रात्र मुक्काम केला. [स० २२ श्लो० ११.] १२. विभावरी=रात्रि. १३. दुसरे दिवशीं गंगासरयूसंगमीं वसति केली. [स० २३ श्लो० १६-१७.] १४. वा० रा० बाल० स० २३ श्लो० ५-१५; कुमारसंभवम्–सर्ग २-४.१५. कृत+आगस्=ज्यानें अपराध केला आहे त्याचा. १६. भर्गाश्रमे वसतिं कृत्वा.

मा[1]नसात्सरयूत्पत्तिं पुण्यां शुश्रुवतुर्गुरोः. ॥ ८६
यद्दारुणं वनं दृष्टं पृष्ट'मीदृक्कथं न्वि'ति. ।
कौशिकः प्राह, 'वत्सैतच्छृणु त्वां कथयाम्यहम्. ॥ ८७
जलजाक्ष! पुरा वृ[2]त्रहंतुर्हत्याहतद्युतेः ।
प्रा[3]यश्चित्तेन संत्यागस्तनोर्म[4]लकरूशयोः. ॥ ८८
यस्माद्राघव! भद्रं[5] ते, नाम्नेंद्रवरदानतः ।
म[6]लदश्च करूशश्च जातौ जनपदाविमौ. ॥ ८९
राघवास्ते सुं[7]दभार्या यक्षिणी का[8]मरूपिणी ।
बलं ना[9]गसहस्रस्य धारयंती सुदारुणा. ॥ ९०
मदिरामांसनिरता ताटका नाम दुर्मतिः ।
मारीचमाता ता[10]तास्मिन्कानने ऽध्यर्धयोजने. ॥ ९१
श्रीमंस्त्वमागतां दुष्टां तामस्मद्वचनाज्ज[11]हि, ।
भविष्यति यशः पुण्यं पापमण्वपि ते न हि.' ॥ ९२
'राक्षस्येषा कथं जाता, बलं चास्यामियत्कथम्?' ।
इति पृष्टो मुनिः प्राह, 'वत्सैतदपि मे शृणु. ॥ ९३
महत्तपश्चकारैकः सुकेतुर्यक्षनायकः ।

---

१. कैलासपर्वते राम मनसा निर्मितं परम् । ब्रह्मणा नरशार्दूल तेनेदं मानसं सरः ॥'. [वा० रा० बाल० स० २४ श्लो० ८-९.] २. इंद्र. [वा० रा० बाल० स० २४ श्लो० १५-२३ पहा.] या भयंकर वनांत इंद्रानें ब्रह्मपुत्र जो वृत्रासुर त्याचा नाश केला. त्या ब्रह्महत्येच्या पापामुळें इंद्राला फार तहान लागली व तो निष्प्रभ झाला. नंतर गंगास्नान करून पुनः पूर्ववत् झाला. ३. गंगाजलस्नानरूप प्रायश्चित्त. 'कलशैः स्नापयामासुर्मलं चास्य प्रमोचयन्। इह भूम्यां मलं दत्त्वा देवाः कारूषमेव च ॥ शरीरजं महेंद्रस्य ततो हर्षं प्रपेदिरे । निर्मलो निष्करूषश्च शुद्ध इंद्रो यथाभवत् ॥'. ४. पापक्षुधयोः. ५. 'कथापि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः' 'भद्रं ते' असे आशीर्वादरूप शब्द अमंगलाच्या निवारणार्थ उच्चारले. ६. जेथें इंद्राचा मल टाकिला त्या देशाला मलद व जेथें क्षुधात्याग केला त्याला करूष अशीं नांवें इंद्राच्या वरानें प्राप्त झालीं. [स० २४ श्लो० २३-२५.] ७. सुकेतु नांवाच्या यक्षाची कन्या, सुंदाची भार्या ताटका. ताटका ही यक्षकन्या असून सुंदासुराची भार्या झाली, कारण असुर आणि यक्ष यांस देवयोनित्व असल्यामुळें त्यांचा विवाहसंबंध उचित समजला जातो. [वा० रा० बाल० स० २५ श्लो० ५-८.] ८. वाटेल तें रूप धारण करणारी. ९. नगावर (पर्वतावर) उत्पन्न झालेला तो नाग=हस्ती. १०. 'तात' हा शब्द प्रेमातिशय किंवा लडिवाळपणा दाखवितो. ज्येष्ठकनिष्ठाला सारखाच लावतां येतो. ११. 'हन् (मारणें)' धातूचें आज्ञार्थाचें द्वितीयपुरुषैकवचनाचें 'जहि (मार)' हें रूप विशेषनियमानें सिद्ध झालें आहे.

ब्रह्मणास्मै सुता दत्ता [1]बलवत्यतिरूपिणी. ॥ ९४

[2]जलजासनलब्धां तां ताटकां नाम कन्यकाम् ।
[3]जंभपुत्राय सुंदाय [4]प्रादादतिबलां पिता. ॥ ९५

यक्षी मारीचनामानं सुत लेभे महाबलम्. ।
कृतापराधोऽगस्त्येन हतः सुंदो महात्मना. ॥ ९६

[5]राक्षसत्वमियं प्राप्ता सपुत्रा ताटका [6]कुधीः ।
[7]पतिघ्नं हंतुमिच्छंती शापात्तस्यातितेजसः ॥ ९७

मन्नियोगात्त्वया राम! हंतव्यैषातिदारुणा. ।
[8]जातुचिल्लंघितो नाग्निः सुदृढेनापि दारुणा.' ॥ ९८

[9]जलदश्यामलो [10]रामः 'श्रुतिराज्ञा तव[11]आर्य! मे.' ।

---

१. हिला एक हजार हत्तींचें बल होतें. ब्रह्मदेवाच्या वरानें हें बल प्राप्त झालें. (सर्ग २५ श्लोक ७.) २. जलापासून झालेलें तें जलज म्हणजे कमल. या शब्दाचा कमल किंवा पद्म असा अर्थ होतो, कारण 'जलज' हा शब्द योगरूढ आहे. [भाषापरिच्छेदमुक्तावली-कारिका ८१ पहा.] 'शक्त'पद चार प्रकारचें असूं शकतें:-१ यौगिक, २ रूढ, ३ योगरूढ व ४ यौगिकरूढ. पाचक, गो, पंकज व उद्भिद् अशीं क्रमानें त्यांचीं उदाहरणें होत. पहिल्या प्रकारच्या शब्दाचा अवयवार्थ समजला जातो; दुसऱ्याचा अवयवार्थ सोडून देऊन समुदायशक्ति मात्र घेतली जाते; तिसऱ्यांत अवयवशक्तिमध्यें समुदायशक्ति देखील असते; चवथ्यांत अवयवार्थ व समुदायशक्ति स्वतंत्रतेनें असतात; तिसऱ्यांत व चवथ्यांत भेद हाच कीं तिसऱ्यांत समुदायशक्तिच प्रधान असते व चवथ्यांत दोन्हीही शक्ति स्वतंत्र असतात म्हणजे त्या शब्दाचे दोन स्वतंत्र अर्थ होतात; जसें उद्भिद्=तरुगुल्मादि किंवा यागविशेष. ३. जंभासुराच्या मुलाला. ४. प्र+अदात्=दिली. प्रादात् हें 'दा' धातूचें लुङि तृतीयपुरुषैकवचनाचें रूप. ५. 'राक्षसत्व' या शब्दांत 'राक्षसी'शब्दाचा पुंवद्भाव दुर्घट आहे. कथासंक्षेपाच्या नादीं लागून कधीं कधीं शब्दांचे प्रयोग फार वेडगळ होतात, त्यांपैकीं हें उदाहरण होय. या ठिकाणीं ताटकेच्या संबंधानें 'राक्षसीत्वम्' असा प्रयोग पाहिजे व तिच्या मुलाचे संबंधानें 'राक्षसत्वम्' असा प्रयोग ठीकच आहे. 'राक्षसीत्व' असाच कदाचित् पंतांचा पाठ असेल. [सर्ग २५ श्लो० १२.] ६. कु+धी=जिची बुद्धि वाईट आहे अशी, दुर्बुद्धिः. ७. पतिं हंति इति पतिघ्नः तम्=पतीला मारणारा जो (अगस्त्य) त्यास. ८. सुदृढ म्हणजे फार कठीण देखील लांकूड अग्नीचें कधींही उल्लंघन करूं शकत नाहीं. याचा सरलार्थ असा:-ज्याप्रमाणें कितीही कठीण लांकूड (दारु) असलें तथापि त्याला अग्नि जाळतोच. त्याप्रमाणें अतिबला ताटका असली तरी तिला तूं खचित नाहींशी करशील. ९. मेघनील राम म्हणाला:-हे आर्य! आपली आज्ञा मला वेदवाक्याप्रमाणें मान्य आहे. १०. रमते लोकः अस्मिन् इति रामः. [रम्+अधिकरणे घञ्.] ११. आर्य=जो आपलें कर्तव्य उत्तमप्रकारें करतो आणि अकर्तव्य करीत नाहीं त्याला 'आर्य' असें म्हणावें. 'कर्तव्यमाचरन्काममकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स वै आर्य इति स्मृतः ॥'.

इत्युक्त्वा सज्जकोदंडो [1]ज्यानिनादं तदाकरोत्. ॥ ९९
यक्षी श्रुत्वा महानादं [2]वात्येवाभ्यद्रवद्[3]रुषा ।
चकार गर्जनां घोरां [4]लयमेघघटेव सा. ॥ १००
जघान रामस्तां [5]मायां कुर्वतीं विकृताकृतिम् ।
लक्ष्मणेना[6]शुगैरुग्रै[7]श्छिन्नकर्णाग्रनासिकाम्. ॥ १०१
यशस्विनं मुनिं रामं [8]तुष्टावा[9]भ्येत्य [10]वासवः ।
ववर्ष दिव्यैः कुसुमैर्जगुर्गंधर्वसत्तमाः. ॥ १०२
'[11]रामायास्त्रशतं देही'त्युक्त्वेंद्रो [12]गाधिनंदनम् ।
ययौ हृष्टैः सुरैः स्वर्गं [13]भर्गं दृष्ट्वेव [14]तुष्टधीः. ॥ १०३
[15]महामना [16]मुनी रामलक्ष्मणाभ्यां समन्वितः ।
उवासैकां वने तस्मिञ्[17]शर्वरीं [18]शर्वरीतिभृत्. ॥ १०४
[19]श्रीकंठ इव सुप्रीतो [20]मूर्ध्न्युपाघ्राय कौशिकः ।
[21]दंडचक्राद्यस्त्रशतं ददौ रामाय धीमते. ॥ १०५

१. ज्या+निनाद=धनुष्याची दोरी+शब्द. २. वात्या=वावटळ, चक्रवात. ३. रुष्=क्रोध; रुषा=क्रोधानें. ४. लय+मेघ+घटा+इव=प्रलय+पयोद+समूह+सारखी=प्रलयकालीन मेघांच्या समुदायाप्रमाणें घोर गर्जना केली. ५. माया (कपट) करणारी=मायेच्या योगानें अनेक रूपें घेणारी. (सर्ग २६ श्लो० १९.) ६. आशुग=बाण, कारण त्यांचें गमन फार शीघ्र (आशु) असतें. ७. लक्ष्मणानें नाक व कान कापिले. ८. 'तुष्टाव' हें 'स्तु'धातूचें तृतीयपुरुषैकवचनाचें लिट्लकाराचें रूप होय. ९. येऊन. १०. इंद्र. ११. रामाला शंभर अस्त्रें दे असें. [सर्ग २६ श्लोक २९-३०.] १२. विश्वामित्राला. १३. त्रिपुरांतक. १४. संतुष्टमानस. ज्यानें कामादिक शत्रूंचें भर्जन (दहन) केलें तो भर्ग. १५. उदारधीः. १६. 'रो रि लोपः पूर्वाणो दीर्घश्च' या नियमानें मुनिशब्दांतील 'नि' अंत्याला दीर्घत्व आलें. १७. रजनीम्. अयोध्येहून प्रयाण केल्यावर तिसऱ्या दिवशीं ताटकावनांत रामानें मुक्काम केला. (स० २६ श्लो० ३५.) १८. शर्वस्य रीतिं बिभर्ति इति शर्वरीतिभृत्=शंकरासारखा जो (मुनि). १९. श्रीः शोभा कंठे यस्य स श्रीकंठः=शिवः. महादेवाच्या गळ्याचा वर्ण निळा व इतर अंगाचा वर्ण श्वेत होता त्यामुळें विलक्षण शोभा दिसत होती, म्हणून श्रीकंठ असें नांव पडलें. २०. विश्वामित्रानें रामाच्या मस्तकाचें अवघ्राण केलें. अवघ्राण करणें हें वात्सल्याचें व प्रेमातिरेकाचें दर्शक होय. २१. "दंडचक्र, धर्मचक्र, कालचक्र, विष्णुचक्र, ऐंद्रचक्र, वज्र, शूल, ब्रह्मशिरोस्त्र, ऐषिकास्त्र, ब्रह्मास्त्र, धर्मपाश, कालपाश, वारुणास्त्र, पैनाकास्त्र, नारायणास्त्र, आग्नेयास्त्र, वायव्यास्त्र, मोहन, प्रस्वापन इत्यादि अस्त्रें तशींच, गदा, शक्ति, खड्ग इत्यादि शस्त्रें, रामा! मी तुला देतों. तूं मला प्रिय आहेस'. असें म्हणून ऋषीनें शुचिर्भूत होऊन पूर्वेकडे मुख करून उभा राहून मंत्राचा जप करून अस्त्रें आणि शस्त्रें रामास दिलीं. ऋषीनें मंत्र जपतांच अस्त्रदेवता मूर्तिमान् रामापुढें उभ्या राहून म्हणाल्या, 'रामा! आम्ही तुझे सेवक आहों.' राम त्यांस स्पर्श करून म्हणाला, 'स्मरण करीन तेव्हां मजपाशीं सिद्ध असा'. नंतर विश्वामित्रास रामानें नमस्कार करून ते पुढें चालूं लागले." (दाशरथिरामचरितामृत-पृष्ठ २७ पहा.)

रा[1]गवान्यत्र तपसि चिरं सि[2]द्धाश्रमे प्रियम् ।
[3]**क**श्यपादितिशक्राणां कर्तुं हर्तुं बलेः श्रियम् ॥ युग्मकम्. १०६
महर्षिः पायित्वा तद्वामनस्य यशोमृतम् ।
निन्ये [4]तमाश्रमं **रामं विष्णु**भक्त्यात्मना वृतम्. ॥ १०७
जहृषुस्तापसा दृष्ट्वा **गाधिजं रामल**क्ष्मणौ ।
सोत्साहौ [5]षडहोरात्रं तपोवनमरक्षताम्[6] ॥ १०८
'[7]**य**ष्टुमद्यैव दीक्षां त्वं प्रविशे'ति कृतांजली ।
राघवौ [8]मुनिशार्दूलमूचतुस्तौ[9]वरिंदमौ. ॥ १०९
राजपुत्रौ समाश्लिष्य प्रहृष्टो मुनिपुंगवः ।
[10]प्रविवेश तदा दीक्षां नि[11]यतो नियतेंद्रियः. ॥ ११०

---

१. श्लोक १०६-१०७ यांचा अन्वय असा:—यत्र सिद्धाश्रमे कश्यपादितिशक्राणां प्रियं कर्तुं बलेः श्रियं हर्तुं वामनः चिरं तपसि रागवान् आसीत् तत् वामनस्य यशोमृतम् महर्षिः पाययित्वा विष्णुभक्त्यात्मना वृतं रामं तम् आश्रमम् निन्ये. हिरण्यकशिपूचा पुत्र प्रल्हाद त्याचा पुत्र विरोचन त्याचा पुत्र बळी (जो प्रसिद्ध दानशूर) त्याची लक्ष्मी हरण करण्यासाठीं इंद्राच्या इच्छेवरून विष्णूनें वामनाचा अवतार घेतला. त्यानंतर वामन बळीजवळ येऊन त्रिपादभूमि दान मागूं लागला. तेव्हां शुक्राचार्यांनीं 'आपणांस वचनांत गोवून घेऊं नकोस' असें पुष्कळ सांगितलें. परंतु आचार्यांचें न ऐकतां त्यानें भूमिदानाचा संकल्प केला, कारण परमेश्वर याचक होऊन दान मागतो त्याला त्याच्यानें ना म्हणवेना. 'सर्वस्वदानीं बळि सिद्ध झाला । पूज्यासनीं बैसविलें द्विजाला ।। प्रक्षाळि त्या श्रीपदपंकजातें । ध्याती रमा अब्जभवादि ज्यातें ॥ आली समीप यजमानिन पट्टराणी । पाहे हरीस न पुरेच जिची शिराणी ।। ओती करीं कनकपात्र धरूनि वारी । सर्वस्व दे पति तयास न जे निवारी ।। याच प्रसंगीं शुक्राचार्यांचा एक डोळा फुटला. अहो बळी भाग्यवंत । ज्याचे दारीं भगवंत । देतां जग अंतवंत । अनंतत्व पावला ।।. २. कश्यपमुनि अदितिसह तप करीत असतां त्यास विष्णु प्रसन्न झाला व त्यानें वामनावतार घेऊन अदितीच्या पोटीं जन्म घेतला आणि या ठिकाणीं तपश्चर्या केली म्हणून या स्थळाला 'सिद्धाश्रम' असें म्हणतात. वामनरूपी विष्णूच्या तपःस्थानाला 'सिद्धाश्रम' असें नांव आहे. [सर्ग २९–श्लो० ३-५.] ३. कश्यप अदिति आणि इंद्र यांचें हित करण्यासाठीं. ४. सिद्धाश्रमम्. या आश्रमांत राम चवथ्या दिवसीं आला [सर्ग २९ श्लो० २४-२५] व येथें पुरे सहा दिवस होता. ५. या आश्रमांत विश्वामित्रानें सहा दिवसपर्यंत यज्ञदीक्षा घेऊन मौन धारण केलें होतें, म्हणून रामलक्ष्मण सहा दिवसपर्यंत तपोवनाचें रक्षण करीत होते. [सर्ग ३० श्लोक १-५.] ६. 'षडहोरात्रं तपोवनमरक्षताम्' असेच शब्द मूळांत आहेत. [सर्ग ३० श्लो० ५.] ७. सर्ग २९ श्लोक २८-२९ यांत असेच शब्द आहेत. ८. मुनिश्रेष्ठ. 'सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः.' ९. शत्रूंचें दमन करणारे. १०. हें श्लोकार्ध मूळांतही असेंच आहे. [स० २९ श्लो० ३०.] पंतांनीं मूळांतील चरण असे कोठें कोठें योजिले आहेत असें दिसतें. ११. निगृहीतांतःकरणः. [तिलकाख्यटीका–स० २९ श्लो० ३०.]

मर्दितुं राक्षसौ यत्तावनिद्रौ **रामलक्ष्मणौ** ।
सोत्साहौ षडहोरात्रं तपोवनमरक्षताम्[1]. ॥ १११
जलदाविव **मारीचसुबाहू** नभसि स्थितौ ।
वेदीम[2]मेध्यवर्षेण दूषयामासतुः क्रतोः ॥ ११२
यत्तेन **रामभद्रेण मारीचः** शतयोजनम् ।
क्षिप्तो[3]ऽब्धौ मानवास्त्रेण वातेनेव तरुच्छदः[4]. ॥ ११३
जवेनोत्सार्य **मारीचं सुबाहुं** कुणपाशनम्[5] ।
ददाह **रामो**ऽग्न्यस्त्रेण स्वनाम्नेवाघपर्वतम्. ॥ ११४
यशस्विप्रवरः शीघ्रं तयोरनुचरान्खिलान्[6] ।
शेषान्[8]वायव्यमादाय निर्जघान **रघूद्वहः**. ॥ ११५
राशिभिः पुण्यतपसां सर्वैराश्रमवासिभिः ।
ऋषिभिः पूजितो **रामो** यथेंद्रो विजये पुरा. ॥[7] ११६
'**म**म सिद्धाश्रमो **राम**! कृतो[9]ऽन्वर्थस्त्वये'त्यमुम् ।
प्रशस्य **गाधिजस्ताभ्यां** सायं संध्यामुपागमत्. ॥ ११७
श्रीरामः सानुजः प्रातर्विधिं कृत्वा कृतांजलिः ।
'किंकरः[10] किं करोमी'ति गुरुं **गाधिजमब्रवीत्**. ॥ ११८
राजर्षिपुत्रं तं प्राह मुनि'**र्जनकभूभुजः**[11] ।
यज्ञो भविष्यत्यचिराद्यास्यामस्तत्र भो! वयम्. ॥ ११९
मखं द्रष्टुं त्वमस्माभिः सह **राम**! गमिष्यसि ।

---

१. सर्ग ३० श्लो० १३ पहा. २. अमेध्य म्हणजे अपवित्र पदार्थ, रक्तमांसादि. मारीच व सुबाहु हे रक्तमांसाची वृष्टि करूं लागले असें मूळांत आहे. [स० ३० श्लो० १२-१३.] ३. रामानें मानवास्त्र धनुष्याला लावून मारीचाच्या उरावर फेंकलें, तेव्हां तो शंभर योजनें लांब समुद्रांत पडला. ही गोष्ट सहावे दिवसीं झाली. [सर्ग ३० श्लो० १७-१८.] ४. तरु+छद=झाडाचें पान. ५. कुणप+अशन=शवें किंवा प्रेतें ज्याचें अशन आहे तो राक्षस. मारीचाला मानवास्त्राचे बलानें शतयोजन दूर फेंकून दिला. सुबाहु आग्नेयास्त्रानें भस्म झाला व इतर राक्षस वायव्यास्त्राचे योगानें दूर जाऊन पडले व तेथें नाश पावले. ६. राक्षसान्. ७. हें अर्ध मूळांत बहुतेक असेंच आहे. [स० ३० श्लो० १३.] ८. निजघान दूरोत्सारणपूर्वकं नाशनं वायव्यास्त्रफलं बोध्यम्. [तिलकाख्यटीका–स० ३० श्लो० २४.] ९. यज्ञसिद्धि झाल्यामुळें हा आश्रम 'सिद्धाश्रम' असा अन्वर्थनामक झाला. १०. सेवक. किं करोमि कुर्याम् वा इति स्वामिनं पृच्छति इति किंकरः । अथवा कुत्सितं करोति इति. 'काय करूं महाराज' असें विचारणारा सेवादक्ष चाकर याला किंकर म्हणावें. किंवा जो काम नीट करीत नाहीं, कारण चाकरच तो, म्हणूनही त्याला किंकर म्हणावें. ११. जनकश्चासौ भूभुक् च जनकभूभुक् तस्य जनकभूभुजः; दासजन इतिवत् समासः; भुवं भुनक्ति (पालयति) इति भूभुक्.

तत्र शंभोर्धनुर्दिव्यं द्रक्ष्यस्यमितविक्रमम् ! ॥ १२०

जनकस्य सभायां तद्विद्यतेऽरिनिबर्हणम्[1] ।
पादपद्ममिवेशस्य सदा सद्भिः समर्चितम्[2]. ॥ १२१

यत्सुरासुरगंधर्वराक्षसैर्वसुधाधिपैः ।
अशक्यारोपणं[3] राम ! धनूरत्नं[4] प्रयत्नतः.' ॥ १२२

राममुक्त्वैवमामंत्र्य कौशिको वनदेवताः[5] ।
सर्षिसंघः[7] सकाकुत्स्थः[8] स जगामोत्तरां दिशम्. ॥ १२३

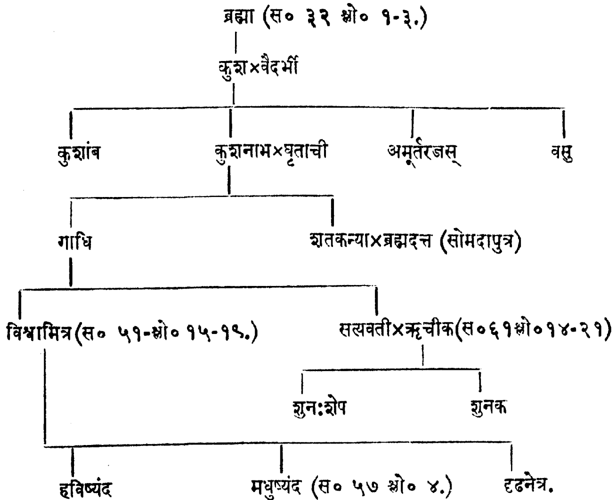
महर्षिमनुजग्मुस्तं मृगाणां पक्षिणां गणाः ।
निवर्तयामास स तान्सर्वसत्वसुहृत्स्वयम्[9]. ॥ १२४

---

१. शत्रूंचें दमन करणारें धनु. २. 'पादपद्म' हें रूपक समासाचें उदाहरण होय. कारण अर्चनाचा संबंध पद्मशब्दाशीं निकटतर आहे. ३. अशक्यारोपणं धनुः=ज्यावर 'बाण लावणें' अशक्य आहे असें. 'आरोपण'शब्दाचा अर्थ टीकाकारांनीं 'शरप्रक्षेपयोग्यज्यासंबंधः' असा दिला आहे. [सर्ग ३१ श्लो० ९ टीका.] ४. धनुस्+रत्न=धनुष्यांच्या वर्गातील श्रेष्ठ धनु. 'रो रि ढो ढि च लोपः पूर्वाणो दीर्घश्च' या सूत्रानें मागील 'नु'ला दीर्घत्व आलें. रत्नशब्दाच्या अर्थासंबंधानें खालीं दिलेली पंक्ति लक्ष्यांत ठेवण्याजोगी आहे.—'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते.' ५. विश्वामित्र वनदेवतांचा निरोप घेऊन उत्तरेस हिमालयाकडे जाण्यास निघाला. [सर्ग ३१ श्लो० १४-१६.] या श्लोकांतील पदें बहुतेक मूळांत आढळतात. ६. सर्व सृष्ट पदार्थांत परमात्मा व्यापून राहिला आहे अशी आर्यांची उदात्तकल्पना आहे. एका परमात्म्याशिवाय अन्य वस्तु नाहीं अशी देखील अद्वैतमतानुयायी आर्यांची पक्की समज आहे. अशाच प्रकारचे प्राचीनकाळीं ग्रीक व रोमन लोकांचे विचार होते असें त्यांच्या ग्रंथांवरून अनुमान करितां येतें. जिज्ञासु लोकांच्या विचारसरणीला तीक्ष्णता आणण्याकरितां खालीं कांहीं ऋचा देतों:—'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्। स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्॥ पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतंयच्च भव्यम्। उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥' (पुरुषसूक्तम्). 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ।' [ऐतरेयोपनिषत्]. वरील अर्थाच्या प्रतिपादक ऋचा ईशोपनिषत्, कठोपनिषत्, मुंडकोपनिषत् वगैरे ग्रंथांत आहेत. ७. स+ऋषि+संघ=ऋषिगणासहवर्तमान असलेला. ८. स+काकुत्स्थ=रामलक्ष्मणांसहित. काकुत्स्थ=ककुदि (वृषांसे) तिष्ठति इति ककुत्स्थः' तस्य गोत्रापत्यं पुमान् काकुत्स्थः. पूर्वी इक्ष्वाकु वंशांत कोणी एक राजा महापराक्रमशील झाला. त्यानें देवांच्या आणि दैत्यांच्या युद्धांत इंद्राचे शत्रु मारून त्याला साहाय्य केलें. या प्रसंगीं इंद्रानें वृषभाचें म्हणजे बैलाचें रूप घेतलें, आणि या राजानें त्याच्या ककुदावर (कोळ्यावर) आरूढ होऊन वृषपर्वादिक दैत्यांचा संहार केला. या गोष्टीवरून या सूर्यवंशीय राजाला ककुत्स्थ (बैलाच्या कोळ्यावर बसणारा) अशी संज्ञा प्राप्त झाली. या पौराणिकी कथेचें वर्णन रघुवंश स० ६ श्लोक ७१,७२,७३ यांत केलें आहे तें पहा. (लेलेकृत रघुवंशाचें पद्यात्मक भाषांतर—पृष्ठ ८१, ८२.) या ककुत्स्थराजाचा पुत्र=काकुत्स्थ. ९. सर्व+सत्व+सुहृत्=सर्व प्राणिवर्गाचा सखा=विश्वामित्र. 'विश्वामित्र' शब्दाचा अवयवार्थ असाच आहे.

जनितप्रमुदे शोणातीरे रामाय पृच्छते ।
कथयामास पूर्वेषां मुनिर्माहात्म्यमात्मनः. ॥ १२५
ययावथ ततो देशाद्गंगायास्तटमुत्तमम् ।
तत्राप्यकथयद्गंगामाहात्म्यमखिलं मुनिः. ॥ १२६

१. जनित+प्रमुद्+चतुर्थीप्रत्यय=ज्यानें विश्वामित्राच्या मनांत आनंद उत्पन्न केला त्याला. विश्वामित्राला आनंद होण्याचें कारण हेंच कीं रामानें विश्वामित्राच्या पूर्वजांची माहिती विचारली; आणि असा सानंदाभिमान आपल्या पुण्यश्लोक पूर्वजांचे संबंधानें सुजाणाला व अजाणाला सारखा होणें हें साहजिकच आहे. २. 'शोण'नदाचेंच 'शोणा' हें नामांतर असें कोणी समजतात, परंतु खरोखर, 'शोणा' ही गिरिव्रजाजवळील नदी आहे. [सर्ग ३१ श्लो० २० टीका पहा.] अयोध्याप्रयाणापासून अकरावे दिवशीं शोणाकूलीं रामानें मुक्काम केला. ३. सर्ग ३२-३४ यांत विश्वामित्राच्या पूर्वजांचें वर्णन आहे. विश्वामित्राचा वंशवृक्ष असा आहे:—

४. बारावे दिवशीं शोणनदीतीरावरून निघून दोनप्रहरीं जान्हवीतीरावर राम आला. [स० ३५ श्लो० ६.] ५. गंगेची उत्पत्ति ३५ व्या सर्गांत वर्णिली आहे. गंगेचा वंश असा:—

मेरु (स० ३५ श्लो० १३-२०.)

मेना×हिमवान्

गंगा | उमा×रुद्र

जन्म स्कंद[1]स्य चरितं सगर[2]स्य च विस्तरात् ।
[3]गंगावतरणं पुण्यं कौशिकोऽकथयत्स्वयम्. ॥ १२७

यमुनायाः सखीं गंगामुत्तीर्य स तपोनिधिः ।
वि[4]शालां नगरीं प्राप्य तत्रोवा[5]स महायशाः. ॥ १२८

राघवेणा'र्थ कस्येयमि'ति पृष्टे प्रसंगतः ।
[6]क्षीरोदमथनं प्रोक्तं युद्धं देवासुरोद्भवम् ॥ १२९

[7]मरुतां जन्म च दितेस्तत्तपःस्थान उत्तमे ।
पुर्या इक्ष्वाकुवंश्येन विशालेन निवेशनम्. ॥ १३०

---

१. आदौ ईश्वरयोः सकाशात् स्कन्नः पश्चात् गङ्गाया गर्भात् परिस्रुत इति हेतोः स्कंदः । स्कंद परिस्रुत इत्यर्थे स्कंद इति पृषोदरादित्वात्साधुः–इति तिलके. [वा० रा० बाल० स० ३७ श्लोक २७.] स्कंद इत्यब्रुवन्देवाः स्कन्नं गर्भपरिस्रवे । कार्तिकेयं महाबाहुं काकुत्स्थज्वलनोपमम् ॥ २. 'सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया । सह तेन गरेणैव संजातः सगरोऽभवत्.' [स० ७० श्लो० २८-३७.] ३. गंगावतरणम्. [वा० रा० बाल० स० ४२-४४ श्लोक १४.] ४. विशालेन राज्ञा निर्मिता नगरी विशाला । 'अलंबुषायामुत्पन्नो विशाल इति विश्रुतः । तेन चासीदिह स्थाने विशालेति पुरी कृता ॥.' [वा० रा० बाल० स० ४७ श्लोक १२.] ५. तेराव्या दिवशीं भागीरथीच्या उत्तरतीरीं विशाला नगरींत रामानें मुक्काम केला. [सर्ग ४५ श्लोक ९.] ६. क्षीर+उदक= क्षीरम् उदकम् अस्य तस्य क्षीरोदस्य क्षीरसागरस्य मथनम् । 'उदकस्य उद उत्तरपदे उत्तरपदस्थस्य च संज्ञायाम्' इति सूत्रेण उदकस्य उदः इति आदेशः । [वा० रा० बाल० स० ४५.] देवासुरांला एकदां आपण अमर विजर व निरामय कसें व्हावें ही बुद्धि उत्पन्न झाली. त्यानंतर क्षीरसमुद्रमथनाची कृप्ति त्यांपैकीं कांहीं शहाणे होते त्यांनीं काढल्यावरून समुद्रमंथन केलें. त्यांत चवदा रत्नें निघालीं. मंथनाला सुरुवात होण्यापूर्वी विष्णूनें युक्तीनें असुरांना (दैत्यांना–दितिपुत्रांला) मंथनरज्जु झालेला वासुकि याच्या तोंडाकडे केलें व देवांना (आदित्यांना–अदितिपुत्रांला) पुच्छाकडून ओढायाला सांगितलें. पुढें वासुकीच्या तोंडांतून अतिदुर्धर हालाहल नांवाचें विष बाहेर आल्यामुळें पुष्कळ असुरांचा नाश अनायासें झाला व कांहीं देवही मेले. तें विष शंकरानें प्राशन केलें यामुळें शंकराला 'नीलकंठ' हें नांव पडलें. चतुर्दश रत्नांचीं नांवें:—धन्वंतरि, अप्सरा, वारुणी, उच्चैःश्रवाः, कौस्तुभ, अमृत, ऐरावत, लक्ष्मी, कामधेनु, हालाहल, शंख, चंद्र, पारिजात व शार्ङ्ग. [वा० रा० बाल० स० ४५ श्लो० ३२-३९.] अमृत निघालें तेव्हां देवासुरांत कलह उत्पन्न झाला त्यामुळें भयंकर युद्ध झालें. या प्रसंगीं कलह मिटविण्याकरितां विष्णूनें **'मोहिनी'**चें रूप धारण केलें व चंद्रसूर्यांचे खुणेनें राहूचा तानवडरूपी सुदर्शनचक्रानें वध केला. वाल्मीकिरामायणांत या राहुवधाच्या गोष्टीस आधार नाहीं. ७. जेव्हां दितीनें पाहिलें कीं आपलीं मुलें मेलीं तेव्हां ती दुःखित होऊन कश्यप जो आपला भर्ता त्याला म्हणूं लागली कीं, 'इंद्राचा नाश करणारा मला मुलगा झाला पाहिजे.' तेव्हां कश्यपाच्या सांगण्यावरून तिनें ९९० वर्षेपर्यंत तीव्र तप केलें. त्यानंतर एके दिवशीं पतीच्या पायांकडील बाजूकडे डोकें करून व डोक्याकडील बाजूकडे पाय करून शय्येवर निजली. अशा

श्रीमता गाधिजेनेदं प्रोक्तं रामाय सादरम् ।
विशालाधिपती राजा सुमतिस्तानपूजयत् ॥ १३१

रात्रिं तत्रातिवाह्यायं मिथिलोपवनं ययौ ।
तत्र दृष्ट्वाश्रमं रम्यं निर्जनं मुनिपुंगवम् ॥ १३२

मधुरं मधुराभाषी मनुजेश्वरनंदनः ।
रामः पप्रच्छ, 'कस्येदं स्थानमीदृक् कथं प्रभो!' ॥ १३३

जगद्गीततपाः प्राह, 'वत्सासीदत्र गोतमः ।
सोऽहल्यया सहातिष्ठत्तपः सुचिरमात्मवान्. ॥ १३४

अशुचि स्थितींत तिला इंद्रानें पाहून तिच्या गर्भाचे वज्रानें सात तुकडे केले. गर्भाचा वध करीत असतां इंद्र त्या गर्भाला म्हणाला, 'मा रुदो मा रुदश्चेति=रोदन नको करूं'. [स० ४६ श्लोक २०.] याच कारणास्तव त्या सात गर्भशकलांना पुढें मारुत हें नांव प्राप्त झालें, [वा० रा० बाल० स० ४७ श्लो० ४-७.] मरुत् इत्येतत् पृषोदरादित्वात् साधु. ८. कुशप्लवांतील विशाला नांवाच्या पूर्वदेशस्थ तपोवनांत.

१. विशालाधिपति काकुत्स्थतनय, याचें नांव सुमति. २. रामाच्या वेळीं विशालेंत सुमति नामक राजा होता. [स० ४७ श्लो० १७.] ३. चवदावे दिवशीं राम, लक्ष्मण व विश्वामित्र हे मिथिलेस गेले. [स० ४७ श्लो० १९; स० ४८ श्लो० ९; सर्ग ६५ श्लोक ३६-३७.] ४. मिथिलेंत पोंचल्यापासून १२ व्या दिवशीं म्हणजे २५ व्या दिवशीं जनकाच्या यज्ञाची समाप्ति झाली. [सर्ग ५० श्लोक १५-१६.] ५. पुंगव=पुमान् गौः=ऋषभ. मुनिपुंगव=मुनिश्रेष्ठ. 'स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुंजराः । सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥.' ६. जगत्+गीत+तपस्=जगांनीं ज्याच्या तपाची फार प्रशंसा केली असा (विश्वामित्र). ७. अहल्या ही ब्रह्मदेवाची अतिरूपवती कन्या. 'जो पृथ्वीप्रदक्षिणा सर्वांच्या अगोदर करील त्याला ही कन्या देईन' असा पण ब्रह्मदेवानें केला होता. त्याप्रमाणें इंद्रानें पृथ्वीप्रदक्षिणा सायंकाळपर्यंत पूर्ण केली, परंतु त्याच्यापूर्वी गोतमऋषीनें उभयतोमुखी (म्हणजे जिचा प्रसव होत आहे व वांसराचें मुख मात्र बाहेर आलें आहे अशी) गाय पाहून लागलींच तिला सात प्रदक्षिणा केल्या. त्यामुळें ऋषीला पृथ्वीसभोंवतीं सात प्रदक्षिणा केल्याचें श्रेय आलें. तेव्हां अहल्या ब्रह्मदेवानें ऋषीला दिली. इंद्रानें, आपल्या मनोरथाचा भंग अशा रीतीनें झाला, हें पाहून तिच्याविषयीं कामुकता धरिली. नंतर गोतमाच्या वेषानें तिशीं रममाण झाला. वाल्मीकिरामायणांत रत होणारा पुरुष इंद्र आहे असें अहल्येला माहीत होतें असें वर्णन आहे. (वा० रा० बाल० स० ४८ श्लो० १९।२०.) [मुनिवेषं सहस्राक्षं विज्ञाय रघुनंदन । मतिं चकार दुर्मेधा देवराजकुतूहलात् ॥ अथाब्रवीत् सुरश्रेष्ठं कृतार्थेनांतरात्मना। कृतार्थास्मि सुरश्रेष्ठ गच्छ शीघ्रमितः प्रभो ॥] ही गोष्ट आश्चर्यकारक मुळींच नाहीं. कारण फार जुन्या काळांतील पूर्वजांचे विचार ह्या संबंधानें फार निराळे होते असें अनेक उदाहरणांवरून दिसून येतें. अलीकडे तत्संबंधानें विचार अगदींच बदलल्यामुळें अहल्याधर्षणाच्या कथेंत इतर ठिकाणीं भेद दिसतो. वामनपंडितानें तर आपल्या

यत्नादहल्यां बुभुजे शक्रो गोतमरूपभाक्[1] ।
तया 'त्वं मां च रक्षे'ति प्रोक्तोऽगादुटजाद् द्रुतम्. ॥ १३५

राजानं द्युसदां ज्ञात्वा मुनिवेषं कृतागसम् ।
'अफलस्त्वं भवे'त्येवं मुनिवर्योऽशपद्रुषा. ॥ १३६

महेंद्रस्यर्षिशप्तस्य पेततुर्वृषणौ भुवि ।
तथा शप्त्वा च देवेशं भार्यामपि च शप्तवान्. ॥ १३७

'जयंतजनकेनासि यत्त्वं ज्ञात्वापि संगता ।
अदृश्या सर्वभूतानां वाताहारा भविष्यसि. ॥ १३८

यदैतच्च वनं घोरं रामो दशरथात्मजः ।
आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा पूता भविष्यसि. ॥ १३९

जगदेकपवित्रस्य रामस्याद्भुतकर्मणः ।
करिष्यसि यदातिथ्यं मत्संगं त्वं तदाप्स्यसि.' ॥ १४०

यथोक्तं तत्तथा जातं स गतस्तुहिनाचलम् ।

'अहल्योद्धारां'त अध्यात्मविद्यारूपी परिसाच्या योगानें कथेचें कृष्णस्वरूप बदलून टाकलें व उज्ज्वलरूप दिलें. इतकें मात्र लक्ष्यांत ठेवलें पाहिजे कीं वरील कथा इतर ग्रंथांच्या साहाय्यानें दिली आहे. ;वाल्मीकिरामायणांत अहल्याधर्षणाचें कारण देवकार्य, व तें करण्यासाठीं इंद्रानें भयंकर साहस केलें असें दिलें आहे. अहल्याकथा सर्ग ४८-४९ यांत आहे.

१. गोतम+रूप+भाज्=गोतमाच्या रूपातें धारण करणारा. २. 'अगात्' हें तृतीयपुरुषीं एकवचनीं 'लुङ'चें रूप. ह्यांतील मूळ धातु 'इ', त्याचा 'गा' असा लुङांत आदेश झाला. ३. द्यु+सद्+प० प्रत्यय=स्वर्गांत राहणारे त्यांचा. दिवि सीदन्ति ये ते द्युसदः तेषाम्. ४. कृत+आगस्=ज्यानें अपराध केला आहे त्याला. ५. अ+फल=वृषणरहित. वाल्मीकिरामायणांत विगतवृषण होण्याचा शाप इंद्राला झाला असें लिहिलें आहे; परंतु पद्मपुराणांत 'अहल्याख्या शिला जज्ञे शतलिंगः कृतः स्वराट्' असें आढळतें. याकरितां त्या दोन गोष्टी भिन्न कल्पांत घडल्या असें मानून विरोधपरिहार केला पाहिजे. तथापि वा० रामायणांत ज्या श्लोकांत 'इंद्राला अफल हो' असा शाप दिला त्याच्या मागील श्लोकांत इंद्राला 'सहस्राक्ष' हें पद लाविल्याचें आढळतें. याचा उलगडा बहुश्रुत वाचक करितील अशी आशा आहे. ६. जयंत हें इंद्राच्या मुलाचें नांव. ७. समजून जाणून देखील. ८. शिलारूपप्राप्ति शाप कल्पान्तरीण आहे असें तिलककार म्हणतात. वाताहाराचा (वायुभक्षणाचा) शाप एवढ्याच करितां कीं अहल्येला झालेल्या पातकाचें क्षालन करण्याकरितां तीव्र तपश्चर्या घडावी. ९. दशरथ=दशसु दिक्षु रथः रथगतिः यस्य सः. दशरथाला 'दशरथ' असें नांव पडण्याचें कारण कालिदासानें रघुवंशांत सांगितलें आहे. [सर्ग ८ श्लोक २९.] १०. हिमालयम्=तुहिन+अचल.

मेष[1]स्य वृषणौ दत्तौ जि[2]ष्णो[3]रग्निपुरोगमैः ॥ १४१

रा[4]हुणे[5]वामृतरुचेर्मंडलं **राम**! सन्मुनेः ।

[6]कलत्रं ग्रस्तमत्रास्ते दोषेण त्वं विमोचय ॥ १४२

मया सहाश्रमे तत्त्वं प्रविशाशु **रघूत्तम**!' ।

इत्युक्तोऽसौ तथा चक्रे [7]वक्रेतरसुहृन्मणिः ॥ १४३

श्रीराम आश्रमे तस्मिन्प्रविष्टे गुरुणा सह ।

सती [8]सात्विकवृत्त्यासौ साकं प्रादुरभूत्क्षणात्. ॥ १४४

रा[9]हित्येनै[10]नसो येषां [11]सौहित्येनाशु [12]सा सती ।

शापस्यांतमुपागम्य [13]तेषां दर्शनमागतौ[14]. ॥ १४५

महाविनयसंपन्नौ [15]महामहददर्शनौ ।

राघवौ तु तदा तस्याः पादौ जगृहतुर्मुदा[16]. ॥ १४६

'**जये**'त्युक्त्वा **राम**पादौ **नत्वा**हल्या सुदर्शना ।

[17]अर्घ्यं पाद्यं तथातिथ्यं चकार [18]सुसमाहिता. ॥ १४७

---

१. इंद्राचे वृषण गळून पडले तेव्हां त्याला अग्न्यादि देवांनीं मेषाचे वृषण पितृदेवांची प्रार्थना करून दिले. त्या दिवसापासून त्याला 'मेषवृषण' हें नांव पडलें. एकनाथीरामायण—बालकांड, अध्याय १४ ओंव्या ११३-१३२ ह्या वाचकांनीं अवश्य पहाव्या. २. जिष्णु=इंद्र. ३. दैवैः. (सर्ग ४९ श्लो० ५.) ४. राहुणा इत्यादि ही कवीची स्वताच्या कल्पनेची उपमा आहे, मूळांत नाहीं. ५. अमृताप्रमाणें तृप्ति देणारी रुचि म्हणजे किरणसमूह ज्याची तो. ६. कलं वीर्यं त्रायते इति कलत्रम्. ७. वक्र+इतर+सुहृद्+मणि=वक्रांहून जें भिन्न म्हणजे सरल त्यांचा सुहृन्मणि म्हणजे त्यांचा मोठा सखा. ८. सात्विक भावांसह. साठ हजार वर्षांनीं भगवद्दर्शनाचा लाभ झाल्यामुळें तिचें अंग रोमांचित झालें व तिच्या डोळ्यांतून आनंदाश्रु गळूं लागले; ती गद्गदवाणीनें बोलूं लागून प्रकट झाली—असा भावार्थ. ९. श्लोक १४५ याचा अन्वयः—येषां साहित्येन आशु शापस्य अंतम् उपागम्य एनसो राहित्येन [उपलक्षिता] सा सती [जाता] तेषां दर्शनमागता. १०. एनस्=पातक. ११. सम्यक् हितः सुहितः, समोऽन्त्यलोपः। तस्य भावः तेन। सौहित्य=आनुकूल्य. १२. सा=पूर्वोक्ता प्रसिद्धा वा. [प्रक्रान्तप्रसिद्धार्थानुभूतविषयः तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते इति साहित्यविदः.] १३. तेषां=रामादीनां दर्शनविषया जाता. १४. हें अर्ध मूळांतही असेंच आहे. [सर्ग ४९ श्लो० १६.] १५. महत्+मह+द+दर्शन=ज्यांचें दर्शन मोठ्या मंगलाला देणारें आहे ते. या ठिकाणीं 'महत्' शब्दाला 'महा' असा आदेश झाला आहे. १६. हें अर्ध मूळांत असेंच आहे. [स० ४९ श्लो० १७.] १७. कोणी पाहुणा आपल्या घरीं आला असतां त्याला अगोदर पाय धुवायाल पाणी, त्यानंतर मधुपर्क, आणि मग इतर आतिथ्याचे प्रकार, अशी विशेषेंकरून जुन्या काळीं जुन्या लोकांची चाल होती. अजून ही जुन्याचालीच्या लोकांत असे आतिथ्याचे कांहीं प्रकार

यतिभिः स्वांत[1]मध्ये यो ध्येयो वेदांतवेदिभिः ।
प्रतिजग्राह **का**कुत्स्थः प्रेम्णा पूजां तया कृताम्. ॥ १४८

रामायां मुनिवर्यस्य **रा**मे च रघुनंदने ।
पुष्प[2]वृष्टिर्महत्यासीद्दिव्यदुंदुभिनिःस्वनैः. ॥ १४९

महान्समुत्सवो ह्यासीद्गंधर्वाप्सरसां तदा, ।
'साधु साध्वि'ति देवास्ता**म**हल्यां समपूजयन्. ॥ १५०

जगाम **मि**थिलां रामो **गौ**[3]तमेनाभिपूजितः ।
अहल्यां प्राप्य परमां कीर्तिं च मुदितात्मना. ॥ १५१

यजमानो मुनिं प्राप्तं श्रुत्वा सह पुरोधसा ।
[4]शतानंदेन ऋत्विग्भिर्हृष्टः [5]प्रत्युज्जगाम तम्. ॥ १५२

[6]**ज**नकः पूजयामास **गा**धिजं परमादृतः ।
तौ **राम**लक्ष्मणौ दृष्ट्वापृच्छत् 'कस्यात्मजावि'ति. ॥ १५३

'**य**दृच्छया भुवं प्राप्तावश्विनाविव[7] सुंदरौ ।
[8]भूषयंताविमं देशं चंद्रसूर्या[9]विवांबरम्.' ॥ १५४

राजर्षि**गा**धिजः प्राह, 'प्रियौ **द**शरथात्मजौ ।
इमौ मया समानीतौ महाभागौ महाबलौ. ॥ १५५

दिसतात. पूर्वीच्या काळीं अतिथीला फार मान असे. 'पूजनीयो यथायोग्यं सर्वे देवमयोऽतिथिः' असें एक ठिकाणीं म्हटलें आहें. १८. अप्रमत्ता. हें अर्ध असेंच मूळांत आहे. [स० ४९ श्लो० १८.]

१. स्वनति इति स्वान्तम्. अथवा स्वनयति ध्यायति ब्रह्मरूपम् यस्मिन् इति स्वान्तम्. 'निःस्वनैः' यापुढें 'सह' अध्याहृत आहे. २. सर्ग ४९ श्लोक १९।२० पहा. ३. **गौ**तम ऋषि हिमाचलावर होते तथापि योगबलानें रामागमन जाणून त्या स्थलीं प्राप्त झाले व त्यांनीं रामाची पूजा केली. [सर्ग ४९ श्लोक २१ टीका पहा.] ४. शतानंद=अहल्यापुत्र. ५. त्याला सामोरा गेला. ६. १५३-१५४ श्लोकांचें युग्मक आहे. ७. सौंदर्याच्या संबंधानें उपमा देणें झाल्यास अश्विनीकुमारांची किंवा नलकूबराची (कुबेरपुत्राची) उपमा देतात. **सं**ज्ञा नांवाची सूर्याची स्त्री होती. तिला सूर्याचें तेज सहन न झाल्यामुळें, ती **छा**या नांवाची आपली प्रतिकृति ठेवून आपण घोडीच्या रूपानें भूमीवर फिरत होती. हें सूर्य जाणून अश्वाचें रूप धारण करून बलात्कारानें, तिच्याशीं रममाण होऊं पहात होता, त्या प्रसंगीं त्यानें त्या घोडीच्या नासापुटांत रेतनिषेक केला व त्यानंतर तिला अश्विनीकुमारौ नांवाचे दोन पुत्र झाले. ते देवाचे वैद्य होत असा समज आहे. ८. हें अर्ध मूळांत असेंच आहे. [स० १० श्लो० २०.] ९. चंदति इति चंद्रः । सरति इति सूर्यः । अंबं शब्दं राति इति अंबरम् । शब्दगुणमाकाशमिति नैयायिकाः.

मयज्ञविघ्नशमनावहल्या**गो**तमार्चितौ ।
द्रष्टुं तव क्रतुं प्राप्तौ **शै**वं चात्यद्भुतं धनुः.' ॥ १५६

श्रीमा‍ञ्ज्येष्ठः[1] **श**तानंदो **गो**तमस्यात्मजो मुनेः ।
श्रुत्वा मातुः समुद्धारं प्रहृष्टो **रा**ममब्रवीत्. ॥ १५७

'**रा**जपुत्र ! महाप्राज्ञ ! राजवंशविभूषण ! ।
स्वागतं ते नरश्रेष्ठ ! दिष्ट्या[2] प्राप्तोऽसि **रा**घव ! ॥ १५८

मत्तो धन्यतरो **रा**म ! त्वत्तो नास्तीह कश्चन, ।
गोप्ता[3] **कु**शिकपुत्रस्ते येन तप्तं महत्तपः. ॥ १५९

जगत्यधिपतिः[4] पूर्वमेष आसीन्महाबलः ।
जहार लोभात्सुरभिं[5] **व**सिष्ठस्य महात्मनः ॥ १६०

यवनैर्[6]निर्जितः क्रूरैः कल्माषी[7]निर्मितैरयम् ।
हुंकारेण[8] **व**सिष्ठस्य दग्धसैन्योऽप्रभोऽभवत्. ॥ १६१

रामैष **रु**द्रमाराध्य प्राप्यास्त्राण्यद्भुतान्यपि ।
वसिष्ठब्रह्मदंडेन भग्नदर्पोऽभवत्पुनः. ॥ १६२

---

१. वर्षज्यौ वृद्धस्येति सूत्रेण ज्यादेशः इष्ठनि. २. भाग्येन. हें अर्ध मूळांत आहे. [स० ५१ श्लो० १३.] ३. अन्नदानादिना रक्षिता. ४. जगती+अधिपति=भूपाल. ५. सुरभिम्=वसिष्ठहोमधेनुम्. रामायणांत या धेनूचें नांव '**शबला**' दिलें आहे. [सर्ग ५२ श्लोक २१.] ६. यवन=म्लेच्छजातिविशेष. **त**र्कवाचस्पतिकृत 'शब्दस्तोमां'त तुरुष्क असा पर्यायशब्द दिला आहे. पाश्चात्य पंडितांनीं 'यवनाः शयाना भुञ्जते' या महाभाष्यांतील वाक्यावरून 'यवन' हे 'आयोनिअन' (Ionian) असावेत असा तर्क लढविला, कारण आयोनिअन (ग्रीक लोक) यांच्यांत ही चाल पूर्वी होती. ७. कल्माषी=शबला=चित्रवर्णा होमधेनु. [स०५२ श्लो० २०.] विश्वामित्र ज्या वेळीं शबलेचें हरण करूं लागला त्या वेळीं शबलेनें आपल्या अवयवांपासून यवन निर्माण केले. सुरभीनें आपल्या 'हुंभा' नामक रवानें पल्लव, शक, यवन, कांबोज, बर्बर, हरीत, किरात इत्यादि म्लेंच्छजातिविशेष निर्माण केले. [सर्ग ५४ श्लो० १७–२३.] विश्वामित्र ससैन्य वसिष्ठावरही धांवला, परंतु वसिष्ठाच्या हुंकारानें दग्धसैन्य होऊन हतवीर्य झाला. या योगानें क्षात्रतेजापेक्षां ब्रह्मतेजाचा मोठेपणा विश्वामित्राच्या मनांत चांगला बिंबला, व तेव्हांपासून तो उग्र तप करूं लागला. विश्वामित्राच्या शबलाहरणाच्या साहसाची कथा सुप्रसिद्ध आहे. [वा० रा० बाल० स० ५१-५६.] मोरोपंतकृत आदिपर्व–अध्याय ३३–काव्यसंग्रह–पृ० १७१-१८१ यांत ही विश्वामित्रवसिष्ठकथा आहे. ८. वसिष्ठाच्या हुंकारानें विश्वामित्राचे शंभर पुत्र भस्म झाले. [स० ५५ श्लो० ५६.]

मत्वा ब्राह्मं बलं श्रेष्ठं[1] तुच्छं क्षात्रमयं तदा ।
ब्रह्मत्वकारणं घोरं चकार सुमहत्तपः. ॥ १६३
जगत्कर्ता[2] जगामाब्दसहस्रांते सुरैर्वृतः ।
'मन्ये गाधिज ! राजर्षिं त्वामि[3]'त्युक्त्वा दिवं ययौ. ॥ १६४
यत्कृतं तद्वृथा मत्वा भूय एव महातपाः ।
तपश्चचार रामायं ब्रह्मर्षित्वाप्तये[4] भृशम्. ॥ १६५
जगत्प्रथित[5] इक्ष्वाकुवंशजातो नृसत्तमः[6] ।
त्रिशंकुरिति[7] यन्नाम वसिष्ठेन महात्मना ॥ १६६
यस्त्यक्तो गुरुपुत्रैश्च[8] नीतश्चांडालतां हठात् ।
स एनं शरणं प्राप्तोऽमुना संप्रेषितो दिवम्. ॥ १६७

---

१. 'धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम् । एकेन ब्रह्मदंडेन सर्वास्त्राणि हतानि मे ॥' इति गाधिजोक्तिमनुसृत्येदं वर्णनम्. [स० ५३ श्लो० २३.] २. ब्रह्मा. ३. स० ५७ श्लो० ४-६ पहा. ४. ब्रह्मर्षित्व+आप्ति+चतुर्थीप्रत्यय=ब्रह्मर्षित्वाच्या प्राप्तीकरितां. ५. जगांत सुप्रसिद्ध. १६६-१६७ श्लोकांचें युग्मक आहे. ६. नरश्रेष्ठ. ७. त्रयः शंकवः कलुषानि पापानि यस्य सः । गुर्वाज्ञाभंगः, गुर्वतिक्रमः, चंडालस्य सतः क्षत्रिययाजकेन यज्ञारंभः च त्रयः शंकवः. त्रिशंकु ह्याला सशरीरस्वर्गप्रापक यज्ञ करण्याची इच्छा झाली. तेव्हां तो कुलगुरु वसिष्ठाकडे गेला. वसिष्ठानें त्याला 'ही अशक्य गोष्ट करण्याच्या नादीं लागूं नकोस' असें सांगून परत पाठविला. मग तो वसिष्ठाचे पुत्रांकडे गेला व त्यांच्याजवळही त्यानें तीच विनंति केली. गुरुपुत्रांनीं देखील 'यज्ञ करूं नकोस' असेंच सांगितलें. तेव्हां राजा ह्मणाला, 'जर तुम्ही सर्वेच नाकबूल करितां तर मी अन्य याजकाकडे जातों.' हें ऐकून गुरुपुत्रांनीं 'तूं चंडाळ हो' असा शाप दिला, व त्याप्रमाणें तत्काळ चंडाल झाला, त्यानंतर चंडालवेषानेंच विश्वामित्राकडे गेला. विश्वामित्रानें याजक होण्याचें कबूल केलें व यज्ञही केला, तथापि सशरीरस्वर्गप्राप्ति राजाला झाली नाहीं. तेव्हां आपल्या पुण्यानें त्रिशंकूला स्वर्गाला पाठविला, परंतु तेथून इंद्रानें त्याला खालीं लोटून दिला. त्रिशंकूनें खालीं पडत असतां विश्वामित्राचा धांवा केला. तेव्हां विश्वामित्रानें आपल्या तपोबलानें त्याला अंतराळीं स्थिर केला, व त्याच्याकरितां नवीन स्वर्ग तयार करण्याची प्रतिज्ञा केली व त्याप्रमाणें नवीं नक्षत्रें व सप्तर्षि तारे इत्यादि [सर्ग ६० श्लोक २१-३२.] कांहीं भाग तयारही केला—अशी कथा आहे. या त्रिशंकूच्या गोष्टीवरूनच 'त्रिशंकुरिव अंतरा तिष्ठ' अशी म्हण पडली. [वा० रा० बाल० स० ५७-६०.] क्षत्रियत्वेऽपि याजने प्रवृत्तिः, तत्रापि चंडालयाजने प्रवृत्तिः, ब्राह्मणेषु वासिष्ठेषु वधादिकृत्या प्रवृत्तिः एतत्सर्वं ब्राह्मणत्वेच्छया प्रवर्तमानतपसो विनाशाय दैवकृतमिति बोध्यमिति तिलककृतः. त्रिशंकु हा दक्षिणध्रुवाचा तारा. याच्या देखील सभोंवतीं फिरणारें सप्तर्षिमंडळ आहे. ८. वासिष्ठैः. (सर्ग ५८ श्लो० ९-११.)

रामान्यामद्भुतां सृष्टिं कर्तुमेष समुद्यतः ।
प्रार्थितस्त्रिदशैः सर्वैर्विरराम महायशाः. ॥ १६८
'महान्विघ्नः प्रवृत्तोऽत्र' इति मत्वायमीश्वरः ।
पुष्करेषु तपस्तेपे रामभद्र! महातपाः. ॥ १६९
श्रीमानयं शुनःशेपं मृत्युपाशादमोचयत् ।
अंबरीषाध्वरे राम! यत्कृते शप्तवान्सुतान्. ॥ १७०

---

१. तिस्रो दशाः जन्मसत्ताविनाशाख्याः न तु वृद्धिपरिणामक्षयाः मर्त्यानामिव दशाः येषां ते. अथवा त्र्यधिकाः त्रिरावृत्ताः दश परिमाणमेषां ते त्रिदशाः. २. 'त्रिशंकुरूपो महाविघ्नोऽस्माकं तपोनाशकत्वात्प्रवृत्तः' इत्यादि टीका पहा. [स०६१ श्लो० १-५.] त्रिशंकुच्छायेनें व्यापिलेला दक्षिण-दिशेकडील देश तपश्चर्येला अयोग्य असें समजून विश्वामित्र मुनि विशालतपोवनयुक्त पश्चिमदिशेस पुष्कर नामक तीर्थविशेषाच्या तीरीं तप करूं लागला. ३. कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थः. ४. पुष्करतीर्थ अजमीराजवळ तीन कोसांवर आहे तेथें आदिवराहाची मूर्ति आहे. याची गणना सुप्रसिद्ध 'पंच-सरोवरां'त आहे. "पुष्करराज, हें अजमीरपासून तीन कोस आहे. तेथील ब्राह्मणास पुष्कर ब्राह्मण किंवा पोखर्णे म्हणतात. शिवाय तेथें छनात नांवाचे ब्राह्मणही आहेत. छनात म्हणजे सवाई जयसिं-गानें एकत्र केलेल्या सहा ज्ञाती, त्या:—१ खंडेलवाळ, २ गौड, ३ सारस्वत, ४ दायमा, ५ पारीख, व ६ पुष्करणे. यांची एक पंगत करून त्यांनीं क्षत्रियांचें अन्न घ्यावें असें ठरविलें. पुष्कर हें सरोवर डोंगरांत असून त्यांत पाणी फार खोल व उत्तम आहे. या क्षेत्रीं देवळें फार आहेत. त्या नजीकच ज्येष्ठ, कनिष्ठ व मध्यम असे तीन पुष्कर आहेत." [लोकहितवादीकृत ऐतिहासिक गोष्टी—भाग दुसरा.पृ० ४.] ५. शुनः इव शेपः शेफो वा यस्य सः. अलुक् समासः. शुनःशेपाला (शुनःशेप हा विश्वा-मित्राच्या सत्यवती नामक बहिणीचा पुत्र होय. 'पूर्वजा भगिनी चापि ऋचीके प्रतिपादिता । नाम्ना सत्यवती नाम मम राघव! सुव्रता ॥'—वा० रा० बाल० स० ३४ श्लोक ७) मुक्त करण्याचे वेळीं क्रोध उत्पन्न करून विश्वामित्राचा तपोभंग केला हें ब्रह्मत्वप्राप्तीच्या उद्देशानें केलेल्या उग्र तपाला दुसरें मोठें विघ्न देवांनीं केलें. अंबरीष नांवाचा राजा यज्ञारंभ करणार होता तोंच त्याचा यज्ञीय पशु इंद्रानें हरण केला. तेव्हां ब्राह्मणांनीं सांगितलें कीं, 'राजा! पशु आण किंवा मनुष्य आण, नाहीं तर तुझें अनिष्ट होईल.' राजानें पशूचा पुष्कळ शोध केला परंतु तो मिळाला नाहीं; म्हणून ऋचीक नांवाच्या ऋषीजवळ जाऊन 'कांहीं द्रव्य घेऊन आपल्या मुलांपैकीं एक मुलगा मला दे' असें राजानें ऋषीला म्हटलें. त्यानंतर ऋषी म्हणाला, 'मी वडील पुत्राला देणार नाहीं,' आई म्ह-णाली, 'मी धाकट्या मुलाला देणार नाहीं.' हें बोलणें मधल्या मुलानें ऐकलें व तो राजाला म्हणाला, 'राजा! मी तुझ्याबरोबर येण्याला तयार आहें. माझ्या बापाला द्रव्य दे.' राजानें द्रव्य देऊन त्या मुलाला बरोबर घेतला व वाट चालून पुष्करतीर्थीं मध्याह्नीं पोहोंचला. तेथें विश्वामित्र तप क-रीत होता, त्याला शुनःशेपानें ओळखून मोठ्यानें त्याच्याजवळ रोदन करून आपलें सर्व वर्तमान त्याला सांगितलें. तेव्हां विश्वामित्राला दया येऊन त्यानें आपल्या मुलांपैकीं एकाला शुनःशेपा-करितां देह खर्चीं घालून त्याचें सार्थक्य करून घेण्याचा उपदेश केला. तें त्यांना आवडलें नाहीं.

राघवायं तपस्तेपे दशवर्षशतान्यमुम् ।
[1]'ऋषिस्त्वमसि भद्रं ते' इति **ब्र**ह्माब्रवीत्पुनः. ॥ १७१

महत्तपः पुनश्चक्रे तत्रापि स्नातुमागताम् ।
दृष्ट्वैव **मे**नकां देवी[2]मभजद्दशवत्सरान्. ॥ १७२

[3]**ज**नाधिपैष तत्रापि ज्ञात्वा देवैस्तपो हृतम् ।
[4]**कौ**शिकीतीरमासाद्य तपस्यामकरोत्पराम्. ॥ १७३

यतात्मा[5]ब्दसहस्राणि तपः पर्वत उत्तरे ।
घोरं चकार **रा**मास्माद्देवतानामभूद्भयम्. ॥ १७४

[6]**रा**जीवासन एत्याह, 'महर्षे! [7]वत्स! **कौ**शिक! ।
महत्त्वमृषिमुख्यत्वं ददामि [8]तव तोषितः.' ॥ १७५

[9]**म**हादेवमुवाचायं [10]भवान्, '[11]यद्धि पितामह! ।
[12]ब्रह्मर्षिरिति मां नाह किमहं न जितेंद्रियः?' ॥ १७६

तेव्हां विश्वामित्राला क्रोध आला व त्याच्या भरांत त्यानें आपल्या मुलांला शाप दिला. शुनः-शेपाला आग्नेय मंत्राचा उपदेश केला व इंद्रोपेंद्रदैव नामक गाथा शिकविल्या. त्या मंत्रांच्या योगानें शुनःशेप दीर्घायु झाला. [वा० रा० बाल० स० ६१-६२.] ६. सर्ग ६२ पहा.

१. पुष्करतीर्थी केलेल्या तपाचा, पुत्रांना शाप दिल्यामुळे, नाश झाला. तेव्हां पुनः हजार वर्षे तपश्चर्या केली. अनंतर ब्रह्मा येऊन 'तूं ऋषि आहेस' असें बोलून चालता झाला. मागें त्याला 'राजर्षि' म्हटलें होतें, आतां 'ऋषि' असें म्हणाला, त्यावरून क्षत्रजातिविशेष सूचित केला आहे. २. रूपलावण्यसंपन्ना स्त्री. ३. 'जनाधिप' हें संबोधनयुक्त दिसत नाहीं, कारण कुमार राम राजा नव्हता. 'वाल्मीकिरामायणां'त 'रघुनंदन' हें संबोधन आढळतें. दुसऱ्या कोणाला उद्देशून हें संबोधन योजलेलें नाहीं, कारण 'रामायणां'त 'शतानंदो महातेजा रामं वचनमब्रवीत्' असें लिहिलें आहे, करितां 'सिद्धस्य गतिश्चिंतनीया' या न्यायानें 'जनरक्षक' असा अर्थ करणें इष्ट आहे. ४. ऋचीकाला दिलेली विश्वामित्राची भगिनी सत्यवती हिनें पतिसहगमन केलें व ती दुसऱ्या जन्मांत कौशिकी नांवाची नदी झाली. [वा० रा० बाल० स० ३४ श्लोक ७-९ पहा.] ५. अब्द=संवत्सर. ६. राजीव+आसन=कमल+आसन. (ब्रह्मदेव.) कमलामध्यें दलराजी असते म्हणून कमलाला 'राजीव' म्हणतात. ७. 'वत्स' हें संबोधन प्रेमातिशय दाखवितें. ८. तव=त्वया. [तोषित=तुष्+णिच्+क्त.] ९. पितामह ब्रह्मदेव याला 'महादेव' असें म्हटलें तें योग्यच आहे, कारण त्यानें आपल्या अद्भुत शक्तीनें हें ब्रह्मांड निर्माण केलें. १०. कौशिक. ११. या श्लोकांत 'यद्धि' पाठाच्या जागीं 'यदि' असा अन्य कल्पित पाठ पाहिजे तर घ्यावा. १२. 'ब्रह्मर्षिः' ही प्रथमा 'इति' शब्दाच्या योगानें झाली. 'अव्यये चेति सूत्रेण इतियोगे प्रथमा. 'वदंत्यपर्णेति च तां पुराविदः' [कुमारसंभव–सर्ग ५ श्लोक २८], 'क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः' [शिशुपालवध–सर्ग १ श्लोक ३].

जगत्स्रष्टामुमाह, 'त्वमद्यापि न जितेंद्रियः ।
जितेंद्रियत्वं दुष्प्रापमिति मन्यामहे वयम्. ॥ १७७

यतस्व वत्स! तत्प्राप्नावि'त्युक्त्वा त्रिदिवं[1] गतः[2]. ।
ऊर्ध्वबाहुर्वायुभक्ष्यः पुनर्घोरं तपोऽचरत्. ॥ १७८

जगत्युग्रतपस्त्वस्ते रंभा जंभारिणा[3] बलात् ।
प्रेषिता लोभनं[4] कर्तुं मुनेरस्य **र**घूत्तम! ॥ १७९

यदुक्तमात्मना कार्यं महेंद्रस्तस्य सिद्धये ।
पिक[5]भावमुरीकृत्य तस्याः पार्श्वमुपागमत्. ॥ १८०

रा[6]मया **राम**! याश्चेष्टा मनसो लोभनोचिताः ।
आरब्धाः सन्निधावस्य संमधुस्मरया[7] तया. ॥ १८१

मन्युना तां शशापायं, 'शैली[8] स्थास्यसि दुर्भगे! ।
वर्षायुत[9]'मिति ज्ञात्वा **श**क्रकृत्यमिति प्रभो! ॥ १८२

'**श्री**[10]मान्ब्राह्मण[11] एतस्माच्छापात्त्वामुद्धरिष्यति.' ।
इत्थं चकार भगवानयं तस्यामनुग्रहम् ॥ १८३

राजा सुराणामेतस्य तपोपहरणे कृते ।
निर्गतः स च कंदर्पस्त्यक्त्वा[12] हैमवतीं दिशम्. ॥ १८४

महामुनिरयं पूर्वां दिशं प्राप्य सुदारुणम् ।
सहस्रवर्षपर्यंतं काष्ठमौनं[13] व्रतं श्रितः. ॥ १८५

---

१. त्रयः ब्रह्मादयो दीव्यन्ति अत्र इति. अथवा तृतीया द्यौः. २. सर्ग ६३ श्लो० २१-२३ पहा. ३. जंभारि=जंभाचा शत्रु. (इंद्र.) ४. प्रतारणम्. ५. पिकभाव=कोकिलत्व, कोकिलाचें रूप. उरीकृत्य=स्वीकारून, घेऊन. 'मी वसंतकालांत हृदयग्राही कोकिलाचें रूप घेऊन कंदर्पसहित तुझें साहाय्य करण्यासाठीं तुझ्या बाजूला तयार असेन' असें इंद्राचें भाषण आहे. [स० ६४ श्लो० ६-७ पहा.] ६. चित्ताला रमविणारी जी ती रामा=स्त्री. ७. स+मधु+स्मर+तृ० प्रत्यय=वसंत व काम यांसह असलेली तिनें. ८. शिलाप्रतिमारूपा. [सर्ग ६४ श्लोक १२.] ९. दशवर्षसहस्राणि. १०. वसिष्ठानें रंभा शापमुक्त केली. या शापाला इंद्रच योग्य होता, कारण त्याच्या सांगण्यावरून ती तेथें आली. परंतु क्रोधावेशामुळें ही चुकी झाली, असें क्रोधापगमानंतर विश्वामित्रानें जाणून 'वसिष्ठ तुला शापमुक्त करील' असा वर दिला. [सर्ग ६४ श्लो० १३ टीका पहा.] 'नहि कोपकलुषिता विमृषति मतिः कर्तव्यमकर्तव्यं वा' असें 'हर्षचरितां'त एके ठिकाणीं म्हटलें आहे. ११. वसिष्ठमुनि. १२. 'त्यक्त्वा हैमवतीं दिशम्' याचे जागीं 'तप्तोऽयमपि तद्दिशः' असा छापील ग्रंथांत पाठ दिलेला आहे, तो ठीक नाहीं. [सर्ग ६५ श्लो० १.] १३. देहाला काष्ठाप्रमाणें मानून केलेलें मौन व्रत. 'अनुच्छ्वसन्नभुंजानस्तिष्ठेयं शाश्वतीः समाः' असा मनाचा निर्धार करून केलेलें मौनव्रत तें काष्ठमौन.

जपतां वरे[1] एतस्मिन्व्रतांते भोक्तुमिच्छति,[2] ।
शक्रो ब्राह्मणरूपेण सिद्धं[3]मन्नमयाचत. ॥ १८६

यद्यप्यन्नमशेषं तद्भक्षितं राम! जिष्णुना[4] ।
न[5] किंचिदवदद्विप्रं मौनव्रतमुपाश्रितः. ॥ १८७

रा[6]त्रिंदिवमनुच्छ्वासं[7] मौनमासीत्पुनस्तथा ।
[8]अस्यानुच्छ्वसमानस्य मूर्ध्नि धूमो व्यजायत. ॥ १८८

महता तपसा राम! सर्वेऽस्य त्रिदिवौकसः[9] ।
मोहिताः कौशिकस्यार्थे पितामहमर्थाब्रुवन्[10]. ॥ १८९

'जगद्योने! प्रभो!ऽस्माभिर्लोभितः कोपितोऽप्यलम्, ।
नह्यस्य [11]वृजिनं किंचि[12]द्दृश्यते सूक्ष्ममप्युत. ॥ १९०

यद्यस्याभीप्सितं देव! कौशिकस्य न दीयते ।
त्रैलोक्यनाशो भविता न चिरादेव निश्चयात्.' ॥ १९१

जलजप्रभवो देवैः सहागत्यैनमब्रवीत्. ।
'ब्रह्मर्षे! स्वागतं[13] तेऽस्तु तपसा स्म[14] सुतोषिताः ॥ १९२

यत्तेऽभिलषितं सर्वं दत्तं कौशिक! तन्मया ।
दीर्घायुर्भव भद्रं ते, गच्छ सौम्य! यथासुखम्.' ॥ १९३

रामायं मुदितो नत्वा व्याजहार महामतिः ।
'[15]ब्राह्मण्यं [16]यदि मे प्राप्तं त्वया दत्तं पितामह! ॥ १९४

ममायं परमः कामः सत्योऽस्त्वद्य नमोऽस्तु ते. ।
ब्रह्मपुत्रो [17]वसिष्ठो मामेवं वदतु सत्यदृक्.' ॥ १९५

---

१. जपतां वरे=मुनिश्रेष्ठे. २. 'इच्छति' ही 'इच्छत्' या शत्रंताची सप्तमी. ३. सिद्ध=पक्व. ४. इंद्रेण. ५. ही पंक्ति मूळांतही अशीच आहे. [सर्ग ६५ श्लो० ७.] ६. रात्रौ च दिवा च रात्रिंदिवम्. 'नित्यं स्त्रीपुंसादयः' इति सूत्रेण निपातनात् सिद्धः. ७. ज्यांत उच्छ्वास टाकला नाही असे अनुच्छ्वासमौन. ८. ही पंक्ति मूळांत अशीच आहे. [स० ६५ श्लो० ८.] श्वास-निरोध करणाऱ्या विश्वामित्राच्या मस्तकांतून अग्नि उत्पन्न झाला. ९. त्रिदिव+ओकस्=स्वर्ग ज्यांचें घर आहे ते. (देव.) १०. स० ६५ श्लो० ११-१८ पहा. ११. पाप. १२. ही पंक्ति मूळांत आहे. [स० ६५ श्लो० १२.] १३. स्वागतम्=भद्रम्. १४. स्म=स्मः । विसर्गलोप आर्षः. १५. सर्ग ६५ श्लो० २३-२५ पहा. १६. यदि इत्यसंदिग्धवचनं वेदाः प्रमाणं चेदितिवत् अवश्यमेव प्राप्त झालेंच असा अर्थ. १७. विश्वामित्राला जातिब्राह्मण्य नव्हतें, यास्तव ब्रह्मपुत्र, क्षत्रवेदविदांत श्रेष्ठ, व ब्रह्मवेदविदांत श्रेष्ठ, असा जो वसिष्ठ (पूर्वीचा शत्रु) त्याच्या तोंडानें आपणाला ब्रह्मर्षि म्हणवून घेण्यांत मोठी धन्यता वाटली यांत नवल नाहीं.

श्रीमान्**व**सिष्ठस्त्रिदशैः सर्वैरेत्य प्रसादितः ।
'ब्रह्मर्षिस्त्वमसी'त्येवं [1]प्राहैनं **गा**धिजं स्वयम्. ॥ १९६
राघवैवं[2]प्रभावोऽयं **वि**श्वामित्रो गुरुस्तव ।
वसिष्ठं [3]पूजयामास [4]ब्राह्मण्यप्राप्तिकारणम्. ॥ १९७
महिमा **गा**धिजस्यैवं **श**तानंदेन वर्णितः ।
यं श्रुत्वाभूत्प्रमुदितो **राम**: **सौ**मित्रिणा सह. ॥ १९८
[5]**ज**नकः [6]प्रांजलिर्वाक्यमुवाच **कु**शिकात्मजम् ।
'धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे [6]मुनिपुंगव ! ॥ १९९
यज्ञं **का**कुत्स्थसहितः [7]प्राप्तवानसि **कौ**शिक ! ।
पावितोऽहं त्वया ब्रह्मन् ! दर्शनेन महामुने !' ॥ २००
राजर्षि**गा**धिजेनापि प्रशस्य स विसर्जितः ।
मुनिं [8]प्रदक्षिणं कृत्वा [9]यज्ञशालामुपाययौ. ॥ २०१
महात्मा **मै**थिलः प्रातः [10]कृतकर्मा [11]स**रा**घवम् ।
तमाजुहाव स ब्रह्मसमाजं मुनिसत्तमम्. ॥ २०२
जनकः प्राह सत्कृत्य स**रा**मं **कौ**शिकं मुनिम् ।
'[12]स्वागतं तेऽस्तु भगवन्नाज्ञापय करोमि किम् ?' ॥ २०३
[13]**य**ज्वानं तं मुनिः प्राह [14]द्रष्टुमैशं समागतौ ।
इमौ [15]**दा**शरथी वीरौ क्षत्रियौ लोकविश्रुतौ ॥ २०४

---

१. सर्ग ६५ श्लोक २६ पहा. २. एवंप्रभावः=पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें ज्याचा प्रभाव आहे तो. हें 'सुपा सह' या समासविषयक नियमाचें उदाहरण होय. ३. आपण मला कृतार्थ केलें असें बोलून विश्वामित्रानें वसिष्ठाची पूजा केली. [स० ६५ श्लो० २७ टीका पहा.] ४. ब्राह्मण्य+प्राप्ति+कारण= ब्राह्मणत्वाच्या प्राप्तीला कारणभूत झालेला. 'कारण'शब्दाची व्याख्या खालीं दिल्याप्रमाणें आहे:— 'अनन्यथासिद्धं नियतं पूर्ववर्ति च कारणम्.' ५. श्लोक १९९-२०० यांचें युग्मक आहे. ६. प्रकृतः अंजलिः येन सः. ६. मुनिपुंगव=मुनिश्रेष्ठ. ७. प्राप्तवत्=प्र+आप्+क्तवतु. ८. प्रगतो दक्षिणं यः स तम्. 'प्रदक्षिणं कृत्वा' हा आर्षप्रयोग आहे 'प्रदक्षिणीकृत्य' असा प्रयोग पाहिजे. ९. विश्वामित्र संध्याकालीं मिथिलेस आला. ती वेळ संध्यावंदनाची व यज्ञशाळेंत असण्याची असल्यामुळें राजा विश्वामित्राचा निरोप घेऊन गेला व दुसऱ्या दिवशीं भेटायाला सांगितलें. 'कर्मकालो मुनिश्रेष्ठ लंबते रविमंडलम् । श्वः प्रभाते महातेजो द्रष्टुमर्हसि मां पुनः ॥' [वा० रा० बाल० स० ६५ श्लो० ३६.] १०. नित्यक्रिया ज्यानें केल्या आहेत तो म्हणजे आह्निक वगैरे आटोपून टाकिलें ज्यानें तो. ११. रामलक्ष्मणांसहित. १२. सर्ग ६६ श्लोक ३ पहा. १३. यज्वन्=याग करणारा त्याला. १४. ईशस्येदम् ऐशम् शैवम् धनुः. १५. दशरथस्य अपत्यं पुमान् दाशरथिः, तौ दाशरथी.

जनक! क्षत्रियश्रेष्ठ! रामलक्ष्मणयोर्धनुः ।
तद्दर्शयानयोर्दृष्ट्वा प्राप्त[1]कामौ प्रया[2]स्यतः' ॥ २०५
यज्वोवाच, 'मुने! शर्व[3]प्रमुखैरमरैर्धनुः ।
न्यस्तं[4] दक्षाध्वरध्वंसे[5] देवराते[6] निमेः सुते. ॥ २०६
राजभिर्देवताबुद्ध्या पूजितं निमिवंशजैः ।
मया क्ष्मां[7] कर्षता लब्धाथो सीता नाम मत्सुता. ॥ २०७
मयापि वीर्यशुल्केति[8] स्थापितेयं[9] मयोनिजा[10]. ।
आगत्यावरयन्सर्वे नृपा मे कन्यकां वराम्. ॥ २०८
श्रीमंस्तेभ्यो न मे[11] दत्ता वीर्यशुल्केति दारिका[12] ।

---

१. कृतकामौ. २. 'प्रयास्यतः' हें तृतीयपुरुषाचें द्विवचनाचें भविष्यत्काळाचें रूप. ३. शर्व=शिव. ४. न्यस्तम्=दत्तम्. तें शैव धनु न्यास (निक्षेप किंवा ठेव) या रूपानें देवराताजवळ आलें नव्हतें, कारण तसें असतें तर, 'शुल्कीकरणमनुचितम् । भगवता तद्भङ्गे च निक्षेपारक्षणप्रयुक्तदोषभागिता जनकस्य स्यात्' (तिलक टीका). ५. दक्षप्रजापति एकदां शिव ध्यानस्थ असतां कैलासास आला, तेव्हां शिवानें अभ्युत्थान केलें नाहीं हें पाहून रागावला, व यज्ञ केला त्या वेळीं शिवाला यज्ञभाग दिला नाहीं. तसेंच भवानीचाही अपमान केला, तेव्हां शिवानें वीरभद्राकडून दक्षाच्या यज्ञाचा विध्वंस करविला. (शिवलीलामृत, अध्याय १३.) त्या वेळीं देवांची चांगली दुर्दशा झाली. देवांच्या शिरांचीच आहुति यज्ञकुंडांत पडण्याचा प्रसंग आला होता. शंकरानें आपलें धनुष्य वांकवून देवांनीं आपणास दक्षयज्ञांतील हविर्भाग दिला नाहीं म्हणून त्यांच्या मस्तकांवर हाणण्याचा निश्चय केला. तेव्हां सर्व देव भयाभीत झाले. तेव्हां त्यांनीं शंकराचें स्तुतिद्वारा सांत्वन करून त्यास संतुष्ट केलें. नंतर शंकरानें देवांचा संहार करण्यासाठीं हातीं घेतलेलें धनुष्य देवांसह जनकाचा पूर्वज जो देवरात नामक सुप्रसिद्ध राजा त्याच्यापाशीं ठेवावयास दिलें. ६. निमि राजाचा ज्येष्ठ मुलगा देवरात, ह्याला वीर्यशुल्क धनुष्य देवांनीं दिलें. ७. क्षमा=क्षमते भारं या; क्षमा=पृथ्वी. ८. धनुःसज्जीकरणादिक्षमं वीर्यमेव शुल्कं मूल्यं यस्याः सा. जनकराजाचे मनांत आपली मुलगी परीक्षा केलेल्या वीराला द्यावी हा विचार येणें साहजिक आहे. तथापि अशा विचाराचें दृढीकरण होण्यास कारण सीतेचें त्या प्रचंड धनुष्याचा 'घोडा करणें' हें होय. ही कथा इतरत्र आढळते. ९. ही पंक्ति मूळांत सरासरी अशीच आहे. [सर्ग ६६ श्लोक १५ पहा.] १०. कोण्या स्त्रीच्या गर्भाशयांत न झालेली; भूमीच्या उदरांत सांपडलेली. ११. मे=मया. 'मे' हा आर्ष प्रयोग. १२. दृणाति भिनत्ति उदरमिति दारकः, स्त्रियाम् दारिका. दारिकेच्या संबंधाचा एक गमतीचा श्लोक आहे:—'संभवे स्वजनदुःखकारिका संप्रदानसमयेऽर्थहारिका । यौवनेऽपि बहुदोषकारिका दारिका हृदयदारिका पितुः ॥' दारिकेच्याच संबंधानें कवीची इतकी करडी नजर कां? दारक देखील तितकेच त्रासदायक असतात. 'शांतिशतकांत सांगितल्याप्रमाणें अखेरीस कबूल करणें भाग पडतें:—'पुत्रव्याजमुपागतो रिपुरयं

शैवं सज्जं धनुः कर्ता भर्ता स [1]दुहितुर्मम ॥ २०९

राजानस्ते [2]धनुर्वीर्यजिज्ञासव इहागताः ।

न शेकुर्ग्रहणे तस्य धनुषस्[3]तोलनेऽपि च ॥ २१०

मया ततो नृपाः सर्वे प्रत्याख्याता मुने! बलैः ।

मि[4]थिलां रुरुधुः क्रुद्धा युद्धायाभ्युद्यता बलात्. ॥ २११

[5]**ज**न्ये भग्नाः [6]सुरैर्दत्तचतुरंगबलेन ते ।

तदेतद्दर्शयिष्यामि धनुः [7]श्री**रा**मलक्ष्मणौ ॥ २१२

यद्यस्य धनुषो **रा**मः कुर्यादारोपणं मुने! ।

सुतामयोनिजां **सी**तां [8]दद्यां **रा**माय सुंदरीम्.' ॥ २१३

राजानं **कौ**शिकः प्राह, 'तर्हि दर्शय माचिरम्.' ।

तेनाज्ञप्ताः स्वसचिवा 'धनुरानीयता'मिति. ॥ २१४

मनुष्याणां सहस्राणि [9]पंचलोहमयीं पुरः ।

तन्[10]मंजूषा[11]मष्टचक्रां युक्त्या[12]प्यूहुः कथंचन. ॥ २१५

जनकं मंत्रिणः प्रोचु'रानीतं धनुरैश्वरम्.' ।

प्रांजलिः स मुनिं प्राह, 'भगवन्! दर्शयानयोः ॥ २१६

यस्य शेकुः सुरा [13]दैत्या [14]राक्षसा नैव [15]पूरणे ।

मा कस्यचिज्जायताम्' कारण 'पुत्रः स्यादिति दुःखितः सति सुते तस्यामये दुःखितः तद्दुःखादिकमार्जने तदनये तन्मूर्खता दुःखितः । प्राप्तश्चेत् सगुणोऽथ तन्मृतिभयं चित्ते सदा वर्तते'.

१. 'दुहितृ' शब्दाचे संबंधानें पाश्चात्य विद्वानांचें म्हणणें आहे कीं, प्राचीनकाळीं दोहनाचें काम मुलगी करीत असे म्हणून तिला 'दुहिता' अशी संज्ञा प्राप्त झाली. २. धनुस्+वीर्य+जिज्ञासु=धनुष्याचें वीर्य किंवा बल जाणण्याची इच्छा धरणारे. ३. तोलन=भारपरीक्षेकरितां हातानें हालवून पाहणें. ४. मथ्यंते रिपवोऽत्र सा मिथिला. ५. जन्ये=युद्धे. ६. 'ततो देवगणान् सर्वांस्तपसाहं प्रसादयम् । ददुश्च परमप्रीताश्चतुरङ्गबलं सुराः ॥' [सर्ग ६६ श्लो० २३-२४.] चत्वारि अङ्गानि यस्य तत् । हस्त्यश्वरथपदातिरूपाङ्गचतुष्टययुतं सैन्यम्. ७. श्रीरामलक्ष्मणाभ्याम्. ८. 'दद्याम्' हे विधिलिङाचें प्रथमपुरुषैकवचनाचें रूप. ९. 'पंचलोहमयीम्' हा पाठ वा० रामायणाशीं विसंवादी आहे. 'नृणां शतानि पंचाशत्' असें वा० रामायणांत आढळतें. [स० ६७ श्लो० ४]. म्हणून 'मनुष्याणां सहस्राणि पंचलोहमयीम् पुरः' असा पाठ कल्पावा. आहे तसाच पाठ ठेवला तर खालीं दिल्याप्रमाणें अर्थ होईल:—पंचलौहाची केलेली पेटी । 'सुवर्णं रजतं ताम्रं रंगं नागं तथैव च । पंच लौहमिति प्रोक्तम्' पाठांतर कल्पना केल्यास लौहमयीम्=लोखंडाची किंवा अष्टधातूची केलेली असा अर्थ समजावा. १०. मंजूषा=पेटी. ११. रथांगाष्टयुक्ताम्. १२. आणिली. १३. दितीचीं मुलें दैत्य. १४. रक्ष्यते हविः यस्मात् तत् रक्षः । रक्षः एव राक्षसः. १५. पूरण=कानापर्यंत धनुष्याची दोरी ओढणें.

[1]आरोपणे [2]समायोगे [3]वेपने [4]तोलने तथा.' ॥ २१७
जनकस्य वचः श्रुत्वा [5]विश्वामित्रो महायशाः ।
'वत्स! राम! धनुः पश्य शैवं' राघवमब्रवीत्. ॥ २१८
[6]यथान्यायं गुरोः पादौ नत्वा रामो महाबलः ।
तां मंजूषां [7]समुद्घाट्य दृष्ट्वा माहेश्वरं धनुः ॥ २१९
राघवोऽपृच्छदेतस्य तोलनं पूरणं प्रभो! ।
कर्तुमिच्छामि [8]संस्पृश्य यथाज्ञा भवतोरिह'. ॥ २२०
महर्षिः कौशिको '[9]बाढं' नृपश्चेत्यभ्यभाषत ।
लीलया स धनुर्मध्ये जग्राह वचनान्मुनेः. ॥ २२१
श्रीमान्नरसहस्राणां [10]पश्यतां रघुनंदनः ।
[11]आरोपयत्स धर्मात्मा सलीलमिव [12]तद्धनुः. ॥ २२२
राम आरोपयित्वा [13]ज्यां [14]पूरयामास तेजसा ।
तद्बभंज धनुर्मध्ये नरश्रेष्ठो महायशाः. ॥ २२३
महानासीद्ध्वनिस्तस्य [15]निर्घात इव दारुणः ।
निपेतुर्मानवा भूमौ तेन नादेन मोहिताः. ॥ २२४
जनकं गाधिजं वीरौ वर्जयित्वा च [16]राघवौ ।
धनुर्ध्वानेन सहसा सर्वेऽपि [17]व्याकुलीकृताः ॥ २२५
यथास्थिते जने तस्मिन्विमोहे प्रकृतिं [18]गते ।
उवाच प्रांजलिर्वाक्यं जनको मुनिपुंगवम्. ॥ २२६
'रामोऽयं दृष्टसामर्थ्यो भगवान् गाधिनंदन! ।
अत्यद्भुतमचिंत्यं च धनुरारोपणादि यत्. ॥ २२७

---

१. आरोपणम्=सज्जीकरणम्. २. समायोगः=शरेण योजनम्. ३. वेपनम्=ज्यास्फालनम्. धनुष्याचे दोरीचा टणत्कार करणें. ४. तोलनम्=भारपरीक्षेकरितां हातानें हालवून पाहणें. ५. विश्व+मित्र=विश्वाचा मित्र; हें समस्त ऋषिवाचक असतें तेव्हां 'विश्वामित्र' असा प्रयोग होतो, परंतु एखाद्या मनुष्याचें नांव असेल तर 'विश्वमित्र' असें होईल. 'मित्रे चर्षौ.' ६. श्लोक २१९-२२० याचें युग्मक आहे. ७. पेटी उघडून. ८. हात लावून. ९. बाढम्=ठीक आहे. १०. 'पश्यताम्' हें षष्ठीचें रूप. ह्या षष्ठीला 'अनादरे षष्ठी' म्हणतात. ११. आरोपयत्=सज्ज केलें. 'आरोपयत्' हें लङ्लकाराचें 'रुह्' धातूच्या 'णिजन्त' रूपाचें तृतीय पु० एकवचनाचें रूप. १२. ही पंक्ति मूळांत अशीच आहे. [स० ६७ श्लो० १६.] १३. ज्या=धनुष्याची दोरी. १४. कानापर्यंत ओढता झाला. १५. अशनिध्वनि, वज्रघोष, वज्रनिर्घोष. १६. स० ६७ श्लो० १८ पहा. १७. अव्याकुला व्याकुलाः कृता व्याकुलीकृता. 'अभूततद्भावे च्विः' 'ईदस्य क्यचि च्वौ च'. १८. विगतसाध्वसे.

मम सत्या प्रतिज्ञा सा वीर्यशुल्केति कौशिक! ।
सीता प्राणै[1]र्बहुमता देया रामाय मे सुता[2]. ॥ २२८
जवेन मंत्रिणो यांतु[3] भवतोऽनुमतेन मे ।
नृपं दशरथं शीघ्रमानयंतु पुरीं मम.' ॥ २२९
'यत्तेऽभिलषितं राजंस्तदस्त्वि'त्यब्रवीन्मुनिः, ।
अयोध्यां प्रेषयामास सचिवान्[4]दत्तशासनान्. ॥ २३०
[5]जनकप्रेषिता दूतास्त्रि[6]रात्रमुषिताः पथि[7] ।
अयोध्यां प्राविशन्हृष्टा नत्वा दशरथं प्रभुम्. ॥ २३१
यथावृत्तं समाचख्युस्तच्छ्रुत्वा मुदितो नृपः ।
वसिष्ठवामदेवा[8]दीन्पुरस्कृत्य विनिर्ययौ. ॥ २३२
राज्ञा संप्रार्थिता विप्रा मार्कंडेयादयो रथैः ।
निर्ययुर्हृष्टचित्तास्ते नागराः[9] सूत[10]मागधाः ॥ २३३
महती मुदिता सेना संपन्ना चतुरंगिणी[11] ।
राजानमृषिभिः सार्धं व्रजंतं पृष्ठतोऽन्वगात्[12]. ॥ २३४
श्रीमंतमागतं श्रुत्वा सामात्यं[13] सपुरोहितम् ।
मैथिलः पूजयामास प्रत्युद्गम्य[14] रघूत्तमम्[15]. ॥ २३५
राजोवाच, 'स्वागतं[16] ते, दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव! ।
दिष्ट्या वसिष्ठो जाबालिरागतः काश्यपोऽप्ययम्. ॥ २३६

---

१. प्राणैः=प्राणेभ्यः । प्राणापेक्षां प्रिय. २. हा श्लोक असाच मूळांत आहे. [स० ६७ श्लोक २३.] ३. अयोध्यामित्यर्थः. ४. ज्यांच्याजवळ शुभ समाचाराचें पत्र (शासन) दिलें आहे त्यांना. [सर्ग ६७ श्लोक २७ टीका पहा.] ५. येथें श्लोक २३१-२३२ यांचें युग्मक आहे. ६. समुदिताः तिस्रः रात्रयः त्रिरात्रम् । 'संख्याव्ययाभ्याम् रात्रेः अः' या नियमानें 'रात्रि'शब्दाचा 'रात्र' असा शब्द होतो. 'संख्यापूर्वं तु क्लीबम्' या नियमानें नपुंसक प्रयोग झाला. ७. जनकानें पाठविलेले प्रधान अश्व थकल्यामुळें मार्गांत तीन मुक्काम करून चवथ्या दिवशीं अयोध्येस पोंचले. [स० ६८ श्लो० १-२.] ८. जाबालि, काश्यप, कात्यायन इत्यादि. ९. नगरे भवाः नागराः नागरिकाः. १०. त्यांच्या वंशांतील राजांच्या गुणांची कथा गाणारे, स्तुतिपाठक. ११. हत्ती, घोडे, रथ व पायदळ अशीं चार अंगें जिला आहेत अशी (सेना). १२. अ+इण् (गा)+तृ० पु० एक० प्र० लुङ्. 'इणो गा लुङि' [२।४।४५] या नियमानें 'इ'धातूला 'गा' असा आदेश होतो. १३. अमा (सह) भवति इति अमात्यः. जो नेहमीं बरोबर असतो तो अमात्य. १४. चार पावलें पुढें जाऊन. १५. रघूषु रघुवंशीयेषु उत्तमः तम्. १६. आपण आलां हें फार चांगलें झालें.

मत्कुलं पूजितं लोके संबंधाद्राघवैः सह ।
श्वः[1] प्रभाते विवाहं त्वं निर्वर्तयितुमर्हसि.' ॥ २३७
जनकस्य वचः श्रुत्वा सा[2]केतेशोऽप्युवाच तम्, ।
'प्रति[3]ग्रहो दातृवशः श्रुतमेतन्मया पुरा[4]. ॥ २३८
यथा वक्ष्यसि धर्मज्ञ! तत्करिष्यामहे वयम्.' ।
तच्छ्रुत्वा[6] स विदेहेशः[5] परं विस्मयमागतः ॥ २३९
राजाज्ञया शतानंदो दूतान्प्रस्थाप्य शीघ्रगान् ।
आनिन्ये स पुरः क्षिप्रं सांकाश्यायाः[7] कुशध्वजम्[8]. ॥ २४०
मतिमान्मैथिलः प्राह मंत्रिश्रेष्ठं सुदामनम्[9], ।
'आनयस्व सुतैः सार्धं राघवं[10] सपुरोहितम्.' ॥ २४१
जनकप्रेषितो मंत्री राजानं प्रणतोऽब्रवीत्, ।
'स त्वां व्यवसितो द्रष्टुं वैदेहः सपुरोधसम् ॥ २४२
य एते ब्राह्मणाः सर्वे सचिवास्तव बांधवाः[11] ।
तनुजा मनुजाधीश! सहैभिस्त्वां दिदृक्षति[12].' ॥ २४३
जनेंद्रस्तद्वचः श्रुत्वा श्रेष्ठः सर्षिगणस्तदा ।
सबंधुरगमत्तत्र जनको यत्र वर्तते. ॥ २४४
यशस्विनं नृपं प्राह राजा दशरथस्तदा, ।

---

१. उद्यां प्रातःकाळीं [अवभृथ नामक स्नान झाल्यावर]. २. दशरथः. ३. प्रतिग्रह=स्वीकार. जेव्हां दाता देईल तेव्हां प्रतिग्रहीता स्वीकारील, म्हणून 'दातृवश' असें म्हटलें. ४. सर्ग ६९ श्लो० १४-१५.यांत हें भाषण आहे. ५. विदेहानां ईशः विदेहदेशाधिपतिः. देशवाचक शब्दाचें षष्ठी-समासांत अनेकवचन असतें. ६. रामानें पण पूर्ण करून सीतेला जिंकिली तथापि दशरथ राजानें 'प्रतिग्रहो दातृवशः श्रुतमेतन्मया पुरा । यथा वक्ष्यसि धर्मज्ञ तत्करिष्यामहे वयम् ॥' असें विनयानें म्हटलें, तें ऐकून जनकराजाला विस्मय वाटला, कारण जनकराजाच्या अनुमतीची अपेक्षाच राहिली नव्हती. ७. सांकाश्या नांवाच्या नगरीहून. ८. कुशध्वज हा जनकाचा धाकटा भाऊ. कुशध्वजाला बोलावणें पाठविलें त्यापूर्वी एक दिवस दशरथ राजा आला होता. जनकाची भेट घेऊन दशरथराजा आपल्या जानवशाचे घरीं गेला, आणि दुसरे दिवशीं जेव्हां कुशध्वज सांकाश्येहून आला तेव्हां उभयतां बंधूंनीं दशरथ राजाला बोलावणें पाठविलें. ९. हें प्रधानाचें नांव. (स० ७० श्लो० ११.) १०. रघोः गोत्रापत्यं पुमान् राघवः दशरथः तम्. ११. बध्नाति स्नेहेन इति बन्धुः । बन्धुरेव बान्धवः. १२. दर्शनाची इच्छा करीत आहे. 'दिदृक्ष्' हा 'दृश्' धातूपासून सनन्त धातु. 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' [१।३।५७।२७३२] या सूत्रानें 'दिदृक्ष् हा धातु आत्मनेपद आहे.

'[१]विश्वामित्राभ्यनुज्ञातो वसिष्ठो भगवान्[२]गुरुः ॥ २४५
राजन्वक्ता च कर्ता च सर्वमेभिर्द्विजैः सह'. ।
एवमुक्त्वा दशरथे तूष्णींभूते स्वयं [३]मुनिः ॥ २४६
महांतं कीर्तयामास [४]रघोरन्वयमादितः, ।
'अस्मिन्रघोर्[४]जस्तस्य पुत्रो दशरथो नृपः ॥ २४७
श्रीरामलक्ष्मणावस्याप्यनयोरर्थ आत्मजे ।
[५]सीतोर्मिले ते वरये [६]सदृशोः [७]सदृशे प्रभो!' ॥ २४८
[८]राजोवाच, '[९]निमेर्वंशं कीर्तयित्वा निजात्मजे ।
[१०]वध्वौ ददामि ते ब्रह्मं[११]स्त्रिर्वदामि न संशयः. ॥ २४९
[१२]महानुभाव! गो[१३]दानं पि[१४]तृकार्यं च कारय, ।

---

१. सर्ग ७० श्लो० १७ पहा. २. वसिष्ठः. ३. विवाहसंबंध जोडण्यासाठीं दहा पुरुषांच्या वंश-परंपरेची अपेक्षा असते म्हणून येथें अन्वयवर्णन दिलें आहे. ४. वाल्मीकिरामायणांत वंशपरंपरा निराळी दिली आहे, मयूरपंताच्या ह्या रामायणांत जी वंशावळी 'रघुवंशां'त दिलेली आहे ती आढळते. इतर पुराणांतही भिन्नच आहे. या संबंधानें तिलकटीकाकार 'तत्र कल्पभेदेन विरोधपरिहारः' असा अभिप्राय देतात. [सर्ग ७० श्लो० ४४ टीका पहा.] ५. सीता+ऊर्मिला+द्वि. द्वि०=सीतोर्मिले; 'आत्मजा' शब्दाचें द्वितीयेच्या द्विवचनाचें 'आत्मजे' असें रूप. ६. 'सदृश्' शब्दाचें षष्ठीच्या द्विवचनाचें रूप 'सदृशोः'. ७. 'सदृशा' शब्दाचें द्विती० द्विवचनाचें 'सदृशे' रूप. ८. राजा जनक ह्यानें स्वतः आपल्या वंशाचें कथन केलें, कारण हा मुलीचा बाप, परंतु रघुवंशकथन वसिष्ठानें केलें, कारण राजा दशरथ मुलाचा बाप. तेव्हां हा दशरथ राजाचा मान योग्यच झाला. पूर्वीच्या काळीं ह्या प्रसंगीं वंशकथनाची चाल होती असें पुष्कळ ठिकाणीं आढळतें. वाल्मीकिरामायणांत स्वतः जनक म्हणतो, 'प्रदाने हि नरश्रेष्ठ! कुलं निरवशेषतः । वक्तव्यं कुलजातेन तन्निबोध महामते! ॥'. ९. निमिवंशाचें वर्णन सर्ग ७१ श्लोक ३-१३ यांत आहे. १०. उह्यते पितृगेहात् भर्तृगृहम् या सा वधूः. ११. 'त्रिः' हें पूर्वी बोललेल्याच्या दृढीकरणार्थ. १२. महाशय! १३. आश्वलायनकृत 'गृह्यसूत्रां'त 'गोदाना'ख्य विधि खालीं दिल्याप्रमाणें सांगितला आहे. 'गोदानं चौलवत् कार्यं षोडशेऽब्दे तदुच्यते । अङ्गोपवेशनं नास्ति श्मश्रूणां मुण्डनं भवेत् ॥ स्नात्वा च वाग्यतस्तिष्ठन्नहःशेषं नयेदथ । आदित्येऽस्तमिते वाचं विसृजेदन्तिके गुरोः ॥ अहं वरं ददामीति दद्यात् गोमिथुनं ततः ॥'. गोदानविधि हा 'समावर्तना'चें पूर्वाङ्ग आहे. 'वेदव्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा । गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ॥' असें याज्ञवल्क्यस्मृतींत सांगितलें आहे. गोदान=गो (केश, लोम), दान (खंडन, कर्तन) यावरून गोदान म्हणजे केश काढणें असा अर्थ होतो यालाच 'केशांताख्य'कर्म असें कोठें कोठें म्हटलें आहे. या शब्दाचा अर्थ गाईचें दान करणें असाही होतो. या शब्दावर मल्लिनाथानें 'रघुवंशा'वरील टीकेंत पुढील विवेचन लिहिलें आहे.—'गौर्नादित्ये बलीवर्दे क्रतुभेदर्षिभेदयोः । स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्य-

रामलक्ष्मणयो राजंस्ततो वैवाहिकं[1] कुरु.' ॥ २९०

जनकं गाधिजः प्राह, 'कुशध्वजसुताद्वयम् ।
राजन्! भरतशत्रुघ्नपत्न्यर्थे वरये पुनः.' ॥ २९१

'यदुक्तं भवता ब्रह्मंस्तदस्तु च्छात्र[2] एष ते ।
एतदुत्तरफल्गुन्यां[3] चतुर्णामस्तु मंगलम्.[4]' ॥ २९२

राजैवमुक्त्वा जनको वसिष्ठं च सकौशिकम् ।
विसर्जयामास मुदा स्तुत्वा दशरथं नृपम्. ॥ २९३

महामना[5] रघूत्तंसस्[6]तद्गोदानविधौ गवाम् ।
ददौ चत्वारि लक्षाणि ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि. ॥ २९४

जनकस्य पुरीं प्राप्तस्तदा भरतमातुलः[7] ।
युधाजिद्[8]भागिनेयं[9] स्वं गृहं नेतुं पितुर्[10]गिरा. ॥ २९५

भूमौ च सुरभावपि । पुंस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदग्बाणलोमसु ॥' इति केशवः । गावो लोमानि केशाः दीयन्ते खंड्यन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या गोदानं नाम ब्राह्मणादीनाम् षोडशादिषु वर्षेषु कर्तव्यं केशान्ताख्यं कर्म उच्यते । तदुक्तं मनुना.–'केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यबंधोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः ॥' इति. [रघुवंश-सर्ग ३ श्लोक ३३ मल्लिनाथकृतटीका]. यद्वा 'विवाहात् प्राक् गोवितरणरूपः मंगलहेतुः क्षत्रियाणां आचारविशेषः' इति. [विद्यासागर, उत्तरचरितटीका अंक १ ला.] 'गोप्रशंसापूर्वकं तद्दानप्रकारः' इति हेमाद्रिः. 'ब्रह्मचर्यमाषोडशात्तु ततो गोदानानंतरं दारकर्म' इति चाणक्यः. १४. पितृकार्य=नान्दीमुखश्राद्ध. हा विधि विवाहासारख्या शुभकार्यांचे वेळीं अवश्य करितात, कारण पितृदेवांचे आशीर्वाद एवढें मोठें कार्य निर्विघ्नपणें शेवटाला जाण्याकरितां अगत्याचे आहेत.

१. विवाहसंबंधी संस्कार. २. छत्रं (गुरोर्दोषावरणं) शीलं अस्य स छात्रः शिष्यः. ३. उत्तरफल्गुनी हें सीतेचें जन्मनक्षत्र, त्याच नक्षत्रावर विवाह झाला. हें नक्षत्र विवाहाला फार योग्य होतें कारण या नक्षत्राची देवता 'भग' आहे. 'वैवाहिकं प्रशंसन्ति भगो यत्र प्रजापतिः' 'अर्यम्णः पूर्वे फल्गुनी भगस्योत्तरे' इति तैत्तिरीयब्राह्मणे. एकनाडीदोषामुळें रामाचा आणि सीतेचा वियोग झाला असें तिलकटीकाकार म्हणतात. ४. चौविसावे दिवशीं गोदानविधि झाला. [सर्ग ७२ श्लो० २१.] तेविसावे दिवशीं मघा असून २५ वे दिवशीं फल्गुनी (उत्तर) त्याच दिवशीं विवाह झाला. [सर्ग ७१ श्लो० २४.] उत्तरफल्गुनी नक्षत्र लग्नास प्रशस्त मानतात. सर्ग ७२ श्लो० १३.] ५. महत्+मनस्=ज्याचें मन उदार आहे तो. ६. रघु+उत्तंस=रघुकुलाचें भूषण; रघुवंशाला भूषणावह झालेला. रघूणां उत्तंसः भूषणमिव यः सः. ७. भरताचा मामा. ८. सर्ग ७३ श्लोक १ पहा. ९. भगिन्याः अपत्यं पुमान् भागिनेयः । भगः पित्रादितो धनादाने यत्नो यस्याः अस्ति इति भगिनी. १०. स्वपितुः केकयाधिपतेः.

य उक्तः समयस्तस्मिन्**सी**तां **रा**माय **मै**थिलः ।
उर्मिलां लक्ष्मणायादाद्विधिवद्भूरिदक्षिणाम्. ॥ २५६

जनकस्यानुजः प्रादाद्भरतायापि **मां**डवीम् ।
शत्रुघ्नाय च सत्कृत्य श्रुतकीर्तिं **कु**शध्वजः. ॥ २५७

यस्मिन्मुहूर्ते विजये विवाहोऽभून्महात्मनाम् ।
पुष्पवृष्टिरभूद्दिव्या दिव्यदुंदुभिनिस्वनः ॥ २५८

राघवाणां विवाहेऽभून्नृत्यमप्सरसामपि ।
गंधर्वपतयस्तत्र समागत्य जगुः कलम्. ॥ २५९

महः सोऽत्यद्भुतस्तत्र सदारा **ज**नकार्चिताः ।
गताः स्वशिबिरं वीराः सर्वे **रा**मपुरःसराः. ॥ २६०

श्रीमतावाप्तकल्याणावयोध्यामिथिलापती ।
आपृच्छय **गा**धिजस्तथुं ययावुत्तरपर्वतम्. ॥ २६१

राजा **द**शरथो, याते **गा**धिजे, **मि**थिलाधिपम् ।

---

१. 'अब्रवीत् जनको राजा कौसल्यानन्दवर्धनम् । इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव ॥ प्रतीच्छ चैनां भद्रं ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना । पतिव्रता महाभागा छायेवानुगता सदा ॥. २. अदात्=अ+दा+लुङ् त्. ३. पुष्कळ आंदण; यौतकम् किंवा 'अध्यग्नि'. ४. कुशध्वज. जनकराजाच्या सीता व उर्मिला ह्या दोन मुली, कुशध्वजाच्या मांडवी व श्रुतकीर्ति नांवाच्या दोन मुली. ह्यांचे विवाह राम लक्ष्मण भरत शत्रुघ्न यांशीं अनुक्रमें झाले. ५. जगुः कलम्=मधुर गायन केलें. ६. महः=उत्सवः. ७. दारैः सहिताः । 'दार'शब्द पुंलिङ्ग अकारान्त अनेकवचनीं असतो. 'दारयन्ति भ्रातृस्नेहमिति दाराः.' ८. अवाप्त+कल्याण=योग्य संबंधामुळें आपलें बरें झालें असें ज्यांना वाटलें ते दशरथ व जनक. सोयरा कसा मिळेल, मुलगा किंवा मुलगी कशी मिळेल ही चिंता ज्यांना मुलें आहेत त्यांना असावयाचीच. एका कवीनें मुलीच्या बापाची स्थिति वर्णिली आहे, तीवरून जनकराजाला मोठें समाधान वाटलें ह्याची सहज कल्पना करितां येईल. 'दारिका हृदयदारिका पितुः,' 'उद्वेगमहावर्ते पातयति पयोधरोन्नमनकाले । सरिदिव तटमनुवर्षं विवर्धमाना सुता पितरम् ॥,' परंतु 'अशोच्या हि पितुः कन्या सद्भर्तृप्रतिपादिता ' किंवा मुलगी एकदां चांगल्या घरीं पडली हें जाणून कण्वाप्रमाणें कोणाला आनंद होणार नाहीं. 'अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य संप्रेष्य प्रतिग्रहीतुः । जातो ममायं विशदः प्रकामं प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥' [अभिज्ञानशाकुन्तल–अं० ४ श्लो० २१.] ९. अयोध्या+मिथिला+पति=अयोध्यापति+मिथिलापति=दशरथ+जनक. समासामुळें कित्येकप्रसंगीं व्यर्थ घोंटाळा होतो त्यांपैकीं हें उदाहरण होय. १०. निरोप घेऊन. ११. विश्वामित्र २६ व्या दिवशीं निघून गेला. [स० ७४ श्लो० १.] १२. कौशिकी नदीच्या तटासमीप असलेल्या पर्वतावर.

आपृच्छ्य ससुतो [1]गंतुमुद्यतोऽभून्निजां पुरीम्. ॥ २६२
[2]महात्मा जनकः [3]कन्याधनं [4]बहुविधं मुदा ।
गवां शतसहस्राणि बहूनि [5]स्वंबराणि च ॥ २६३
[6]जनुः स्वं [7]सफलीकर्तुं [8]पत्त्यश्वरथकुंजरम् ।
[9]कन्याशतं च प्रत्येकं [10]दासीदासान्वरान्मणीन् ॥ २६४
[11]यक्षेश इव [12]हेम्नश्च रजतस्य महामनाः ।
[13]बह्वीः कोटीः प्रसन्नात्मा [14]ददौ यद्यद[15]नुत्तमम्. ॥ २६५
[16]राघवं ससुतं [17]सर्षि समनुज्ञाप्य [18]सानुगम् ।
[19]प्रविवेश स्वनिलयं मिथिलां मिथिलेश्वरः. ॥ २६६
महीपतिरथायोध्यामा[20]गच्छन्नात्मजैः सह ।
ददर्श [21]दुर्निमित्तानि [22]सुनिमित्तानि [23]कानिचित्. ॥ २६७
[24]जनितत्रास [25]उर्वीशः पप्रच्छ [26]गुरुमात्मनः ।
‘[27]हृदयोत्कंपि [28]किमिदं दृश्यते भगवन्नि’ति. ॥ २६८
‘यद्यप्यस्ति भयं [29]राजन्नैव स्थास्यति तच्चिरम् ।

---

१. ‘गंतुमुद्यतोऽभूत्’ हे शब्द स० ७४ श्लो० २ याच्या टीकेंत आहेत. २. श्लोक २६३–२६५ यांचें विशेषक आहे. ३. कन्याधनम्=अध्यावाहनिक नांवाचें स्त्रीधन. ‘यत् पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पतृकात् । अध्यावाहनिकं नाम स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥’. तिलकटीकाकार ‘कन्याधन’ शब्दाचा अर्थ यौतकाख्यं स्त्रीधनम् असा देतात तो चिंतनीय आहे. ४. बहु+विधा=पुष्कळ प्रकारांचें. ५. सु+अंबराणि=चांगलीं वस्त्रें. ६. जनुः=जन्म. सान्त नपुंसकलिङ्ग शब्द जनुस्. ७. असफलं सफलं कर्तुम् सफलीकर्तुम् ‘अभूततद्भावे च्विः’ हें नामधातूचें उदाहरण. ह्याला समासदृष्ट्या ‘गतिसमास’ हें नांव आहे. ८. पत्ति+अश्व+रथ+कुंजर=पदाति+घोडे+रथ+हत्ती समाहारद्वन्द्वः, सेनाङ्गत्वात् एकवद्भावः, समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्चैकवचनः. ९. कन्याशतं=शंभर संख्या. १०. बहुधा ‘दासीदासम्’ असा पाठ आढळतो. एथें ‘दासीदासान्’ असा पाठ आहे. हा इतरेतरद्वन्द्व समास. ११. यक्षेश=कुबेर. १२. ‘हेमन्’ असा हलन्त नपुंसक शब्द. १३. ‘बहु’शब्दाचें ‘बह्वी’ हें स्त्रीलिङ्गरूप. १४. स० ७४ श्लो० ३-६ पहा. यांत कन्याधनाचें सविस्तर वर्णन आहे. १५. ज्याहून उत्तम नाहीं तें=अनुत्तम=अन्+उत्तम. १६. दशरथ. १७. स+ऋषि=ऋषिसहित जो त्याला. १८. स+अनुग=सानुचर. १९. ही पंक्ति मूळांत अशीच आहे. [स० ७४ श्लो० ७ पहा.] २०. आ+गम्+शतृ+प्रथमा एक०. २१. अपशकुन; कावळ्यांचे शब्द. २२. शुभशकुन. मृगप्रदक्षिणगमन. २३. सर्ग ७४ श्लो० ९ पहा. २४. जनित+त्रास=ज्याला त्रास उत्पन्न झाला आहे तो. २५. पृथ्वीपतिः (दशरथः). २६. वसिष्ठम्. २७. हृदय+उत्कम्पिन्=हृदयाला कंप उत्पन्न करणारें. २८. दुःखोदर्के सुखोदर्के वेति प्रश्नः. २९. राजन् न एव, अशीं पदें समजावीं.

भद्रं तवास्तु [1]मा भैषीरि'त्युक्तो गुरुणा नृपः ॥ २६९
जमदग्निसुतं राजा ददर्श क्षत्रियांतकम्, ।
[2]वाते शांते समुन्मूल्य गुरूनपि तरून्क्षणात्. ॥ २७०
यमात्क्रूरतरं रामं जामदग्न्यं निरीक्ष्य ते ।
वसिष्ठप्रमुखा विप्राः पूजयामासुरानताः. ॥ २७१
रामं दाशरथिं [3]रामो जामदग्न्योऽब्रवीद्[4]रुषा ।
'शैवं भग्नं धनुः, सज्जं त्वमिदं [5]वैष्णवं कुरु' ॥ २७२
[6]मन्युं शमयितुं [7]प्रह्वं वृद्धं दशरथं स्थितम् ।
अनादृत्य वसिष्ठादीन्वदंतं दारुणा [8]गिरः ॥ २७३
श्रीमान्दाशरथी रामस्तत्कराद्वैष्णवं धनुः ।
आदाय लीलयारोप्य सज्जं कृत्वा महाशरम्. ॥ २७४
[9]राज्ञां कालमुवाचेदं वचनं 'शृणु [10]भार्गव! ।
[11]ब्राह्मणोऽसीति पूज्यो मे [12]विश्वामित्रकृतेन च ॥ २७५
मनो मे त्वद्वधे नास्ति, जामदग्न्य! वद द्रुतम् ।
'[13]गतिं वा तव [14]धर्मं वा [15]हन्म्यमोघो ह्ययं शरः.' ॥ २७६
जमदग्निसुतः प्राहः, 'गतिं हंतुं न मेऽर्हसि ।
जहि त्वं शरमुख्येन धर्ममप्रतिमं मम. ॥ २७७
यदहं विश्वनाथेन त्वयाद्य [16]विमुखीकृतः ।
न [17]चेयं मम काकुत्स्थ! व्रीडा भवितुमर्हति.' ॥ २७८

१. मा अभैषीः । 'लङ् लुङ् लङ्षु धातोरट् अजादेः तु आट् न माङ् मास्माभ्याम्' या नियमानें 'अ' चा लोप झाला. अभैषीः=अ+भी+लुङ् सीः. २. परशुराम दशरथाच्या दृष्टीस पडण्यापूर्वीं मोठा सोसाट्याचा वारा सुटला होता. धुळीनें दशदिशा व्यापून गेल्या होत्या. वारा जेव्हां शांत झाला तेव्हां एकदम परशुराम त्याच्या समोर उभा राहिला. ३. राम=परशुराम. एक राम दशरथाचा मुलगा, दुसरा जमदग्निऋषीचा मुलगा. ४. रागानें. ५. विष्णवे (सुरोत्तमैः) दत्तं वैष्णवम्. ६. क्रोध. ७. नम्र. ८. 'गिर्'शब्दाचें द्वितीयानेकवचन. ९. राज्ञां कालम्=क्षत्रियांतकम्=परशुरामम्. १०. भृगोः गोत्रापत्यं भार्गवः. ११. जमदग्नीचा पुत्र असल्यामुळें ब्राह्मण. [स० ७६ श्लो० ६.] १२. विश्वामित्राच्या भगिनीचा पौत्र असल्यामुळें वधानर्ह होता. 'पूर्वजा भगिनी···नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता.' [वा० रा० बाल० स० ३४ श्लो० ७.] १३. गतिसाधन जे पाद ते, आकाशगमनादिरूप शक्ति. १४. लोकप्राप्तिसाधनधर्म. 'त्वत्पादकमले हन्मि ब्रूहि तेऽद्याथवा वृषम्' इति पाठे. [स० ७६ श्लो० ७ टीका.] १५. व्यर्थ न होणारा. १६. अविमुखः विमुखः कृतः विमुखीकृतः. तोंड लपवायाला लावलें; लज्जित केलें. १७. इयम् अशक्तिः=असमर्थता, निर्वीर्यता. 'मम' याचे जागीं वाल्मीकिरामायणांत 'तव' असा पाठ आ-

रामो दाशरथिः श्रीमांश्चिक्षेप शरमद्भुतम्. ।
दृष्ट्वा धर्मं हतं [1]नैजं [2]वैष्णवेन महेषुणा ॥ २७९

[3]महेन्द्रं पर्वतश्रेष्ठं रामं [4]कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
पूजितो भार्गवः पृष्ट्वा जगामात्मगतिं [5]प्रभुः. ॥ २८०

[6][7]जलेशहस्ते श्रीरामो [8]ददौ तद्वैष्णवं धनुः ।
ऋषीन्नत्वा ततः प्राह पितरं विव्हलं प्रभुम्. ॥ २८१

'[9]यथागतं गतस्तात! भार्गवस्तव [10]वाहिनी ।
प्रयात्व[11][12]योध्याभिमुखी त्वया नाथेन [13]पालिता' ॥ २८२

जग्राह रामं बाहुभ्यां मूर्ध्न्युपाघ्राय चासकृत्. ।
पुनर्जातं नृपो मेने [12][13]पुत्रमात्मानमेव च. ॥ २८३

ययावयोध्यां मुदितो मुदितां [14]ध्वजमालिनीम् ।
[15]पुत्रैरनुगतः श्रीमान् श्रीमद्भिः स महायशाः. ॥ २८४

ढळतो. [स० ७६ श्लो० १९.] त्याचा अर्थ 'त्वद्विषये' व्रीडा=व्रीडार्हा=लज्जास्पद; लज्जावहा. रामा! तूं पूर्णभगवदवतार आहेस, त्वां जर भगवदंशावतार जो मी त्या माझा पराभव केला तर ती गोष्ट मला लज्जास्पद होत नाहीं असा परशुरामाचा भावार्थ. [स० ७६ श्लो० १९ टीका.]

१. सर्ग ७६ श्लो० २०-२१ पहा. २. निजस्यायं नैजः तम्, स्वकीयम्. ३. काश्यपाला भूमिदान केल्यानंतर दिलेल्या भूमीवर परशुराम रात्रीं रहात नसे, म्हणून समुद्राला मागें हटवून जेथें भूमि निर्माण केली त्या ठिकाणीं जो महेंद्र पर्वत होता, तेथें परशुराम गेला. ४. परशुरामानें रामाला प्रदक्षिणा केली, नमस्कार केला नाहीं कारण राम क्षत्रिय होता. रामानें परशुरामाला नमस्कार केला व त्याची पूजाही केली. [स० ७६ श्लो० २४ टीका.] ५. 'परशुरामानें 'माझ्या गतीचा नाश करूं नकोस, लोकांचा नाश कर' असें रामाला सांगितलें. त्यांत त्याचा हेतु असा होता कीं पापांचा क्षय तपामुळें झालाच आहे, पुण्याचा क्षय शरमोक्षणानें होईल, तेव्हां मोक्षाचे प्रतिरोधक पापपुण्य यांचा सहजच नाश झाल्यामुळें मला जीवन्मुक्तता प्राप्त होईल. आत्मगतिम्=तत्वज्ञानम् स्वस्थानं च जगाम. [स० ७६ श्लो० २०.] ६. ब्राह्मण असल्यामुळें सर्वलोकप्रभुः. ७. जल+ईश=वरुण. ८. सर्ग ७७ श्लोक १ टीका पहा. रामानें वैष्णवचाप वरुणापाशीं ठेवीसारखें दिलें होतें. दोघां रामांचा युद्धपराक्रम पाहण्यासाठीं देवांसह वरुण या समयीं आकाशांत प्राप्त झाला होता. ९. गतमनतिक्रम्य यथागतम्, जिकडे त्याची जाण्याची इच्छा होती त्या दिशेला. १०. वाहिनी=सेना. ११. अयोध्या+अभिमुखी=अयोध्येकडे. १२. स० ७७ श्लो० ३ पहा. १३. सर्ग ७७ श्लो० ५ पहा. १४. ध्वज+मालिन्+ङीप्=पुष्कळ गुढ्या उभारून सुशोभित केलेली. १५. ही पंक्ति मूळांत अशीच आहे. [स० ७७ श्लोक ९.]

राजा **भ**रत**श**त्रुघ्नौ द्रष्टुं मातामहं[1] ततः ।
युधाजिता[3] मातुलेन[2] सह प्रेषितवान्मुदा. ॥ २८५

मनांसि **रा**मः सर्वेषां रंजयामास सद्गुणैः ।
स वारिदो[4], जनौघस्तु[5] मयूर[6] इव तत्परः. ॥ २८६

अयोध्याकांडम्.

स **श्री द**शरथो राजा **रा**माय गुणशालिने[7] ।
उद्यतोऽभूद्यौवराज्यं[8] दातुं गुर्वनुमोदितः[9]. ॥ १

प[10] **रा** भ्युदयसद्धेतावभिषेकेऽपि वल्लभा[11] ।
विघ्नं चकार **कै**केयी **मं**थराभिन्नधी[12]र्बलात्[13]. ॥ २

स **म** थोंऽपि नृपः सत्यपाशबद्धो[14]ऽबलोऽभवत्, ।

१. मातुः पिता मातामहः; 'डामहः पित्रोः.' २. मातुः भ्राता मातुलः; 'मातुर्डुलच्'. [पितृव्यमातुलमातामहपितामहा ४।२।३३-१२४२.] ३. सर्ग ७७ श्लो० १६-१७ पहा. ४. वारि ददाति इति वारिदो मेघः. ५. जन+ओघ=जनसमुदाय. ६. मह्यां रौति इति मयूरः. ७. गुण+शालिन्+चतुर्थी प्र० । गुणांनीं शोभणारा साम्प्रत. ८. युवा राजा युवराजः, तस्य भावः यौवराज्यम्. यौवराज्याभिषेकाचा बेत चैत्रमासीं होता. [स० ३ श्लो० ४.] ९. गुरु+अनुमोदितः=गुरूनें अनुमोदन ज्याला दिलें आहे तो. १०. पर+अभ्युदय+सत्+हेतु+सप्तमी प्र०=रामाचा यौवराज्याभिषेक महाउन्नतीचें उत्तम कारण असतांही. ११.'वल्लभा'शब्दाचा प्रयोग कैकेयीची दुरात्मता दाखविण्याकरितां केला आहे, कारण जी गोष्ट राजाला आवडली तीच कैकेयीला आवडावयाला पाहिजे होती. १२ मंथरा+भिन्न+धी+प्रथमा प्र०=मंथरेनें नष्ट केली आहे बुद्धि जिची ती. मोरोपंताचा मुख्य हेतु रामायण लिहिण्याचा म्हटला म्हणजे परमेश्वराचे गुणांचें कीर्तन आपल्या वाणीनें करून तिला पवित्र करणें हा होय. यास्तव कीर्ति संपादण्याकरितां लिहिलेल्या प्रतिभादर्शक काव्यांत येणारे कथाभाग आपल्या वाणीला नटीचें रूप देऊन वदविले नाहींत. ती त्याची शुद्ध वाणी माध्यांश घेऊन प्रभुपदीं मिलिंदायमान झाली. प्रस्तुत प्रसंगीं मंथरेनें कशा रीतीनें कैकेयीचें मन वळविलें हा कथाभाग सुरस असतांही मोरोपंतानें मनांत कांहीं शंका न धरतां गाळून टाकला. त्याचप्रमाणें इतर स्थळीं केलेल्या कथासंक्षेपासंबंधानें समजलें पाहिजे. पूर्वी जे मोठे कवि झाले त्यांचे ग्रंथ ईश्वरस्तुतिपरच आहेत. मनुष्यांची थोरवी गाण्याला ही जिव्हा परमेश्वरानें आपणाला दिली नाहीं असें ते समजत होते. १३. हट्टानें. १४. सत्य म्हणजे शपथरूप ['यं मुहूर्तमपश्यंस्तु न जीवे तमहं ध्रुवम् । तेन रामेण कैकेयि शपे ते वचनक्रियाम् ॥'] जो पाश त्यानें बांधला गेलेला. पूर्वी देवासुरयुद्धांत रणभूमीवर मूर्च्छित झालेल्या दशरथराजाला मोठ्या चातुर्यानें बरोबर असलेल्या कैकयीनें रणांगणांतून सुरक्षितपणें सारथ्य करून बाहेर आणलें. नंतर कांहीं वेळानें राजा शुद्धीवर आला तेव्हां त्यानें कैकेयीला दोन वर देण्याचें अभिवचन दिलें होतें. [वा० रा० अयोध्या० स० ९

निर्[1]बंधात्पूर्वदत्तौ सा वरौ जग्राह निर्[2]घृणा. ॥ ३
'भे[3] **ज** तामद्य **भ**रतो यौ[4]वराज्यमकंटकम् ।
रामश्चतुर्दश स[5]माश्ची[6]राजिनधरो वनम्.' ॥ ४
अ[7] **य** शस्करमेवं तत्तस्या आकर्ण्य भाषितम् ।
राजोवाच, 'सुदुर्बुद्धे! किमिदं ते चि[8]कीर्षितम्? ॥ ५
नि[9] **रा** गसं प्रियं **रा**मं देवि! न त्यक्तुमर्हसि ।
मू[10]र्ध्ना स्पृशामि ते पादावि'[11]त्यप्यार्ततरोऽब्रवीत्. ॥ ६
सा[12] **म** व्यर्थमभूद्राजा मूर्च्छाम[13]सकृदागतः ।
कैकेयीसदने रात्रिं सर्वां दुःखेन सोऽनयत्. ॥ ७
द्वि **ज** श्रेष्ठो **व**सिष्ठोऽथ **सु**[14]मंत्रं सचिवोत्तमम् ।
प्रातः प्रोवाच, 'राजानमभिषेकार्थमानय.' ॥ ८

श्लो० ११-१७.] एवढा समर्थ राजा वचनांत गुंतल्यामुळें दीन होऊन गेला, कारण तो फार पापभीरु होता. 'मंथरा नाम कार्यार्थमप्सराः प्रेषिता सुरैः । दासी काचन कैकेय्यै दत्ता केकयभूभृता ॥' इति पाद्मे. [स० ७ श्लो० १ टीका].

१. अत्याग्रहपूर्वक. २. निर्+घृणा जिला घृणा (दया) नाहीं अशी ती. ३. स० ११ श्लो० २३-२७ पहा. ४. कंटकाप्रमाणें दुःख देणारा ज्यांत नाहीं असें असपत्न यौवराज्य. ५. 'समाः' हें 'समा' या स्त्रीलिङ्ग शब्दाचें अनेकवचन. हा शब्द बहुधा अनेकवचनीं असतो. 'आपः सुमनसो वर्षाः अप्सराः सिकता समा । एते स्त्रियां बहुत्वे स्युः एकत्वेऽप्युत्तरत्रयम् ॥'. ६. चीर+अजिन+धर+वल्कल व मृगचर्म+यांतें धारण करणारा. ७. अ+यशस्+कर=अपकीर्तीला कारण होणारें. वाल्मीकि रामायणांत वर्णिल्याप्रमाणें पाहतां आधीं कैकेयीचे ठायीं रामाचे संबंधानें सापत्न्यभाव मुळींच नव्हता. या करितां कुब्जा मंथरेला तिचें मन वळविण्याकरितां आपली सर्व बुद्धि खर्च करावी लागली. तथापि मति पालटण्याचें सर्व यश कुब्जेला नाहीं, कारण, 'न हि तद्बुबुधे पापं शापदोषेण मोहिता । केकयेषु हि सा बाल्ये ब्राह्मणं रूक्षरूपिणम् ॥ असूयितवती बाला तेन शप्ता महात्मना । यस्मादसूयसे विप्रं त्वं रूपमददर्पिता ॥ तस्मादसूयां त्वमपि लोके प्राप्स्यसि कुत्सिताम् । इति शापसमाच्छन्ना मंथरा वशमागता ॥' [सर्ग ९ श्लो० ३९ टीका] असें लिहिलें आहे. तो शापाचा समय आल्यामुळें तिचा मतिभ्रंश झाला. 'अनर्घ्यराघवां'त कैकेयीवरील दोष मोठ्या कुशलतेनें कवीनें घालविला आहे तो कथाभाग वाचण्याकडे जिज्ञासु वाचकांची सहजगत्या प्रवृत्ति होईलच हें सांगायला नको. ८. चिकीर्षितम्=कृ+सन् भावे क्तः=करण्याची इच्छा. ९. निर्+आगस्+द्वि०प्र०=ज्यानें अपराध केला नाहीं त्याला. १०. 'मूर्धन्' शब्दाचें तृतीयैकवचन. यस्मिन् आहते मुह्यति जनः इति मूर्धा. ११. अयशस्कर भाषण ऐकून राजा आर्त झाला होता. व 'निरागसं प्रियं रामम्' इत्यादि शब्द उच्चारते-वेळीं अधिकच पीडित झाला. १२. साम=समोपचाराचें भाषण, सांत्वना वाक्य. १३. असकृत्=वारंवार. १४. सुमंत्रं नाम सूतपुत्रं सारथिम्. [स० १४ श्लो० ३२-३३].

स **य** यावाशु **कै**केयीसदने तं नृपोत्तमम् ।
ददर्श भूमावस्वस्थं पतितं शोकविव्हलम्. ॥ ९

प्रां **ज** लिः स **सु**मंत्रस्तं [1]स्तुत्वोवाच प्रबोधयन् , ।
'**गुरु रा**माभिषेकार्थं राजेंद्र ! त्वां प्रतीक्षते.' ॥ १०

प्रि **य** मप्याह तं राजा शोके[2]रक्तेक्षणस्तदा, ।
'वाक्यैस्तु खलु मर्माणि मम भूयो निकृंतसि.' ॥ ११

स **रा** जवाक्यं करुणं श्रुत्वा दीनं च तं प्रभुम् ।
दृष्ट्वा बद्धांजलिः किं[3]चित्तस्माद्देशादपाक्रमत्. ॥ १२

सं[4] **म** यज्ञाथ **कै**केयी प्राह, 'मंत्रिन्! समुत्सुकः ।
[5]**रा**माभिषेकहर्षेण सुतरां [6]जातजागरः. ॥ १३

स **श्री** मानयमद्यैवं राजा निद्रामुपागतः ।
राममानय, भद्रं ते, नात्र कार्या वि[7]चारणा'. ॥ १४

न[8] **रा** धिपतिपत्न्येत्थमुक्तः स सचिवोऽब्रवीत् , ।
'[9]अश्रुत्वाहं प्रभोर्वाक्यं कथं गच्छामि [10]भामिनि !' ॥ १५

तं **म** हीपतिरप्याह, 'गच्छ, **रा**ममिहानय.' ।
इत्युक्तः सचिवः प्राप **रा**मप्रासाद[11]माशुगः. ॥ १६

'त्वां **ज** गत्याः '[12]पतिर्द्रष्टुमिच्छती'त्याह सांजलिः. ।
रामोऽपि **सी**तामापृच्छ्य हृष्टो राजानमभ्यगात्. ॥ १७

अ[13] **य** थापूर्वरूपस्य स पूर्वं चरणौ पितुः ।
ववंदे **रा**घवः पश्चात्कैकेय्याः [14]सुसमाहितः ॥ १८

---

१. स० १४ श्लो० ४६-५३ पहा. २. शोकामुळें ज्याचे डोळे लाल झाले आहेत तो. ३. थोडा एकीकडे झाला; दृष्टीच्या आड झाला. ४. समयज्ञा=आपलें हित साधण्याकरितां कोणता समय चांगला हें जिला पूर्णपणें समजत होतें ती. ५. स० १४ श्लो० ६०-६१ पहा. ६. ज्याला जागरण झालें आहे तो. ७. विचार, चिकित्सा. ८. नर+अधिपति+पत्नी+तृ० प्र०=जनाधिपपत्नीनें. पत्नी=यज्ञफलभोक्त्री स्त्री=नवऱ्यानें केलेल्या यज्ञाच्या फलाची भागीदारीण । धर्मपत्नी । 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' या नियमानें सिद्ध झालेलें 'पति' शब्दाचें 'पत्नी' हें स्त्रीलिङ्गरूप. ९. 'अश्रुत्वा' या ठिकाणीं 'अनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' या सूत्रानें 'ल्यप्' झाला नाहीं. १०. हे लावण्यवति ! भामः दीप्तिः अस्ति अस्याः सा भामिनी. ११. आशु शीघ्रं गच्छति इति आशुगः=त्वरायुक्तः. १२. स० १६ श्लो० १३ पहा. १३. ज्याचें पूर्वीप्रमाणें रूप दिसत नव्हतें त्या पित्याच्या. १४. प्रसन्नचित्तः. कैकेयीच्या अतिस्वेष्टकरत्वामुळें व जगद्धितकरत्वामुळें प्रसन्न मन झालेला राम. [स० १८ श्लो० २ टीका.]

स **रा** जा 'राम' इत्युक्त्वा बाष्पपर्याकुलेक्षणः[1] ।
शशाक दीनतामाप्तो नेक्षितुं नाभिभाषितुम्. ॥ १९

तं[3] **म** नुष्येश्वरं दृष्ट्वा तथारूपं भयावहम् ।
रामोऽपि भयमापन्नः पैदा[4] स्पृष्ट्वेव पन्नगम्[5] ॥ २०

प्रां **ज** लिः प्राह **कै**केयीं, 'मम वान्यस्य वागसा ।
क्रुद्धः प्रभुस्तदाचक्ष्व मातरेनं प्रसादय[6]'. ॥ २१

स्व **य** माहातिधृष्टा[7] सा, 'नायं क्रुद्धो नराधिपः ।
राम! व्यसनम[8]प्यस्य न च किंचन विद्यते. ॥ २२

रा **ज** श्रेष्ठः कुमारायं त्वद्भयाद्वक्ति न स्फुटम् ।
प्रियं त्वामप्रियं वक्तुं नास्य वाणी[9] प्रवर्तते. ॥ २३

त्वं **य** न्मह्यमनेनास्ति स्वयं **रा**म! प्रतिश्रुतम्[10] ।
तदवश्यं कुरु क्षिप्रं पितुरानृण्य[11]माप्नुहि. ॥ २४

पु **रा** मह्यं वरं दत्वा स्वयं मामभिपूज्य च ।
स पश्चात्तप्यते **रा**म! यथान्यः प्राकृत[12]स्तथा. ॥ २५

म **म** **रा**म! प्रतिज्ञाय ददामीति वरं प्रभुः ।
स निरर्थं गतेजले[13] सेतुबंधन[14]मिच्छति.' ॥ २६

तां **श्री**मानब्रवीद्रामो, 'मातर्वाक्यात्प्रभोरहम् ।
भक्षयेयं विषं तीक्ष्णं पतेयं पावकेऽर्णवे. ॥ २७

ध **रा** पतेर्वचो ब्रूहि मातर्यदभिकांक्षितम् ।
करिष्ये प्रतिजाने च **रा**मो[15] द्विर्नाभिभाषते.' ॥ २८

---

१. बाष्प+परि+आकुल+ईक्षण+प्रथ० प्र०=आंसवांनीं ज्याचे डोळे भरून गेले आहेत तो. २. स० १८ श्लो० ३ पहा. ३. हा श्लोक मूळांतील श्लोकाशीं (स० १८ श्लो० ४) ताडून पहा म्हणजे पंतांनीं केलेला फेर कळेल. ४. 'पद्'शब्दाचें तृतीयैकवचन. ५. पन्नं अधोमुखं यथा तथा गच्छति इति अथवा पद्भ्याम् न गच्छति इति पन्नगः=सर्पः. ६. स० १८ श्लो० १०-१८ पहा. ७. अतिनिर्लज्जा. ८. व्यसनम्=संकटम्, विपत्तिः. ९. स० १८ श्लो० १९-२६ पहा. १०. देऊं केलें. ११. न ऋणम् अस्य स अनृणः । तस्य भावः आनृण्यम्, पितृऋणापासून मुक्तता. १२ प्राकृत=साधारण लोक, सामान्य लोक. १३. पूर्वी वर देण्याचें कबूल करून प्रतिज्ञात वरदानसमयीं राजा कांकूं करीत आहे. आतां राजाची ही पूर्वदत्तवराच्या व्यवहाराच्या परिहाराची चिंता व्यर्थ आहे. कारण पाणी उतरून गेल्यावर कोणी पूल बांधण्याची खटपट करीत नाहीं. असा कैकेयीचे म्हणण्याचा भाव. १४. स० १८ श्लो०२३ पहा १५. राम एकवार बोलतो, जें उक्त एकवार केलें तें कायम असतें, त्याच्या विरुद्ध तो पुनः बोलत नाहीं. राम एकवचनी आहे. [स० १ श्लो० २०.]

तं **म**[1] होग्रमतिः प्राह, 'राज्ञा दत्तौ वरौ मम[2] ।
पुरा दैवासुरे[3] युद्धे मया गुप्तेन[4] संकटे. ॥ २९
अ **ज** वंशप्रदीपोऽयं भरतस्याभिषेचनम्[5] ।
तत्र मे[6] याचितो **रा**म! गमनं तव कानने. ॥ ३०
स **य** थसि निदेशे त्वं राज्ञानेन प्रतिश्रुतम् ।
कुर्वरण्यं प्रवेष्टव्यं चतुर्दश समा[7]स्त्वया. ॥ ३१
त्वं **रा** जानृतं[8] कर्तुं जटाचीरधरो भव, ।
सप्त सप्त च वर्षाणि दंडका[9]रण्यमाश्रितः. ॥ ३२
ग **म** नं त्वमयोध्यातः कुर्वद्यैव वनं प्रति, ।
युवराजोऽस्तु भरतः सत्यसंधः[10] पिता तव[11].' ॥ ३३
स **ज** नप्रियकृद्रामः प्रोवा 'चांब! स्वयं कुतः ।
राज्ञा नाज्ञाप्यते वाचा भरतस्याभिषेचनम्. ॥ ३४
प्रि **य** मस्य भवे[12]त्याश्च कर्तुं मातरहं धनम् ।
प्राणान्सीतामपि भ्रात्रे दद्यां त्वत्प्रेरितः सुखम्[13].' ॥ ३५

---

१. महा (महती)+उग्रा+मति+प्रथ० प्र०=जिची बुद्धि फार क्रूर आहे ती. 'महती' शब्दाचा पुंवद्भाव होऊन 'महत्' शब्दाचा 'महा' असा आदेश झाला. २. मम=मह्यम्. संबंधविवक्षया षष्ठी. ३. देवासुरसंबंधीं (युद्धांत). ४. रक्षितेन (राज्ञा). ५. अभिषेचनम्–द्वितीयैकवचन='याच्'धातु द्विकर्मक आहे, त्याचें अप्रधान+कर्माची कर्मणिवाच्यांत प्रथमा होते व प्रधानकर्म द्वितीयांतच राहतें. 'ण्यादेः प्रधाने । दुहादेः अप्रधाने कर्मणि वाच्ये प्रथमा.' ६. मे=मम='मे' हा आर्ष प्रयोग आहे, कारण 'कर्मभावयोस्तृतीया' या नियमानें कर्त्याची तृतीया पाहिजे, किंवा 'मे भरतस्य' असा अन्वय करावा. 'माझ्या भरताचें' असा अर्थ. ७. समाः=वर्षें. ८. ऋत=सत्य=सत्यप्रतिज्ञ. ९. 'दंडक' किंवा 'दंडका' अशीं दोन रूपें आढळतात. दंडक नांवाच्या राजाला शुक्राचार्यांनीं शाप दिला होता. त्या शापाच्या प्रभावामुळें तो राजा व त्याचा देश दग्ध झाला. त्या शापदग्ध देशाला पुढें 'दंडकारण्य' ही संज्ञा प्राप्त झाली. १०. सत्या संधा (प्रतिज्ञा) यस्य सः, सत्यप्रतिज्ञ. ११. स० १८ श्लो० ३२-४३ पहा. १२. स० १९ श्लो० २-१० पहा. १३. सुखम्=सुखानें, आनंदानें. धन (राज्य), प्राण व सीता या तीन शब्दांचा अनुक्रम लक्ष्यांत ठेवण्याजोगा आहे. रामाच्या मतें राज्य ही निकृष्ट वस्तु होय म्हणून ती पहिल्यानें सांगितली. त्यानंतर 'भावासाठीं प्राण देखील देईन' असें रामानें म्हटलें. शेवटीं प्राणांहूनही प्रिय जी सीता देवी तिच्या संबंधाचे शब्द तोंडांतून काढले. अशाच प्रकारचे विचार रामाच्या तोंडीं 'उत्तरचरित्रां'त भवभूति कवीनें घातले आहेत. 'जानकीमपि आराधनाय लोकानां मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा.' परंतु वाल्मीकि रामायणांत वरील शब्दांचा अनुक्रम अगदीं उलट आहे. 'अहं हि सीतां राज्यं च प्राणान् इष्टान् धनानि च' हा अनुक्रम इष्ट नाहीं. मोरोपंतांनीं या ठिकाणीं रामायणांतील क्रम बदलून विशेष चातुर्य दाखविलें.

भु **ज** गीवोग्ररूपा सा पुनरूचे, 'गते त्वयि ।
रामायं तव तातोऽद्य न वै स्नास्यति मोक्ष्यते'. ॥ ३६

श **य** ने न्यपतद्राजा तच्छ्रुत्वाश्रुपरिप्लुतः ।
'धिक्कष्ट'मिति निश्वस्य कैकेय्या वागिषुक्षतः ॥ ३७

तं **रा** जानं समुत्थाप्य कैकेय्याभिप्रचोदितः ।
कशयेवाहतो वाजी रामो गंतुं कृतत्वरः ॥ ३८

ता **म** ब्रवी'दर्थपरो नाहं मातरसंशयम् ।
विद्धि मामृषिभिस्तुल्यं विमलं धर्ममास्थितम्. ॥ ३९

या **श्री** मतोऽस्य [10]प्रीतिः सा मया कार्या निजासुभिः ।
नह्यतो धर्मचरणं किंचिदस्ति महत्तरम्. ॥ ४०

त्व **रा** वानधुनैवांब ! भवत्या वचनादहम् ।
वने वत्स्यामि विजने वर्षाणि हि [11]चतुर्दश. ॥ ४१

क्ष **म** स्व तावत्कैकेयि ! यावत्तां पुत्रवत्सलाम् ।
कौसल्यामहमापृच्छ्य सीतां चानुनयाम्यहम्. ॥ ४२

वि **ज** नं दंडकारण्यं [12]गते एवाहमाज्ञया ।

---

१. भुजगी=सर्पिणी. भुजं वक्रगत्या गच्छति या सा. २. वाक्+इषु=वाग्बाण. हें 'रूपक' समासाचें उदाहरण, कारण या ठिकाणीं 'क्षत करणें' हा साधारण धर्माचा संबंध विशेषेंकरून 'उपमान'पद 'इषु' याच्याशीं आहे. 'कैकेय्या वागिषुक्षतः' हें समस्तपद पाहिजे होतें याला 'सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः' हें नेहमीचें ठरीव समाधान. ३. समुत्थाप्य=उठवून; सावध करून. ४. अभिप्रचोदित=टोंचणी लावलेला. ५. कशा=चाबूक. ६. वाजः वेगः विद्यते अस्य स वाजी, इन्नन्त शब्द. ७. अर्थपर=धनपर. स० १९ श्लो० २०-२६ पहा. ८. ऋषि=तत्वज्ञ. 'ऋषिभिस्तुल्यः' या म्हणण्याचा आशय हाच कीं मला (रामाला) सुखदुःखें हीं समान आहेत. मी निवृत्तिमार्गावलंबी आहे व ही स्थिति मला स्वाभाविक आहे. ९. तत्वज्ञानरूपम् धर्मम् आश्रितम्. १०. प्रीतिः प्रिय वस्तु । इष्ट । 'यदत्रभवतः किंचित् शक्यं कर्तुं प्रियं मया । प्राणानपि परित्यज्य सर्वथा कृतमेव तत् ॥ नह्यतो धर्मचरणं किंचिदस्ति महत्तरम् । यथा पितरि शुश्रूषा तस्य वा वचनक्रिया ॥ अनुक्तोऽप्यत्रभवता भवत्या वचनादहम् । वने वत्स्यामि विजने वर्षाणीह चतुर्दश ॥ [वा० रा० अयोध्या० स० १९ श्लो० २१-२३.] ११.स० १९ श्लो० २३ पहा. १२.गतः एव=मी बलदींच जाणार, नाहीं नाहीं, गेलोंच असें समज. या स्थलीं भविष्यन्निर्देश उचित असतांही कैकेयीच्या संतोषाधिक्यासाठीं आपल्या बोलण्याच्याच समयीं ती दंडकारण्याला जाण्याची क्रिया घडली असें दाखविण्याकरितां भूतनिर्देश रामानें केला. वाल्मीकि रामायणांत 'ततोऽद्यैव गमिष्यामि दंडकानां महद्वनम्' असें आढळतें. या स्थळीं देखील 'धन, प्राण व सीता' या शब्दत्रयाच्या संबंधाच्या टीपेंत दिल्याप्रमाणें 'गत एव' या शब्दांनीं विशेष अर्थ मोरोपंतांनीं ध्वनित केला आहे.

शुश्रूषस्व[1] नृपं, कष्टं परमं चरमं[2] वयः ॥ ४३

न य विद्धर्मवित्साधुर्भरतो न रतो[3]ऽपथि ।

शुश्रूषामस्य सततं यथा कुर्यात्तथा कुरु'. ॥ ४४

स रा मस्य वचः श्रुत्वा भृशं दुःखगतः पिता ।

शोकादशक्नुवन्वक्तुं प्ररुरोद महास्वनम्[4]. ॥ ४५

न म स्कृत्य नृपं स्त्रैणं[5] कैकेयीमपि दुर्धियम् ।

रामः प्रदक्षिणीकृत्य मातुरंतिकमाययौ[6]. ॥ ४६

तं ज नन्या गृहं यातं कुपितो लक्ष्मणोऽन्वगात् ।

कैकेयीं तद्वशं तातं हंतुकामो[7] महाबलः ॥ ४७

प्रि य पुत्रा थ कौसल्या पतितं पादयोः सुतम् ।

आलिंग्य मूर्ध्न्यवघ्राय ददावाशिषमुत्तमाम्. ॥ ४८

वि ज नं दंडकारण्यं प्रस्थितो राघवोऽब्रवीत्, ।

'गमिष्यामि वनं मातर्मामनुज्ञातुमर्हसि. ॥ ४९

प्र य च्छति महाराजो भरताय वसुंधराम्[8], ।

मां पुनर्दंडकारण्यं विवासयति[9] तापसम्[10]. ॥ ५०

ची रा जिनधरो मातश्चतुर्दश समा वने ।

वन्येन वृत्तिं[11] कर्ताहं कैकेय्याः प्रियकारणात्.' ॥ ५१

सा म हत्यप्रिये वाक्ये श्रुते राज्ञ्यतिवत्सला ।

सहसा महसा[12] त्यक्ता पपात[13] भुवि मूर्च्छिता. ॥ ५२

तां श्री मान्मातरं रामः क्षिप्रमुत्थाप्य विव्हलाम् ।

सांत्वयामास सौमित्रिमपि तातवधोद्यतम्. ॥ ५३

---

१. शुश्रूषस्व (सेवा कर) हें सन्नन्त धातूचें उदाहरण. हा धातु 'श्रु' या मूळ धातूपासून सिद्ध झाला. खरोखर या धातूचा अर्थ 'वारंवार तो जें सांगेल तें ऐकण्याची इच्छा ठेव' असा आहे. पुढें त्याचा अर्थ 'सेवा कर' असा झाला तो ठीकच आहे. २.चरमं वयः=म्हातारपण, आयुष्याचीं शेवटलीं वर्षें. ३.अपथि=अमार्गे. 'पथो विभाषा' या नियमानें वैकल्पिक समासान्त होतो, म्हणून समासान्त झाला नाहीं, दुसरें रूप 'अपथे' असें होईल. 'अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः' इति रघुः. ४. स० १९ श्लो० २७ पहा.५. स्त्रैण=स्त्रीवश, स्त्रीविधेय. ६. स०१९ श्लो०३८ पहा. ७. तुमन्तापुढें 'काम' किंवा 'मनस्' शब्द आला तर तुमन्ताच्या 'म्'चा समस्तपद करण्याचे वेळीं लोप होतो. ८. वसूनि (धनानि) धारयति इति पृथ्वी, वसुमती वसु+धृ+खच् खित्वात् मुमागमः. ९. स० २० श्लो० ३० पहा. १०. तापसम्=गरीबाला, दीनाला, अनाथाला. ११. वृत्तिं=उपजीविकाम्. १२. 'महस्'शब्द सान्त नपुंसक आहे. त्याचा अर्थ उत्सव, आनंद असा होतो. १३. स० २० श्लो० ३२ पहा.

'प **रा** क्रमस्य वत्सायं न कालः पितुराज्ञया ।
गमिष्यामि वनं, श्रेयः पुत्रस्यैकं गुरोर्वचः' ॥ ५४
'रा **म**! माम[1]हिताचारा कैकेयी दुर्वचः सदा ।
श्रावयिष्यति तन्नाहं सोढुं शक्ता कथंचन. ॥ ५५
त्र **ज** तस्तव मां त्यक्त्वा नैष्ठुर्यं भविता परम् ।
वत्स! त्वया विना नाहं जीविष्यामि प्रसीद मे ॥ ५६
न **य** मामपि धर्मज्ञ! यशस्ते भवितानघ!' ।
इत्यादि करुणं श्रुत्वा रामो मातरमब्रवीत्, ॥ ५७
'त्वं **रा** ज्ञि! राज्ञि कैकेय्या हृदि दुर्वागिषुक्षते ।
मया च रहिते वृद्धे न प्रेम शिथिलीकुरु. ॥ ५८
प्र **म** दानां कुलीनानां पत्युर्नान्या गतिर्हिता.' ।
एवमुक्त्वासकृद्रामो नत्वा पादौ विनिर्गतः. ॥ ५९
स **ज** गामाथ निलयं सीतायाः रघुसत्तमः ।
कृतस्वस्त्ययनो मात्रा तां च कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ ६०
'प्रि **य** सत्तम! [11]नो छत्रं न [12]वालव्यजने सिते ।
कुतः [13]स्तुतस्त्वं नासी'ति कांतं पप्रच्छ जानकी. ॥ ६१
'[14]रा **ज** पुत्रि! महावंशप्रभवे!! धर्मचारिणि! ।

---

१. अहिताचारा=जिचा आचार हितकारक नाहीं ती. २. भविता=होईल भू+लुट् तृ. ३. इति (पूर्वोक्तम्) आदौ यस्य तत् इत्यादि. करुणं=करुणं वचनम्=करुणा उत्पन्न करणारे शब्द. 'विशेषणादेव विशेष्यावगतिः' या नियमानें वचन किंवा तत्समानार्थक विशेष्य आपणाला अध्याहृत कल्पितां येतें. ४.पहिला 'राज्ञि' शब्द 'राज्ञी' या स्त्रीलिङ्ग शब्दाचें संबोधन आहे. दुसरा, 'राजन्' या शब्दाचें सप्तम्यैकवचन. ५. दुष्टा वाक् दुर्वाक् सा एव इषुः तेन हृदि क्षते. हें 'रूपक' समासाचें उदाहरण होय. ६. हें भाषण २४ व्या सर्गाचें सारभूत आहे. ७. आश्रयस्थानम्, प्राप्यस्य वस्तुनः प्राप्तिमार्गः. ८. अनेक वेळां. ९. महाल. १०. स० २५ श्लो० ४३-४५ पहा. ११. नो=न. १२. दोहों बाजूकडील पांढऱ्या चमरी नांवाच्या मृगविशेषाच्या पुच्छाच्या केलेल्या चवऱ्या. 'चामर' यापासून 'चवर' व 'चमरी' यापासून 'चवरी' असे शब्द झाले आहेत. १३. स्तुत= बंदिजनांनीं स्तुत. १४. राजपुत्रि इत्यादि संबोधन पदें अत्यंत अप्रिय गोष्ट ऐकून मोह न प्राप्त व्हावा याकरितां घातलीं आहेत. व शेवटील संबोधन पदांत पुढें उत्तर कोणत्या धोरणाचें असावें हेंही रामानें सुचविलें आहे. पतिपुत्राच्या वियोगामुळें चित्त कसें होरपळतें हें जाणण्याची ज्यांची इच्छा आहे त्यांनीं अवश्य खालीं दिलेलीं कांहीं पद्यें वाचावीं:-'यदि पुत्र न जायेथा मम शोकाय राघव । ना स्य दुःखमतो भूयः पश्येयमहमप्रजा: ॥ एक एव हि वन्ध्याया शोको भवति मानसः ।

शृणु तत्रभवांस्तातः प्रव्राजयति मां वने. ॥ ६२
प्रि य या खलु कैकेय्या पुरा दत्तौ वरौ प्रभुः ।
याचितस्तत्र चैकेन भरतस्याभिषेचनम् ॥ ६३
ची रा जिनभृतोऽन्येन मम प्रव्राजनं वने ।
चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यं दंडके मया ॥ ६४
प्र म दे! काननं याते मयि तापससेविते ।
व्रतोपवासपरया भवितव्यं त्वयानघे! ॥ ६५
स श्री मान्कल्य उत्थाय पिता मम जनेश्वरः ।
वंदितव्यस्त्वया माता कौसल्या चान्यमातरः ॥ ६६
तौ रा जपुत्रौ भरतशत्रुघ्नौ मम सुप्रियौ ।
भ्रातृपुत्रसमौ देवि! द्रष्टव्यौ प्रीतये मम. ॥ ६७
न म नागपि कर्तव्यं विप्रियं भरतस्य ते, ।
स हि राजा च वैदेहि! देशस्य च कुलस्य च.' ॥ ६८
सा जं गत्यात्मजा क्रुद्धा प्रणयादिदमब्रवीत्, ।
'आर्यपुत्र! पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा स्नुषा ॥ ६९
नि य मादुपजीवंति स्वं स्वं भाग्यं न चेतरत्. ।
भर्तुर्भाग्यं तु नार्येका प्राप्नोति पुरुषर्षभ! ॥ ७०

अप्रजास्मीति संतापो न ह्यन्यः पुत्र विद्यते ॥ न दृष्टपूर्वं कल्याणं सुखं वा पतिपौरुषे । अपि पुत्रे विपश्येयमिति रामास्थितं मया ॥ यथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण तथा ह्यहम् । त्वां साहं नानुजानामि न गंतव्यमितो वनम् ॥ तां तथा रुदतीं रामोऽरुदन्वचनमब्रवीत् । जीवंत्या हि स्त्रिया भर्ता दैवतं प्रभुरेव च ॥ भवत्या मम चैवाद्य राजा प्रभवति प्रभुः । अपि या निर्नमस्कारा निवृत्ता देवपूजनात् ॥ शुश्रूषामेव कुर्वीत भर्तुः प्रियहिते रता । एष धर्मः स्त्रिया नित्यो वेदे लोके श्रुतः स्मृतः ॥ आर्यपुत्र पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा स्नुषा । स्वानि पुण्यानि भुंजानाः स्वं स्वं भाग्यमुपासते ॥ भर्तुर्भाग्यं तु नार्येका प्राप्नोति पुरुषर्षभ । अतश्चैवाहमादिष्टा वने वस्तव्यमित्यपि ॥ न पिता नात्मजो वात्मा न माता न सखीजनः । इह प्रेत्य च नारीणां पतिरेको गतिः सदा ॥ राजपुत्रि इत्यादि विशिष्ट पदें येथें हेतुगर्भ आहेत. धर्मचारिणि=सहधर्मिणि.

१. तत्रभवान्=पूज्यः । अत्रभवत् व तत्रभवत् ह्यांचा 'पूज्य' या अर्थी उपयोग करितात. मात्र अत्रभवत् शब्द ज्याचे संबंधानें योजावयाचा तो पूज्यपुरुष समोर असतांना त्याचा प्रयोग करितात, आणि तत्रभवत् त्याचे पश्चात् लावतात. २. व्रतें व तन्निमित्तक उपवास वगैरे करण्यांत त्वां आपला काळ घालवावा. ३. कलासु साधु यत् कल्यं तस्मिन् कल्ये प्रभाते=उषसि. ४. सर्ग २६ श्लो० ३०-३४ पहा. ५. भ्रात्रा पुत्रेण च समौ. ६. मनाक्=थोडें, किंचित्. ७. जगती+आत्मजा=भूमिबाला. ८. आर्यस्य श्वशुरस्य पुत्रः तत्संबुद्धौ आर्यपुत्र इति. ९. पिता माता भ्राता पुत्र हे आपा-

वी **रा** तश्चाहमादिष्टा गुरुभिस्त्वमिव ध्रुवम्, ।
न पिता नात्मजो माता स्त्रीणामेका पतिर्गतिः ॥ ७१

त्व **म** द्यैव वनं दुर्गं[1] प्रस्थितो यदि **रा**घव! ।
[2]अग्रतस्ते गमिष्यामि मृद्नंती कुशकंटकान्[3].' ॥ ७२

'ग **ज** गामिनि! मा मैवं वद, दुःखतरं वनम्.' ।
इत्युवाचासकृद्रामो न नेतुमकरोन्मनः ॥ ७३

'न **य** मां वीर! विश्रब्धां [5]पापं मयि न विद्यते, ।
यदि नेच्छसि[6] मां नेतुं मरिष्यामि, त्वया विना.' ॥ ७४

रा **ज** कन्येति शोकार्ता विलप्य करुणं बहु, ।
पतिमालिंग्य बाहुभ्यां कंठे चुक्रोश[7] सस्वरम्. ॥ ७५

'आ **य** ताक्षि! प्रिये!ऽहं त्वां सह नेष्यामि सर्वथा ।
त्वं हातुं न मया शक्या प्रीतिरात्मवता यथा. ॥ ७६

[9]वं **रा** रोहे!ऽद्य [10][11]सर्वस्वं क्षिप्रं [12]ब्राह्मणसात्कुरु.' ।
इत्युक्ता **जा**नकी पत्या कृतवत्यखिलं तथा. ॥ ७७

प्र[13] **म** थाधिपतेः साक्षा[14]द्धनेश इव भक्तिमान् ।
रामस्य चरणौ गाढं निपीड्योवाच[15] लक्ष्मणः ॥ ७८

पत्या कर्मफलांचा उपभोग घेतात, कारण त्यांचा सहाधिकार नाहीं. पत्नीलाच काय तो नवऱ्याबरोबर धर्मकृत्यें करण्याचा अधिकार आहे व ती नवऱ्याच्या कर्मफलाची वांटेकरीण होऊं शकते, म्हणून सीता रामाला म्हणूं लागली कीं, 'तुम्हांला ज्या अर्थी वनवासाची आज्ञा केली त्या अर्थी मला देखील सर्व कर्मांचे संबंधानें सहाधिकार असल्यामुळें आज्ञा केलीच आहे. मला देखील गुरुजनांचा आदेश अनुल्लंघ्य आहे.' [स० २७ श्लो० ४ टीका.]

१. दुर्गम्=दुर्गमम्, दुःखेन गम्यते अत्र. २. सर्ग २७ श्लो० ४-७ पहा. ३. पायीं पुढें चालून कुशकंटकांना चिरडून टाकीन व मग आपणांला मागून येतांना त्रास होणार नाहीं—असा सीतेच्या बोलण्याचा भावार्थ. [स० २७ श्लो० ७ टीका.] ४. स० २८ श्लो० १-१५ पहा. ५. त्याग-प्रयोजकं पापम्. ६. स० २९ श्लो० २१-२२ पहा. ७. स० ३० श्लो० २२ पहा. ८. आयते दीर्घे अक्षिणी यस्याः सा आयताक्षी दीर्घलोचना, तत्संबुद्धौ आयताक्षि । 'सक्थ्यक्षिभ्यां षः स्वाङ्गे' षित्वात् ङीप्. ९. स० ३० श्लो० २९ पहा. १०. वरौ आरोहौ यस्याः सा, तत्संबुद्धौ वरारोहे! नितंबवति. ११. सर्व+स्वम्=सर्वधनम्. १२. ब्राह्मणेभ्यो देयं कुरु=ब्राह्मणेभ्यः देहि । 'देये त्रा च' या नियमानें 'सात्' किंवा 'त्रा' प्रत्यय 'देय' या अर्थी लागून रूप सिद्ध झालें आहे. १३. प्रमथ+अधिपतिः=शिवः. १४. धनेश=धनद=कुबेर. १५. स० ३१ श्लो० २ पहा.

'भोः **श्री** मन् रामभद्रार्य! स्वानुगं नय मामपि'. ।
इत्युक्तवंतं सौमित्रिं कौसल्येयोऽब्रवीदिदम्. ॥ ७९
'धी **रा** र्यव्रत! वत्स! त्वं मम प्राणसमः सखा ।
कौसल्यां च सुमित्रां च वद कोऽत्र भरिष्यति?' ॥ ८०
त **म** यं प्राह, 'कौसल्यां सुमित्रां भरतः स्वयम् ।
तवैव तेजसा राम! पूजयिष्यत्यसंशयम् ॥ ८१
ते **ज** सा तं वधिष्यामि नो चेदत्र न संशयः ।
कौसल्या बिभृयादार्या सहस्रं मद्विधानपि. ॥ ८२
नं **य** ज्ञा स्वस्य मातुश्च मम सा भरणक्षमा, ।
यस्याः सहस्रं ग्रामाणां संप्राप्तमुपजीविभिः ॥ ८३
शं **रा** सनं समादाय खनित्रपिटकाधरः ।
अग्रतस्ते गमिष्यामि पंथानं त्वां प्रदर्शयन् ॥ ८४
श्र **म** आर्य! न मेऽरण्ये भविता दयया तव. ।
कृत्यं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते.' ॥ ८५

---

१. रामः एव भद्रः मङ्गलदायकत्वात्. तत्संबुद्धौ रामभद्र, आर्य=कर्तव्यमाचरन् कामम् अकर्तव्यमनाचरन्. २. स्व+अनुग=स्वानुचर. ३. कौसल्यायाः अपत्यं पुमान् कौसल्येयः. ४. धीर=स्थिरचित्तोन्नतियुक्त । 'विकारहेतौ सति विक्रियंते येषां न चेतांसि त एव धीराः.' [कालिदास–कुमारसंभव.] ५. 'आर्यव्रत' हा पाठ मनोरम नाहीं. त्याचे जागीं 'आर्यवृत्त' हा पाठ बरा होईल. पूज्य किंवा श्रेष्ठ आचार ज्याचा आहे तो 'आर्यवृत्त.' ६. स० ३१ श्लो० १० पहा. ७. सह समानं ख्यायते इति सखा. सखा हें सखि शब्दाचें प्रथमैकवचन. या शब्दाचें स्त्रीलिङ्गरूप 'सखी' असें होतें. ज्या अर्थी तूं प्राणसम आहेस, सखा आहेस त्याअर्थी तुझे विचार माझ्य विचारासारखेच असले पाहिजेत असें प्राणसम, सखा इत्यादि शब्दांनीं ध्वनित केलें आहे. ८. स० ३१ श्लो० १९-२७ पहा. ९. नयं जानाति या सा नयज्ञा. १०. आत्मनः (भरणक्षमा). ११. जीपासून उपजीविका इच्छिणाऱ्या जनांस सहस्र गांव प्राप्त झाले आहेत. १२. उपजीविभिः=सेवकैः. १३. शराः अस्यन्ते अनेन इति शरासनं धनुः. १४. खन्यते अनेन इति खनित्रं=कुदळ, 'खन्तर' पिटका=फलमूलाद्याहरणयोग्या वंशपेटी. खनित्रं च पिटका च खनित्रपिटके ते धारयति यः सः. धनुष्य श्वापदांपासून रक्षण करण्याकरितां, खनित्र–कंदमूळें खणण्याकरितां, व पिटका (दुर्डी)–कंदमूळफळें ठेवण्याकरितां, अशी योजना समजावी. १५. स० ३१ श्लो० २५ पहा. १६. जें जें कांहीं करणें योग्य आहे तें तें. येथें 'अहम्' असाही पाठ आहे. १७. 'स्वपतः ते' या शब्दांवरून स्वतः मी रात्रीं निजणार नाहीं असें लक्ष्मणानें ध्वनित केलें.

‘व्र **ज** वत्साशु पृ[1]च्छ त्वं सर्वमेव सुहृज्जनम् ।
ये च राज्ञे ददौ दिव्ये महात्मा व[2]रुणः स्वयम् ॥ ८६

सा[3] **य** कासनरत्ने च खड्गा[4]वक्षयसायकौ ।
तूणावाचार्यगेहस्थमानयैतद्ध[5]नं वरम्.’ ॥ ८७

स **ज** ग्राहा[6]युधं सर्वं गुरुमागत्य लक्ष्मणः ।
श्रीरामं दर्शयामास पुनस्तं राघवोऽब्रवीत् ॥ ८८

‘स्व **य** मद्य धनं यन्मे त्वया सह प[7]रंतप ! ।
द्विजेभ्यो दातुमिच्छामि लक्ष्मणानुमतेन ते ॥ ८९

र्ध[8] **रा** सुरवरं वत्स ! सु[9]यज्ञं गुरुनंदनम् ।
त्वमानयान्यांश्चाश्वत्र सर्वान्वत्सोपजीविनः’. ॥ ९०

तं **म** हर्षिसुतं गत्वा सौमित्रिः प्राह, ‘मंदि[10]रम् ।
सखे ! सुयज्ञ ! रामस्य पश्य दु[11]ष्करकारिणः ॥ ९१

स[12] **श्री** मत्सदनं प्राप्तः शीघ्रं सौमित्रिणा सह ।
तं नत्वा पूजयामास स[13]सीतो ल[14]क्ष्मणाग्रजः ॥ ९२

---

१. आपृच्छस्व. २. जनकाच्या महायज्ञांत संतुष्ट होऊन वरुणानें जनकाला दोन धनुष्यें दिलीं. तीं त्यानें रामलक्ष्मणास कवचें, भाले, खड्गें इत्यादि आयुधें आंदण म्हणून अर्पण केलीं. पुढें तीं आयुधें त्यांनीं आचार्यगृहीं ठेविलीं होतीं. तीं घेऊन ये असें राम लक्ष्मणाला सूचवीत आहे. [स० ३१ श्लो० २९-३१.] ३. धनूरत्नें. ‘जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते.’ ४. ज्यांतील बाण कधींच संपत नाहींत असे भाते. अक्षयाः सायका ययोस्तौ तूणौ. ५. धन, अर्थात् वीराचें धन, द्रव्य=धनुः, खड्ग, भाते इत्यादि. ६. आयुधम्=आयुधानि जातावेकवचनम्. ७. परान् शत्रून् तापयति इति । खच् प्रत्ययः । खित्वात् मुमागमः. ८. भूदेवश्रेष्ठम् । त्वम् आनय अन्यान् च आशु अत्र. ९. सुयज्ञ हा वसिष्ठपुत्र. [स० ३१ श्लो० ३७.] १०. वेश्म. [स० ३२ श्लो० २.] ११. ‘हे सखे रामस्य वेश्म आगच्छ दुष्करकारिणो रामस्य प्राप्तराज्यत्यागपूर्वं वनं जिगमिषोः कृत्सं च पश्य इति शेषः’ इति तिलके. दुष्करं करोति इति दुष्करकारी तस्य दुष्करकारिणः. १२. सः=पूर्वोक्तः सुयज्ञनामा गुरुपुत्रः । ‘प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते’ इति मम्मटः । प्रक्रम (आरंभ), प्रसिद्धि, किंवा अनुभवविषयक ‘तत्’शब्दाचा प्रयोग वाक्यांत ‘यत्’शब्दाशिवाय होऊं शकतो यद्यपि ‘यत्तदोर्नित्योऽभिसंबन्धः’ असा नियम आहे (लोके नहि **स** विद्येत **यो** न राममनुव्रतः). याचीं क्रमानें उदाहरणें खालीं दिलीं आहेत:–(१) रामो दिलीपवंश्यो राजा आसीत् । **स** जनापवादात् भीतः स्वप्रियां तत्याज । (२) **सो**ऽहं पश्यामि वक्तव्यं त्वयि धर्मभृतां वर । पुत्रत्वं बालतां चैव तवावेक्ष्य च साहसम् ॥ (३) **तं** केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युर्बालप्रियत्वं शिथिलं चमर्यः ॥ [कालिदास–रघुवंश.] १३. सीतया सहवर्तमानः. १४. अग्रे जातः अग्रजः पूर्वज, वडील भाऊ. धाकट्या भावाला ‘अवरज’ म्हणतात.

हा **रा** दिभिरलंकारै [1]**रा**मस्तं प्रत्यपूजयत् ।
[2]तत्पत्न्यै प्रददौ **सीता** [3]स्वभूषाः [4]शीलभूषणा. ॥ ९३

स **म** स्तमन्यद्विप्रेभ्यो धनं **राम**ः सलक्ष्मणः ।
प्रददावुपजीविभ्यः **सी**तापि प्रीतमानसा. ॥ ९४

तौ **ज** ग्मतुर्[6]थो द्रष्टुं पितरं **सी**तया सह, ।
पद्भ्यामेव [7]महासत्वौ सुमुखौ **राम**लक्ष्मणौ. ॥ ९५

[8]वं **य** स्यपौरप्रमुखो जनः सर्वोऽपि **रा**घवौ ।
जानकीं च तथा दृष्ट्वा बभूवातीव विह्वलः. ॥ ९६

न **रा** नार्योऽपि राजानं **कै**केयीं भृशदुःखिताः ।
गर्हयामासुरत्यंतं श्री[9]**रा**मस्तवनादृताः. ॥ ९७

'स **म** र्थं पालनेऽस्माकं **राम**ं [10]राजीवलोचनम् ।
गच्छंतमनुगच्छामो वयमि'त्यब्रुवन् जनाः. ॥ ९८

स **ज** नन्या गृहं गत्वा दृष्ट्वा पितरमाकुलम् ।
सुमंत्रं **रा**घवः प्राह 'पि[11]तुराख्याहि [12]मामि'ति. ॥ ९९

न **य** ज्ञः स **सु**मंत्रस्तं संबोध्य प्राह भूपतिम्, ।
'द्वारि तिष्ठत्ययं **राम**स्त्वामिदानीं दिदृक्षते. ॥ १००

त्वां **ज** नेश्वरमायातः प्रष्टुं पृष्ट्वा सुहृज्जनम् ।
वनं गंतुं सुतः सिद्धस्तव सत्यपराक्रमः.' ॥ १०१

तं **य** त्ना दब्रवीद्राजा, '**सु**मंत्र! शृणु मे वचः ।
दारैः परिवृतः सर्वैर्द्रष्टुमिच्छामि **रा**घवम्.' ॥ १०२

---

१. रामानें सुयज्ञाला अनेकविध अलंकार देऊन 'शत्रुंजय' नामक हत्ती दिला. हा हत्ती रामाला त्याच्या मामानें दिला होता. [स० ३२ श्लो० १०.] २. सुयज्ञपत्नी ही सीतेची प्रियसखी होती म्हणून सीतेनें तिला हार, गोफ, बाजुबंद, कमरपट्टा इत्यादि अलंकार दिले. [स० ३२ श्लो०७९.] ३. भूषाः=भूषणानि. 'भूषा'शब्द स्त्रीलिङ्ग आहे. ४. शील (सुस्वभाव) हेंच जीचें भूषण आहे ती शीलभूषणा । 'शीलं परं भूषणम्' इति भर्तृहरिशतके. ५. याच प्रसंगीं त्रिजट नामक ब्राह्मणाला रामानें विपुल गोधन देऊन संतुष्ट केलें. [सर्ग ३२.] ६. अथो=अथ । अनंतरम् ।. ७. महत् सत्वं बलं ययोस्तौ. ८. वयसा तुल्यः वयस्यः समानवयस्कः=Coeval. ९. श्रीराम+स्तवन+आदृत+प्र० ब०=श्रीरामाचे स्तवनाचा आदर किंवा प्रेम ज्यांचे अंतःकरणांत आहे ते. १०. राजीव+लोचन=कमलाक्ष. ११. 'पितुः' इत्यत्र संबंधविवक्षया षष्ठी. १२. स० ३४ श्लो० १ पहा.

दा **रा** स्ते तत्र भूभर्तु[१]राज्ञायाज्ञां **सु**मंत्रतः ।
कौसल्यां परिवार्यार्ता आजग्मु[२]स्ताम्रलोचनाः. ॥ १०३

स[३] **म** हिष्या तया सार्धत्रि[४]शत्या योषितां वृतः ।
उवाच राजा तं सूतं, '**सु**मंत्रानय मे सुतम्.' ॥ १०४

तं **श्री** मंतं सुतं दृष्ट्वा सूतानीतं महीपतिः ।
[५]उत्पपातासनात्तूर्णमार्तः [६]स्त्रीजनसंवृतः. ॥ १०५

आ[७] **रा** दालिंगनं कर्तु[८]मभिदुद्राव वेगतः ।
त[९]मसंप्राप्य दुःखार्तः पपात भुवि मूर्च्छितः ॥ १०६

[१०]तं **म** सा व्याकुलं **रा**मोऽभ्यपतत्तं सलक्ष्मणः ।
[११]स्त्रीसहस्रनिनादोभू'द्धाहा **रा**मे'ति वेश्मनि. ॥ १०७

रा **ज** श्रेष्ठं परिष्वज्य भुजाभ्यां **रा**मलक्ष्मणौ ।
सीता च निन्युः पर्यंके रुदंतस्तं शनै[१२]स्त्रयः. ॥ १०८

श **य** ने [१३]लब्धसंज्ञं तं **रा**मः प्रोवाच सांजलिः ।
'[१४]आपृच्छे त्वां महाराज! पश्य त्वं कुशलेन माम्. ॥ १०९

---

१. आज्ञाय=जाणून. सुमंत्रद्वारा राजाची आज्ञा किंवा शासन जाणून. २. रामप्रयाणश्रवणानें रडून रडून ज्याचे नेत्र आरक्त झाले होते अशा राजस्त्रिया. ३. महिष्या सहिता समहिषी तया । अर्धसहिता सार्धा । तद्विधा त्रिशती. पट्टमहिषी कौसल्येबरोबर असलेल्या साडेतीनशें राण्यांनीं वेष्टिलेला राजा दशरथ. [स० ३४ श्लो० १३.] दशरथाला साडेतीनशें बायका होत्या असें स्पष्ट आहे. [स० ३९ श्लो० ३६.] ४. 'त्रिशतस्त्रीभिरावृतः' इति वा पाठः. ५. उठला. ६. स० ३४ श्लो० १६ पहा. ७. आरात्=दूरतः दुरूनच, वेगानें पुढें धांवला, परंतु दुःखावेगानें मोह पावून मध्येंच पडला. ८. तम् ज्याच्या आलिंगनाची इच्छा केली होती त्याच्याजवळ. ९. असंप्राप्य=न पोहोंचून. १०. तमः शोकः तेन. ११. स० ३४ श्लो० १९ पहा. १२. पुंलिंगाचें प्रथमेच्या अनेकवचनाचें 'त्रि'शब्दाचें रूप. हें 'स्त्रिया पुमान् तस्कृतश्चेद्विशेषः' या नियमानें झालेलें 'एकशेषा'चें उदाहरण. ज्यांचीं स्त्रीलिंग व पुंलिंग रूपें एकाच मूळ शब्दापासून होतात असे शब्द एकत्र आले असतां पुंलिंग शब्दाचाच सर्वांबद्दल उपयोग करितात. जसें:—हंसी च हंसश्च हंसौ, वृद्धा च वृद्धश्च वृद्धौ; त्याप्रमाणेंच एकश्च एकश्च एका च त्रयः. १३. लब्धा संज्ञा चेतना येन सः. वाल्मीकिरामायणांत किंवा **मो**रोपंताच्या रामायणांत कैकेयीच्या वर मागण्यांत चतुरता दिसत नाहीं. मुरारिकवीनें या प्रसंगीं कुशलता दाखविली:—'अस्त्वेकेन वरेण वत्स भरतो भोक्ताधिराज्यश्रियः यात्वन्येन विहाय कालहरणं रामो वनं दंडकाम्. १४. स० ३४ श्लो० २३-२४ पहा.

मां **रा** जन्नियमन्वेतु[1] **जा**नकी भवदाज्ञया, ।
लक्ष्मणं चानुजानीहि वार्यमाणौ न चेच्छतः.' ॥ ११०

स **म** हीश उवाचैनं, '**कै**केय्या वरदानतः ।
[2]मोहितं मां निगृह्य[3] त्वं भव **राम**! भुवः पतिः.' ॥ १११

प्रां **ज** लिस्तमुवाचासौ **राम**ः सत्यपराक्रमः ।
'भवान् वर्षसहस्राय महाराज[4]! धरापतिः ॥ ११२

प्रि[5] **य** कृद्दंडकारण्यं, राज्यं नाद्य, मुदे मम. ।
तव पादौ ग्रहीष्यामि प्रतिज्ञान्ते[6] पुनः पितः!' ॥ ११३

'र **ज** नीं त्वमिमामेकां[7] पुत्र! मा गच्छ सर्वथा ।
त्वया सहाहं भोक्ष्यामि[8]' दीनो राजाब्रवीदिति. ॥ ११४

'प्रि **य** वत्सैतदाश्चर्यं[9] नैव ज्येष्ठः सुतो मम ।
[10]अपानृतकथं यत्त्वं तातं मां कर्तुमिच्छसि[11].' ॥ ११५

तं **रा** मः प्राह, 'ये मेऽद्य[12] न गुणाः श्वस्तु ते पितः! ।
वृणे गमनमेवातः सर्वकामाप्तिरत्र मे. ॥ ११६

---

१. 'तस्यां चीरधरश्चतुर्दशसमास्तिष्ठत्वसौ तं पुनः सीतालक्ष्मणमात्रकात् परिजनादन्यो न चानुव्रजेत्. ' २. निरुत्तरतया शोकपरवशो जातः. ३. बद्ध्वा अयोध्यायां त्वमेव स्वभुजवैभवेन राजा भव. [स० ३४ श्लो० २६.] ४. आपण अद्यापि बहुत वर्षें राज्य करावें, आपण अनेक काळपर्यंत राज्य चालवावें, असें न केलें तर आपलें वरदान असत्य होऊन आपणावर नरकपातप्रसंग गुदरेल—असा भाव. ५. 'प्रियकृत्' हें हेतुगर्भविशेषण आहे. वनगमनाज्ञा रामाला प्रियच होती. 'हे प्रियकृत्! अद्य दंडकारण्यं मम मुदे (भवति) न राज्यम्' असा अन्वय. ६. प्रतिज्ञासमाप्तौ. ७. स० ३४ श्लो० ३३ पहा. ८. भोक्ष्यामि=भोक्ष्ये=भोजन करीन, वस्तूंचा उपभोग घेईन. 'भोक्ष्यामि' हा प्रयोग अशुद्ध दिसतो, कारण 'भुजोऽनवने आत्मनेपदम्' या सूत्रानें आत्मनेपद पाहिजे. 'पालन' अर्थ असेल तर हा धातु परस्मैपदी होतो, अन्यथा होत नाहीं. 'एकाहं दर्शनेनापि साधु तावच्चराम्यहम्' असें वाल्मीकिरामायणांत आहे. [स० ३४ श्लोक ३३.] ९. 'त्वम् माम् अपानृतकथम् कर्तुम् इच्छसि इति यत् आश्चर्यं नैव यतो ज्येष्ठो (गुणैः वयसा च) सुतोऽसि त्वम्.' दशरथराजाचा भाव हाच कीं ज्येष्ठ पुत्रानें पित्याला सत्यप्रतिज्ञ करणें हा धर्म ठीकच आहे, यांत नवल कांहीं नाहीं. १०. अपानृतकथम्=अपगता अनृता कथा यस्मात् तम्=अपगतानृतवचनम् सत्यप्रतिज्ञम् इत्यर्थः. ११. स० ३४ श्लो० ३८ पहा. १२. राजानें एकरात्र मजबरोबर रहा असें म्हटलें, कैकेयीनें तर त्याच दिवशीं जाण्याची आज्ञा केली. हें मनांत आणून राम म्हणतो कीं, 'प्रतिज्ञापालनाचे गुण जे मला आज मिळतील ते उद्यां मला कोण देणार? उद्यां जाण्यांत अधर्म होणार, करितां वनाला जाण्याचीच मी आतां इच्छा करीत आहें, त्यानें माझे सर्व मनोरथ पूर्ण झाले असें समजतों.' 'अद्य ये मे गुणाः ते तु श्वः न'—असा अन्वय.

वि[1] **म** र्शो मास्तु, [2]वसुधा **भ**रताय प्रदीयताम् ।
भवान्सत्यप्रतिज्ञोऽस्तु वनं गच्छाम्यहं पितः !' ॥ ११७

स **श्री** मान्सुतमालिंग्य [3]श्रुत्वैवं [4]मूर्च्छितोऽभवत्. ।
देव्यः समस्ता रुरुदुः **कै**केयीं [5]तामृते भृशम्. ॥ ११८

क्रू **रा** मनार्यां **कै**केयीं **सु**मंत्रः प्राह, 'किं त्वया ।
प्रारब्धं ? व्यसने देवि ! [6]मा मज्जय **र**घोः कुलम्. ॥ ११९

न **म** हीं **भ**रतो जातु त्रातुमर्हो[7]ऽग्रजे सति, ।
वयं तत्र गमिष्यामो यत्र **रा**मो गमिष्यति. ॥ १२०

द्वि **ज** स्ते [8]विषये कश्चि[9]न्नानार्ये ! वस्तुमर्हति, ।
[10]पतिघ्नीं त्वामहं मन्ये कुलघ्नीमपि [11]चांततः. ॥ १२१

त्वं **यं**[12] त्पत्युर्न मरणाद्भीता न्हीता महाजनात् ।
[13]दुःशीलं तव मन्येऽहं यथा मातुस्तथैव हि ॥ १२२

धी **रां**[14] वदंति [15]निंबान्न स्रवेत्[16]क्षौद्रं न तन्मृषा ।
पितॄन्[17]समनुजायंते [18]नरा, [19]मातरमंगनाः' ॥ १२३

---

१. विचार, संदेह. २. सर्वथा वसुमती भरताय दीयतामित्यर्थः. ३. रामाचें पूर्वोक्त भाषण ऐकून. ४. मूर्च्छा संजाता अस्य इति मूर्च्छितः । 'तारकादिभ्यः इतच्' । ५. त्या प्रसिद्ध कठोरहृदयाच्या कैकेयीशिवाय. ६. मा मज्जय=बुडवूं नकोस । 'मस्ज् (मज्ज्)' णिजन्त धातूचें 'लोट्' लकाराचें रूप. ७. रामे. ८. तुझ्या देशांत. ९. कश्चित् न अनार्ये. १०. 'कर्मणि टक् (हन्तेः)–' । 'गमहन' इत्यादिना उपधालोपश्च; तेन स्त्रियाम् पतिघ्नी इति. ११. शेवटीं. १२. 'त्वं यत् पत्युः' इत्यादि वाल्मीकिरामायणांत नाहीं. येथें मोरोपंताची चतुरता व्यक्त होते. १३. तुझ्या आईप्रमाणेंच तुझेंही दुःशील (वाईट स्वभाव) आहे असें मी समजतों. १४. विद्वान्, पंडित. १५. कडु निंबापासून मध कधीं उत्पन्न व्हावयाचा नाहीं असें सुज्ञजन म्हणतात तें मिथ्या नव्हे. १६. क्षुद्राभिः सरघाभिः (मधमाशांनीं) निर्वृत्तम् क्षौद्रम्=मधु । 'मक्षिकाः कपिलाः सूक्ष्माः क्षुद्राख्यास्तत्कृतं मधु । मुनिभिः क्षौद्रम् कथ्यते. १७. अश्वपति राजाला एका ऋषीनें वर दिला होता, त्या योगें राजाला सर्व प्राण्यांची भाषा समजत असे, मात्र त्याला समजलेली गोष्ट जर त्यानें दुसऱ्याला कळविली तर त्याला तत्काल मरण होतें. एके प्रसंगीं राजा शय्येवर निजला असतां त्यानें जृंभक नांवाच्या पक्ष्याचा शब्द ऐकला. त्यामुळें त्याला हंसूं आलें. तें पाहून कैकेयीच्या आईनें हंसण्याचें कारण जाणण्याचा भारीच हट्ट धरला. तेव्हां राजानें सांगितलें कीं, 'कारण सांगितल्यास मला मरण येईल.' त्यावर राणी म्हणाली, 'शंस मे जीव वा मा वा न मां त्वं प्रहसिष्यसि.' त्यावेळीं वर देणाऱ्या ऋषीच्या सांगण्यावरून तिला महालांतून घालवून दिलें. [वा० रा० अयो० स० ३५ श्लो० १७-२६.] १८. नराः पुत्ररूपाः इत्यर्थः. १९. बापासारखा मुलगा होतो व मातेसारखी मुलगी होते–असा जो लौकिक प्रवाद आहे तो खरा दिसतो. [स० ३९ श्लो० ३६.]

[illegible] SARASWATHI [illegible] TANJORE

स **म** क्षं नृपतेरित्थं **सु**मंत्रकृतगंर्जना[1] ।
न तत्याजाग्रहं दुष्टा;ऽब्रवीद्दशर[illegible]. ॥ १२४

'रं **ज** नायास्य सुहृदो वणिजो वारयो[2][illegible] ।
सेना व्याधाश्च निर्यांतु धनवस्त्रा[3][illegible]' ॥

भ **य** माप्या[4]त्रपोवाच, 'नृपैवं क्रियते यदि [illegible]
निःसारं **भ**रतो राज्यं शून्यं नाभिप्रपत्स्यते.' ॥ १२६

तां **ज** गत्यधिपः प्राह, 'पूर्वमेव ममाहिते ! ।
सर्वं त्यक्त्वा वनं **रा**मो यात्वित्येवं न किं वृतम् ?' ॥ १२७

सा **य** शस्कारिणी प्राह, 'तव वंशेऽसमंजसम्[5] ।
यथा तत्याज **स**गरस्त्वमप्येनं तथा त्यज.' ॥ १२८

स **रा** जा तद्वचः श्रुत्वा तां 'धिगि'[6]त्यब्रवीत्तदा. ।
कैकेय्याः सेवकजनः सर्वोपि व्रीडितो[7]ऽभवत्. ॥ १२९

तां **म** हामात्र[8]उद्रोषः[9] **सि**द्धार्थो[10]ऽप्यब्रवीत् हितम् ।
तदप्यणु प्रभोः पादानतया[11] न तया श्रुतम्. ॥ १३०

---

१. सुमंत्रेण कृता गंजना अवज्ञा निंदा वा यस्याः सा. २. वारस्य जनसमूहस्य योषित् साधारणत्वात् । ताः वारवध्वः. ३. 'सुमंत्राच्या भाषणाचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं असें पाहून राजा दशरथ त्यास म्हणाला, सुमंत्रा, रामाबरोबर जाण्याकरतां चतुरंग सेना तयार कर. सैन्याबरोबर गाणारे वाजविणारे वगैरे करमणूक करणारे लोक पाठवावे. तसेंच अनेक प्रकारचे व्यापारीही पाठवावे. मल्ल बरोबर द्यावे, अनेक शस्त्रें, गाड्या वगैरे बरोबर असावीं. रानांतील माहितगार पारधी बरोबर पाठवावे. याप्रमाणें राम अरण्यांत गेला असतां त्यास राज्याची आठवण होणार नाहीं. धान्याचीं कोठारें आणि द्रव्याचा खजिना रामाच्याबरोबर द्या, म्हणजे पुण्यक्षेत्रांच्या ठायीं दानधर्म करून ऋषींसहवर्तमान वनांत सुखानें राहील. भरत राज्य करील, राम अरण्यांत सुखानें राहील.' [दाशरथिरामचरितामृत–पृ० ११७]. ४. भयम् आप्य अत्रपा (निर्लज्जा) उवाच; त्रपा=लज्जा. ५. असमञ्जस किंवा असमञ्ज हें सगराच्या ज्येष्ठ मुलाचें नांव. त्याची नांवाप्रमाणें करणी असे, तो पौरांच्या मुलांना सरयू नदींत बुडवीत असे. याकारणास्तव प्रजापालनदक्ष सगर राजानें त्याला राज्यांतून घालविलें, अशी कथा आहे. [वा. रा. अयो० स. ३६ श्लो० १९–२३] ६. स्वप्रतिश्रुतातिरिक्तप्रलापाद्राज्ञो धिगित्युक्तिः. ७. सर्वस्वामिन्या असम्बद्धप्रलापात् व्रीडितः इति तिलककृतः । ८. महामात्रः=प्रधानामात्यः. । 'मन्त्रे कर्मणि भूषायाम् वित्ते माने परिच्छदे । मात्रा (अवधारणम्) तु महती येषाम् महामात्रा स्तुते स्मृताः ।' ९. उद्गतो रोषः क्रोधो यस्य सः; संजातक्रोधः. १०. सिद्धार्थ नांवाचा प्रधानामात्य । ११. लज्जित होऊन महाराजांच्या पायां पडून कैकेयीनें थोडेसें देखील प्रधानाच्या सांगण्याप्रमाणें केलें नाहीं असा अर्थ. 'प्रभोः पादानतया' इत्यत्र 'सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः ।'

'स **श्री** मान् सगरः पौरबालघ्नं सूनुमत्यजत् ।
राम: किमकरोत्पापं येनैवमुपरुध्यते? ॥ १३१

न **रा** घवे वयं दोषं पश्यामो, यदि पश्यसि ।
त्वमद्य ब्रूहि तत्त्वेन, तदा रामो विवास्यते' ॥ १३२

तां **म** नुष्येश्वरोऽथाह, 'भुंक्ष्व राज्यं यथासुखम् ।
अनुव्रजिष्याम्यद्याहं रामं सर्वैर्जनैः सह'. ॥ १३३

'रा **जं**[2] न्मे त्यक्तराज्यस्य किं सैन्येन धनेन वा ।
त्यक्त्वा गजं कः कक्ष्यायां[3] कुरुते मानसं[4] कृती[5] ॥ १३४

स्व **य** मेवानुजानामि[6] सर्वं प्रीतेन चेतसा ।
खनित्रपिटके[7] चोभे चीराण्येवानयंतु[8] मे.' ॥ १३५

सा **रा** म इत्युक्तवति स्वयं[9] केकयकन्यका ।
चीराण्याहृत्य तं प्राह, 'परिधत्स्वे'[10]ति निस्त्रपा. ॥ १३६

स **म** हार्हमवक्षिप्य सूक्ष्मं वासो रघूत्तमः ।
मुनिवस्त्रमवस्ताथ[11] लक्ष्मणोऽप्युरुलक्षणः ॥ १३७

न[12] **ज** ग्राह न सा चीरं सीता कौशेयवासिनी,[13] ।
परं तत्प्रेक्ष्य संत्रस्ता पृषती[14] वागुरामिव.[15] ॥ १३८

भ **य** लज्जाकुला राममुवाचाकुशला[16] सती ।
'कथं नु चीरं बध्नंति मुनयो बनवासिनः' ॥ १३९

नि **ज** कंठे सती कृत्वा चीरं तस्थौ, तदा प्रभुः[17] ।
तस्या बबंध तत्तूर्णं[18] कौशेयस्योपरि स्वयम्. ॥ १४०

---

१. हट्ट किंवा आग्रह धरितेस. २. हें रामाचें भाषण दशरथाला उद्देशून आहे. ३. कक्ष्या=गजमध्यबन्धन रज्जुः इति तिलके जेरबंद इति भाषायाम् । ४. हत्ती दिल्यावर त्याची दोरी देत नाहीं असें मनांत आणून काय उपयोग? 'विक्रीते करिणि किमंकुशे विवाद:' हा समानार्थक चरण जाणावा. ५. कृती=शहाणा, समजदार मनुष्य. ६. अनुजानामि=मातृप्रीतये भरताय ददामि. ७. कुदळ आणि टोपली. ८. वल्कलें. ९. एतत्पर्यन्तं मन्थराप्रेरितं सिद्धं कृत्वा ब्राह्मणशापप्राप्त लोकासूयाविषयत्वसम्पादकं कर्म कैकेय्यारभते—स्वयंचीराण्याहृत्य प्राह परिधत्स्व. इति तिलके. १०. परि+धा+लोट् स्व=हीं वल्कलें नेस. ११. अवस्त=परिधान केलें. अ+वस्+लङ् त. वस् आच्छादने अदादिः, आत्मने० सक० सेट् । १२. ग्रहणदार्ढ्याय नञ्द्वय प्रयोगः. ग्रहण केलें नाहीं असें नाहीं, तर ग्रहण केलें च परंतु इत्यादि. १३. कौशेयं वस्ते या सा. १४. पृषती=मृगी. १५. वागुरा=जाळें. १६. अपरिचयात् चीरबन्धनेऽनिपुणा. १७. रामचन्द्रः श्रेष्ठ इत्यर्थः. १८. सीता वल्कल गळ्याशीं घेऊन उभी होती तेव्हां राम तें घेऊन लुगड्यावरून स्वतः नेसवून दाखवूं लागला.

न **य** नै मुंमुचुस्तोयं तदा **रा**मस्य मातरः ।
ऊचु, 'वत्स ! नियुक्तेयं वनवासे न, मा नय'. ॥ १४१

धी **रा** प्रणीर्वसिष्ठस्तां निर्भर्त्स्यानयमास्थिताम् ।
कैकेयीमब्रवीत् क्रुद्धः सबाष्पो नयधर्मवित्. ॥ १४२

'न **म** हीं **भ**रतः पित्रा [1]दत्तां शास्तुमिच्छति ।
[2]त्वयि वा पुत्रवद्वस्तुं यदि जातो [3]महीपतेः' ॥ १४३

स **श्री** मानेवमुक्त्वा तां बहु सद्वृत्त[4]वर्जिताम् ।
सीतामप्याह, 'वत्से ! त्वं चीरं मा स्पृश [5]जातुचित्.' ॥ १४४

गु **रा** वेवं वदत्यार्तो राजा धिक्कृत्य तां खलाम् ।
तस्थाववाक्[6]-शिरास्तूष्णीं **रा**मस्तमिदमब्रवीत्. ॥ १४५

'म **म** धार्मिक मातेयं **कौ**सल्या त्वां न [7]गर्हते ।
मया हीनामिमां देव ! भूयः [8]संमंतुमर्हसि' ॥ १४६

रा **ज** श्रेष्ठ इति श्रुत्वा वनं संप्रस्थितं सुतम् ।
नाशक्नोद्द्रष्टुमत्यार्तो विललापातिवत्सलः ॥ १४७

'अ **य** सा घटितं नूनं हृदयं मे न [10]दीर्यते, ।
वि[11]वत्सा बहवो जीवा कृता[12]स्तन्मामुपस्थितम्.' ॥ १४८

---

१. अदत्ताम्=प्रीतिपूर्वंगदत्ताम् किन्तु त्वन्निर्बन्धेन दत्ताम् । २. त्वयि वा परंपराप्राप्त-धर्मनाशिकायामतःपरं पुत्रवद्वस्तुं नार्हति । कुतस्तत्राह–यदीति । यदीत्यसंदेहे संदिग्धवचनम् । 'वेदाश्चेत् प्रमाणम्' इतिवत् । वसिष्ठाच्या म्हणण्याचा भाव कीं राजानें जर प्रीतीनें राज्य दिलें नाहीं तर भरताला राज्य करण्याचा अधिकार नाहीं; दुसरें, 'पितॄन् समनुजायन्ते नरा' हा न्याय जर खरा असेल तर अधर्मानें वागणारी जी तूं त्या तुजपाशीं भरत राहण्याला योग्य नाहीं व तो रहावयाचाही नाहीं. ३. भरत जर राजाच्या पोटचा खरा असेल तर तो तुझ्या ठिकाणीं पुत्रासारखा वागणार नाहीं. ४. सदाचारहीनां. ५. कदापि. ६. अवाक् शिरो यस्य सोऽवाक्शिराः, ज्यानें खालीं मान घातली आहे असा. ७. तुला दोष देत नाहीं. ८. हिचा चांगला मान राखणें उचित आहे. ९. 'अयस्' हा हलन्त नपुंसकलिङ्ग शब्द आहे. १०. 'दॄ' धातु दिवादिगणीय परस्मैपदी आहे, या करितां 'दीर्यति' असा पाठ पाहिजे, किंवा 'दीर्यते' हें 'कर्मकर्तृवाच्या'चें उदाहरण आहे असें मानलें पाहिजे. जी क्रिया कर्तृद्वारा व्हावयाची तीच जर कर्मद्वारा अनायासें घडून येत असेल तर त्यावेळीं 'कर्मकर्तृ' वाच्याचा प्रयोग होतो; जसें, काष्ठं भिद्यते । काष्ठ कर्त्याच्या साहाय्याशिवाय म्हणजे आपोआप मोडतें असा वरील उदाहरणाचा अर्थ. 'कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्' कर्मस्थफलसमानाधिकरणव्यापारो यत्र धात्वर्थो विवक्ष्यते तत्र कर्मकर्तृव्यवहारः 'न विदीर्ये कठिनाः खलु स्त्रियः' [कुमारसं० स ४ श्लो० ५]. ११. वियोजिता वत्साः पशुशिशवो येषाम् ते विवत्साः. १२. तें पातक.

न **रा** धिपो विलप्यैवं **सु**मंत्रं प्राह, 'मे रथम् ।
आनय त्वमितो नेतुं **रा**मं जनपदांतरम्[1].' ॥ १४९

स **म** यज्ञस्तथा चक्रे तं पुनः प्राह पार्थिवः ।
'रथे स्थापय **जा**नक्या वासांस्याभूषणानिच.' ॥ १५०

रा **ज** पुत्रीं नतां श्वश्रूः **कौ**सल्या मणिभूषणैः ।
भूषयित्वा समालिंग्य साश्रु प्राह मनस्विनीम्. ॥ १५१

'प्र[2] **य** ता भज भर्तारं पतिरेव गतिः स्त्रियः ।
तव देव समस्त्वेष सधनो निर्धनो[3]ऽपि वा. ॥ १५२

भ **ज** नीयोऽवमंतव्यो नायं प्रव्रजितो[4]ऽपि ते ।
जनकस्य[5] सुताऽसित्वं धर्मं जानासि शाश्वतम्.' ॥ १५३

सा **य**[6] ज्ञक्षितिसंभूता श्वश्रूं प्रोवाच सांजलिः ।
'करिष्ये सर्वमेवाहमार्या यदनुशास्ति माम्.' ॥ १५४

तां **रा** मः प्रांजलिः प्राह मातरं पुत्रवत्सलाम् ।
'अंबे[7]! मा दुःखिता भूत्वा येपश्यस्त्वं पितरं मम. ॥ २५५

स **म**[8] ग्रमिह संप्राप्तं मां द्रक्ष्यसि सुहृद्वृतम्[9] ।
सुप्तायास्ते[10] गमिष्यंति नव वर्षाणि पंच च.' ॥ १५६

---

१. अन्यो जनपदः जनपदान्तरम् । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः. २. पवित्रा, नियमयुक्ता. प्रयता इत्यादि कौसल्येचे बहुमोलाचे शब्द प्रत्येक सुज्ञ आईनें किंवा बापानें आपल्या आवडत्या मुलीला शिकवावे. त्याच प्रमाणें वनपर्वांतील द्रौपदीचा व सत्यभामेचा संवाद मुलींनीं नित्य लक्ष्यांत ठेवण्याजोगा आहे. [मोरोपंत–वनपर्व–अध्याय ६, आर्या ५७–६४] ३. 'सीते, पतीच्या लाडक्या असल्या तरी त्यावर संकट आलें म्हणजे ज्या त्याचा अनादर करूं लागतात, त्या बायकांला लोक वाईट म्हणतात. नवऱ्यानें पुष्कळ सुख दिलें असलें तरी त्याला थोडी अडचण आली कीं वाईट बायका त्याला त्रास देतात, केव्हां केव्हां त्याला टाकून देखील देतात. हा वाईट बायकांचा स्वभावच आहे. वाईट बायकांचा स्वभावच खोटा दुष्ट आहे. पति कुलवान्, विद्वान्, उदार, असा असला तरी त्यावर त्यांचें प्रेम नसतें. परंतु चांगल्या बायका असतात त्या पतीस देव असें मानतात सत्य, सुस्वभाव ज्ञान यांच्या योगानें पति त्यांस पवित्र वाटतो. यासाठीं तू पतीची अवज्ञा करूं नको. तो सधन असो किंवा निर्धन असो तुला पूज्यच आहे.' [दाशरथिरामचरितामृत पृ० १२१-१२२] ४. प्रव्राजित असा णिजन्त पाठ पाहिजे. 'प्रव्रजित' असा मूळांतील चांगला नाहीं, कारण कौसल्या जानकीला उपदेश करीत आहे कीं जरी रामाला वनवासाला पाठविला तरी तूं त्याचा यत्किंचितही आपमान करूं नकोस. 'एष स्वभावो नारीणामनुभूय पुरा सुखम् । अल्पा मायापदं प्राप्य दुष्यन्ति प्रजहत्यपि' तत्त्वया नावमन्तव्यः पुत्रः प्रव्राजितो वनम् । ५. ब्रह्मवेत्ता जो जनक त्याची आत्मजा. ६. वेदीगर्भसम्भवा. ७. 'अम्बा' शब्दाचें 'अम्ब' हें सम्बोधन. ८. भ्रातृभार्यासहितं समग्रश्रेयस्कं च। ९. राजत्वेन सुहृद्भिर्वृतम्. १०. सुप्तायाः इव चतुर्दशघटीवत् चतुर्दशवर्षाणि गमिष्यन्ति.

सु[1] **श्री** रेवं [2]प्रसूमुक्त्वा मातॄरन्या नतोऽब्रवीत्, ।
'[3]संवासात् प[4]रुषं किंचिदज्ञानादपि यत्कृतम् ॥ १५७

आ **रा** धने यत्[5]स्खलितं मातरः शीलभूषणाः ।
तन्मे स[6]मुपजानीत सर्वा[7]श्चामंत्रयामि वः.' ॥ १५८

स **म** स्तास्ता इति श्रुत्वा **रा**मस्य प्रांजलेर्गिरम् ।
रुरुदुर्वत्सला [8]रामास्तस्मै प्रददुराशिषः. ॥ १५९

व्य **ज** नानिलशीतांबुहृतमोहं धरापतिम् ।
नत्वा **सौ**मित्रि**सी**ताभ्यां सह **रा**मो विनिर्ययौ. ॥ १६०

प्र **यं**[10] त्नात्प्रणतं पुत्रं **सु**मित्रा पुत्रवत्सला ।
'[11]रामं **द**शरथं विद्धि मां विद्धि **ज**नकात्मजाम् ॥ १६१

त्वं **रा** जधानीमटवीं विद्धि **श**त्रुघ्न[12]पूर्वज !' ।
[13]अश्रुपूर्णमुखीत्याह प्रस्थितं निर्जनं वनम्. ॥ १६२

[14]अ **म** लात्मा 'तथे'त्युक्त्वा नत्वा सर्वा नृपांगनाः ।
रामेण **सी**तया सार्धमारुरोह रथोत्तमम्. ॥ १६३

'व्र **ज** तूर्णं'मिति प्राह **सु**मंत्रं **रा**म आत्मवान् ।
यं [15]जनेशो जनश्चापि 'क्षणं तिष्ठे'त्यचोदयत् ॥ १६४

प्रि **य** पुत्राननं द्रष्टुमुत्थाय द्वारमागतः ।
[16]गच्छत्येव द्रुतं **रा**मे पपात भुवि भूपतिः. ॥ १६५

न **ज** नन्या न तातस्य न मित्राणां तथा वचः ।
[17]तत्पूर्वं मानयामास **रा**मः श्रुत्वा[18]प्यकर्णवत्. ॥ १६६

---

१. शोभना श्रीर्यस्य स रामः २. प्रसूते या सा प्रसूः जननी इत्यर्थः ताम्ः ३. संवासः=सहवासः. ४. परुषम् उक्तमित्यर्थः । ५. चुकी. ६. क्षमा केली असें म्हणा । क्षान्तमित्यनुजानीतेत्यर्थः। ७. 'आमन्त्रयामि' (आमन्त्रये.) हा आर्ष प्रयोग आहे. ८. स्नेहयुक्ताः स्त्रियः । ९. व्यजन+अनिल+शीत+अंबु+हृत+ मोह+द्वि० प्र०=पंख्याचा वारा व थंड पाणी यांच्या योगानें ज्याची मूर्च्छा गेली आहे त्याला. व्यजनानिलश्च शीताम्बु च व्यजनानिलशीताम्बुनी ताभ्याम् हतो मोहो यस्य स तम्. १०. प्रयासानें. ११. रामाला दशरथ समज, सीतेला मज प्रमाणें मान, अटवीला अयोध्या समज. १२. शत्रुघ्नपूर्वज=शत्रुघ्नाग्रज । १३. अश्रुभिः पूर्णं मुखं यस्याः सा अश्रुपूर्णमुखी अश्रूपूर्णमुखा वा ताम्. 'अवयवात् बहुव्रीहौ वा' इति नियमात्. १४. विमलमानसः (लक्ष्मणः). १५. नरेश, राजा दशरथ. १६. गच्छति=गम् (गच्छ)+शतृ+सप्त० प्र० भावे सप्तमी 'यस्य च भावेन भाव लक्षणम्' इति नियमात्. गच्छत्येव=जातां च. एवकारोऽत्राविलम्बं सूचयति । १७. तत्पूर्वं वचः=क्षणं तिष्ठ क्षणं तिष्ठेत्येतत् पूर्वं यस्मिंस्तत् वचः । १८. न कर्णौ विद्येते यस्य स तद्वत्, बधिरवत् इत्यर्थः ।

शे **य** नं चरमं मत्वा स्त्रियो रुरुदुरुच्चकैः ।
कौसल्या पतिमुत्थाप्य समाश्वासयदाकुलम् ॥ १६७

सा **रा** ज्ञ्यस्य भुजं धृत्वा दक्षिणं मंदिरांतरे ।
नेतुं प्रचलिता वामं **कैं**केयी चार्थलालसा. ॥ १६७

अ **म** नोज्ञचरित्रां तामाह राजा, 'न मां स्पृश ।
नाहं त्वां द्रष्टुमिच्छामि न त्वं भार्या न बांधावी. ॥ १६९

स **श्री** लाभात्प्रतीतः स्याद्भरतश्चेद्दुराशये ! ।
यन्मे प्रदद्यात्प्रीत्यर्थं मा मां तद्दत्तमन्वगात्. ॥ १७०

का **रा** मे बत! **कै**केय्या गेहमेतदसंशयम् ।
मां **राम**मातुः सदनं नयन्त्वित्यब्रवीन्नृपः. ॥ १७१

स **म** हिष्या गृहे नीतः शायितः शयनोत्तमे ।
अपश्यद्**रा**मरहितं तदचंद्रमिवांबरम्. ॥ १७२

र **ज** न्यां चिंतयन् **राम**ं भुजमुद्यम्य भूपतिः ।
ऊच्चैः स्वरेण प्राक्रोश'द्धा! **राम**! विजहासि नौ ॥ १७३

---

१. चरमं शयनम्=Last Sleep.=अखेरची झोंप. २. उद्+स्था+णिच् (पुगागम)+ल्यप् । 'उदः स्थाः स्तम्भोः' या नियमानें 'स्' चा लोप झाला. ३. प्रचलिता इत्यत्र 'गत्यर्थाकर्मके' त्यादिना कर्तरि क्तः । ४. अर्थविषये लालसा यस्याः सा. । वाल्मीकि रामायणांत 'पार्श्वे' असा पाठ 'वाम' या बद्दल आढळतो, तो बरा आहे; कारण पुढील श्लोकांत राजानें मला स्पर्श करूं नकोस असें सांगितल्यामुळें अर्थलालसा कैकेयी केवळ डाव्या बाजूकडे होऊन चालूं लागली. कैकेयीनें राजाचा डावा हात धरल्यावर 'मला स्पर्श करूं नकोस' असें म्हणणें विशेष चांगलें नाहीं. तथापि आहे त्यांतच संतोष मानला पाहिजे. ५. न मनोज्ञं मनोहरं चरित्रं यस्याः सा ताम्. मनो ज्ञापयति बोधनाय प्रवणीकरोति इति मनोज्ञम्. । वर सांगितलेला मनोहर वस्तूचा नैसर्गिक धर्मच आहे. ६. स्नेहेन बध्नाति इति बन्धुः, बन्धुरेव बान्धवः; स्त्रियाम् बान्धवी. ७. हे दुष्टे! राज्यलक्ष्मीप्राप्तीनें भरताला जर संतोष झाला असेल तर त्यानें माझें उत्तरकार्य देखील करूं नये. ८. प्रतीतः=हृष्टः. ९. दुष्टः आशयः यस्याः सा तत्सम्बुद्धौ दुराशये पापाशये पापनिश्चये. १०.'यन्मे प्रदद्यात् प्रीत्यर्थं 'याचे जागीं 'यन्मेस दद्यात् पित्रर्थं' असा वाल्मीकि रामायणाचा पाठ आहे. 'पित्रर्थं' याचा अर्थ 'तिलक'टीकेंत 'पितृत्वप्रयुक्त श्राद्धार्थं असा' दिला आहे. ११. 'मा अन्वगात्' यांत 'न माङ्योगे' या नियमानें 'अगात्' यांतील 'अ' चा लोप होणें योग्य होतें. 'इणोगा लुङि 'या नियमानें 'इ' धातूचा 'गा' असा आदेश लुङ् लकारांत होतो. १२. 'कारामेबते' त्यादि वाल्मीकि रामायणांत नाहीं. १३. कारा=बन्धनागार, बंदिशाळा. १४. गेह=मंदिर, गृह. १५. तत्=कौसल्याभवनम्. १६. अचन्द्रम्=नास्ति चन्द्रो यस्मिंस्तत्. 'अपश्यत् भवनं राजा

तं **य** शस्विनमत्यात्प्त[1]मयोध्यां पुनरागतं ।
दृष्ट्वालिंग्य भविष्यंति प्रहृष्टा ये त उत्तमाः[2]' ॥ १७४

न **रा** धीशो वदन्नित्थं महिषीमाकुलोऽब्रवीत्, ।
'न त्वां पश्यामि **कौ**सल्ये! साधु मां पाणिना स्पृश[3] ॥ १७५

म **मं**[4] देव्यलिनी पद्मं महावातहृतं यथा ।
वत्सं तेऽनुगता दृष्टिरद्यापि **न** निवर्तते.' ॥ १७६

सा **ज** नन्यपि **रा**मस्य विललापाकुला शुचा ।
'सभार्यं सानुजं **रा**मं पश्येयं किमहं नृप! ॥ १७७

दें[5] **य** या त्यक्तया नूनं मया राजन् पुरा बलात् ।
वत्सेषु पातुकामेषु मातॄणां शातिताः[6] स्तनाः. ॥ १७८

द्वि[7] **ज** राजमिवाल्हादप्रदं विद्याविशारदम् ।
नैकपुत्रा विना पुत्रमहं जीवितुमुत्सहे.' ॥ १७९

व **य** स्ये व प्रिया साध्वी **सु**मित्रा **रा**मसंस्तवैः ।
शमयामास **कौ**सल्याशोकमग्निमिवांबुभिः. ॥ १८०

ची **रा** जिनधरं **रा**मं गच्छंतमपराजितम् ।
सी[8]तेवा[9]नुगता लक्ष्मीस्तस्य[10] किं नाम दुर्लभं? ॥ १८१

हि **म** रश्मिस्तथा युक्तशीतोष्णोऽतिसुखोऽनिलः ।
शुचिं सेविष्यते **रा**मं न रविस्तापयिष्यति. ॥ १८२

नष्टचन्द्रमिवाम्बरम्.' असा आर्ष रामायणाचा पाठ आहे. १७. रज्यतेऽनेति 'रजनिः' अथवा 'रजनी'=रात्रिः, रात्रि, क्षणदा. पुत्रशोकामुळें राजाला क्षणदा देखील अक्षणदा झाली. । रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः' इति मनुस्मृतौ. 'उच्चैः स्वरेणे' त्यादि आर्षरामायणांत आहे.

१. अत्याप्तम्=अतिशय हित करणाऱ्याला. २. धन्या. ३. तूं आहेस हें समजण्याकरितां मला स्पर्श कर. राजाला कौसल्या जवळ नाहीं असा भास, त्याची दृष्टि व मन रामाचे ठायीं लीन होऊन गेल्यामुळें, झाला. ४. 'मम देव्यलिनी'त्यादि आर्षरामायणांत नाहीं. पुढील अर्ध आर्षरामायणांत आहे. ५. निर्दयया. ६. शातित=शो+णिच्+क्त. वासरांच्या तोंडांतून स्तन काढून घेतले. ७. द्विजानां चकोराणाम् राजा स्वामी तम् 'द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकर' इत्यमरः 'नैकपुत्रे'त्यादि आर्षरामायणांत आढळतें. ८. 'सीतेवे'त्यादि आर्षरामायणधृत पाठ. राम भगवदवतार असल्यामुळें त्याला कांहीं दुर्लभ नाहीं हें व्यक्त करण्याकरितां पुढील श्लोकांत सकलदेवसेव्यत्व सांगितलें आहे. ९. इवशब्द एवार्थे. १०. तस्य=तेन. 'तस्य' हा आर्षप्रयोग आहे. 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थ तृनाम् । इत्यनेन षष्ठीनिषेधः. [अष्टाध्यायी २ । ३ । ६९].

स **श्री** मान् **गा**धिजो यस्मै सर्वास्त्राण्याशिषो ददौ, ।
तस्य के न भविष्यन्ति नम्राः, सम्राट् तवात्मजः' ॥ १८३

पौ **रा** रामं पुरीं त्यक्त्वानुगताः सर्व एव ते ।
पांथा वटमिव श्रान्ता वार्योघा इव वारिधिम्. ॥ १८४

तं[3] **म** सातीरमागम्य पीत्वा तोयं द्रुमच्छदैः[4] ।
सूतानुजकृते[5] **रा**मः सुष्वाप शयने प्रभुः. ॥ १८५

स **ज** नान्वृक्षमूलेषु सुप्तानालोक्य दुःखितान् ।
अपृष्ट्वैव जगामाशु दर्शितोदग्गतिः[6] क्षणं. ॥ १८६

द **य** मानमपि त्यक्तस्नेहं मत्वा **र**घूत्तमम् ।
पौरा रुदंतो निःश्रीका**म**योध्यामगमन्[7] शनैः. ॥ १८७

प **रा** वृत्य विना **रा**ममागतान्स्वपतीन् स्त्रियः ।
रुदत्योगर्हयामासुरात्मजेष्वप्यनादराः. ॥ १८८

गो[8] **म**[9] तीमतरत्तीर्त्वा पूर्वं **वे**दश्रुतिं नदीम् ।
उत्तीर्य **स्यं**दिकां **रा**मः **को**सलानत्यगाद्द्रुतम्. ॥ १८९

श्री **ज** न्हुकन्यामगमन् मुन्याश्रमविभूषिताम् ।
शंकरस्य जटाजूटाद्[10]भ्रष्टां **सा**[11]गरतेजसा[12] ॥ १९०

भ[13] **य** घ्नीं संसृतेः प्राप्य[14] **शृं**[15]गवेरपुरं प्रति ।
तत्रेंगुदी[16]तरोर्मूले रथात्प्रभुरवातरत्. ॥ १९१

---

१. सम्राट्=चक्रवर्ती. २. वारिधिम्=जलधिम्. ३. "तमसा" हें नदीचें नांव आहे. या नदीवर रामानें पहिल्यानें मुकाम केला. [स० ४६ श्लो० ३२.] ४. द्रुमच्छदैः=पर्णैः. ५. सुतानुजकृते=सुमंत्र व लक्ष्मण यांनीं केलेल्या पर्णशय्येवर. ६. थोडा वेळ उत्तरेकडील मार्गानें लोकांला फसविण्यासाठीं जाउन पुनः दक्षिणेकडच्या मार्गाला वळले. एवढ्यानेंच लोक कसे फसले त्याबद्दल तिलककार ह्मणतातः—महामायाधिष्ठातुर्भगवत इयत्या क्रियया पौरमोहनं नाश्चर्याय इति मन्तव्यम्. क्षणं यावत् दर्शिता उदग्गतिर्येन सः सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः ७. अगमन्=गम्+लुङ् अन् । ८. वेदश्रुति । [स० ४९–श्लो० ९] गोमती [स० ४९–श्लो० १०] स्यन्दिका [स० ४९–श्लो० ११] ह्या नद्या उतरून कोसल देशाच्या सीमेपलीकडे आला. ९. गोमती=गोयुतानूपा. १०. जटाजूटात्=कपर्दात् । ११. सगरस्यापत्यं पुमान् सागरः भगीरथ इत्यर्थः । सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया । गरेण सह तेनैव तस्मात् स सगरोऽभवत् ॥ [अयो० स० ११०-श्लो० २४.] १२. तेजसा=तपसा १३. संसारप्रवाहाचें भय नाहींसें करणारी (गंगा) तिला. सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः १४. राम गंगेवर आला. [स० ५० श्लो० १२] १५. शृंगवेरपुरास आल्यावर तेथें निषादराज गुह हा त्याला भेटला. [स० ५० श्लो० २६] १६. इंगुदी=तापसतरुः=हिंगणबेट.

स्व **ज** नैः सह धर्मात्मा **राम**स्यात्म[1]समः सखा ।
गुहो राजा नि[2]षादानामाजगाम सं[3]मुत्सुकः. ॥ १९२
तं **य** शस्वी स्वयं **राम**ः समालिंग्याब्रवीदिति. ।
'प्रियैः पितु[4]र्हयैस्तृप्तैरहमंग[5]! सुपूजितः' ॥ १९३
स **रा** त्रावुदकं प्राश्य सुप्ते **रा**मे धरातले ।
गुहः सलक्ष्मणोऽतिष्ठद्विनिद्रश्चापबाणभृत्. ॥ १९४
र **म** णीयगुणः प्रातः **सु**मंत्रं बहु सांत्वयन् ।
'पितुः समीपं याही'ति प्रोवाच विरहातुरम्. ॥ १९५
स **श्री** मान् व[6]टदुग्धेन **गुहा**नीतेन **रा**घवः ।
सलक्ष्मणो जटाः कृत्वाऽतरन्नावा सं[7]मुद्रगाम्. ॥ १९६
[8]वं **रा** हादीन्मृगान् हत्वा चतुरः स कृताशनः ।
[9]न्यग्रोधमूले सु[10]प्त्वाथ प्रा[11]तर्निर्गत्य **रा**घवः ॥ १९७

---

१. आत्मसमः=प्राणसमः । २. निषाद=चण्डाल, शूद्रजातीच्या लग्नाच्या स्त्रीच्या पोटीं ब्राह्मणापासून झालेला मुलगा, पारशव. ३. 'राम गंगातटीं आला त्या वेळेस तेथें एका निषादनामक हीन जातीच्या राजाचें राज्य होतें. त्या राजाचें नांव गुह असें होतें. राम आपल्या देशांत आला आहे असें ऐकून तो राजा आपल्या वृद्ध प्रधानांस बरोबर घेऊन रामास भेटावयास आला. तो आला तेव्हां रामलक्ष्मणांनींहि त्याचा उत्तम सत्कार केला. परस्परांच्या भेटी होऊन कुशल प्रश्न झाल्यावर गुह म्हणाला, रामा, जशी अयोध्या तसेंच हें ठिकाण समजावें. आज्ञा कराल त्याप्रमाणें सर्व होईल. आपल्यासारखा पाहुणा आमच्या घरीं कधीं येणार? याप्रमाणें सांगून त्यानें भोजनाची उत्तम तयारी करविली. सर्व तयारी झाल्यावर तो पुनः रामास म्हणाला, महाराज, हें सर्व राज्य आपलें आहे. आपण स्वामी आणि आम्ही आपले सेवक. ही सर्व सिद्धता आपणासाठीं आहे. [दाशरथिरामचरितामृत-पृ १३३]. ४. बापाचे (दशरथाचे) फार आवडते घोडे तृप्त झाल्यानें माझें पूजन झालें–असें राम म्हणाला. ५. हे गुह. ६. वटदुग्ध=वडाचा चीक. ७. गंगानदीम्. [राम, सीता व लक्ष्मण हीं नावेंत बसून गंगेच्या पार आलीं.] ८. वराह वगैरे चार पशु मारून त्यांनीं भोजन केलें [वा० रा० अयो० स० ५२ श्लो० १०२] "मांसस्य वन्याहारान्तर्गतत्वात् च मृगहनने न दोषः मृगया धर्मकत्वात् च मृगहनने न दोषः । इति तिलके । ९. वटमूले. १०. लक्ष्मणानें सिद्ध केलेल्या तृणशय्येवर राम व सीता हीं निजलीं. ११. "दुसऱ्या दिवशीं प्रातः-काळ झाल्यावर गंगायमुनेच्या संगमाकडे जाण्याकरितां तीं तिघें पुढें चालूं लागलीं. तीं पुष्कळ वेळ चालत नानाप्रकारचे वनप्रदेश पहात प्रयागाजवळ आलीं; तेव्हां राम लक्ष्मणास म्हणाला, लक्ष्मणा, अग्निहोत्राचा धूम दिसत आहे यावरून प्रयागक्षेत्र जवळ आहे असें वाटतें. गंगा आणि यमुना यांचीं उदकें एकमेकांवर आपटल्यामुळें लाटांचा शब्द ऐकूं येत आहे. याप्रमाणें बोलत बोलत चालत अ-सतां तीं संध्याकाळच्या सुमारास प्रयागास पोंचलीं. प्रयागास भारद्वाज ऋषीचा आश्रम होता,

स **म** दर्शिनमर्चार्हं भरद्वाजं रघूद्वहः ।
प्रयागे सायमासाद्य ननाम परया मुदा. ॥ १९८

र **ज** नीमवसद्रामो भरद्वाजाश्रमेऽर्चितः ।
चित्रकूटमगात्तेन मुनिना प्रोक्तवर्त्मना. ॥ १९९

तौ **य** मस्य स्वसारं तां तीर्त्वा काष्ठैः कृतप्लवौ ।
तस्यास्तीरे निशां नीत्वा चित्रकूटं नगं गतौ. ॥ २००

त्यांतील पशुपक्षी धनुष्य धारण करणाऱ्या रामलक्ष्मणांस पाहून भिऊं लागले. कांहीं वेळ चालून भारद्वाज ऋषीच्या आश्रमास पोंचल्यावर रामानें ऋषीस आपली दर्शन घेण्याची इच्छा कळविली. ऋषीची परवानगी आल्यावर आश्रमांत जाऊन तिघांनीं ऋषीचें वंदन केलें. भारद्वाज ऋषि मोठा तपस्वी व ज्ञानी होता. ऋषि अग्निशाळेंत बसला आहे, भोंवतालीं शिष्यमंडळी बसली आहे, असें पाहून, मी दशरथ राजाचा ज्येष्ठ पुत्र राम, पित्याच्या आज्ञेनें कंदमूल भक्षण करून वनांत राहण्याकरतां आलों आहें. हा माझा कनिष्ठ बंधु लक्ष्मण, व ही माझी भार्या सीता हीं मजबरोबर वनांत रहाण्याकरितां आलीं आहेत वगैरे हकीगत रामानें कळविली. [दाशरथिरामचरितामृत पृ० १४१].

१. पूजार्हम्. २. भरद्वाज हा ऋषि बृहस्पतिपासून तज्ज्येष्ठ भ्राता उतथ्य याचे पत्नीचे (ममतेच्या) ठायीं झाला । ममतेच्या उदरांत गर्भ (दीर्घतमा) असतांही बलात्कारानें बृहस्पति मैथुन करण्यास प्रवर्तला. तेव्हां आंतील गर्भानें (दीर्घतमानें) या नव्या गर्भाला पायानें बाहेर लोटून दिलें. या गर्भाचें पोषण करण्याची ममतेची इच्छा नव्हती । त्यावेळीं आकाशवाणी झाली कीं ज्या अर्थी हा दोघांचा पुत्र (उतथ्याचा क्षेत्रज व बृहस्पतीचा औरस) आहे त्या अर्थी याचें भरण (पोषण) तुला केलें पाहिजे यास्तव त्याला "भरद्वाज" म्हणूं लागले. भर=बिभृहि, यतो द्वाजः ३. प्रयागराजाचें वर्णन असें आढळतें:—'श्रुतिः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं पुराणमप्यत्र परं प्रमाणम् । यत्रैव गंगा यमुना सरस्वती स तीर्थराजो जयति प्रयागः' ब्रह्मदेवानें सर्व तीर्थांची तुलना केली तेव्हां प्रयागतीर्थाचें पारडें खालीं बसलें म्हणून त्याला 'तीर्थराज' 'राजतीर्थ' 'प्रयागराज' असें नांव दिलें. राम प्रयागास जातो, तेथें भरद्वाजाकडे जातो. (स० ५४–श्लो० २–९.) प्रयागापासून दहा कोसांवर चित्रकूट पर्वत होता तेथें जाण्याचा विचार करतो. (श्लो० २८) एक रात्र भरद्वाजाकडे राहून नंतर मग चित्रकूटास जातो. (स० ५५–श्लो० १) लांकडांचे तराफ्यानें यमुना उतरून तिच्या दक्षिणेस येतो. (श्लो० १४–२२) प्रयागास आगगाडीनें जातांना वाटेंत माणिकपुर नांवाचें रेलवेस्टेशन लागतें. तेथून माणिकपुर–झांशी रेलवेनें गेलें असतां चित्रकूट लागतो. चित्रकूट हें विंध्याचें शिखर आहे. येथें मंदाकिनी नांवाची नदी आहे. प्रयागापासून पायरस्त्यानें चित्रकूट तीस कोश आहे. येथें अलीकडे अमृतराव साहेब व त्यांचे चिरंजीव विनायकराव साहेब रहात असल्यामुळें चित्रकूट महाराष्ट्रांत पुष्कळ माहित झाला आहे, व त्यामुळेंच येथें महाराष्ट्रीयांची वस्ती झाली होती. ५. मुनिना प्रोक्तवर्त्मना=मुनिप्रोक्तवर्त्मना । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । ६. यमस्य स्वसारम्=यमुनाम् । ७. सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । ८. प्लव=उडुप, नौका.

ध **रा** मरवरान्[1]नत्वा वाल्मीकिप्रमुखान्प्रभुः ।
तत्राकरोत्पर्णशालां लक्ष्मणो भ्रातुराज्ञया. ॥ २०१

स **म** स्तं रामवृत्तान्तं गुहचारै[2]र्निवेदितं ।
ज्ञात्वा सुमंत्रः साकेतं प्रययौ गाढदुर्मनाः. ॥ २०२

रा[3] **ज** मार्गेण सचिवः सुमंत्रः पिहि[4]ताननः ।
यत्र राजा दशरथस्तदेवोपययौ गृहम्. ॥ २०३

आ[5] **य** ताक्ष्यस्तु ता दृष्ट्वा सूतं रामं विनाऽगतम् ।
रुरुदुर्नृपतेर्भार्या, मूर्छितो न्यपतन्नृपः. ॥ २०४

र **ज** न्यामथ षष्ठ्यां[6] स शापं स्मृत्वा तमात्मनः ।
महिषीं कथयामास राजा दशरथः स्वयम् ॥ २०५

'क्षं[7] **य** प्रियेण सत्वानां निशायां शब्दवेधिना[8] ।
शूद्राकुक्षिभवो[9] वैश्यं[10]पुत्रो देवि ! मया हतः. ॥ २०६

मां **रा** ज्ञि! तत्पिता प्राह कुपितः पुत्रघातिनम्[11] ।
'यथाहं पुत्रशोकेन त्वमप्यार्तो मरिष्यसि' ॥ २०७

स **म** मासून् मुनेः शापः प्राप्तो हर्तुमसंशयम् ।
अंजलिं ते करोम्यद्य साध्वि! मंतुं[12] क्षमस्व मे.' ॥ २०८

---

१. भूसुरश्रेष्ठान्, ब्राह्मणश्रेष्ठान्. २. गुहाच्या गुप्त हेरांनीं सांगितलेलें. ३. राजयोग्यः मार्गः [मध्यमपदलोपी समासः] अथवा मार्गाणाम् राजा=राजमार्गः=घण्टापथः । "राजदन्तादिषु परम्" [अष्टाध्यायी २।२।३१।.] ४. अपि+धा+क्तः=पिहितः। 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा.' [सि० कौ० पृ० ४६] ज्यानें आपलें तोंड झांकून घेतलें आहे असा. ५. दीर्घलोचनाः स्त्रियः ६. दिनद्वयेन शृङ्गवेरपुरे रामागमनम्, तद्द्वितीय दिने गङ्गोत्तरणम्, तदा दिनत्रयं सुमन्त्रस्य तत्र स्थितिः, तत्र तृतीयदिवसे मध्याह्ने प्रयागतः आगतचारेभ्यो रामवृन्तातं लब्ध्वा ततः प्रस्थाय मध्येऽव'सानम्, ततः षष्ठेऽपराह्णेऽयोध्याप्रवेशः सुमन्त्रस्य, तदर्धरात्रे राज्ञो मरणमिति तिलककृतः ७. सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । सत्वक्षयप्रियेण इत्येव साधु । "वा प्रियस्य" (सि० कौ० पृ० ९१) या नियमानें वैकल्पिक परनिपात प्रिय शब्दाचा झाला । दुसऱ्या रीतीनें "प्रियसत्वक्षयेण" असें समस्त पद होईल. ८. प्रतिशब्दं लक्ष्यं कृत्वा विद्ध्यतीति शब्दवेधी तेन ९. शूद्राकुक्षौ भवो जन्म यस्य सः । [वा० रा० अयो० स० ६३ श्लो० ५०-५१] १०. श्रावणनामा. ११. पुत्रं हन्तुं शीलमस्येति पुत्रघाती तम् । १२. मन्तुम् =अपराधम्.

वि[1] **श्री**रत्याकुलो राजा 'हा! **रा**मेति' वदन् मुहुः ।
अर्ध[2]रात्रे स्मरन् पुत्रं जीवितांतमुपागमत्. ॥ २०९

तं **रा** त्र्यन्ते मृतं ज्ञात्वा रुरुदुः सकलाः स्त्रियः ।
भूयः शोकार्णवे मग्नं सर्वमन्तःपुरं पुरम्. ॥ २१०

तं **म** ह्याः पालकं तैल[3]द्रोण्यां संवेश्य साधवः ।
चक्रु**र्व**सिष्ठेनादिष्टाः सचिवाः कार्य[4]मस्य यत्. ॥ २११

स **ज** वेन पटून् दूतान् **व**सिष्ठः प्राहिणो[5]त्स्वयम् ।
गत्वा **भ**रत**श**त्रुघ्नावानिन्युस्ते पुरीं प्रति. ॥ २१२

प्र **य** तात्सप्तभिर्गत्वा दिनैस्तावद्भिरेव ते ।
दूता **भ**रत**श**त्रुघ्नावादाय पुनरागताः. ॥ २१३

त्व **रा** वानेत्य मातुः स ज्ञात्वा दुष्कर्म तत्तथा ।
गर्हयामास तां पापां **भ**रतो भरतो[6]रुषः ॥ २१४

'आ[7] **म** बुद्धेऽहिते! क्रूरे! भूरेषा तस्य धर्मतः ।
यः **कौ**सल्यासुतः श्रीमांस्त्वया**रा**मो विवासितः ॥ २१५

त्वं **ज** गन्निंद्यचरिता, **रा**मस्य त्वयि मातृ[8]धीः ।
अतोहं न त्यजामि त्वां दुष्टां तस्यै[9]व गौरवात्.' ॥ २१६

---

१. विनष्टा श्रीः शोभा यस्य सः विश्रीः । "नद्यृतश्च" (सि० कौ० पृ० ८५) या नियमानें 'क' पाहिजे होता. "विश्रीकः" असें रूप वरील नियमानें झालें असतें. २. अर्धं रात्रेः इति अर्धरात्रः तस्मिन् इत्येकदेशिसमासः । "अर्द्धं नपुंसकम्" [सि० कौ० पृ० ७२.] "अहःसर्वैक-देशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः" [सि० कौ० ७९] राम अयोध्येहून गेल्यावर सहावे दिवशीं मध्य-रात्रीस दशरथ मरण पावला [सर्ग ५७ श्लो० २ टीका, सर्ग ६२ श्लो० ४, आणि सर्ग० ६४ श्लो० ७८ पहा.] ३. तैलद्रोणी=तैलपूर्णकटाहः । रामादिक पुत्रांपैकीं कोणीही समीप नसल्यामुळें सचिवांनीं राजाचें प्रेत तैलपूर्णकटाहांत घालून राखून ठेविलें होतें [सर्ग ६६ श्लो० १३.] ४.दुःख-परिपालनादि कर्म. [पुत्राशिवाय प्रेतनिर्हार इतरांना करतां येत नाहीं हें जाणून तेलाच्या कढईंत राजाच्या देहाचें रक्षण केलें.] ५. पाठविले. राम गेल्यापासून आठवे म्हणजे राजा दशरथ मृत झाल्यानंतर एक दिवस व एक रात्र गेल्यावर भरतास आणण्यासाठीं दूत पाठविले. (सर्ग ६८ श्लोक ११-१२.) भरत आजोळाहून (राजगृह नामक नगराहून; सर्ग ६७ श्लोक ७) अयोध्येस आठवे दिवशीं आला. (सर्ग ७१ श्लोक १८, सर्ग ७२ श्लोक ८ पहा.) ६. क्रोधावेशानें. 'तृती-यार्थे तसिल्' भर+तस्=भरेण 'रुषः' रुष् शब्दाचें षष्ठ्यैकवचन । ७. आमा अपक्वा अपरिणता बुद्धिः यस्याः सा तत्सम्बुद्धौ आमबुद्धौ इति । ८ मातृबुद्धिः. ९. तस्यैव गौरवात्=त्याचा मान राखण्याकरितां.

प्र[1] **य** तः सोऽसकृद्रोषात्तां धिक्कृत्यातिवत्सलां ।
कौसल्यां सांत्वयामास चक्रे तातस्य सत्क्रियाम्. ॥ २१७

स्व **ज** नन्याः समक्षं तां मं[2]थरां हंतुमुद्यतं ।
शत्रुघ्नं वारयामास **भ**रतो **रा**मसाध्व[3]सात्. ॥ २१८

गे[4] **य** कीर्तिर्गुरोराज्ञां विलंघ्यापि महामतिः ।
भरतस्त्यक्तराज्ये[5]हः **श्री**रामं शरणं ययौ. ॥ २१९

वी **रा** मात्यगुरुभ्रातृमातृपौरसुहृद्वृतः ।
भरतः **शृं**गवेरस्थ**गु**हेन सह संगतः. ॥ २२०

तं **म** हर्षि**भ**रद्वाजः परीक्ष्य शुचिमानसं ।
ससैन्यं पूजयामास विससर्जाग्र[6]जप्रियम्. ॥ २२१

तं **श्री** मंतं **चि**त्रकूटे ददर्श **भ**रतोऽग्रजं ।
पतित्वा पादयोस्तस्य रुरोदातीव भक्तिमान्. ॥ २२२

प[7] **रा** सुं पितरं श्रुत्वा 'हा! तातेति' भृशं रुदन् ।
सदारः सानुजो **रा**मस्तस्मै नद्यां जलं ददौ. ॥ २२३

सं[8] **म** मात्यै**र्व**सिष्ठाद्यैः सचिवैर्मातृभिर्भृशं ।
गु[9]रुरभ्यर्थितो **रा**मो **भ**रतेन निवर्तनम्. ॥ २२४

तं **ज** गादानुजं **रा**म 'श्चतुर्दश समा वने ।
मया स्थेयं, त्वया कार्यं राज्यं तातस्य शा[10]सनात्. ॥ २२५

श्रे **य** एतत्परं विद्धनस्तु सत्यं वचः पितुः ।
प्रियमस्याश्रमे मा[11]तुर्निर्बंधं तात मा कुरु. ॥ २२६

भा **रा** पनयनं तेऽहं कर्ता पूर्णे चतुर्दशे ।
मा[12] रोदीस्तात! वर्षाणि गमिष्यंत्याशु मा शुचः.' ॥ २२७

---

१. प्रयतः=पवित्रः । २. ही विरोचनकन्या, रावणवधरूप देवकार्य साधण्यासाठीं देवांनीं या कुब्जावेषधारिणी अप्सरेला केकयराजाकडे पाठविलें होतें. केकयराज अश्वपति यानें दासी म्हणून हिला कैकेयीपाशीं ठेविलें होतें. (सर्ग ७ श्लोक १-३० पहा.) ३. रामाच्या भीतिमुळें. ४. गेया गातुं योग्या कीर्तिर्यस्य सः । ५. त्यक्ता राज्यस्य ईहा येन सः. ६. अग्रजः प्रियो यस्य सोऽग्रजप्रियः । "वा प्रियस्य" [सि० कौ० पृ० ९१.] ७. परागता असवः प्राणा यस्मात् स परासुः=गतप्राणः. ८. समम्=सह 'दुर्जनेन समं सख्यं प्रीतिं चापि न कारयेत्'. ९. ज्येष्ठो भ्राता. १०. शासनमनुरुध्य । ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च । सि० कौ० पृ० ६२. ११. अत्याग्रहम्. १२. 'मा रोदीः' व 'मा शुचः' असे प्रयोग 'न माङ्योगे' या नियमानें झाले. सि० कौ० पृ० १९०.

तं **म** हा मुनयः क्षिप्रं[1] दशकंठवधैषिणः ।
भरतं प्रोचु'र्रायस्य ग्राह्यं **रा**मस्य ते[2] वचः' ॥ २२८

द्वि **ज** वर्यो **व**सिष्ठोऽपि प्रोवाचैवं ततः प्रभुं ।
भरतः प्रार्थयामास पादुके हेमभूषिते. ॥ २२९

'दँ[3] **य** यार्याधिरोह त्वं पादाभ्यां भक्तवत्सल! ।
एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं[4] विधास्यतः.' ॥ २३०

ते **ज** स्वीशः सोधिरुह्य व्यवमुच्य[5] च पादुके ।
प्रायच्छत्[6]पुरुषव्याघ्रो **भर**ताय महात्मने. ॥ २३१

प्र **य** तो राँममाहासावहं[7] पूर्णे चतुर्दशे ।
न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि हुताशने.' ॥ २३२

आ **रा** ध्यं **भर**तो नत्वा **रा**मं कृत्वा[8] प्रदक्षिणं ।
मूर्ध्नि[9] ते पादुके धृत्वा प्रययौ साश्रुलोचनः. ॥ २३३

तं **म** हर्षिं **भर**द्वाजं नत्वाऽयोध्यां गतो व्रती ।
नंदिग्रामे[10]ऽवसन्मातृः संस्थाप्य[11] पितुरालये. ॥ २३४

स **श्री** मान् **रा**घवो हंतुमैंद्रं[12] काकं कृतागसं ।

---

१. दशकण्ठस्य वधमिच्छन्ति ये ते. २. ते=त्वया कृत्यानां कर्तरि वा' सि० कौ० पृ० ६५. ३. 'दयया आर्य' अधिरोह त्वम्' इत्यादि वाक्याचा भावार्थ खालीं दिल्याप्रमाणें आहे:—भरत म्हणाला—हे रामा, ह्या पादुका पायांत घाल. रामानें त्या पादुका पायांत घातल्यानंतर भरताला पुनः परत दिल्या. 'भद्रासनस्थानीयपादुकयोः प्रतिनिधिभूतयोरारोहणेन राज्यप्रतिपत्तिः कारिता एतेन प्रतिनिधिदानद्वारा राज्यरक्षानियोगः कृतः । इति तिलककृतः अधिरोहणेन शक्तिविशेषस्य तत्र स्थापनम् । यद्दर्शनेन सर्वज्ञत्वसम्पत्तिरिति बोध्यम् । भगवत्स्पर्शनाचेतनेऽपि सार्वज्ञ्यदानशक्तिमत्त्वमिति भगवन्माहात्म्यातिशयद्वारा रामस्येश्वरत्वम् सूचितम् इति तिलके. ४. योगश्च क्षेमश्च योगक्षेमम् । समा० द्वंद्वः । योगः=जी वस्तु जवळ नाहीं तिची प्राप्ति । क्षेमम्=जवळ आहे तिचें रक्षण । या पादुकांनीं सर्वार्थसिद्धि होईल असा भाव. ५. व्यवमुच्य=पुनस्ततोऽवरुह्य. ६. प्र+अ+दाण् (यच्छ्) भ्वादिगणीयः परस्मै+लङ् तृ. ७. रामम् आह असौ अहम्. ८. प्रदक्षिणीकृत्य. ९. मूर्ध्नि=मस्तके यस्मिन् आहते मुह्यति जनः सः१०. नंदिग्राम. ११. सम्+स्था+णिच् (पुगागम)+क्त्वा (ल्यप्) 'अर्त्तीतोः पुकूणिचि'। 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् । सि०कौ० पृ० २५०. १२. श्लो० २३५-२३७ यांत दिलेली ऐंद्र काकाची कथा वाल्मीकिरामायणाच्या अयो० कांडाच्या ९५-९६ मधील प्रक्षिप्त सर्गांत आढळते. हा कथाभाग या ठिकाणीं चुकीनें छापला गेला असावा; कारण वाल्मीकिरामायणांत राम सीतेसह चित्रकूटावर विहार करून उटजांत परत आल्यावर ही गोष्ट घडली । चित्रकूटावरील विहाराचें वर्णन अयो० स० ९४-९५ दिलें आहे. ऐंद्रकाकाचा कथाभाग वर सांगितल्याप्रमाणें ९५व्या सर्गाच्या नंतर दिलेल्या प्रक्षिप्त सर्गांत

चिक्षेपाशु कुशे ब्राह्मं संयोज्य प्रियकृत् स्त्रियाः ॥ २३५
प रा भूतः स बभ्राम सर्वत्र त्रस्तमानसः ।
ब्रह्मणो वचनाद्रामं प्राणार्थी शरणं गतः. ॥ २३६
स म र्थेनातिकारुण्यात् सीतावचनगौरवात् ।
रक्षितोऽस्त्राय दत्वैकं तदक्षि प्राणसंकटे. ॥ २३७
द्वि जं वृंदपतेः श्रुत्वा तत्र पीडां प्रभुः खरात् ।
रावणावरजात् पापात् जनस्थाननिवासिनः. ॥ २३८
भ य द्रुतेषु विप्रेषु तत्रत्येषु गिरेस्ततः ।
रामोऽत्रेराश्रमं गत्वा प्रणनाम तमादरात्. ॥ २३९

आहे. ९६ व्या सर्गांत रामानें लक्ष्मणाला सेनानिरीक्षण करावयाला सांगितलें. ९७व्या सर्गांत रामाचा लक्ष्मणास उपदेश आहे. ९९।१०० व्या सर्गांत भरताची भेट झाली. तेव्हां अर्थात् हा ऐंद्रकाकाचा कथाभाग मोरोपंतांच्या रामायणांत श्लो० २२१ यानंतर यावयाला पाहिजे.

१. ब्रह्मदेवताकम् अस्त्रम्. २. कावळ्याला एकच डोळा असतो काय? ऐन्द्रकाकाच्या कथेंत दिल्याप्रमाणें रामानें एक डोळा फोडल्या दिवसापासून, कावळ्याला एकच डोळा असतो, हें स्पष्ट आहे. याच कथेवरून 'काकाक्षिगोलकन्याय' असें म्हणण्याचा प्रघात पडला असावा. कावळ्याला एकच डोळा असतो असें एके प्रसंगीं आमच्या अनुभवास आलें. एके रात्रीं सुमारें साडेतीन वाजतां भयंकर गारांचा पाऊस पडला, त्यामुळें त्या रात्रीं अनेक पक्षी मरून रस्त्यावर पडले होते. व सडकांच्या बाजूंचीं पुष्कळ झाडेंही उन्मळून पडलीं होतीं. त्यायोगें दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं परिचित रस्ते देखील अपरिचितसे वाटूं लागले व अवर्णनीय असा भयंकर देखावा दृष्टीस पडला. त्या प्रसंगीं मेलेला एक कावळा आमच्या दृष्टीस पडला. तेव्हां साहजिकी जिज्ञासा उपजल्यामुळें आम्ही त्याला उलटून पालटून पाहिला. त्यावेळीं असें आढळलें कीं त्याचा एक डोळा नीट आहे व दुसऱ्या डोळ्याची खांच मात्र दिसत आहे. यासंबंधाची विश्वसनीय माहिती बहुश्रुत वाचकांला असल्यास त्यांनीं ती कळविण्याची कृपा अवश्य करावी. माहिती साधार पाहिजे हें सांगायाला नकोच. ३. ११५ व्या सर्गांत चित्रकूटावरील तापसांना दुसऱ्या ठिकाणीं जाण्याची उत्कंठा झाली हें वर्णन आहे. त्यांच्याबरोबर रामलक्ष्मणही गेले. द्विजवृंदपतेः=ऋषिसंघस्वामिनः, कुलपतेर्वा. ४. खर हा रावणाचा, 'राके'पासून झालेला वैमात्रेय अवरज भ्राता होय. मोरोपंतकृत वनपर्व अध्याय १० गीति १२ पहा. ५. जनस्थानांत राहणाऱ्यापासून. जनस्थान हें दंडकारण्यासमीप असलेलें खराचें राहण्याचें ठिकाण होतें. नासिकाच्या सभोंवतीं असलेल्या भागाला जनस्थान ही संज्ञा पूर्वी होती. ६. भय+द्रुताः=भयानें पळालेले. तत्रत्याः=त्या ठिकाणचे "अमेहक्कतसित्रलभ्यस्त्यप्." ७. अत्रि हे सप्तर्षींपैकीं एक आहेत. यांची पत्नी अनसूया. ब्रह्मा, विष्णु, व महेश हे आपापल्या स्त्रियेच्या सांगण्यावरून पूर्वोक्त महासतीचें सत्व हरण करण्याकरितां आले, त्यावेळीं मूर्तित्रयाला स्तन्यपान करण्याचा प्रसंग सत्वहरणाच्या साहसामुळें आला, ही सतीची पवित्र कथा सर्वांना माहीत आहे. सप्तर्षींचीं नांवें:–मरीचिः, अत्रिः, पुलहः, पुलस्त्यः, क्रतुः, अङ्गिराः, वसिष्ठश्च.

दा **रा** नुजान्वितं **रा**मं भगवानत्रिरादतः ।
संप्रेक्ष्यांगीचकारातिप्रेम्णा पुत्रमिवौरसं[1]. ॥ २४०

स **म**[2] शीलां महाभागामनसूयां प्रियां स्वयं ।
'प्रतिगृह्णीष्व **वै**देहीमिमा'मित्यब्रवीन्मुनिः. ॥ २४१

नि **ज** पत्न्या महासाध्व्याः प्रभावं तपसोऽद्भुतम् ।
[3]रामायासावाचचक्षे 'शृणु वत्सेति' सादरं. ॥ २४२

'सा **य** दाभूदनावृष्टिर्दश वर्षाणि **रा**घव ! ।
अनया तात ! सृष्टानि मूलानि च फलानि च. ॥ २४३

भो ! **ज** न्हुकन्याप्यनया स्नानार्थं च तपस्विनां ।
[4]आहूय सहसा वत्स ! स्वाश्रमेऽस्मिन्प्रवर्तिता. ॥ २४४

भ **य** प्रशमनं **रा**म ! विघ्नानां लीलया कृतं ।
दशवर्षसहस्राणि तपस्तप्तं पुराऽनया. ॥ २४५

सु **रा** णामपि कार्यार्थमनयोग्रप्रभावया ।
[5]दशरात्रं कृता रात्रिः सेयं मातेव तेऽनघ ! ॥ २४६

न **म** स्कार्या समस्तानामिमं **रा**म ! तपस्विनीं ।
अभिगच्छतु **वै**देही वृद्धाम[6]क्रोधनां प्रति.' ॥ २४७

स **श्री** मा**न्मै**थिलीमाह 'श्रुतं त्वेतन्मुनेर्वचः ।
[7]श्रेयोऽर्थं राजपुत्रि ! त्वमभिगच्छ तपस्विनीं' ॥ २४८

---

१. उरसा निर्मितः स तम् "हृदयादभि जायसे" इति श्रुतेः । "सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादयेत्तु यम् । औरसं तं विजानीयात्··· ॥ औरस पुत्राप्रमाणें रामाचें शिरोऽवघ्राण केलें व त्याला आलिङ्गन दिलें. २. समशीला=जीची सर्व प्राणिवर्गाच्या संबंधानें समबुद्धि आहे ती. ३. रामाय असौ आचचक्षे । आर्द्धधातुकांत 'चक्ष्' धातूबद्दल 'ख्या' होतो; परंतु लिट्लकारांत विकल्पें होतो. "आर्द्धधातुके चक्षिङःख्याञ् । वा लिटि" सि० कौं० २२४. ४. आहूय=पाचारण करून "समासेऽनञ् पूर्वे क्त्वो ल्यप् । (यजादित्वात् तम्प्रसारणञ्च) सि० कौ० ३५०. ५. माण्डव्य ऋषिणा "प्रातर्विधवा भव" इति कस्यांचित् ऋषिपत्न्यामनसूयासख्यां शप्तायां "प्रातरेव मा भूत्" इति तया प्रतिशापे दत्ते तत्प्रतिशापेन व्याकुलैर्देवैः प्रीतानसूया दशरात्रावधिकालमेकरात्रित्वेन कृत्वा देवकार्यं कृतवती, सख्या वैधव्यं च परिहृतवतीति गाथेति कतकः इति तिलके । 'दशरात्रं' इत्यादि अर्धं वाल्मीकिरामायणांत आहे. ६. अक्रोधना=दुसऱ्याकडून चुकी झाली असतांही जिला कोप येत नाहीं अशी तिजकडे. ७. श्रेयसे (आत्मनः)=आपल्या कल्याणाकरितां "अर्थेन सह नित्यसमासः' 'इति वार्तिकम् । सि० कौ० पृ० ७१.

ध **रा** कन्या तथेत्युक्त्वा मुनेः पत्नीं महासतीम् ।
अभ्यवादयदव्यग्रां[1] स्वं नाम समुदाहरत्.[2] ॥ २४९

सा **म** हर्षिप्रियां नत्वा तापसीं तां दमान्विताम् ।
बद्धांजलिपुटा हृष्टा पर्यपृच्छदनामयम्.[3] ॥ २५०

---

१. स्वस्थचित्तानें असलेली तीप्रत. वा० रामायणांत 'अव्यग्रा' असा पाठ आहे. त्याचा अर्थ– सावधान किंवा स्वस्थचित्त असलेली सीता. २. नमस्कार करण्याच्या पूर्वी आपलें नांव सांगितलें पाहिजे, त्यानंतर नमस्कार करावा, असा नियम होता. मनुस्मृति–अध्याय २ श्लो० १२२-१२४. अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् । असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् । भोःशब्दं कीर्तयेदंते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने ॥.' यांचें भाषांतर असें:—आतां अभिवादनाचा विधि सांगतों– वृद्धाला अभिवादन (नमस्कार) करणाऱ्या ब्राह्मणानें अभिवादानंतर म्हणजे 'अभिवादये' (नमस्कार करतों) असें म्हटल्यानंतर 'अमुकनामाहमस्मि' (अमुकनामा मी आहें) याप्रमाणें आपले नांवाचा उच्चार करावा ॥ १२२ ॥ जे कोणी [संस्कृत ज्ञान नसल्यामुळें] संस्कृत उच्चारित जो नाम शब्द त्याचा (१) अभिवादरूप अर्थ जाणत नाहींत त्याला अभिवादन करणाऱ्या (२) प्राज्ञ पुरुषानें [नामाचा उच्चार सोडून] 'अभिवादयेऽहम्' (मी अभिवादन करतों) इतकेंच बोलावें. व सर्व वडील स्त्रियांला अभिवादन करतेवेळींही तसेंच बोलावें ॥ १२३ ॥ अभिवादनसमयीं [अभिवाद्य जे गुरू इत्यादिक त्यांच्या संबोधनाकरतां] आपल्या नांवाच्या अंतीं (म्हणजे नामघटित वाक्याच्या अंतीं) 'भोः' असा शब्द उच्चारावा. कारण 'भो' हा शब्द, अभिवाद्य जे गुरु इत्यादिक त्यांच्या नांवाचें स्वरूप होय, असें ऋषींनीं सांगितलें आहे. 'यास्तव 'अभिवादये शुभशर्माहमस्मि भोः' (अहो मी शुभशर्मा नमस्कार करितों) याप्रमाणें वाक्य उच्चारावें ॥१२४॥ (१) ज्या शब्दानें गुरु इत्यादिक आशिर्वाद देण्याविषयीं सुचविला जातो, तो अभिवाद म्हटला आहे. (२) ज्यास अभिवादन करावयाचें त्याची शक्ति (विद्यासामर्थ्य) जाणणारा तो प्राज्ञ होय. ह्या प्राज्ञ म्हणानें असें सिद्ध होतें कीं, नामोच्चाररहित असें जें केवळ संस्कृत अभिवादन तेंहि, न जाणणाऱ्या मनुष्यास करणें तें प्राकृत शब्दानें करावें, असें जाणावें.' [मनुस्मृति–मराठी भाषांतरासहित–द्वितीय आवृत्ति–पृ० २७-२८.] ३. वा० रामायणांत हें अर्ध आढळतें. वाल्मीकिरामायणांत देखील सीतेनेंच अनामयप्रश्न अनसूयेला विचारला असें आहे, परंतु हें स्मृतिविरुद्ध व शिष्टाचारविरुद्ध दिसतें. मनुस्मृति–अध्याय २ श्लो० १२७ यावरील कुल्लकभट्टांची टीका पहा. हा श्लोक व याचें भाषांतर असें:—'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रबंधुमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ १२७ ॥ [आपल्याहून कनिष्ठ अभिवादन करणारा अथवा समान वयाचा अभिवादन करणारा असा] ब्राह्मण भेटला असतां त्याला कुशल (तुम्हीं खुशाल आहांना ?) असें विचारावें. क्षत्रिय भेटला असतां अनामय (आरोग्य) आहे ? असें विचारावें. वैश्य भेटला असतां क्षेम (कुशल) आहे ? असें विचारावें. आणि शूद्र भेटला असतां आरोग्य आहे ? असें विचारावें. याठिकाणीं कुशल शब्द आणि क्षेम शब्द यांचा अर्थ एक आहे. तसेंच अनामय शब्द आणि आरोग्य शब्द यांचाहि अर्थ एक आहे. तथापि त्या त्या जातीला त्या त्या शब्दानेंच विचारावें हें मनूला विवक्षित आहे असें जाणावें ॥ १२७ ॥.' [मनुस्मृति–मराठी भाषांतरासहित–द्वितीय आवृत्ति–पृ० २८] रघुवंश, सर्ग १ श्लो० ५८ पहा.

प्रां **ज** लिं **जा**नकीमाह ब्राह्मणी [1]ब्रह्मवादिनी ।
[2]'बालापि वत्से! [3]प्रौढा त्वं दिष्ट्या धर्ममवेक्षसे. ॥ २९१

[4]प्रि **य** मेतं त्वमेवं चेद्वत्से! नित्यमनुव्रता ।
शुद्धं यशश्च धर्मं च जगत्सु [5]समवाप्स्यसि. ॥ २९२

न **रा** धिपसुते! **सी**ते! किं प्रियं करवाणि ते?' ।
इति श्रुत्वा वचस्तस्याः सा तां प्रांजलिरब्रवीत्. ॥ २९३

'म **म** सर्वं प्रियं मातर्जातं त्वत्पाददर्शनात्, ।
कृतकृत्यास्मि ते दृष्ट्या [6]दुर्लभोऽयमनुग्रहः.' ॥ २९४

[7]भा **ज** नं तां प्रसादस्य ज्ञात्वा **सी**तामथाब्रवीत्, ।
'इदं दिव्यं वरं माल्यं [8]भूषणान्यवरं वरम् ॥ २९५

प्र **य** च्छामि गृहाण त्वमं[9]गरागं च कन्यके! ।
[10]शोभयिष्यसि गात्राणि सर्वमेतत्सदा [11]नवम्.' ॥ २९६

स्र **ज** स्तथांगरागं च वस्त्रमाभूषणानि सा ।
[12]प्रतिगृह्यांतिके तस्थौ बद्धांजलिरुदारधीः. ॥ २९७

प्रि [13]**यं** मस्या मुनेः पत्न्याः कर्तुं **सी**ता [14]स्वयंवरम् ।
आत्मनः कथयामास पृष्टं सर्वं सविस्तरम्. ॥ २९८

तां **रा** मोऽलंकृतां दृष्ट्वा **जा**नकी**म**नसूयया ।

---

१. ब्रह्म शुद्धं चैतन्यं सर्वात्मकतया वेत्ति या सा । पूर्ण ब्रह्मज्ञान जिला झालें आहे अशी. २. न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः । [मनुस्मृति–अ० २ श्लो० १५६.] ३. प्र+ऊढा=प्रौढा. 'प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु' इति वार्तिकम्. [सि० कौ०–पृ० ६] ४. एतं प्रियं प्रति. ५. वा० रा० अयोध्याकांड–सर्ग ११७ श्लो० २९ पहा. ६. 'उपसर्गात्खल्घञोः । न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्' [सि० कौ०–पृ० ३५०.] ७. भाजनम्=पात्रम्; प्रसादार्हाम् ज्ञात्वा. ८. सर्ग ११८ श्लो० १७-२१ पहा. ९. अंगरागमंगरंजनकरमनुलेपनम् अथवा 'उद्वर्तनेन अंगानि रंजयतीत्यंगरागः केशरचंदनादिगः' । उटी. १०. वाल्मीकिरामायणांतही 'शोभयिष्यसि' असाच पाठ, परंतु संदर्भावरून वाल्मीकिरामायणांतील पाठ त्या ठिकाणीं योग्य आहे. मोरोपंताच्या रामायणांत तो पाठ चुकीचा आहे, त्या स्थलीं 'शोभयिष्यति' असा पाठ बरा दिसतो. ११. नवम्=उपभोगेऽपि अशुचित्वमृदितत्वादिदोषरहितम्. [सर्ग ११८ श्लो० १९ टीका.] १२. प्रीतिदानं प्रतिगृह्य । क्षत्रियत्वात् प्रतिग्रहानधिकारेण माल्यादीनाम् प्रीतिदानत्वेन स्वीकार इति सुधीभिर्विभाव्यम्. १३. 'स्वयंवरे किल प्राप्ता त्वमनेन यशस्विना । राघवेणेति मे सीते कथा श्रुतिमुपागता ॥ सर्ग ११८ श्लो० २४; 'तां कथां श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण च मैथिलि'. १४. स्वयम् आत्मना व्रियते पतिः यत्र इति । सदसि कन्यया आत्मनैव स्वपतेर्वरणम् स स्वयंवरः.

जहर्ष[1] लक्ष्मणोऽप्यत्रिं मुनिमापृच्छ्य निर्ययौ. ॥ २५९
स म यूरमिवांभोदो मुनिसंघं प्रहर्षयन् ।
वनं[2] विवेश श्रीरामो मनः शुद्धं सतामिव. ॥ २६०

आरण्यकांडम्.

रामः श्री मान्स प्रविश्य दंडकारण्यमात्मवान्[3] ।
ददर्श तत्र पुण्याढ्यं[4] तापसाश्रममंडलम्[5]. ॥ १
सुचि रा हितसंकल्पा[6] रुचिराशिं तपोधनाः ।
श्रीरामं पूजयामासू राक्षसेभ्योऽभयार्थिनः[7]. ॥ २
जगा म तैरनुज्ञातस्तस्मादाश्रममंडलात् ।
विराधं[8] राक्षसं रामो ददर्शातीव भीषणम्. ॥ ३
सीतां ज ग्राह सहसा सोऽभिद्रुत्य निशाचरः ।
बाणैर्विद्धोऽपि, तां त्यक्त्वा, तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४
भृत्वा य यौ बलान्न्यस्य[9] स्कंधे बालाविवेश्वरौ. ।
रुरोद सीता शोकार्ता ततः क्रुद्धौ बलांबुधी[10] ॥ ५
प्रव रा भ्यामसिभ्यां[11] तं चक्रतुर्बाहुवर्जितम् ।
उद्यम्योद्यम्य[12] बाहुभ्यां तौ निष्पिपिषतुर्भुवि ॥ ६
विद्धो म र्मण्यपि शरैश्छिन्नबाहुश्च मुष्टिभिः ।
पार्ष्णिभिर्मर्दितो[13] गाढं तथापि न ममार[14] सः. ॥ ७

---

१. सर्ग ११९ श्लोक १२-१७ पहा. २. सर्ग ११९ श्लोक २२ पहा. ३. दंडकस्य राज्ञो देशः शुक्रशापवशात् अरण्यमभूत् । ततः प्रभृति दंडकारण्यसंज्ञा तस्य । प्रायेण महाराष्ट्रदेशोऽयम् इति तिलककृतः । आत्मवान्=स्वायत्तचित्तः. ४. पुण्य+आढ्य+द्वि० प्र०=पुण्ययुक्तम् पवित्रमित्यर्थः । तपस्व्यांच्या पर्णकुटीसमूहाला. ५. सर्ग १ श्लो० १-९ पहा. ६. सुचिर+आहित+संकल्प+प्र० प्र०=पुष्कळ दिवसांपासून ज्यांनीं रामाच्या दर्शनाचा संकल्प मनांत केला होता ते । रामदर्शनाभिलाषुकाः । सुचिरात् आहितः संकल्पो यैस्ते । रुच्याः राशिम्=कांतिपुंजम्. तप एव धनमेषां ते. ७. भयस्याभावोऽभयम् तदर्थयंते इति । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' [१।४।२५ सि० कौ० ५८८.] ८. वा० रा० अरण्य० स० ३ श्लो० ५।६ तुंबुरु हा कुबेराच्या शापामुळें राक्षसत्व पावला, तोच विराध होय । रामाच्या हातानें शापमुक्त होऊन तो आपलें पूर्वरूप पावला. वा० रा० अरण्य० स० ४ श्लो० १६-१९. ९. बलात् न्यस्य । ईश्वरौ=प्रभू. १०. बलाचे अबुधी=अमितबलशालिनौ । अम्बुधिः=उदधिः. ११. दोघांनीं दोन खड्गांनीं । चक्रतुः=कृ+लट् अतुस् । १२. उचलून उचलून । निर्+पिष्+लट् अतुस् । १३. टांचांनीं । पिहितो=अपिहितो. १४. बरदानबलादिति भावः. [स० ४ श्लो० ८ टीका.]

गाढं **ज** गत्पतिः कंठे पादेनाक्रम्य राक्षसम् ।
उवाच लक्ष्मणं, 'गर्ते विहितो[1]ऽयं मरिष्यति.' ॥ ८
मुक्तो **यं**[2] क्लेशशापात्तं राघवं प्राह तुंबरुः, ।
'शरभंगं[3] मुनिं गच्छ स ते श्रेयो विधास्यति.' ॥ ९
गर्ते **ज** गत्यां निक्षिप्य मृदापूर्य[4] निशाचरम् ।
शरभंगाश्रमं सीता[5]माश्वास्याभिजगाम सः. ॥ १०
उदय[6] **य** स्थमिवादित्यं दूरात्संप्रेक्ष्य वासवम् ।
शरभंगेन संमंत्र्य तस्मिन्नुपगते[7] प्रभुः ॥ ११
सदा[8] **रा** ध्यः स्वयं रामः सदारानुज[9]निर्मुनिम् ।
स्वनाम संकीर्त्य ततो ननाम विनयेन तम्. ॥ १२
'कोऽयं[10] **म** त्रागतो देव' इति पृष्टो महामुनिः ।
शरभंगोऽब्रवी, 'द्राम मां नेतुं हरि[11]रागतः, ॥ १३
सोऽहं **श्री** मंतमभ्यर्च्य त्वां प्रियातिथि[12]मागतम् ।
ब्रह्मलोकं गमिष्यामि[13] त्वत्समक्षं[14] जगद्गुरो[15] !' ॥ १४
इति **रा** जीवनेत्रं तमुक्त्वा संपूज्य सादरम् ।
प्रविश्याग्नौ क्षणादेव दिव्यरूपो[16]ऽभवन्मुनिः ॥ १५

---

१. खाचेंत पुरून टाकिला म्हणजे हा मरेल. २. रंभासक्त होऊन कुबेराची सेवा नीट न केल्यामुळें त्यानें 'राक्षस हो' अशा दिलेल्या शापापासून. ३. विराधाचे स्थानापासून शरभंगाचा आश्रम सहा कोसांवर होता. [स० ४ श्लो० २०-२१.] ४. मृदा आपूर्य । निशाचरम्=रात्रिंचरम्=राक्षसम् । ५. विराधापासून भ्यालेल्या सीतेचें समाधान करून. [स० ५ श्लो० १.] ६. उदये उदयाचले तिष्ठंतम्. ७. प्रयाते सहस्राक्षे. (स० ५ श्लो० ४५.) ८. सद्भिराराध्यः. ९. दारैः अनुजनिना (अनुजेन) सह वर्तमानः. १०. वाल्मीकिरामायणांत इंद्राला रामानें ओळखलें परंतु शरभंगाला भेटल्यानंतर 'शक्रोपयानं तु पर्यपृच्छत राघवः' असें वर्णन आहे. मोरोपंताच्या प्रस्तुत रामायणांत 'कोऽयमत्रागतो देवः' असा रामानें प्रश्न केला असें दिलें आहे. ११. हरिः=इंद्रः. १२. या स्थळीं प्रिय व अतिथि शब्दांचा समास इष्ट नाहीं, कारण 'प्रियातिथि' असें समस्त पद केलें असतां 'प्रिय' शब्द 'गुणीभूत' (अमुख्य) होतो व 'अतिथि' शब्दच प्रधान होतो. हा दोष टाळण्याकरितां 'सोऽहं श्रीमंतमभ्यर्च्यागतं त्वामतिथिं प्रियम्' असें पाठांतर कल्पावें म्हणजे एकही नवीन शब्द न घालतां इष्टसिद्धि होते. १३. गम्+इ+स्यामिलट्प्रत्यय । 'गम्' या 'अनिट्' धातूला लट्, लङ्, सन्नन्त यांत परस्मैपदी प्रयोग केला असतां 'इ' लागते. 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' सि० कौ० २४०१;–७।२।५८.]. १४. अक्ष्णः समीपम् । अव्ययी० स० 'प्रति परसमनुभ्योऽक्ष्णः । यस्येति च' इति वार्तिकम् । 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' या सूत्राखालीं पहा. [सि० कौ० ६७७;–५।४।१०७.] १५. सर्ग ५ श्लो० २८-३१ पहा. १६. स० ५ श्लो० ३८-४१ पहा.

पिता **म** हादिभिर्देवैर्देवर्षिभि[1]रुपागतैः ।
नीतो विमानमारोप्य **रा**मदर्शननिर्वृतः[2] ॥ १६

समा **ज** स्तत्र तत्रत्यमहर्षीणां **र**घूत्तमम् ।
सत्कृत्य दर्शयामास राक्षसैर्निहतान्मुनीन्[3]. ॥ १७

तेभ्यो **य** शस्विप्रवरोऽभयं दत्वा[4]भयप्रदः ।
शरभंगप्रकथितं **सु**तीक्ष्णा[5]श्रममभ्यगात्. ॥ १८

तं स्म[6] **रा** धिकलावण्यं सदारं सानुजं नतम् ।
आलिंग्य मूर्ध्न्यवघ्राय **सु**तीक्ष्णोऽतीवनिर्वृतः ॥ १९

पर **म** प्रेमलात्तस्मात्प्राप्य सत्कारमुत्तमम् ।
अन्यानपि ययौ[7] द्रष्टुं [8]**दं**डकारण्यवासिनः. ॥ २०

मार्गे **ज** नकजोवाच, 'हिंसा नेष्टा तपोवने.' ।
तामाह, 'ब्रह्म[9]रक्षार्थं हिंसा कार्ये'ति **रा**घवः. ॥ २१

रामो **य** यौ वने धन्वी[10] कवची सासि[11]रग्रतः ।
मध्ये सीता, पृष्ठतस्तु **ल**क्ष्मणोऽनुजगाम ताम्. ॥ २२

ते यो[12] **ज** नायतं सायं तटाकं ददृशुर्वने ।
गीतवादित्रनिर्घोषं तस्मिञ्शुश्रुवुरद्भुतम्[13]. ॥ २३

---

१. देवा ऋषय इव देवर्षयस्तैः. २. रामस्य दर्शनेन निर्वृतः सुखितः. ३. सर्ग ६ श्लो० १५-१६ पहा. ४. अभयप्रदः=अभय देणारा, किंवा भयप्रदः=(शत्रूंला) भय देणारा. शरभंग व सुतीक्ष्ण हीं मुनींचीं नांवें. ५. सर्ग ७ श्लो० १-५ पहा. ६. स्मराहून (मदनापेक्षां) अधिक ज्याचें लावण्य आहे अशाला. स्मरति प्रियमनेनेति स्मरः । 'मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवांतरा । प्रतिभाति यदंगेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥' असें 'लावण्य' गुणाचें लक्षण '**श**ब्दकल्पद्रुमां'त आहे. ७. शरभंग आणि सुतीक्ष्ण यांचे आश्रम चित्रकूटावर अथवा त्याचे जवळच होते असें दिसतें. दंडकारण्यही चित्रकूटाजवळच होतें असें दिसतें. [स० ७ श्लो० २-१०.] ८. क्व च शस्त्रं क्व च वनं क्व च क्षात्रं तपः क्व च । व्याविद्धमिदमस्माभिर्देशधर्मस्तु पूज्यताम् ॥ बुद्धिर्वैरं विना हंतुं नेष्टा प्रिय तपोवने । धनुषा कार्यमेतावदार्तानामभिरक्षणम् ॥ स्नेहाच्च बहुमानाच्च स्मारये त्वां न शिक्षये । न कथंचन सा (हिंसा) कार्या गृहीतधनुषा त्वया ॥ [स० ९ श्लो० २४-२७.] किं नु वक्ष्याम्यहं देवि त्वयैवोक्तमिदं वचः । क्षत्रियैर्धार्यते चापो नार्तशब्दो भवेदिति ॥ [स० १० श्लो० ३.] ९. सर्ग १० श्लो० १६-२१. १०. धन्वं अस्यास्ति इति धन्वी. ११. असिना सहितः. १२. योजन+आयत=चार कोस लांब रुंद । आयत=विस्तीर्ण । पंचाप्सरो नाम तटाकम् । गीत+वादित्र (वाद्य)+निर्घोषः (ध्वनि). १३. अद्भुत हें विशिष्टपद लावण्याचें कारण एवढेंच कीं तेथें कोणी गायन करणारा किंवा वाजविणारा दृष्टीस पडला नाहीं तथापि गीतोपेतवाद्यशब्द त्या ठिकाणीं होत होता.

विस्म **य** स्य पदं **राम**ः पप्रच्छ सहवासिनम्[1] ।
मुनिं **धर्म**भृतं नाम, स प्राह **रघु**नंदनम्, ॥ २४

'अम **रा** स्तपसो भीता **मां**डकर्णेर्महात्मनः ।
विघ्नं कर्तुं योजितास्तैः पंचाप्सरस उत्तमाः. ॥ २५

नीतो **म** दनवश्यत्वं ताभिरत्र स तापसः ।
तासां[2] सरसि **रा**मायं गीतवादित्रसद्ध्वनिः.' ॥ २६

श्रुत्वा **श्री** मान् 'महाश्चर्यमि'त्याह जयतां वरः ।
जगाम चाश्रमांस्तेषां पर्यायेण तपस्विनाम्. ॥ २७

भूसु **रा** णामाश्रमेषु रममाणस्य सत्पतेः[3] ।
सुखेन **दं**डकारण्ये ययुः संवत्सरा दश[4] ॥ २८

आश्र **म** प्रवरं **राम**ः **सु**तीक्ष्णस्य मुनेः पुनः[5] ।
जगाम न्यवसत्तत्र कंचित्कालमरिंदमः. ॥ २९

घट[6] **ज** स्याश्रमं **राम**ः **सु**तीक्ष्णप्रोक्तवर्त्मना ।
गच्छंस्तद्भ्रातुरभ्यागादाश्रमं[7][8] प्रथमं पथि. ॥ ३०

---

१. शरणागत ऋषींपैकीं रामाबरोबर असलेला धर्मभृत् नांवाचा कोणी मुनि त्याला. [स० ११ श्लो० ८.] २. त्या पांच अप्सरांच्या. मांडकर्णि नामक एक महामुनि होता, त्यानें आपल्या तपोबलानें 'पंचाप्सर' नामक एक सरोवर निर्माण केलें. यानें जलाशयांत राहून वायु-भक्षण करून तीव्र तप केलें. तेव्हां अग्निप्रभृति देवांस भय पडलें. आपलें कोणाचें तरी स्थान हा मुनि घेईल अशी त्यांस दहशत पडली. त्यांनीं भयनिरसनार्थ मांडकर्णीच्या तपास विघ्न करण्याचा उपाय योजिला. मुनीचें मन मोहित करण्यासाठीं त्यांनीं अनेक अप्सरा पाठविल्या, त्यांत पांच प्रमुख होत्या. त्यांनीं मुनीला कामासक्त केलें. नंतर त्या देवांगना मुनीसह त्या सरोवरांत असणाऱ्या गुप्त केलिगृहांत राहूं लागल्या. तेव्हां त्यांच्या मनोहर क्रीडांस भुलून मांडकर्णि सर्वस्वी मदनवश्य झाला. मुनिमन रमविणाऱ्या या पांच अप्सरांच्या कंकणादि भूषणांचा व गीतवादित्राचा ध्वनि ऐकूं येत होता. [वा० रा० आरण्य० स० ११ श्लो० ११-१९.] ३. सताम् पतिः पालकः इत्यर्थः । तस्य सत्पालकस्य. ४. सर्ग ११ श्लोक २४-२७ पहा. ५. श्लोक २८ पहा. ६. घटात् जायते इति घटजः. कुंभजन्मा अगस्त्य इत्यर्थः । घटांत वीर्यपात केल्यामुळें अगस्त्यमुनीचा जन्म कुंभांतून झाला त्यामुळें 'घटज' किंवा कुंभयोनि हें नांव पडलें. कल्पांतरांत ह्या मुनीची उत्पत्ति सूर्य व वरुण यांपासूनही सांगितली आहे म्हणून त्याला 'मैत्रावरुणि' असेंही म्हणतात. ७. अगस्त्याचे बंधूचें नांव इध्मवाह असें होतें. ८. सुतीक्ष्णाचे आश्रमापासून चार योजनांवर अगस्त्याच्या भावाचा आश्रम होता व तेथून एक योजनावर अगस्त्याचा आश्रम. [स० ११ श्लो० ३७-४१.]

कथां **य** शस्करीं **रामः कुंभजस्य** महात्मनः ।
[1]**वातापी**ल्वलयोर्हेतुः कथयामास [2]सन्मताम् ॥ ३१

भ्रातु **रा** [3]श्रममासाद्य **कुंभ**योनेस्तपोनिधेः ।
रामः सीता च **सौमित्रिः** सत्कृतिं प्राप्य निर्वृताः. ॥ ३२

जगा **म** [4]तदनु भ्रात्रा **सीत**यानुगतः पथि ।
पुण्यं रम्याश्रमपदं **रामः कलश**जन्मनः. ॥ ३३

[5]अनु **ज** न्मानमनुजं **लक्ष्मणं राघवो**ऽब्रवीत्, ।
‘आश्रमोऽयं भगवतो यच्छांता मृगपक्षिणः ॥ ३४

वत्सा **य** माश्रमः सेव्यः [6]प्रयतैरेव नेतरैः, ।
नात्र [7]रक्षःप्रवेशोऽस्ति प्रतापोऽस्य **मुनेर्महान्.** ॥ ३५

यत्ते **ज** सोऽनिशं भीतो [8]**विंध्यो**ऽद्यापि न वर्धते, ।
वत्स! किं बहुनोक्तेन पीतो येनाखिलोऽब्धिः. ॥ ३६

विन **य** ज्ञोऽसि **सौमित्रे**! तात! त्वं प्रविशाग्रतः ।
[9]निवेदयेह मां प्राप्तमृषये सह **सीत**या.’ ॥ ३७

---

१. वातापिश्च इल्वलश्च=वातापील्वलौ तयोः । वातापि आणि इल्वल हे दोघे विप्रघातक असुरबंधु दंडकारण्यांत राहत असत. इल्वल हा ब्राह्मणाचा वेष घेऊन श्राद्धाच्या मिषानें विप्रांस आमंत्रण करीत असे. वातापि बोकडाचें रूप धारण करी व बोकड झालेल्या बंधूचें मांस शिजवून श्राद्धास आलेल्या विप्रांस इल्वल भोजन घाली. नंतर मृतसंजीवनी विद्येच्या बलानें वातापि राक्षस बोकडासारखा शब्द करीत विप्रशरीराचें विदारण करून बाहेर येई. याप्रमाणें हे दोघे सहोदर राक्षस विप्रांचा नाश करीत. या असुरद्वयाच्या नाशार्थ देवांनीं प्रार्थना केल्यावरून घटज मुनीनें इल्वलाच्या घरीं श्राद्धसमयीं वातापीचें भक्षण केलें व त्यास यमसदनास पाठविलें. नंतर आपल्या अग्नितुल्य नेत्रानें इल्वलास दग्ध केलें. [वा० रा० आरण्य० स० ११ श्लो० ५५-६६.] २. सज्जनांला मान्य. ३. इध्मवाहाच्या आश्रमांत राम एकरात्र होता. [स० ११ श्लोक ७१.] ४. तत्+अनु=त्यानंतर, कलशात् जन्म यस्येति कलशजन्मा तस्य. ५. अनुजन्मानम्=अनुजम्. ६. पवित्रांनीं. ७. रक्षसां प्रवेशो रक्षःप्रवेशः । रक्ष्यते हविरस्मादिति रक्षः । ‘रक्षस्’ हलंत नपुंसकलिंग शब्द. ८. विंध्य व मेरु पर्वत परस्परांच्या स्पर्द्धेनें वाढूं लागले तेव्हां सूर्यगमनाच्या मार्गाला अवरोध झाला, यास्तव तो कलह मिटविण्याकरितां देवांनीं घटज मुनीला पाठविलें. अगस्त्य मुनीला विंध्यानें पाहतांच पायांवर लोटांगण घातलें. त्या वेळीं घटजमुनीनें विंध्याला ‘मी परत येईपर्यंत तूं असाच रहा’ असें सांगितलें. या युक्तीनें सूर्यगमनाचा मार्ग मोकळा केला. त्या दिवसापासून घटजमुनीला ‘अगस्त्य’ किंवा ‘अगस्ति’ ही संज्ञा प्राप्त झाली. [अग+स्त्य=पर्वत, विंध्य नामक पर्वत+स्तंभन करणारा. याचा विग्रहः-(१) विंध्याख्यं अगं अस्यति. (२) अगं विंध्याचलं स्त्यायति स्तभ्नाति. (३) अगः कुंभः तत्र स्त्यानः संहतः इत्यगस्त्यः.] ९. ही पंक्ति मूळांत आहे. [स० ११ श्लो० ९४.]

उदा **रा** मुक्तिमाकर्ण्य प्रविश्याश्रममद्भुतम् ।
अगस्त्यशिष्यमासाद्य वाक्यमेतदुवाच सः, ॥ ३८

'पुत्रो **म** हीपतेर्ज्येष्ठो **रा**मो **द**शरथस्य यः ।
प्राप्तो द्रष्टुं मुनिश्रेष्ठं भार्यया सह **सी**तया. ॥ ३९

अहं **श्री** मत एतस्य भक्तो भ्रातानुजो द्विज ! ।
द्रष्टुमिच्छाम इति तं भगवंतं निवेद्यताम्.' ॥ ४०

सोऽग्ने **रा** लयमासाद्य प्रोवाच प्रांजलिर्गुरुम्, ।
'भगवन् ! **सी**तया प्राप्तौ त्वां द्रष्टुं **राम**लक्ष्मणौ.' ॥ ४१

श्रुत्वा **म** हात्मा तं प्राह, 'वत्स ! किं न प्रवेशितौ ? ।
मयापि **रा**मागमनं मनसा कांक्षितं चिरम्. ॥ ४२

सानु **ज** न्मानमाशु त्वं स**सी**तं **रा**ममानय.' ।
इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा **ल**क्ष्मणं प्राह तापसः. ॥ ४३

'दर्श **य** क्काग्रजस्तेऽयं भगवांस्त्वां प्रतीक्षते ।
सभार्यः स मुनिं द्रष्टुमेतु प्रविशतु स्वयम्.' ॥ ४४

स त्व **रा** वान्**सु**मित्रायाः पुत्रस्तमृषिमात्मनः ।
अग्रजं दर्शयामास **रा**मं **सी**तासमन्वितम्. ॥ ४५

शिष्यो **म** हर्षेस्तद्विद्वान्प्रश्रितं वचनं ब्रुवन् ।
प्रावेशयद्यथान्यायं सत्कारार्हं सुसत्कृतम्. ॥ ४६

रामो **ज** नकजा देवी **ल**क्ष्मणश्चाश्रमे मुनेः ।
देवस्थानानि पश्यंतः प्रवेशं चक्रुरुत्सुकाः. ॥ ४७

---

१. लक्ष्मणः. [स० १२ श्लो० १.] २. अहं लक्ष्मणो नाम. मोरोपंताची येथें थोडीशी नजरचूक झाली असावी असें वाटतें. कारण ४० व्या श्लोकांत लक्ष्मणाच्या नांवाचा उल्लेख केला नसून पुढच्या श्लोकांत 'रामलक्ष्मणौ' असें आढळतें. वाल्मीकिरामायणांत 'लक्ष्मणो नाम तस्याहं भ्राता त्ववरजो हितः' असें आढळतें. ३. यज्ञशालाम्. ४. सर्ग १२ श्लो० ५-११. ५. शिष्यः. ६. अयम्=असौ. या स्थलीं 'असौ' असा पाठ पाहिजे. कारण 'इदमस्तु संनिकृष्टं रूपम्,' 'अदसस्तु विप्रकृष्टम्' अशी कारिका आहे, इदम्=This अदस् That ज्याचे संबंधानें 'इदम्' शब्दाचा प्रयोग करावयाचा तो पुरोवर्ती पाहिजे । 'अदस्' शब्दाचा प्रयोग आपल्या समोर जो नाहीं त्याचे संबंधानें होतो. ७. 'भगवांस्त्वां' याचे ठिकाणीं 'भगवांस्तं' असा पाठ कल्पिला असतां संदर्भाला चांगला आहे. ८. व्यवहाराभिज्ञः. ९. प्रीतियुक्तम्. १०. 'पाद्यार्घ्यादिभिरग्रे गत्या मार्गप्रदर्शनेन च सत्कृतम्' इति तिलककृतः. ११. अगस्त्याश्रमांतील कल्पित देवस्थानें. ब्रह्मदेव, वरुण, विष्णु, कुबेर, महेंद्र, अग्नि इत्यादिकांचीं स्थानें अगस्त्याश्रमांत होतीं. [स० १२ श्लो० १७-२१.]

ततो **य** था[1]भ्रात्ति[2]ग्मांशुर्निर्गतोऽग्निगृहान्मुनिः, ।
तं दृष्ट्वा **राघवः** प्राह, 'पश्य **लक्ष्मण**! यः श्रुतः. ॥ ४८

सोऽयं **ज** गति विख्यातः **कुंभजन्मा**परो विधिः ।
औ[3]दार्येणावगच्छामि निदानं तपसामिदम्.' ॥ ४९

आ[4]म्ना **य** राशेस्तस्याथ **सी**तया सह सानुजः ।
पादौ जग्राह विनया**द्रामः** सद्धर्मपालकः. ॥ ५०

स[5]दा **रा** वरजं **रामम**गस्त्योऽभ्यर्च्य, वै[6]ष्णवम् ।
धनुः शरं ब्रह्मदत्तं तूणौ [7]चाक्षयसायकौ ॥ ५१

ददौ [8]**म** हासिं चोवाच, '**महेंद्रे**णेदमर्पितम्, ।
जयाय प्रतिगृह्णीष्व त्वमायुधमनुत्तमम्.' ॥ ५२

रामः श्री मान्गृहीत्वा तान्यायुधानि महामुनिम् ।
ननाम [9]यस्याशनितो न नाम ह्यूनमोजसा. ॥ ५३

'[10]कांता **रा** खिन्नचित्तेयं कांता **राम**! तवोचिता ।
धन्यां **ज**नकराजस्य कन्यां मन्यामहे वयम्.' ॥ ५४

एवं **म** नोहरां वाचं वदंतं **कुंभ**संभवम् ।
उवाच प्रांजलिर्नत्वा स[11]त्वाकारो **र**घूत्तमः. ॥ ५५

---

१. अपो बिभर्ति इति अभ्रम् । अथवा न किंचित् बिभर्ति इति अभ्रम् । जीमूतः किंवा वारिदः. २. तिग्मा अंशवो यस्येति तिग्मांशुः=चंडकिरण उष्णरश्मिर्वा. ३. 'तेजोविशेषजनितौन्नत्येन.' हें अर्थ वाल्मीकिरामायणांत आहे. ४. आम्नायते अभ्यस्यते इति आम्नायः, वेदः. ५. स+दार+अवरज+द्वि० प्र०=दारैः अवरजेन च सह वर्तमानः तम्. ६. परशुरामापासून रामाला वैष्णव धनुष्य मिळालें, तें रामानें वरुणाला दिलें, वरुणानें महेंद्राला दिलें, महेंद्रानें अगस्त्यमुनीजवळ दिलें. ब्रह्मदत्त नांवाचा बाण. ७. ज्या तूणांतील (भात्यांतील) सायक (बाण) कधीं निःशेष होत नव्हते असे (तूण). सायकः=शरः. ८. मोठा खड्ग. ९. हें अर्ध कांहींसें दुर्बोध वाटतें. यस्य=आयुधस्य ('जातावेकवचनम्')=यत् आयुधम् । 'विवक्षावशात् कारकाणि' इति नियमात् प्रथमार्थे षष्ठी. दुसरें, अस्थानस्थपदता दोष याठिकाणीं आहे. 'सुरुचिः सत्यमाहेदं स्वल्पभाग्योऽसि पुत्रक । न हि पुण्यवतो वत्स सपत्नैरेवमुच्यते ॥' याठिकाणीं पुण्यवतः=पुण्यवान् । अथवा यस्य=महामुनेः=यो महामुनिः. मुनीशीं संबंध जुळविण्यासाठीं 'ननाम यस्याशानितो न नाम ह्यूनमोजसा' असा पाठ कल्पावा. त्या मुनीचें तेज विजेप्रमाणें दुर्लक्ष्य होतें. म्हणजे तो मुनि दिव्यवर्चाः होता—असा अर्थ. १०. कांतार+अखिन्न+चित्त+स्त्रीप्र०=अरण्यवासामुळें जिच्या मनाला खेद झाला नाहीं अशी. ११. सत्वमूर्तिः.

'सानु **ज** स्य समार्यस्य गुणैस्तुष्टोऽसि मे गुरो ! ।
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि वस्तुं देशं तु बोधय.' ॥ ५६

वासा **य** ते स्थलं **राम** ! **गो**दावर्यास्तटेऽनघे ।
ख्यातं '[1]**पं**चवटीत्यास्ते कुरु तत्राश्रमं शुभम्.' ॥ ५७

इत्यें[2] **रा** तिवधोद्युक्त उक्तस्तेन महर्षिणा ।
तं प्रणम्य **र**घूत्तंसस्ततः **पं**चवटीं ययौ.[3]' ॥ ५८

स भी **म** विक्रमो **रा**मो गच्छन्**पं**चवटीं पथि[4] ।
आससादांतरा गृध्रं[5] महाकायं महामतिम्. ॥ ५९

सानु **ज** स्तं प्रभुर्गृध्रं मेने मनसि राक्षसम्, ।
'को भवानि'ति पप्रच्छ स चाह प्रीतमानसः. ॥ ६०

'सखा[6] **य** मात्मनो विद्धि पितु**र्द**शरथस्य माम् ।
वत्स ! **रामा**[7]रुणसुतं गृध्रं नाम्ना जटायुषम्[8]. ॥ ६१

अग्र **ज** न्मा च मे नाम्ना **सं**पातिरिति विश्रुतः. ।
सहायस्ते[9] भविष्यामि रक्षिष्यामि च **जा**नकीम्.' ॥ ६२

तं व **य** स्यं पितुः प्रेम्णा प्रतिपूज्य, 'स्नुषामिमाम्[10] ।
तात ! त्वं पालये'त्युक्त्वा **राम**ः **पं**चवटीं गतः. ॥ ६३

रुचि **रा** मग्रजाज्ञातः [11]पर्णशालां महामतिः ।
पंचवट्यां चकाराशु **सौ**मित्रिर्मित्रवत्सलः. ॥ ६४

तस्यां **म**[12] नुष्यचरितः स**सी**तः सानुजः सुखम्[13] ।
उवास भगवान्**रा**मो मुनिवृत्तिं समाश्रितः. ॥ ६५

---

१. पंचानां वटानां वृक्षाणाम् (अश्वत्थबिल्ववटधात्र्यशोकानाम्) समाहारः पंचवटी. पुढें त्या ठिकाणीं तीं पांच झाडें होतीं त्या स्थळालाही पंचवटी म्हणूं लागले. अगस्त्याश्रमापासून दोन योजनावर पंचवटी होती असें दिसतें. [सर्ग १३ श्लो० १३-१४.] पंचवटी गोदावरीसमीप होती. [सर्ग १३ श्लो० १७-१८.] २. न राति सुखमिति शत्रुः. ३. सर्ग १३ श्लो० २२-२५ पहा. ४. मार्गामध्यें. ५. गृध्यति इति गृध्रः । तं जटायुषम्. ६. सखायम् ही 'सखि' शब्दाची द्वितीया. 'सखि' या पुंलिङ्ग शब्दाचें स्त्रीलिङ्ग रूप 'सखी' असें होतें. ७. न स्त ऊरू यस्येति । पृषोदरादित्वात् अरुण इति रूपम्. अनूरुः. अरुण हा गरुडाचा वडील बंधु. [मोरोपंतकृत आदिपर्व–अध्याय ४ गीति २३-३४ पहा. जटायुस् किंवा जटायु अशीं दोन रूपें आढळतात. ८. जटायूचा वंशवृक्ष मागें पहा. पृष्ठ ९ टीप १. ९. वाससहायः. [सर्ग १४ श्लो० ३४.] १०. सर्ग १४ श्लो० ३५-३६ पहा. ११. सर्ग १५ श्लो० ५-२३ पहा. १२. मानवांप्रमाणें वर्तन करणारा; मनुष्यस्य चरितमिव चरितमस्येति. १३. सर्ग १५ श्लो० ३१ पहा.

तत्र **श्री**[1] मद्दरं **रा**मं हेमंते प्रेक्ष्य राक्षसी[2] ।
यदृच्छयागता[3] पापा बभूव स्मरमोहिता[4]. ॥ ६६

स्वसा[5] **रा** क्षसराजस्य रंडा शूर्पणखाभिधा ।
समासाद्य सुदुर्वृत्ता[6] सद्वृत्तमशिवा शिवम् ॥ ६७

अस **म** र्था समर्थं तं सुस्वरं भैरवस्वना[7] ।
प्रियरूपं विरूपा[8] सा वृद्धा तरुणमब्रवीत्. ॥ ६८

'कस्त्वं **ज** टी शस्त्रधरः सभार्यो यातुसेवितम्[9] ।
इमं देशं कथं प्राप्तः किमागमनकारणम् ?' ॥ ६९

रामो **य** थावदखिलं ऋजुबुद्धितयेव[10] ताम् ।
आदितः कथयामास विस्तराद्वृत्तमात्मनः. ॥ ७०

तां च **रा** मोऽप्ययि[11] ! का त्वं मनोज्ञांगीह राक्षसी ।
प्रतिभासि मम ब्रूहि तत्त्वेने'त्यवदत्प्रभुः. ॥ ७१

वृत्तं **म** धुरवाग्व्यक्तं[12] कथयामास कामुकी[13], ।
'अहं शूर्पणखा नाम राक्षसी कामरूपिणी[14] ॥ ७२

भ्राता **ज** गद्रावणो[15] मे यदि ते श्रोत्रमागतः ।
प्रवृद्धनिद्रश्च[16] सदा कुंभकर्णो महाबलः. ॥ ७३

तथा **य** तात्मा धर्मज्ञस्त्यक्तराक्षसचेष्टितः ।
बिभीषणः, ख्यातवीर्यौ भ्रातरौ खरदूषणौ. ॥ ७४

---

१. श्रीमत्सु वरः तम्. २. राक्षसी शूर्पणखा. [सर्ग १७.] ३. सहज फिरत फिरत. ४. शरीरजसमाविष्टा. (स० १७ श्लो० १२ पहा.) ५. स्वसा ही 'स्वसृ' शब्दाची प्रथमा; भगिनी. राक्षसराजस्य=रावणस्य. रंडा=विद्युज्जिव्हाच्या मरणामुळें विधवा झालेली. ६. अतिशयेन दुष्टं वृत्तं यस्याः सा. ७. सर्ग १७श्लो० १० पहा. ८. विकृतं रूपं यस्याः सा. ९. यातुभिः राक्षसैः सेवितम्. 'यातु=टळो ही पीडा,' असें म्हणण्यावरून यातु म्हणजे राक्षस असा अर्थ निघाला असावा. १०. मनाच्या सरळपणामुळेंच; किंवा 'ऋजुबुद्धितयेव' असा पाठ ठेवला तर 'जणुं काय मनाच्या सरळपणामुळें;' 'भोळेपणा दाखवून,' असा अर्थ करावा. ११. रामः अपि अये. १२. मधुरा वाग् यस्याः सा. १३. मैथुनकामनातिशयवती, मदनार्दिता. कामुकी हें हेतुगर्भ विशेषण आहे. स्मरार्ता होती यामुळें तिनें सर्व खरें वर्तमान सांगितलें. १४. इच्छाधीनविग्रहा. १५. जगाला रडविणारा. १६. बंधुत्रयानें उग्र तपश्चर्या करून इष्टदेवता प्रसन्न केली. रावणानें 'मनुष्याखेरीज कोणाही पासून मरण नसावें' असा वर संपादन केला. तेव्हां कुंभकर्ण देखील असेंच कांहीं मागेल या भीतिस्तव देवांनीं त्याच्या तोंडांत सरस्वतीला बसविलें व तद्द्वारा 'निद्रा दे' असा त्याजकडून वर मागविला. त्या वरामुळें तो सहा महिन्यांनीं एकदां जागा होत असे, या गोष्टीला अनुलक्षून 'प्रवृद्धनिद्र' हें विशिष्टपद येथें योजिलें आहे.

तेभ्यो **ज** न्मत एवाहं वीर्येणाभ्यधिका सदा ।
[1]त्वामुपेतास्मि भावेन भर्तारं पुरुषोत्तमम्. ॥ ७५

चिरा **य** भव मे भर्ता, सीतया किं करिष्यसि? ।
विकृता च विरूपा च न सेयं सदृशी तव. ॥ ७६

अहं **रा** मानुरूपा ते भार्यारूपेण पश्य माम् ।
इमां तेऽहं सह भ्रात्रा भक्षयिष्यामि मानुषीम्.[2]' ॥ ७७

एव **म** स्या वचः श्रुत्वा प्रहस्याह विशारदः ।
'[3]कृतदारोऽस्मि [4]भवति! भार्येयं दयिता मम. ॥ ७८

शृणु **श्री** मति! रामाणां त्वद्विधानां तु सर्वथा ।
[5]स्वच्छंदचित्तवृत्तीनां [6]सपत्नी दुःसहा खलु. ॥ ७९

एष **रा** जीवनयनो[7]ऽकृतदारो गुणाकरः ।
[8]एनं भज वि[9]शालाक्षि! भर्तारं भ्रातरं मम.' ॥ ८०

सा का **म** मोहिता **राम**ं विसृज्योवाच लक्ष्मणम्, ।
'[10]अस्य रूपस्य ते युक्ता भार्याहं [11]वरवर्णिनी. ॥ ८१

---

१. 'त्वामुपेतास्मि' इत्यादि 'मानुषीम्' इत्यन्तं वाल्मीकिरामायणे दृश्यते. २. स० १७ श्लो० १९-२६ पहा. ३. ऊढभार्यः. ४. 'भवति' असें संबोधनाचें रूप. माझा विवाह झाला आहे व माझी पत्नी माझ्या जवळ आहे. उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे. [स० १८ श्लो० २ पहा.] ५. मनास मानेल त्याप्रमाणें वागणाऱ्या स्त्रियांना, कामचारिणींला. ६. समानः पतिर्यस्याः सा । 'सपत्नीशब्दः सपत्नप्रकृतिकोऽपि भर्तुर्द्वितीयभार्यायामेव रूढ इति ध्येयम्' इति तिलककृतः । पत्युर्भार्यांतरं हि भार्यांतरस्य शत्रुभूतं भवति इति तिलके । 'सुदुःखा ससपत्नता' इति वाल्मीकिरामायणधृतपाठः. ७. 'अकृतदारः' याचे निरनिराळे अर्थ पुढें दिल्याप्रमाणें आहेतः—(१) अकृतपरदारपरिग्रहः, (२) असंनिहितदारः, (३) अनूढभार्यः. तिसऱ्या अर्थाचे वेळीं रामावर असत्य बोलण्याचा आरोप येतो परंतु त्याचा परिहार होऊं शकतो. गाईब्राह्मणांचा किंवा विशेष प्रसंगीं स्वताचा प्राण वांचत असेल तर, केलिगृहांत असतांना केलेलें, थट्टेनें केलेलें, मिथ्याभाषण दोषार्ह नाहीं. [याज्ञविषयीं वचनः—'विवाहकाले रतिसंप्रयोगे प्राणात्यये सर्वधनापहारे । विप्रस्य चार्थे ह्यनृतं वदेत पंचानृतान्याहुरपातकानि ।।' (महाभारत), 'लग्नरतिप्राणक्षयसर्वस्वविनाशविप्रकार्यं अशा । पांचां ठायीं अनृतहि बोलावें तें करो न नाश यशा ।।' (मोरोपंत)]. ८. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. ९. विशाले अक्षिणी यस्याः सा । तत्संबुद्धौ विशालाक्षि इति. १०. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. ११. वरः वर्णः अस्ति अस्याः इति.

मां भ **ज** प्रियमत्यंतं त्वं वने प्राप्स्यसि ध्रुवम्.' ।
[1]ततः शूर्पणखां स्मित्वा **सौ**मित्रिर्युक्तमब्रवीत्. ॥ ८२
'यवी **य** सी भवार्यस्य भार्या त्वं [2]मंदिरेक्षणे ! ।
[3]कथं दासस्य मे दासी भार्या भवितुमिच्छसि ? ॥ ८३
एतां **रा**[4] त्रिचरि ! स्पष्टं वि[5]रूपां निर्णतोदरीम् ।
वृद्धां भार्यां परित्यज्य त्वामेवैष भजिष्यति. ॥ ८४
रूप **म** त्यद्भुतमिदं को हि संत्यज्य सुंदरि ! ।
मानुषीषु [6]वरारोहे ! कुर्या[7]द्भावं विचक्षणः ?' ॥ ८५
सोट **ज** स्थं [8]पुना **रा**मं [9]परिहासाविचक्षणा ।
स**सी**तमतिदुर्धर्षमब्रवीत्काममोहिता. ॥ ८६
'इमां **य** स्मादवष्टभ्य विरूपाम[10]सतीं स्त्रियम् ।
अनुरूपां सुकुलजां न मां त्वं बहु मन्यसे. ॥ ८७

---

१. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. २. मदिरा दृष्टिविशेषस्तद्युक्ते ईक्षणे यस्याः सा तत्संबुद्धौ मदिरेक्षणे इति. 'आघूर्णमानमध्या या क्षामा चांचितलोचना । दृष्टिर्विकासितापांगा मदिरा तरुणे मदे ॥' इति 'हरविजय'टीकायामलकराजानकः; तथा संगीतकलिकायाम्–'स्निग्धार्धमुकुलीकांता लंभिता मदिरा तथा । पंचैवात्र परिज्ञाताः शौर्यादिलेन दृष्टयः ॥ सौष्ठवेनापरित्यक्ता स्मेरापांगमनोहरा । वेपमानांतरा दृष्टिर्मदिरा परिकीर्तिता ॥' इति (१८७९ मितख्रिस्तसंवत्सरमुद्रित-विक्रमोर्वशीय-टिप्पणे ५२ पृष्ठे) शंकर-पांडुरंग-पंडितः. [लघुकाव्यमाला–द्वितीय गुच्छक पृ० ७६.] 'मदिराक्षी' या शब्दाचा सविग्रह अर्थ मल्लिनाथानें रघुवंशांत (सर्ग ८ श्लो० ६८) दिला आहे तो ठीक नसावा असें भासतें. मदिरेक्षणा, मदिरनयना, मदिरलोचना असे शब्द संस्कृत काव्यग्रंथांत वारंवार आढळतात. [माद्यंति आभ्यां इति मदिरे ईक्षणे यस्याः सा, तत्संबुद्धिः हे मदिरेक्षणे ! । मदिराभिधं ईक्षणं दृष्टिर्यस्याः तत्संबोधनम् । असे सार्थ विग्रह आढळतात.] ३. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. भार्या भूत्वा दासी भवितुमिच्छसि इति योजना. ४. रात्रि+चर+खच्+ङीप्. ५. विरूपाम्, निर्णतोदरीम्, व वृद्धाम् यांचे दोन दोन अर्थ आहेत. यथा श्रुतार्थः–कुरूपाम्, महोदरीम्, वयोवृद्धाम् । परमार्थः–विशिष्टरूपाम् त्रैलोक्यसुंदरीमित्यर्थः, तनुमध्याम् कृशोदरीमित्यर्थः व ज्ञानवृद्धाम् अनादिं च. ६. नितंबवति. ७. प्रेम. विचक्षणः= चतुरपुरुष. ८. पुनर्+राम=पुना रामे । 'रो रि' 'ढ्रलोपे पूर्वपदस्य दीर्घोऽणः' । सि० कौ०. ९. लक्ष्मण थट्टा करीत आहे असें जिला समजलें नाहीं ती 'तद्वाक्ये परिहासत्वज्ञानरहिता' । 'परिहासविचक्षणा' हा चुकीचा पाठ आहे. १०. 'त्वया सह प्रौढ्या निर्मनुष्ये वन आगमनाद्धासतीम् । सती हि वृद्धानां श्वश्र्वादीनां सविध एव पातिव्रत्यरक्षणाय तिष्ठेदित्याशयः' इति तिलककृतः.

तं[1]दो **ज** सैतामत्राहं भक्षयिष्यामि मानुषीम् ।
त्वया सह चरिष्यामि निःसपत्ना[2] यथासुखम्.' ॥ ८८

अ[3]न्या **य** वृत्तेत्युक्त्वा सा तां मृगाक्षीमलातदृक्[4] ।
अ[5]भ्यगच्छत्सुसंक्रुद्धा म[6]होल्का रोहिणीमिव. ॥ ८९

तां क्रू **रा** मसतीं वाचा निगृह्य कुपितः प्रभुः ।
उवाच लक्ष्मणं, 'क्रूरैः परिहासो न संमतः. ॥ ९०

इ[7]मां **म** त्तामसाध्वीं त्वं विरूपामतिदारुणाम् ।
राक्षसीं पुरुषव्याघ्र! वि[8]रूपयितुमर्हसि.' ॥ ९१

इति **श्री** मत आर्यस्य श्रुत्वाज्ञां लक्ष्मणः कृती ।
उद्धृत्य खड्गं चिच्छेद तस्या नासां श्रु[9]ती च सः. ॥ ९२

प्र[10]ख **रा** सिच्छिन्नकर्णनासात्युग्रं विन[11]द्य सा ।
य[12]थागतं प्रदुद्राव घोरा शूर्पणखा वनम्. ॥ ९३

तदा **म** होग्रा सा पापा राक्षसी [13]शोणितोक्षिता ।
चकार विविधान्नादान्यथा प्रा[14]वृषि तोयदः. ॥ ९४

स्वाग्र **ज** स्य खरस्यार्ता ज[15]नस्थानगतस्य सा ।
पपात पुरतः क्रूराकाराकाशादिवाशनिः. ॥ ९५

खरो **ऽय** शस्करं दृष्ट्वा तत्तां पप्रच्छ, 'केन ते ।

---

१. तत् ओजसा=तस्मात् बलात्कारेण. २. नास्ति सपत्नः सपत्नीरूपः शत्रुरस्या इति । सह समानेऽर्थे पतंति ये ते सपत्नाः. ३. न न्यायो यस्मिंस्तत् अन्यायम्=अन्याय्यम् । अन्याय्यं वृत्तं यस्याः सा. ४. अलाते इव दृशौ यस्याः सा. कोलिताप्रमाणें लाल डोळे जिचे आहेत ती. ५. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [सर्ग १८ श्लो० १७.] ६. महती उल्का । उल्का=meteor, a shooting star. उल्कापात झाला तर कांहींतरी भय उपस्थित होणार असें सामान्य लोक समजतात. जुन्या रोमन लोकांचा ही असाच समज होता. उल्केप्रमाणें भासणारी शूर्पणखा, रोहिणीप्रमाणें आह्लाद उत्पन्न करणारी सीता हिच्यावर धांवून गेली. ७. वा० रामायणांत बहुतेक असाच श्लोक आढळतो. पुरुषः व्याघ्र इव । उपमितसमास. ८. शूर्पणखेच्या पाठीवर लिहून तिला रामानें लक्ष्मणाकडे पाठविलें असें वाल्मीकिरामायणांत नाहीं. [स० १८ श्लो० १९-२३.] ९. श्रुती=(दोन) कान. १०. प्रखर+असि+छिन्न+कर्ण+नासा=तीक्ष्णखड्गानें कापून टाकले आहेत कान व नाक जिचे अशी. ११. ओरडून. १२. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. मागील श्लोकांतील ही उत्तरार्ध बहुतेक तसाच त्यांत आहे. [स० १८ श्लो० २३-२५ पहा.] १३. शोणितेन उक्षिता=रक्तबंबाळ झालेली. १४. प्रावृष् हलंत स्त्रीलिंग शब्द आहे. १५. जनस्थान हा प्रदेश दंडकारण्याच्या समीप असावा असें मूळ रामायणावरून दिसतें.

दुर्दशेयं कृता ब्रूहि कोऽङ्गुल्या [1]प्रतुदत्यहिम्? ॥ ९६

न सु **रा** णां पतिः **शक्रः** शक्तः कर्तुं ममाप्रियम् ।

कोऽयमेवं महावीर्यस्त्वां विरूपां चकार यः? ॥ ९७

[2]संख्ये **म** या हतस्योग्रैः शरैः [3]संकृत्तमर्मणः ।

सफेनं रुधिरं कस्य मेदिनी पातुमिच्छति?' ॥ ९८

सा व्या **ज** हार, 'तरुणौ सुकुमारौ महाबलौ ।

[4]पुंडरीकविशालाक्षौ चीरकृष्णाजिनांबरौ ॥ ९९

[5]सव **य** स्कौ धर्मरतौ फलमूलाशनौ मुनी ।

[6]पुत्रौ **द**शरथस्यास्तां भ्रातरौ **रा**मलक्ष्मणौ. ॥ १००

दृष्टा **ज** गत्य[7]नुपमा तयोर्मध्ये [8]सुमध्यमा ।

तरुणी रूपसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता. ॥ १०१

संभू **य** ताभ्यां भ्रातृभ्यां निमित्ती[9]कृत्य तां स्त्रियम् ।

[10]इमामवस्थां नीताहं यथा[11]नाथासती तथा. ॥ १०२

तयो **रा**[12]गस्कृतोरद्य तस्याश्चापि [13]खरानृजोः ।

[14]सफेनं पातुमिच्छामि रुधिरं रणमूर्धनि.' ॥ १०३

एव **म** स्याः **खरः** श्रुत्वा स्वसुः [15]प्रियचिकीर्षया ।

---

१. डंवचतो. २. संख्यायते परस्परनामोच्चरणे क्रियतेऽत्रेति युद्धे. ३. संकृत्तानि मर्माणि यस्य सः तस्य । 'मर्मन्' हलंत नपुंसकलिंग शब्द आहे. ४. हा श्लोक वा० रामायणांत आढळतो. पुंडरीके इव विशाले अक्षिणी ययोस्तौ । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्' [८५२।५-४-११३.] ५. समानं वयो ययोस्तौ । 'शेषाद्विभाषा' इत्यनेन कप् । [८९१।५-४ १५४] वैकल्पिक रूप 'सवयसौ' असें होईल. ६. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० १९ श्लो० १५.] ७. न उपमा (उपमानं) यस्याः सा ८. शोभनो मध्यमो भागो (मध्यो) यस्याः सा । मध्यम (भाग)= मध्य=कंबर । तनुमध्या किंवा सुमध्या. ९. अनिमित्तं निमित्तं कृत्वा निमित्तीकृत्य. १०. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० १९ श्लो० १८.] ११. याठिकाणीं तिलकटीकाकार 'अनाथा असती' असा पदच्छेद करून 'असती' शब्दाचा अर्थ 'कुलटा' असा देतात, तो फार सुयुक्तिक दिसतो कारण कुलटेचीच दुर्दशा अशाप्रकारें कोणी करूं शकतो, दीपशलभन्यायाप्रमाणें सतीधर्षण साहस होय. १२. आगस्+कृ+क्विप्+ष० प्र० द्वि० । अपराध करणाऱ्या दोघांचें. १३. न ऋजुः तस्याः । अनृजुवृत्तायाः इत्यर्थः. १४. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. अनाथा असतीप्रमाणें धर्षणा केली असें मागें शूर्पणखा म्हणाली त्यावरून कामुकीत्वाची खराला शंका येईल ती न यावी यासाठीं 'रुधिरं पातुमिच्छामि' इत्यनेन खरस्यास्तत्कामुकीत्वशंकां वारयति. १५. तिचें प्रिय करण्याच्या इच्छेनें. चिकीर्षा=कृ+सन्+टाप् । कर्तुमिच्छा.

वीरानाज्ञापयामास चतुर्दश[1] निशाचरान्. ॥ १०४

रामः **श्री** मांस्तया[2] सार्धमात्मानं हन्तुमागतान् ।
उवाच, 'नौ[3] तापसयोः किमर्थमुपहिंसनम्?' ॥ १०५

ऊचू **रा** क्षसवीरास्ते, 'भर्तुर्नः कर्तुरप्रियम् ।
तव रक्तमियं[4] पातुं **राम**! कामयतेऽधुना.' ॥ १०६

ते प्र **म** त्ताः परे[5] शूलान्येवमुक्त्वा प्रचिक्षिपुः ।
तानि चिच्छेद तावद्भिः शरै **राम**श्चतुर्दश. ॥ १०७

ततो **ज** घान तान्**राम**श्चतुर्दशभिराशुगैः[6] ।
क्रुद्धा प्रधाविता भूयः सा किंचिच्छुष्कशोणिता[7]. ॥ १०८

'दत्ता **य** त्तेऽत्यभिमतं[8] तत्कर्तुं राक्षसा मया ।
स्वसः! पुना रोदिषि किं' पप्रच्छेति स तां **खरः**. ॥ १०९

'पाम **रा** स्ते हतास्तेन तदैवे'ति शशंस सा ।
निनिंद च **खरं**, 'मर्त्याद्भीतस्त्वं बालिशे'ति तम्. ॥ ११०

सोऽति[9] **म** न्युः **खरः** प्राह दूषणं[10] स्वचमूपतिम्, ।
'चतुर्दश सहस्राणि निर्यांतु मम राक्षसाः. ॥ १११

रथं **जं** यावहं[11] क्षिप्रमुपस्थापय[12] सायुधम्.' ।
तेन चोद्योजिता सेना स्यंदनः स्थापितोऽग्रतः ॥ ११२

तं ज **य** प्रदमारुह्य स्यंदनं राक्षसः **खरः** ।
निर्जगाम **जन**स्थानात्कृत्वा स्वबलमग्रतः. ॥ ११३

---

१. खर, दूषण, व त्रिशिराः हे याज्ञवल्क्यसुत चंद्रकांत, महामेघ, व विजय होत. यांचे चवदा हजार शिष्य होते. हे सर्व शिवशापामुळें राक्षसत्व पावले. दाशरथि विष्णूच्या हातानें यांचा मोक्ष होता. शापामुळें राक्षसयोनि प्राप्त झाल्यावर त्यांना भगवद्रूपाचें ज्ञान राहिलें नाहीं. प्राणवियोगकालीं शापांतांचें स्मरण होऊन भगवद्रूपाचें ज्ञान होईल, असा यांला वर होता. वर सांगितल्याप्रमाणें ज्ञानाच्या लोपामुळें खर हा रामाला मनुष्य समजतो व म्हणूनच तो चवदा सहस्र वीर पाठवितो. महाभारताच्या शांतिपर्वांत याच अर्थाची भीष्मोक्ति आहे. [स०१९ श्लो० २१ टीका पहा.] २. तया=शूर्पणखया, ३. नौ=आवयोः. ४. इयम्=वसुधा. ५. परे=शत्रवः. ६. बाणैः. [स० २० श्लो० २०.] ७. जिच्या कानांचे व नाकाचे ठायीं किंचित् रक्त लागलें आहे अशी. ८. अतिशय जें तुला प्रिय तें. 'स्वसः' हें 'स्वसृ'शब्दाचें संबुद्धिरूप. ९. अतिशयितो मन्युर्यस्य सः. कोपाविष्टः. १०. सर्ग २२ श्लो० ७-११ पहा. ११. जयमावहतीति जयावहः. जयातें देणारा. १२. सज्ज करून आणीव.

[1]परा **ज** यदमत्युग्रमुत्पातशतमुद्धतः ।
[2]अचिंतयन्**ख**रः प्राप्त आश्रमं कालचोदितः. ॥ ११४

तद्ध **य** प्रदमुद्दामदुंदुभिध्वनिसूचितम् ।
रक्षःसैन्यं हंतुकामो **राम**ो **लक्ष्म**णमब्रवीत्. ॥ ११५

'त्वं वी **रा** शु धनुष्पाणिर्गृहीत्वा [3]**जा**नकीं द्रुतम् ।
गुहामाश्रय शैलस्य [4]दुर्गां पादपसंकुलाम्. ॥ ११६

वत्स! **म** द्वाक्यमेतन्न प्रत्याख्येयमिह त्वया ।
[5]ममासि शापितोऽग्रिभ्यां **सौ**मित्रे! गच्छ [6]माचिरम्.' ॥ ११७

[7]गते **श्री** मति **सौ**मित्रौ गुहामादाय **जा**नकीम् ।
रामो बभूव [8]सन्नद्धो रक्षसां [9]निधनेप्सया. ॥ ११८

व्योम्नि [10]**रां** त्रिचरध्वंसं द्रष्टुं देवाः [11]समागताः ।
[12]तेजसाप्यायितं **रा**मं ददृशुर्विस्मयान्विताः. ॥ ११९

अथा **म** र्षवशं सैन्यं **ख**रस्य [13]विविधायुधम् ।
ववर्ष [14]**रा**मे सर्वत्र [15]मेघजालमिवाचले. ॥ १२०

यथा [16]**जं** लधरं वातः शस्त्रौघं [17]व्यधमत्प्रभुः ।
गांधर्वेण बलं कृत्स्नं जघानाशु खरस्य तत् ॥ १२१

---

१. पराजयातें देणाऱ्या उत्पातशताला, पराजयसूचकम् । उद्धतः=बलदृप्तः. २. न गणणारा । मनांत न आणणारा, अचिन्तयन्=न+चिन्त्+शतृ+प्र. प्र. ३. सर्ग २४ श्लो० १२-१४ पहा. ४. इतरैर्गन्तुमशक्याम्. ५. तुला माझ्या पायांची शपथ आहे. ६. माचिरम्=अचिरम्=शीघ्रम् । हें सुप्सुपासमासाचें उदाहरण आहे, किंवा मा चिरं विलंबं कुरु । 'कुरु' हें अध्याहृत पद कल्पावें, दुसऱ्या अर्थाचे वेळीं 'मा चिरम्' अशीं पृथक् पदें आहेत असें मानावें लागेल. ७. गते=गतवति । गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना कर्तरि च क्तः. [३०८६।३-४-७२]. ८. कवच वगैरे धारण करून तयार, सम्+नह+क्तः=कृतसन्नाहः । धृतवर्मा. ९. निधने+ईप्सा+तृ. प्र. राक्षसांना मारण्याच्या इच्छेनें. १०. रात्रि(त्रि)चर=निशाचर=राक्षस. ११. सर्ग २४ श्लो० १९. १२. तेजसा आप्यायितम्=तेजसा आविष्टम् । 'अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥'. १३. विविधायुधानि इत्यर्थः । 'जातावेकवचनम्' । १४. कधीं कधीं सकर्मक धातूंचा अकर्मकाप्रमाणें प्रयोग होतो, त्यांपैकीं 'ववर्ष' हें उदाहरण होय, सकर्मक धातु अकर्मक केव्हां होतात त्याबद्दलची कारिका खालीं दिली आहे:—'धातोरर्थान्तरे वृत्ते धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥' उ०—नदी वहति=स्यन्दते । जीवति, नृत्यति। मेघो वर्षति । हितात् यो न संशृणुते स किंप्रभुः । सि० कौ० पृ० २७६. १५. मेघसमूहः । अचले=पर्वतावर. १६. जलधरः=अभ्रम्. १७. वि+अ+ध्मा (धम्)+लङ्त् ।

अप्र **य** तेन तत्सैन्यं हत्वा **दा**शरथी[1] रणे ।
[2]न्यवधीद्दूषणं सेनापतिं **त्रि**शिरसं च तम्. ॥ १२२

प्रख **रा** युध उद्दामः **ख**रो राक्षसपुंगवः ।
मुष्टिदेशे **र**घुपतेर्धनुश्चिच्छेद संगरे. ॥ १२३

ततो **म** हद्धनुर्दत्तं यद**ग**स्त्येन **वै**ष्णवम् ।
तत्[3]सज्यमकरो**द्रा**मस्तं[4] तैतक्ष खरैः शरैः. ॥ १२४

खरो **जं**[5] न्ये छिन्नगदच्छिन्नसारो निरायुधः ।
मत्तो रुधिरगंधेन **रा**ममभ्यद्रवद्द्रुतम्. ॥ १२५

दृष्ट्वा **य** शस्विराजस्तमापतंतं महाजवम् ।
[6]अपासर्पद्द्वित्रिपदं किंचित्त्वरितविक्रमः. ॥ १२६

धनं[7] **ज** याभं नाशाय **ख**रस्य समरे शरम् ।
रामो जग्राह दिव्यं तं [8]ब्रह्मदंडमिवापरम्. ॥ १२७

जया **य** दत्तं मुनिना **कुं**भजेन महात्मना ।
[9]संदधे च स धर्मात्मा मुमोच च **ख**रं प्रति. ॥ १२८

मुक्तो **रा** घवराजेन **ख**रोरस्यपतच्छरः ।
स पपात **ख**रो भूमौ दह्यमानः शराग्निना. ॥ १२९

पुरा **म** हेशनिर्दग्धः **श्वे**[10]तारण्ये **य**थांधकः ।
[11]स **वृ**त्र इव वज्रेण फेनेन **न**मुचिर्यथा. ॥ १३०

---

१. दाशरथिः रणे. 'रो रि पूर्वस्य दीर्घोऽणः' । [१७३।८-३-१४]. २. न्यवधीत् हें तृ० पु० ए० चें लुङ् लकाराचें 'हन्' धातूचें रूप, सि०कौ०पृ० २२४. 'हनो वध लुङि।' दूषण हा रावणाच्या मावशीचा मुलगा, हा खराचा सेनापति होता, याच्या बरोबर दिलेल्या चार राक्षसवीरांपैकीं त्रिशिराः एक होता, महाकपाल, स्थूलाक्ष व प्रमाथ हीं इतर तिघांचीं नांवें होत. [वा० रा० आरण्य० स० २३ श्लो० ३३.] ३. ज्यया सहितम् । आरोपितधनुर्गुणमित्यर्थः । ज्या=धनुष्याची दोरी, 'चोप-सर्जनस्य' सि० कौ० पृ० ८७. ४. त्या खराला तीक्ष्ण बाणांनीं जर्जर केला. ५. युद्धांत, छिन्नः सारो बलं यस्य सः । उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे. ६. 'आपतन्तं बाणक्षेपावकाशो यथा न भवति तथोपर्यापतन्तं खरं दृष्ट्वात्यासत्तौ धनुर्व्यापारो न स्यादिति स्वशरीरे तद्रुधिरपातभिया च द्वित्रीणि पदानि त्वरितपदन्यासो बाणं संदधदेव पृष्ठतोऽपासर्पत् । अनेन महाबलत्वं खरस्योक्तम् । नह्यन्यथा रामधनुश्छेदोऽनन्ततद्बाणसहनं वा सुशकम्' । अत एवाग्रे तद्वधाय विशिष्य स्वशक्ति-रूपवैष्णवबाणग्रहणम् ।' इति तिलककृतः. ७. धनंजयस्य (अग्नेः) आभा इव आभा यस्य स तम् ; अग्नितुल्यम्. ८. ब्रह्मास्त्राप्रमाणें अमोघ शराला. [स० ३० श्लो० २४.] ९. 'सं-दधे' इत्यादि व 'स पपात' इत्यादि अर्धे वा० रामायणांत आढळतात. १०. कावेरीतीरवर्ति श्वे-तारण्यांत. ११. वृत्रासुर फार प्रबल झाल्यामुळें इंद्राला दधीचिऋषिच्या हाडांचें वज्र करवून त्या

रामे **श्री** मति संप्राप्तविजये निहते **खरे** ।
देवदुंदुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिर्महत्यभूत्. ॥ १३१

अम **रा** अब्रुवन्हृष्टा, 'अहो सर्वे निशाचराः ।
अर्धाधिकमुहूर्तेन **रामे**ण निहता रणे.' ॥ १३२

रामं **म** हर्षयोऽगस्त्यप्रमुखा हर्षनिर्भराः ।
पूजयित्वोचु'रिंद्रस्तं **शरभंगाश्रमं** स्वयम् ॥ १३३

समा **ज** गामैतदर्थमिमं देशमुपायतः ।
आनीतस्त्वं वधायैषां राक्षसानां महर्षिभिः ॥ १३४

प्रत्य **य** स्त्वयि नो **राम**! राजर्षिकुलभूषण! ।
स्वस्त्यस्तु ते, कृतं कार्यं मह**द्द**शरथात्मज!' ॥ १३५

एवं **रा** क्षसहंतारं पूज्यमानं महर्षिभिः ।
लक्ष्मणो मुदितोऽभ्येत्य ननामाग्रजमीश्वरम्. ॥ १३६

रक्षो **म** र्दनमाश्लिष्टं समीक्ष्य विजयश्रिया ।
बभूव हृष्टा **वैदेही** भर्तारं परिषस्वजे. ॥ १३७

ततो **ज** वेन निर्गत्य **जनस्थाना**द**कं**पनः ।
प्रविश्य **लंकां** वित्रस्तो **रावणं** वाक्यमब्रवीत्. ॥ १३८

'सैन्यं **य** त्ते **जनस्थाने** प्रभो! तत्सकलं हतम् ।
खरश्च निहतः संख्ये कथंचिदहमागतः.' ॥ १३९

श्रुत्वा **जं** गद्दुर्निवार्यप्रतापो **द**शकंधरः ।
अकंपनमुवाचेदं निर्दहन्निव तेजसा. ॥ १४०

असुराला मारावें लागलें, म्हणूनच वज्राला 'दधीचास्थि' असें नांव आहे, त्याचप्रमाणें नमुचि, शुंभनिशुंभ यांचा धाकटा भाऊ, यानेंही ब्रह्मदेवाला प्रसन्न करून 'न शुष्केणार्द्रेण' असा वर मिळविला होता, म्हणून इंद्रानें वज्राला फेनाच्छादित करून त्या वज्रानें नमुचीचा संहार केला. हें अर्थ वा० रामायणांत आढळतें. [स० ३० श्लो० २८.]

१. किंचिदूनघटिकात्रयेण. [स० ३० श्लो० ३०.] २. 'ऊचुरिंद्रस्तम्' इत्यादिकाचा अन्वय खालीं दिला आहे:—इंद्रः स्वयम् एतदर्थम् शरभङ्गाश्रमम् समाजगाम । एषाम् राक्षसानाम् वधाय महर्षिभिः त्वं इमम् देशम् उपायतः आनीतः । इति अगस्त्यप्रमुखाः तम् ऊचुः. ३. रामाची व खराची लढाई पाहण्याकरितां आलेला व भयभीत झालेला एक **अकंपन** नांवाचा राक्षस । अकंपन या नांवात गूढ परिहास ध्वनित केला आहे हें सहृदय वाचकांच्या लक्ष्यांत सहज येण्यासारखें आहे. 'संपूर्ण दंडकारण्यं जनस्थानपदवाच्यम् । अतो गोदावरी तीराद्गतोऽपि जनस्थानाद्गत इत्युक्तम् ।' इति तिलके. ४. खर, दूषण, व त्रिशिराः. हें अर्थ वा० रामायणांत आहे. ५. युद्धे. ६. जगता दुर्निवार्यः प्रतापो यस्य सः=ज्याच्या बाहुप्रतापापुढें कोणाचा टिकाव लागत नाहीं असा.

'रे! कोऽ **य** मेवं बलवाञ्जनस्थानविनाशकृत्? ।
कृत्वा मे विप्रियं शक्यं सुखं प्राप्तुं न वज्रिणा. ॥ १४१
राज[1] **रा** जेन न न वा यमेन न च विष्णुना ।
कालस्य[2] चाप्यहं कालो दहेयमपि पावकम्. ॥ १४२
मृत्युं **म** रणधर्मेण संयोजयितुमुत्सहे.' ।
अकंपनस्तथा क्रुद्धं ययाचेऽभयमीश्वरम्. ॥ १४३
ददौ **श्री** मान्दशग्रीवोऽभयं तत उवाच सः ।
'पुत्रो दशरथस्यास्ते रामो नाम महाबलः. ॥ १४४
तेन **रा** वण! वीरेण भास्कराधिकतेजसा ।
सदूषणः सत्रिशिरा जनस्थाने हतः खरः.' ॥ १४५
तत्सं[3] **म** न्युर्दशग्रीवः श्रुत्वाकंपनभाषितम् ।
नागेंद्र[4] इव निश्वस्य वचनं चेदमब्रवीत्. ॥ १४६
'मनु **ज** स्त्रिदशैर्युक्तः स रामो वेंद्रसंयुतः ।
उपयातो[5] जनस्थानं ब्रूहि कच्चिदकंपन!' ॥ १४७
अभ **य** प्रदमुग्रं तमुवाचेदमकंपनः, ।
'रामो[6] नाम महातेजाः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम्. ॥ १४८
तस्य **रा**[7] केंदुसंकाशवदनो[8] दुंदुभिस्वनः ।
कनीयाँल्लक्ष्मणो भ्रातानुरूपो[9] वीर्यसंपदा ॥ १४९
यथा **मं**[10] रुत्सहायोऽग्निर्दुःसहः सर्वदेहिनाम् ।
तथा सलक्ष्मणो रामो द्विषतां राक्षसेश्वर! ॥ १५०
हता **ज** नस्थानगताः सर्वे रामेण राक्षसाः ।
न तस्य पुरतः स्थातुं शक्यमद्भुततेजसः. ॥ १५१

---

१. राजराजः=कुबेरः यक्षाधिपः, धनाधिपः। राज्ञाम् यक्षाणाम् राजा अथवा राज्ञामपि राजा प्रभूतधनत्वात्. २. 'कालस्ये'त्यादि उत्तरार्ध व पुढील पूर्वार्ध वा० रामायणांत आहेत. [स० ३१ श्लो० ५-७.] ३. कोपाविष्टः. ४. नागेंद्रः=सर्पश्रेष्ठः फणींद्रः । ५. उपयातः कच्चित्, ब्रूहि=आला आहे मला वाटतें, सांग? उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे. ६. हें उत्तरार्ध वा० रामायणांत आढळतें. ७. राका पूर्णिमा तस्या इंदुस्तेन तुल्यम् वदनं यस्य स पूर्णचंद्रनिभाननः. ८. दुंदुभिवत् गंभीरः स्वनो यस्य सः । 'स्वरे सत्वे च नाभौ च त्रिषु गंभीरता शुभा' इति सामुद्रके. ९. 'वीर्यसंपद्' याठिकाणीं 'संपद्' शब्दाचा अतिशय, आधिक्य असा अर्थ करावा. १०. सह एति इति । ऊर्ध्वमङ्गति इति अग्निः । 'अधः कृतस्यापि तनूनपातो नाधः शिखा याति कदाचिदेव'. [भर्तृहरि.]

वृत्ता[1] **य** तभुजः श्यामो[2] **रा**मो राजीवलोचनः ।
दृष्टः पलायमानैस्तैः[3] सर्वैरेवाग्रतः स्थितः.' ॥ १५२

'स्वयं **ज** नस्थानमहं गमिष्यामि सलक्ष्मणम् ।
रामं हंतु'मिति प्राह क्रोधांधो **द**शकंधरः. ॥ १५३

प्रल[4] **य** ज्वलनाकारं तमाहाकंपनः, 'प्रभो ! ।
असाध्यः कुपितो **रा**मो विक्रमेण महायशाः ॥ १५४

नहि **रा** जन्स **रा**मोऽद्य शक्यो जेतुं रणे त्वया ।
समग्रै राक्षसैर्वापि स्वर्गः पापजनैरिव. ॥ १५५

न[5] तं **म** न्ये वध्यमहं सर्वैर्देवासुरैरपि. ।
अयं तस्य वधोपायस्तमाकर्णय मन्मुखात्. ॥ १५६

तस्य **श्री** रिव भार्यास्ते **सी**ता नामातिसुंदरी, ।
श्यामा[6] समविभक्तांगी[7] स्त्रीरत्नं[8] रत्नभूषिता. ॥ १५७

तां ह **रा** शु प्रलोभ्य त्वं प्रथमं **रा**ममत्यरिम्[9] ।
सीतया रहितः क्षिप्रं सोऽसह्यो न भविष्यति.' ॥ १५८

मत्वा **म** तं हितं तस्य तमुवाचाथ **रा**वणः, ।
'बाढं प्रातर्गमिष्यामि समानेष्यामि तामिह.' ॥ १५९

ततोऽ **जं** लब्धैः[10] प्रवरैर्वरैर्मत्तो **द**शाननः ।
सीतां हर्तुमनाः[11] क्षिप्रं **लं**कायां निर्गतो बली. ॥ १६०

स वि[12] **य** त्पथमाविश्य रथमारुह्य कामगम्[13] ।
उत्तरं तीरमगमत्तीर्त्वा नदनदीपतिम्[14]. ॥ १६१

---

१. वृत्तौ (वर्तुलौ) आयतौ (दीर्घौ) भुजौ यस्य सः । २. श्यामः=मेघनीलः यौवनमध्यस्थो वा । ३. रणभूमीवरून पळूं पाहणाऱ्यांना जिकडे तिकडे रामच दिसूं लागला अशी त्यांची त्रेधा उडाली. ४. प्रलयाग्निवत् आकारो यस्य स तम्. ५. हा श्लोक बहुतेक असाच वा० रामायणांत आढळतो. ६. श्यामा=यौवनमध्यस्था. ७. समं यथा तथा विभक्तानि अङ्गानि यस्याः सा । जिचे सर्व अवयव नीटनेटके आहेत अशी. ८. 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते ।' हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. ९. अतिशयेन अरिः तम् अत्यंतवैरिणम् इत्यर्थः. १०. अज म्हणजे ब्रह्मा त्यापासून मिळालेल्या वरांच्या योगें. ११. हर्तुं मनो यस्य स हर्तुमनाः । 'लुम्पेदवश्यं मः कृत्ये तुम् काममनसोरपि' या नियमानें 'म्'चा लोप झाला । १२. आकाशमार्गानें. 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' या नियमानें 'पथ' असा समासान्त झाला । सि० कौ० पृ० ९५. १३. मनांत इच्छा केल्याप्रमाणें चालणाऱ्या 'पुष्पक' विमानांत बसून. १४. नदानां नदीनां च पतिः तम् समुद्रम्.

प्राप **रा**[1] क्षसराट् तूर्णं ता[2]टकातनयाश्रमम्. ।
तं **मा**रीचोऽर्चयामास भक्ष्यभोज्यैरमानुषैः. ॥ १६२

स्वाश्र **म** प्राप्तमधिपं स **मा**रीचोऽब्रवीदिदम्, ।
'कच्चित्ते कुशलं राजन्! किमर्थं तूर्णमागतः?' ॥ १६३

तं रा[3] **ज** राजावरजः प्राह, '**रा**मेण तात! मे ।
जै[4]नस्थानमवध्यं तत्सर्वं युधि निपातितम्. ॥ १६४

सहा **य** स्त्वं भ[5]वाद्यांग तद्भार्याहरणे मम.' ।
इत्युक्तो राक्षसेंद्रेण **मा**रीचो वाक्यमब्रवीत्, ॥ १६५

'[6]त्वया **ज** गत्पते तात! को न नंदति नंदितः ।
आख्याता केन वा **सी**ता मित्ररूपेण शत्रुणा? ॥ १६६

नेदं **य** शस्करं कर्म, स्वदारेषु रमस्व स[7]ः, ।
सभार्यो रमतां **रा**मो वनेषु स्वपुरं व्रज.' ॥ १६७

एवं **रा** क्षसराडुक्तो **मा**रीचेन हितैषिणा ।
न्यवर्तत पुरीं **लं**कां विवेश च गृहोत्तमम्. ॥ १६८

अथा[9] **म** रारिमभ्येत्य **लं**कायां भ्रातरं निजम् ।
मुखं श[10]ूर्पणखाभद्रं विरूपितमदर्शयत्. ॥ १६९

---

१. 'राक्षसराज्' या शब्दाच्या प्रथमेचें एकवचन. २. मारीचालयम् । ३. राजराजस्य (कुबेरस्य) अवरजः अनुजः रावणः इत्यर्थः । ४. हें अर्ध वा० रामायणांत आढळतें. ५. भव अद्य अङ्ग। अङ्ग=हे मारीचा! आज सहाय हो. ६. हा श्लोक, 'जगत्पते तात' एवढें खेरीज करुन, वा० रामायणांत आढळतो। मात्र वा० रामायणांतील पहिला चरण येथें दुसरा आहे व दुसरा पहिला केला आहे. पूर्वार्धाचा अर्थ खालीं दिल्याप्रमाणें आहे. ('तद्भार्याहरणे मम सहायो भव' असें मारीच ऐकून रावणाला उत्तर देतो कीं) हे जगत्पते, दानादिक देऊन त्वां अभिनंदन केलेला असा कोण आहे कीं ज्याला तुझ्या ऐश्वर्यानें आनंद होत नाहीं. सारांश ज्यांचें त्वां बरें केलें आहेस ते सर्व तुझें अभीष्ट चिंतन करितात. 'को न नंदति' या ठिकाणीं 'काकु' आहे. कोठें कोठें 'निंदितः' असा पाठ आहे, त्याचा अर्थ 'अवमानितः' असा होतो. 'निंदित' असा पाठ धरुन तिलककारांनीं खालीं दिल्याप्रमाणें अर्थ केला आहे. 'त्वया तिरस्कृतस्तावकमैश्वर्यमसहमानः संस्त्वया सह कृत्रिममित्रभावं प्राप्तः संस्तवेदृशीं बुद्धिमुपदिशतीति भावः' । ७. हिताहित जाणणारा महाज्ञाता तूं. ८. हें उत्तरार्ध बहुतेक असेंच वा० रामायणांत आहे. ९. अमरारिम्=अमरांचा अरि जो रावण त्याजवळ. १०. अभद्रम्=अमङ्गलम् । कारण लोक नकटें नाक मोठा अपशकुन समजतात. 'शूर्पणखा भद्रम्' असा पृथक्पदपाठ बरोबर दिसत नाहीं. तेथें 'शूर्पणखाभद्रम्' असाच पाठ पाहिजे.

'हत[1] **श्री** स्त्वं स्वसः! केन कृतैवं वद सत्वरम्' ।
रुदतीमिति[2] पप्रच्छ **रावणः** क्रोधमूर्छितः[3] ॥ १७०

साह, '**रा** मस्य दयितां त्वदर्थं हर्तुमुद्यता ।
भ्रातस्तस्यानुजेनाहं **लक्ष्मणेन** विरूपिता. ॥ १७१

त्वं प्र[4] **म** त्तः कामभोगे स्वैरवृत्तो निरंकुशः ।
समुत्पन्नं भयं घोरं बोद्धव्यं नावबुध्यसे. ॥ १७२

त्वमे[5] **ज** स्रं विगृह्यार्यैर्देवगंधर्वदानवैः ।
अयुक्त[6]चारश्चपलः कथं राजा भविष्यसि? ॥ १७३

विष[7] **य** स्यावने शक्तो **ज**नस्थानक्षयं भयम् ।
रामाद्दाशरथेः प्राप्तं न जानासि जडो[8]ऽस्यलम्. ॥ १७४

न चा **रा** यस्य स ह्यंधो राजानश्चार[9]चक्षुषः ।
विपन्न[10]राज्यो न[11] चिराद्विपत्तिं प्राप्स्यसेऽवशः ॥ १७५

त्वं स **म** र्थोऽसि चेत्सत्यं रत्न[12]भोक्ता **दशानन**! ।
रामस्य दयितां **सीतां** स्त्रीरत्नं भुंक्ष्व तेजसा. ॥ १७६

सा रा **ज** ते स्वरूपेण साक्षाच्छ्रीरिव **जानकी**, ।
न तादृशी दृष्ट[13]पूर्वा श्रुतपूर्वापि वांगना[14]. ॥ १७७

सीता **य** स्य भवेद्भार्या यं च हृष्टा परिष्वजेत् ।
[15]अभिजीवेत्स सर्वेषु लोकेष्वपि **पुरंदरात्**.' ॥ १७८

---

१. हृता श्रीर्यस्याः सा: । विनष्टलक्ष्मीका इत्यर्थः । 'स्वसः' हें संबुद्धिपद 'स्वसृ'शब्दाचें. २. रुदती=रुद्+शतृ+ङीप् । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' या नियमानें 'नुम्' याचा निषेध झाला. सि० कौ० पृ० ४१ ३. मूर्च्छा अस्य संजाता इति मूर्च्छितः । 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' । सि०कौ०पृ०१६२. ४. प्रमत्तः=अतिशयप्रसक्तः । स्वैरवृत्तः मनास येईल त्याप्रमाणें आचरण करणारा. निरंकुशः= हितश्रवणरूप अंकुशास न जुमानणारा असा अनर्गलचरित । हा व पुढील असे श्लोक वा० रामायणांत आढळतात. ५. संतत, नेहमीं । विगृह्य=विरोध करून. आर्यैः=संभावितांशीं, 'आत्मवद्भिः, वशीकृतान्नर्बहिरिंद्रियैः वा'। ६. ज्यानें चारांची (हेरांची) योजना केली नाहीं असा । चपलः=चञ्चलः । ७. देशस्य रक्षणे । ८. चांगला मूर्ख आहेस. ९. चार एव चक्षुर्येषां ते । १०. नष्टराज्यः । ११. 'नचिरात्' असें समस्तपद पाहिजे, कारण 'विधि'चें प्राधान्य असून प्रतिषेधाला अप्राधान्य असतें तेव्हां 'न' निराळा राहूं शकत नाहीं. 'प्राधान्यं हि विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥' इति दोषनिरूपणाह्नासे (साहित्यदर्पणस्य) विश्वनाथकविपञ्चाननः । नचिरात्=अचिरात् । हें सुप्सुपासमासाचें उदाहरण आहे. १२. रमयतीति रत्नम् । जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नम् । उत्कृष्ट वस्तूंचा उपभोग घेणारा. १३. पूर्वं दृष्टा । बहुलग्रहणात् पूर्वशब्दस्य परनिपातः । १४. प्रशस्तानि अङ्गानि यस्याः सा अंगना । १५. हा श्लोक वा० रामायणांत आहे. १६. 'स पुरंदरादप्यत्यधिकं जीवेत् तस्या लक्ष्म्यवतारत्वादिति व्यङ्ग्यम्' इति तिलके ।

भूयो **ज**गाम **रा**मस्य हर्तुं भार्यां स **रा**वणः ।
पिशाचास्यैः खरैर्युक्तं रथमारुह्य कामगम्. ॥ १७९

तन **य**स्याश्रमं प्राप्तस्ताटकायाः पुनर्द्रुतम् ।
दृष्ट्वा चतुःशतक्रोशशाखं पथि महावटम् ॥ १८०

आद **रा**त्पूजयित्वा तं **मा**रीचः प्राह **रा**वणम्, ।
'राजंच्छमस्तु ते कच्चित्किं पुनस्तूर्णमागतः?' ॥ १८१

ततो **म**नुष्यभुग्भर्ताब्रवीन्**मा**रीच! सर्वथा ।
रामः पित्रा परित्यक्तो दुर्वृत्तोऽराज्यभागिति.' ॥ १८२

मम **श्री**मत उद्वृत्तो **रा**मो वैरं विना रणे ।
जनस्थानं जघानांग! स्वसारं च व्यरूपयत्. ॥ १८३

हत्वा **रा**त्रिचरान्सर्वान्स**ख**रान्सह**दू**षणान् ।
दत्तवानभयं तत्र मुनिभ्यः परमोद्धतः. ॥ १८४

---

१. पिशाचस्येव आस्यं येषां तैः ।खरैर्युक्तं रथम्=गाढव किंवा खेंचर जुंपलेल्या रथावर. मागें 'रथमारुह्य कामगम्' असें आलें आहे त्याचा अर्थ पुष्पक विमान असा आम्हीं दिला आहे. परंतु या श्लोकांत 'खरैर्युक्तम्' असें आहे यास्तव वर दिल्याप्रमाणें अर्थ केला आहे. तथापि रथाच्या संबंधानें 'कामग' शब्दाची युक्तता दिसत नाहीं. वा० रामायणांतही अशाच अर्थाचा पाठ आहे. २. चत्वारि शतानि चतुःशतानि । चतुःशतानि क्रोशाः । तान् यावत् शाखा यस्य स तम् । चारशें कोसपर्यंत ज्याच्या शाखा लांब होत्या अशा वटवृक्षाला. वर निर्दिष्ट केलेल्या वटाची कथा अशी आहे:— गरुडाची आई विनता हिची कद्रूच्या दास्यापासून मुक्तता होण्याचा उपाय सर्पांनीं त्याला सांगितला, तेव्हां तो गरुड अमृत आणावयास जाण्याचे पूर्वीं विनतेजवळ येऊन तिला खाण्याला मागूं लागला. त्या प्रसंगीं एका मुनीनें 'महाकाय गज व कच्छप अमुक ठिकाणीं भांडत आहेत त्यांना खाऊन टाक' असें सांगितलें. त्याप्रमाणें त्या गजकच्छपांना घेऊन आकाशांतून जात असतां निर्दिष्ट केलेला महावट पाहून व त्यावर बसून तीं प्रेतें खाण्याकरितां गरुड उतरला. तेव्हां त्या अवाढव्य गजकच्छपांच्या भारामुळें त्या वटाची खांदी मोडून पडूं लागली, ती तशीच वरचेवर धरून तीसह उडून अन्यत्र गेला. खालीं खांदी पडूं न देण्याचें कारण हेंच कीं तेथें वैखानसादि अनेक ऋषि होते. त्यांचा नाश खांदी पडून झाला असता । वा० रा० आरण्य० स० ३५ श्लोक २७-३३. ३. शमः= शांतिः । तुझ्या चित्तांत स्वस्थता आहे ना? असा प्रश्न मारीचानें पुनः जल्दींच त्याजकडे भेटायाला आल्यामुळें रावणाला केला. ४. मनुष्यान् भुङ्क्ते इति मनुष्यभुक् राक्षसः. मनुष्यभुजां भर्ता । राक्षसपतिः । ५. 'रामः पित्रा परित्यक्तः' इत्यादि रावणाला कळलें तरी कसें? अकंपनाच्या भाषणांत या गोष्टीचा उल्लेख नाहीं, त्याचप्रमाणें शूर्पणखेच्याही नाहीं. अर्थात् ही चूक आहे असें आम्हांला वाटतें किंवा कळविलेल्या सर्वच गोष्टी येथें लिहिल्या नाहींत अशी कल्पना केली म्हणजे सर्व ठीक जुळतें.

कृत्वा **म** माप्रियं धृष्टो निर्दयो भूतहिंसकः ।
न बिभेति मनुष्योऽपि मत्तो[1] मत्तो जयश्रिया. ॥ १८५

रक्षो[2] **ज** नेश्वरस्याद्य सहायो भव मे सखे ! ।
सौवर्णस्त्वं मृगो भूत्वा **सी**तायाः प्रमुखे चरे[3]. ॥ १८६

त्वामा **य** ताक्षी दृष्ट्वैव सौवर्णं मृगमद्भुतम् ।
'गृह्यतामि'ति भर्तारं **ल**क्ष्मणं चाभिधास्यति. ॥ १८७

तयो **रा** श्रमतो जातेऽपगमे तां यथासुखम् ।
निराबाधो[5] हरिष्यामि कृतार्थेनान्तरात्मना.' ॥ १८८

इत्थ **म** स्य वचः श्रुत्वा **मा**रीचस्य महात्मनः ।
शुष्कं समभवद्वक्त्रं, परित्रस्तो बभूव सः. ॥ १८९

कृतां **ज** लिस्तं प्रोवाच हितं तस्यात्मनश्च यत् ।
'मा मैवं वद[6], उद्वृत्त इति त्यक्तो न **रा**घवः. ॥ १९०

पित्रा **य** दुक्तं तत्सत्यं कर्तुं काननमागतः ।
रामो जगद्धितस्त्रातासतां हंता सतां प्रभुः. ॥ १९१

कथं **ज** नकजां हर्तुं **द**शकंधर! वांछसि? ।
शौर्यमत्यद्भुतं तस्य वेद्म्यहं[8] त्वं न वेत्सि तत्. ॥ १९२

त्वर्मा **य** त्तः कथं मर्तुं जातोऽस्यास्थाय साहसम् ।
नैव धर्षयितुं शक्या [9]दीप्तस्याग्नेः शिखेव सा. ॥ १९३

मुने **रा** श्रम एनेन **गा**धिजस्यावताध्वरम्[10,11] ।
शरेण ताडितः क्षिप्तः समुद्रे शतयोजने. ॥ १९४

नैवं **म** तुं त्वया कार्यं राजंस्त्वां नानुयाम्यहम् ।
[12]रामभूतमिदं सर्वमरण्यं प्रतिभाति मे. ॥ १९५

---

१. मत्तः=मजपासून । पञ्चम्यर्थे तसिल् । मत्तः=मद्+कर्तरि क्तः । 'मत्तो मत्तो' हें यमकालंकाराचें उदाहरण. २. रक्षस्+जन+ईश्वर+ष० प्र०=राक्षसाधिपस्य । ३. अरण्यकांड—स० ३६ श्लो० १८ पहा. ४. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. ५. नास्ति आबाधा यस्य सः । निरुपद्रवः सुविस्रब्धो वा. ६. 'वद उद्वृत्त इति' या स्थलीं संधि केला नाहीं, कारण 'विवक्षावशात् संधिकार्याणि' असें लिहिलें आहे. या अर्थाचीच भर्तृहरिकारिका खालीं दिली आहे. 'संहितैकपदे नित्या, नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे, वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥' ७. रामानें यज्ञरक्षणाचे वेळीं मारीचाला बाणानें शंभरयोजनांवर समुद्रांत फेंकून दिलें होतें असें वर्णन आहे. वा० रा० आरण्य० स० ३८ श्लो० १९-२०. ८. अधीनः । अस्य शौर्यस्येत्यर्थः । ९. अरण्य० स० ३७ श्लो० २०-२१ पहा. १०. आश्रमे एनेन । 'एचोऽयवायावः पदान्ते तु तेषां वा लोपः' सि० कौ० पृ० ५. ११. अध्वरं यज्ञं अवता रक्षता रामेण. १२. रामेण तुल्यम् । रामरूपम्.

न मां **श्री** मंतमेवं त्वं वक्तुमर्होऽद्य मे वचः ।
नो चेत्करोषि **मारी**च! हन्मि त्वाहं न संशयः.' ॥ १९६
एवं **रा** क्षसराजोक्तो **मारी**चः स उवाच तम् ।
'[1]श्रेयो मे मरणं **रामा**न्न त्वत्तोऽतो व्रजाम्यहम्. ॥ १९७
ध्रुवं **म** रिष्यस्यचिरात्त्वं तु पुत्रादिभिः सह.' ।
इत्युक्त्वा स्पष्टमुद्वृत्तं सन्नद्धोऽभूत्स राक्षसः. ॥ १९८
स रा[2] **ज** राजावरजस्तं परिष्वज्य सांत्वयन् ।
रथं तेन सहारुह्य गतः **पं**चवटीं द्रुतम्. ॥ १९९
राज्ञा **य** थोक्तो **मारी**चो रथादुत्तीर्य सत्ववान् ।
मृ[3]गो भूत्वाश्रमद्वारि[4] **राम**स्य विचचार सः. ॥ २००
रुचि **रा** क्ष्या मृगं दृष्ट्वा तमत्यद्भुतदर्शनम् ।
उत्सृज्य पु[5]ष्पावचयर्माहूतौ[6] **रामल**क्ष्मणौ. ॥ २०१
तौ **रा म** लक्ष्मणौ वीरावाहूतौ मं[7]क्षु **सी**तया ।
वीक्ष्यमाणौ तु तं देशं रम्यं द[8]दृशतुर्मृगम्. ॥ २०२
रामं ज गाद **सौ**मित्रि, 'ना[9]स्ति रत्नमयो मृगः ।
तमेवैतमहं मन्ये **मारी**चं पापरूपिणम्. ॥ २०३
स मा **य** या विविधया चरंतो मृगयां वने ।
अनेन हि हता **राम** राजानो बहवः पुरा.' ॥ २०४
तं सा **ज** नकजा वीरं [10]प्रतिवार्याशु **ल**क्ष्मणम् ।
उवाच **रा**मं संहृष्टा छ[11]द्मना हृ[12]तचेतना. ॥ २०५
'आन **य** त्वं मृगं धृत्वा क्रीडार्थं नो भविष्यति, ।
आर्यपुत्राभिरामोऽसौ भृशं हरति मे मनः. ॥ २०६
सृ[13]म **रा** श्चमराश्चान्ये दृष्टा नानाविधा मृगाः ।
नानेन सदृशो राजन्! दृष्टपूर्वो मृगो मया. ॥ २०७

---

१. याच प्रसंगाची याच कवीनें केलेली उत्तम कविता खालीं दिली आहे:—'असुहर दोघेहि परि श्रेष्ठ गमे रामराय मारीचा । गंगेच्या करिं द्यावा धीरें वीरें न काय मारीच्या ॥.' २. राजराजस्य (कुबेरस्य) अवरजः (अनुजः रावणः). ३. अरण्य० स० ४२ श्लो० १५ पहा. ४. 'द्वारि' हें 'द्वार्' या स्त्रीलिंग शब्दाचें सप्तम्येकवचन. ५. कुसुमानि विचिन्वती. [स० ४३ श्लो० १.] ६. आ+ह्वे (सप्रसारण)+कर्मणि ता. ७. सत्वर. उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे. ८. स० ४३ श्लो० ४ पहा. ९. मृगरूपच्छलेन. १०. नायं राक्षसः अपि तु चित्रमृग इति प्रोच्य. ११. वंचनेन. १२. स० ४३ श्लो० ९ पहा. १३. 'सृमरचमरौ कृष्णशुक्लपुच्छौ' इति तिलके. (स० ४३ श्लो० ११.)

मृगो **म** मायं श्वश्रूणां **भ**रतस्य तवापि च ।
अंतःपुरे वसन्नित्यं विस्मयं जनयिष्यति. ॥ २०८

यदि **श्री** मान्नगृह्णीयाज्जीवंतमेत्य वै मृगम् ।
[1]अजिनं नरशार्दूल रुचिरं तु भविष्यति.' ॥ २०९

इति **रा** मावचः श्रुत्वा **रा**मो लक्ष्मणमब्रवीत्, ।
'वत्स! त्वदुक्तं चेत्सत्यं कार्यो रक्षोवधो मया. ॥ २१०

अस्या **म** हान्[2]महो नो चेद्गृहीतेनास्य वा त्वचा ।
सीतां रक्षन्वसात्रैव यावदागमनं मम.' ॥ २११

एवं **ज**[3] लजपत्राक्ष उक्त्वा खड्गी धनुर्धरः ।
मायामृगं सुचपलं त्वरयानुससार तम्. ॥ २१२

स भ **य** व्याकुलो **रा**ममापतंतं धनुर्धरम् ।
बभूवांतर्हितो दृष्ट्वा पुनः संदर्शनेऽभवत्. ॥ २१३

तमा **रा** न्निर्गतं दृष्ट्वा दृश्यादृश्यं वने मृगम् ।
छिन्नाभ्रैरिव [4]संवीतं शारदं चंद्रमंडलम्. ॥ २१४

अरि **म** र्दनमुग्रेषुं चापे संधाय **रा**घवः ।
मुमोच ज्वलितं कोपादस्त्रं ब्रह्मविनिर्मितम्. ॥ २१५

भृशं **ज** वेन हृदयं तस्येषुर्निर्बिभेद सः ।
[5]तालमात्रमथोत्प्लुत्य न्यपतत्स [6]भृशातुरः. ॥ २१६

[7]सम **य** प्राप्तमाज्ञाय स चकार ततः स्वनम् ।
महांतं **रा**घवस्येव 'हा! **सी**ते! लक्ष्मणेति' च. ॥ २१७

तत्या **ज** मृगरूपं तन्**मा**रीचो जीवितं च सः ।
जगाम मनसा [8]**सी**तां **रा**मो भ्रातुर्वचः स्मरन्. ॥ २१८

---

१. उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे. २. आनंद. ३. कमलाक्षः रामः. ४. आच्छादलेल्या. शरदृतूंतील. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. पुढील दोन श्लोकांचीं उत्तरार्धेंहि आहेत. ५. ताडाच्या उंचीइतकीच काय ती लांब उडी जमीनीवर मारून. ६. सर्ग ४४ श्लो० १६ पहा. ७. दोन शब्द खेरीजकरून. हा श्लोक वा० रामायणांत असाच आढळतो. वा० रामायणांत 'समयप्राप्तमाज्ञाय' याबद्दल 'प्राप्तकालमाज्ञाय' असा पाठ दिला आहे व त्याचा अर्थ 'रावणोक्तमुपायमेव युक्तं मत्वा' असा दिला आहे. परंतु अडचण एवढीच कीं वा० रामायणांत तो उपाय स्पष्ट सांगितला आहे, व मोरोपंतांच्या संक्षेपामुळें त्याचा कोठें पत्ता नाहीं, ह्यामुळें मोरोपंतांच्या कथेंत थोडी असंगतता आली आहे किंवा मागें सांगितल्याप्रमाणें उक्त दोषाचें कसें तरी निवारण करावें. ८. 'गत्यर्थकर्मणि चेष्टायाम्' इत्यनेन द्वितीया एव. यथा मनसा हरिं व्रजति.

सभ **य** स्तं स्वनं श्रुत्वा प्रभुरप्यभवद्वने ।
अचिंतयत्कथं [1]सीता लक्ष्मणश्च कथं भवेत्. ॥ २१९

ससा **रा** श्रममेवान्यं निहत्य [2]पृषतं प्रभुः ।
तन्मांसं द्रुतमादाय भृशं मनसि शंकितः. ॥ २२०

आर्त **म** हास्वनं श्रुत्वा भर्तुर्ज्ञात्वा भयाकुला ।
[3]उवाच लक्ष्मणं सीता, 'गच्छ जानीहि राघवम्. ॥ २२१

वशं **श्री** मंत मापन्नं रक्षसां त्रातुमर्हसि ।
तं क्षिप्रमभिधाव त्वं भ्रातरं [4]शरणैषिणम् ॥ २२२

भर्तु **रा** र्तस्य शब्दोऽलं क्रोशतोऽद्य श्रुतो मया ।
न हि मे जीवितं स्थाने हृदयं [5]वावतिष्ठते.' ॥ २२३

जगा **म** न [6]तथोक्तः स भ्रातुराज्ञाय [7]शासनम् ।
तमुवाच ततस्तत्र क्षुभिता जनकात्मजा. ॥ २२४

'न त्र **ज** स्याशु कस्मात्त्वं त्रातुं प्राणप्रियं मम ।
[8]सौमित्रे! [9]मित्ररूपेण भ्रातुः शत्रुरसि ध्रुवम्. ॥ २२५

अस्यां **य** स्त्वमवस्थायां भ्रातरं नाभिपद्यसे ।
इच्छसि त्वं विनश्यंतं रामं लक्ष्मण! मत्कृते.' ॥ २२६

[10]तंद्धी **रा** श्राव्यमाकर्ण्य सीतां सौमित्रिरब्रवीत्, ।
'सुरासुरैरशक्यस्ते भर्ता जेतुं न [11]संशयः. ॥ २२७

न त्वा **म** स्मिन्वने [12]हातुमुत्सहे राघवं विना. ।
अनिवार्यं बलं तस्य [13]बलैर्बलवतामपि, ॥ २२८

---

१. सीतेची काय स्थिति होईल. २. पांढऱ्या ठिपक्यांच्या 'चित्रांग'मृगाला. ३. हें उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे.४. रक्षकाची इच्छा करणाऱ्याकडे. शरणं रक्षितारमिच्छतीति शरणैषी तम्. या श्लोकाचें व पुढील श्लोकाचें उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे. स० ४५ श्लो० ३ पहा ५. 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यादिना आत्मनेपदम् । सि० कौ० पृ० २७५. ६. तथा तेन पूर्वोक्तप्रकारेण उक्तो यः सः. ७. 'अप्रमत्तेन ते भाव्यम्' इत्यादि शासनम् । हा श्लोक वा० रामायणांत आढळतो. ८. शेवटचे दोन शब्द खेरीजकरून हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. त्याप्रमाणें पुढील श्लोकही आढळतो. ९. मित्रेण तुल्यः मित्ररूपः । बाह्यतः दर्शितमित्रभावः. वस्तुतस्तु शत्रुरेव छद्ममित्रमित्यर्थः. १०. धीर+अश्राव्यम्=जें शहाण्यांनीं कधीं ऐकूं नये तें. ११. स० ४५ श्लो० ११-२० पहा. १२. हातुम्=सोडून जाण्याला. हा श्लोक वा० रामायणांत आहे. १३. इंद्रादीनामपि तस्य बलं अधृष्यम्. (स० ४५ श्लो० १४ टीका.)

रामो **ज** गत्यवध्यस्तं [1]प्रतियुध्येत कः पुमान्? ।
रक्षसः स स्वरो देवि! नैवं त्वं वक्तुमर्हसि. ॥ २२९

मृगं [2]**ये** मक्षयं नीत्वा शीघ्रं **रा**मो महायशाः ।
आगमिष्यति ते भर्ता हर्तायुर्द्विषतां [3]मृधे. ॥ २३०

त्वं त्य **ज** त्रासमार्येण [4]न्यस्तासि मयि **मै**थिलि! ।
रक्षसां वैरमस्माभिस्त्वां त्यक्तुं नोत्सहे वने.' ॥ २३१

क्रुद्धा [5]**यै** थार्थवाचं तमुवाचारक्तलोचना ।
[6]अनार्याकरुणारंभ! नृशंस! कुलपांसन! ॥ २३२

[7]अहं **रा** मस्य मन्ये ते व्यसनं परमं प्रियम् ।
नैव चित्रं सपत्नेषु पापं **लक्ष्मण**! यद्भवेत्. ॥ २३३

रामं **म** त्कृत एवैकमेकोऽरण्येऽनुगच्छसि ।
सुदुष्टस्त्वं [8]प्रतिच्छन्नः प्रयुक्तो **भ**रतेन वा. ॥ २३४

रामं **श्री** मंतमाश्रित्य कामयेयं कथं परम् ।
[9]समक्षं तव **सौ**मित्रे! प्राणांस्त्यक्ष्याम्यसंशयम्.' ॥ २३५

निष्ठु **रा** णि वचांस्युक्तः **सी**तां प्रांजलिरब्रवीत्, ।
'उत्तरं नोत्सहे वक्तुं दैवतं भवती मम. ॥ २३६

[10]वाक्य **म** प्रतिरूपं तु न चित्रं स्त्रीषु [11]**मै**थिलि! ।
विमुक्तधर्माश्चपलास्[12]तीक्ष्णा भेदकराः स्त्रियः. ॥ २३७

---

१. प्रतिभट होऊन कोण लढूं शकेल? २. यमालयं नीत्वा=मृगाचे प्राण हरण करून. 'तुरंगगरुडौ ताक्ष्यौं निलयापचयौ क्षयौ' इत्यमरः; 'क्षयो गेहे कल्पांतेऽपचये रुजि' इति हैमः. ३. युद्धे. ४. मज-पाशीं न्यास (ठेव) म्हणून तुला रामानें ठेविली आहे. ५. यथार्था (सत्या) वाक् यस्य स तम् । सत्यवादिनम्. ६. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ४५ श्लो० २१.] मात्र तेथें 'अनार्य-करुणारंभ' असा पाठ आहे. 'अनार्यया (कुत्सितया) करुणया (रामव्यसनेऽपि मद्विषयया) आरंभो (मद्रक्षणारंभो) यस्य तत्संबोधनम् ।' इति तिलके । येथील पाठाचा 'अनार्य' 'अकरुणारंभ' असा पदच्छेद करावा. ७. हा व पुढील श्लोक बहुतेक असे वा० रामायणांत आहेत. ८. कपट झांकून ठेवणारा. खरें स्वरूप झांकून ठेवणारा. ९. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. पुढील श्लोकाचेंही उत्तरार्ध आहे. 'सौमित्रे प्राणांस्त्यक्ष्यामि (अग्नौ)' असें म्हणून सीतेनें अग्नीची स्तुति करून आपलें खरें स्वरूप आच्छादित केलें व 'मायासीता' होऊन पर्णकुटींत राहिली. त्यानंतर लक्ष्मण रामाकडे निघून गेला—असें कूर्मपुराणांत आहे. १०. हा श्लो० वा० रामायणांत आहे अप्रतिरूपम्=अत्यन्त अनुचित्. ११. स० ४५ श्लो० २८-३३ पहा. १२. तीक्ष्णाः=क्रूर, भेदकराः=फूट करणाऱ्या, चपलाः=चंचलस्वभावाच्या.

वचो **ज** नककन्येऽहमीदृशं न सहे तव ।
श्रोत्रयोरुभयोर्मध्ये तप्तनाराचसंनिभम् ॥ २३८
धिक्त्वां **य** दद्य मामेवं नैश्यंती त्वं विशंकसे ।
यास्यामि यत्र **का**कुत्स्थः स्वस्ति तेऽस्तु वरानने!' ॥ २३९
स दा **रा** नग्रजस्यार्तः प्रणम्य रचितांजलिः ।
बहुशोऽवेक्ष्य तां **राम**समीपं सत्वरं ययौ. ॥ २४०
आश्र **म** स्थां तदा **सी**तामभिचक्राम **रा**वणः ।
क्षिप्रमंतरमासाद्य परिव्राजकवेषभृत्. ॥ २४१
रक्षो **ज** वेनाससाद तां ताभ्यां रहितां वने ।
वियुक्तां चंद्रसूर्याभ्यां संध्यामिव महत्तमः. ॥ २४२
सभ **य** स्तत्क्षणे वातो निश्चलोऽभूद्द्रुमव्रजः ।
स्तिमितं गंतुमारेभे **गो**दावर्यपि तद्भयात्. ॥ २४३
तां रा **ज** कन्यां कामार्तः प्रशशंस **द**शाननः, ।
'मनो हरसि रूपेण[10] नदीकूलमिवांभसा. ॥ २४४
सुव **य** स्ते विशालाक्षि! **श्री**र्वा त्वमथवा **र**तिः ।
अत्यद्भुतमिदं रूपं क्वापि दृष्टं नहीदृशम्. ॥ २४५
का त्वं **रा**[11] मे! वने सिंहव्याघ्रराक्षससेविते, ।
ब्रूह्यहं श्रोतुमिच्छामि नाम वृत्तं च देवि[12]! ते.' ॥ २४६

---

१. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. २. नराणां समूहो नारम् । तदाचामतीति नाराचः बाणः. एथें 'नाराच'शब्दाचा 'लोखंड' असा संकुचित अर्थ केला तर वाक्यार्थ कांहींसा बरा जुळतो, नाहीं तर 'तप्त' शब्दाची 'नाराचा'संबंधानें युक्तता विशेष स्पष्ट दिसत नाहीं. ३. एवम् वागगोचरदुर्भाववंतम् नश्यंती=आसन्ननाशा. हा श्लोक वा० रामायणांत आहे. ४. रामलक्ष्मणांच्या निघून जाण्यामुळें अवकाश किंवा संधी मिळाल्याकारणानें. ५. भिक्षुरूपी रावणानें त्रिदंडिसंन्यास घेतला होता. परिव्राजकस्य वेषं बिभर्तीति. स० ४६ श्लो० २. ६. उपमालंकाराचें हें उत्कृष्ट उदाहरण आहे. उपमानोपमेय पदांचें लिंग सारखें आहे हें सहज लक्ष्यांत आलेंच असेल. उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे. ७. स० ४६ श्लो० ५ पहा. ८. हें अर्ध देखील बहुतेक असेंच वा० रामायणांत आहे. [स० ४६ श्लो० ८.] ९. हें अर्ध, 'रूपेण' एवढें पद सोडून, वा० रामायणांत दिलें आहे. १०. स० ४६ श्लो० २१ पहा. ११. रामा (स्त्री) या शब्दाचें एकवचनी संबुद्धिपद रामे. १२. देवी हें पद कृताभिषेका राजवनिता असेल तिला नाटकाच्या भाषेंत लावतात, परंतु एथें वर दिल्याप्रमाणें पारिभाषिक अर्थ करण्याची जरूरी नाहीं, अन्वयार्थ घेतला तरी चालेल. हे देवि=हे सुशोभने.

पूज्यं **म**[1] र्त्याशनं मत्वा भिक्षुमाश्रममागतम् ।
कथयामास **वै**देही निजवृत्तमशेषतः. ॥ २४७

'मम **श्री** मान्द्**श**रथः श्व[2]शुरो, **ज**नकः पिता, ।
रामो **दा**शरथिर्भर्ता, वनवासो गुरोर्गिरा. ॥ २४८

न घो **रा** रण्यवासो मे भयदः पत्युरोजसा ।
[3]आगमिष्यति मे भर्ता वन्यमादाय पुष्कलम्. ॥ २४९

वस्तु **म** त्र त्वया शक्यं, गोत्रं नाम च किं तव ।
एकश्च **दं**डकारण्ये किमर्थं चरसि द्विज!' ॥ २५०

एवं **ज** नककन्यायां ब्रुवत्यां स महाबलः ।
प्रत्युवाचोत्तरं तीव्रं **रा**वणो राक्षसाधिपः. ॥ २५१

'लोका **य** स्मादिमे त्रस्ताः सदेवासुरमानुषाः ।
अहं स **रा**वणो नाम **सी**ते! रक्षोगणेश्वरः. ॥ २५२

रुचि **रा** क्षीं सु[4]वर्णां त्वां श्रुत्वा दृष्ट्वातिसुंदरीम् ।
रतिं स्वकेषु दारेषु नाधिगच्छाम्यै[5]ऽनिंदिते! ॥ २५३

उत्त **म** स्त्रीसहस्राणामाहृतानामितस्ततः ।
सर्वेषामेव, भद्रं ते, ममा[6]ग्रमहिषी भव. ॥ २५४

लंका **ज** लधिना **सी**ते! प[7]रिक्षिप्ता पुरी मम, ।
तस्यामुपवने साकं मया त्वं विचरिष्यसि. ॥ २५५

भार्या **य** दि त्वं भवसि मम सद्रत्नभूषिताः ।
दास्यः परिचरिष्यंति त्वां [9]पंचाशच्छतान्यपि.' ॥ २५६

तं सा **ज** नकजोवाच, '[10]शार्दूलोत्वोर्यदंतरम् ।
य[11]त्तार्क्ष्यकाकयो राज्ञस्तस्य ते च तदंतरम्. ॥ २५७

रक्षो **य** दंतरं लोके स्पष्टं सिंहशृगालयोः ।
तदंतरं **रा**घवस्य तव च क्षुद्र! किं त्वया? ॥ २५८

स्थिते **रा** जीवनयने **रा**मे नाथे धनुर्धरे ।

---

१. मर्त्याः अशनं यस्य स तम् । मनुष्य ज्याचें भक्ष्य आहे. अशाला म्हणजे राक्षसाला. २. स० ४७ श्लो० ३-२४ पहा. ३. या सहा श्लोकांचीं उत्तरार्धें वा० रामायणांत आढळतात. [स० ४७ श्लो० २३.] ४. शोभनो वर्णो यस्याः सा ताम्. ५. अनवद्याङ्गि. ६. प्रधानमहिषी. ७. वलयिता, वेष्टिता. ८. स० ४७ श्लो० २५-३१ पहा. ९. पांच हजार. १०. शार्दूल+ओतु+षष्ठी० प्र०=व्याघ्राचें व मांजराचें. ११. गरुडाचें व कावळ्याचें. (स० ४७ श्लो० ४५-४७.)

हृताप्यहं त्वया पाप! गमिष्यामि न ते वशम्.' ॥ २५९

इति **म**न्युमती **सी**ता तमुक्त्वा रजनीचरम् ।

वेपमाना बभौ तन्वी प्रवाते [1]कदलीव सा. ॥ २६०

दृष्ट्वा **श्री** जानकीं भीत्या वेपमानां **द**शाननः ।

स्वरूपं कालरूपाभं भेजे भृशभयंकरम्. ॥ २६१

दिक्[2]शि **रा** विंशतिभुजो [3]नीलजीमूतसंनिभः ।

रक्तांबरधरः प्रेक्ष्य **मै**थिलीं **रा**वणोऽब्रवीत्. ॥ २६२

'सीते! **म** नोरथस्ते चेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

[4]मामाश्रय [5]वरारोहे! तवाहं सदृशः पतिः. ॥ २६३

[6]आत्म **ज** स्तेन [7]राज्ञा स स्वपदे स्थापितः प्रियः ।

मंदवीर्यस्ततो ज्येष्ठः [8]सुतः प्रस्थापितो वनम् ॥ २६४

तेना **य** ताक्षि! साम्राज्यच्युतेन [9]गतचेतसा ।

किं करिष्यसि [10]वामोरु! तापसेन [11]वितेजसा? ॥ २६५

[12]निःस्वे **रा** मे पितृत्यक्ते [13]तपस्विनि [14]मितायुषि ।

कैर्गुणैरनुरक्तासि मूढे! [15]पंडितमानिनि? ॥ २६६

त्यक्त्वा **म** हीं स्त्रीवचसा योऽस्मिन्वसति कानने ।

स्नेहस्तत्र न दुर्बुद्धौ मयि भावोऽस्तु ते चिरम्.' ॥ २६७

एवं **ज** नकजामुक्त्वा स [16]वामेन [17]करेण ताम् ।

---

१. स० ४७ श्लो० ४९ पहा. २. दहा दिशांच्या संख्येइतकीं शिरें ज्याचीं आहेत तो, दशकंठ. ३. काळ्या मेघाप्रमाणें असलेला. जीमूत (जीवन+मूत) हा पृषोदर (पृषत्+उदर) शब्दाप्रमाणें नियमबाह्य आहे. अर्थात् या शब्दांतही वर्णलोप झाला आहे. ४. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. ५. नितंबिनी. ६. भरतः. ७. दशरथेन. ८. रामः. (स० ४८ श्लो० १५.) ९. गतश्चेता आत्मा यस्य स तेन. नष्टात्मना नष्टज्ञानेनेत्यर्थः. १०. वामौ सुंदरौ ऊरू यस्याः सा वामोरूः तत्संबुद्धौ वामोरु इति संहितशफलक्षणवामादेश्च. सि० कौ० पृ० ५५. ११. विनष्टं तेजो यस्य स तेन. नष्टधैर्येणेत्यर्थः. १२. नास्ति स्वं धनं यस्य स तस्मिन् निर्धने. १३. अशूरे. १४. ज्याच्या आयुष्याचे दिवस मोजलेले आहेत अशाच्या ठायीं. १५. आत्मानं पंडितं मन्यते इति पंडितमानी, स्त्रियां ङीप् इति पंडितमानिनी तत्संबुद्धौ पंडितमानिनि इति. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. १६. अननुरक्ततया शापदानभिया वामेनेति । स्ववामांगासनत्वनिवारणायैवं ग्रहणमित्याहुः इति तिलके । सीतया सद्योमरणपर्यवसायिशापादानं तु समूलनाशनस्य वेदवत्यंशेन प्रतिज्ञातस्य निर्वाहाय ऋषीणाम् देवानामग्रे रामप्रतिज्ञातस्य च निर्वाहाय इति तिलके । रावणानें 'मायासीते'चें हरण केलें हें पूर्वकथानुसंधानावरून लक्ष्यांत आलेंच असेल. १७. स० ४९ श्लो० १७ पहा.

केशेषु द[1]क्षिणेनोर्वोः परिजग्राह साहसी. ॥ २६८

आदा **य** **सी**तामंके[2]न रथमारोपयत्तदा, ।
प्राद्रवन्मृत्युसंकाशं तं दृष्ट्वा वनदेवताः. ॥ २६९

परि **ज** ग्राह स यदा दारुणः प्रसभेन सा ।
अतिचुक्रोश, 'हा! **रा**म! हा! **रा**मे'ति भृशातुरा. ॥ २७०

आदा **य** तां विचेष्टंतीं प[3]न्नगेंद्रवधूमिव ।
सकाम आश्रमात्तस्मादुत्पपात स ता[4]र्क्ष्यवत्. ॥ २७१

सीता **रा** क्षसराजेण ह्रियमाणा विहा[5]यसा ।
भृशं चुक्रोश म[6]त्तेव, '**सौ**मित्रे! किं न पासि माम्? ॥ २७२

कथं **म[7]** हाभुज त्वं मां ह्रियमाणां न रक्षसा ।
जानीषे तात! **सौ**मित्रे! गुरुचित्तप्रसादक! ॥ २७३

कथं **श्री** मत्प्राप्तकालं शासनं न करोष्यरौ? ।
न[8]नु नामाविनीतानां विनेतासि परंतप! ॥ २७४

पाप! **रा** क्षस! कर्मैतत्कुरुषे कालमोहितः ।
जीवितांतकरं घोरं **रा**[9]माद्व्यसनमाप्नुहि. ॥ २७५

यः का **म** स्ते स **कै**केयि! सिद्धोऽद्य सुखमाप्नुहि, ।
आमंत्रये **ज**नस्थानं वंदे **गो**दावरीं नदीम्. ॥ २७६

देवा **ज** नस्थानगता ये मृगास्तरवोऽद्रयः ।
नमस्करोमि तेभ्योऽद्य शरणं यामि तानहम्. ॥ २७७

रामा **य** शंसत क्षिप्रं दुरात्मा **रा**वणो बलात् ।
मामकामां ह[10]रत्येष व्याघ्रो बालमृगीमिव. ॥ २७८

---

१. पाणिना. २. 'हस्तान्तरैरित्यर्थः' अशी टीका दिली आहे. (स० ४९ श्लोक २०.) हातांनीं धरूनच अंकावर घेऊन बसला, कारण सीतेला प्रत्यक्ष अंकावर घेण्याचें साहस करण्याची त्याची छाती झाली नाहीं. तसें केलें असतें तर कदाचित् सद्योमरणपर्यवसायी शापच कपाळीं आला असता. वा० रामायणांतील अर्धे उत्तरार्धाशीं बहुतेक जुळतें. ३. भुजगीप्रमाणें क्रोधानें फूत्कार करून आपली सुटका करूं पाहणारीला. ४. 'तार्क्ष्यवत्' या पदानें उड्डानाचा वेग दाखविला आहे. गरुडासारखा अतिवेगानें आकाशांत उडाला. ५. आकाशमार्गानें. (स० ४९ श्लोक २४.) ६. अतिदुःखवशात् उन्मत्ता इव. ७. 'महाभुज' याबद्दल वा० रामायणांत 'महाबाहो' असा पाठ दिला आहे. ८. या व पुढील श्लोकाचें उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे. ९. पुत्रपौत्रादिनाशरूपं व्यसनम्. १०. स० ४९ श्लो० ३०-३४ पहा.

मां त्व **रा** वान्महातेजाः परलोकगतां प्रभुः ।
आनेष्यति प्रियां भार्यां [1]वैवस्वतहृतामपि.' ॥ २७९

एवं **म** हीजा करुणं विलपंती सुदुःखिता ।
वनस्पतिगतं [2]गृध्रं दृष्ट्वोवाचायतेक्षणा. ॥ २८०

'हं हो **ज** टायो! पश्यार्य! ह्रियमाणां बलेन माम् ।
[3]वधूमनाथामिव ते रक्षसानेन पापिना. ॥ २८१

आर्या **य** मद्य नो शक्यः क्रूरो वारयितुं त्वया ।
[4]सत्ववा[5]ञ्जितकोशी च सायुधश्चापि दुर्मतिः. ॥ २८२

सरो **ज** लोचनायेदं **रा**माय हरणं मम ।
आख्यातव्यमशेषेण [6]लक्ष्मणाय च धीमते.' ॥ २८३

महा **य** शाः स सुप्तोऽपि शुश्रावैतां वधूगिरम् ।
ददर्श **रा**वणं गृध्रो **वै**देहीं च स्नुषां निजाम्. ॥ २८४

स तं **रा** त्रिचराधीशं व्याजहार शुभां गिरम्, ।
'शृणु [7]भ्रातर्दशग्रीव! जटायुर्नाम विश्रुतः ॥ २८५

अह **म** स्य वनस्येशो गृध्रराजः पुरातनः ।
सख्युर्दशरथस्येयं स्नुषा मम च धर्मतः. ॥ २८६

[8]रामः **श्री** मान्सर्वलोकराजः सर्वहिते रतः ।
तस्यैषा दयिता साध्वी मुंचैनां मानयं कुरु. ॥ २८७

इमां **रा** क्षसराज! त्वं मयि त्रातरि जीवति ।
नैव नेष्यसि **रा**मस्य प्रियां [9]गीतामलंक्रियाम्. ॥ २८८

---

१. विवस्वान् सूर्यस्तस्यापत्यं पुमान् वैवस्वतः. [वैवस्वत=यम, अंतक.] २. जटायुषम्. ३. स्नुषाम्. ४. बलवान्. ५. जितेन जयेन काशते प्रकाशते इति । जेथें तेथें जयच मिळाल्यामुळें प्रसिद्धीस आलेला असा. प्रसिद्ध समरविजयी. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. ६. स० ४९ श्लो० ४० पहा. ७. पहिल्यानें सामप्रयोग करून पाहिला म्हणून तद्द्योतक 'भ्रातर्' हें संबुद्धिपद घातलें आहे. सामोपायाचा उपयोग झाला नाहीं तेव्हां जटायूला दंडोपायाचेंच अवलंबन करावें लागलें. ८. हें काव्यलिंगालंकाराचें चांगलें उदाहरण आहे. 'रामः' इत्यादि पदें हेतुगर्भ आहेत हें सहज लक्ष्यांत येईल. 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिंगं निगद्यते' वाक्ये पदे वा. हेतुत्वेनोपन्यस्ते सति काव्यलिंगाख्योऽलंकारः. पतिव्रताधर्षणाचें महापातक, सर्वलोकराजाची पत्नी असल्यामुळें गुरुतल्पगत्वाचा दोष, इत्यादि अनय न करण्याला कारणें सांगितलीं आहेत. ९. ज्याची स्तुति गाइली आहे असें भूषण.

कार्यं **म** या प्रियं सर्वं तस्यावश्यं महात्मनः ।
जीवितेनापि **रा**मस्य तथा **द**शरथस्य च. ॥ २८९

अहं **ज** राग्रस्ततनुः शक्तिहीनश्चिरंतनः ।
[1]षष्टिर्वर्षसहस्राणि जातानि मम **रा**वण! ॥ २९०

त्वं व **य** स्यद्य मध्येऽसि रथी खड्गी शरासनी ।
तथापि कुशली **सी**तामादाय न गमिष्यसि.' ॥ २९१

इति **रा** क्षसराजः स श्रुत्वा क्रुद्धः खगेश्वरम् ।
अभिदुद्राव नि[2]ःसीमः समरोऽभूत्तयोर्द्वयोः. ॥ २९२

सोऽस्य **म** र्गणमुग्रेषून्पक्षाभ्यां प्रविधूय तम् ।
रावणं विरथं चक्रे [3]**श**क्रेष्वशनिभंगदम्. ॥ २९३

बभं **ज** [4]कार्मुकं तस्य चरणाभ्यां खगेश्वरः ।
द्वितीयं च, नखैस्तस्य व्रणान्गात्रे चकार सः[5]. ॥ २९४

तत्का[6] **य** त्राणमपि च व्यधुनोद्गृध्रसत्तमः ।
[7]अंकेनादाय **वै**देहीं पपात भुवि **रा**वणः. ॥ २९५

अंड **ज** प्रवरं दृष्ट्वा जरया श्रांतमाशु सः ।
उत्पपात पुनर्हृष्टो गृहीत्वा **मै**थिलीं ततः. ॥ २९६

निधा **य** जानकीमंके खड्गशेषं **द**शाननम् ।
गच्छंतं स समुत्पत्य [8]तमावार्याब्रवीद्रुषा. ॥ २९७

'[9]तस्क **रा** चरितो मार्गो नैष वीरनिषेवितः ।
'[10]स्त्रीरत्नमेतद्बडिशं त्वं मीनो राक्षसाधम!' ॥ २९८

उक्त्वा **म** त्तं [11]वचस्त्वेवं तत्पृष्ठं विददार सः ।

---

१. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. (स० ५० श्लो० २०) मला जन्मल्यास साठ वर्षें झालीं. २. नास्ति सीमा यस्य सः. ३. शक्रस्य इष्वशन्योर्भंगं ददाति (करोति) यः स तम् । शक्राच्या बाणाचा व वज्राचा भंग करणाऱ्याला. ४. दुसरेंही धनुष्य मोडून टाकलें. वा० रामायणांत दोनदां धनुष्य मोडलें असें स्पष्ट दिलें आहे. ५. स० ५१ श्लो० १३ पहा. ६. कायं त्रायते इति कायत्राणम् । कवच. ७. कटिभागेन असा अर्थ टीकेंत आढळतो. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ५१ श्लो० १९.] पुढील उत्तरार्धं देखील आहे. ८. त्याला अडवून. 'समावार्य' असा पाठ वा० रामायणांत दिला आहे. ९. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. १०. मासे धरण्याकरितां लांब दोरीच्या शेवटाला अडकविलेला लोखंडाचा आंकडा 'गळ'. त्याचा आकार बाणाच्या त्रिशंकुयुक्त 'फल'नामक भागाप्रमाणें असतो. ११. 'वचस्त्वेवं' या कल्पित पाठाबद्दल 'मनस्त्वेवं' असा पाठ होता. तो शुद्ध दिसत नाहीं.

अधिरूढो गजारोहो[1] यथा स्याद्दुष्टवारणम्. ॥ २९९

पुनः **श्री** मान्स प्रहारान्दुःसहानकरोद्भृशम् ।
केशांश्चोत्पाटयामास नखपक्षमुखायुधः[3]. ॥ ३००

गृध्र **रा** जेन स तदा क्लिश्यमानो मुहुर्मुहुः ।
अमर्षस्फुरितोष्ठः[4] सन्प्राकंपत निशाचरः. ॥ ३०१

तां वा **म** तोंऽकेन तदा संपरिष्वज्य **जा**नकीम् ।
तलेनाभिजघानार्तो[5] **ज**टायुं क्रोधमूर्च्छितः. ॥ ३०२

क्रुद्धो **ज** टायुस्तं तस्य प्रहारमविचिंतयन् ।
तुंडेन त्रोटयामास तस्य वामभुजान्[6]दश. ॥ ३०३

भुजा **य** क्षपते[7]र्भ्रातुः पूर्ववत्सहसाभवन् ।
विषज्वालावली[8]युक्ता वल्मीकाद्[9]इव पन्नगाः[10]. ॥ ३०४

ततो **रा** क्षसलोकेशः **सी**तामुत्सृज्य वीर्यवान् ।
मुष्टिभ्यां चरणाभ्यां च गृध्रराजमपोथयत्[11]. ॥ ३०५

संग्रा **म** स्तत्र स तयोर्मुहूर्तमतिवीर्ययोः ।
बभूव घोरो वयसां[12] रक्षसाम[13]धिराजयोः. ॥ ३०६

यत्नं **ज** टायो **रा**मार्थं कुर्वाणस्य **द**शाननः ।
पक्षौ[14] पादौ च पार्श्वौ च खड्गमुद्धृत्य सोऽच्छिनत्. ॥ ३०७

---

१. महात । हस्तिपकः. हा चरण असाच मूळांत आहे. [स० ५१ श्लो० ३४.] मदोन्मत्त हत्तीवर आरोहण केलेला हस्तिपक (महात) त्या गजास अंकुशादिकांनीं क्षतें करण्यास उद्युक्त असतो त्याप्रमाणें जटायूनें नखांनीं रावणाला विदीर्ण केलें. २. हे उत्तरार्ध व पुढील दोन श्लोकांचीं उत्तरार्धें वा० रामायणांत आहेत. (स० ५१ श्लो० ३५.) ३. नखे, पक्ष व मुख हीं ज्याचीं आयुधें आहेत असा. नखानि पक्षौ मुखं च आयुधानि यस्य सः. ४. क्रोधामुळें ज्याचे ओष्ठ कांपायाला लागले आहेत असा. अमर्षेण स्फुरंतौ ओष्ठौ यस्य सः । 'ओत्वोष्ठयोः समासे वा' सि० कौ० पृ० ७. दुसरें समस्तपद 'अमर्षस्फुरितौष्ठ' असें होईल. ५. तलेन०=तलप्रहारेण०=चापट (चपेट) मारली. ६. चंचुमुखानें रावणाचे डावेकडील दहाही भुज तोडिले. ७.कुबेरस्य भ्रातुः रावणस्य. ८. आवली=समूहः. ९. वारुळांतून. हे अर्ध वा०रामायणांत आहे. (स०५१ श्लो० ३९.) १०. पन्नग=साप. ११. 'पुथ् य हिंसे' असें कविकल्पद्रुमांत दिलें आहे. 'पुथ हिंसायाम्' असें कौमुदींत आहे. यावरून हा दिवादिगणीय धातु आहे हें स्पष्ट आहे. एथें त्याचा स्वार्थणिजंत प्रयोग केला आहे. नाहीं तर 'अपुथ्यत्' असा प्रयोग झाला असता. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. (स० ५१ श्लो० ४०.) १२. वयसां=पक्षिणां. १३. वयोऽधिराजरक्षोऽधिराजयोः । पक्ष्यांच्या स्वामीचा व राक्षसांच्या स्वामीचा. १४. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. 'छिद्' धातु रुधादिगणीय आहे.

आल **य:** स्तुतिसत्कीर्तिपुण्यर्धीनां[1] स पक्षिराट् ।
निपपात च्छिन्नपक्षो धरण्यामल्पजीवित:[2]. ॥ ३०८

दृष्ट्वा **ज** टायुषं भूमौ रक्तार्द्रं पतितं द्रुतम् ।
अभ्यधावत[3] **वै**देही स्वबंधुमिव दु:खिता. ॥ ३०९

तं व **य** स्यं प्रियं राज्ञ: श्वशुरस्यांडजेश्वरम् ।
सीता भुजाभ्यामालिंग्य रुरोद परया शुचा[4]. ॥ ३१०

सा तां[5] **रा** पमुखी **सी**ता विललापाकुलेंद्रिया, ।
'क्व **राम**लक्ष्मणौ वीरौ? हा कष्टं दैव! किं कृतम्? ॥ ३११

[6]अयं **म** हात्मा कृपया त्रातुं मामिह संगत: ।
शेते विनिहतो भूमौ ममाभाग्याद्विहंगम:.' ॥ ३१२

पुन: **श्री**[7] दानुज: **सी**तां बंधूनिव महाद्रुमान् ।
परिष्वजंतीं जग्राह केशेष्वंतकसंनिभ:[8]. ॥ ३१३

स च **रा** चरमुद्भ्रांतमंधेन तमसा वृतम् ।
प्रधर्षितायां **वै**देह्यां जगत्सर्वमभूत्तदा[9]. ॥ ३१४

पिता[10] **म** ह: परामृष्टां[11] दृष्ट्वा ज्ञानेन **जा**नकीम् ।
'कृतं[12] कार्य'मिति [13]श्रीमान्व्याजहार भविष्यवित्. ॥ ३१५

ये द्वि **ज** प्रवरा: सर्वे **दं**डकारण्य[14]वासिन: ।
प्रधर्षितायां **सी**तायां आसन्निर्विण्णाश्च[15] हर्षिता:. ॥ ३१६

आदा **य** **रामरा**मेति रुदतीं **ल**क्ष्मणेति ताम् ।
जगामाकाशमाविश्य राहु[16]श्चंद्रप्रभामिव. ॥ ३१७

---

१. स्तुति+सत्कीर्ति+पुण्य+ऋद्धि+ष०प्र० । उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे. छिन्नौ पक्षौ यस्य स:. २. घटीमात्रावस्थानोचितप्राण:. ३ हें रूप भ्वादिगणीय आत्मनेप० 'धाव्' धातूचें आहे. 'सृ' धातूचा 'धाव्' आदेश आहे. त्याचें रूप परस्मैपदी असतें. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. ४. 'शुचा' हें शुच् या स्त्रीलिङ्ग शब्दाचें तृतीयैकवचनाचें रूप. ५. चंद्रमुखी. ६. बहुतेक असाच श्लोक वा० रामायणांत आहे. 'ममाभाग्यात्' याबद्दल 'मम भाग्यात्' असा चुकीचा पाठ छापील मूळांत होता. (स० ५२ श्लो० ४.) ७. धनदभ्राता । अंधेन तमसा=निबिडांधकारेण. ८. यमतुल्य:. ९. स० ५२ श्लो० ९ पहा. १०. ब्रह्मदेव. ११. रक्षसा केशेषु गृहीतां. १२. ज्या देवकार्यास्तव रामाचा अवतार झाला तें देवकार्य सिद्धीस गेलें. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. १३. निस्तुलसकलैश्वर्यवान्. १४. दंडकारण्याचें नामोत्पत्तिकथन वा० रामायणाच्या उत्तरकांडांतील ८० व्या सर्गांत केलें आहे. मुक्तेश्वरकृत रामायण—उत्तरकांड, श्लोक ३८२-३८६. १५. सीतेची दुर्दशा पाहून ऋषींना फार वाईट वाटलें व परिवारासह रावणाचा आतां क्षय नि:संशय होणार म्हणून हर्ष झाला. १६. 'राहु' नांवाचा कोणी ग्रह

हं[१]निष्यत्यचिरात्पुत्रैर्भ्रातृभिः सचिवैः सह. ॥ ३३४

महा **ज** वैर्नवैर्बाणैः प्राणैस्त्वां रहितं रणे ।
कर्तुं समर्थो मे भर्ता स्मर्तासि वचनं तदा. ॥ ३३५

अन **य** ज्ञ! जड! त्वां धिक्परस्त्रीसंगलालसम् ।
कालसंकाशमस्त्रं मे पत्युर्जातु न सा[२]लसम्. ॥ ३३६

अध्व **रा** भ्यर्चिता वेदिर्यथा स्रु[३]ग्भांडमंडिता ।
मंत्रपूता न शक्या सा चांडालेनै[४]ावमर्दितुम्. ॥ ३३७

अध **म**! स्प्रष्टुमुचिता तथा नाहं खलु त्वया ।
नेदं रक्ष्यं जीवितं मे ब[५]धान च्छिंधि वा वपुः.' ॥ ३३८

क्रुद्धः **श्री** मांस्तामुवाच, 'मा[६]सान्द्वादश **जा**नकि! ।
प्रतीक्ष्येऽनेन कालेन य[७]दि नाभ्येपि मां ततः. ॥ ३३९

प्रा[८]त **रा** शाय सूदास्त्वां ननु छेत्स्यंति लेशशः' ।
इत्युक्त्वा राक्षसीर्घोरा उवाच **द**शकंधरः. ॥ ३४०

'दर्प **म** स्या निशाचर्यो! हरध्वं क्र[९]व्यभोजनाः ।
अशोकवनिकामध्ये नीयतां घोरदर्शनाः. ॥ ३४१

गूढं **ज** नकजा तत्र रक्ष्यतां सांत्वतर्जनैः ।
कुरुध्वं मे वशां सर्वा वन्यां ग[१०]जवधूमिव.' ॥ ३४२

---

१. हन् धातु अनिट् आहे, तथापि 'ऋद्धनोरितीट्' या नियमानें हनिष्यति रूप झालें. 'वध्' असा 'हन्' धातूचा आदेश आशीर्लिङांत व लुङांत होतो. इतरत्र होत नाहीं म्हणून वधिष्यति वगैरे प्रयोग आर्ष समजावे. सि० कौ० पृ० २२४. २. अलसेन सहितं यत् तत्. महेश्वरानें 'अलममस्त्यस्येति अलसः' असें अमरटीकेंत दिलें आहे यावरून अलस असा आलस्य किंवा आलस या अर्थी शब्द आहे. ३. स्रुच् नांवाच्या यज्ञपात्रानें जिला शोभा आली आहे अशी. ४. स० ५६ श्लो० १८ पहा. ५. 'बधान', 'छिन्धि' हीं बन्ध् क्र्यादि० व छिद् रुधादि० धातूंचीं लोटलकाराचीं रूपें. ६. रावण बारा महिन्याची मुदत विचार करण्यासाठा सीतेला देतो. (स० ५६ श्लो० २४-२५) तूं गोडी-गुलाबीनें बारा महिन्यांत मला वश्य झाली नाहींस तर आचारी तुझे तुकडे तुकडे करून टाकतील. ७. यदीत्यसंदेहे संदेहवचनं वेदाः यदि प्रमाणमितिवत् अशी टीप दिली आहे. ८. न्याहारीक-रितां. हें अर्थ वा० रामायणांत दिलें आहे. ९. क्रव्यं आममांसं (कच्चें मांस) भोजनं यासां ताः. सीतेला अशोकवनिका नांवाच्या प्रमदावनांत ठेविली होती. १०. नवीन पकडलेल्या करिणीची उपमा सीतेला दिली आहे, त्यावरून तिचें मन वळविणें ही गोष्ट साधारण त्रासाची नाहीं असें सहज अनुमान करितां येतें.

इति **य** त्ताः समादिष्टास्तच्चक्रुरतिदारुणाः ।
अशोकवनिकां जग्मुः परिगृह्याशु **जा**नकीम्. ॥ ३४३

सुघो **रा** णां राक्षसीनां व्याघ्राणां[1] हरिणीव सा ।
जानकी वशमापन्ना शर्म[2] लेभे न किंचन. ॥ ३४४

रामो **म** नसि तं शब्दं **मा**रीचस्य स्मरन्द्रुतम् ।
निवृत्तः पृष्ठतः श्रुत्वा गोमायो[3]र्भैरवं रवम्. ॥ ३४५

तूर्णं **ज** गाम **रा**मः स्वं **मै**थिलीं द्रष्टुमाश्रमम् ।
'हंत! घोराणि दृश्यंते निमित्तानी[4]'ति चिंतयन. ॥ ३४६

हृद **य** स्वास्थ्यमालेभे नागच्छंस्तूर्णमध्वनि ।
दूरादनुजमायांतं दृष्ट्वाभूदतिशंकितः. ॥ ३४७

अनु **ज** स्य मुखं दृष्ट्वा परिम्लानं गतप्रभम् ।
मिलित्वा तेन तं **रा**मः पप्रच्छागतिकारणम्. ॥ ३४८

'विहा **य** **सी**तां विपिने घोरे राक्षससेविते ।
कथं वत्सागतोऽसि त्वं? कृतं गर्ह्यमिदं त्वया. ॥ ३४९

वीर! **रा** त्रिचरैः **सी**तापहृता भक्षिता[6]थवा ।
नास्त्यत्र संशयश्चक्षुर्वामं स्फुरति[7] मे मुहुः. ॥ ३५०

अपि **म** ध्ये वनं वीर! त्वया त्यक्तां पुनः प्रियाम् ।
प्राप्स्यामि **जा**नकीं ब्रूहि कुतस्त्यक्त्वा त्वमागतः? ॥ ३५१

इति **श्री** मंतमापृष्टः **सौ**मित्रिः खिन्नमानसः ।
कथयामास तत्सर्वं यदुक्तं परुषं तया. ॥ ३५२

श्रुत्वा **रा** जीवनयनो वदन् 'हाहे'ति सत्वरः ।
भ्रात्रा सहाश्रमं गत्वा नापश्यत्तत्र **मै**थिलीम्. ॥ ३५३

'नात्र **म** दयिता **सी**ता, क्व स्थिता सा गते त्वयि? ।
गोदावरीं नु यातासौ विचेतुं कुसुमानि वा. ॥ ३५४

---

१. 'व्याघ्राणां' याबद्दल 'व्याघ्रीणां' असा पाठ उत्तम होईल कारण लिंगदोष रहात नाहीं. २. 'शर्मन्' या हलन्त नपुंसक शब्दाची द्वितीया. शर्म=सुखम्. ३. कोल्ह्याचा. ४. अपशकुन. ५. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. ६. स० ५७ श्लो० १८-१९ पहा. ७. मंत्ररामायण-अरण्यकांड-गीति ६९ पहा. ८. खिन्नं मन एव मानसं यस्य सः. ९. फुलें वेंचण्यासाठीं गोदावरीवर तर गेली नसेल ना?

उ[1]ट **ज** स्तु तया शून्यो निपुणं पश्य [2]लक्ष्मण !' ।
इति प्रियतमां **रा**मो विचि[3]काय समंततः ॥ ३५५

'निली[4] **य** नूनं [5]नर्माद्य करोति कमलेक्षणा ।
सीते! दृष्टासि दृष्टासि [6]कौशेयेनासि सूचिता.' ॥ ३५६

रामो **रा** मां विचेतुं तां प्रेषयामास **ल**क्ष्मणम्, ।
[7]दृष्टानपि वनोद्देशान्स्वयमप्यसकृ[8]द्ययौ. ॥ ३५७

तां द्रु[9] **म** क्ष्माभृदेणेभान्पप्रच्छ प्राणवल्लभाम् ।
प्राणिनो रोदयामास 'हा! **सी**ते'ति रुदन्स्वयम्. ॥ ३५८

गृध्रं **ज** टायुषं **रा**मः कुर्वन्नन्वेषणं वने ।
अपश्यत्पतितं पृथ्व्यां परं प्रेम्णः पदं पितुः[10]. ॥ ३५९

उ[11]ष्णा **य** तं स निश्वस्य [12]नवीभूतपितृव्यथः ।
'कुतस्तात! दर्शयं त' इति पप्रच्छ तं रुदन्. ॥ ३६०

---

१. उटजः=पर्णशाला. २. या प्रसंगीं रामाची विलापोक्ति पंतांनीं फार उत्तम रेखिली आहे:– 'कोठें जनकसुते! तूं गेलीस? धरासुते! प्रिये जाये! । न करीं विनोद; झाला व्याकुल अत्यंत देह माझा ये. ॥ ७५ ॥ तूं काय कोप धरिला? अपूर्व मृग नाणिला म्हणून मनीं; । तरि चंद्रमृगहि आणुन देइन, हें तूं असत्यसें न मनीं. ॥ ७६ ॥ श्वशुराला परलोकीं गेलिस जरि तूं करावया नमना । पुसल्यावांचुनि कैसी सीते! झालीस आज यानमना. ॥ ७७ ॥ न्यावें मजही तेथें, श्वशुराची प्रार्थना करून, सती! । भरत करू राज्यातें, तुजवांचुनि वांचुनी, सुखें नसती. ॥ ७८ ॥ राज्यश्री हरुनि, जरी कैकेयीनें बनास पाठविलें । तरि तव योगें तें मीं नाहीं कांहीं मनांत आठविलें. ॥ ७९ ॥ मज राजकन्यके! तूं वरूनियां पावलीस न सुखातें; । खातें हें चित्तातें; सांगें कोणास मी स्वदुःखातें? ॥ ८० ॥ हा कमलाक्षि! तनूदरि! सुंदरि! जाये! प्रिये! अये! सदये! । विधुमुखि! पिकगर्वापह, अमृताहुनि गोडसें, स्वयें वद; ये. ॥ ८१ ॥ पंकज, विधु, हरि, गज, पिक, चमरीमृग, कीर जिंकिले होते; । त्वन्मित्रातें मातें, त्वद्वैरें, पीडितील सखि! हा! ते.॥८२॥ हा प्रियतमे! वियोगज्वलनमुखीं होमिलेंस कां मातें? । वैरी संतोषविले, टाकुनि यातें वनीं सकामातें.' ॥ ८३ ॥ मोरोपंतकृत मंत्ररामायण–भाग १ पृ० ६१-६२ पहा. ३. शोध करिता झाला. ४. लपून राहून. ५. विनोद. 'नर्मन्'शब्दाची द्वितीया. ६. रेशमी वस्त्रानें. ७. आपली प्रियवस्तु हरवली तर आपण पाहिलेल्या ठिकाणींच तिचा पुनः पुनः शोध करितों त्याप्रमाणें रामानें केलें. ८. असकृत्=वारंवार. ९. द्रुम+क्ष्माभृत् (महीधर)+एण(हरिण) +इभ+द्वि० प्र०=वृक्ष+पर्वत+हरिण+गजांला. [स० ६० श्लो० ११-२५.] १०. पितुः प्रेम्णः परं पदम्=दशरथस्य प्रेमातिशयास्पदम्. ११. दीर्घं उष्णं च निश्वस्य. १२. नवीभूता पितृव्यथा यस्य सः.

सरो[1] **ज** नेत्र **वै**देहीं हरतो **रा**वणादिति ।
उक्त्वा प्राणा[2]ञ्जहौ पक्षी **रा**मास्यन्यस्त[3]लोचनः. ॥ ३६१

चक्रे **य** थावत्तस्यासौ सर्वामप्यौर्ध्व[4]तरक्रियाम्, ।
पितुः सख्युर्महाशोके तां विस्मृत्य मनःप्रियाम्. ॥ ३६२

'गृध्र[5] **रा** ज्यं परित्यज्य मत्कृतेऽयं खगो मृतः ।
यथा **द**शरथः पूज्यस्तथैव मम **ल**क्ष्मण !' ॥ ३६३

एवं **म**[6] हामनाः प्राह गृध्राय गतिमुत्तमाम् ।
स्वयं ददौ तदौदार्यं कोऽस्ति वक्तुं कविः क्षमः ? ॥ ३६४

ततः **श्री** मान्स **सौ**मित्रिः **क्रौं**[7]चारण्यं घन[8]प्रभम् ।
दिदृक्ष[9]माणो **वै**देहीं जगामासिधनुर्धरः ॥ ३६५

तौ वी **रा** वतिवीर्याढ्यौ **सी**ताहरणदुःखितौ ।
मतं[10]गस्याश्रमं प्राप्तौ गिरौ दृष्ट्वा महादरीम्. ॥ ३६६

तस्या **म** हाकंदराया अदूरे विकृता[11]कृतिम् ।
राक्षसीं तौ ददृशतुर्भक्षयंतीं मृगान्बहून्. ॥ ३६७

वने **ज** ग्राह **सौ**मित्रिं रंतुं राक्षस्ययोमुखी[12]. ।
कर्णौ नासा[13]स्तनौ तस्याः स चिच्छेद महासिना. ॥ ३६८

अत्या **य** तभुजो भीमः कबं[14]धो नाम राक्षसः ।

---

१. जटायूच्या तोंडीं हें लहानसें वाक्य घालून या प्रसंगीं मोरोपंतानें खरी वाग्मिता दाखविली. 'मितं च सारं च वचो हि वाग्मिता.' मूळ वा० रामायणांत जटायूला पुष्कळ बोलावें लागलें आहे. [स० ६७ श्लो० १४-२७.] २. पंचशतीरामायण—साकी १२८ पहा. ३. रामस्य आस्ये मुखे न्यस्ते लोचने येन सः. रामचंद्राच्या मुखाकडे ज्यानें टक लाविली असा. अस्यते प्रासोऽत्रेति आस्यम्. ४. मरणोत्तर करावयाची क्रिया, और्ध्वदैहिकम्. ५. रामाकरितां दशरथानें राज्यत्याग व देहत्याग केला त्याप्रमाणें जटायूनेंही केलें. [स०६८ श्लो०२३.] ६. महत् मनो यस्य स महामनाः. ७. क्रौंचारण्य या नांवाचें गहन वन. [सर्ग ६९ श्लो० ५.] दंडकारण्याचे पुढें हें अरण्य असून यांत फिरत असतां रामलक्ष्मणांस अयोमुखी नामक राक्षसीची आणि कबंध नामक राक्षसाची भेट झाली. यास 'क्रौंचावट' असेंही नामांतर आढळतें. ८. घनस्य प्रभेव प्रभा यस्य तत्. ९. निबिड पाहण्याची इच्छा धरून. ४. मतंग नांवाच्या ऋषीच्या आश्रमाला. ११. भीषणाकाराम्. १२. अयोमुखी नांवाची राक्षसी. [स० ६९ श्लो० १५]. १३. वा० रामायणांत 'कर्णनासास्तनं' असा पाठ आहे. 'कर्णौ नासां स्तनौ' असा पाठ मूळांतील पाठापेक्षां बरा दिसतो. १४. कबंध हें राक्षसाचें नांव. असें नांव देण्याचें कारण एवढेंच कीं त्या राक्षसाचें शिर इंद्राच्या वज्रानें नाहींसें झालें होतें. मूर्धारहित कलेवराला कबंध ही संज्ञा आहे. कबंधकथा वा० रामायण—आरण्य०—स० ७१ श्लो० १-१६ यांत दिली आहे. [रामायणें—भाग दुसरा, पृष्ठ ५ टीप ३ व पृष्ठ २० टीप १० पहा.]

जग्राहात्तुं[1] हरिव्याघ्रद्विपाशो[2] रामलक्ष्मणौ. ॥ ३६९

तौ व **रा** भ्यां कृपाणाभ्यां तद्भुजौ योजनायतौ ।
छित्त्वा मुक्तौ प्रभू तस्मात् ज्ञानिभक्तौ भवादिव[3]. ॥ ३७०

स स **म** र्थावपृच्छत्तौ **क**बंधः, 'कौ युवां वने? ।
कार्यं किं वामि'ति तदा सर्वं **सौ**मित्रिरब्रवीत्. ॥ ३७१

पृष्टो **ज** गाद तौ सोऽपि ज्ञात्वा शापान्तमात्मनः, ।
'दानवोऽहं दनुर्नाम्ना[4] सुरूपो **रा**मलक्ष्मणौ! ॥ ३७२

यक्ष **य** प्रदरूपेण मुनिभ्यस्त्रासदोऽभवम्. ।
शप्तोऽहं **स्थू**लशिरसा युवाभ्यामद्य तारितः. ॥ ३७३

कृतो **ज**[5] यंतपित्राहमेवं वज्रप्रहारतः ।
दाहोत्तरं करिष्यामि युवयोः कार्यमीप्सितम्.' ॥ ३७४

तेन **य** त्प्रार्थितं वीरौ तद्दाहाच्चक्रतुः प्रियम् ।
दिव्यं रूपं विमानं च प्राप्य तौ दनुरब्रवीत्. ॥ ३७५

'वान **रा** राम! वर्तंते पंच **सु**[6]ग्रीवनायकाः ।
ऋष्यमूके गिरौ रम्ये **पं**पापर्यंतशोभिते. ॥ ३७६

अर्य[7] **म** प्रभवः साधुः **सु**ग्रीवस्तेन **रा**घव! ।
सख्यं कुरु त्वं दृष्ट्वा तां **श्र**[8]मणीं शबरीं[9] पथि. ॥ ३७७

दनुं श्री मान्रघूत्तंसः प्रेषयित्वा दिवं स्वयम्, ।
ययौ पथा तदुक्तेन **श**बर्या रम्यमाश्रमम्. ॥ ३७८

सा प[10] **रा** मभ्युपगता मुदं सिद्धर्षिसंमता ।
वन्येन पूजयामास भक्त्या **रा**मं स**ल**क्ष्मणम्. ॥ ३७९

ताभ्यां **म**[11] तंगतच्छिष्यप्रभावं परमाद्भुतम् ।

---

१. जग्राह अत्तुम्. ५. हरि (सिंह) व्याघ्र व द्विप (गज) यांतें खाणारा. ३. जन्मसंसारबंधनात्. ४. दनु नामक दानव हाच कबंध होय. ५. इंद्रेण. [स० ७१ श्लो० ८.] ६. सुग्रीवो नायको येषां ते. ७. अर्यमा सूर्यः प्रभव उत्पादको यस्य सः; अथवा अर्यम्णः प्रभवो जन्म यस्य सः. ८. सर्ग ७४ श्लो० ७ पहा. ९. 'शबरी' या नांवानें प्रसिद्ध असलेली मतंगऋषीच्या आश्रमांत राहणारी सिद्धा. ही कदाचित् शबरजातीची भिक्षु असावी. 'श्रमणक' शब्दाचा 'जैनभिक्षु' असा अर्थ जैन धर्माच्या वेळीं झाला असावा हें बरेंच सयुक्तिक दिसतें. भक्तीनें रामाला 'उष्टीं बोरें' देणारी शबरी हीच. 'फलानि च सुपक्वानि मूलानि मधुराणि च । स्वयमास्वाद्य माधुर्यं परीक्ष्य परिभक्ष्य च । पश्चान्निवेदयामास राघवाभ्यां दृढव्रता ॥' इति पाद्मे. [स० ७४ श्लो० १७ टीका पहा. पृ० ५८३, निर्णयसागरांतील रामायणाची आवृत्ति.] १०. परां मुदं अभ्युपगता=अत्यानंदित झाली. ११. वा० रामायण—आरण्य०—स० ७४ श्लो० २३-२७ पहा.

कथयामास शबरी [1]कबरी या तपःश्रियः. ॥ ३८०

'यदा **ज** गत्पते! **राम**! **चित्रकूटं** त्वमागतः ।

तदा गता ममाचार्या **ब्रह्मलोकं** महर्षयः. ॥ ३८१

ते मां **य** दब्रुवन्**रामं** संपूज्यातिथिमाश्रमे ।

आगच्छ **ब्रह्मलोकं** त्वमिति संपन्नमद्य तत्. ॥ ३८२

[2]शरी **रा** ज्याहुतिं हुत्वा हुताशे संप्रहर्षिता ।

ब्रह्मलोकं गमिष्यामि त्वयाज्ञता **रघूत्तम**!' ॥ ३८३

इति [3]**मै** ह्यात्मजाकांत उक्तस्तामाह, 'सन्मते! ।

शबरि! **ब्रह्मलोकं** त्वं गच्छ श्रेयोऽस्तु जन्म ते.' ॥ ३८४

नत्वा **ज** लधरश्यामं **रामं** सा मंजुभाषिणी ।

[4]**पंपा**वर्त्मोपदिश्याग्नौ [5]जुहावात्मानमुत्तमा. ॥ ३८५

[6]अन्हा **य** **शबरी** दिव्यं रूपं लब्ध्वा हुताशनात् ।

निर्गत्य [7]व्योमयानेन **ब्रह्मलोकं** जगाम सा. ॥ ३८६

वीरौ **ज** ग्मतुरध्वानं तदुक्तमनुसृत्य तौ ।

तां रम्यां सरसीं **पंपां** [8]शंपांचितधनुर्लतौ. ॥ ३८७

[9]पानी **य** वाहिनीं **पंपां** प्राप्तो नाना द्रुमैर्वृताम् ।

सखीभिरिव वल्लीभिर्वेष्टितां पंकजैश्रिताम्. ॥ ३८८

[10]उदा **रा** मलिभिर्गीतां मुदा **रामः** **सलक्ष्मणः** ।

पंपां प्राप्य वियोगार्तो [11]विललाप स्मरन्[12]प्रियाम्. ॥ ३८९

दृष्ट्वा **म** यूरान्हंसांश्च सारसान्कोकिलाञ्शुकान् ।

पंपायास्तीरमासाद्य 'साद्य कं'त्याह **लक्ष्मणम्**. ॥ ३९०

---

१. तपोलक्ष्मीचा केशपाशच जणूं काय. केशपाश (अलकाः) स्त्रियांचें स्वाभाविक भूषण आहे, हें भाषेंतील 'अलक' शब्दावरून स्पष्टच आहे. अलंति भूषयंतीति अलकाः. तपःश्री हें रूपक समासाचें उदाहरण. २. देहरूप तुपाची आहुति. ३. सीतापते. ४. पंपावर्त्म उपदिश्य= पंपेची वाट सांगून. ५. स० ७४ श्लो० ३१-३२ पहा. ६. तत्काल. ७. विमानांत बसून. ८. शंपया अंचिते (विद्युता पूज्ये) धनुर्लते ययोस्तौ । ज्यांचीं दिव्य धनुष्यें तेजःप्रभावांमुळें विद्युल्लतेला देखील पूज्य होतीं असे. ९. पानार्हातिमधुरसुशीतलनिर्मलजलधारिणीम्. १०. गंभीराम्. ११. पंचशतीरामायण—साकी १३३-१३८ पहा. १२. अर्धो वा एष आत्मन इति श्रुतेर्युक्ता प्रियेत्युक्तिः (आत्मा वै कस्य न प्रियः.)

किष्किंधाकांडम्.[1]

तां पंपां **श्री**मतीं प्राप्य स्मृत्वा **सी**तां रघूत्तमः ।
विललाप भृशं, कांतावियुक्तः को न विव्हलः ? ॥ १

'पश्य वी[2]**रा**त्र सुखिनः कांतान्कांतान्वितान्खगान्[3] ।
दुःखास्पदमहं[4] सा च वसंतेऽद्य मम प्रिया. ॥ २

धन्याः स**म**य एतस्मिन्ये ये कांताभिरन्विताः ।
तन्वि! तारयितुं त्वाहं[5] नालं, मे कैव धन्विता[6] ? ॥ ३

वसंते[7] **ज**नितानंदे स्त्रीमतां श्रीमतां[8] सताम् ।
न तां लभेऽहं यां प्राप्तो[9] मुदं प्राणभृतां मताम्. ॥ ४

सा मे प्रि**य**तमा **सी**ता मरिष्यति[10] मया विना ।
अहं च तामृते, वत्स! त्वं साधुं **भ**रतं व्रज. ॥ ५

न[11] हि तां **रा**जतनयां सुकेशीं मृदुभाषिणीम् ।
अपश्यतो मे **सौ**मित्रे! जीवितेऽस्ति प्रयोजनम्. ॥ ६

अयं हि **मं**[12]दिराक्ष्या मे वसंतोऽत्यंतमीप्सितः[13] ।

---

१. किष्किंधा हें प्रस्तुतचें तुंगभद्रानदीतीरस्थ अनागोंदी खेडें होय. २. 'वीर' या पदाचें औचित्य दिसत नाहीं. हें पद या पद्यांतील शृंगारमिश्र करुण रसाचें पोषक होऊं शकत नाहीं, हें सहृदयांच्या लक्षांत सहज येईल. क्षेमेंद्रकृत औचित्यविचारचर्चा नांवाचा प्रबंध वाचण्यासारखा आहे. ३. कांतान् (मनोहरान्)+कांता+अन्वित+द्वि० प्र०=भार्यांसहित असलेल्यांना. ४. दुःख+आस्पदम्=दुःखाचें पात्र. ५. त्वा अहम्=त्वाम् अहम्. न अलम्=न समर्थः. ६. धन्वं विद्यतेऽस्येति धन्वी तस्य भावः धन्विता धानुष्कता धनुष्मत्ता वा । ही कोणत्या प्रकाराची तीरंदाजीची प्रौढी ? ७. राम पंपेस आला तेव्हां वसंत होता असें वर्णनावरून दिसतें. ८. सर्व उपभोग्य वस्तु ज्यांना अनुकूल आहेत अशा कांतायुक्त भाग्यवानांला आनंद देणाऱ्या वसंत ऋतूंत प्राणिवर्गाला आनंददायिनी प्रिया मला मिळाली असूनही (ती नष्ट झाल्यामुळें) आनंद होत नाहीं. 'मुदं' या पदाचे दोन अर्थ एथें केले आहेत—एक 'आनंददायिनीम्'; दुसरा 'आनंदम्' आनंद देण्याचा धर्म सीतेच्या ठायीं विशिष्टतेनें वास करीत होता म्हणून भावप्रधान निर्देश केला. यास्तव मुदम्=आनंदमयीम् आनंदरूपाम्. 'तेजस्विताया विजयैकवृत्तेः' यावरील किरातार्जुनीय–टीका पहा. ९. प्राप्तः=प्राप्तवान्. कर्तरि क्तः. सि०कौ० पृ०३०९. गत्यर्थाकर्मकेत्यादि. १०. 'मृ' धातु सार्वधातुकांत, लुङ्लकारांत व आशीलिङ्लकारांत आत्मनेपदी व अन्यत्र परस्मैपदी असतो. सि०का० पृ० २४२ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च. ११. बहुतेक असाच श्लोक वा० रामायणांत आहे. स० १ श्लो० ११३ पहा. १२. मदिरा दृष्टिविशेषस्तद्युक्ते अक्षिणी यस्याः सा तस्याः. 'आघूर्णमानमध्या या क्षामांचितविलोचना । दृष्टिर्विक-

नूनं परवशा **सी**ता सापि शोचत्यहं यथा. ॥ ७

वक्ष्यामि **ज** ननीं किं नु स्नुषा मे क्वेति वादिनीम् ।

[1]पृष्टसीतं च **ज**नकं गुरुं [2]दुहितृवत्सलम्. ॥ ८

[3]अथवा **य** शसा स्पृष्टमात्मानं त्यजतो मम ।

केयं चिंता वृथा वत्स! मामनुज्ञातुमर्हसि.' ॥ ९

इत्यग्र **ज** मतीवार्तं[4] विलपंतमनाथवत् ।

तं **सौ**मित्रिरुवा'चार्य! न त्वं शोचितुमर्हसि. ॥ १०

[5]त्यज प्रि **य** जने शोकं स्मृत्वा दुःखं वियोगजम् ।

[6]अतिस्नेहपरिष्वंगाद्वर्तिरार्द्रापि दह्यते. ॥ ११

सर्वथा **रा** वणस्तात! न भविष्यति पापकृत् ।

यदि गच्छति पातालं ततोऽभ्यधिकमेव वा. ॥ १२

सितापांगा मदिरा तरुणे मदे ॥' इति अलकराजानकः. 'सौष्ठवेन परित्यक्ता स्मेरापांगमनोहरा । वेपमानांतरा दृष्टिर्मदिरा परिकीर्तिता ॥' इति संगीतकलिकायाम्. १३. आप्तुमिष्टः । आप्+सन्+क्तः. उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे.

१. पृष्टा सीता येन स तम्. २. दुहितरि वत्सलस्तम्. 'दुहितृ' हें पद, पूर्वकाळीं कन्येकडे दोहनाचें काम असल्याचें बोधक आहे. ३. 'अथवा अयशसा' असा पदच्छेद केला पाहिजे. ४. या श्लोकांशीं पुढील मंत्ररामायणांतील पद्यें तोलून पाहण्यालायक आहेत:– 'पंपेची श्री पाहुनि, राम म्हणे लक्ष्मणास, 'कां मातें । सीता टाकुनि गेली स्नेहासह काननीं सकामातें? ॥ १ ॥ या पुष्करापरीसहि, सीतेचें नेत्रयुग्य बहु रुचिर, । दैवें तिजशीं मजशीं योग न राहूं दिला सख्या! सुचिर. ॥ २ ॥ मातें कमलमृणालें विलोकितां स्मरति युवतिच्या सुभुजा; । प्रणयक्रोधें मजला बद्ध करायासि सर्वथा विभु ज्या. ॥ ३ ॥ अलिपुंज देखतां, मज सीतेचे केश लक्ष्मणा! स्मरती; । तत्कबरीसम हे शिखिपिच्छकलाप स्वमानसीं झरती ॥ ४ ॥ मद्धृदय हंसपक्षी पीडिति गतिभाषणेंकरून वनीं; । नवनीतकोमलांगी सीता दिसते मला मनोभवनीं. ॥ ५ ॥ वत्सा! धरारुहातें वेष्टुनि, वल्ली जशाचि आहेत, । सीतालिंगित होतों ऐसा, परि तो न पुरला हेत. ॥ ६ ॥ वत्सा! विमल जसें हें पंपाजल यापरीस हृदय तिचें; । यतिचें व्रत मज दिधलें तद्विरहें; क्रौर्य सुसह न नियतिचें. ॥ ७ ॥ पुष्पव्रज हा मातें स्मरमार्गणवृंदसाचि जाचितसे; । हा वायु विरहशिखिला दीप्त करुनि मत्तनूसि पाचितसे. ॥ ८ ॥ पिक काय बोलते हे सीतेचे शब्द ऐकिल्यावरि? ते । मधुरोक्त्यभ्यासार्थ, प्रांजलि तीच्या पदांस कीं वरिते. ॥ ९ ॥ कीरद्विजनासेला सीतानासोपमान साजेना; । तें नाक नाक माझ्या चित्ताचें, हा विमूढ लाजेना. ॥ १० ॥' [रामायणें–भाग पहिला–पृ० ६४-६५.] ५. हा व पुढील श्लो० वा० रामायणांत आहेत. [स० १ श्लो० ११६-११७.] ६. 'स्नेह' शब्द एथें 'श्लिष्ट' आहे. 'तेल' व 'प्रेमा' असे दोन अर्थ. याचप्रमाणें इतर पदेंही 'श्लिष्ट' आहेत.

[1]प्रवृत्तौ **म** नुजाधीश! लब्धायां तस्य सर्वथा ।
भविता कृतकार्यस्त्वं [2]वधिष्याम्यहमेव तम्. ॥ १३

उत्साह: **श्री** मता कार्य आर्य! [3]नार्यसवोऽक्षया: ।
महात्मानं [4]कृतात्मानमात्मानं किं न बुध्यसे? ॥ १४

धीरावी **रा** महात्मानो नैवं कुर्वंति गर्हितम् ।
चोरस्य तस्य [5]कोहंता हंताहं तात! तं रणे.' ॥ १५

राम: [6]सा **म** पटोर्भ्रातुर्गिरा प्राप्य पुनर्धृतिम् ।
पंपातोयं सुधाधारासंपातोऽयं [7]सतां पपौ. ॥ १६

[8]**पं**पातो **ज** ग्मतु वीरावृष्यमूकं महागिरिम् ।
तौ दृष्ट्वैव वितत्रास **सु**ग्रीव: कपिकुंजर: ॥ १७

[9]**आं**जने **य** स्ततस्तेन प्रेषितो **रा**घवांतिकम् ।
नत्वा [10]तापसवेषेण तावुवाच विचक्षण:, ॥ १८

'महाप **रा** क्रमौ [11]देवप्रतिमौ तापसव्रतौ ।
देशं कथमिमं प्राप्तौ त्रासयंतौ वनौकस: ॥ १९

कौ युवां [12]**म** हिमावासौ द्युतिमंतौ धनुर्धरौ ।
यदृच्छयेव संप्राप्तौ चंद्रसूर्यौ वसुंधराम्. ॥ २०

[13]कीशरा **ज** स्तीक्ष्णदंडो **वा**ली, तेन निराकृत: ।
सुग्रीवो नाम तद्भ्राता जगद्भ्रमति दु:खित:. ॥ २१

---

१. राहण्याच्या स्थलाचा शोध. २. हा प्रयोग आर्ष आहे असें मानलें पाहिजे. सि० कौ० पृ० २२४. 'हनिष्यामि' असें मूळांत आहे. [स० १ श्लो० ११९.] ३. न अरि+असव: । शत्रूचे प्राण अक्षय नाहींत. ४. संस्कृतचित्तं शुद्धांत:करणं वा. ५. शब्दालंकाराचें चांगलें उदाहरण. ६. प्रियवाक्यादिकांच्या योगानें सांत्वन करण्यांत कुशल आहे अशाच्या. 'गिरा' ही 'गिर्' या स्त्रीलिंग शब्दाची तृतीया. वाणीनें. ७. 'सतां' असाच पाठ असला तर श्लोक कांहींसा दुर्बोध वाटतो, याकरितां 'स तं' असा पाठ कल्पावा. त्याचा खालीं दिल्याप्रमाणें अर्थ होईल. पंपातोय अमृतधारासार होय, तें शोकविव्हल राम प्याला. स=पूर्वोक्तप्रकारेण शोकविव्हलो राम: तम्=सुधाधारासंपातम् । अयमिति विधेयप्राधान्याम् पुंलिंगनिर्देश: । शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्येतिवत्. ८. पंपा+तस् पंचम्यर्थें. ९. अंजनाया अपत्यं पुमान् आंजनेय: हनूमान् इत्यर्थ:. १०. मुनिवेषेण. ११. देवेन सदृशौ नित्यसमास: तापसवेषधारिणौ. वनं ओक: येषां ते वनं वनौकस: (=वन+ओकस्+प्र०) तान्. १२. महिमन्+आवास+प्र० प्र०=मोठेपणाचे स्थानभूत झालेले महिम्न: आवासौ महिमशालिनौ इत्यर्थ:. १३. कस्य वायो: अपत्यं कि: हनूमान् स ईशो यस्य स वानर:. कीशानां वानराणां राजा कीशराज: वाली.

तेनाहं **यं** क्षपेंद्राभौ प्रेषितः पवनात्मजः ।
भिक्षुरूपप्रतिच्छन्नो हनूमान्नाम वानरः ॥ २२
सोऽद्य ते **ज** स्विवर्याभ्यां युवाभ्यां सख्यमिच्छति ।
कामरूपः कामचारी तस्याहं सचिवः प्रियः.' ॥ २३
कौसल्ये **य** स्तु तच्छ्रुत्वा, स्तुत्वा तं, प्राह लक्ष्मणम् ।
'वत्सायं पंडितः, शक्यं वक्तुं नैतेदृगन्यथा.' ॥ २४
तं वान **रा** धिपस्याप्तं सचिवं प्राह लक्ष्मणः, ।
'विदिता नौ गुणा विद्वन् ! सुग्रीवस्य महात्मनः. ॥ २५
तमेव **म** तिमन्नावां मार्गावः प्लवगेश्वरम् ।
करिष्यावः प्रियं तस्य वचनात्तव सत्तम !' ॥ २६
पप्रच्छ **श्री** मतो वृत्तं रामस्य पवनात्मजः ।
सौमित्रिः कथयामास, 'ख्यातो दशरथः प्रभुः ॥ २७
तस्यायं **रा** जसिंहस्य ज्येष्ठः पुत्रो महाबलः ।
रामो नाम वनं प्राप्तस्तद्गिरा तापसव्रतः ॥ २८
भ्राताह **म** स्य नाथस्य लक्ष्मणो नाम किंकरः ।
भार्या रामस्य दयिता सीता नाम जनैः श्रुता. ॥ २९
तनया **ज** नकस्यार्या गोदावर्यास्तटे वने ।
आवाभ्यां रहिते काले रक्षसापहृता तु सा. ॥ ३०
न तज्ज्ञा **य** त उद्वृत्तं रक्षो विद्वन्! विशेषतः ।
दनुर्नाम दितेः पुत्रः शापाद्राक्षसतां गतः. ॥ ३१
तेनायं **रा** क्षसं पापं क्रूरं सीतापहारिणम् ।
ज्ञास्यतीति समाख्यातः सुग्रीवो व्रजता दिवम्. ॥ ३२
एतद्भो! **म** तिमन्! सर्वमाख्यातं पृच्छतस्तव ।
अहं चायं रघूत्तंसः सुग्रीवं शरणं गतौ. ॥ ३३

---

१. यक्षपेंद्रयोरिवाभा ययोस्तौ । तत्संबुद्धौ । कुबेर व इंद्र यांचेसारखे देदीप्यमान. २. युवाभ्याम् सह. ३. मंत्ररामायण—किष्किंधाकांड—गीति १४-२० पहा. ४.मार्ग+लट् व: 'मार्ग क्यन्वेषे' असें कविकल्पद्रुमांत दिलें आहे. वा० रामायणांत बहुतेक असेंच आहे. (स० ३ श्लो० ३७.) ५. वृत्तात् उद्वृतं, अन्यायमार्गानें आचरण करणारें । रक्ष्यते हविर्यस्मात् इति रक्षः । रक्षस हलंत नपुंसक आहे. उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे. ६. तेन=दनुना अयम्=सुग्रीवः

महारा **ज** सुते रामे [1]शरण्ये शरणागते ।
यूथपैः सह **सु**ग्रीवः प्रसादं कर्तु[2]मर्हति.' ॥ ३४

आंजने **य** उवा'चाहो! ईदृशाः सद्गुणार्णवाः ।
[3]दृष्टव्या वानरेंद्रेण दिष्ट्या दर्शनमागताः ॥ ३५

स ह्यग्र **ज** निरस्तोऽत्र [4]हृतदारो **र**वेः सुतः ।
सुग्रीवो वर्तते वीरौ! साहाय्यं वां करिष्यति. ॥ ३६

तस्मान्न **य** ह्रं तं साधुं गच्छामः प्लवगेश्वरम्.' ।
इति श्रुत्वा तथेत्येवमूचतू **राम**लक्ष्मणौ. ॥ ३७

ततः स **रा** मं **सौ**मित्रिं [5]पृष्ठमारोप्य **मा**रुतिः ।
तौ [6]**सु**ग्रीवायाचचक्षे तद्वृत्तं च यथाश्रुतम्. ॥ ३८

सुग्रीवो **म** नुजेंद्रस्य सुतौ **द**शरथस्य तौ ।
दृष्ट्वा प्रीतोऽभवज्ज्ञात्वा स्त्रीहेतोः शरणागतौ. ॥ ३९

सुग्रीवः **श्री** मतामाद्यं प्रीत्योवाच रघूत्तमम्, ।
'[7]भवान्[8]धर्मविनीतश्च सुतपाः सर्ववत्सलः ॥ ४०

आख्याता **रा** जसुत! मे त्वद्गुणा **वा**तसूनुना, ।
तन्ममैवै[9]ष सत्कारो लाभश्चैवोत्तमः प्रभो! ॥ ४१

यत्त्वं का **म** यसे सख्यं [10]वानरेण मया सह ।
रोचते यदि सौहार्दं बाहुरेष प्रसारितः. ॥ ४२

[11]**नवीन** **ज** लदश्याम **रा**म [12]कोमशतोत्तम! ।
गृह्यतां [13]पाणिना पाणिर्म[14]र्यादा [15]बध्यतां ध्रुवा.' ॥ ४३

एतत्प्रि **य** वचः श्रुत्वा **सु**ग्रीवस्य सुभाषितम्, ।
संप्रहृष्टमना हस्तं पीडयामास पाणिना. ॥ ४४

---

१. शरणे साधुः शरण्यः । रक्षणाकरितां योग्य. २. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ४ श्लो० २४.] ३. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [सर्ग ४ श्लो० २६.] ४. हृताः दाराः यस्य सः. ५. आ+रुह्+णिच् (रुप्)+ल्यप्. [सर्ग ४ श्लो० ३४.] ६. 'वा लिटि' सि० कौ० पृ० २२४. ७. हें उत्तरार्ध व पुढील चार उत्तरार्धें वा० रामायणांत आढळतात. [सर्ग ५ श्लो० ९-११.] ८. धार्मिक असल्यामुळें विनयसंपन्न. ९. एषः मैत्रीच्छारूपः. १०. तिर्यग्योनिनापि सह. ११. नवजलधरश्याम. १२. शेंकडों मदनांहून उत्तम. १३. हातावर हात देणें हें करार करणें, निश्चय करणें होय. १४. ध्रुवा मर्यादा=अनुल्लंघनीयोऽन्योन्यकार्यसंपादनविषयो निश्चयः. १५. बुद्ध्या विचार्य प्रतिज्ञायताम्.

तं वान **रा** णामधिपं पर्यष्वजत पीडितम् ।
रामः सौहृदमालंब्य हर्षयामास हर्षितः. ॥ ४५

पावकं **मं**[1] थनोद्भूतं चक्रतुस्तौ प्रदक्षिणम्[2] ।
सखायौ रामसुग्रीवौ मलयाद्रौ बभूवतुः ॥ ४६

तौ नाभि **ज** ग्मतुस्तृप्तिमन्योन्यं वीक्ष्य सन्मती[3] ।
रामः प्राह, 'सखा मे त्वमेकं[4] दुःखं सुखं च नौ.' ॥ ४७

स रामा **य** ददौ शाखां भङ्क्त्वा सालस्य पुष्पिताम्[5] ।
लक्ष्मणाय मरुत्पुत्रश्चंदनस्य मनोरमाम्. ॥ ४८

तस्यां[6] रा **ज** सुतो रामः सुग्रीवश्च महामनाः ।
निषसाद महाभागो लक्ष्मणश्चारुलक्षणः ॥ ४९

रामं व **य** स्यः सुग्रीव उवाच, 'रघुनंदन ! ।
वालिनो[7] मे महाबाहो ! भयार्तस्याभयं कुरु.' ॥ ५०

तमाह **रा** घवो मित्र[8]मुपकारफलं, 'सखे ! ।
वानरेंद्रं वधिष्यामि[9] तव दारापहारिणम्.' ॥ ५१

सोऽपि रा **म** मुवा'चाहं समानेष्यामि जानकीम्, ।
अनुमानात्तु[10] जानामि मैथिली सा न संशयः. ॥ ५२

रक्षसा **श्री** मती व्योम्नि ह्रियमाणा[11] बलीयसा ।
दृष्टा सा राम रामेति [12]क्रोशंती लक्ष्मणेति च. ॥ ५३

---

१. मथनात् (काष्ठाला काष्ठ घांसून) उद्भूतः (उत्पन्न झालेला). २. प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणस्तम् । 'द्वितीया प्राप्तापन्नादिभिः' इति द्वितीया तत्पुरुषः. 'सखायौ' हें प्रथमा द्विवचनाचें रूप. ३. सम्+मति+प्र० द्वि०=सम्यक् मतिर्ययोस्तौ. नौ=आवयोः. ४. एकं=समानं. [स० ५ श्लो० १७.] ५. पुष्पाणि संजातानि अस्यां सा ताम् । 'तदस्य संजातं तारकादिभ्यः' सि० कौ० पृ० १६२. ६. सुग्रीव हा मैत्रीमुळें विश्वास उत्पन्न झाल्यावर रामाबरोबर एकासनावर बसला, त्यापूर्वी सुग्रीव हा साशंक होता असें दिसतें. चारुलक्षणः=सुलक्षणः. ७. 'वालिनः' ही पंचमी. 'भीत्रार्थानां भयहेतुः'. सि० कौ० पृ० ६१. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [सर्ग ५ श्लो० २३.] ८. मिद्यति (स्निह्यति) इति मित्रम्. [सर्ग ८ श्लो० २१.] ९. 'वधिष्यामि' हा आर्षप्रयोग आहे. यास्तव 'हनिष्यामि' हाच युक्ततर पाठ आहे. सि० कौ० पृ० २२४. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [सर्ग ५ श्लो० २६.] १०. हें अर्धही वा० रामायणांत आहे. [स० ६ श्लो० ९.] ११. हृ+कर्मणि शानच्. 'आने मुक् अंगस्य अतः' या नियमानें 'आन' याबद्दल 'मान' झालें. सि० कौ० पृ० ३१०. १२. भूदिवाद्योः शतुर्यम् स्त्रियाम्. सि० कौ० पृ० ४५.

सावान **रा** णामस्माकं मध्ये राम! मुमोच यत् ।
उत्तरीयं स[2]भूषं तद्दर्शयिष्यामि तेऽनघ!' ॥ ५४

रामस्त **म** ब्रवीत्तू[3]र्णं, 'सखे! तद्दर्शयाद्य माम् ।
आनयोत्तिष्ठ सुग्रीव! किमर्थं प्रविलम्बसे?' ॥ ५५

कपिरा **ज** स्तस्य गिरेर्गुहां तूर्णं प्रविश्य तत् ।
आनीय दर्शयामास सां[4]बरं रत्नभूषणम्. ॥ ५६

उत्तरी **य** मथालोक्य रामस्तद्भूषणानि च ।
'हा[5] प्रिये! जानकी'त्युक्त्वा प्ररुदन्नपतत्क्षितौ. ॥ ५७

अलंका **रा** नुत्तरीयं हृदि कृत्वा रुदन्बहु ।
उवाच लक्ष्मणं, 'पश्य प्रियाया भूषणानि मे.' ॥ ५८

स वाक्य **म** ब्रवी,'जाने न केयूरे न[6] कुंडले ।
नू[7]पुरे त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवंदनात्.' ॥ ५९

कपिरा **ज** मथापृच्छद्राक्षसा निजमृत्यवे ।
'कं देशं मे प्रिया सीता नीता जानासि चेद्वद. ॥ ६०

नयामि **य** मलोकं तं सह सर्वैर्निशाचरैः' ।
इति श्रुत्वा प्रभोर्वाक्यमुवाच कपिनायकः ॥ ६१

'न जाने **ज** गतां नाथ तस्य देशं कुलं बलम् ।
सत्यं तु प्र[8]तिजानामि त्यज शोकमरिंदम! ॥ ६२

अहं प्र **य** त्नं राजेंद्र! करिष्याम्यचिरात्तथा ।
यथा त्वं मुदिरश्याम राम! प्राप्स्यसि मैथिलीम्. ॥ ६३

मयापि **रा** घव! प्राप्तं व्यसनं स्त्री[9]वियोगजम् ।
परंतु नैवं शोचामि प्रा[10]कृतो वानरोऽपि सन्.' ॥ ६४

---

१. देहाच्या ऊर्ध्व भागाला आच्छादन करावयाचें वस्त्र. खालच्या भागाच्या वस्त्राला अंतरीय म्हणतात. २. स+भूषम्=भूषाभिः सहवर्तमानम्=दागिन्यांसहित असलेलें. सर्ग ६ श्लो० ११-१२ पहा. ३. शीघ्रम्. ४. अंबरेण (वस्त्रेण) सहवर्तमानम् । रत्नभूषणमिति जातावेकवचनम् । रत्नखचितानि भूषणानि इत्यर्थः. ५. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [सर्ग ६ श्लो० १७.] ६. के बाहुशिरसि याति इति केयूरम् ते. केयूर हें बाहुभूषण आहे. कुंडल कर्णभूषण व नूपुर पादभूषण. ७. 'नूपुरे त्वभिजानामि' या लक्ष्मणाच्या उक्तीचा भाव सहृदय वाचकांच्या लक्ष्यांत आलाच असेल. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [सर्ग ६ श्लो० २२-२३.] ८. प्रतिज्ञा करणें हें. अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ७ श्लो० १-३.] ९. स्त्रीवियोगात् जायते इति. १०. साधारण बुद्धीचा.

इति प्रे **म** वतः श्रुत्वा हितं वाक्यं रघूद्वहः ।
संपरिष्वज्य बाहुभ्यां सखायमिदमब्रवीत्. ॥ ६५

'यत्तव **श्री** मतः कार्यं प्रथमं तत्करोम्यहम्' ।
'त्वं प्रयत्नं कुरु सखे! **सी**तायाः परिमार्गणे. ॥ ६६

कथं वै[1] **रा** ग्निरुद्भूतः **सु**ग्रीव! हृदि **वा**लिनः? ।
तत्त्वं कथय त[2]त्त्वेन करिष्ये प्रियमेव ते. ॥ ६७

हृदि मे **म** न्युरुद्भूतः श्रुत्वा त्वामवमानितम् ।
[3]जानीहीषुर्मया [4]सृष्टो निरस्तश्च रि[5]पुस्तव.' ॥ ६८

कपिः [6]प्रां **ज** लिरा,'हार्ये! **दुं**दुभेः [7]पूर्वजः सुतः ।
[8]**मा**यावी नाम तेजस्वी बलदृप्तो महासुरः ॥ ६९

[9]स्त्रीकृते **य** दभूद्वैरं तेन **रा**घव! **वा**लिनः ।
तद्वोरमेकदा शत्रुः **किष्किं**धाद्वारमागतः ॥ ७०

आहूय **रा** त्रौ युद्धाय [10]नर्दति स्म स कोपनः ।
सुप्तो **वा**ली स्वनं श्रुत्वा क्रोधान्न ममृषे प्रभो! ॥ ७१

हंतुं त **म** सुरं **वा**ली निःसृतोऽहं च **रा**घव! ।
दृष्ट्वा मां **वा**लिनं भीतः प्राद्रवत्सोऽसुरस्तदा. ॥ ७२

विवरं **ज** गतां नाथ! जगत्या [11]जवनोऽहितः ।
संप्राविशत्स **मा**यावी [12]मायावीर्यो रघूत्तम! ॥ ७३

कौसल्ये **य**! बिलद्वारि [13]स्वपादशपथैः स्वयम् ।
अस्थापयत्स मां **वा**ली प्रविशंतं निवार्य सः ॥ ७४

रघुरा **ज**! ततस्तूर्णं विशति स्म महाबिलम्. ।

---

१. विशेषेण शत्रून् ईरयति (कंपयति) इति वीरः तस्य भावो वैरम् । वैरमेवाग्निः. रूपक स०. २. तत् त्वं=तें तूं. तस्य भावः तत्त्वं याथार्थ्यम्. जसें असेल तसें; खरें खरें. ३. जानीहि (जाण, समज) ईषुः मया. ४. सृष्टः=सोडला आहे. निरस्तः=प्रतिहत केला आहे. [सर्ग ८ श्लो० ४४.] ५. रपति अनिष्टमिति रिपुः. ६. प्रबद्धः अंजलिः येन सः आह आर्य. ७. ज्येष्ठः. ८. हा मयासुरास हेमा नामक स्ववेश्येपासून झालेला ज्येष्ठ पुत्र. हा वालीच्या हातून मरण पावला. (किष्किंधाकांड—सर्ग १०.) मयासुराचा दुसरा पुत्र दुंदुभि. ९. 'अयमितिहासः क्वचित् पुराणे शोधनीयो बहुदर्शिभिः.' १०. ननर्द. वर्तमानकालाच्या धातुरूपापुढें स्म आल्यास लिट्-सारखा अर्थ होतो. कोपनः=क्रोधयुक्तः. ११. जव(वेग)युक्त. १२. माया (कपटं) एव वीर्यं (बलं) यस्य सः. १३. आपल्या पायांची शपथ घालून.

तस्य तत्र प्रविष्टस्य [1]साग्रसंवत्सरो गतः ॥ ७५
नर्दतां **य** स्तदा तत्र दैत्यानां निनदोऽभवत् ।
स श्रोत्रमागतो मे नो **वा**लिनः शौर्यशालिनः. ॥ ७६
रक्तपू **रा** द्विलात्तस्मात्सफेनाद्**रा**म! निःसृतात् ।
भ्रातुर्वधमहं मत्वा भृशं शोकाकुलोऽभवम्. ॥ ७७
बिलस्य **म** हतो [3]द्वारं शिलया गिरि[4]मात्रया ।
[5]पिधाय चो[6]दकं कृत्वा **कि**ष्किधा[7]मागतः सखे! ॥ ७८
तद्वृत्तं **श्री** मतो ज्ञातं **वा**लिनो मंत्रिभिः प्रभो! ।
[8]ततोऽहं तैः समागम्य समेतैरभिषेचितः ॥ ७९
न्यायेन **रा** ज्यं तत्तस्य मयि [9]शासति **रा**घव! ।
हत्वा तमसुरं **वा**ली **कि**ष्किधामागतो गुहाम्. ॥ ८०
काकुत्स्थ! म त्वा मां शत्रुं राज्यकामं [10]स साहसी ।
इयेष भक्तं प्रणतं हंतुं बध्वा स्वमंत्रिणः ॥ ८१
मयाग्र **ज** इति क्षांतं समर्थेनापि निग्रहे ।
स निर्वासितवान्**रा**म! वस्त्रेणैकेन मां कपिः. ॥ ८२
तस्माद्भ **य** मभूद्भूरि क्रांतवानखिलां [11]महीम् ।
रामाहमपवि[12]द्धश्च हृतदारश्च **वा**लिना. ॥ ८३
एतं [13]दुं **रा** धर्षनगं **वा**लिनः [14]कारणांतरे ।
प्रविष्टोऽस्मि महाराज! वैरमेवमभून्महत्. ॥ ८४

---

१. 'साग्रः संवत्सरः' असें पाहिजे, कारण समस्तपदांत साग्रपद गुणीभूत होतें. किंचिद-धिकः संवत्सरः. २. नो=न. ओकारान्तमव्ययम् । शौर्येण शालते इति शौर्यशाली तस्य. ३. द्वौ प्रवेशनिर्गमौ रातीति द्वारम् । पृषोदरादित्वात् आत्वम्. ४. गिरिः प्रमाणमस्याः सा तया. प्रमाणे द्वयसज्दिघ्नञ्मात्रच इत्यादि. सि० कौ० पृ० १६३. ५. अपिधाय. कारिका पहा सि० कौ० पृ० ४६. ६. तिलांजलि देऊन, उदकक्रिया करून. ७. सर्ग १० श्लो० ६ पहा. ८. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [सर्ग १० श्लो० ६.] समेत=सम्+इण्+क्त अभि+सिच्+णिच्+क्त. ९. शासति=शास्+शतृ=सप्त० प्र०.१०. सहसा (बलेन) निर्वृत्तम् । साहसं पंचविधम्. मनुष्यमारणं स्तेयं परदाराभिमर्षणम् । पारुष्यमनृतं चैव साहसं पंचधा स्मृतम् । अथवा सहसा अविवेचनेन कृतं कर्म साहसं तदस्यास्ति इति साहसी. ११. सर्ग १० श्लो० २६-२७ पहा. १२. त्यक्तः । हताः दाराः यस्य सः. १३. ऋष्यमूकपर्वतम्. १४. अन्यत् कारणं कारणान्तरं तस्मिन् । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः. पुढें कांहीं श्लोकानंतर तें कारण सांगितलें आहे. मतंग-शापलक्षणेन कारणविशेषेण.

उवाच **म**[1] धुहा रामस्तं सुग्रीवं शुचाकुलम् ।
'[2]आत्मानुमानात्पश्यामि मग्नस्त्वं शोक[3]सागरे ॥ ८५
सुग्रीव! **ज**[4] हि शोकं मे शराः प्राणहरा रिपोः ।
[5]त्वामहं तारयिष्यामि कामं प्राप्स्यसि पुष्कलम्.' ॥ ८६
[6]प्राप्ताभ **य** उवाचाथो सुग्रीवो राघवं प्रभुम् ।
'वालिनः पौ[7]रुषं श्रुत्वा विधत्स्व [8]यदनंतरम्. ॥ ८७
चतुरो **ज** [9]लधीन्ब्राह्मे मुहूर्ते नित्यमुत्थितः ।
[10]क्रामत्यनुदिते सूर्ये वाली व्यपगतक्लमः ॥ ८८
गुरूण्य **य** ततः शैलशिखराणि स वीर्यवान् ।
ऊर्ध्वं कंदुकवत्क्षिप्त्वा प्रतिगृह्णाति राघव! ॥ ८९
मनुष्य **रा** ज! महिषो दुंदुभिर्नाम दारुणः ।
'मह्यं युद्धं प्र[11]यच्छे'ति स उवाच म[12]हार्णवम्. ॥ ९०
नाहं स **म** र्थः; श्वशुरः शंकरस्य हि[13]माचलः ।

---

१. मधुं मधुनामानं असुरं हन्तीति. 'मधुहन्' शब्दाची प्रथमा. शुचा (शोकेन) आकुलम्. २. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. ३. सर्ग १० श्लो० ३४-३५ पहा. ४. सोडून दे. ५. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० १० श्लो० ३४.] ६. प्राप्तं अभयं येन सः. ७. बलवैभवम्. ८. यत् अनंतरम् करणीयम् तत् विधत्स्व (कुरु). ९. दोन घटिका रात्र राहिली आहे अशा वेळीं. [अष्टमो मुहूर्तो ब्राह्मः । ननु 'ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम्' इति रात्रेः पश्चिमयामे रूढिः । 'पूर्वरात्रे महारात्रस्ततश्चापररात्रकः । ब्राह्मोऽप्येते क्रमाद्यामाः' इति यादवप्रकाशः । तत्र हि ब्रह्मणो देवस्याध्ययनप्रवृत्तिं निमित्तीकृत्य ब्रह्मशब्दः प्रयुक्तः । नाडिकाद्वयवाचिनो हि मुहूर्तस्य यामवाचकत्वे दोषः । स च मुहूर्तो ब्रह्माधिदेवतावाचकश्च न भवतीति तन्न । ते च मुहूर्ताः ज्योतिषरत्नमालायाम्—'रुद्राहिमित्रपितरो वसुवारिविश्वे वेधा विधिः शतमखः पुरुहूतवह्नी । नक्तंचरश्च वरुणार्यमयोनयश्च प्रोक्ता दिने दश च पंच तथा मुहूर्ताः ॥' 'निशामुहूर्ता गिरिशाजपादाहिर्बुध्न्यपूषाश्वियमाग्नयश्च । विधातृचन्द्रादितिजीवविष्णुतिग्मद्युतित्वाष्ट्रसमीरणाश्च ॥' इति दैवज्ञवल्लभोऽपि । 'ब्राह्मो मुहूर्तोभिजिदष्टमो यस्तस्मिन्नपाचं ककुभं विहाय । प्रशस्यते यानमशेषदिक्षु सर्वाणि कार्याणि च यांति सिद्धिम् ॥' यद्यपि दिवा निशि च ब्राह्ममुहूर्तसद्भावः तथाप्यत्र दिवैव प्रासोऽेति मंतव्यम् । 'नक्तंबुधोभौमशशांकमंदागुर्वर्कशुक्रादिनशक्तयः स्युः' इति श्रीपतिपद्धत्युक्तेः । प्रकाशकग्रहसूर्यस्य शुभग्रहगुरुशुक्रयोश्च दिवा बलीयस्त्वात् बलिषु श्रेष्ठग्रहेषु महाभाग्यता स्यात् । नारदीयसंहितायां च—'मध्यंदिनगते भानौ मुहूर्तोऽभिजिदाह्वयः । नाशयत्यखिलान्दोषान्पिनाकी त्रिपुरं यथा ॥' [नंदर्गीकरांची रघुवंशाची आवृत्ति—पृ० १०९ पहा.] १०. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. (सर्ग ११ श्लो० ४.) व्यपगतः क्लमो यस्य सः. ११. महिषाचें रूप घेऊन आलेला, महार्णवम्=सागरम्, सागराधिष्ठातृदेवताम्. १२. स० ११ श्लो० ९ पहा. १३. हिमयुक्तोऽचलः हिमाचलः.

तं याहीत्यब्रवीद्राम! सागरो वरदर्पितम्. ॥ ९१
श्वशुरः **श्री**[1] गलस्यापि गजेंद्रप्रतिमाः[2] शिलाः ।
क्षिपंतं बहुगर्जंतं प्रादुर्भूयाब्रवीदिदम्. ॥ ९२
यो वान **रा** णामधिपो **वा**ली **श**क्रात्मजो बली ।
प्रदास्यति स ते युद्धं न त्वं मां क्लेष्टुमर्हसि. ॥ ९३
किष्किंधां **म** हिषः प्राप्य रुद्ध्वा द्वारं मदोद्धतः ।
ननर्द कंपयन्भूमिं **दुं**दुभिर्दुंदुभि[3]र्यथा. ॥ ९४
खुरैः स **ज** गतीं मत्तो दारयामास भूरुहान्[4] ।
भंजन्द्वारं विषाणाभ्या[5]मालिखन्करिराडिव. ॥ ९५
तं लु[6]ला **य** मरिं **वा**ली निष्क्रम्यांतःपुराद्रुषा ।
उवाच, 'दुंदुभे! प्राणान्रक्ष त्वं विदितो[7]ऽसि मे.' ॥ ९६
'कपे! गि **रा** किमनया स्त्रीर्णामंतिक उक्तया? ।
मह्यं युद्धं प्रयच्छाद्य ततो ज्ञास्यामि ते बलम्.' ॥ ९७
श्रुत्वैवं **म** हिषप्रोक्तं **वा**लिना हेम[9]मालिना ।
निहतो लीलया क्षिप्तो वेगेनैकेन योजनम्[10]. ॥ ९८
राजरा **ज**! तमाविध्य गजा[11]युतबलं खलम् ।
गृहीत्वा शृंगयोर्दूरं चिक्षेप कपिकेसरी[12]. ॥ ९९
ये लुला **य** स्य वदनादुद्गता रक्तबिंदवः ।
प्रपेतुस्तेऽनिलोत्क्षिप्ता **म**तंगस्याश्रमे शुचौ. ॥ १००
मुनिरा **ज** स्वतिक्रुद्धः शप्तवान्**वा**लिनं प्रभो! ।
तेनात्र न प्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य वधो भवेत्. ॥ १०१

---

१. श्रीः गले यस्य सः । श्रीकंठः शिवः । श्वेतस्य कृष्णसन्निकर्षे शोभाधिक्यात् तत्त्वम्. २. गजेंद्रेण तुल्याः गजेंद्रप्रतिमाः । नित्यसासः । गजेन्द्रा येवढ्या मोठ्या. ३. नगारा. [स० ११ श्लो० २६] ४. भुवि रोहंति ये तान् वृक्षान्. ५. दोन शिंगांच्या योगानें. ६. महिष. पाण्यांत लोळ-ण्याच्या नैसर्गिक स्वभावामुळें हें नांव पडलें असावें. ७. मया ज्ञातबलोऽसि अतः प्राणान् रक्ष. [स० ११ श्लो० ३०.] ८. स्त्रीसमूहगतो नाव्हातव्य इति स्मृतिनियमात् एवंविधा दुंदुभेरुक्तिः. ९. हेममाला अस्ति अस्य इति तेन. ही संग्रामजयदा माला महेंद्रानें त्याला दिली होती. १०. सर्ग ११ श्लो० ४७ पहा. ११. गजानां अयुतं तस्य बलं अस्ति यस्य तम्. १२. कपिकेसरी=कपि-सिंह=कपिश्रेष्ठः.

वालिनो **ये**[1] इह स्थाने केचित्स्थास्यंति वानराः ।
बहुवर्षाणि शैलत्वं तेषामपि भविष्यति. ॥ १०२

तं वान **रा** णां वदनात् शापं श्रुत्वा कपीश्वरः ।
ऋष्यमूकमिमं द्रष्टुमपि **राम**! बिभेत्यलम्. ॥ १०३

अतोऽह **म** त्र तिष्ठामि द्विषोऽपे[2]गतसाध्वसः ।
गिरिकूटनिभः[3] शुष्कः कायस्तस्यैष दृश्यते. ॥ १०४

इमे च **श्री**[4] भृतः शालाः सप्त शा[5]खावलंबिनः ।
ये[6]त्रैकं घं[7]टते **वा**ली नि[8]ष्पत्रयितुमोजसा. ॥ १०५

ए[9]तद्धि **रा** म! तद्वीर्यं मया सर्वं प्रकाशितम्, ।
कथं तं **वा**लिनं हंतुं समरे शक्ष्यसे नृप!' ॥ १०६

सुग्रीव **म** थ तच्छ्रु[10]त्वा प्रहसंल्लक्ष्मणोऽब्रवीत्, ।
'कस्मिन्कर्मणि निर्वृत्ते श्र[11]द्दध्या **वा**लिनो वधम्?' ॥ १०७

कपि रा **ज** उवा, 'चांग[12]! सप्त शा[13]लानिमान्पुरा ।
एवमेकैकशो **वा**ली पीडयामास चासकृत्. ॥ १०८

एषाम **य** मे[14]गं **राम**! एकमेकेषुणा यदि ।
विदारयेद्धतं मन्ये **वा**लिनं शक्तिशालिनम्. ॥ १०९

यत्का[15]स **रा** सुरस्यास्थि पादेनैकेन **लक्ष्मण**! ।
उद्यम्य प्रक्षिपेच्चापि तरसा द्वे धनुःशते.' ॥ ११०

---

१. ये इह (अस्मिन्) स्थाने 'दिवसश्चात्र मर्यादा' असें वा० रामायणांत आहे. वालिपक्षीय वानरांना एक दिवसाचा अवधि दिला होता. आश्रमांत न येण्याचे संबंधाची मर्यादा 'समंतादाश्रमं पूर्णं योजनम्.' २. अपगतं (द्विषः) साध्वसं यस्य सः अपगतसाध्वसः अपेतभीः. ३. गिरिकूटेन तुल्यः गिरिकूटनिभः पर्वतशृङ्गतुल्यः. ४. श्रियं बिभ्रति ये ते । शोभायुक्ताः. ५. शाखांमुळें खालीं लोंबताहेत असे दिसणारे शाखाभिरवलंबिनः. ६. येषाम्. ७. चेष्टते, समर्थो भवति. ८. हें नामधातूच्या 'तुमन्ता'चें रूप आहे. न संति पत्राणि यस्मिन् स निष्पत्रः । निष्पत्रं करोति इति निष्पत्रयति । निष्पत्र+तत्करोत्यर्थे णिच्+तुम् । 'तत्करोतीति णिजपीष्यत इति न्यासे. सि० कौ० पृ०२००. ओजसा=बलेन. ९. हा श्लोक वा० रामायणांत आहे. [स० ११ श्लो० ६८.] १०. सशिरःकम्पं हसन्. ११. विधिलिङ्. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ११ श्लो० ६९.] १२. हे लक्ष्मण. १३. ताडवृक्ष. [सप्ततालीभेदाची कथा किष्किंधाकांडाच्या १२ व्या अध्यायांत आहे. रामानें एका तालवृक्षाचा भेद करावा म्हणून जो बाण टाकिला त्यानें सात सालवृक्षांचा भेद करून ते वृक्ष ज्या भूमीवर होते तिचा भेद करून सप्तभूमि रसातलांत प्रवेश केला असें वर्णन आहे.] १४. न गच्छति इति अगः (वृक्षः). १५. के (जले) आसरति अथवा कु(ईषत्) सरति स्थूलकायत्वात् इति कासरः=महिषः । तरसा=वेगेन । पायाचे आंगठ्यानें तो अस्थिपंजर सहजगत्या योजन लांब फेंकला.

उवाच **म** धुरं **राम**:, 'प्रत्ययो मे न विक्रमे ।
तर्हि तं समरे श्लाघ्यमहमु[1]त्पादयामि ते.' ॥ १११

उक्त्वैवं **ज** गदीशस्तं **दुं**दुभेः कायपंजरम् ।
पादांगुष्ठेन चिक्षेप लीलया दशयोजनम्. ॥ ११२

'[2]आर्द्रः का **य** स्तदा शुष्क इदानीं तेन **राघ**व ! ।
नात्र शक्यं बलं ज्ञातुमि'ति कीशाधिपोऽब्रवीत्. ॥ ११३

तच्छ्रुत्वा **ज** गतां नाथः शालानुद्दिश्य सायकम् ।
मुमोचाशु स तान्सप्त भित्त्वा भूमिं च दुर्धरः. ॥ ११४

पाताले **यं**[3] मसात्कृत्वा दानवाञ्शै[4]रधिं पुनः ।
प्रविवेश मुहूर्तेन तद्दृष्ट्वा विस्मितः कपिः. ॥ ११५

प्रणम्य **रा**[5] घवायाह, 'सेंद्रानपि सुराञ्शरैः ।
समर्थस्त्वं रणे हंतुं किं पुन**र्वा**लिनं प्रभो ! ॥ ११६

अरिं त **म** द्यैव रणे म[6]त्प्रियार्थं म[7]हाभुज ! ।
जहि **दा**शरथे ! तुभ्यं मया बद्धोऽयमंजलिः' ॥ ११७

तं **राम**: **श्री** पतिः प्रेम्णा परिष्वज्याब्रवी, 'त्सखे ! ।
इतो गच्छाम **कि**ष्किंधां क्षिप्रं गच्छ त्वमग्रतः. ॥ ११८

गत्वा [9]चा **रा** दराति तमाह्वय [10]भ्रातृगंधिनम् ।
त्वया समागतं पापं हंताशु मम मार्गणः.' ॥ ११९

[11]तथेति **म** हदास्थाय धैर्यं कीशो गतोऽग्रतः ।
वृक्षैरात्मानमा[12]वृत्य **रा**मोऽतिष्ठन्महावने. ॥ १२०

---

१. सर्ग ११ श्लो० ८३ पहा. २. आर्द्रः कायस्तदा इत्यादि, रामाच्या बलाचा चांगला प्रत्यय यावा याकरितां, सुग्रीव म्हणाला असावा, नाहींतर 'तरसा द्वे धनुःशते' या पूर्वीच्या त्याच्या वाक्यावरुन त्याजकडे मूर्खपणा येऊं पाहतो. ३. यमाधीनान् कृत्वा 'तदधीनवचने साति:' सि०कौ० पृ०१८२. ४. शराः धीयन्ते अस्मिन् इति शरधिः इषुधिः (भाता). ५. राघवमनुकूलयितुं इंद्रेण सह वर्तमानान्. ६. मम प्रियं कर्तुम्. ७. महांतौ भुजौ यस्य सः । हे दीर्घबाहो ! ८. सर्ग १२ श्लो० ६८ पहा. ९. आरात्=जवळून. न राति ददाति सुखमिति अरातिः (शत्रुः). हें सुप् समासाचें उदाहरण. जेव्हां एकादा समास कोणत्याही मुख्य समासाखालीं घालतां येत नाहीं तेव्हां त्या समासाला साधारणतः सुप् समास नांव देतात. आह्वय=आह्वयस्व । स्पर्द्धायामाङः. सि० कौ० पृ० २७६. १०. भ्रातरं गंधयते (पीडा देतो, द्रोह करतो) इति तम् । अनर्थकभ्रातृव्यपदेशम् (स० १२ श्लो० १३.) हन्ता=मारील. ११. त्याप्रमाणें करतों असें बोलून. आस्थाय अवलंबन करुन, आंगीं आणून. १२. झांकून टाकून म्हणजे झाडांच्या आड राहून.

सुग्रीवो [1]जं नितोत्साहो बद्ध्वा [2]परिकरं दृढम् ।
वेगेन व्यनदद्घोरं कोपादा[3]हूय **वा**लिनम्. ॥ १२१
समरा **य** समाहूतः क्रोधांधो वानरेश्वरः ।
निष्पपात [4]सुसंरब्धो [5]भास्करोऽस्ततटादिव. ॥ १२२
ततः प **रा** क्रमवतोस्तयोर्भ्रात्रोः सरोषयोः ।
रणोऽभवत्सुतुमुलो [6]बुधांगारकयोरिव. ॥ १२३
दृष्ट्वा स **म** स्वरूपौ तावुभौ देवाविवाश्विनौ ।
नावगच्छत्[7]सुकंठं तं **वा**लिनं वापि **रा**घवः ॥ १२४
ततो नि **ज** मिषुं मोक्तुं बुद्धिं चक्रे न **रा**घवः ।
[8]भग्नः **सु**कंठोऽ[9]जानानो [10]नाथं शैलमनुद्रुतः. ॥ १२५
प्राप्ताभ **य** मभिप्रेक्ष्य ऋष्यमूक[11]मगं गतम् ।
'मुक्तो ह्यसि त्वमि'त्युक्त्वा परावृत्तः [12]कपीश्वरः. ॥ १२६
सहानु **ज** [13]स्तमागच्छद्**रा**घवोऽ[14]मुमुवाच [15]सः ।
आव्हयस्वेति मामुक्त्वा 'किमिदानीं त्वया कृतम् ?' ॥ १२७
रामो व **य** स्यं प्लवगं तमुवाचाभिसांत्वयन्, ।
'श्रूयतां कारणं तात! क्रोधश्च व्यपनीयताम्. ॥ १२८
[16]परस्प **रा** भिन्नरूपस्वरविक्रमवेगयोः ।

---

१. जनितः उत्साहः यस्मिन् सः. २. कमरपट्टा करून, कमर बांधून. ३. स० १२ श्लो० १४-१५ पहा. ४. उत्साहवान् अथवा वेगवान्. ५. 'भास्करोऽस्ततटादतिदूरमप्युदयपर्वतमत्यल्पेन कालेन याति, एवमदृश्यस्थानतया तत्तुल्यगुहातः क्षणेन बहिरागत इत्यर्थः' इति तिलके. [स० १२ श्लो० १६.] ६. बुध व अंगारक (मंगलग्रहाचा वर्ण लाल आहे म्हणून तशी संज्ञा) यांच्या अधिक्रमणाला (transit) उद्देशून आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनीनें लिहिलें असावें। हें अधिक्रमण कोणत्या काळीं झालें ह्याचा निर्णय ज्योतिर्विदांनीं केल्यास हा एक उत्तम शोध होईल। अंगारकाला मंगल हें नांव 'विपरीतलक्षणे'नें पडलें आहे. पुण्यजन–राक्षस, Lucas–a cave, हीं दुसरीं उदाहरणें. ७. सुगलम्–सुग्रीवम्. ८. जेरीस आलेला. ९. राघव आपला रक्षक नाहीं असें जाणून, असाच अर्थ ओढून ताणून काढला पाहिजे। किंवा आपल्या रक्षकाच्या मनांतील भाव काय आहे हें न जाणून, असा दुसरा अर्थ शक्य आहे. १०. अनुद्रुतवान्। गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना (सि० कौ० पृ० ३०९) कर्तरि क्तः। उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम्। शैलम्–ऋष्यमूकम्. ११. न गच्छति इति अगः पर्वतः, नगः। ज्यावेळीं सुग्रीव ऋष्यमूक पर्वताकडे पळूं लागला तेव्हां वालीनें त्याचा आश्रमाच्या निषिद्धमर्यादेपर्यंत पाठलाग केला व सुग्रीव त्या सीमेच्या आंत गेला हें पाहून वाली परतला. १२. वाली. १३. सुग्रीवम्. १४. राघवम्. १५. सुग्रीवः. १६. परस्परात् अभिन्नाः रूपस्वरविक्रमवेगाः ययोस्तौ, तयोः.

सादृश्यातिशयाद्भ्रात्रोर्[1]व्यक्तिर्वा नोपलक्षिता. ॥ १२९
प्लवं ग **म** पते !ऽत्यंतं सादृश्यान्मोहितेन वाम् ।
त्वद्घात[2]शंकितेनेषुर्न प्रक्षिप्तः सखे ! मया. ॥ १३०
तत्त्वया **श्री** मता भूयो योद्धव्यं तेन **वा**लिना ।
हंताहं तात[3] ! तं दृष्ट्वा त्वय्यभिज्ञानमुज्ज्वलम्.' ॥ १३१
उक्त्वैवं **रा** घवः प्राह, 'लक्ष्मणोत्तिष्ठ सत्वरम् ।
प्रफुल्लां नागपुष्पीं[4] त्वं सख्युः कंठे स्वयं कुरु.' ॥ १३२
प्लवंग **म** स्तया कंठे कृतया लतया बभौ, ।
आकाशे[5] **शा**रदश्चंद्रो यथा नक्षत्रमालया. ॥ १३३
सुग्रीवो **ज** यकामस्तां **कि**ष्किंधां प्राप्य **वा**लिनम् ।
आव्हयामास सहसा स्वपुरात्सोऽपि निर्गतः. ॥ १३४
वाली प्र[6] **य** तयोत्सिक्तस्**ता**रया श्रुतवृत्तया[7] ।
निवारितोऽपि निरगाद[8]पुनर्गतये गृहात्. ॥ १३५
तं संग **रा** य प्रवृत्तं पुन**र्वा**लिनमुद्धतम् ।
हीयमानं च **सु**ग्रीवं दृष्ट्वा[9] श्रित[10]हितः प्रभुः. ॥ १३६

---

१. एकैकविशेषः, भेद. २. तव घातः, तस्मिन् विषये संजाता शंका अस्य इति तेन. ३. 'पुत्रे पितरि पूज्ये च तातशब्दो बुधैः स्मृतः' इति केशवः । अभिज्ञायते अनेन इति अभिज्ञानम्= ओळखण्याचें साधन. ४. पांढऱ्या नागपुष्पाच्या फुलांची माळ । नागाकारं पुष्पं अस्याः सा । नागपुष्पी नांवाच्या लतेचें मराठी प्रचारांतील नांव कोणास माहीत असल्यास कळवावें. या ठिकाणीं मूळांत 'गजपुष्पी' असें लतेचें नांव आहे. [स० १२ श्लो० ३९ पहा.] ५. 'मालयेव बलाकानां ससंध्य इव तोयदः' ही वा० रामायणांतील उपमा वानराच्या वर्णाबद्दल युक्ततर दिसते । शारदः—शरत्कालिकः. ६. पवित्रया । उत्सिक्तः—गर्वितः. ७. श्रुतं वृत्तं यया सा । अंगदाकडून तारेला कळलें होतें कीं सुग्रीवाला रामाचें साहाय्य आहे व समदुःखी असल्यामुळें ते सखे झाले. [वा० रा० किष्किं०स० १५ श्लो० ६-३१.] ह्या तारेच्या उपदेशाचा उल्लेख 'श्रुतवृत्तया' पदानेंच काय तो **मो**रोपंतानें केला आहे । यामुळें **मो**रोपंताचें रामायण वाचीत असतां चुकल्यासारखा कधीं कधीं भास होतो । उदाहरणार्थ मरतेवेळच्या वालीच्या भाषणांत त्याला रामाची पूर्वी माहिती होती असें दिसतें, परंतु ही माहिती असल्याबद्दलचा **मो**रोपंताच्या रामायणांत वा० रामायणाप्रमाणें पूर्वी उल्लेख केला नाहीं. ८. आतां गेला तो गेलाच, पुनः घरांतून बाहेर पडण्याचा प्रसंगच आला नाहीं । साधारण अशाच अर्थाचा 'अपुनरावृत्तये' हा शब्द आहे. ९. इकडे सुग्रीव तर तेजोहीन दीन झाला आहे, दुसरीकडे वाली हा रणमदोन्मत्त झाला आहे असें पाहून. १०. आश्रितस्य हितः । ताडयामास वालिनम् । विद्धं वक्षो यस्य सः.

बाणेन **म** हता **रा**मस्ताडयामास वक्षसि ।
स विद्धवक्षाः सहसा निपपात धरातले. ॥ १३७

इंद्रध्व **ज** इवोद्धूतो गतसत्त्वो विचेतनः ।
पतितः प्लवगाधीशः प्रभोः परशराहतः. ॥ १३८

सुरना **य** कदत्ता या माला कंठेऽस्य कांचनी ।
सा दधार श्रियं प्राणान्पतितस्यापि **वा**लिनः ॥ १३९

देवैरा **ज** सुतो दृष्ट्वा समीपे सानुजं प्रभुम् ।
गर्हयामास बहुशः पराङ्मुखवधाघतः. ॥ १४०

'कः क्षत्रि **य** कुले जातः श्रुतवान्नष्टसंशयः ।
धर्मलिंगप्रतिच्छन्नः क्रूरं कर्म समाचरेत्? ॥ १४१

शैठः क्रू **रा** चरणवान्मिथ्याप्रश्रितमानसः ।

---

१. सर्ग १६ श्लो० ३५-३६ पहा. २. गतं सत्त्वं बलं यस्य सः । वैर नसतां प्रच्छन्न राहून शरप्रहार केल्याबद्दल वाली जेव्हां रामाला टोंचून बोलला तेव्हां तेव्हां रामानें उत्तर केलें कीं, 'तूं मरण पावलास अशा समजुतीनें तारेचा स्वीकार सुग्रीवानें केला होता. परंतु त्वां तर अन्यायानें त्याची रुमा नांवाची स्त्री हरण केलीस. ती तुला स्नुषेप्रमाणें होती.' 'औरसीं भगिनीं वापि भार्यां वाप्यनुजस्य यः । प्रचरेत नरः कामात् तस्य दण्डो वधः स्मृतः॥' [स० १८ श्लो० २२-२३.] शिवाय माझा सखा सुग्रीव याजपाशीं तुझ्या वधाची मीं प्रतिज्ञा केली होती । 'प्रतिच्छन्नाश्च दृश्याश्च गृह्णन्ति सुबहून्मृगान् । विद्ध्यंति विमुखांश्चापि न च दोषोऽत्र विद्यते ॥ तस्मात्त्वं निहतो युद्धे मया बाणेन वानर । अयुध्यन्प्रतियुध्यन्वा यस्माच्छाखामृगो ह्यसि ॥' [स०१८श्लो०३८-४०.] हें ऐकून, वालीनें, दूषण दिल्याबद्दल, क्षमा मागितली । पराङ्मुख वधाचें खरें कारण आम्हांला तर निराळेंच वाटतें । जोंपर्यंत ती संग्रामजयदा कांचनी माला गळ्यांत आहे तोंपर्यंत वालीचा पराजय सन्मुख उभा राहून कोणीही करूं शकत नव्हता । यास्तव खऱ्या वीराला अनुचित असें कार्य, केवळ आपलें कार्य साधण्यासाठीं, रामाला करावें लागलें । उडवाउडवीचें उत्तर देऊन कसें तरी वालीचें समाधान केलें हें उघड दिसतें. ३. त्या मालेच्या प्रभावामुळें कांहीं वेळपर्यंत प्राण राहिले. [स०१७श्लो० ४-६.]४. इंद्रपुत्र=वाली. ५. लढाई करण्याच्या इच्छेनें समोर आला नाहीं अशाच्या वधामुळें होणाऱ्या पातकाच्या संबंधानें. ६. धर्मस्य लिंगं जटावल्कलधरत्वं तेन प्रतिच्छन्नः जटावल्कलादि धर्माच्या चिन्हांनीं ज्याचें खरें रूप झांकलें गेलें आहे असा । धर्मध्वजी । हा श्लोक वा० रामायणांत आहे. [स० १७ श्लो० २७.] ७. गूढविप्रियकृत. ८. क्रूरं आचरणं तदस्यास्ति इति क्रूराचरणवान् । 'न कर्मधारयात् मत्वर्थीयो बहुव्रीहिः' या नियमानें दूषणीय आहे । कर्मधारय समासाला मत्वर्थीय प्रत्यय लावून बहुव्रीहीच्या अर्थाचा समास करूं नये । याठिकाणीं 'क्रूराचरणः' असें पाहिजे होतें. ९. धर्माचे संबंधानें आपलें अंतःकरण विनीत आहे असें लटकेंच भासविणारा । मिथ्यैव प्रश्रितं मानसं यस्य सः, अजितान्तःकरणः.

कथं दशरथेन त्वं जातः पापो महात्मना[1]? ॥ १४२
सुग्रीव म नसः कर्तुं प्रियमेतत्कृतं त्वया ।
स्वदारप्राप्तिकामेन राम! कामपरात्मना[2]. ॥ १४३
रावणं श्री[3] मदांधं तं पूर्वं संप्रार्थितो ह्यहम् ।
नैकाहेन किमाहर्ता कंठे बद्ध्वा[4] तवांतिकम्? ॥ १४४
पारावा[5] रा प्सु वा न्यस्तां पाताले वापि मैथिलीम् ।
आननेयं तवादेशाद्धयग्रीव इव श्रुतिम्[6,7].' ॥ १४५
इत्यादि म न्युमान्राममुवाच कुवचः कपिः ।
तमुवाच प्रभु, 'न! त्वं धर्मं जानासि वानर! ॥ १४६
भरतो ज गतीपालस्तदाज्ञाकारिणा मया ।
वध्या अधार्मिकाः सर्वे नृपैरन्यैरपि क्षितौ. ॥ १४७
त्वं यवी[8] य स उद्वृत्त भार्यायां खलु वर्तसे ।
पुत्रः कनीयान्धर्मेण तद्भार्या च स्नुषा[9] मता. ॥ १४८
भ्रातृदा रा पहर्तारं हत्वा त्वां वानराधमम् ।
धर्मस्य रक्षणाल्लोकसंग्रहोऽयं मया कृतः. ॥ १४९
न मेऽत्र म नसस्तापश्छन्ना दृश्याश्च भूमिपाः[11] ।
मृगान्हत्वापि निर्दोषास्त्वं च शाखामृगः स्फुटम्.' ॥ १५०
इत्युक्तो ज गदीशेन वाल्युवाच, 'रघूत्तम! ।
मया यदुक्तं परुषं तत्क्षमस्व कृपां कुरु. ॥ १५१
मम का य जमत्यंतप्रियं तारेयम्[12]ंगदम् ।
पालयामुं च सुग्रीवं पुत्रवद्बंधुवत्प्रभो! ॥ १५२
रघुरा ज! मम प्राणप्रियां तारां तपस्विनीम्[13] ।

---

१. स० १७ श्लो० ४३ पहा. २. कामः परं यस्य तद्विधः आत्मा यस्य सः तेन. ३. श्रियो मदस्तेनांधः । एकम् अहः एकाहः द्विगुस० । रात्राह्नाहाः पुमांसः इति नियमात् पुंस्त्वम् । सि० कौ० पृ० ८२. ४. तुझी भार्या हरण करणाऱ्या रावणाला मी एका दिवसांत कंठाचे ठिकाणीं बांधून तुला आणून दिला नसता काय? [स० १७ श्लो० ५०.] ५. पारं च अस्ति अस्य इति पारावारः । अर्शआदिभ्योऽच्. सि० कौ० पृ० १६९. ६. 'श्वेताश्वतरीरूपिणीं श्रुतिं मधुकैटभाभ्यां पाताले निगृहीतां यथा हयग्रीवो भुवमानयति स्म तद्वत्.' [स० १७ श्लो० ५१ टीका पहा.] ७. श्रुतिसमुद्धाराची कथा पंताच्या 'अवतारमालें'त आहे. (गीति ५३-५८ पहा.) ८. आपल्या धाकट्या भावाच्या—यवीयसः । कनीयान् भ्राता पुत्रवत् । अतस्तद्भार्या स्नुषा. ९. रुमायाम्. १०. सर्ग १८ श्लो० १४-१९ पहा. ११. राजानः । भूमिं पान्ति इति । शाखास्थो मृगः (पशुः) शाखामृगो वानरः. १२. तारायाः अपत्यं पुमान् तारेयः. १३. दीनाम् शोच्याम्.

सुग्रीवो नावमन्येत तथा कर्तुं त्वमर्हसि.’[1] ॥ १५३

कौसल्ये[2] **य** स्तमाह, ‘त्वं **वा**लिन्! पुण्यां गतिं व्रज ।
सुतं ते पालयिष्यावस्तां **ता**रां च शुचं[3] त्यज.’ ॥ १५४

तत्र **ता** **रा** ययौ पद्भ्यां रुदती ससुता द्रुतम् ।
रा[4]मादिभिर्द्रवच्चित्तै स्तस्या विलपितं श्रुतम्. ॥ १५५

कांचनी **म** थ तां मालां **सु**ग्रीवाय ददौ स्वयम्[5] ।
‘रामस्य कुरु साहाय्यं **ता**रायाश्च वचो हितम्. ॥ १५६

राज्यस्य **श्री** स्त्वां[6] भजतु पाल**यां**गदमात्मजम् ।
करिष्यति महत्कर्मे’त्युवाचानुजमानतम्. ॥ १५७

उवाच **रा** जा कीशानामथ तं पुत्र**मं**गदम्, ।
‘वत्स! त्राता पिता तेऽयं **सु**ग्रीवस्त्वममुं भज.’ ॥ १५८

इत्युक्त्वा **म** रणं प्राप्तो गतो **वा**ली वरां गतिम् ।
सुग्रीवः कर्म[7] तत्कृत्वा पश्चात्ततोऽभवद्भृशम्. ॥ १५९

उवाच **ज** गतां नाथ, ‘**मृ**ष्यमूकमहं गिरिम् ।
गंतुमिच्छामि, **कि**[8]ष्किंधा**मं**गदः पालयिष्यति. ॥ १६०

आंजने[9] **य** प्रभृतयो वानरा **रा**म! **जा**नकीम् ।
विचिन्वंतु समर्थस्त्वं हंतुं दारापहारिणम्. ॥ १६१

न वान **रा** णां राज्यं मे प्रियं **रा**म! न जीवितम् ।
हत्वाग्रजं रुषा जातो[10]ऽकीर्तेः शोकस्य भाजनम्.’ ॥ १६२

तं शुचं **म** हतीं प्राप्तं **सु**ग्रीवं **रा**घवः प्रभुः ।
स्वयमाश्वासयामास मधुराभिर्हितोक्तिभिः. ॥ १६३

सा प्रभं[11] **ज** नपुत्रेण **ता**रा पूर्वप्रबोधिता ।

---

१. हें वालीचें भाषण मूळांत फार हृदयद्रावक आहे. [स० १८ श्लो० ४५-५८.] २. कौसल्यायाः अपत्यं पुमान् कौसल्येयः. ३. ‘शुच्’ या स्त्रीलिङ्ग हलन्तशब्दाचें द्वि० वि० चें रूप । ४. द्रवच्चित्तं येषां तैः । करुणार्द्रचित्तांनीं. ५. वाली. ‘इमां च मालां आधत्स्व दिव्यां सुग्रीव! काञ्चनीम् । उदारा श्रीः स्थिता ह्यस्यां संप्रजह्यान्मृते मयि ॥’ वा० रा० किष्किं० स० २३ श्लो० १६. ६. सुग्रीवाला किष्किंधेचा राजा केला व अंगद लहान असल्यामुळें त्याला युवराज केला। सुग्रीवानंतर राज्य अंगदाला मिळावयाचें होतें. ७. उत्तरक्रियाम्. (स०२६.) ८. ‘अंगदः किष्किन्धां पालयिष्यति’ असें सुग्रीव वालीच्या मरणामुळें फार वाईट वाटल्यामुळें म्हणाला । हें वा० रामायणांत नाहीं । राज्याभिषेक झाल्यावर सुग्रीव किष्किंधेंतच होता. वा० रा० किष्किं० स० ३१ पहा. ९. अंजनायाः अपत्यं पुमान् आंजनेयः । स प्रभृतिः आदिः येषां ते. १०. जातः अकीर्तेः. ११. वायुपुत्रेण. वा० रा० किष्किं० स० २१.

[1]उवाच रामं [2]शोकार्ता, 'भो! भो! राजीवलोचन! ॥ १६४
रघुना**य**क! मे भर्ता येन संप्रेषितो दिवम् ।
मां च तेनैव बाणेन पत्युः प्रेषय सन्निधिम्. ॥ १६५
मां विना **ज**लदश्याम! [3]धामधाम वराकृते! ।
रंभोर्वश्याद्यप्सरोभिः स्वर्गेऽपि न स रंस्यते.' ॥ १६६
[4]अप्रमे**य**दयस्तारामुवाच प्रभुसत्तमः, ।
'शोकं मा कुरु भद्रे! त्वं सुग्रीवान्मुदमाप्स्यसि. ॥ १६७
त्वं यौव**रा**ज्ये तनयं दृष्ट्वांगदमपि स्थितम् ।
प्रीतिं प्राप्स्यसि कल्याणि! वीर[6]पत्न्यस्यलं शुचा.' ॥ १६८
कुरु त्व**म**स्य सुग्रीव! प्रेतकार्यमनंतरम्.' ।
इत्युवाच तदा युक्तं सौमित्रिर्मित्रवत्सलः. ॥ १६९
अंगदः [7]**श्री**मदाज्ञप्तः पितुर्दाहं [8]यथाविधि ।
चकारानंतरं रामं हनूमान्वाक्यमब्रवीत्. ॥ १७०
'राजाधि**रा**ज! राम! त्वं किष्किंधायां कुरु स्थितिम् ।
अर्चयिष्यति रत्नैस्त्वामभिषिक्तः कपीश्वरः.' ॥ १७१
घनश्या**म**स्तमाहा'हं [9]चतुर्दश समाः पुरम् ।
ग्रामं वा न प्रवेक्ष्यामि पितुर्निर्देशकारकः. ॥ १७२
कपिरा**ज**स्त्वयं तस्यां गुहायामभिषिच्यताम्.' ।
सुग्रीवमप्युवाच, 'त्वं वालिनः पुत्रमंगदम् ॥ १७३
मम प्रि**य**ममुं योग्यं यौवराज्येऽभिषेचय ।
[10]प्रावृष्यस्यां [11]प्रस्रवणे स्थास्यामि सहलक्ष्मणः. ॥ १७४

---

१. सर्ग २४ श्लो० ३०-४१ पहा. २. पंतकृत मंत्ररामायण—किष्किंधाकांड—गीति ७२-७६ यांत तारेचा शोक आहे तो अवश्य पहा. ३. धाम्नः तेजसः धाम स्थानम् । रम्—लट्-स्यते । ४. अप्रमेया दया यस्य सः । जयार्णवः. ५. स० २४ श्लो० ४२-४४ पहा. ६. वीरः पतिर्यस्याः सा । नित्यं सपत्न्यादिषु. सि० कौ० पृ० ५१. ७. श्रीमता आज्ञप्तः (आज्ञापितः) । ज्ञप् धातु सेट् असल्याकारणानें 'ज्ञप्त' हें रूप निपातनानें सिद्ध झालें. ८. विधिमनतिक्रम्य यथाविधि । अव्य० समासः । 'यथाविधि' हा पाठ अशुद्ध आहे । न अन्तरं (अवकाशः यस्मिन् कर्मणि यथा तथा) झटिति. ९. चवदा वर्षें पर्यंत । 'समाः' असा बहुतकरून अनेकवचनी प्रयोग आढळतो. १०. प्रावृष् या स्त्रीलिंगशब्दाची सप्तमी. ११. प्रस्रवण हें एका गिरीचें नांव. 'घनकालीं गृह केला रामें प्रस्रवण-नाम नगराजा' असें मंत्ररामायणांत आहे. [गीति ८०.]

कार्तिके[1] **रा** वणवधे यतस्व सचिवैः सह ।
एष नः समयः[2] सौम्य[3]! प्रविश त्वं स्वमालयम्.' ॥ १७५
इत्युक्ते **म** र्कटाधीशे तस्मिन्राज्यपदे स्थिते ।
आजगाम सह भ्राता **राम**ः **प्र**स्रवणं गिरिम्. ॥ १७६
उवास **जं**[4] लमुक्काले गुहायां सानुजः प्रभुः ।
अहर्निशं प्रियतमां स्मरंस्तद्विरहाकुलः[5]. ॥ १७७
स्मृत्वा प्रि **य** तमां **राम**ो बभूवार्तमना यदा ।
तदा पुनर्लब्धधृतिं तं चकार स **ल**क्ष्मणः. ॥ १७८
रामोऽनु **ज** मुवाचा, 'हं स्थितोऽस्मि वचने तव ।
सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसाद[6]मनुपालयन्.' ॥ १७९
आंजने **य** स्तदोवाच **सु**ग्रीवं रतिलंपटम्[7], ।
'कार्यं चिंतय **राम**स्य स्मृत्वा तेन कृतं प्रियम्.' ॥ १८०
स वान **रा** नशेषांस्तांस्त्वमाज्ञापय **सां**गदः ।
इत्युवाच स वध्यो मे यः पक्षं लंघयिष्यति. ॥ १८१
प्लवंग **म** पतेराज्ञां पुरस्कृत्याशु वानरान् ।
दूतान्प्रस्थापयामास **ह**नूमा**नं**गदश्च सः. ॥ १८२
शरदः **श्री** रतीवार्तं यदा चक्रे मनस्तदा ।

---

१. कृत्तिका नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी कार्तिकी सा अस्मिन् अस्ति इति कार्तिकः । हा शरदृतूचा दुसरा महिना । वर्षाऋतु संपल्यावर येणारा शरत्समयच कोणताही उद्यम करण्यासाठीं योग्य आहे. २. करार, ठराव. ३. सोम इव सोम्यः, सोम्य एव सौम्यः । शाखादित्वात् यः स्वार्थे अण् च । सोमा(चन्द्रा)प्रमाणें आल्हादकारक । हे प्रियदर्शन । हे ज्ञात्या. ४. जलं मुंचंति ये ते जलमुचः । तेषां कालः (समयः) तस्मिन् जलधरसमये वर्षाकाले इत्यर्थः. (जलधरांचें ऐश्वर्य वर्षाकाळांतच विशेषेंकरून दिसतें म्हणून त्याला जलधरांचा काल असें म्हटलें आहे.) ५. या विरहाचें वर्णन **पं**तांनीं अन्यत्र केलें आहे तें असें:–'कामशराकुल राघव कंदरसदनीं वसे सखेदमना; । दमनास म्हणे, 'करिशी, कां बाणगणें स्मरा! सखे! दमना. ॥ ८४ ॥ वत्सा! श्रमला आत्मा, हा वर्षाकाल कालसा झाला; । गगनच्युत जलधारा या धरिती कालकूटसाजाला. ॥ ८५ ॥ सप्राणा जनकसुता असेल? मी काय तीस पाहीन? । स्त्री हारवूनि रडतों, ऐसा कोणी नसें त्रपाहीन. ॥ ८६ ॥ नर राय देत असतां, अभाग्य हा मी न पावलों कमला; । कांतेला हारविलों हांसत असतील सर्व लोक मला. ॥ ८७ ॥' [मंत्ररामायण–किष्किंधाकांड–गीति ८४-८७ पहा.] ६. नद्यांचें जल केंव्हां स्वच्छ होईल याची वाट पहात तुझ्या वचनावर अवलंबून दिवस लोटले. प्रसादं–सुग्रीवस्य अनुग्रहं नदीनां च नैर्मल्यम्. ७. रतीच्या ठायीं आसक्त झालेल्यास.

उवाच **ल**क्ष्मणं **रा**मो, 'वत्स! मत्तः कपिः श्रिया:.॥ १८३
व्रज वी **रा** धुनैव त्वं **कि**ष्किंधां ब्रूहि तं कपिम् ।
[1]न स संकुचितः पंथा येन **वा**ली हतो गतः. ॥ १८४
वाली स **म** र एकेन शरेणैको हतो मया ।
त्वां तु सत्यादतिक्रांतं हनिष्यामि सबांधवम्.' ॥ १८५
सुमित्रा **ज** स्तदोवाच, 'हन्मि सत्यच्युतं कपिम् ।
[2]यदार्य! कार्यमस्माकं [3]**वा**लिपुत्रः करिष्यति.' ॥ १८६
[4]कृपाल **य** स्तं **सौ**मित्रिमुवाच **पु**रुषोत्तमः, ।
'स्मर सख्यं महाबाहो! मैवं त्वं कुरु निश्चयम्. ॥ १८७
[5]सामैव **रा** ज्ञि तस्मिंस्त्वं प्रथमं कुरु **ल**क्ष्मण! ।
कालोऽतिक्रांत इत्येव ब्रूहीषदपि [6]माप्रियम्. ॥ १८८
रुक्षाणि **म** तिमन्मैव ब्रूहि प्रीतिं समीक्ष्य ताम्.' ।
इत्यग्रजोक्तः **सौ**मित्रिर्जगाम भवनं कपेः. ॥ १८९
रामानु **ज** स्त्वतिक्रुद्धः स भयंकरकार्मुकः ।
किष्किंधायाश्चलन्मार्गे त्वरया परया युतः. ॥ १९०
ते तं भ **य** [7]परीतांगाः क्षुब्धं दृष्ट्वा प्लवंगमाः ।
[8]कालमृत्युयुगांताभं शतशो विप्रदुद्रुवुः. ॥ १९१
कीशरा **ज** गृहं प्राप्य भयव्याकुलमानसाः ।
क्रोधमागमनं चैव **ल**क्ष्मणस्य न्यवेदयन्. ॥ १९२
सचिवा **य** त्तवंतस्ते **कि**ष्किंधाद्वाररक्षणे ।
कपीनाज्ञापयामासुः [9]सालतालशिलायुधान्. ॥ १९३
[10]द्विगुणं **रा** घवः क्रुद्धः कपीन्दृष्ट्वा रणोद्यतान् ।

---

१. तो मार्ग अतिविस्तीर्ण आहे । हें अर्ध वा० रामायणांत आहे । [स० ३० श्लो० ८२.] पुढील श्लोकाचेंही उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे. २. यत् आर्य. ३. अंगदः. (स० ३१ श्लो० ४.) ४. कृपायाः आलयः स्थानम्. ५. साम एव । ब्रूहि ईषत् अपि. ६. मा–न. ७. शेवटील शब्द खेरीजकरून हा श्लोक वा० रामायणांत आढळतो. [स० ३१ श्लो० २०.] भयेन परीतानि (व्याप्तानि) अंगानि येषां ते. ८. युगान्ते यः कालमृत्युः तस्येव आभा यस्य तम् । युगाच्या अन्ताचे वेळच्या सर्वसंहारक मृत्यूप्रमाणें ज्याचें तेज आहे अशाला. हा समास 'राजदन्तादि' या आकृतिगणांत घेतला पाहिजे । राजदन्तादिषु परम् । सि० कौ० पृ० ९१. शतशः शेंकडों वाटांनीं. ९. सालाश्च तालाश्च शिलाश्च आयुधानि येषां ते तान्. १०. लक्ष्मणाचा समयभंगाचा क्रोध, मर्कटांना लढण्याकरितां तयार पाहून, अधिकच वाढला.

अंगदस्तं समासाद्य [1]विषादम[2]गमत्परम्. ॥ १९४
तं प्रणा **म** परं प्राह **लक्ष्मणो**, '[3]वत्समागतम् ।
[4]**सुग्रीवाय** स्थितं [5]द्वारि निवेद्यागच्छ सत्वरम्. ॥ १९५
स गतः **श्री** मताज्ञप्तो नत्वा **तारां** [6]रुमां [7]गुरुम् ।
कथयामास, '**सौ**मित्रिः क्रुद्ध आगत इत्ययम्.' ॥ १९६
स वान **रा** धिपः [8]सुप्तस्तदुक्तं न विबुद्धवान् ।
यदासीन्मदमत्तश्च मदनेन च मोहितः. ॥ १९७
प्लवंग **म** भटाश्चक्रुर्भीताः कि[9]लकिलां समम्. ।
महता तेन शब्देन [10]प्रत्यबुध्यत वानरः. ॥ १९८
रामानु **ज** मतिक्रुद्धमागतं वानरेश्वरः ।
श्रुत्**वां**गदादभूत्त्रस्तः सोऽपृच्छत्कोपकारणम्. ॥ १९९
[11]**आंजने** **य** उवाच, 'त्वं प्रमत्तः कपिनायक! ।
प्रवृत्तां शरदं राजन्न [12]जानीषेऽत एव [13]रुट्. ॥ २००
त्वं तिष्ठ **रा** जन्समये भर्तुर्भार्येव [14]तद्वशे ।
मूर्ध्ना प्रणम्य **सौ**मित्रिं त्वं प्रसादय सत्वरम्.' ॥ २०१
प्लवंग **म** पतिः पुत्र**मं**गदं [15]कनकांगदम् ।

---

१. ही वेळपर्यंत रामाचे कार्याविषयीं कांहींएक काळजी घेतली नाहीं. म्हणून अंगदाला मोठा विषाद झाला. [स० ३१ श्लो० ३१.] २. अ+गम्+लुङ+त्. ३. 'वत्सम् आगतं' असा पदच्छेद मागील श्लोकाच्या अर्थानुरोधानेंही करतां येत नाहीं हें सुस्पष्ट आहे। यास्तव 'वत्स मा आगतं' असाच पदच्छेद इष्ट दिसतो। 'वत्स' हें पद अतिवात्सल्यद्योतक आहे। त्याचा मूळ अर्थ हृदय (किंवा हृदयांत असलेला प्राण) असा होतो। वसति (प्राणः) अस्मिन् इति वत्सम् हृदयम्। मा=माम्. ४. हे वत्स अंगद मी आलों आहे व द्वारांत उभा आहें असें सुग्रीवाला सांगून सत्वर ये—असें लक्ष्मण म्हणाला. ५. द्वारि हें द्वार या स्त्रीलिङ्ग शब्दाचें सप्तम्यन्त रूप. ६. रुमा हें सुग्रीवाच्या पत्नीचें नांव, तारा ही वालिपत्नी होती. ७. पितृव्यम् सुग्रीवम्. ८. झोंपेच्या गुंगींत असलेला। यत्=यस्मात् कारणात्। मदेन मत्तः. ९. भीति व क्रोध यामुळें केलेला शब्द। समम्=युगपत्, एकदम. १०. जागा झाला. [स० ३१ श्लो० ४१.] ११. सुग्रीवाचा मुख्य मंत्री मारुति आपल्या तर्कानेंच म्हणाला. १२. सर्ग३२श्लो०१३ पहा. १३. भार्या पतीच्या स्वाधीन राहते तसा तूं त्याच्या स्वाधीन रहा. [स० ३२ श्लो० २१.] १४. रुट् ही रुष् शब्दाची प्रथमा वि०। रोष, क्रोध. १५. कनकमयं अंगदं यस्य स तम्। 'कनकांगद' या पदाचें औचित्य एथें कोणत्या रीतीनें आहे हें सांगणें थोडें कठिन वाटतें तथापि सोनें मोतीं पोवळें यांचें पाणी अंगावर पडलें असतां अरिष्टें टळतात अशा समजाला अनुलक्षून, या पदाची योजना केली असावी.

प्रेषयामास **सौ**मित्रिमंतरा[1]नेतुमाशु तम्. ॥ २०२
अंगदो **ज**[2]वतो गत्वा नत्वा **सौ**मित्रिमादरात् ।
प्रवेशयामास पुरी**म**[3]योध्याधिकसंपदम्. ॥ २०३
कीशा भ[4] **य** प्रांजलयो दूरे तस्थुर्निरायुधाः ।
प्रविष्टे **ल**क्ष्मणे वीरे नोचुः किंचिदधोमुखाः. ॥ २०४
सुग्रीवो **ज** नितत्रासोऽभवच्छ्रुत्वा धनुर्ध्वनिम् ।
ता[5]रामुवाच, 'गच्छ त्वं तं स्तुत्वा[6]परुषं कुरु.' ॥ २०५
तारा प्रि[7] **य** समादिष्टा प्रत्युद्गम्य मदाकुला[8] ।
सांत्वयामास[9] **सौ**मित्रिं सा सुधा[10]सारसूक्तिभिः ॥ २०६
दृष्ट्वा **ता** **रा** समानीतं **सौ**मित्रिं कुपितं भृशम् ।
रुमया सह **सु**ग्रीव उत्तस्थौ[11] कांचनासनात्. ॥ २०७
प्रांजलिं **म**[12] हिलावृंदान्निसृतं पुरतः स्थितम् ।
लक्ष्मणः क्रोधरक्ताक्षो मद[13]शोणाक्षमब्रवीत्. ॥ २०८
कृतघ्न[14]! **श्री**[15]मदाविष्ट! स्त्रैण[16]! मद्यप[17]! दुर्मते! ।
मिथ्याप्रतिज्ञ! **सु**ग्रीव! **रा**मं त्वं विस्मृत[18]ः कथम्. ॥ २०९

---

१. अंतर=आंत, अंदर, Inter. २. जवानें, वेगानें । तृतीयार्थे तसिल्. ३. अयोध्येच्या (संपत्ति)पेक्षां जींत संपत्ति अधिक आहे अशा पुरींत । अयोध्याया अधिका संपद्यस्यां सा ताम्. ४. भयामुळें हात जोडून उभे राहिलेले । अधोगतं मुखं येषां ते अधोमुखाः. ५. सर्ग ३३ श्लो० ३१-३७ पहा. ६. अपगमा रुट् यस्य तम् त्याचा क्रोध जाईल असें कर. ७. प्रियेण (सुग्रीवेण) समादिष्टा. ८. मदाच्या योगानें तारेला विलक्षण शोभा आली असावी । क्रुद्ध झालेल्या पुरुषाशीं बोलण्यासाठीं शालीन स्त्रीच्या ठायीं लागणारें धैर्यही मदाच्या योगानें आलें असावें हा अर्थ मनांत योजून 'मदाकुला' पदाचा प्रयोग उचित दिसतो. ९. सर्ग ३२ श्लो० ४१ पहा. तसेंच श्लो० ५१-५७ पहा. १०. अमृतवर्षाप्रमाणें मधुर अशा वचनांनीं. ११. उठून उभा राहिला. १२, मह्यते (पूज्यते) इति महिला योषित्. १३. मदेन शोणे (आरक्ते) अक्षिणी यस्य स तम्. १४. कृतं हन्ति इति कृतघ्नः । तत्संबुद्धौ हे कृतघ्न. १५. श्रिया मदः तेन आविष्टः. १६. स्त्रियमनुवर्तते इति स्त्रैणः. १७. मद्यं पिबति इति मद्यपः । केलेले उपकार न स्मरणाऱ्या, ऐश्वर्यमत्त, स्त्रीलंपट, इत्यादि संबोधनें लक्ष्मणाला किती अनिवार्य कोप आला होता हें दाखवितात. १८. विस्मृतः=विस्मृतवान् । येथें क्त आर्ष आहे असें मानावें किंवा 'गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना कर्तरि क्तः' या नियमानें सिद्ध करावें. सि० कौ० पृ० ३०९. कारण 'सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः प्राप्त्यर्थाश्च' अशी शिष्टोक्ति आहे. वर सांगितल्याप्रमाणें ज्ञानार्थ धातूंचा गत्यर्थ धातूंत समावेश केला म्हणजे रूप सिद्ध होतें हें सांगायाला नकोच.

गोघ्ने[1] सु **रा** पे चौरे च तथा भग्नव्रते जने ।
निष्कृतिर्[2]विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः. ॥ २१०
ननु[3] ना **म** कृतार्थेन त्वया **रा**मस्य वानर! ।
सीताया मार्गणे यत्नः कार्य आनृण्य[4]मिच्छता. ॥ २११
कीशरा **ज**! कृते तिष्ठ[5] समये तमये[6] स्मर ।
नो चेत्सद्यः शरैस्तस्य हतो[7] द्रक्ष्यसि **वा**लिनम्.' ॥ २१२
तारा श्रे[8] **य** स्करं वाक्यमुवाच विनया[9]न्विता, ।
'कुमार! नैवं वक्तव्यो नायं[10] परुष[11]मर्हति. ॥ २१३
न शठो **रा** जपुत्रायमुपकारं न विस्मृतः[12] ।
राज्यं **रु**मां मां कीर्तिं च प्राप्तो[13] **राम**प्रसादतः. ॥ २१४
सुदुःख **म** नुभूयादौ प्राप्येदं सुखमुत्तमम् ।
प्राप्तकालं[14] न जानीते **वि**श्वामित्रो[15] यथा मुनिः. ॥ २१५
स **गाधि** **ज** स्तदासक्तो घृता[16]च्यां वत्सरान्दश ।
अहो[17]ऽमन्यत धर्मात्मा, किं पुनर्यः पृथग्जनः[18]? ॥ २१६
अविज्ञा **य** मनोऽस्य त्वं सहसा रोष[19]मुल्बणम् ।
कर्तुं नार्हसि **सौ**मित्रे! मित्रेऽस्मिन्मित्रवत्सल! ॥ २१७
महारा **ज** प्रियार्थं मां **रु**मा**मं**गदमप्ययम् ।
राज्यं प्राणांश्च **सु**ग्रीवस्त्यजेदिति मतिर्मम. ॥ २१८

---

१. गां हन्ति इति तस्मिन् (विषये सप्तमी।) सुरां पिबति तस्मिन्. २. पापांतून उद्धरण्याचा मार्ग । विहिता=सांगून ठेवला आहे. ३. भोः, हे । नाम=खरोखर । कृतार्थेन=ज्याची कार्य-सिद्धि झाली अशा. ४. न ऋणमस्यास्तीति अनृणः । तस्य भावः आनृण्यम् । उपकाराच्या ऋणापासून सुटका. ५. अन्योन्यकार्यसंपादनाविषयीं केलेला निश्चय पाळ. ६. तम्+अये= कृतं समयम् अये (हे वानर) स्मर. ७. हतः सन् पितृलोके वालिनं द्रक्ष्यसि । लक्ष्मण सुग्रीवाला सुचवीत आहे कीं अतिप्रबल असा असतांही वीर वाली पितृलोकीं गेला, त्याच्या उदाहरणावरून तरी आतां शहाणा हो. ८. श्रेयः करोति श्रेयस्करं हितावहम् कल्याण-हेतुकम्. ९. विनीता हे कुमार लक्ष्मण. १०. अयं सुग्रीवः. ११. निष्ठुर वचन. १२. विस्मृ-तवान्. १३. प्राप्तः=प्राप्तवान् विस्मृतः=विस्मृतवान् सर्वे गत्यर्थाः प्राण्यर्थाः ज्ञानार्थाश्च गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना कर्तरि च क्तः. सि० कौ० पृ० ३०९. १४. 'प्राप्तं कालं' अशीं पृथक् पदें अर्थाकरितां पाहिजेत. १५. विश्वं मित्रं यस्य सः 'मित्रे चर्षौ' सि० कौ०पृ० १०४ या नियमानें 'विश्वा' असें झालें. १६. घृताची ही मुख्य अप्सरांपैकीं एक होती. १७. 'अह' ही अहन् शब्दाची द्वितीया. दहा वर्षें एका दिवसाप्रमाणें गेलीं. १८. पामर, सामान्य जन. १९. उल्बणं कर्तुं=व्यक्तं कर्तुं=प्रदर्शयितुम्.

रामं प्रि **य**[1] तमायुक्तं हत्वा तं राक्षसाधमम् ।
कारिष्यत्येव ने[2] चिरादत्र मे नास्ति संशयः. ॥ २१९

लंकायां **रा** क्षसानां तु राजपुत्र! श्रुतानि मे ।
[3]शतकोटिसहस्राणि तथा षडयुतानि च. ॥ २२०

नरोत्त **म**! तथा त्रिंशत्सहस्राणि शतानि च ।
[4]ऐवमाख्यातवान्**वा**ली सह्यभिज्ञो हरीश्वरः ॥ २२१

कपीनां **श्री** मतानेन [5]तथर्क्षाणां च **रा**घव! ।
कोटीरनेका आनेतुं दूताः संप्रेषिताः प्रभो! ॥ २२२

तान्वान **रा** न्महावीर्यानृक्षांश्चामितविक्रमान् ।
प्रतीक्षमाणोऽयं वीर! न निर्याति हरीश्वरः ॥ २२३

अद्य त्वा **म** मिता ऋक्षा गोलांगूलाश्च सत्तम! ।
उपयास्यंति सिद्ध्यर्थं, जहि कोपमरिंदम! ॥ २२४

प्रीत्या भ **ज** स्व **सु**ग्रीवं भजमानं महाभुज!' ।
इति **ता**रावचः श्रुत्वा प्रसन्नो **ल**क्ष्मणोऽभवत्. ॥ २२५

तं सखा **य** [6]मुवाचाथो **सु**ग्रीवो मधुरं वचः ।
'**सी**तां प्राप्स्यति **रा**मस्तं **रा**वणं च [7]वधिष्यति. ॥ २२६

---

१. प्रियतमया (सीतया) युक्तम्. २. 'नचिरात्' असें समस्तपद पाहिजे. कारण येथें विधीला प्राधान्य आहे, निषेधाला नाहीं । 'प्राधान्यं हि विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥' विश्वनाथकविराजकृत 'साहित्यदर्पण'–उल्लास ७, कारिका ५७४, हींतील 'अविमृष्टविधेयांशभाव' इत्यादि वाक्यावरील वृत्ति पहा. ३. वा० रामायणांतील राक्षसांच्या संख्येशीं **मो**रोपंताच्या रामायणांतील संख्येचा मेळ पडत नाहीं । संख्येंत असें अंतर पडण्याचे कारण एवढेंच कीं वा० रामायणांत जो एक श्लोक आहे त्याचे स्मृतिदोषामुळें दोन तुकडे झाले व ही विसंवादिता आली । तो श्लोक असा:–'शतकोटिसहस्राणि लङ्कायां• किल रक्षसाम् । अयुतानि च षट्त्रिंशत् सहस्राणि शतानि च ॥ टीका–दशकोटिः समुद्रः शतकोटिर्मध्यं मध्यानां सहस्रं तथा षष्टि सहस्राधिकत्रिलक्षाणि । तदुपरि षट्त्रिंशत्सहस्राणि । तदुपरि तावन्ति शतानीत्यर्थः. [स० ३५ श्लो० १५ टीका पहा.] ४. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे । अभिज्ञः=सुज्ञ शहाणा. ५. तथा+ऋक्षाणाम् । कोटि किंवा कोटी अशीं दोन रूपें या शब्दांचीं आहेत. ६. 'उवाच मधुरं वचः' या वाक्यांत अधिकपदता हा दोष येऊं शकत नाहीं, कारण 'क्वचित्तु विशेषणदानार्थं तत्प्रयोगो युज्यते एव'। यथा 'उवाच मधुरां वाचमिति' असें **सा**हित्यदर्पणकृत् म्हणतात. ७. वधिष्यति=हनिष्यति. या प्रकारचे सर्व प्रयोग व्याकरणदृष्ट्या चुकीचे आहेत हें वारंवार सांगायाला नको. मागें व्याकरणाचा नियम दिला आहे.

कः शक्तो **रा** ज सिंहस्य [1]ख्यातस्य स्वेन कर्मणा ।
तादृशं प्रतिकुर्वीत लेशे[2]नापि नृपात्मज! ॥ २२७
येन प्र **म** थितो **वा**ली बाणेनैकेन लीलया ।
[3]**मा**हेश्वरं धनुर्भग्नं सहायैस्तस्य किं प्रभोः? ॥ २२८
[4]राजरा **ज** स्य व्रजतो हंतुं तं **रा**वणं रणे ।
[5]अनुयात्रां करिष्यामि दासोऽहं वानरैः सह. ॥ २२९
सौमित्रे! **य** [6]द्व्यतिक्रांतं किंचिद्वि[7]श्वासतः प्रभोः ।
प्रे[8]ष्यस्य मे तत्क्षंतव्यं न [9]कश्चिन्नापराध्यति.' ॥ २३०
कपिरा **ज** स्य वाक्येन प्रीतः **सौ**मित्रिरब्रवीत्, ।
'त्वया नाथेन मे भ्राता [10]सनाथः सर्वथा सखे! ॥ २३१
योग्यः श्रि[11] **य** मिमां भोक्तुं त्वं **सु**ग्रीव! कपीश्वर! ।
[12]वक्त्वेवं **रा**मतस्त्वत्तः कोऽन्यः सत्यतुले बले? ॥ २३२
[13]सदृशो **रा** घवेण त्वं विक्रमेण बलेन च ।
सहायो दैवतैर्दत्तश्चिराय कपिपुंगव! ॥ २३३
किंतु त्व **म** द्यैव सखे! निष्क्र[14]म्येतो मया सह ।
सांत्वयस्व [15]वयस्यं तं भार्याहरणदुःखितम्. ॥ २३४
शोचतः **श्री** मतः श्रुत्वा विलापं भृशदुःसहम् ।
यन्मया परुषाण्युक्तस्तत्क्षमस्व सखे! मम.' ॥ २३५
तच्छ्रुत्वा [16]**रा** घववचः **सु**ग्रीवो हृष्टमानसः ।
उवाच **मा**रुतिं, 'दूतान्पुनः प्रेरय शीघ्रगान्. ॥ २३६
स्थिता हि **म** गिरौ कीशाः **कै**लासे **मं**दरे तथा ।
महेंद्र**विं**ध्ययोर्येऽन्ये **मे**रु[17]पार्श्वगता अपि. ॥ २३७

---

१. धनुर्भङ्गवालिवधादिना ख्यातस्य. २. तज्जनितोपकारसदृशम्. लेशेन=अंशेन. ३. शैवं किं प्रयोजनम् इति काकुः, न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः. ४. राज्ञामपि राजा राजेश्वरः रामः. ५. अनुगमनम्. ६. अपराध केला असेल. ७. राम क्रूर नाहीं, शत्रु नाहीं असा विश्वास असल्यामुळें. ८. सेवकस्य. ९. कारण कधीं चुकी करणार नाहीं असा दासच संभवत नाहीं 'संभाव्यनिषेधनिवर्तकौ द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतार्थं गमयतः.' १०. कृतार्थः. ११. कपिराजस्य श्रियम्. १२. वक्ता एवं. राम+तसिल् पञ्चम्यर्थे त्वत्+तसिल् पञ्च० । सति अतुले बले. १३. बहुतेक असाच श्लोक वा० रामायणांत आहे. [स० ३६ श्लो० १८.] १४. इतः=अस्मात् स्थलात्. भार्याया हरणेन दुःखितम्. १५. रामम्. (स० ३६ श्लो० १९.) १६. लक्ष्मणवचः। पूर्वी गेलेल्या वानरांना त्वरा करण्याची सूचना देण्यासाठीं पुनः वानर पाठविले. प्र+ईर+णिच्+लोट्. १७. सर्ग ३७ श्लो० २-६ पहा. मेरूपर्वताच्या बाजूस राहणारे (वानर).

वसंत्यं[1] **ज** नगोत्रे च येऽस्ताद्रावुदयाचले ।
पृथिवीवर्तिनः सर्वान्महाबलपराक्रमान् ॥ २३८

इहोन[2] **य** स्व तान्प्राप्तानहोभिर्दशभि[3]स्तु ये ।
हंतव्यास्ते दुरात्मानो [4]राजशासनदूषकाः.' ॥ २३९

स समी **रां**[5] त्मजो दूतान्कोटिशः [6]प्राहिणोद् द्रुतम् ।
पूर्वं गतैः समाहूता आययुः कपिकोटयः. ॥ २४०

कीशा हि **म** वति [7]प्राज्यं माहेश्वरसवान्नजम् ।
मूलं फलं च जगृहुर्मा[8]सतृप्तिप्रदायकम्. ॥ २४१

वानरा **जं**[9] वनास्तस्मिन्मुहूर्ते बहुकोटयः ।
आगताः सर्वतो हृष्टाः सुग्रीवं प्लवगेश्वरम्. ॥ २४२

यदुपा **यं**[10] नमानीतं दिव्यं मूलं फलं मुदा ।
सुग्रीवायार्पयामासुर्नमश्चक्रुः कृपार्थिनः ॥ २४३

रामानु **ज** स्तदोवाच, 'प्लवगेंद्र! मया सह ।
निर्गच्छ राघवं द्रष्टुं यदि ते[11] सौम्य! रोच[12]ते.' ॥ २४४

कपिना **य** क [13]आहा'र्य! '[14]स्थेयं त्वच्छासने मया.' ।
इत्युक्त्वा तेन [15]ताराद्याः प्रेयस्यस्ता विसर्जिताः. ॥ २४५

[16]आरोह्य **रा** घवं पूर्वं शिबिकायां कपीश्वरः ।
स्ने[17]हहर्षोत्सवैर्युक्तः स्वयमारुह्य निर्ययौ. ॥ २४६

---

१. अञ्जनपर्वतावर. गाम् त्रायते इति गोत्र. २. आनायय=आणीव. ३. 'नागच्छंति ममाज्ञया' इति शेषपूरणम्. [स० ३७ श्लो० १२.] दहा दिवसांचे आंत हजर होण्याविषयीं सर्व वानरांस सुग्रीवाचा हुकूम होता व जे राजाज्ञा भंग करतील त्यांस शिक्षा होईल असेंही कळविलें होतें. ४. राजशासनाचें उल्लंघन करणारे. ५. समीर+आत्मज+वायुपुत्रः. ६. प्र+अ+हि (क्राजिगणीय धातु परस्मै०)+लङ् त्. पाठविले. ७. पुष्कळ माहेश्वर+सव+अन्नजम्=महेश्वराला उद्देशून केलेला जो यज्ञ त्यांतील होमद्रव्यांचें रूपांतर होऊन त्यांची फळें मुळें झालीं. त्या फलादिकांच्या योगें एक महिन्याची तृप्ति होत असे. 'यः कश्चित् सकृदश्नाति मासं भवति तर्पितः' महेश्वरो देवता यस्य स सवः (यज्ञः) तस्मिन् (हुतं अन्नं होमद्रव्यजातं) तस्मात् जातम्. [स० ३७ श्लो० २७-३०]. ८. मासं या तृप्तिः सा मासतृप्तिः द्वि० तत्पुरुष ताम् प्रददाति इति यत्. ९. फार जलद चालणारे. सुग्रीवं प्रति. १०. उपहार, भेट. राजादिकांची भेट घेण्याचे वेळीं जे पुढें ठेवतात तें असा त्या शब्दाचा अर्थ होतो. दर्शनकाले उपानीयते यत् तत्. 'रिक्तपाणिर्न पश्येद्धि राजानं देवतां गुरुम्.' ११. तुभ्यम्. १२. सर्ग ३८ श्लो० ४ पहा. १३. आह आर्य. १४. तत्र हातव्यमित्यर्थः १५. तारा आद्या यासां ताः. 'प्रेयस्यः' हें 'प्रेयसी'शब्दाचें प्रथमा अनेकवचन. १६. आरोहण करवून, आ—रुह—णिच्—ल्यप्. १७. प्रीति, इष्टप्राप्तिमुळें होणारें सुख, आनंद यांहीं युक्त.

नरोत्त[1] **म** स्थितेर्देशं प्राप्य यानात्सलक्ष्मणः ।
अव[2]तीर्य पपाताथ स मूर्ध्ना पादयोः प्रभोः. ॥ २४७
रामेण **श्री** मता प्रेम्णा दृढमालिंगितः सखा ।
सांत्वितश्च यथान्यायं बोधितः संस्तुतो भृशम्. ॥ २४८
आगता **रा**[3] ज्ञ आज्ञातः कपयो न पयोधराः ।
यथातथा रजोव्रातैः कुर्वंतो दुर्दिनं तदा. ॥ २४९
कपीनां **म** हतां सेनां[4] असंख्याः सिंधुसन्निभाः ।
समागतास्ताः संप्रेक्ष्य हृष्टो **राम**ः सलक्ष्मणः. ॥ २५०
सुग्रीवो **ज** गतां नाथमुवाचैतत्समागतम् ।
'[5]त्वत्सैन्यं त्वद्वशे युक्तमाज्ञापयितुमर्हसि.' ॥ २५१
तं सखा **य** मतिप्रेम्णा परिष्वज्याब्रवीत्प्रभुः, ।
'ज्ञायतां सौम्य! [6]**वै**देही यदि जीवति वा न वा. ॥ २५२
देशश्च **रा** वणस्यादौ ज्ञेयः, कार्येऽत्र [7]लक्ष्मणः ।
नैव, नैवाहमप्यद्य त्वमेवाज्ञाकरः प्रभुः.' ॥ २५३
प्लवंग **म** पतिः श्रुत्वा प्रभूक्तं मुदितस्ततः ।
वि[8]**नतं** प्रेषयामास दिशं पूर्वां महाबलम्. ॥ २५४
'तनया **ज** नकस्येष्टा **रा**वणश्च दुराशयः ।
मार्गितव्यो व[9]सन्मासादूर्ध्वं वध्यो भवेन्मम.' ॥ २५५

---

१. नरेषु उत्तमस्तस्य रामस्य स्थितेः निवासस्थानस्य प्रदेशम्. 'नरोत्तम' या समासाचा वर दिल्याप्रमाणेंच विग्रह केला पाहिजे, 'नराणां उत्तमः' असा षष्ठीसमास होऊं शकत नाहीं. कारण 'न निर्धारणे' (सि० कौ० पृ० ७१) या नियमानें तसें करण्याला प्रत्यवाय आहे. २. सर्ग ३८ श्लो० १६-१८ पहा. ३. सुग्रीवाच्या आज्ञेनें कपि आले नाहींत, तर पयोधरच आले, कारण रजःपटलानें मेघपटलवत् आकाश आच्छादित केल्यामुळें सूर्य लोपला. ज्यादिवशीं मेघांच्या योगानें आकाश व्यापून जातें व सूर्य त्यामुळें दिसेनासा होतो त्या दिवसाला 'दुर्दिन' म्हणतात. 'तद्दिनं दुर्दिनं मन्ये यत्र मित्रागमो नहि । तद्दिनं दुर्दिनं मन्ये यत्र मित्रागमो नहि' ॥ 'घनान्धकारे वृष्टौ च दुर्दिनं कवयो विदुः' इति सांजः । हे सुभाषित श्लोक दुर्दिन शब्दाचा अर्थ ध्यानांत ठेवण्याकरितां उत्तम आहेत. रजस्+व्रात=रजः+समूह=धूलिपटल. ४. 'सेनाः' हें द्वितीया अनेकवचन. सिंधुतुल्याः=सिंधूप्रमाणें अमर्याद किंवा अपार. ५. न मन्नियोज्यतामर्हतीत्यभिप्रायः. ६. सर्ग ४० श्लो० ८ पहा. ७. अत्र कार्ये न लक्ष्मणः प्रभुः । अहमपि प्रभुः न । [स० ४० श्लो० १३]. ८. 'विनत' हें एका वानराधिपाचें नांव. त्याच्या बरोबर कांहीं वानरसेना देऊन त्याला पूर्वेला पाठविला. [स० ४० श्लो० १६.] ९. महिना भरतांच माघारें फिरावें, महिना भरल्यावर पुढें राहूं नये, जो कोणी राहील तो वध पावेल. [स० ४० श्लो० ६९-७०.]

एवं ना **य** क आज्ञाप्य **विनतं** तं तथां[1]गदम् ।
जांबवंतं हनूमंतं मैंदं च **द्विविदं** कपिम् ॥ २५६
[2]नीलं गै[3] **ज** मथान्यांश्च दक्षिणां दिशमीश्वरः ।
कृत्वावधिं मासमाशु प्रेषयामास सिद्धये ॥ २५७
[4]**तारोद** **य** करं कीशं **सुषेणं** वीर्यसागरम् ।
यूथपं बुद्धिसंपन्नं [5]प्रतीचीमादिशद्दिशम् ॥ २५८
स वान **रा** धिपः प्राह ततः [6]**शतबलं** कपिम् ।
'त्वमुदीचीं दिशं गत्वा तत्रान्वेषय **जानकीम्**.' ॥ २५९
सुग्रीवं **म** रुतः पुत्रे दृष्ट्वा विश्वस्तमानसम् ।
[7]अंगुलीयमभिज्ञानं **रामस्तस्मै** ददौ निजम् ॥ २६०
सीतायाः **श्री** मता कीशाः प्रेरिताः परिमार्गणे ।
[8]गताः स्वां स्वां दिशं सर्वे महोत्साहाः सहस्रशः ॥ २६१
सुग्रीवं **रा** घवोऽपृच्छ,'त्सखे! कथय तत्त्वतः ।
[9]कथं भवान्विजानीते सकलं मंडलं भुवः?' ॥ २६२
प्लवंग **म** पतिः प्राह **वालिनाहमनुद्रुतः** ।
तदा ससचिवो धावन्दृष्टवान्मंडलं भुवः.' ॥ २६३
वातात्म **ज** मुखा वीराः **सांगदाः** सर्वतो दिशम् ।
अन्वेषमाणा ददृशुर्न ते तां **जनकात्मजाम्**. ॥ २६४
महाका **य** मथारण्येऽसुरं **वालिसुतोऽङ्गदः** ।
रावणोऽयमिति ज्ञात्वा [10]व्यसुं चक्रे तलेन तम्. ॥ २६५
ते वान **रा** [11]बिलं [12]किंचिद्ददृशुः [13]क्षुत्तृडर्दिताः ।

---

१. अंगदादिकांला दक्षिणेकडे पाठविले. २. नील=अग्निसुत. (सर्ग ४१ श्लो० २-६). ३. 'गज' हेंही एका अधिपाचेंच नांव. ४. ताराया उदयं (जन्म देऊन इहलोकीं प्रादुर्भाव करणें) करोतीति तम्. सुषेण हा तारेचा जनक होता हाच वालीचा सासरा. ५. पश्चिमेला. ६. हें एका यूथपाचें नांव. (स० ४५ श्लो० ५७.) (उदीचीम्.=उत्तरेकडे.) ७. आंगठी (हें ओळख पटविण्याचें साधन) विश्वासार्ह जो मारुति याजपाशीं दिली. (स० ४४ श्लो० १२.) ८. सर्ग ४५ श्लो० ९ पहा ९. हें अर्ध रामायणांत आहे. [स० ४६ श्लो० १.] १०. विगता असवो यस्य तं गतप्राणम्. चपेट, चपराक मारून=तलेन. (स० ४८ श्लो० १९-२०.) ११. ऋक्ष-बिल नांवाने गिरिदुर्गाला. या बिलांत मय नांवाचा जो असुरांचा विश्वकर्मा त्यानें हेमा नांवाच्या अप्सरेसाठीं हें ऋक्षबिलनामक उत्तम स्थल मायेनें निर्माण केलें होतें. त्याला इंद्रानें मारल्यानंतर हेमा अप्सरेला इंद्रलोकास जावें लागलें. तिनें त्या रम्य स्थलाचे रक्षणाकरितां स्वयंप्रभा नांवाची दिव्य स्त्री ठेविली होती. तिच्याशीं या बिलांत अंगदादिकांची भेट झाली.

तस्मान्निर्गच्छतो दृष्ट्वा पक्षिणो हंससारसान् ॥ २६६
तस्मिंस्त[१] **म** स आवासे प्रविश्य कपयो बिले ।
गत्वा योजनमेकं तेऽपश्यन्हेममयांस्तरून्. ॥ २६७
वापीश्च [२] **जं** लजै रम्या मणिसोपानभूषिताः ।
प्रासादं कांचनं तत्र स्त्रियं वृद्धां महाप्रभाम् ॥ २६८
कस्याल **य** स्त्वं का मातरिति नत्वा हनूमता ।
पृष्टा सोवाच, 'वत्सेदं स्थानं मयविनिर्मितम्. ॥ २६९
देवरा **ज** स्तमशनिप्रहारेणावधीद्रुषा[३] ।
हेमायां स्वर्गवेश्यायां सक्तं नक्तंदिवं मयम् ॥ २७०
हिरण्म **य** मिदं गेहं वनमत्युत्तमं स्वयम् ।
दत्तं स्वयंभुवा[४] तस्यै हेमायै वानरोत्तम! ॥ २७१
तन्मंदि[५] **रा** वनं तस्याः सख्यात्कर्तुमिह स्थिता ।
दुहिता[६] मेरुसावर्णेरहं नाम्ना स्वयंप्रभा.[७]' ॥ २७२
एवं सा **म** धुरैर्वाक्यैः फलैस्तोयैरतर्पयत्, ।
'के यूयं ब्रूत[८] किं कार्य'मिति पप्रच्छ तान्कपीन्. ॥ २७३

तिनें दयार्द्र होऊन स्वप्रभावानें त्या सर्वांची त्या अतिविस्तीर्ण बिलांतून मुक्तता केली व बाहेर आणून ठेवलें. वा० रा० किष्कि०–स० ५१ श्लो० १०–१८; स० ५२ श्लो० २२–३२. १२. पंचशतीरामायण–साक्या १९७-२०० पहा. १३. क्षुध्+तृष्+अर्दिताः=क्षुधेनें व तृषेनें पीडित. निर्गच्छतः=निर+गम्+शतृ+द्वि० प्र०.

१. तमसः आवासे=अंधकारस्थलीं. २. जलजम्=कमलम्=अंभोजम्. ३. अ+हन् (वध्)+लुङ् ईत्. सक्तम्+आसक्तम्. ४. स्वयं भवतीति स्वयंभूः तेन ब्रह्मणा. ५. तिच्या मंदिराचें रक्षण=तत्+मंदिर+अवन. 'स्वयंप्रभा' या नांवावरून सूर्याच्या प्रभेचा त्या बिलांत अभाव असतांही तिच्या अंगतेजामुळेंच तेथें उजेड होता. ६. सर्ग ५१ श्लो० १६ पहा. ७. स्वयप्रभा–ही हेमानामक सुरगणिकेची सखी. मयासुरानें एक रमणीय स्थळ निर्माण करून तेथें आपल्या आवडत्या हेमेला ठेविलें, व तो तेथेंच तिच्याशीं क्रीडासक्त होऊन कालक्षेप करूं लागला. पुढें कांहीं दिवसांनीं इंद्रानें मयासुरास तेथून हांकून लाविलें, तेव्हां हेमा ही स्वर्गास गेली. जाते समयीं तिनें हें स्थळ या स्वयंप्रभेस दिलें, ही तेथें बराच काळ राहत होती. पुढें तारांगदादिक वानर सीताशुद्धीसाठीं लंकेस चालले असतां, हिची व त्यांची भेट विंध्यगुहावर्ती ऋक्षबिलांत होऊन, हिनें त्यांचा सत्कार केला. विंध्यगुहेंतील ऋक्षबिल हें तिमिराच्छादित असल्यामुळें वानर हे बाहेर निघण्यास असमर्थ होते. तेव्हां तिनें त्या वानरांस नेत्र मिटण्यास सांगून त्यांस समुद्रतीरीं पोहोंचवून, आपणही रामाचें दर्शन घेऊन स्वर्गास गेली. (वाल्मीकिरामायण–किष्किंधाकांड–सर्ग ५०-५२ पहा.) ८. सर्ग ५१ श्लो० १८ पहा.

त आहुः, '**श्री** मति! श्रीमान्**रा**मो **द**शरथात्मजः ।
रक्षसा **रा**वणेनास्य **सी**ता प्रियतमा हृता. ॥ २७४
सखा न **रा** धिराजस्य **सु**ग्रीवः कपिनायकः ।
तेन मातर्वयं **सी**तां मार्गतैव[1] प्रचोदिताः[2]. ॥ २७५
दिशं **य** **म** स्य संप्राप्ता द्रष्टुं तां तं च **रा**वणम्, ।
विचित्य तु वनं सर्वं क्षुधितास्तृषिता वयम्. ॥ २७६
बिलं तु **ज** लपानार्थं प्रविष्टा, जलपक्षिणः ।
बहिर्निर्गच्छतो मातर्दृष्ट्वा, नो[3] वृत्तमीदृशम्. ॥ २७७
[4]समयो **य** स्तु तेनार्ये! **सु**ग्रीवेण कृतो महान् ।
स व्यतिक्रांत एवात्र बिलेऽस्माकं महासति! ॥ २७८
त्वां तपो **रा** शिममलां प्रपन्नाः शरणं वयम् ।
सा त्वमस्मान्बिलादस्मादुत्तारयितुमर्हसि.' ॥ २७९
सोवाच, '[5]**मं** न्य एतस्मात्प्रविष्टेन निवर्तितुम् ।
जीवता दुष्करं कीशाः! सत्यमेतद्ब्रवीमि वः. ॥ २८०
भयं त्य **ज** त, चक्षूंषि निमीलयत, वानराः! ।
तपसाहं बिलादस्मात्तारयिष्यामि पुत्रकाः!' ॥ २८१
ततस्ते **य** द्यथा प्रोक्तास्तथा सर्वे निमीलिताः ।
[6]निमिषांतरमात्रेण बिलादुत्तारितास्तया. ॥ २८२
विंध्यस्य [7]**जं** गतीध्रस्य पादे पुष्पितपादपे ।
उपविश्यार्णवं दृष्ट्वा चिंतां प्राप्ताः प्लवंगमाः. ॥ २८३
अनुष्टे[8] **य** स्य कार्यस्य[9] तेऽसिद्धौ भयशंकिताः ।
व्यतीते समये श्रांता निपेतुर्वानराः क्षितौ. ॥ २८४
तान्स **ता** **रा** सुतः प्राह, 'युक्तं प्रायोपवेशनम्[10] ।
[11]मासस्त्वृक्षबिले पूर्णो हरयः किं न बुद्ध्यते? ॥ २८५

१. मार्गत एवम्. (स० ५२ श्लो० ८.) २. प्रस्थापिताः. ३. अस्माकम्. ४. मासरूपः कालावधिः. (स० ५२ श्लो० २२.) ५. इदं बिलं प्रविष्टेन प्राणिना जीवता एतस्माद्बिलात् निवर्तयितुं दुष्करं मन्ये इत्यन्वयः. ६. निमिषांतरेणैव. ७. भूधरस्य, पर्वतस्य. ८. सर्ग ५३ श्लोक ३ पहा. ९. सीताशोधरूप कार्य तडीस गेलें नाहीं म्हणून वानर भयत्रस्त झाले. १०. मरण्याच्या उद्देशानें खाणेंपिणें सोडून देऊन निश्चययुक्त बसणें. ११. मासः तु ऋक्षबिले.

इदानीं **म**[1] कृतार्थानां मर्तव्यं नात्र संशयः ।
तीक्ष्णदंडो हि **सुग्री**वो वयमल्पपराधिनः. ॥ २८६
येन स्त्री **श्री** श्च मत्तेन भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भुज्यते ।
अकार्यं तस्य किं, घातं मत्पितुर्यो ह्यकारयत्.' ॥ २८७
कपि**स्ता**[2] **रा** भिधस्तत्र तदोवाच, 'वयं बिले[3] ।
प्रविश्य निर्भयाः सर्वे वसाम यदि रोचते.' ॥ २८८
उवाच **म** रुतः पुत्रो, 'यां धात्रीं[4] मन्यसे गुहाम् ।
अस्यास्त्वीषत्करं मन्ये **लक्ष्मणे**षोर्विदारणम्. ॥ २८९
देवैरा[5] **ज** स्य बाणेन स्वल्पमेव[6] कृतं तदा ।
लक्ष्मणो निशितैर्बाणैर्भिद्यात्पत्रपुटं[7] यथा[8]. ॥ २९०
धर्मांश्च **य** श्च **सुग्री**वः सत्यसंधो महाव्रतः ।
तारायाः प्रियकामश्च स त्वां जातु न नाशयेत्.' ॥ २९१
प्राह **ता रा** त्मजो, 'भ्रातुर्जीवतो[9] महिषीं प्रियाम् ।
धर्मेण मांतरं[10] यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सितः. ॥ २९२
भो **हनू म** न्! पश्यसि त्वं कं धर्मं तत्र वानरे[11] ।
आदिष्टा मार्गितुं **सीतां** लक्ष्मणस्य[12] भयाद्वयम्. ॥ २९३

---

१. 'अकृतार्थानाम्' इति षष्ठी कर्तरि. 'कृत्यानां कर्तरि वा.' मर्तव्यं=मरणमेवानुष्ठेयम्. [स० ५३ श्लो० १२.] २. तार इति अभिधा (नाम) यस्य सः. हा तार नांवाचा वानर-यूथप रुमा हिचा बाप होय. बालकांडाच्या आरंभीं सांगितलेला बृहस्पतीचा अंश जो तार=तारेय–वालिपुत्र–अंगद, तो हा नव्हे हें उघड आहे. दुसरें असें कीं 'शिष्टाई' करण्याकरितां बृहस्पतीचा अंशावतार जो अंगद त्याचीच योजना केली हें योग्य आहे. या श्लोकांत सांगितलेला जो तार नांवाचा वानर तो जर बृहस्पतीचा अंशावतार असता तर त्याचीच योजना झाली असती हेंही पण कळवायाला नकोच. शिवाय तारवानरानें या वेळीं सुचविलेला आत्मरक्षणोपाय कितपत बृहस्पतीच्या अंशापासून झालेल्याला शोभतो हें सुज्ञ वाचकांच्या लक्षांत तेव्हांच आलें असेल. ३. स्वयंप्रभाया बिले. [स० ५३ श्लो० २५.] ४. रक्षिकाम्. ५. इंद्रवज्रेण. ६. मयासुराचा काय तो वधच. ७. पानांचा द्रोण. ८. हा चरण रामायणांत आहे. [स० ५४ श्लो० १४.] ९. जीवतः मम समक्षम्. अथवा वाली दुंदुभीच्या वधाकरितां बिलांत शिरला असतां बिलद्वारावर मोठी शिला ठेवून किष्किंधेंत आला व वाली जिवंत असतांही त्याच्या राज्याचा व स्त्रीचा उपभोग घेऊं लागला यासाठीं 'जीवतः' असें म्हटलें. १०. मातृतुल्याम्. स्व+कृ+चिप्र०+लट्‌ति, हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ५५ श्लो० ३.] ११. सुग्रीवे. १२. लक्ष्मणाच्या भयानें सुग्रीवानें आम्हास सीताशोधार्थ पाठविलें आहे, हें त्याचें कृत्य धर्ममूलक नसून भयमूलक आहे असें अंगदोक्तीचें तात्पर्य.

न बंध **ज** नितं श्रेयो मरणं वानरर्षभाः ।
सद्वृत्तेः कारणं मन्ये वरं प्रायोपवेशनम्.' ॥ २९४

विनिश्च **य** मिमं कृत्वा रुदन्दर्भेषु दुर्मुखः ।
वृद्धान्[1]त्वांगदो भूमौ विवेशास्वस्थमानसः. ॥ २९५

ते तं रा **ज** सुतं दृष्ट्वा तथावस्थं सुदुःखिताः ।
जांबवत्प्रमुखाः प्रायमुपविष्टा वनौकसः. ॥ २९६

प[2]रमा **य** स्तचित्तास्ते चक्रुः प्रायोपवेशनम् ।
सुग्रीवमभिनिंदंतः प्रशंसंतश्च वालिनम्. ॥ २९७

स गृध्र **रा** जः संपातिर्दैवात्तं देशमागतः ।
भ्राता जटायुषः श्रीमान्विख्यातबलपौ[3]रुषः. ॥ २९८

विहंग **म** स्तान्प्लवगान्दृष्ट्वोवाच स हृष्टधीः, ।
'एषां प्रायोपविष्टानां भक्षयिष्ये मृतं मृतम्.' ॥ २९९

तच्छ्रुत्वा **श्री**[4] मतः पुत्रो मरुतः सुतमब्रवीत्, ।
'पश्य गृ[5]ध्रमिषः कालः प्राप्तोऽस्माकं विपत्तये. ॥ ३००

न कृतं **रा** घवस्येष्टं कार्यं राज्ञश्च शासनम् ।
अस्माकमियमज्ञाता विपत्तिः साहसागता. ॥ ३०१

प्रियका **म** स्तथा धन्यो जटायुर्गृध्रनायकः ।
रावणान्मरणप्राप्तः स गतिं परमां गतः ॥ ३०२

प्राणान्प्र **ज** हता तेन गृध्रेंद्रेण जटायुषा ।
प्रियं कृतं दाशरथेः सख्युः सूनोर्महात्मनः ॥ ३०३

तथा व **य** मपि प्राणान्रामस्यैव महाप्रभोः ।
प्रियार्थंनिश्चितास्त्यक्तुं स्ने[6]हस्यानृणतार्थिनः.' ॥ ३०४

स गृध **रा** जस्तच्छ्रुत्वा तानुवाच प्लवंगमान्, ।
'कोऽयं गिरा घोषयति भ्रातुर्मम ज[7]टायुषः ? ॥ ३०५

---

१. जांबवदादीन् वानरान्. २. परम खिन्नचित्त झालेले. ३. सर्ग ५६ श्लोक २-४ पहा. ४. वालिनः पुत्रः अंगदः. श्री हें अक्षर साधण्याचे गडबडींत मृत झालेल्या वालीला देखील 'श्रीमत्' हें पद सपाटून लावलें, त्याचप्रमाणें इतरत्र आढळणाऱ्या पदांविषयीं समजावें. ५. गृध्राचें रूप धरून आलेला. ६. स्नेहाची फेड करण्याची इच्छा धरणारे. ७. 'जटायुषः' याचा संबंध 'मरणं' याशीं आहे.

प्रियस्य **म** रणं कीशाः कंपयन्मे भृशं मनः ।
[1]सूर्यांशुदग्धपक्षत्वादहं वि[2]स्रप्तुमक्षमः ॥ ३०६
समीपं **[3]ज** गतीभृत्तो नीत्वा मां दयया [4]द्रुतम् ।
वृत्तं यवीयसः कीशाः! कथयध्वं सविस्तरम्.' ॥ ३०७
ते तु प्रा **य** गताः कीशाः श्रद्दधुर्नैव तद्वचः ।
वंचनं भक्षणार्थं नः करोतीत्येव मेनिरे. ॥ ३०८
तारात्म **ज** प्रभृतयश्चक्रुः क्रूरां मतिं तदा, ।
'सर्वथाप्रायमासीनान्यदि नो भक्षयिष्यति. ॥ ३०९
झटित्य **य** त्नतः सर्वे वयमत्र वनौकसः ।
[5]कृतकृत्या भविष्यामः सिद्धिमिष्टामितो गताः.' ॥ ३१०
तत**स्ता** **रा** त्मजः शृंगाद[6]वतीर्य गिरेः स्वयम् ।
[7]कथयामास गृध्राय तस्मै वृत्तांतमादितः. ॥ ३११
स श्रुत्वा **म** रणं भ्रातुः संपाती रावणात्तथा ।
[8]रुरोदोवाच च कपीन्बाष्पसंदिग्धया गिरा, ॥ ३१२
'वि[9]यात **श्री** रद्य वृद्धः शृण्वं[10]स्तदपि मर्षये, ।
अशक्तो दग्धपक्षत्वाद्भ्रातु[11]र्वैरविमोक्षणे. ॥ ३१३

---

१. वृत्रहा इंद्र याचा पराभव दोघांनीं करून दोघांपैकीं बलवत्तर कोण हें जाणण्याकरितां जटायुस् व संपाति यांनीं पण केला कीं, 'सूर्याच्या अगोदर जो अस्ताचलावर जाईल तो बलवत्तर.' अशी प्रतिज्ञा करून ते दोघे सूर्यमंडलाजवळ आले तेव्हां प्रचंड सूर्यकिरणांनीं जटायूची त्रेधा उडाली. हें पाहून संपातीनें आपल्या पक्षांची छाया त्याजवर केली. त्या वेळीं त्या प्रचंड किरणांनीं त्याचे पक्ष जळाले, व ते दोघे दोन ठिकाणीं पडले. २. वि–सृप–तुम्. ३. जगती भृत्–तस् पंचम्यर्थे, महीधरात्. विंध्यपर्वतशिखरात्. ४. शीघ्रम्. ५. सर्ग ५७ श्लोक ३ पहा. ६. मूळांत 'अवतीर्य' असा चुकीचा पाठ आहे, त्याबद्दल 'अवतार्य' असें पाहिजे, कारण संपाति गिरिशृंगावर होता व वानर पायथ्याशीं बसले होते. ७. सीतेला नेत असतां रावणाचें व जटायूचें युद्ध झालें. त्यांत जटायु मरण पावला व त्याची प्रेतक्रिया रामानें करून त्यास उत्तम गति दिली, रामाचें आणि सुग्रीवाचें परम सख्य असून सुग्रीवाच्या आज्ञेनें सर्व वानर सीताशोधार्थ भ्रमण करीत आहेत, पण त्यांस शोध लागण्याची आशा नाहीं म्हणून हताश होत्साते सर्व वानर प्राणोपवेशन करण्यास सिद्ध झाले आहेत इत्यादि वृत्तांत अंगदानें संपातीला सांगितला. ८. अश्रु ढाळीत होता व मधून मधून तुटक तुटक बोलत होता. ९. वियाता 'विगता' श्रीरस्य सः. १०. भ्रातृवधमपि. [स० ५८ श्लो० ३.] ११. सूड उगविण्याकरितां.

आवां पु **रा** वृत्रवधे वृत्ते बंधू जयैषिणौ ।
आदित्यमुपयातौ [1]स्वो ज्वलन्तं रश्मिमालिनम्. ॥ ३१४
प्राप्तेऽर्के **म** ध्यमत्यार्तो जटायुरभवत्तदा ।
आच्छादितः स पक्षाभ्यां मया स्नेहेन वानराः ! ॥ ३१५
तदानु **ज** मवज्ञातो दग्धपक्षोऽर्कतेजसा ।
तप्तोऽहं पतितो विंध्ये पर्वतेऽस्मिन्यदृच्छया. ॥ ३१६
[2]गुहाल **य** इह भ्रातुस्ततः प्रभृति कावन ।
प्रवृत्तिर्न मया लब्धा श्रुताद्यैवेयमीदृशी.' ॥ ३१७
गृध्रं **ता रा** त्मजः प्राह, 'रावणं [3]रावणालयम् ।
अंतिके यदि वा दूरे यदि जानासि शंस नः.' ॥ ३१८
विहंग **म** पतिः प्राह, 'लोकान्वेद्म्यखिलानहम् ।
क्षीरधेर्मथनं देवासुरयुद्धं त्रिविक्रमम्. ॥ ३१९
हृतं मे **ज** रया तेजः प्राणाश्च शिथिला मम ।
रामस्य यदिदं कार्यं कर्तव्यं प्रथमं मया. ॥ ३२०
दृष्टा वि **य** ति रूपाढ्या सर्वाभरणभूषिता ।
[4]क्रोशंती रामरामेति लक्ष्मणेति च भामिनी. ॥ ३२१
तामहं **ज** गतीभर्तुर्जनकस्य महात्मनः ।
रावणेन हृतां कन्यां मन्ये रामस्य कीर्तनात्. ॥ ३२२
इतस्तो **य** निधेर्द्वीपे पूर्लंका शतयोजने ।
तामध्यास्ते विश्रवसस्तनुजो रावणाभिधः. ॥ ३२३
तस्यां सा **रा** जतनया रावणांतःपुरे सती ।
रुद्धा वसति लंकायां राक्षसीभिः सुरक्षिता. ॥ ३२४
द्राग्विक्र **म** ध्वं प्लवगाः ! सीतां द्रक्ष्यथ तत्र ताम् ।
[5]ज्ञानेन खलु पश्यामि दृष्ट्वा प्रत्यागमिष्यथ. ॥ ३२५
इहस्थः **श्री** मतीं सीतां तं च पश्यामि रावणम् ।

---

१. 'स्वः' हें उत्तम पुरुषाचें द्विवचन 'अस्' धातूचें. २. गुहा आलयो यस्य सः. ३. रावणाचें निवासस्थान. उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ५८ श्लो० ९-१०.] ४. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ५८ श्लो० १६.] भामः 'दीप्तिः' विद्यते अस्याः इति भामिनी, सुंदरी. ५. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ५८ श्लो० २४.]

आ योजनशतात्साग्राद्गृध्राः पश्यंति नित्यशः. ॥ ३२६

मां वान **रा**! भवंतोऽब्धिं नयंतु भृशदुर्बलम् ।
प्रदास्याम्युदकं भ्रात्रे स्वर्गताय महात्मने.' ॥ ३२७

तथा ते **म** केटाश्वक्रुः स्वदेशे स्थापितं पुनः ।
उवाच **जां**बवान्, 'दृष्टा त्वया वान्यैन **जा**नकी.' ॥ ३२८

तंमंड **ज** वरः प्राह, '**सु**पार्श्वो नाम मत्सुतः ।
आहारार्थं गतः प्रातः प्राप्तः सायमनामिषः. ॥ ३२९

पुत्रः प्रि **य** करोऽथ्यंग! क्षुधितेन मया भृशम् ।
दुर्वाक्यैः पीडितः साधुर्मामवोचत्क्षमापयन्. ॥ ३३०

तताहा **रा** र्थमुद्युक्तो **म**हेंद्रेऽहं नगे स्थितः ।
व्योम्न्यपश्यं स्त्रियं गौरीं हरंतं कज्जलप्रभम्. ॥ . ३३१

ग्रहीतु **म** हमाहारमुत्प्लुतः पुरुषं स्त्रियम्.' ।
स पुमान्प्रांजलिः प्राह मार्गं देहीति मां पितः! ॥ ३३२

त्यक्तः स **ज** नक! प्रव्हो मया तूर्णं ततो गतः ।
नहि सामोपपन्नानां प्रहर्ता विद्यते भुवि. ॥ ३३३

सभाज **य** द्भिर्मां सिद्धैः पश्चादिति निवेदितम् ।
स **रा**वणः सा च **सी**ता **रा**मस्य दयिता सती. ॥ ३३४

नंदिनीं **ज** नकस्यार्या स्नुषां **द**शरथस्य ताम् ।
पश्यन्स्थितोऽहं **रा**मेति **ल**क्ष्मणेति च वादिनीम्. ॥ ३३५

कालात्य **य** स्य तातायं हेतुस्तेन निरामिषः ।
आगतोऽहमिति प्राह **सु**पार्श्वस्तनयो मम. ॥ ३३६

---

१. शंभरांहून कांहीं ज्यास्त इतक्या योजनांपर्यंत दूर असलेल्या पदार्थाला गृध्र पाहूं शकतात। 'आ योजनशतात्' हीं दोन पदें आहेत, हें वैकल्पिक रूप आहे. दुसरें रूप 'आ योजनशतम्' असें झालें असतें. एथें 'आ' याचा अर्थ 'मर्यादा' केला पाहिजे. २. सजीवसृष्टपदार्थांचे चार वर्ग केले आहेत, ते हे:—जारज, अंडज, स्वेदज, उद्भिज्ज, यांपैकीं दुसऱ्या वर्गांत पक्षी येतात. ३. सर्ग ५९ श्लोक १० पहा. ४. हे जाम्बवन्. ५. संपातितात! ६. नम्र. उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ५९ श्लो० १६.] ७. सामोपचारानें प्राप्त झालेल्या जनांस प्रहार करणारा असा भूमंडळावर कोणी नाहीं. ८. हर्ता. ९. कालातिपातस्य. (स० ५९ श्लो० २१.)

निशाक **रा** ख्यः[1] सुतपा मुनिर्मामब्रवीत्पुरा, ।
'तिष्ठेह **वि**ष्णो **रा**मस्य त्वं साहाय्यं करिष्यसि. ॥ ३३७

नाथेन **म** नुवंशस्य **जा**नक्याः परिमार्गणे ।
प्रेषिताः कपयो दूता ऐ[2]ष्यंतीह महाबलाः. ॥ ३३८

आख्येया **श्री** मतस्तेभ्यः **सं**पाते महिषी त्वया ।
सर्वथा न तु [3]गंतव्यमीदृशः क्व गमिष्यसि? ॥ ३३९

कार्ये सु **रा** णां विप्राणां **रा**मस्येंद्रस्य चात्मनः ।
इह स्थित्वा कृते वत्स! त्वं सपक्षो भविष्यसि. ॥ ३४०

मुनिर्मा **म** ब्रवीदेवं पश्चात्स्वर्गं जगाम सः ।
साग्राण्यष्टौ सहस्राणि वर्षाण्यत्राभवन्मम. ॥ ३४१

मयात्म **ज** स्तदात्यर्थं वाग्भिः [5]संतर्जितो रुषा ।
तेन सत्यपि सामर्थ्ये न त्राता **जा**नकी यतः. ॥ ३४२

सप्रत्य **य** मिदं तस्य निशाकरमुनेर्वचः ।
तत्प्रसादान्नवौ पक्षावुत्पन्नौ मम पश्यत.' ॥ ३४३

तान्वान **रा** नुवाचाथ **सं**पातिर्गृध्रभूपतिः, ।
'[6]पक्षलाभो ममायं वः [7]सिद्धिप्रत्ययकारकः.' ॥ ३४४

विहंग **म** स्तदेत्युक्त्वा जिज्ञासुः स्वां [8]गतिं ततः ।
उत्पपात गिरेः शृंगात्पुनस्तरुणवन्मुदा. ॥ ३४५

श्रुत्वांड **ज** स्य वचनं ते लब्धप्रत्ययास्तदा ।
बभूवुर्हरिशार्दूला वि[9]क्रमाभ्युदयोन्मुखाः. ॥ ३४६

प्रेक्ष्य तो **य** निधिं कीशा आकाशमिव दुस्तरम् ।
निषेदुः सहिताः कार्यं कथमित्यब्रुवंस्तदा. ॥ ३४७

---

१. निशाकर इति आख्या (अभिधा) यस्य सः । तपोराशिः. २. आ+इ+स्यंति लट्. आगमिष्यंति. [स० ६२ श्लो० ११.] ३. इमं देशं विहाय न गंतव्यम्. ४. सर्ग ६२ श्लोक १२ यांत हें अर्ध आहे. ५. सुपार्श्वाला दोष दिला, कारण त्यानें सीतेचें रक्षण केलें नाहीं. [स० ६३ श्लो० ६-७.] ६. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ६३ श्लो० १३.] ७. कार्यसिद्धिविश्वासजनकः. ८. संपाति आपल्या उत्पतनसामर्थ्याची परीक्षा पाहण्याकरितां त्या गिरिशृंगावर जाऊन वर उडाला । उत्पतनसामर्थ्यं परीक्षितुकामः. ९. विक्रमसाध्येऽभ्युदये सीताधिगमनरूपे उन्मुखाः । हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ६३ श्लो० १४.]

वाल्यात्म **ज** स्तानुवाच, 'किं विषण्णाः प्लवंगमाः? ।
वि[1]षादो हंति पुरुषं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ ३४८
कोऽद्य तो **य** निधिं वीरो लंघयिष्यति तेजसा? ।
के[2]ः करिष्यति **सु**ग्रीवं सै[3]त्यसंधमरिंदमम्? ॥ ३४९
सुतान्दा **रा** न्प्र[4]सादेन कस्य पश्येम संगताः? ।
यदि कश्चित्समर्थो नो ददात्वभयदक्षिणाम्. ॥ ३५०
यूयं स **म** र्थाः सर्वेऽपि प्रतिबंधो न वो गतौ ।
प्र[5]ब्रूध्वं यस्य, या शक्तिः प्लवने प्लवगर्षभाः!' ॥ ३५१
तत्तस्य **श्री** मतः श्रुत्वा **वा**लिसूनोर्वचस्तदा ।
आबभाषे **ग**[6]जस्तत्र, 'प्लवेयं दशयोजनम्.' ॥ ३५२
तथा प **रा** क्रमी प्राह, '**ग**वाक्षोऽहं तु विंशतिम्[7] ।
शरभस्त्रिंश**दृ**षभश्चत्वारिंशन्महामनाः. ॥ ३५३
प्लवंग **म** स्तु पंचाश**द्गं**धमादननामकः ।
मैंदः कीशोत्तमः षष्टिं सप्ततिं **द्वि**विदः कपिः ॥ ३५४
तथा ते **ज** स्वि तिलकः **सु**[8]षेणोऽशीतिमित्यथ.' ।
ततो वृद्धतमस्तेषां **जां**बवान्प्रत्यभाषत, ॥ ३५५
'अंत्ये व **य** सि का शक्तिर्वै[9]रोचनिमखे मया ।
प्रदक्षिणीकृतः पूर्वं क्रममाण**स्त्रि**विक्रमः. ॥ ३५६
स मे प **रा** क्रमो नष्ट इदानीमह**मं**गद! ।
नवतिं योजनानां तु गमिष्यामि न संशयः. ॥ ३५७
न मे ग **म** नसामर्थ्यं संप्र**त्यं**गद! तादृशम् ।
नै[10]तावता च संसिद्धिः कार्यस्यास्य भविष्यति.' ॥ ३५८

---

१. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ६४ श्लो० ९.] उरगः सर्पः उरसा गच्छतीति. २. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ६४ श्लो० १५.] ३. सत्या संधा सीताप्रत्यर्पणप्रतिज्ञा यस्य तादृशम्. ४. सीताशुद्धि करणाऱ्याच्या कृपेनें । दृश्+विधिलिङ् ईम. ५. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ६४ श्लो० २२.] ६. पंचशतीरामायण—साकी २१६-२२१ पहा. ७. 'विंशतिम्' यापुढें 'प्लवेय' हें पद अध्याहृत आहे । याचप्रमाणें इतर ठिकाणीं जाणावें. ८. सर्ग ६५ श्लो० १-१० पहा. ९. विरोचनस्य अपत्यं वैरोचनिः तदारब्धे यज्ञे. बळीनें आरंभिलेल्या यज्ञाचे समयीं. त्रिविक्रम विष्णु त्रिपाद भूमि मोजीत असतां मीं त्याला अगोदरच प्रदक्षिणा घातली. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ६५ श्लो० १५.] १०. एवढ्यानेंच म्हणजे नव्वद योजनांपर्यंत उडी मारल्यानें. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ६५ श्लो० १७.]

तं वालि **ज**! उवाचा, 'हं गमिष्यामि शतं पुनः ।
निर्[1]वर्तने तु मे शक्तिः स्यान्न वेति न निश्चितम्.'॥ ३५९

ब्र[2]ह्म का **य** ज आह, 'त्वं योजनानामसि क्षमः ।
कामं शतं सहस्रं वा गंतुं प्रतिनिवर्तितुम्. ॥ ३६०

युवरा **ज**! नहि प्रेष्यः प्रेष्यैः प्रे[3]षयिता क्वचित् ।
स्[4]वामी कलत्रं सैन्यस्य, तस्मात्पाल्यः सदा भवान्.' ॥ ३६१

वालिका **य** ज आहा, 'हं गमिष्यामि न[5] चापरः ।
यद्यस्माभिः खलु पुनः कार्यं प्रायोपवेशनम्.' ॥ ३६२

तमाह **रा** जा ऋक्षाणां, 'चिंतामंगद! मा कुरु. ।
ए[6]ष संचोदयाम्येतं यः कार्यं साधयिष्यति.' ॥ ३६३

ततः स **म** रुतः पुत्रं प्र[7]तीतं रहसि स्थितम् ।
उपेत्य तत्प्रभावज्ञस्तमुवाच प्रहर्षयन्. ॥ ३६४

'हनूमान्! **श्री** मतासि त्वं सुग्रीवेण समः स्वयम् ।
तेजसा लक्ष्मणेनापि रामेण प्रभुणापि च. ॥ ३६५

विहंग[8] **रा** जपवनतपनैः समवेगवान् ।

---

१. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. २. जांबवान्. ३. प्रेष्यैः=सेवकैः, नियोज्यैः । प्रेषयिता=स्वामी, नियोज्यः । प्रेष्यः प्रेषणीयः प्रेषयितुं योग्यः. ४. 'कलत्रवद्दृढस्वीयत्वबुद्ध्या यावत्स्वप्राणबलं परिपाल्य इत्यर्थः । एतेन लोके कलत्रस्य भर्ता संसारव्यवहारविषये आज्ञाप्यस्तत्प्रभुत्वं च कलत्रस्येति दर्शितम् । तस्मात् स्वामी सैन्यस्य कलत्रवत् परिपाल्यः । स्वामिना च कलत्रेण भर्तेव सैन्यमाज्ञाप्यम्' इति तिलके. [स० ६५ श्लो० २३ टीका.] ५. 'यदि अहं न गमिष्यामि अपरश्च न गमिष्यति' असा अन्वय करावा. ६. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ६५ श्लो० ३४.] ७. ख्यातम् अथवा प्रत्येतव्यम्, विश्वासार्हम्. एथें दुसऱ्या अर्थाचे वेळीं 'क्त' प्रत्ययाचा 'तव्य' अर्थीं प्रयोग केला असें मानलें पाहिजे. ८. विहंगराज (गरुड)+पवन (वायु)+तपन (सूर्य)+तृ० प्र० । समवेगवान् हें एक समस्तपद आहे, त्याला समासाचें नांव मात्र शोभत नाहीं । 'सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः' हें मात्र विसरूं नये । मारुतीला मुनींचा शाप होता कीं, तूं 'अन्यें कथिल्या वांचुनि निजवीर्यज्ञानहीन होशील.' यास्तव जांबवतानें त्या बळाची आठवण त्याला करून दिली. प्राकृत मंत्ररामायण—उत्तरकांड—गीति २०२-२०३. [काव्यसंग्रहग्रंथमाला—रामायणें भाग १—पृष्ठ १८५.] संस्कृत मंत्ररामायण—उत्तरकांड—श्लो० ४८४-४८६. मारुतीच्या शापाची कथा अशी आहे:—भृग्वंगिरसवंशज ऋषिजनांनीं मारुतीला शाप दिला. (उत्तरकांड—सर्ग ३६ श्लोक ३२-३५.) हा मुनिजनांला फार उपद्रव देई म्हणून त्यांनीं याला शापिलें. 'ज्या बळाच्या आश्रयानें तूं आमच्या यज्ञक्रियांचा विध्वंस करतोस

हनूमन्नसि शक्तस्त्वमेकः सागरलंघने. ॥ ३६६

स्वर्वेश्या **म** हिता तात! विख्याता [1]पुंजिकस्थला ।
शापेन सा केसरिणो भार्या जातांजनाभिधा. ॥ ३६७

तां प्रभं **ज** न आलोक्य सुंदरीं काममोहितः ।
परिरेभे बलात्तस्यां त्वं जातोऽसि महाबलः. ॥ ३६८

'गुणाल **य** स्तव सुतो महाबुद्धिपराक्रमः ।
[2]लंघने प्लवने चैव भविष्यति मया [3]समः.' ॥ ३६९

इति [4]वी **रा** धिवीरांग! त्वन्मातरमुवाच यत् ।
भगवान्मारुतः सत्यं तत्सर्वं त्वयि दृश्यते. ॥ ३७०

दृष्ट्वा त्व **म** र्कमुदितं फलं मत्वा तदाशया ।
सद्यो जातो योजनानां शतानि त्रीणि खं गतः. ॥ ३७१

देवेरा **ज** स्त्वय्यशनिं मुमोच शिखरे गिरेः ।
पततस्तव बालस्य वामो हनुरभज्यत. ॥ ३७२

नामधे **य** मतस्तेऽभूद्धनूमानिति मारुते! ।
दृष्ट्वा त्वां निहतं क्रुद्धस्त्रैलोक्यं नानिलो ववौ. ॥ ३७३

त्या बळाला तूं आमच्या शापेंकरून बहुत दिवसपर्यंत जाणणार नाहींस, तुला तुझ्या बळाचें ज्ञान पुष्कळ दिवस व्हावयाचें नाहीं, पण तुला कोणी त्या बळाची आठवण करून दिली तर तें प्रकट होऊन वृद्धिंगत होईल' असा मारुतीला शाप होता. जांबवंतानें मारुतीला त्याच्या बळाचें स्मरण करून दिलें तेव्हां तें प्रकाशित झालें.

१. कुंजरनांवाच्या वानराच्या पोटीं ऋषिशापामुळें पुंजिकस्थला नांवाच्या अप्सरेचा जन्म झाला. हीच अंजना नांवाची केसरिवानराची पत्नी. हिला जरी वानरीचें रूप प्राप्त झालें होतें तथापि ती कामरूपिणी होती. ती एकदां रूपयौवनशालिनी स्त्रीचें रूप धारण करून पर्वतावर फिरत असतां तिचें वस्त्र मारुतानें हरण केलें. दृष्ट्वैव शुभसर्वांगीं पवनः काममोहितः । स तां भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां पर्यष्वजत मारुतः. ॥ मन्मथाविष्टसर्वाङ्गो गतात्मा तामनिंदिताम् । [टीका—'गतात्मा तद्गर्भप्रविष्टात्मतेजा बभूव । देवत्वात् विनापि योनिसंबंधं निजतेजःप्रवेशनमिति बोध्यम् अनेन बलात् परपुरुषेणालिङ्गनादावपि न पातिव्रत्यभंगः किंतु योनिभोगेनैवेति सूचितम्'] तोच मारुतीचा गर्भ. वा० रा० किष्कि० स० ६६ श्लो० ८-१९. २. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. ३. हें मारुताचें अंजनेपाशीं झालेलें भाषण होय. ४. अधिको वीरः अधिवीरः । वीरेषु अधिवीरः । 'राजाधिराज' शब्दाप्रमाणें हा शब्द झाला आहे. ५. प्राकृत मंत्ररामायण—उत्तरकांड—गीति १९३-२०१ पहा.

संभ्रांते **ज** गति ब्रह्मा प्रीत्या तुभ्यं वरं ददौ ।
[१]अशस्त्रवध्यतां युद्धे स्वच्छंदमरणं हरिः. ॥ ३७४

कृते श्रे **य** सि ते देवैः प्रसन्नोऽभूत्पिता तव ।
[२]त्वं हि वायुसुतो वत्स! प्लवने चापि तत्समः. ॥ ३७५

मया पु **रा** बलेर्यज्ञे प्रादुर्भूते त्रिविक्रमे ।
[३]त्रिः [४]सप्तकृत्वः पृथिवी परिक्रांता प्रदक्षिणा. ॥ ३७६

निर्मथ्य **म** मृतं याभिः प्रक्षिताभिः पयोनिधौ ।
ता मयौ[५]षधयः सर्वाः संचिता देवशासनात्. ॥ ३७७

सोऽहं तु **श्री** मतः कार्यं कर्तुं रामस्य न क्षमः ।
समर्थस्त्वमिदानीं ते न सिंधोर्लंघने श्रमः. ॥ ३७८

अद्य [६]त्व **रा** हितोत्तिष्ठ स्वजनान्किमुपेक्षसे? ।
विक्रमस्व महावेगं विष्णुस्त्रीन्विक्रमानिव.' ॥ ३७९

इत्येनं **[७]मँ** करावासं क्रमितुं शतयोजनम् ।
संस्तूयमानो हनुमान्व्यवर्धत महाबलः. ॥ ३८०

तं प्रभं **ज** नजं कीशा विस्मिता ददृशुस्तदा ।
त्रिविक्रमं कृतोत्साहं [९]नारायणमिव प्रजाः. ॥ ३८१

आंजने **य** स्य वदनं जृंभमाणस्य तद्बभौ ।
[१०]अंबरीषोपमं दीप्तं, स च [११]वह्निरिव स्वयम्. ॥ ३८२

---

१. न शस्त्रैर्वध्यः अशस्त्रवध्यस्तस्य भावस्ताम्। स्वच्छंदमरणम्=इच्छामरणम् । याच रामायणाच्या उत्तरकांडांत पुष्कळ देवांनीं वर दिले असें लिहिलें आहे. २. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. ३. 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' या नियमानें त्रिः असें तद्धित रूप झालें. ४. 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' या नियमानें 'सप्तकृत्वः' असें रूप झालें। त्रिः सप्तकृत्वः=३×७=२१ वेळां. ५. सागराचें मथन करून अमृत काढलें तेव्हां सागरांत ज्या औषधी टाकिल्या होत्या त्या जांबवंतानें देवांच्या आज्ञेवरून गोळा केल्या होत्या—अशी कथा आहे. (सर्ग ६६ श्लोक ३३ पहा.) ६. 'अद्य त्वरा (कार्या, अत एव हे) हित उत्तिष्ठ' असा पदच्छेद करावा. किंवा हे 'त्वराहित उत्तिष्ठ' असा करावा. हित=हे हित करणाऱ्या. त्वराहित=हे आहितत्वर, कृतत्वर. 'वाहिताग्न्यादिषु परम्' या नियमानें 'आहित' शब्दाचा परनिपात झाला. उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे. ७. मकराणां आवासः तम् समुद्रम्. उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे. पुढील श्लोकाचेंही उत्तरार्ध आहे. ८. सर्ग ६७ श्लोक ४ पहा. ९. नराणां समूहो नारं तस्य अयनं गम्यस्थानम् नारायणः. गीताभाष्याचे आरंभीं दिलेला 'ॐ नारायणः परोऽव्यक्तात्' इत्यादि श्लोक यावरील आनंदगिरीची टीका पहा. १०. 'अंबरीषं भ्राष्ट्रं तदुपमम् । अत एव दीप्तं प्रज्व-

स समी **रा** त्मजो मध्याद्वानराणां समुत्थितः ।
अभिवाद्य हरीन्[1]वृद्धान्प्रहृष्ट इदमब्रवीत्. ॥ ३८३

'[2]औरसो **म** रुतः पुत्रः [3]प्लवनेनास्मि तत्समः ।
सहस्रवारं शक्नोमि **मे**रुं कर्तुं प्रदक्षिणम्. ॥ ३८४

अहं भु **ज** द्वयस्यास्य वे[4]गेनुन्नांबुराशिना ।
समाप्लावयितुं लोकमुत्सहे सचराचरम्. ॥ ३८५

अहं तो **य** निधीन्सर्वांश्छोषयिष्यामि तेजसा ।
[5]अहं द्रक्ष्यामि **वै**देहीं प्रमोदध्वं प्लवंगमाः! ॥ ३८६

लंकां भु **ज** बलेनाहं समुत्पाट्याद्य वानराः! ।
गच्छेयमिति मे बुद्धिरि'त्युवाचानिलात्मजः. ॥ ३८७

प्रहर्ष **य** न्हरीन्सर्वान्**म**हेंद्रस्य महागिरेः ।
आरुरोहोच्चशिखरं स्तुतो **जां**बवता पुनः. ॥ ३८८

[6]वसुंध **रा** धरस्तेन बाहुभ्यां पीडितो यदा ।
कंपितो नि[7]:सृताह्यंबुशिलस्त्रस्तो मृगव्रजः. ॥ ३८९

लत् । अंगारवर्णप्रतप्तभ्राष्ट्रोपममिति यावत् ।' भ्राष्ट्रम्–भाजण्याचें खापर. अथवा अंबरीषः उपमा (उपमानं) यस्य तत् । भास्करसदृशम्. अंबरीषः–सूर्यः. ११. देवेभ्यः हविर्वहति इति वह्निः.

१. हरीन्=वानरान्. हरिशब्दोऽत्र 'छत्रिन्याये'न ऋक्षसाधारणः इति सुधीभिर्विभाव्यम्. 'छत्रिणो गच्छंती'ति न्याय. [नैषधीयचरित–सर्ग १३ श्लोक ४७.] २. मारुति हा वायूचा 'औरस' पुत्र 'बीज'प्राधान्य मानून झाला. 'क्षेत्र' प्राधान्य मानून केसरिवानराचा 'क्षेत्रज'पुत्र झाला. परंतु अशी सार्वकालिकी व्यवस्था कोणत्या स्मृतीच्या आधारानें करावी? औरस शब्दाची व्याख्या तर 'औरसो धर्मपत्नीजः' अशी आढळते. शास्त्रोक्त विधीनें जिचें पाणिग्रहण केलें तिच्या ठायीं पाणिग्रहण करणाऱ्या पुरुषापासून झालेला मुलगा औरस होय. 'यस्तल्पजः प्रमी तस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वा । स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजो मतः ॥' नियोगविधीनें परक्षेत्रीं उत्पन्न केलेला मुलगा क्षेत्रज होय व ज्याची स्त्री असेल त्याचा मुलगा होतो. वरील व्याख्यांवरून औरस किंवा क्षेत्रज या शब्दाचा उपयोग मारुतीच्या संबंधानें करितां येत नाहीं. तथापि भरद्वाजाच्या उत्पत्तीप्रमाणें एथें ही समजावें. मनुस्मृति–अध्याय ९ श्लो० १६६।१६७।३२।३४।३५।४१।४८ इत्यादि पहावे. ३. 'प्लवनेनास्मि' असाच पाठ पाहिजे. 'प्लवने नास्ति तत्समः' असा पाठ बरा दिसत नाहीं. 'प्लवनेन गुणेन वायुतुल्योऽहम्. ४. वेगेन नुन्नोऽम्बुराशिः तेन । नुन्नः विचालितः. ५. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ६७ श्लो० २६.] ६. वसूनि रत्नानि धारयति इति वसुंधरा रत्नगर्भा पृथ्वी तस्याः धरः । महीधरः पर्वतः. ७. निसृताः अहयः अंबूनि शिलाश्च यस्मात् सः । पशुवर्गः.

समीक्ष्य **म** रुतः पुत्रं **म**हेंद्रशिखरस्थितम्[1] ।
प्रहृष्टा मुदिरं[2] दृष्ट्वा **म**यूरा इव वानराः. ॥ ३९०

सुंदरकांडम्.

उत्प्लुत्य स **श्री** कंठस्य मार्गण[3]स्त्रि[4]पुरं यथा ।
लंकां जगाम जवनः पवनस्यौरसः सुतः. ॥ १

तद्वेगधा[5] **रा** पतिता द्रुमास्तं क्षणमन्वयुः ।
प्रस्थितं दीर्घमध्वानं स्वबंधुमिव बांधवाः. ॥ २

अन्वयुस्तं **म** रुत्पुत्रमूरुवेगोत्थिता द्रुमाः ।
दानमानादिभिस्तुष्टाः सैन्या[6] इव महीपतिम्. ॥ ३

व्योम्नि तद्भु **ज** दंडौ तौ ददृशाते प्रसारितौ ।
पर्वताग्राद्विनिष्क्रांतौ [7]पंचास्याविव पन्नगौ. ॥ ४

---

१. असेंच वर्णन प्राकृत मंत्ररामायणांत आहेः–तो मकरालयलंघन, लीलारंभीं म्हणे प्लवं-
गातें; । 'अचलापरि अचल असा, करुनि महेंद्राद्रिशृंगसंगातें; ॥ मी जातों, मकरालय लंघुनि,
देखावयास त्या सतिला;. । जैसा मयूरपक्षी सामोरा जाय मेघसंहतिला.' ॥ [काव्यसंग्रहग्रंथ-
माला, रामायणें भाग १–पृष्ठ ७५; मंत्ररामायण–किष्किंधाकांड–गीति १४२-१४३.] २. मेघम्.
३. शिवाचा बाण. ४. त्रयाणां पुराणां समाहारः त्रिपुरम् । समाहारद्विगुः । अंधकपुत्र जो
तारकासुर त्याचे तारकाक्षादि तीन मुलगे होते । त्यांनीं उग्र तपश्चर्या करून वर मिळविला
कीं, 'जर कोणी हजार वर्षेपर्यंत डोळ्यांचीं पातीं न लववितां तुमच्या 'अंतरीक्षगमनीं' तीन
पुरांचा नाश करण्यासाठीं शरसंधान करील, तेव्हां त्या तीन नगरांसह तुमचा नाश होईल ।
असा वर मिळाल्यावर त्यांपासून सर्वांना पीडा होऊं लागली. तेव्हां शिवानें शर सोडून तें
त्रिपुर तारकपुत्रांसह भस्म केलें. [शिवलीलामृत–अ० १३ ओव्या ८३-११३.] ५. धारा-
शब्दाचा अर्थ गतिविशेष असा होतो. 'अश्वानां तु गतिर्धारा विभिन्ना सा च पञ्चधा.' 'विक्रमो व-
ल्गितमुपकण्ठमुपजवो जवश्चेति पञ्चधारागतयस्तुरगशिक्षायामुक्ताः.' [श्रीवात्स्यायनप्रणीतं काम-
सूत्रम्–द्वितीय अधिकरण–सप्तम अध्याय–पृ० १५५.] वेगधारा (जवविशेषः) तया आपतिताः ।
द्रुः (शाखा) अस्त्यस्येति द्रुमः शाखी, वृक्षः । मारुति अतिप्रचंड वेगानें जात असतां फार सों-
साट्याचा वारा सुटला व त्यामुळें झाडें मोडून कांहीं दूरपर्यंत पानांप्रमाणें त्याच्यामागून उडत
होतीं । त्या झाडांच्या उडण्यावर कवीनें कल्पना केली कीं, तीं झाडें वाऱ्यामुळें मारुतीच्या मागें
उडून येत नव्हतीं तर जणूं काय फार दूरच्या प्रवासाला निघालेल्या आपल्या बंधूचें अनुगमन
करीत होतीं. 'ओदकान्तप्रियमनुव्रजेत्' असें शास्त्र आहे व अशाच प्रकारचा लोकव्यवहार
प्रचारांतही आहे. ६. सैनिकाः. ७. मारुतीचे भुजदंड पांच फणांच्या (किंवा तोंडांच्या)
सर्पाप्रमाणें दिसले. दृश्+कर्मणि लिट् आते प्र० । ज्यापासून वर्ण बाहेर पडतात तें आस्यम्.
पन्नं (वक्रं) गच्छति इति पन्नगः.

छायाब्धेः[1] प **य** सि व्यक्ता तदा माध्याह्निकी कपेः ।
दशयोजनविस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायता. ॥ ५

वस्त्रापहा **रा** त्सहसा देहा इव शरीरिणाम् ।
वेगाज्जलोत्सारणतो वि[2]वृता जलजंतवः. ॥ ६

याति येन **म** हाकायो वेगेन महता कपिः ।
तेन मार्गेण सहसा द्रोणी[3]कृत इवार्णवः. ॥ ७

दृष्ट्वा तमं **ज** नापुत्रं प्लवमानं द्रुतं तदा ।
ववृषुः पुष्पवर्षाणि देवगंधर्वदानवाः. ॥ ८

मैना[4]कं तो **य** राश्युक्तेर्विश्रामार्थं समुत्थितम् ।
विघ्नं मत्वोरसाधस्तं पातयामास **मा**रुतिः. ॥ ९

'त्रातः प्रभं **ज** नेनाहं पूज्यस्त्वं मे तदात्मजः, ।
मयि विश्रम्य गच्छे'ति **मै**नाकाद्रिरुवाच तम्, ॥ १०

स्पृष्ट्वां[5]जने **य** स्तं प्राह, 'कार्यकालो गिरे!ऽद्य मे, ।
प्रतिज्ञा च कृता सौम्य! न स्थातव्यमिहांतरा.' ॥ ११

उक्त्वेवमा **रा** त्त्वरया जगाम स महाबलः ।
मैनाकायाभयं प्रादात्तेन तुष्टः **श**चीपतिः. ॥ १२

---

१. आपो धीयंतेऽस्मिन्निति अब्धिः (अंभोधिः) तस्य । मध्यमह्नो मध्याह्नः । एकदेशिसमासः । तत्संबंधिनी माध्याह्निकी । मध्याह्नाचे वेळची । चाळीस कोस रुंद व १२० कोस लांब एवढी मोठी छाया पाण्यांत दिसली. २. जलांतील जंतु, अतिप्रचंड वेगामुळें पाणी दूर निघून जाऊन, कांहीं ठिकाणीं उघडे पडले. ३. समुद्राच्या ज्या भागावरून मारुति जात होता त्या ठिकाणच्या पाण्याच्या सपाटीला द्रोणी (हर्म्यादौ जलनिर्गमकाष्ठयंत्रं, 'पन्हळ' इति भाषायाम्) प्रमाणें आकार आला. तिलकटीकाकार अर्थ देतात तो असाः—'द्रोणी हर्म्यादौ जलनिर्गमकाष्ठयंत्रं तज्जलधारायुक्त इव कृतो द्रोणीकृतः । मेघेषु तदाघातेन तेभ्यो जलस्रवणादिति भावः । असा अर्थ करतेवेळीं द्रोणीकृतः=द्रोणीयुक्तः कृतः. यावेळीं एका कवितेचें स्मरण झालें ती खालीं दिली आहेः—'व्याख्यानमनेकविधं लिङ्गमबोधस्य धूम इव वह्नेः । स्पष्टं मार्गमजानन् विशत्यनेकान् पथो मुग्धम् ॥' रुचिपत्युपाध्यायकृत 'अनर्घराघव'नाटकटीका पहा. ४. मैनाक पर्वताचे पक्ष तोडण्यासाठीं इंद्र आला असतां त्याला वायूनें वर उडविलें व अशा रीतीनें त्याच्या वरील संकट वायूच्या साहाय्यानें टळलें, तो उपकार स्मरून मारुतीला विश्रांतिस्थान मिळावें या हेतूनें व समुद्राचे इच्छेवरूनही तो मैनाक समुद्रांतून वर आला. वा० रा० सुंदर० स० १ श्लो० ८५-९१।१०९-१२१. ५. आतिथ्यास्वीकाराचा दोष टाळण्यासाठीं हातानें मैनाकाच्या शिखराला स्पर्श केला.

ततः सुरा **म** रुत्सूनोः परीक्षार्थं महौजसः[1] ।
'विघ्नं कुरु त्वमि'त्यूचुः सुरसां[2] नागमातरम्. ॥ १३
रुद्धाध्वानं **श्री** मतः सा बिभ्रती राक्षसं[3] वपुः ।
उवाच, 'मे प्रदिष्टस्त्वं सुरैर्भक्ष्यः प्लवंगम! ॥ १४
धात्रा पुरा **रा** धनतः प्रसन्नेनैष मे वरः[4] ।
दत्तस्त्वां भक्षयिष्यामि प्रविशेदं ममाननम्.' ॥ १५
इत्युक्त्वा सा **म** हद्वक्त्रं व्यादाय[5] पुरतः स्थिता. ।
एवमुक्तः सुरसया प्रहृष्टवदनो[6]ऽब्रवीत्. ॥ १६
'भद्रे! **रामो जँ** गन्नाथः[7] प्रविष्टो दंडकावनम् ।
रावणेन हृता तस्य प्रिया **ज**नकनंदिनी. ॥ १७
तद्दर्शना **य** गच्छामि दूतोऽहं **राम**शासनात् ।
कर्तुमर्हसि[8] **राम**स्य साह्यं[9] विषयवासिनि[10]! ॥ १८
अथवा तां **रा** जपुत्रीं दृष्ट्वा **रा**मं च तं प्रभुम् ।
त्वद्वक्त्रमागमिष्यामि[11] सत्यं प्रतिशृणोमि[12] ते'. ॥ १९
इत्युक्ता का **म** रूपा सा मया[13] दृष्टा विधेर्वरात् ।

---

१. महत् ओजः (बलं) यस्य स तस्य । महाबलस्य. २. सुरसा ही नागमाता । ही देवांच्या आज्ञेनें मारुतीच्या परीक्षेकरितां समुद्रावरून मारुति उडत असतां आडवी आली । आणि मारुतीला म्हणाली, 'माझ्या मुखांत प्रवेश कर.' त्यानें उत्तर दिलें कीं, 'सीताशुद्धि करून आल्यावर मी तसें करीन.' हें तिला रुचलें नाहीं. तेव्हां तिनें आपलें मुख दहा योजनें पसरिलें हें पाहून तोही तिच्या दुप्पट मोठा झाला. याप्रमाणें चढाओढीनें तीं दोघेंही दहा दहा योजनें वाढत चाललीं. अखेरीस मारुति अंगुष्ठप्रमाण लहान होऊन, तिच्या मुखांत प्रवेश करून बाहेर आला. हें पाहून ती संतुष्ट झाली, व 'तुझा जय होईल, तूं रामकार्य साधशील,' असा आशीर्वाद देऊन स्वर्गीं निघून गेली. ३. रक्षसः इदं राक्षसम् । भक्ष्य शब्द एथें पुल्लिंग दिला आहे. ४. पुर आगतस्य वदनप्रवेशरूपः. पुढील अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० १ श्लो० १४३.] ५. तोंड पसरून. ६. 'दत्तभक्षणवराया अपि सकाशात् निस्तारोपायज्ञानजो हर्षः'. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० १ श्लो० १४५.] ७. 'जगन्नाथः' या पदावरून मारुतीनें ध्वनित केलें कीं, 'हे सुरसे! अर्थात् राम तुझाही नाथ आहे तेव्हां तूं विघ्न करूं नयेस'. ८. स० १ श्लो० १४५ पहा. ९. साह्यं=साहाय्यम् 'ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनु धावति' या उक्तीचें हें प्रस्तुतचें उदाहरण होय. मोरोपंताला मात्र असा प्रयोग करतां येत नाहीं. यास्तव 'साहाय्यं देशवासिनि' असा अन्य पाठ घ्यावा. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० १ श्लो० १४७.] १०. हे रामविषयवासिनि (तस्य जगन्नाथत्वात्) रामसाहाय्यं कर्तुमर्हसि. ११. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. १२. वचन देतों. १३. मया हनूमता.

'न कश्चिन्मुच्यते मत्त' इत्युवाचोग्रदर्शना. ॥ २०
स उवाचां **ज** नेयस्तां क्रुद्धो दि[1]ग्योजनाननाम्, ।
'कुरु त्वं तादृशं वक्त्रं येन मां विषहिष्यसि.' ॥ २१
इति व्यादा **य** वदनं स्थितामुक्त्वा स्वयं प्रभुः ।
[2]दशयोजनविस्तारो हनूमानभवत्तदा. ॥ २२
प्रचकार **ज** वेनास्यं सा च विंशतियोजनम्, ।
त्रिंशद्योजनविस्तारो हनूमान्बुद्धिमानभूत्. ॥ २३
ततः स व्या **य** तं चक्रे द्वि[3]गुणं वक्त्रमात्मनः ।
बभूव हनुमान्वीरः पंचाशद्योजनोच्छ्रितः. ॥ २४
पुनश्चका **रा** स्यमसौ षष्टियोजनविस्तृतम् ।
चक्रे स्वदेहं संख्यातः कपिः सप्ततियोजनम्. ॥ २५
चकार सा **म** हद्वक्त्रमशीत्या योजनैर्मितम् ।
बभूव सोऽनलप्रख्यो हरिर्नवतियोजनः. ॥ २६
तद्धर्मेण **श्री** रिव सा ववृधे सुरसा सुखम् ।
शतयोजनविस्तारं चकारातिभयंकरम्. ॥ २७
तदा समी **रा** त्मजनि[4]र्बभू[5]वांगुष्ठमात्रकः ।
वक्त्रे प्रविश्य निर्गत्य गगनस्थ उवाच ताम्. ॥ २८
'[6]दाक्षायणि! **म** यि क्रोधो मास्तु देवि! नमोऽस्तु ते, ।
यास्यामीह प्रविष्टोऽस्मि मुखं सत्यो वरस्तव.' ॥ २९
साब्रवी 'द्**जं** नासूनो! गच्छ सौम्य! यथासुखम् ।
सं[7]मानय च वैदेहीं राघवेण महात्मना.' ॥ ३०
वायोस्तन **य** उद्युक्तो जगामाथ पुनर्द्रुतम् ।
ब्रह्मदत्तवरात्तस्य छायां जग्राह सिं[8]हिका. ॥ ३१

---

१. दशयोजनायतवदनाम्. दहा दिशा आहेत म्हणून दिक्=दहा. २. 'विस्तार'शब्दाचा अर्थ 'विग्रह' किंवा 'देह' असा होतो. हें अर्थ वा० रामायणांत आहे. ३. चाळीस योजन. ४. आत्मनः जनिः (उत्पत्तिः) यस्य सः । आत्मजः । समीरस्य आत्मजनिः=मारुतिः. ५. अंगुष्ठः प्रमाणं अस्य इति अंगुष्ठमात्रकः । अंगौ (पाणौ) प्राधान्येन तिष्ठति इति अंगुष्ठः । अंगुशब्दो हस्तवाची. ६. सुरसा दक्षप्रजापतीपासून झाली म्हणून 'दाक्षायणि' हें संबोधन व त्याच कारणामुळें नमस्कार केला. ७. राघवेण. (त्वद्विज्ञापितवृत्तांतेन) समानय (संगमय). हें अर्थ वा० रामायणांत आहे. [स० १ श्लो० १६०.] ८. सिंहिका ही राहूची माता. हिला छायाग्रहणानें तद्वस्तुनिरोधशक्ति ब्रह्मदेवानें दिली होती.

सुग्रीवोक्तां **रा** क्षसीं तां बुद्ध्वा स ववृधे कपिः ।
वक्त्रं प्रसारयामास सा पा[1]तालांबरोपमम्. ॥ ३२

तस्या मुखे **म** हत्याशु संक्षिप्यो[2]त्मानमात्मवान् ।
निपपात सुरैर्दृष्टो [3]राहोरास्ये शशीव सः. ॥ ३३

छित्त्वा हृदं **ज** नासूनुस्तस्यास्तत्क्षणमंबरम् ।
जगाम **रा**मकार्यार्थी [4]मनःसंपातविक्रमः. ॥ ३४

संक्षिप्य का **य** वृद्धिं च प्रवेगं च महामतिः ।
समासाद्यांबुधेस्तीरं [5]लंबाद्रौ निपपात सः. ॥ ३५

लंबाद्रावं ज नायाः स स्थितः सूनुरनिश्वसन् ।
ददर्श गिरिवर्यस्य मूर्ध्नि **लं**कां वनैर्वृताम्. ॥ ३६

जगाम तां **य**[6] शस्वींद्रो **वि**[7]श्वकर्मविनिर्मिताम् ।
रम्यां वृतां कांचनेन प्राकारेण महापुरीम्. ॥ ३७

ओ[8]तुमात्रो **रा**[9] त्रिमुखे बभूवाद्भुतदर्शनः ।
ददर्श प्रविशंतं तमथ [10]लंकाधिदेवता ॥ ३८

पुरस्तात्सा **म** हानादा वा[11]युसूनोर[12]तिष्ठत. ।
पप्रच्छ, 'कस्त्वं ? केनासि कार्येणेह समागतः ?' ॥ ३९

तामुवाच **श्री** हनुमान्, 'का त्वं द्वारेऽवतिष्ठसे ? ।

---

१. पातालाकाशमध्यभागसदृशम्. २. वायोरिव स्वाधीन एव यद्गमनविषयो यत्नः सः. ३. ही उपमा वा० रामायणांत आहे. [स० १ श्लो० १८५.] ह्या उदाहरणांत लिंगविमर्श केला नाहीं तथापि हा क्षुद्र दोष आहे. 'विशेष्येण सहैकार्थं भवेद्यत्र विशेषणम् । तत्र लिंगादयः प्रायो विशेष्यस्था विशेषणे ॥' इत्यनुशासनस्येवोपमानोपमेययोरपि तस्यां लिंगसंख्याविभेदेऽप्युपमानोपमेयता ।' कुवलयानंदचंद्रिका—पृ० ५ पहा. ४. मनोवेगतुल्यवेगः. ५. लंबाख्यपर्वते. [स० १ श्लो० २००.] ६. यशस्विन्+इंद्रः=यशस्विप्रवरः । प्राकारेण=तटानें. ७. स० २ श्लो० २०-२२ पहा. ८. मांजराएवढें रूप घेऊन. ओतुः प्रमाणमस्येति ओतुमात्रः । ओतु+प्रमाणेऽर्थे मात्रच् प्र०. वा० रामायणांत 'वृषदंशकमात्र' (वृषान् मूषकान् दशतीति वृषदंशको मार्जारः तन्मात्रप्रमाणः) असें पद दिलें आहे. ९. रजनीमुखे, प्रदोषे. १०. लंका नांवाची लंकेची अधिष्ठात्री देवता. ११. 'अकर्मकात् च आत्मनेपदम् । अथवा 'निष्ठा स्थाने' असें 'कविकल्पद्रुमां'त दिलें आहे. त्यावरून 'उभयपदप्राप्तौ व्यवस्थेयं फलवत्यात्मनेपदम् अफलवति परस्मैपदमिति'. १२. स० ३ श्लो० २२-२६ पहा.

किमर्थं[1] चापि मां क्रोधान्निर्भर्त्सयसि दारुणे !?' ॥ ४०
वस्वोकसा[2] **रा** प्रतिमा साब्रवीत्त, 'महं कपे ! ।
लंकास्मि दशवक्त्रस्य नियोग[3]परिपालिका.' ॥ ४१
हनूमांस्ता **म** थोवाच, 'लंकां द्रक्ष्यामि निस्तुलाम्[4] ।
इत्यर्थमिह संप्राप्तः परं कौतूहलं[5] हि मे.' ॥ ४२
पुनर्वात[6] **ज** माहेयं पुरी रावणपालिता, ।
'मामनिर्जित्य न द्रष्टुं शक्यतें वानर ! त्वया.' ॥ ४३
तामांजने **यः** स्तुत्वाह, 'मैवं, मार्गं प्रयच्छ मे ।
दृष्ट्वा पुरीमिमां भद्रे!ऽहं गंतास्मि यथागतम्.' ॥ ४४
सैवमुक्ता **रा** वणस्य पुरी नादं भयंकरम् ।
कृत्वा तलेनानिलजं ताडयामास वेगिता[7]. ॥ ४५
स प्लवंग **म** वर्योऽपि धीमहस्तस्य[8] मुष्टिना ।
ताडयामास तां स्त्रीति नातिक्रुद्धो[9] विवेकवान्[10]. ॥ ४६
पपात ग **ज** राजेन स्पृष्टा रंभेव[11] सा पुरी, ।
कृपां चकार तेजस्वी मन्यमानः स्त्रियं च ताम्[12]. ॥ ४७
भृशोद्विग्ना **य**[13] शोराशिकपिं सा गद्गदाक्षरम् ।
उवाचागर्वितं वाक्यं परिभूता बलीयसा. ॥ ४८
'प्रसीद, वि **ज** यस्तेऽस्तु, मां त्रायस्व महाभुज ! ।
मह्यं स्वयंभुवा दत्तो वरः पूर्वं महाभुज[14] ! ॥ ४९
वानरस्त्वां **य** दा कश्चिद्विक्रमाद्वशमानयेत् ।

---

१. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे.[स०३ श्लो० २६.] २. वस्वोकसारा=कुबेरपुरी=अलका । तत्सदृशी । अलकेसारखी असलेली जी लंका तिची अधिष्ठात्री देवता. ३. आज्ञाप्रतीक्षा । आज्ञा पाळणारी. ४. नास्ति तुला यस्याः सा ताम्. ५. सर्ग ३ श्लो० ३३ पहा. ६. पुनः वातजम् आह इयम्. ७. वेग+इतच्+आ=संजातवेगा. हा श्लोक बहुधा असाच मूळांत आहे. [स० ३ श्लोक ३८.] ८. 'स्त्री न हंतव्या' अशी शास्त्रमर्यादा असल्यामुळें फार न रागावतां डाव्या हाताच्या मुठीनें ठोसा दिला. ९. हें सुप्समासाचें उदाहरण. 'अनतिक्रुद्धः' असें पाहिजे. १०. मेधावी, कालोचितविचारज्ञः. ११. कदली इव. १२. स० ३ श्लो० ४२ यांत हें अर्ध आहे. १३. 'यशोराशि कपिं' असा पाठ कल्पिला तर अर्थ चांगला होतो. कारण मूळांत आहे तसाच पाठ घेतला तर 'यशोराशि' हें पद गौण होतें. १४. 'महाभुज'शब्दाची द्विरुक्ति दोन कारणांमुळें झाली—मुष्टिमोदकामुळें आतां लंकादेवीला मारुतीच्या बलाचा चांगला प्रत्यय येऊन चुकला, दुसरें ती मारुतीचें प्रसादन करीत आहे. 'प्रसादने संभ्रमे च द्विस्त्रिरुक्तं न दुष्यति.'

[1]तदा त्वया हि विज्ञेयं रक्षसां भयमागतम्. ॥ ९०
स कीशवी **रा** द्य प्राप्तः समयस्तव दर्शनात् ।
स्वयंभूविहितः सत्यो न तस्यास्ति व्यतिक्रमः. ॥ ९१
राक्षसाना **म** यं सौम्य! वि[2]नाशः समुपागतः ।
[3]**सी**तानिमित्तं राज्ञश्च **रा**वणस्य दुरात्मनः. ॥ ९२
तत्त्वं पुरीं **श्री** संपन्नां प्रविश्य कपिसत्तम! ।
वि[4]धत्स्व सर्वकार्याणि यानि यानीह वांच्छसि. ॥ ९३
रामस्य दा **रा** न्पुर्यां त्वमन्वेषय यथासुखम्.' ।
[5]इत्युक्तो द्वारतः कीशः प्राकारमवपुप्लुवे. ॥ ९४
द्विषतां वा **म** मंघ्रि[6] स मूर्ध्नि चक्रे महामतिः ।
प्रविश्य रात्रौ तां **लं**कां ददर्श भवनान्यथ. ॥ ९५
द्रष्टुं देवीं **ज** नकजां **रा**मस्य दयितां पुरि ।
भवनाद्भवनं गच्छन्ददर्श च मरुत्सुतः. ॥ ९६
स **आं**जने **य** स्तस्यां तान्विवेश महतो [7]गृहान् ।
रावणभ्रातृतनयप्रधानानां महाजवः. ॥ ९७
त[8]त्साचिव्यं **रा** त्रिनाथश्चक्रे **लं**कां प्रकाशयन् ।

---

१. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे, व पुढील दोन श्लोकांचीं उत्तरार्धेंही आहेत. [स० ३ श्लो० ४६-४९.] २. भगवद्दत्तवरस्य रावणस्य स्वकृताधिक्षेपक्षुभितनंदिकेश्वरशापात्तु सद्यः प्राप्तो विनाशः । रावणाला भगवंताचें जरी वरदान होतें, तरी त्यानें नंदिकेश्वराचा अपराध केला म्हणून क्षुब्ध होऊन त्यानें रावणाला 'तुझा विनाश होईल' असा शाप दिला. तो शाप ब्रह्मदेवाच्या वरदानामुळें वानरकृत लंकादेवीच्या परिभवापर्यंत प्रतिबद्ध होता—अशी कथा आहे. ३. सीताहेतोः. 'विवक्षावशात् कारकाणि.' ४. अनुतिष्ठ. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ३ श्लो० ५०.] ५. 'इत्युक्तो द्वारतः' याबद्दल 'इत्युक्तोऽद्वारतः' असा पाठ कल्पिला तर तो वा० रामायणांतील पाठाशीं जुळतो. अद्वारतः=अ+द्वार+तृतीयार्थें तसिल्=अद्वारेण। 'अद्वारेण प्रविशेच्छत्रुविनाशाय' इति नीतिस्मृतेः । अद्वारेण प्रवेशेऽपि सव्यं पादं प्रथमतश्चक्रे. 'उक्तं च "प्रयाणकाले स्वगृहप्रवेशे विवाहकालेऽपि च दक्षिणांघ्रिम् । कृत्वाग्रतः शत्रुपुरप्रवेशे वामं निदध्याच्चरणं नृपालयम् ॥' [स० ४ श्लो० ३ टीका.] शत्रुगृहीं राजमार्गानें न जातां आडमार्गानें जावें अशी राजनीति आहे. मोरोपंतकृत सभापर्वांत असेंच वर्णन आहे. 'शौरि म्हणेः—'रिपुसदनीं अद्वारें शिरति बुध अगा! राया! । द्वारेंचि सुहृत्सदनीं, आलों तैसेंचि कीं अगारा या. ॥' [काव्यसंग्रहग्रंथमाला—मोरोपंत—सभापर्व—अ० १ गी० ९८ पृ० ११.] ६. मारुतीनें लंकेंत शिरतांना डावा पाय प्रथम लंकाभूमीवर ठेवला नाहीं तर शत्रूंच्या शिरावरच जणूं काय ठेवला. ७. 'गृहाः पुंसि च भूम्न्येव निकाय्यनिलयालयाः' इत्यमरः. ८. साहाय्यम् । रात्रिनाथः=रजनीनायकः, चंद्रः.

[1]पुष्पकं रावणस्यांतःपुरं सर्वं ददर्श सः. ॥ ५८
सुखसुप्तेऽ **म** [2]रारातौ ताः स्त्रियो विविधप्रभाः ।
ज्वलंतः कांचना दीपाः पश्यंतो[3]ऽनिमिषा इव. ॥ ५९
ता विप्ररा **ज** र्षिसुता दैत्यगंधर्वयोषितः ।
रक्षसां चाभवन्कन्यास्तस्य [4]कामवशंगताः. ॥ ६०
प्रियास्ताः प्रि[5] **य** मासा नो तत्र काश्चिद्बलाद्धृताः ।
नान्यकामा नान्यपूर्वा [6]वरार्हां **जा**नकीं विना. ॥ ६१
[7]पलाशरा **ज** स्य यथा संति भार्या इमा इह ।
सीता यदीदृशी [8]भद्रमेवास्येत्यब्रवीत्कपिः. ॥ ६२
भूयोऽचिंत **य** देवं सा [9]विशिष्टा गुणतो ध्रुवम् ।
अतोऽयमस्यां कृतवान्कष्टं दुष्टो निशाचरः. ॥ ६३
प्राप्य सुप्तं **रा** क्षसेंद्रं परमोद्विग्नमानसः ।
तस्मादतित्रस्त इव सो[10]ऽपासर्पन्**म**रुत्सुतः. ॥ ६४
स्थानांतर **म** थासाद्य **रा**वणं प्रेक्षते स्म सः ।
ददर्श रूपसंपन्नामथ **मं**दोदरीं [11]कपिः. ॥ ६५
मत्वा प्रियां **श्री** **रा**मस्य तां स्त्रियं [12]रूपसंपदा ।
[13]हर्षेण महता युक्तो ननंद हरियूथपः. ॥ ६६

---

१. 'पुष्पक' हें कुबेराच्या विमानाचें नांव. तें दशाननानें आपला वैमात्रेय (सावत्र भाऊ) जो कुबेर त्याजपासून हिसकावून घेतलें होतें. वंशवृक्ष असा आहे:—

देववर्णिनी=पौलस्त्य=कैकसी.
| |
कुबेर दशानन.

२. न राति सुखमित्यरातिः शत्रुः. ३. जणू काय ते दिवे डोळ्यांचीं पातीं न लववितां त्या स्त्रियांकडे पहात होते. ४. स० ९ श्लो० ६८-७० पहा. ५. प्रियम्=सकलैश्वर्यगुणयुक्तम् रावणम् । त्या स्त्रियांनीं रावणाच्या ऐश्वर्याला व गुणांला भुलून त्याला आपखुषीनें वरला, तत्र=त्या लंकेंत श्रेष्ठ रामाला योग्य अशा जानकीशिवाय दुसरी कोणतीही स्त्री बलात्कार वगैरे करून आणिली नव्हती. ६. श्रेष्ठरामार्हाम्. ७. पलं=मांसं अश्नाति इति पलाशः, तेषां राजा तस्य राक्षसराजस्य. ८. 'यथा तद्भुक्ताः संति सीता अपि ईदृशी (एतदंतर्गतैतद्भुक्ता च) यदि स्यात् तदा अस्य रावणस्य भद्रमेव भवति । रावणभुक्तेति मया निवेदिते सति सीतायां मृतायामिव राघवस्योपेक्षणात् रावणवधयत्नाप्रसक्तेरिति भावः' इति तिलके. [स० ९ श्लो० ७३ टीका.] ९. पातिव्रत्यादिगुणैर्विशिष्टा. १०. सः अपासर्पत्. ११. स० १० श्लो० ५२-५५ पहा. १२. 'रूपसंपदा' ही उपलक्षणे तृतीया. रूपसंपदा उपलक्षिताम् । रूपसंपन्नाम्. १३. मुखविकासादिहर्षेण.

स तां[1]मसा **रा** माश्वेव त्यक्त्वा बुद्धिं[2] समुत्थिताम् ।
चकार चिंतामपरां हनूमानतिबुद्धिमान्. ॥ ६७
'राघवस्य **म** हिष्येवमुपस्थातुं[3] परं जनम् ।
स्वस्तुं भोक्तुमलंकर्तुं नार्हत्येव कथंचन. ॥ ६८
न त्रिष्वपि **ज** गत्स्वन्यः कश्चिद्रामसमः पुमान् ।
अन्येयमि'ति निश्चित्य चचारोन्यत्र[4] **मा**रुतिः. ॥ ६९
योषितामा **य** ताक्षीणां सहस्राणि ददर्श सः ।
न तां नतांगीं लावण्य[5]शीलभारेण **जा**नकीम्. ॥ ७०
खिन्नचित्तो **रा** वणस्य तस्मादंतःपुराद्बहिः ।
निर्गत्य चिंतामकरोद्दीनो **जा**नक्यदर्शनात्. ॥ ७१
'इदं खलु **म** मात्यर्थं धर्मलोपं करिष्यति[6] ।
यत्प्रसुप्तपरस्त्रीणामद्य जातं विलोकनम्.' ॥ ७२
इत्येवमं **ज** नासूनुर्धर्मसाध्वस[7]शंकितः ।
निःसृत्य पानभूमेः स चिंतयामास **मा**रुतिः. ॥ ७३
'सीता न ध्रि[8] **य** ते नूनं यन्न दृष्टा विचिन्वता ।
रावणेन हता बाला शीलरक्षणतत्परा. ॥ ७४
अदृष्ट्वा तां **ज** नकजां किं प्रवक्ष्यामि तान्कपीन् ।
किं वा वक्ष्यति मां वृद्धो **जां**बवा**नं**गदश्च सः. ॥ ७५
कृत्वा निश्च **य** मद्याहं योग्यः प्रायोपवेशने ।
भूयोऽथवा विचेष्यामि न यत्र विचयः कृतः. ॥ ७६
नास्ति **सीता** **रा** जकन्या **लं**कायामिति सर्वथा ।
रामस्य प्रियभार्यस्य न निवेदयितुं क्षमम्. ॥ ७७
निवेदने **म** हान्दोषस्तथा स्यादनिवेदने ।
कथं नु खलु कर्तव्यं विषमं प्रतिभाति मे. ॥ ७८
गत्वा यदि **श्री** **का**कुत्स्थं वक्ष्यामि परुषं[10] वचः ।

---

१. ताम् असाराम् आशु एव. २. ही सीता आहे अशा बुद्धीला सोडून. [स० ११ श्लो० १.] ३. अंगीकर्तुम्. ४. पानभूमौ. (स० ११ श्लो० ३.) ५. लावण्यशीलभारेण नतांगीम् । नतांगी=संनतगात्री. ६. हें अर्ध मूळांत आहे. [स० ११ श्लो० ३८.] ७. मारुतीनें त्या स्त्रियांकडे शुद्ध मनानें पाहिलें । यास्तव धर्मलोप झाला नाहीं । 'मनो हि हेतुः सर्वेषां इंद्रियाणां प्रवर्तने'. ८. प्राणैः न ध्रियते=जिवंत नाहीं. ९. स० १२ श्लो० ६-१२ पहा. १०. कर्णकठोरम्, दारुणम् , भयंकरम्.

सीता मया न दृष्टेति ततस्त्यक्ष्यति जीवितम्. ॥ ७९
लोकानसा **रा** नखिलान्विना रामेण मन्यते ।
[१]भृशानुरक्तः सौमित्रिस्तत्क्षणान्न भविष्यति. ॥ ८०
स [२]प्लवंग **म** राजोऽपि प्राणांस्त्यक्ष्यत्यसंशयम् ।
रुमांगदश्च तारा च ताश्च रामस्य मातरः. ॥ ८१
रामं सानु **ज** [३]मात्मेष्टं परं श्रुत्वा [४]तथागतम् ।
भरतस्तमनुभ्राता शत्रुघ्नो न [५]भविष्यति. ॥ ८२
वानराः क्ष **य** मेष्यंति सुग्रीवे राज्ञि [६]संस्थिते ।
इक्ष्वाकुकुलनाशश्च नाशश्चैव वनौकसाम्. ॥ ८३
[७]मयीहस्थे **रा** घवौ ता[८]वाशया खलु सर्वथा ।
प्राणान्ध्रुवं धरिष्येते वानराश्च तरस्विनः. ॥ ८४
[९]चितिं कृत्वा **म** हांतं वा प्रवेक्ष्या[१०]म्यरणीसुतम् ।
नेतः प्रतिगमिष्यामि तामदृष्ट्वा[११]सितेक्षणाम्.' ॥ ८५
स [१२]कीशकुं **ज** रो भूयश्चिंतयामास बुद्धिमान्, ।
'विनाशे बहवो दोषा जीवन्प्राप्नोति भद्रकम्. ॥ ८६
यावत्ताम **य** ताक्षीं नो पश्यामि [१३]प्रभुकामिनीम् ।
तावदेतां पुरीं लंकां विचिनोमि पुनः पुनः ॥ ८७
इमामद्य **ज** वेनाहम[१४]शोकवनिकामपि ।
गुर्वीमधिगमिष्यामि नहीयं विचिता मया. ॥ ८८
कृत्वा निश्च **य** मेवं स श्रीरामाय महात्मने ।
लक्ष्मणायाथ सीतायै सुग्रीवायोग्रतेजसे ॥ ८९

---

१. सर्ग १३ श्लो० २१-२९ पहा. २. सुग्रीव. ३. आत्मनः प्रियम्. ४. 'प्रियानाशे कृत्स्नं जगदिदमरण्यं हि भवति' याप्रमाणें रामाची स्थिति होऊन प्राण सोडला असतां. तम् अनु=भरतानंतर. ५. न जीविष्यति. ६. मृते. ७. मी येथून न गेलों तर. ८. सीतावृत्तांतश्रवणप्रत्याशया. [स० १३ श्लो० ३७ टीका.] ९. 'चितिं कृत्वा प्रवेक्ष्यामि समिद्धमरणीसुतम्' हा वा० रामायणांतील पाठ चांगला आहे. मोरोपंताच्या पाठांतील 'महांतं वा' या पदांचा अर्थ कसा तरी वांकडातिकडा जुळवावा लागतो. १०. अरणीसुतम्=दोन अग्निमंथनकाष्ठांच्या घर्षणानें उत्पन्न झालेला अग्नि त्यांत. ऋच्छति प्रापयत्यग्निम् इति सा अरणी. ११. असिते (आरक्ते) अक्षिणी यस्याः सा. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० १३ श्लो० ३९.] नेतः=न इतः. १२. कपिश्रेष्ठ. उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे. १३. प्रभुप्रियाम्. १४. अशोकवृक्षप्रधानं महत् वनम्=अशोकवनिका । उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे. [स० १३ श्लो० ५३.]

नत्वा समी[1] **रा** त्मभवो रु[2]द्रादिभ्यः कृतांजलिः ।
उदतिष्ठज्जगामायमशोकवनिकां प्रति. ॥ ९०

अनेकद्रु **म** संपन्नामशोकवनिकां गतः ।
कांचनीं शिं[3]शपां रम्यां महतीमारुरोह सः. ॥ ९१

समारुह्य **श्री** मतीं तां शिंशपां पर्णसंवृताम् ।
अशोकवनिकाशोभामपश्यत्परमां कपिः ॥ ९२

तत्राविदू[4] **रा** त्प्रासादं सहस्रस्तंभमद्भुतम् ।
ददर्श तस्य निकटे वृक्षमूले प्रभोः प्रियाम्. ॥ ९३

तां वाससा **म**[5] लवता संवीतां रा[6]क्षसीवृताम् ।
उपवासकृशां दीनां श्वसतीं च पुनः पुनः ॥ ९४

विलोक्य रा **ज** महिषी **सी**तेयमिति बु[7]द्धिमान् ।
तर्कयामास **रा**मेण कथितैर्भव्यलक्षणैः. ॥ ९५

यू[8]थभ्रष्टा **य** थारण्ये श्व[9]भिः परिवृता मृगी ।
तथा तां राक्षसीरुद्धां दृष्ट्वाभूद्दुःखितः कपिः. ॥ ९६

'इयं **सी**ता **रा** घवस्य महिषी परमप्रिया ।
प्र[10]नष्टापि सती यस्य मनसो न प्रणश्यति ॥ ९७

अस्या देव्या **म** नस्तस्मिंस्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम् ।
तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीवति.' ॥ ९८

इत्याह सोऽ**ज** नासूनुर्हृष्टः **सी**तां विलोक्य ताम् ।
ज[11]गाम मनसा **रा**मं प्रशशंस च तं प्रभुम्. ॥ ९९

घोराः का[12]ला **य** समहाशूलमुद्गरधारिणीः ।
ददर्श राक्षसीस्तत्र सदा [13]मांससुराप्रियाः ॥ १००

---

१. वातात्मजः । समीरात्मजनिः. २. रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यः । चंद्राग्निमरुद्गणेभ्यः. [स० १३ श्लो० ५७.] ३. पिंवळ्या रंगाचा एका जातीचा वृक्ष. शिंशपा=सिताफली. [स० १४ श्लो० ४१.] ४. अविदूरात्=अदूरे=समीपे. ५. मलिनेन. ६. सर्ग १५ श्लो० १८-२० पहा. ७. निश्चयात्मकवृत्तिमता अंतःकरणेन युक्तः. ८. कळपांतून फुटलेली. 'श्वभिः' हें 'श्वन्'शब्दाचें तृतीयेचें रूप । दुःखं संजातमस्येति दुःखितः. ९. सर्ग १५ श्लो० २४ पहा. १०. 'न नशेः षांतस्य' या नियमानें 'न'च्या ठिकाणीं 'ण' झाला नाहीं. कारण येथें 'श'च्या ठिकाणीं 'ष' झाला. ११. सस्मार. (स० १६ श्लो० ६.) १२. एका जातीचें कठीण लोखंड, पोलाद. १३. प्रियमांससुराः अथवा मांससुराप्रियाः । 'वा प्रियस्य' इति वार्तिकात् प्रियशब्दस्य परनिपातः.

[1]दशास्यो र **ज** नीशेषे कामार्तः स्त्रीशतावृतः ।
तत्राजगाम सहसा [2]वैदेहिगतमानसः. ॥ १०१
उग्रतेजा **य** द्यपि स प्रभंजनसुतस्तदा ।
शाखांतरेऽभवद्गूढो निर्धूतस्तस्य तेजसा. ॥ १०२
समागते **रा** क्षसेंद्रे दीपिकाभिः प्रकाशिते ।
प्रावेपत वरारोहा प्रवाते कदलीव सा. ॥ १०३
ऊरुभ्यां [3]क्षा **म** मुदरं बाहुभ्यां च पयोधरौ ।
संप्रच्छाद्योपविष्टा सा रुदती शीलसादरा. ॥ १०४
[4]संदिदृक्षुः **श्री** मतीं तामुपासर्पत्स **रा**वणः ।
ददर्श दीनामासीनां[5] धरण्यां [6]संशितव्रताम्. ॥ १०५
[7]शुद्धप्रचा **रा** मत्यार्ता[8]मुवाच **द**शकंधरः, ।
'मां दृष्ट्वा देवि! कस्मात्त्वमप्रसन्ना भयाकुला? ॥ १०६
त्वां देवीं का **म** ये **सी**ते! बहु मन्यस्व मां प्रिये! ।
[9]रक्षोधर्मः [10]परस्त्रीणां हरणं गमनं खलु. ॥ १०७
तथाप्यं बु **ज** पत्राक्षि! त्वां न [11]स्प्रक्ष्याम्यहं बलात् ।
मयि विश्वसिहि प्राज्ञे! मैवं भूः शोकलालसा. ॥ १०८
पानानि श **य** नानि त्वं दिव्यान्याभरणानि च ।
अंबराणि महार्हाणि लभस्व [12]मदिरेक्षणे! ॥ १०९

---

१. दश+आस्य(:)=दशाननः. २. 'वैदेहिगतमानसः' या समस्तपदांतील 'वैदेहि' असा ऱ्हस्व इकारान्त शब्द व्याकरणदृष्ट्या अशुद्ध दिसतो । त्या ठिकाणीं 'वैदेही' असा दीर्घ ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द पाहिजे । मोरोपंताच्या रामायणांतील अनुष्टुभ्वृत्ताचें लक्षण खालीं दिलेल्या लक्षणाशीं जुळत नाही हेंही लक्ष्यांत ठेवलें पाहिजे । 'श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पंचमम् । द्विचतुःपादयोर्ऱ्हस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥' 'वैदेहीं गतं मानसं यस्य सः.' ३. कृशम्. शीलसादरा=पातिव्रत्यरूपे शीले सादरा । शीलरक्षणतत्परा. ४. सम्+दृश्+सन्+उः=सम्यक् द्रष्टुमिच्छुः. ५. आस्+शानच्. ('आ'चे ठिकाणीं ई होते. 'ईदासः' सि० कौ० पृ० ३११)+आ. ६. तीक्ष्ण किंवा फार कठीन व्रत जिचें आहे अशीला. ७. विमलाचाराम्. कं (शिरः) धारयति या सा कंधरा ग्रीवा. ८. सर्ग २० पहा. यांत रावणाचें भाषण आहे. ९. रक्षसाम् धर्मः. १०.'कर्तृकर्मणोः कृति' इति नियमात् कर्मणि षष्ठी. ११. रावण बलात्कारानें वश करूं शकत नव्हता याचें खरें कारण नलकूबराचा उग्र शाप हें होय. परंतु येथें लटकेंच सांगून वश करूं पहात आहे. १२. मदिरायुक्ते (दृष्टिविशेषयुक्ते) ईक्षणे यस्यास्तत्संबुद्धिः । 'आघूर्णमानमध्या या क्षामा चाञ्चितलोचना । दृष्टिर्विकसितापाङ्गा मदिरा तरुणे मदे ।' इति हरविजयटीकायां अलकराजानकः. [मागें पृ० १३३

स्त्रीरत्नं त्वं रा वणं मां मैवं भूः प्राप्य मैथिलि! ।
यौवनं मास्तु [1]ते मोघं कुरु गात्रेषु भूषणम्. ॥ ११०

यद्यत्तव **म** नोज्ञांगि! गात्रं पश्यामि शोभने! ।
तस्मिंस्तस्मिन्[2]पृथुश्रोणि! चक्षुर्मम निबध्यते. ॥ १११

भव मे [3]कं **ज** नेत्रे! त्वं भार्या [4]मोहं विसर्जय ।
बह्वीनामुत्तमस्त्रीणां ममाग्रमहिषी भव. ॥ ११२

त्रिलोकेभ्यो **य** त्नवता यानि रत्नानि भामिनि! ।
हृतानि तानि सर्वाणि राज्यं चेदं ददामि ते ॥ ११३

तव पित्रे **ज** नकजे! [5]तव हेतोर्विलासिनि! ।
प्रदास्यामि विजित्याहं सर्वामपि वसुंधराम्. ॥ ११४

असकृत्सं **य** ति मया भग्ना मग्ना भयार्णवे ।
अशक्ताः पुरतः स्थातुं मम सर्वे सुरासुराः. ॥ ११५

गतश्रिया **रा** जपुत्रि! तेन त्वं किं करिष्यसि? ।
द्रष्टुमप्यसमर्थस्त्वां शंके जीवति वा न वा! ॥ ११६

सीते! [6]लल **म** यि त्वं ते [7]ललंतु त्वयि बांधवाः ।
न स **रा**मो मया तुल्यस्तेजसा [8]तपसापि वा.' ॥ ११७

वाक्यं तस्य **श्री** मती सा श्रुत्वा रौद्रस्य रक्षसः ।
[9]तृणमंतरतः कृत्वा प्रत्युवाच महासती. ॥ ११८

टीप २ पहा; काव्यमाला—द्वितीय गुच्छक पृ० ७६ टीप १ पहा.] मदिरलोचना=मदकरवीक्षणा. [सर्ग १८ श्लो० ३५ टीका पहा.]

१. 'ते मोघं' असाच पाठ पाहिजे. 'तेऽमोघं' हा असंबद्ध पाठ आहे. तुझें तारुण्य व्यर्थ न जावो. २. हे नितंबिनि. ३. कमललोचने । अंबुजपत्राक्षि । उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे. ४. मी याला वश व्हावयाची नाहीं अशी बुद्धि टाक. ५. तुझ्या प्रीत्यर्थ. ६. ईप्सावती भव. [स०२० श्लो०२४ टीका पहा.] ७. प्राप्तसमस्तेप्सिताः भवंतु. ८. या रावणाच्या भाषणाचा जसा येथें विस्तार केला तसा प्राकृत मंत्ररामायणांत केला नाहीं. तेथें हें प्रकरण एका आर्येत आटपून घेतलें आहे. [काव्यसंग्रहग्रंथमाला—मोरोपंत—रामायणें भाग १ पृ० ७८ आर्या ३६.] ९. हें अर्ध बहुतेक असेंच वा० रामायणांत आहे । 'परपुरुषस्य साक्षात् संभाषणानर्हत्वात् भूम्यां किंचिदंतर्धाय मूत्रादिविसर्जनवत् तृणांतरेण तस्य मुखे प्रत्युत्तरदानम् । एतेन तृणीकृतप्राणतया तृणतुल्यतया रावणस्य ग्रहणाच्च निर्भयप्रत्युत्तरदानमिति बोध्यम्' इति तिलके. [स० २१ श्लो० ३ टीका.]

'मत्तः[1] प्रवी **रा** धिपतेः कलत्रात्सत्कुलोद्भवात् ।
निर्वर्तय[2] स्वदारेषु प्रीयतां ते मनः सदा[3]. ॥ ११९
अकार्यं न **म** या कार्यमेकपत्न्या[4] विगर्हितम् ।
न मां प्रार्थयितुं योग्यस्त्वं सिद्धिमिव[5] पापकृत्. ॥ १२०
इत्युक्त्वा सा **ज** नकजा राक्षसं **राव**णं खलम् ।
स्मृत्वा **रा**मं परावृत्य स्थित्वा भूय उवाच तम्. ॥ १२१
'निशाचर! **य** था भार्यास्तवान्येषां तथा ध्रुवम्, ।
श्रेयस्कामेन[6] तु सदा परिहार्याः परस्त्रियः. ॥ १२२
नात्र संतो[7] **रा** त्रिचर! संतो[8] वा नानुवर्तसे ।
रक्षसां त्वमभावाय न गृह्णासि सतां वचः. ॥ १२३
क्षपाचर! **म** नुष्येंद्रप्रिया लोभयितुं त्वया ।
नाहं शक्या, न खद्योतप्राप्या जातु[9] रवेः प्रभा. ॥ १२४
उपधाय[10] **ज** नेंद्रस्य तस्य तं सत्कृतं भुजम् ।
कथं नामोपधास्यामि भुजमन्यस्य कस्यचित्? ॥ १२५
मां समान **य** **रा**मेण साधु **राव**ण! दुःखिताम् ।
रामः सखा त्वया कार्यो वधं घोरमनिच्छता. ॥ १२६
धर्मज्ञोऽसौ **ज** गत्ख्यातः शरणागतवत्सलः[11] ।
तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि[12]. ॥ १२७
मां चास्मै प्र **य** तो भूत्वा निर्यातयितुमर्हसि[13] ।
अन्यथा त्वं हि कुर्वाणः परां प्राप्स्यसि चापदम्. ॥ १२८
शराः सुघो **रा** नामांका[14] **राम**लक्ष्मणयोः क्षणात् ।
'**लं**कां शून्यां करिष्यंति ज्वलितास्या इवोरगाः. ॥ १२९

---

१. मजपासून. २. हा पाठ चांगला नाहीं. कारण 'मनः'शब्दाची प्रथमा व द्वितीया एकाच काळीं करावी लागते । 'निवर्तस्व, स्वदारेषु' असा पाठ घेतला तर सर्व ठीक होईल. ३. प्राकृत मंत्ररामायण–सुंदरकांड–गीति ३८-४४ पहा. (काव्यसंग्रहग्रंथमाला–रामायणें–भाग १ पृ० ७८-७९ पहा.) ४. एकः पतिर्यस्याः सा । तया. ५. मनांतील हेतु पूर्ण करणारी एक प्राप्त झालेली शक्ति किंवा ऐश्वर्य. ६. आपल्या बऱ्याची ज्याला इच्छा आहे असा. ७. सज्जनाः. ८. सज्जनान्. ९. कदाचिदपि. १०. उपधानीकृत्य । उशीप्रमाणें त्या बाहूचा उपयोग करून. ११. शरणमागतास्तेषु वत्सलः. १२. सर्ग २१ लोक २१ पहा. १३. प्रत्यर्पयितुम्. १४. नामचिन्हांनीं युक्त असलेले.

राक्षसाध **म**! चौर्येण शून्यस्थाहं[1] त्वया हृता ।
तयोस्त्यक्त्वाश्रमं दूरं गतयोर्नरसिंहयो:[2]. ॥ १३०

उपाघ्राय **श्री** मतोर्न त्वया गंधलवं[3] तयो: ।
शक्यं संदर्शने स्थातुं शुना शार्दूलयोरिव. ॥ १३१

असंशयं **रा**[4] जराजगिरिं[5] वांबुपते: सभाम्[6] ।
गतोऽपि त्वं **दा**शरथेरागस्कृन्न[7] भविष्यसि.' ॥ १३२

तत्**सी**ताया **म** हच्छ्रुत्वा परुषं वाक्यमीदृशम् ।
उवाच भूयस्तां राजा रक्षसां **द**शकंधर:. ॥ १३३

'लोके स्त्रीणां **ज** न: सर्व इष्ट: सांत्वयिता[8] खलु ।
त्वया तु परिभूतोऽहमसकृत्सांत्वयन्नपि. ॥ १३४

त्वयि तु न्या **य** त: प्राप्तं मम क्रोधं सुदारुणम् ।
सीते! त्वद्विषय:[9] कामो निरुणद्धि हृदुत्थित:[10]. ॥ १३५

वाम:[11] कामो **रा** जकन्ये! यस्मिन्नेव निबध्यते ।
जने तस्मिन्ननुक्रोश:[12] स्नेहश्च खलु जायते[13]. ॥ १३६

रक्षितव्यौ **म** या मासौ द्वौ पुरा [14]योऽवधि: कृत: ।
तत: शयनमारोह मम त्वं वरवर्णिनि! ॥ १३७

आभ्यामूर्ध्वं **ज** नकजे! भर्तारं मामनिच्छतीम् ।
त्वां मम प्रातराशाय[15] सूदाश्छेत्स्यंति[16] खंडश:.' ॥ १३८

तां सीतां द **य** या देवगंधर्वतनयास्तदा[17] ।
नेत्रैराश्वासयामासुस्तर्जितां तेन रक्षसा. ॥ १३९

आश्वासिता **ज** नकजा देवीभिरथ तं पुन: ।

---

१. विजनस्था. २. 'षष्ठी चानादरे' या नियमानें (७०२–२१३।३८) भावलक्षणार्थी षष्ठी झाली. हीच Genitive Absolute Case होय. ३. गंधलेश । 'शुना' ही 'श्वन्'शब्दाची तृतीया. ४. सर्ग २१ श्लोक ३१ पहा. ५. राजराज+गिरिम्=कुबेर+गिरिम्=कैलासम्. ६. वरुणालयम्. ७. आगस् (अपराधं) करोतीति । जीवंत राहणार नाहींस म्हणजे विनाश पावशील. ८. सांत्वन करणारा पुरुष स्त्रियांचा आवडता होतो. [सर्ग २२ श्लो० २-१२.] ९. त्वं विषयो यस्य स:. १०. हृदि उत्थित:. ११. क्रूर:. १२. दया. १३. हा श्लोक मूळांत आहे. [स० २२ श्लो० ४.] १४. अरण्यकांडांत बारा महिन्यांच्या केलेल्या मर्यादेपैकीं दोन महिने वाट पाहण्याचे राहिले होते. १५. न्याहारीसाठीं । 'प्रातराश'=breakfast. प्रात:कालिकं भोजनम्. १६. सैंपाकी. १७. देवानां गंधर्वाणां च (तनया: पुत्र्य:).

उवाच, 'क्क गतो **रा**मात्प्रभोरधम! मोक्ष्यसे ॥ १४०

वने द्वसो **य** था सिंहस्तथा **रा**मो महामहाः[1] ।

त्वं नीच! शशवच्छ्रेष्ठं क्षिपन्निह[2] न लज्जसे ॥ १४१

पापाविचा[3] **रा** धम! ते न नेत्रे गलिते कथम्? ।

एवं व्याहरतः[4] साध्वीं कथं जिह्वा[5] न शीर्यति? ॥ १४२

भस्म त्वां पा **म** राद्याहं **रा**मासंदेशतस्तथा ।

तपसः पालनाच्चापि न करोम्यात्मतेजसा[6]. ॥ १४३

शूरो[7] भ्राता **श्री**[8] दनाम्नो बलैः समुदितो वरैः ।

त्वया **रा**ममपोह्यैवं[9] दारचौर्यं कुतः कृतम्? ॥ १४४

एवमुक्तो **रा** क्षसेंद्रो भृशं क्रुद्धोऽतिदुर्मतिः ।

उत्फाल्य[10] नयने क्रूरे **जा**नकीमन्ववैक्षत. ॥ १४५

'एवं पर **म** धृष्टे! त्वामर्थहीनमनुव्रते! ।

नाशयाम्यद्य **वै**देहि! भृशं परुषभाषिणीम्. ॥ १४६

त्वं भद्रभा[11] **ज** नं नासि दुर्वृत्तं बहु मन्यसे ।

श्रीमंतं मामनादृत्य गतश्रीकमनुव्रता. ॥ १४७

वदस्यप्रि **य** मत्यर्थं प्रियवक्तारमीश्वरम्[12] ।

वध्यासि मम निःशंकं कैवं वक्तुमिहार्हति?' ॥ १४८

प्रोवाच घो **रा** बहुशो राक्षसीर्[13]मांसभोजनाः, ।

'यथा मद्वशगा **सी**ता क्षिप्रं भवति[14] सर्वथा, ॥ १४९

तथाद्य सा[15] **म** प्रमुखैरुपायैः कुरुताखिलाः.' ।

इत्याज्ञप्ता **द**शास्येन लोमहर्षण[16]दर्शनाः ॥ १५०

---

१. महत् महः यस्य सः । महातेजाः. (स० २२ श्लो० १६.) २. अधि क्षिपन्. ३. पाप अविचार अधम ते. ४. 'माझ्या मंचकावर ये' इत्यादि बोलणाऱ्याची. [स० २२ श्लो० १५.] ५. लेढि अनया इति जिह्वा. ६. हे दशग्रीवा! तुला भस्म करण्याची रामाची आज्ञा नाही म्हणून व तपाचा नाश न व्हावा म्हणून मी आपल्या पातिव्रत्यतेजें करून तुझें भस्म करीत नाही. ७.येथें 'शूर' हें हेतुगर्भ विशेषण आहे. या विशेषणपदानें रावणाचा उपहास केला आहे.[स० २२ श्लो० २२ टीका.] ८. श्रीदः (धनदः) इति नाम यस्य तस्य । कुबेराचा. ९. मायामृगाच्या साहाय्यानें रामाला भलतीकडे वाहवून । अपोह्य एवम्. १०. विवृत्य. ११. कल्याणपात्रम्. १२.सर्व कांही करण्याकरितां जो समर्थ त्याला.१३. 'राक्षसीः' द्वितीयानेकवचन. १४.स०२२ श्लो०३७-३८ पहा. १५. गोडीगुलाबीचे वगैरे उपाय योजून. साम प्रमुखः येषां ते तैः. १६. ज्यांना पाहिलें म्हणजे अंगावर कांटा उभा राहतो । भयानें केंस उभे राहतात हें सुप्रसिद्ध आहे.

[१]तथाति र **ज** सा व्याप्तं तर्जयंतं नृपात्मजाम् ।
तं [२]धान्यमालिनी कांतं परिष्वज्येदमब्रवीत्. ॥ १५१

'मया क्रीड **य** थाकामं, **सी**तया किं तवानया? ।
विवर्णया कृपणया मानुष्या राक्षसेश्वर! ॥ १५२

नूनमेषा **ज** नकजा न महाभोगभाजनम् ।
[३]अकामां कामयानस्य शरीरमुपतप्यते.' ॥ १५३

एवमुक्त्वा **य** शस्विन्या तयान्यत्रापसारितः ।
[४]प्रहसन्प्रस्थितो राजा प्रविवेश निवेशनम्. ॥ १५४

तां राक्षस्यो **रा** जकन्यां **रा**वणाज्ञावशानुगाः ।
परं परुषया वाचा तर्जयंत्योऽब्रुवन्बहु. ॥ १५५

'**पु**लस्त्यस्य **म** हर्षेस्त्वं सूनोर्**वि**श्रवसः स्नुषा ।
भवे'**त्ये**[५]कजटोवाच तथा हरिजटापरा ॥ १५६

'[६]अत्यद्भुत **श्री** स्त्रिजगद्रत्नभोक्ता सुवंशजः ।
कुतो न रोचते भर्ता, किं त्वं [७]प्रव्राजिते रता? ॥ १५७

भव भार्या **रा** जराजभ्रातुः प्रव्राजितं त्यज ।
अभिलाषो वरं दुग्धे मुग्धे कः [८]कांजिके रसः. ॥ १५८

असकृद्धी **म** वीर्येण सुरगंधर्वदानवाः ।
निर्जिताः समरे येन स ते पार्श्वमुपागतः[९]. ॥ १५९

तस्य त्वं भ **ज** तः सर्वां समृद्धिं जयतो जगत् ।
भार्यात्वं राक्षसेंद्रस्य किं न कामयसेऽ[१०]गने!? ॥ १६०

दिवाकरो **य** स्य भयान्न तपत्यद्रयो जलम् ।

---

१. अतिशयित रजोगुणानें व्याप्त झालेल्याला. २. सीतेची धान्यमालिनी नांवाच्या राक्षसीला दया येऊन रागाच्या सपाट्यांत प्रहार वगैरे करूं नये यासाठीं आलिंगन करून बोलली. [स० २२ श्लो० ३९।४३.] ३. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. अकामुक स्त्रीची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाच्या शरीरास संताप होतो. ४. 'धान्यमालिन्या उचितव्यवहारदर्शनेन अवशप्राप्तस्त्रीप्रहारापकीर्तिपरिहारेण च प्रसन्न इत्यर्थः' इति तिलके. ५. एकजटा आणि हरिजटा हीं राक्षसीचीं नांवें आहेत. ६. अत्यद्भुता श्रीर्यस्य सः । त्रिजगत्सु यानि रत्नानि तेषां भोक्ता. ७. प्रव्राजिते=निर्वासिते । 'प्रव्रजिते' ह्या पदाचा अर्थ संन्यासिनी असा होईल । पण राम काय संन्यासी होता? ८. कांजीच्या ठायीं काय गोडी. ९. हें त्रिकटा व दुर्मुखी या राक्षसींचें भाषण आहे. [स० २३ श्लो० ९-१९.] १०. प्रशस्तानि अंगानि यस्याः सा तत्संबुद्धिः । हे चारुगात्रि.

मुंचंति तरवः पुष्पं फलं वातो न वाति च, ॥ १६१
तं त्वं कथं **रा** क्षसेंद्रं दशास्यमवमन्यसे ?' ।
'[1]कामं खादत मां सर्वा, न करिष्यामि वो वचः. ॥ १६२
शक्रं [2]**पुलो म** जादेवी श्रीवसिष्ठमरुंधती ।
तथाहमिक्ष्वाकुवरं **रा**मं पतिमनुव्रता[3]. ॥ १६३
सोऽस्तु भर्ता **ज**[4] न्मजन्मन्यन्यं कांतं न कामये, ।
[5]वामेनाप्यंघ्रिणा स्प्रष्टुं नाहमिच्छामि **रा**वणम्.' ॥ १६४
एवं श्रुतं **य** दा वाक्यं राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः ।
भर्त्सयंति स्म परुषैर्वचनैस्तामनिंदिताम्. ॥ १६५
भर्त्स्यमाना **ज** नकजा राक्षसीभिः समंततः ।
रुदती शिंशपामूलं गत्वा तस्थौ [6]तपस्विनी. ॥ १६६
वि[7]नताख्या,'**य** दि त्वं नो वचनं न करिष्यसि ।
भक्षयिष्यामहेऽद्य त्वामि'त्युवाचातिनिर्दया. ॥ १६७
ता राक्षस्यो **रा** जपुत्रीं [8]भर्तुर्विप्रियकारिणीम् ।
'त्वां मारयाम' इत्यूचुर्लोमहर्षणदर्शनाः ॥ १६८
विकटा ना म तामाह, 'भर्तारं **रा**वणं भज ।
नो चेदुत्पाट्य हृदयं भक्षयिष्याम्यहं तव.' ॥ १६९
एवं क्रूराः **श्री** मतीं तामन्याश्चोचुः सुदारुणम् ।
हंतव्या राक्षसेंद्रस्य [9]यदा[10]ज्ञाभंगकारिणी. ॥ १७०
कुंडोदरी रा क्षसस्त्री प्राह, 'मे दोहदो[11] महान् ।
खादेयमस्या हृदयं कोमलायाः [12]सबंधनम्.' ॥ १७१

---

१. हें सीतेचें भाषण आहे. [स० २४ श्लो० ८.] २. पौलोमी=शची=इंद्राणी. ३. मूळ रामायणांत असें आहे:—'यथा शची महाभागा शक्रं समुपतिष्ठति । अरुंधती वसिष्ठं च रोहिणी शशिनं यथा ॥ १० ॥ लोपामुद्रा यथागस्त्यं सुकन्या च्यवनं यथा । सावित्री सत्यवंतं च कपिलं श्रीमती यथा ॥ ११ ॥ सौदासं मदयंतीव केशिनी सगरं यथा । नैषधं दमयंतीव भैमी पतिमनुव्रता ॥ १२ ॥' ४. जन्मनि जन्मनि. येथें उष्णोष्ण, शीतशीत इत्यादिकांप्रमाणें जन्मजन्मनि हा शब्द निपातनानें सिद्ध झाला. ५. डाव्या पायानें देखील. ६. दीना, निरालंबा, गरीब बिचारी. ७. विनता नामक राक्षसी. ८. कठोरहृदया. ९. स्वामिनः रावणस्य. १०. यस्मात् कारणात् । यतः. ११. 'डोहाळे' इति महाराष्ट्रभाषायाम् । गर्भिण्यभिलाषः. १२. हृदयकमलासभोंवतीं असलेल्या स्नायूसह. [स० २४ श्लो० ४०.]

विघसा[1] ना **म** दुर्वृत्ता तदोवाच भयंकरम्, ।
'कंठमस्या नृशंसायाः पीडयामः किमास्यते? ॥ १७२

मृतेति र **ज** नीचर्यो! रावणाय निवेद्यताम् ।
ततोऽसंशयमेवास्मान्खादतेति[2] स वक्ष्यति.' ॥ १७३

ततो निर्द **य** मश्राव्यमत्यंतं लोमहर्षणम् ।
उवाचाजामुखी, 'पिंडान्कुरुतेमां विशस्य[3] तान्. ॥ १७४

यथायथं **रा** क्षसीभ्यः सर्वाभ्योऽपि विभागशः ।
विभजामानया मोघो विवादो मे न रोचते.' ॥ १७५

'आनीयता **म** द्य मद्यमि'ति शूर्पणखाब्रवीत्, ।
'भुक्त्वा पीत्वा च नृत्यामः स्तुत्वा देवीं निकुंभिलाम्[4].'॥ १७६

निर्भर्त्सिता **ज** गत्पूज्या ताभिरेवं तदा भृशम् ।
सा बालारुददत्यार्ता प्रत्युवाच च ताः पुनः, ॥ १७७

'नारी[5] न न्या **य** तो रक्षोभार्या भवितुमर्हति, ।
कामं खादत मां सर्वा, न करिष्यामि वो वचः.' ॥ १७८

उष्णैर्नेत्र **ज** लैः सीता स्नापयंती[6] पयोधरौ ।
अशोकशाखामालंब्य वेपमानारुदद्भृशम्. ॥ १७९

'हा राम! प्रि **य** हा! सौम्य! सौमित्रे! गुरुवत्सल! ।
हा कौसल्ये! हा सुमित्रे!' इति सीता रुदोद सा.॥ १८०

'पीडितायाः **रा** क्षसीभिर्वियुक्तायाः प्रियेण मे ।
न ह्यस्ति जीवितेनार्थो मर्तुमप्यत्र दुर्घटम्. ॥ १८१

हृदयं म **म** येनेदं न दुःखेन विशीर्यते ।
अश्मसारमयं[7] नूनमथवाप्यजरामरम्. ॥ १८२

ख्यातः पूज्यः **श्री** मदीड्यः[8] सानुक्रोशश्च[9] राघवः ।
कृतज्ञोऽप्यदयो जातः शंके मद्भाग्यसंक्षयात्. ॥ १८३

निरुद्धाहं **रा** वणेन स्वल्पवीर्येण पापिना ।
समर्थः खलु मे भर्ता नेहस्थां मां स बुध्यते. ॥ १८४

---

१. 'विघसा' हा पाठ 'विघसा' असावा. २. या जानकीला खाऊन टाका असें रावण आम्हांला म्हणेल. ३. कापून. ४. निकुंभिलोपवनांतील देवी. (श्लो० ४५.) ५. नरजातीया स्त्री. [सर्ग २५ श्लो० ३.] ६. स्ना+णिच् (पुगागम)+शतृ+ई । 'अनुपसर्गात् ज्वलह्वलग्ला-स्नावमनमां वा' या सूत्रानें स्नापयंती किंवा स्नपयंती असें रूप होईल. ७. लोखंडाचें केलेलें. (सर्ग २६ श्लो० ६.) ८. श्रीमद्भिः ईड्यः (स्तुत्यः). ९. दीनवत्सलः, करुणात्मकः.

[1]कामं लंका **म** हादुर्गं वारिधौ दुष्प्रधर्षणम् ।
न तु **रा**घवबाणानां [2]गतिरोधो भविष्यति. ॥ १८५

राक्षसानां **ज** नस्थाने सहस्राणि चतुर्दश ।
एकेनैव निरस्तानि स मां किं नाभिपद्यते? ॥ १८६

[3]इहस्थां मां **य** शस्वींद्रो न जानीते रघूत्तमः ।
जानन्न खलु तेजस्वीधर्षणां मर्षयिष्यति. ॥ १८७

वृत्तं वक्ता **रा** घवाय यो [4]गृध्रः श्वशुरो मम ।
पापेन रक्षसा सोऽपि मत्समक्षं रणे हतः. ॥ १८८

वर्तमाना **म** त्र चेन्मां जानीयाद्रघुनंदनः ।
लंकां महोदधिं चापि निर्दहेदस्त्रतेजसा. ॥ १८९

करोमि नि **ज** नाथेन रहिता रोदनं यथा ।
मत्तोऽधिकं करिष्यंति राक्षस्योऽत्र गृहे गृहे.' ॥ १९०

सीतां ता भू **य** एवोचु, 'रनार्ये! पापनिश्चये! ।
राक्षस्यो भक्षयिष्यन्ति तव मांसमसंशयम्.' ॥ १९१

[5]राक्षसीस्त्रि **ज** टा वृद्धा प्रबुद्धा वाक्यमब्रवीत् ।
सीतां ताभिरनार्याभिर्दृष्ट्वा संतर्जितां तदा, ॥ १९२

'अनार्या यू **य** मात्मानं खादतार्या न **जा**नकीम् ।
भक्षयिष्यथ दृष्टो हि मया स्वप्नोऽद्य दारुणः.' ॥ १९३

स्वप्नं पृष्टा **रा** क्षसीभिः कथयामास साथ तम्, ।
'राक्षसाना[6]मभावाय **सी**ताभर्तु[7]र्भवाय यः ॥ १९४

अद्य स्वप्ने **म** या दृष्टः शुक्लमाल्यानुलेपनः ।
रामः श्वेतगजारूढः शुक्लवासाः सलक्ष्मणः ॥ १९५

सीता च सु **श्री** रारूढा [8]श्वेताद्रिं सिंधुवेष्टितम् ।
मुक्ता शुक्लांबरधरा शुक्लमाल्यानुलेपना. ॥ १९६

---

१. कबूल आहे कीं. २. हें अर्ध मूळांत आहे. [सर्ग २६ श्लो० १३.] ब्रह्मलोकापर्यंत रामबाणांची गति कुंठित होणें नाहीं असें येथें सूचविलें आहे. 'तूं दुर्गमस्थानीं आहेस, येथें रामबाण येणार नाहींत' असें जें रावणाचें भाषण त्याचें सीतेनें निरसन केलें आहे. ३. सर्ग २६ श्लोक १६ पहा. ४. द्वितीयानेकवचन. ५. आतांपर्यंत निजलेली परंतु ह्याक्षणीं जागृत झालेली त्रिजटा. [स० २७ श्लो० ४.] ६. नाशाय. ७. मंगलाय । संपद्यमानः इत्यर्थः. ८. श्वेत नांवाच्या पर्वताच्या शिखरावर । 'आरोहणं गोवृषकुंजराणां प्रासादशैलाग्रवनस्पतीनाम । ध्रवमर्थलाभदम्'. [स० २७ श्लो० १४ टीका पहा.]

ततश्चेयं **रा** जपुत्री **रा**मेण सह संगता ।
आरूढा **पु**ष्पकं यानं प्रस्थिता **चो**त्तरां दिशम्. ॥ १९७
रावणश्च **म** या स्वप्ने दृष्टो [1]रक्तस्रगंबरः ।
प्रस्थितः खरयानेन राक्षसैर्दक्षिणां दिशम्. ॥ १९८
[2]दशास्यात्म **ज** वर्गश्च **कुं**भकर्णश्च तद्विधः ।
उष्ट्रारूढा गताः सर्वे सचिवा दक्षिणां दिशम्. ॥ १९९
एक एव **य** था **रा**मः श्वेतच्छत्रो **बि**भीषणः ।
चतुर्भिः सचिवैर्दृष्टो मया स्वप्ने वियद्गतः. ॥ २००
लंका सार्धं **रा** त्रिंचरैर्मुंडै रक्तस्रगंबरैः ।
सागरे पतिता दृष्टा भग्नगोपुरतोरणा. ॥ २०१
आगसाल **म** लं प्रोक्ता मयोपरमत द्रुतम् ।
ईक्षध्वं न चिरादेनां **सी**तां प्राप्नोति **रा**घवः. ॥ २०२
रामस्तीर्त्वा **ज** लनिधिं [5]दयितादुःखदायिनीः ।
घातयेत्[6]परमामर्षी युष्मान्सह निशाचरैः. ॥ २०३
महद्वो भ **य** [7]मागामि तदलं परुषोक्तिभिः ।
अभियाचाम **वै**देहीमेतद्धि मम रोचते. ॥ २०४
सर्वा यूयं **ज** नकजां भर्त्सितामर्ष्यसाध्वसम् ।
याचध्वं रक्षसां घोरं भयं **रा**मादुपस्थितम्. ॥ २०५
कुलजा द **य** या पूर्णा प्रसन्ना प्रणिपाततः ।
अलमेषा परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात्. ॥ २०६
[9]वाममस्या **रा** जपुत्र्याः स्फुरच्चक्षुः प्रदृश्यते ।

---

१. लाल फुलांची माळ व लाल वस्त्र ज्याचे अंगावर आहेत असा। रक्ता स्रक् रक्तं अंबरं च यस्य सः. २. सर्ग २७ श्लोक २२ पहा. ३. रावण, वराहावर, इंद्रजित, शिशुमारावर आणि कुंभकर्ण उंटावर बसून गेले–असें मूळांत आहे. (श्लो० २७-२९.) ४. मुंडितमुंडैः । सार्धम्=सह । उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे । भग्नानि गोपुराणि (पुरद्वाराणि, शहराचा मुख्य दरवाजा, वेशीचा दरवाजा=गोपुर) तोरणानि (शहरांतील लहान कमानी दरवाजे) यस्याः सा. ५. दयितां दुःखं ददति यास्ताः। घातयेत्=हन्+णिच्+विधिलिङ् ईत । हन् धातूचें प्रयोजकरूप घातय् असें होतें. ६. परम+अमर्ष+इन्=अतिक्रोधयुक्तः. ७. आगामिन्=पुढें येणारें, होणारें. ८. अभयम्. ९. स्त्रियांच्या सव्य नेत्राचें, सव्योरूचें स्फुरण शुभसूचक समजतात। व पुरुषांच्या दक्षिणांगांचें स्फुरण शुभावह आहे । दर्शनालिंगनसंगमसूचक हें स्फुरण आहे हें सीतेच्या त्या त्या अंगाच्या स्फुरणावरून सुव्यक्त आहे.

कंपते बाहुरुरुश्च दक्षिणाया [1]ह्यदक्षिणः ॥ २०७

पेक्षी चो[2][3]त्त **म** सामोक्तिर्ब्रूते मुहुरिमां सतीम् ।
[4]आगतं शोभनं प्रत्युद्गच्छेति प्रेरयन्निव.' ॥ २०८

तां ऱ्हीमती **श्री** मती सा भर्तुर्विजयहर्षिता ।
उवाच, 'यदि [5]तत्तथ्यं भवेयं [6]शरणं हि वः.' ॥ २०९

पुनश्च सा **रा** जकन्या विलप्य बहुदुःखिता ।
जग्राह [7]वेण्युद्ग्रथनं शाखां तस्य द्रुमस्य च. ॥ २१०

विषं शस्त्र **म** लभ्यं मे कंठमुद्बध्य जीवितम् ।
त्याज्यमित्यकरोद्बुद्धिं यावच्छोकाकुला सती. ॥ २११

तावत्पंक **ज** पत्राभमस्फुरद्वाममीक्षणम् ।
भुजश्चोरुश्च तेनाशु पुनर्[8]धैर्यमवाप सा. ॥ २१२

स **आंजने य** स्तत्सर्वं दृष्ट्वा श्रुत्वा महामतिः ।
चिंतां चकार बहुधा **सी**तां दृष्ट्वा प्रहर्षितः. ॥ २१३

'यदि ह्यहं [9]**रा** मरामां [10]शोकोपहतचेतनाम् ।
अनाश्वास्य गमिष्यामि दोष[11]वद्गमनं भवेत्. ॥ २१४

इतो गते **म** यि स्पष्टं शोकार्तेयं नृपात्मजा ।
परित्राणमपश्यंती सर्वथा जीवितं त्यजेत्. ॥ २१५

अत्रैव र **ज** नीशेषे कार्यमाश्वासनं मया ।
निशाचरीणां प्रत्यक्ष[12]मक्षमं चाभिभाषितुम्. ॥ २१६

पृच्छेद्रामो **य** दि स मां किं मां **सी**ताब्रवीदिति ।
किमहं तं प्रतिब्रूयामसंभाष्य सुमध्यमाम्. ॥ २१७

---

१. वामः (बाहुः). २. काकादि. ३. उत्तम शांत स्वरवादी. ४. रामचंद्र प्राप्त झाला आहे यास्तव तूं उठून सामोरी जा–अशी प्रेरणा करणारा. ५. तत् तथ्यम्=तें खरें. तें त्रिजटावचन. ६. रक्षण करणारी । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः. ७. वेणीग्रथन, वेणीबंधन, 'केंसाळी'। गळ्याला फांस लावून घेण्याचे उद्देशानें ती केंसाळी घेऊन शिंशपावृक्षासमीप गेली । व ती गळ्यांत बांधलेल्या केंसाळीला त्या वृक्षाच्या शाखेला बांधीत असतां शुभ शकुन झाले म्हणून उद्बंधन तसेंच राहिलें. ८. सर्ग २८ श्लोक १६-१८ पहा. ९. रामप्रियाम्. १०. शोकेन उपहता (नष्टा) चेतना (बुद्धिः, ज्ञानं वा) यस्याः ताम् । शोकाच्या भरांत काय करील आणि काय नाहीं याचा नेम नव्हता कारण बुद्धि कोठें त्या वेळीं जाग्यावर राहते. 'कांतोदंतः सुहृदुपनतः संगमात् किंचिदूनः.' [मेघदूत.] ११. कार्यहानिदोषवत्. (स० ३० श्लो० ८.) १२. अयोग्यम्.

रक्षणीया **ज** नकजा **राम**स्य कुशलोक्तिभिः ।
कथं नु खलु कर्तव्यं [1]महत्कृच्छ्रं गतो ह्यहम् ? ॥ २१८
करोमि कं **य** त्नमहं किं कृत्वा सुकृतं भवेत् ।
रामलक्ष्मण**सु**ग्रीवप्रसादः प्राप्यते कथम् ? ॥ २१९
आसाद्याहं **रा** क्षसीनां[2]मंतरं मानुषीं गिरम् ।
उदाहरिष्याम्येवं सन्नतिसूक्ष्मतनुः कपिः. ॥ २२०
मां **रा**वणं **म** न्यमाना **सी**ता [3]भीता भविष्यति ।
यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव [4]संस्कृताम्. ॥ २२१
अथवा तं [5]**श्री** मदाढ्यं श्री**राम**मनुकीर्तयन् ।
नैनामुद्वेजयिष्यामि **सी**तां तद्गतमानसाम्.' ॥ २२२
इति कृत्वा **रा** जदूतो मतिं मतिमतां वरः ।
[6]समीपदेशे मधुरं वचनं व्याजहार सः. ॥ २२३
गुणानुत्त **म** शीलस्य सख्युर्वज्र[7]भृतोऽतुलान् ।
राज्ञो **द**शरथस्यादौ वर्णयामास **मा**रुतिः. ॥ २२४
तस्य [8]चात्म **ज** मुख्यस्य श्री**राम**स्य जगत्पतेः ।
लक्ष्मणस्य महाबुद्धे**र्ज**नकस्य च धीमतः ॥ २२५
यत्संप्राप्तं **य** शश्चा[9]ग्र्यं त्यक्ते राज्ये गुरोर्गिरा ।
जगौ [10]**ज**नस्थानवासिरक्षःकदनमद्भुतम्. ॥ २२६
तस्या देव्या **रा** वणेन हरणं सोऽन्वकीर्तयत् ।
सुग्रीवेण ततः सख्यं बलिनो **वा**लिनो वधम्. ॥ २२७
[11]तदप्रति **म**[12] सत्त्वौजाः **सी**तायाः परिमार्गणम् ।
आत्मना लंघनं सिंधोः **सु**ग्रीवस्य निदेशतः. ॥ २२८

---

१. संकटांत. २. अनवधानसमयम् । असावधपणाची वेळ पाहून. ३. भयभीत, भ्यालेली. ४. व्याकरणसंस्कारवतीम्. [सर्ग ३० श्लोक १७-१८ पहा.] ५. श्रीमत्सु आढ्यः । तम् । तस्मिन् रतं (अनुरक्तं) मानसं यस्यास्ताम्. ६. जेथून चांगलें ऐकूं येईल अशा स्थळीं. ७. वज्रं बिभर्तीति वज्रभृत् इंद्रः तस्य । अतुलान्=न तुला येषां ते तान्. ८. आत्मजेषु मुख्यस्तस्य अर्थात् रामस्य. ९. श्रेष्ठम्. १०. जनस्थाने वासिनां रक्षसां कदनं (मर्दनम्, मारणम्) । जगौ= गाता झाला. ११. पद्यें २२८-२२९ यांचें युग्मक आहे. १२. अप्रतिमं सत्त्वं च ओजश्च

कीर्तयित्वा **ज** गादाथ, 'शनैर्दृष्टेयमीश्वरी ।
धन्योऽहं कृतकृत्योऽस्मि **रामस्यैव** प्रसादतः.' ॥ २२९
तच्छ्रुत्वा प्रि **य** मत्यंतं प्रथमं मुदिताभवत् ।
दृष्ट्वा कपिं ततः **सीता** भीता **रा**वणशंकया. ॥ २३०
सोऽवतीर्यां **ज** नासूनुर्विद्रुमाभाननो[1] द्रुमात् ।
विनीतवेषः कृपणः[2] प्रणिपत्योपसृत्य च. ॥ २३१
उवाचाधा **य** स शिरस्यंजलिं मधुरां गिरम्, ।
'का त्वं पद्मपलाशाक्षि क्लिष्टकौशेयवासिनि.[3] ॥ २३२
तिष्ठस्युदा **रा** वृक्षस्य शाखामालंब्य भामिनि! ।
किमर्थं तव नेत्राभ्यां वारि स्रवति शोकेंजम्[4]? ॥ २३३
किंतु चंद्र **म** सा हीना पतिता विबुधालयात्[5] ।
रोहिणी[6] **वा**रुंधती त्वं **व**सिष्ठांकपरिच्युता. ॥ २३४
जनकस्य श्री मती त्वं सुतेति प्रतिभासि मे ।
त्वां **राम**दयितां मन्ये तन्नामग्रहणादहम्. ॥ २३५
पंचवट्यां रा वणेन बलात्प्रमथिता यदि ।
सीता त्वमसि भद्रं ते तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः.' ॥ २३६
सीतोवाच, 'म नुष्येंद्रो राजा **द**शरथः प्रभुः ।
तस्य स्नुषाहं **राम**स्य भार्या **जनक**नंदिनी. ॥ २३७
रावणेन ज नस्थानाद्धृताहं वत्स! मायया ।
द्वौ मासौ तेन मे कालो जीवितानुग्रहः[7] कृतः. ॥ २३८

---

१. विद्रुमस्येव आभा यस्य तत् विद्रुमाभम् आननं यस्य सः । पोंवळ्याच्या झाडाप्रमाणें ज्याचें तोंड लाल आहे तो । पोंवळ्याच्या झाडाला विद्रुम (एक विशेषजातीचा वृक्ष) असें म्हणण्याचें कारण एवढेंच कीं त्या प्रवालकीटकांनीं (Polyp) बनविलेल्या अथवा त्यांच्या आंगाच्याच बनलेल्या द्रव्याला वृक्षाप्रमाणें कधीं कधीं आकार येतो. विद्रुम हा कीटकविशेष-निर्मित पदार्थ आहे या संबंधाची चांगली माहिती प्रोफेसर हक्स्लेच्या Physiography नामक पुस्तकांत आहे. [सर्ग ३३ श्लो० १.] २. मातुः सीताया दुःखदर्शनादीनः. ३. क्लिष्टं (मलिनं) कौशेयं (रेशमी वस्त्र) वस्ते इति तत्संबुद्धौ. ४. हें अर्ध मूळांत आहे. [स० ३३ श्लो० ४.] ५. स्वर्गात. ६. रोहिणी ही चंद्राची आवडती स्त्री होय अशी प्राचीन समजूत आहे. ७. जीविते अनुग्रहः यस्मिन् सः. त्या रावणानें माझ्या जीवितरक्षणाविषयीं दोन महिन्याचा कालावधि केला आहे त्या मुदतींत रामदर्शन न झालें तर मी प्राणत्याग करीन. [स० ३३ श्लो० ३०-३१.]

तन्मासद्व **य** तः पश्चादहं त्यक्ष्यामि जीवितत्.' ।
तच्छ्रुत्वा तां महाबुद्धिः सांत्वमुत्तरमब्रवीम्, ॥ २३९

'आज्ञयाहं **रा** घवस्य देवि! दूत इहागतः ।
वैदेहि! कुशली **राम**ः स त्वां कौ[1]शलमब्रवीत्. ॥ २४०

लक्ष्मणश्च **म** हातेजा भर्तुस्तेऽनुचरः प्रियः ।
कृतवांच्छोकसंतप्तः शिरसा [2]तेऽभिवादनम्.' ॥ २४१

तच्छ्रुत्वा सा **ज** नकजा संप्रहृष्टेदमब्रवीत्, ।
'[3]ऐति जीवंतमानंदो नरं वर्षशतादपि. ॥ २४२

सत्या [4]गाथे **य** [5]मद्यांग! लौकिकी प्रतिभाति मे. ।
यत्त्वां पश्यामि कुशलं कथयंतं प्लवंगम!' ॥ २४३

इत्युक्त्वा सा **ज** नकजा पुनः शंकान्विताभवत् ।
समीपमागतं दृष्ट्वा तममन्यत **राव**णम्. ॥ २४४

वंदमानं **य** तात्मानं दीर्घमुच्छ्वस्य साब्रवीत्, ।
'**राव**णस्त्वमसि त्रासमुत्पादयसि मे पुनः.' ॥ २४५

अथवा त्वं **रा** घवस्य दूत एवासि वानर! ।
मनसो हि मम प्रीति[6]रुत्पन्ना तव दर्शनात्. ॥ २४६

यदि **श्रीरा** **म** दूतस्त्वमागतो भद्रमस्तु ते. ।
मम प्रियस्य **राम**स्य गुणान्कथय वानर!' ॥ २४७

[7]गुणान्कपिः **श्री** **राम**स्य रूपं च सुमनोहरम् ।
सौमित्रेरपि सद्बुद्धिर्वर्णयामास तत्त्वतः. ॥ २४८

गुणाञ्छ्रुत्वा **रा** घवयोर्लक्षणानि च सा पुनः ।
पप्रच्छ, 'सख्यं क्व कथं **राम**ेण भवतामि'ति. ॥ २४९

स प्लवंग **म** नाथेन **सु**ग्रीवेण समागमम् ।
विस्तरात्कथयामास मतिमान्**मा**रुतात्मजः. ॥ २५०

स्वं च प्रभं ज नसुतं सुग्रीवसचिवं प्रियम् ।

---

१. सर्ग ३४ श्लो० ३३-४० पहा. २. हा श्लोक मूळांत आहे. [स० ३५ श्लो० ४.] ३. मनुष्य जर जीवंत असेल तर त्याला शतावधि वर्षांतून कधीं तरी आनंद प्राप्त व्हावयाचाच, यास्तव बहुत दुःख प्राप्त झालें तरी तें मनुष्यानें सोसून जीवंत असावें. ४. श्लोक. ५. अंग=हे. ६. 'विमलं कलुषीभवच्च चेतः कथयत्येव हितैषिणं रिपुं वा' इति भारविः. ७. सर्ग ३५ यांत रामाच्या गुणाचें वर्णन आहे.

कथयित्वा कपिः शंकां तस्याश्चिताम[1]पानुदत्. ॥ २५१
'त्वद्भर्तुः प्रि **य** कृद्देवि! सखा सर्वकपीश्वरः ।
महाप्रतापः **सु**ग्रीवः स त्वां **कौ**[2]शलमब्रवीत्. ॥ २५२
सर्वान्रणे **रा** त्रिचरान्हत्वा स[3]**द**शकंधरान् ।
अचिरात्त्वामितो देवि! नेता जेता द्विषां प्रभुः. ॥ २५३
प्रबलाः स **म** रं कर्तुं वानरा मा[4]नराशयः ।
अत्रागमिष्यंत्यचिरात्**सु**ग्रीवेण स[5]हामिताः. ॥ २५४
संपातिना **ज** टायोस्त्वमग्रजेन निवेदिता ।
शतयोजनमंभोधिं तीर्त्वैकोऽहमिहागतः. ॥ २५५
रामांगुली **य** मेतत्त्वं गृहाणार्ये! तदर्पितम्.' ।
इत्युक्त्वा स ददौ मुद्रामंजलौ ध[6]रणीभुवः. ॥ २५६
तद्गृहीत्वा **ज** नकजा प्रेक्षमाणांगुलीयकम् ।
भर्तारमिव संप्राप्ता मुदिताभूदथाब्रवीत्. ॥ २५७
'कुशली स **य** दि श्रीमान्सानुजो रघुसत्तमः ।
किं[7] नु क्षितिं न दहति प्रलयाग्निरिवोत्थितः. ॥ २५८
शक्तिमंतौ **रा** घवौ हि सुराणामपि निग्रहे ।
ममैव तु न दुःखानामस्ति मन्ये विपर्ययः. ॥ २५९
क[8]च्चिन्न प्रे **म** रहितो विवासान्मयि **रा**घवः? ।
क[10]च्चिन्मां व्यसनादस्मात्**का**कुत्स्थो मो[9]चयिष्यति?' ॥ २६०
उवाच तां **श्री** हनुमान्, 'इहस्थां त्वां न वेत्ति सः ।
तेन[11] त्वां नानयत्याशु श[12]चीमिव **पु**रंदरः. ॥ २६१
श्रुत्वोक्तं मे **रा** घवस्त्वां क्षिप्रमेष्यति सानुजः ।
चमूं प्रकर्षन्महतीं ह[13]र्यृक्षगणसंयुताम्. ॥ २६२
करिष्यति **म** नुष्येंद्रो **लं**कां निहतराक्षसाम् ।

---

१. दूर घालविली, दूर केली. २. कुशलमेव कौशलम्. ३. दशग्रीवसहितान्. ४. मानस्य राशयः मानिन इत्यर्थः चित्तसमुन्नतियुक्ताः. ५. सह अमिताः. ६. धरण्या भवतीति धरणीभूः भूमिजा । तस्याः. ७. कां बरें. ८. वनवास कपाळीं आल्यामुळें मजवरील प्रेम तर नाहींसें झालें नसेल ना? ९. मला या व्यसनांतून सोडवितील ना? 'कच्चित्' याचा अर्थ 'मला आशा आहे' असा आहे. १०. सर्ग ३६ श्लो० २० पहा. ११. तूं येथें आहेस हें जाणत नाहीं म्हणून. १२. अनुह्लाद नांवाच्या दैत्यानें शचीला नेली होती तिला इंद्रानें परत आणिली. [सर्ग ३६ श्लो० ३३ टीका पहा.] १३. हरि+ऋक्ष+गण+संयुताम्.

विष्टंभयित्वा[1] बाणौघैरक्षोभ्यं वरुणालयम्[2]. ॥ २६३

अदर्शन **ज** शोकेन राघवः परिपूरितः ।
न शर्म[3] लभते सीते! सिंहार्दित[4] इव द्विपः. ॥ २६४

यथा सुन **य** नं वक्त्रं पत्युर्द्रक्ष्यसि सत्वरम् ।
तथा शपे[5] मंदरेण विंध्येन मलयेन च. ॥ २६५

नैव मांसं **रा** मभद्रो भुंक्ते मद्यं न सेवते ।
वन्यं विहितम्[6]अश्नाति भक्तं[7] काले स पंचमे[8]. ॥ २६६

न दंशजं[9] **म** शकजं स्पर्शं जानाति राघवः ।
[10]अहीन्नापनयत्यंगात्त्वद्गतेनांतरात्मना. ॥ २६७

रामोऽनिद्रोऽ**ज**[11]स्रमेव सुप्तोऽपि च कदाचन ।
सीतेति मधुरां वाणीं व्याहरन्प्रतिबुध्यते.' ॥ २६८

तमुवाचा **य** ताक्षी सा, 'यावदेव न पूर्यते ।
अयं संवत्सरः कालस्तावद्धि मम जीवितम्. ॥ २६९

मासोऽयमं **ज** नासूनो! वर्तते दशमः खलु ।
रावणेन नृशंसेन ममैष समयः कृतः. ॥ २७०

बिभीषणो **य** त्नपरो मम प्रत्यर्पणं प्रति ।
तेनानुनीतो[12] दिक्तुंडो[13] न च तन्मन्यते खलः. ॥ २७१

न रोचते **रा** वणस्य मम प्रत्यर्पणं कपे! ।
[14]अविंध्यस्यापि सद्बुद्धेर्वचो न कुरुते हृदि. ॥ २७२

या कला ना **म** सुमतिर्बिभीषणसुता कपे! ।
तया ममैतदाख्यातं मात्रा प्रहितया स्वयम्[15].' ॥ २७३

---

१. स्तंस्तभ्य, सेतुबंधनं कृत्वा. २. समुद्रम्. ३. सुखम्. ४. सिंहपीडितः. हा श्लोक मूळांत आहे. (श्लो० ३७.) ५. आपल्या निवासस्थानाची मी शपथ करतों. ६. आरण्यकशास्त्रबोधितम्. ७. ओदनम्. ८. 'प्रातःसंगवमध्याह्नापराह्णात् पंचमं सायाह्नं प्राप्येत्यर्थः. यद्वा प्रातः सायं प्रातः सायमिति कालचतुष्टयं त्यक्त्वा पंचमे प्रातःकाले इत्यर्थः. दिनद्वयमतीत्य भुंक्ते इत्यर्थः.' इति तिलके. [स० ३६ श्लो० ४१.] ९. डास, चिलटें चावलीं तरी रामाला कांहीं समजत नाहीं, कारण तो त्वद्गतांतरात्मा आहे; शरीर मात्र तेथें आहे आणि प्राण येथें. १०. अहीन् (सर्पांला) न अपनयति (अंगावरून दूर करीत नाहीं). ११. सर्वदा. १२. प्रार्थितः १३. दशाननः। बिभीषणाचा वगैरे उपदेश रावणानें ऐकला नाहीं. ही बातमी बिभीषणाच्या बायकोनें आपल्या कला नामक ज्येष्ठ मुलीच्या द्वारें सीतेला कळविली. १४. अविंध्य हा रावणाचा एक मंत्री. १५. सर्ग ३७ श्लोक ११ पहा.

अथोवाच श्री मतीं तां **वा**युसूनुर्विचक्षणः, ।
'**सी**ते! श्रुत्वैव मद्वाक्यं क्षिप्रमेष्यति **रा**घवः. ॥ २७४

अथवा त्वां **रा** जकन्ये! मोचयिष्यामि दारुणात् ।
अस्माद्दुःखादुपारोह मम पृष्ठमनिंदिते! ॥ २७५

सरावणा **म** पि पुरीं [1]वोढुं शक्तिर्ममास्ति हि, ।
प्रापयिष्यामि **रा**माय त्वामद्यैव नृपात्मजे!' ॥ २७६

सीतोवा,'चां ज नासूनो! [2]कपित्वमुचितं तव ।
कथमल्पशरीरस्त्वं मामितो नेतुमिच्छसि?' ॥ २७७

तस्याः प्रत्य **य** हेतोः स **मेरुमं**दरसन्निभम् ।
स्वाकारं दर्शयामास तं दृष्ट्वोवाच **जा**नकी. ॥ २७८

'वत्स! वायो **रा** त्मजस्त्वं गतिर्दीप्तिश्च तेऽद्भुता ।
प्राकृतोऽन्यः कथं चेमां भूमिमागंतुमर्हति? ॥ २७९

अयुक्तं तु **म** या गंतुं कपिश्रेष्ठ! त्वया सह ।
भवतो वायुवेगस्य वेगो मां मोहयिष्यति. ॥ २८०

प्रपतेयं **ज** लनिधौ पृष्ठाद्वेगवतस्तव ।
भवेयमाशु [3]विवशा [4]यादसामन्नमुत्तमम्. ॥ २८१

नाहमिच्छे **य** मन्यस्य गात्रं स्प्रष्टुं स्वतः कपे! ।
अनीशा चाप्यनाथा च रक्षःस्पर्शं तदा गता. ॥ २८२

यदि **रामो ज** गन्नाथो हत्वेह **द**शकंधरम् ।
गृहीत्वा मामितो गच्छेत्तत्तस्य सदृशं [5]भवेत्.' ॥ २८३

स **आंजने य** स्तामाह, 'त्वयोक्तं शुभदर्शने! ।
[6]सदृशं [7]स्त्रीस्वभावस्य साध्वीनां विनयस्य च. ॥ २८४

[8]अभिज्ञानं **रा** जपुत्रि! प्रयच्छ त्वमपि प्रभोः ।
येन प्राप्तप्रत्ययं सत्प्रसन्नं भविता मनः.' ॥ २८५

---

१. वह्+तुम्=वाहून नेण्यासाठीं. २. मी आपल्या पाठीवर बसवून तुला समुद्रापलीकडे घेऊन जातों असें मारुतीनें म्हटलें तेव्हां एवढासा वानर मला (सीतेला) कसा घेऊन जाईल, ही सर्व माकडचेष्टा आहे, असें मनांत समजून सीता मारुतीला म्हणतेः–माकडपणा तुला योग्य आहे. सीता मारुतीच्या पाठीवर बसून कां गेली नाहीं याचें खरें कारण एवढेंच कीं रावणाचा वधकाळ, तसें करण्यानें, बराच लांबला असता. ३. विवशा=व्याकुला. ४. यादस् शब्दाची षष्ठी. जलजंतूनाम्. ५. सर्ग ३७ श्लोक ३०-६४ पहा. ६. अनुरूपम्. ७. भीरुत्वादेः (स्वभावस्य). ८. सर्ग ३८ श्लोक २-१० पहा.

देव्युवाच, '**म** हेंद्रस्य पुत्रः काकः स मां पुरा ।
चित्रकूटेऽसक्तात! [1]व्यदारयत दुर्मतिः. ॥ २८६

ब्रह्मास्त्रेण **श्री** मताशु दर्भे संयोज्य **मा**रुते! ।
प्रक्षिप्ते वायसस्त्रस्तस्त्रिजगत्सु परिभ्रमन्. ॥ २८७

स त्राणमो **रा** ज्जनकादीश्वरात्परमेष्ठिनः ।
अप्राप्य शरणं **रा**मं प्राप्तो मुक्तोऽक्षिदानतः. ॥ २८८

एतदेक **म** भिज्ञानमिमं [5]चूडामणिं च मे ।
नय दर्शय **रा**माय सत्यप्रत्ययकारकम्.' ॥ २८९

एवमुक्तोऽ **ज** नासूनुर्नत्वा तां विश्वमातरम् ।
मणिमाशिषमादाय गमनायोपचक्रमे. ॥ २९०

तमुवाचा **य** ताक्षी सा [6]बाष्पगद्गदया गिरा, ।
'हनूमन्कुशलं ब्रूयाः सहितौ **रा**मलक्ष्मणौ. ॥ २९१

प्लवंगवी **रा** धिपतिं **सु**ग्रीवं सचिवैर्युतम् ।
वृद्धान्सर्वान्कपींश्चापि ब्रूयास्त्वं कुशलं कपे! ॥ २९२

यथा च स **म** हाबाहुर्मां तारयति **रा**घवः ।
अस्माद्दुःखांबुधेः शीघ्रं त्वं तथा कर्तुमर्हसि. ॥ २९३

प्लवंगमा **ज** लनिधिं तरिष्यंति कथं नु ते? ।
तरिष्यतः कथं तौ च दुस्तरं **रा**मलक्ष्मणौ?' ॥ २९४

त**दां**जने **य** स्तामाह **सु**ग्रीवो वानरेश्वरः ।
सखा **रा**मस्य सत्वाढ्यस्तवार्थे कृतनिश्चयः. ॥ २९५

कोटिशस्ते **ज** सा पूर्णाः सत्ववंतो महाबलाः ।
[7]मनःसंकल्पसंपाता निदेशे तस्य वानराः. ॥ २९६

मत्तुल्यास्ते **य** तशीला मद्विशिष्टाश्च वानराः ।
मत्तः कोऽपि न हीनोऽयमहं तावदिहागतः. ॥ २९७

किं पुनस्ते **रा** ज्ञि! वीरा महाबलपराक्रमाः ।
न हि प्रकृष्टाः प्रेष्यंते प्रेष्यंते हीतरे जनाः. ॥ २९८

एष्यंति ते **म** हालंकामेकोत्पातेन **जा**नकि! ।
मम पृष्ठगतौ तौ च नृसिंहावागमिष्यतः ॥ २९९

---

१. व्यदारयत. २. आरात् जनकात्=जनकसकाशात्=इंद्रात्. ३. महादेवात् विष्णोर्वा. ४. ब्रह्मणः, पितामहात्. ५. शिरोभूषणम्. ६. रडण्यामुळें जिच्या तोंडांतून शब्द तुटक तुटक निघत होते अशा वाणीनें. ७. मनःसंकल्पवदतिदूरपतनशीलाः. ८. सर्ग ३९ श्लोक ७-४१ पहा.

त्वां ने[1]ष्यतः **श्री** मदीशौ हत्वा **रा**वणमाहवे ।
शपे सत्येन ते देवि! **लं**कां [2]भस्मीकरिष्यतः.' ॥ ३००

इत्युक्त्वा तां **रा** जसुतां नत्वा निर्गत्य **मा**रुतिः ।
बभंज तद्वनं कर्तुं युद्धं द्रष्टुं **द**शाननम्. ॥ ३०१

राक्षसीनां **म** हद्रूपं स चकार [3]भयावहम् ।
तास्तं दृष्ट्वा महाकायं पप्रच्छु[4]**र्ज**नकात्मजाम्. ॥ ३०२

'कोऽयं जल **ज** पत्राक्षि! किंनिमित्तमिहागतः ।
संवादश्च कृतोऽनेन त्वया तत्कथयाखिलम्.' ॥ ३०३

उवाच [5]न्या **य** निपुणा रक्षसां कामरूपिणाम्, ।
'विज्ञाने मम का शक्तिर्नैव जानामि को ह्ययम्. ॥ ३०४

भीतास्म्येनं **रा** त्रिचरं वेद्म्यहं कामरूपिणम् ।
यूयमेवास्य जानीत योऽयं यद्वा करिष्यति. ॥ ३०५

अहिरेव [6]**भ** तो ज्ञातुमहेः [7]पादान्न संशयः.' ।
इत्युक्तास्तास्ततो भीता राक्षस्यो **रा**वणं गताः. ॥ ३०६

शशंसू र **ज** नीचर्यो, 'वानरः कश्चिदागतः ।
[8]**जा**नक्या कृतसंवादस्तिष्ठत्यमितविक्रमः. ॥ ३०७

राजन्! सा तो **य** जाक्षी तं प्लवगं कृतसाहसम् ।
नास्माभिर्बहुधा पृष्टा निवेदयितुमिच्छति. ॥ ३०८

शक्रस्य [9]**रा** **ज** राजस्य दूतो वायं महाबलः ।
प्रेषितो वापि **रा**मेण [10]**सी**तान्वेषणकांक्षया. ॥ ३०९

तेनैवाद्य **य** दत्यंतं प्रियं तव मनोहरम् ।
नानामृगखगाकीर्णं नाशितं [11]प्रमदावनम्. ॥ ३१०

---

१. नी+लुट् स्यतः । नेतील. २. भस्मन्+कृ+चिप्र०+लुट्स्यतः । 'भस्मीकृ' हा नामधातु आहे । भस्म करतील । 'कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः' । ५।४।५० अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्. ३. राक्षसींना भयप्रद. [स० ४२ श्लो० ४.] ४. 'सीतायास्तद्दर्शनेऽपि निर्भयप्रसन्नमुखतया अवस्थानदर्शनात् अयं कश्चित् एतत्परिचित एतद्वृत्तांतज्ञानार्थमेव प्रायेणागत इति संभाव्य अनया संवादकरणं च संभाव्य तत्प्रश्ननिर्वाहः' इति कतकः. (श्लो० ६.) ५. कालोचितव्यवहारकुशला. ६. योग्यः. ७. सर्ग ४२ श्लोक ९ पहा. ८. जानक्या सह. ९. यक्षाधिपस्य. १०. सीतायाः अन्वेषणविषये (परिमार्गणे) कांक्षा (आकांक्षा) तया. ११. प्रमदाया उचितं वनम् । अंतःपुरसेवनयोग्यं वनम्.

तस्मिन्वने **रा** क्षसेंद्र! प्रदेशो नाशितोऽखिलः ।
यत्र सा जानकी देवी स एकोऽनेन रक्षितः.' ॥ ३११

तच्छ्रुत्वा स **म** हातेजा रावणो राक्षसेश्वरः ।
चिताग्निरिव जज्वाल [1]कोपसंवर्तितेक्षणः. ॥ ३१२

लोचनाभ्यां [2]**श्री** दशत्रोः प्रापतन्नश्रुबिंदवः ।
दीप्ताभ्यामिव दीपाभ्यां सार्चिषः [3]स्नेहबिंदवः. ॥ ३१३

किंकराख्यान् **रा** क्षसान्स व्यादिदेश महाबलान् ।
भवनात्तेऽयुतान्यष्टौ निर्ययुर्विविधायुधाः. ॥ ३१४

स प्लवंग **म** शार्दूलः [4]पुच्छमाविध्य भूतले, ।
'जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः. ॥ ३१५

स सुग्रीवो **ज** यति नो राजा रामेण पालितः ।
दासोऽहं कोसलेंद्रस्य हनूमान्मारुतात्मजः. ॥ ३१६

अहं निर्भ **य** एवास्मि शिलावृक्षनखायुधः ।
न रावणसहस्रं मे युद्धे [5]प्रतिबलं भवेत्. ॥ ३१७

अर्दयित्वा **रा** क्षसानां पुरीं नत्वा च मैथिलीम् ।
[6]समृद्धार्थी गमिष्यामि [7]मिषतां सर्वरक्षसाम्.' ॥ ३१८

एवं तस्य **म** रुत्सूनोर्गर्जतो ध्वनिना खगाः ।
निपेतुर्नभसस्त्रस्तास्तेऽभवन्खलु किंकराः. ॥ ३१९

किंकरास्तेऽ **ज** नासूनुमभिपेतुरितस्ततः ।
स तैः परिवृतः शूरैः सर्वतः सुमहाबलः. ॥ ३२०

[8]आससादा **य** सं भीमं [9]परिघं [10]तोरणाश्रितम् ।
घोरं परिघमादाय जघान रजनीचरान्. ॥ ३२१

---

१. क्रोधामुळें डोळे गरगर फिरवूं लागला आहे असा. २. कुबेररिपोः. ३. 'ननु तैलनिषेकबिंदुना सह दीपार्चिरुपैति मेदिनीम्' इति समानार्थः श्लोकांशः । हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ४२ श्लो० २३.] ४. पुच्छ आपटून. ५. रावणासारखे हजारों माझ्याशीं लढण्याला समर्थ होणार नाहींत । प्रतिबलम्=सामना घेणारें सैन्य. [स० ४२ श्लो० ३५]. ६. सफलमनोरथः. ७. मिष्+शतृ+ष०प्र० । 'मिष स्पर्धायाम्' तुदादिगणीयः असें पाणिनीय धातुपाठांत आहे. मजशीं युद्धांत स्पर्धा करणाऱ्या सर्व राक्षसानां न जुमानतां । 'षष्ठी चानादरे' २।३।३८ हीच Genitive Absolute. ८. प्राप्तः. ९. लोहमुद्गरम्. १०. तोरणम् आश्रितः तम् । तोरणस्थम्.

द्वित्राः क्षत **ज** दिग्धांगा हतशेषा निशाचराः ।
निहतान्किंकरान्सर्वान्रावणाय न्यवेदयन्. ॥ ३२२

प्रहस्तका **य** जं राजा प्राहिणोज्जंबुमालिनम् ।
अत्रांतरे कपिर्भक्त्वा चैत्यप्रासादमद्भुतम्. ॥ ३२३

चैत्यस्तंभं **रा** मदूतो गृहीत्वा हंतुमागतान् ।
चैत्यपालाञ्शतं तेन जघान रजनीचरान्. ॥ ३२४

विश्राव्य ना **म** कार्यं च जंबुमालिनमागतम् ।
प्रगृह्य परिघं घोरं तं जघानानिलात्मजः. ॥ ३२५

तदाकर्ण्य **श्री** दबंधुः सप्तान्यान्मंत्रिनंदनान् ।
प्रेषयामास सबलान्स तानपि यमक्षयम्. ॥ ३२६

सेनापतीन् **रा** क्षसेंद्रो दुर्धर्षप्रमुखांस्ततः ।
पंच प्रहितवान्क्रुद्धः समरे दृष्टविक्रमान्. ॥ ३२७

जघान स **म** रे! तानप्यतितेजा मरुत्सुतः ।
कुमारमक्षं च ततश्चोदयामास रावणः. ॥ ३२८

अक्षमप्यं **ज** नापुत्रो धृत्वा चरणयोर्बलात् ।
आविध्य व्योम्नि चिक्षेप व्यसुं तार्क्ष्य इवोरगम्. ॥ ३२९

ज्येष्ठं तन **य** मिंद्रस्य जेतारं रावणस्ततः ।
मारुतेः प्रेषयामास निग्रहायास्त्रविद्वरम्. ॥ ३३०

स तेजस्वी **रा** क्षसेंद्रं नत्वा कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
व्यालैश्चतुर्भिर्युक्तं स्वं रथमारुह्य निर्ययौ. ॥ ३३१

---

१. द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । 'बहुव्रीहौ संख्येये डच्' ५।४।७३. २. क्षतज+दिग्ध+अङ्ग+प्र०=रक्ताक्तदेहाः । रक्तबंबाळ ज्यांची अंगें झाली आहेत असे. ३. हताः शेषो येषां ते । शिल्लक राहिलेले. ४. प्रहस्त हा रावणाचा सेनापति होता. त्याच्या जंबुमालि नांवाच्या पुत्राला. ५. विश्रामासाठी बांधलेला महाल. रक्षःकुलदेवताप्रासाद. ६. उत्पाटयित्वा. ७. विश्रामस्थानरक्षकान्. ८. कळवून. ९. सर्ग ४४ श्लोक १६ पहा. १०. यमालयम्. ११. दुर्धर्षः प्रमुखो येषां ते तान्. १२. विरूपाक्ष, यूपाक्ष, दुर्धर्ष, प्रघस, भासकर्ण—असे पांच सेनाग्रनायक. [स० ४६ श्लो० २.] १३. दृष्टा विक्रमा येषां ते तान्. १४. रावणानें आपला अक्ष नांवाचा मुलगा पाठविला. [स० ४७ श्लो० १.] १५. गरुड. १६. सर्ग ४८ पहा. १७. अस्त्राणि विदंति इति अस्त्रविदस्तेषु वरस्तम्. १८. सर्पैः.

इंद्रजित्स[1] **म** रश्लाघी **मा**रुतिश्च महाबलः ।
यक्षसिद्धर्षयो द्रष्टुं तयोर्युद्धं समागताः. ॥ ३३२

समेतावे[2] **ज** नामंदोदरीपुत्रौ महाबलौ ।
सुरासुरेंद्राविव[3] तौ बद्धवैरौ विशारदौ. ॥ ३३३

अवध्यं सं **य** ति ज्ञात्वा[4] ब्रह्मास्त्रेणेंद्रजित्कपिम् ।
बबंधाथ स निश्चेष्टोऽभवद्भुव्यपतत्तदा[5]. ॥ ३३४

मारुतिः कं[6] **ज** जास्त्रं तद्बुद्ध्वात्मनि कृतास्पदम्[7] ।
मुहूर्तमात्रान्मुक्तिं च ज्ञात्वासीन्निर्मिषविह्वलः[8]. ॥ ३३५

'नैवास्ति भ **य** मस्त्रान्मे बद्धस्येषदपि स्फुटम् ।
पितामहमहेंद्राभ्यां रक्षितस्यानिलेन च[9]. ॥ ३३६

ग्रहणेऽथो **रा** क्षसैश्च महन्मे गुणदर्शनम् ।
राक्षसेंद्रेण संवादस्तस्माद्गृह्णंतु मां परे. ॥ ३३७

निश्चितार्थं **म** नस्येवं बबंधुः शणरज्जुभिः[10] ।
स मुक्तोऽस्त्रेण, सहते नास्त्रबंधोऽन्यबंधनम्[11]. ॥ ३३८

ना[12] सा जंय **श्री** रिति तं दृष्ट्वा बद्धं निशाचरैः ।
मेने मनस्यगाच्चिंतामस्त्रतत्त्वविदिंद्रजित्. ॥ ३३९

---

१. समरे श्लाघते यः सः । युद्धाचे प्रसंगीं फुशारकी मारतो. २. अंजनापुत्र व मंदोदरीपुत्र हे दोघे. ३. सुरेंद्र व असुरेंद्र यांप्रमाणें. ४. समाधिबलात् हनुमान् अवध्य आहे असें इंद्रजिताला कळल्यावरून मारुतीच्या निग्रहास्तव उपाय योजूं लागला, तेव्हां त्यानें ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग केला । पितामहाच्या अस्त्राचा अपमान होऊं नये यासाठीं मारुतीनें आपण अस्त्रप्रभावबद्ध झालों असें ढोंग केलें, इतक्यांत इंद्रजिताच्या परिचारकांनीं शणरज्जूंनीं मारुतीला बांधला, त्यामुळें अस्त्रप्रभावामुळें झालेल्या बंधांतून मारुति मोकळा झाला, ही गोष्ट इंद्रजिताच्या लक्ष्यांत येऊन त्याची पांचावर धारण बसली, परंतु मारुतीच्या मनांतील कावा निराळाच असल्यामुळें रावणाला भेटून चार शब्द त्याच्याशीं बोलावे अशी मारुतीची फार इच्छा होती म्हणून तो तसाच रज्जुबद्ध होऊन राहिला. ५. भुवि अपतत्. ६. कंजज+अस्त्र=विष्णूच्या नाभिकमलापासून झालेला ब्रह्मदेव+अस्त्र. ७. कृतं आस्पदं येन तत् । ज्याचा प्रभाव आपणावर झाला आहे असें. ८. ढोंगानें विव्हल झाला. ९. सर्ग ४८ श्लो० ४३-४४ पहा. १०. सन किंवा बोरूचा ताग. ११. 'मंत्रबंधो इतरबंधेन सह न तिष्ठति । तस्मिन् सति मंत्रबंधो नश्यतीत्यर्थः ।' [सर्ग ४८ श्लोक ४८ टीका.] १२. ना=न । मंत्रबंध नाहींसा होण्याबरोबर इंद्रजिताला मोठी चुरचुर लागली, कारण 'अस्त्रे ब्राह्मे विहते पुनरन्यदस्त्रं तदस्त्रप्रयोगानंतरं न प्रवर्तते'.

स राक्षसै **रा** वणस्य समीपं हृष्टमानसैः ।
क्षिपद्भिस्ताडयद्भिश्च प्राकृष्यत कुबुद्धिभिः. ॥ ३४०

इंद्रजित्तं **म** हावीर्यमस्त्रमुक्तं प्लवंगमम् ।
रज्जुबद्धं रावणाय सगणाय व्यदर्शयत्. ॥ ३४१

दृष्ट्वा तं **रा** **ज** राजस्य भ्रातरं कपिपंडितः ।
मनसा चिंतयामास तेजसा तस्य मोहितः. ॥ ३४२

'अस्मिन्नेको **य** द्यधर्मो न स्याद्राक्षसनायके ।
स्यादयं सुरलोकस्य सशक्रस्यापि रक्षिता.' ॥ ३४३

प्रहस्तस्तं **रा** वणस्य निदेशादिदमब्रवीत्, ।
'समाश्वसिहि भद्रं ते न भीः कार्या त्वया कपे! ॥ ३४४

प्रेषितोऽसि **म** हेंद्रेण **कुबेरेण** **यमेन** वा ।
वरुणेनाळयं राज्ञो दूतस्त्वं **विष्णु**नाथवा. ॥ ३४५

नैव त्वं ते **ज** सा भासि रूपमात्रेण वानरः ।
मोक्षः सत्यादसत्यात्तु दुर्लभं तव जीवितम्. ॥ ३४६

रावणाल **य** एतस्मिन्प्रवेशोऽद्य त्वया कपे! ।
किंनिमित्तः कृतो ब्रूहि तत्वतो, मोक्ष्यसे ततः.' ॥ ३४७

अब्रवी**दं** **ज** नापुत्रस्तदा रक्षोगणेश्वरम् ।
तेजसा भगवान्नंदी **बाणो** वेति विशंकितम्. ॥ ३४८

१.कुबेरस्य. राज्ञां (यक्षाणां) राजा राजराजः=कुबेरः. ['राजराजो धनाधिपः' इत्यमरः । 'राजा प्रभौ नृपे चंद्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोः' इति विश्वः.] २. सर्ग ५० श्लो० ७:११ पहा. ३. पुष्पक विमानाचा गतिनिरोध शिवपार्वती क्रीडावनांतून जात असतां झाला, तेव्हां नंदीनें पुढें येऊन रावणाला सांगितलें कीं, 'एथें शिवपार्वती क्रीडा करित आहेत, तूं विमान दुसरीकडे वळीव.' त्यावेळीं नंदीची रावणानें थट्टा केली व त्यामुळें नंदीचा शाप झाला होता कीं, 'वानर तुझा नाश करतील.' ती आठवण आतां रावणाला झाली. नंदी हा कामधेनूचा पुत्र आणि शिवगणांतील एक. याची आकृति मनुष्यासारखी असून मुख मात्र वानरासारखें होतें. [मोरोपंत–मंत्ररामायण–उत्तरकांड–गीति ६६.७१ पृष्ठ १७३.] ४. बाण हा बलिराजाचा पुत्र, याला महेश्वरभक्त असल्यामुळें नंदीनें पाठविला कीं काय अशी शंका आली. ५. विशेषण शंकितः (शंका संजाता अस्येति) तम् । रावणमित्यर्थः । मानी रावण स्वतः मारुतीशीं बोलला नाहीं, पण त्यानें आपला मंत्रिश्रेष्ठ जो प्रहस्त त्याला सर्व विचारायाला सांगितलें. मारुतीनें प्रहस्ताच्या प्रश्नाचें उत्तर रावणाला दिलें.

‘न शक्रस्य **य** मस्याहं **श्री**दस्य **व**रुणस्य वा ।
जात्यैव कश्चित्प्लवगो **वि**ष्णुना नास्मि चोदितः. ॥ ३४९

अत्रागतो **रा**[1] वणस्य दर्शनार्थमहं कपिः ।
तदिदं दुर्लभं, तेनें[2] नाशितं प्रमदावनम्. ॥ ३५०

रक्षोभिस्तु **म** या युद्धं रक्षार्थं कृतमात्मनः[3] ।
त्वामेव द्रष्टुकामेन ब्रम्हास्त्रमनुवर्तितम्[4]. ॥ ३५१

तवांतिकं **श्री रा**मस्य कार्येणाहमिहागतः ।
प्रेषितोऽस्मि **ह**रींद्रेण **सु**ग्रीवेण महात्मना. ॥ ३५२

स त्वां भ्राता[5] **रा** क्षसेंद्र ! स्वयं कुशलमब्रवीत् ।
भ्रातुःशृणु समादेशमिह[6] चामुत्र च क्षेमम्[7]. ॥ ३५३

हरेः[8] सखा **म** हातेजा राजा **द**शरथः श्रुतः ।
तस्य ज्येष्ठः सुतो **रा**मः प्रभुः सत्यपराक्रमः. ॥ ३५४

तस्य प्रिया **ज** नकजा **ल**क्ष्मणस्तत्समोऽनुजः ।
स ताभ्यां **दं**डकारण्यमागतः पितुराज्ञया. ॥ ३५५

तद्भार्या प्रि[9] **य** ता नष्टा **ज**नस्थाने पतिव्रता ।
स सानुजो मार्गयंस्ता**मृ**ष्यमूकाद्रिमागतः. ॥ ३५६

सलक्ष्मणो **रा** म भद्रः **सु**ग्रीवेणाथ संगतः ।
तस्य तेन प्रतिज्ञातं **सी**तायाः परिमार्गणम्. ॥ ३५७

सुग्रीवस्य **म** नुष्याणामिंद्रेणापि महात्मना ।
राघवेण प्रतिज्ञातं हरिराज्यं[10][11] निवेदितुम्. ॥ ३५८

प्रभुणा रा **ज** पुत्रेण हत्वा **वा**लिनमाहवे ।
सुग्रीवः स्थापितो राज्ये हर्यक्षाणां गणेश्वरः. ॥ ३५९

प्रभुणा सं **य** ति हतः शरेणैकेन **रा**वण ! ।

---

१. लोकांना रडविणारा जो रावणनामा राक्षस त्याच्या. २. त्याकारणास्तव. ३. सर्ग ५० श्लोक १४-१८ पहा. ४. ब्रह्मास्त्राला अनुसरून आचरण केलें आहे. ५. काखेंत दाबून सप्तसमुद्रांचें स्नान घडविणाऱ्या वालीची व सुग्रीवाची ही मैत्री कसीतरी रावणानें संपादन केली होती, त्यामुळें आतां मारुति ‘भ्राता’ हें पद योजतो हें स्पष्ट आहे. अशा प्रकारानें ‘भ्राता’ म्हणणें हें स्नेहप्रदर्शक लौकिक प्रचाराचें सूचक होय. ६. संदेशवचनम्. ७. सुखसंपादकम्. ८. इंद्रस्य. ९. पवित्रा. १०. कपिराज्यम्. ११. अर्पण करण्याकरितां.

त्वया वि[1]ज्ञातपूर्वः स **वा**ली [2]वानरपुंगवः. ॥ ३६०

तामन्वेष्टुं **ज** नकजां कोटिशः [3]सत्यसंगरः ।
हरीन्संप्रेषयामास दिशः सर्वा हरीश्वरः. ॥ ३६१

अहं तु प **य** सां राशिं शतयोजनमायतम् ।
लंघयित्वा प्रभोर्भार्यां तां दिदृक्षुरिहागतः. ॥ ३६२

भ्रमता सा **रा** ज कन्या दृष्टा तव गृहे मया ।
परदारान्महाप्राज्ञ ! नोपरोद्धुं त्वमर्हसि. ॥ ३६३

सतामसं **म** ते घोरे सर्वधर्मार्थनाशके ।
न हि कर्मणि सज्जंते बुद्धिमंतो [4]भवद्विधाः. ॥ ३६४

राघवस्य **श्री** मतः को **ल**क्ष्मणस्य च धीमतः ।
शराणामग्रतः स्थातुं शक्तो देवासुरेष्वपि. ॥ ३६५

यो [5]व्यलीकं **रा** घवस्य कृत्वा सुखमवाप्नुयात् ।
राजंस्त्रिष्वपि लोकेषु विद्यते न स कश्चन. ॥ ३६६

त**द्रा**वण ! **म** या प्रोक्तं त्रिकालहितम[6]र्थवत् ।
धर्म्यं मन्यस्व वचनं **जा**नकी प्रतिदीयताम्. ॥ ३६७

नेयं शक्या [7]**ज** रयितुं सासुरैरमरैरपि ।
वि[8]षसंपृक्तमत्यर्थं भुक्तमन्नमिवौ[9]जसा. ॥ ३६८

अवध्यत्वं **य** दप्यस्ति धर्मस्तत्र हि कारणम् ।
तस्मात्त्वया धर्महानिर्न कार्या [10]राक्षसाधिप ! ॥ ३६९

जनस्थाने **रा** क्षसानां विनाशं **वा**लिनस्तथा ।
रामसुग्रीवसख्यं च बुद्ध्वा त्वं स्वहितं कुरु. ॥ ३७०

एकः काम **म** हं **लं**कां शक्तो नाशयितुं खलु ।
प्रभोराज्ञां विना नैतन्मया कार्यं **द**शानन ! ॥ ३७१

प्रतिज्ञात **ज** नेंद्रेण हर्यक्षगणसंनिधौ ।
उत्सादनममित्राणां **जा**नकी यैः प्रधर्षिता. ॥ ३७२

---

१. ही रावणाला झोंबणारी मर्मोक्ति आहे. तुला पूर्वींच चांगला माहीत असलेला । पूर्वं विज्ञातो यः सः । पूर्वं शब्दाचा एथें परनिपात झाला. २. वानरश्रेष्ठ. ३. सत्यः संगरः (प्रतिज्ञा) यस्य सः । ४. सर्ग ५१ श्लोक ७-१८ पहा. ५. अपराध. (सर्ग ५१ श्लोक २० टीका.) ६. शास्त्रानुगतम्. ७. जिरविण्याला, पचविण्याला. ८. विषाचा संपर्क ज्याला झाला आहे असें. ९. आहारशक्तिबलेन. (हा श्लोक मूळांत आहे. स० ५१ श्लो० २४.) १०. राक्षसांचा स्वामी.

त्वद्गृहे ये[1] **य** मानीता रुद्रा तिष्ठति **रा**वण! ।
[2]कालरात्रीति तां विद्धि सर्वलंकाविनाशिनी. ॥ ३७३

[3]अपकुर्वन् **ज** गद्भर्तुः साक्षादपि [4]पुरंदरः ।
न सुखं प्राप्नुयादन्यः किं पुनस्त्वद्विधो जनः ॥ ३७४

जगतां त्र **य** मप्येतद्राजन्! संहृत्य लीलया ।
पुनरेव तथा स्रष्टुं शक्तो **रा**मो महाबलः. ॥ ३७५

सलक्ष्मणं **रा** घवं यः प्रतियुध्येत **रा**वण! ।
सर्वथा सर्वभूतेषु सर्वकालेषु नास्ति सः ॥ ३७६

विष्णुना स म शीलस्य कृत्वा विप्रियमीदृशम् ।
रामस्य राजसिंहस्य दुर्लभं तव जीवितम्[5].' ॥ ३७७

वातसूनोः **श्री** मतस्तच्छ्रुत्वा वचनमु[6]द्धतः ।
आज्ञापयद्वधं तस्य **रा**वणः क्रोधमूर्छितः ॥ ३७८

बिभीषणो रा क्षसेंद्रं वारयामास सू[7]क्तिभिः, ।
'दूतोऽवध्यो महाराज क्षमस्वे'ति पुनः पुनः. ॥ ३७९

'प्रेषितोऽय **म** तिक्रूरो यैर्दूतो राक्षसेश्वर! ।
तेष्वेव पात्यतां दंडो न कोऽप्यस्य वधे गुणः. ॥ ३८०

युद्धा[9]योद्यो **ज** येदेव तावयं **रा**मलक्ष्मणौ ।
युद्धप्रिय! महाराज! '[10]जीवत्यस्मिन्महान्गुणैः[11].' ॥ ३८१

तन्मनः प्रि **य** माकर्ण्य भ्रातुर्वाक्यमथाब्रवीत् ।
'कपीनां किल '[12]लांगूलमिष्टं भवति दा[13]रुणम्. ॥ ३८२

तदस्य वी **रा** द्य कपेर्दीप्यतां दुर्मतेर्द्रुतम् ।
स्वस्वामिनिकटं पापस्तेन दग्धेन गच्छतु. ॥ ३८३

सं[14]चत्वरं **म** म पुरं रक्षोभिः परिणीयताम्.' ।
इत्याज्ञापयदत्युग्रः पुत्रघातातितप्तधीः. ॥ ३८४

---

१. या इयम्. २. कल्पांतरात्रिः । सर्वभूतापहारिणी यमभगिनी 'कालरात्री' इति, 'इति'-योगात् प्रथमा, 'वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः' इतिवत्. ३. अपकार, अपराध करणारा. ४. इंद्र. ५. ही पंक्ति मूळांत आहे. (स० ५१ श्लो० ४२.) ६. गर्वितः. ७. सु (चांगल्या) उक्तिभिः (शब्दांनीं). ८. सर्ग ५२, श्लोक १८ पहा. ९. उद्युक्त करील. १० हा जिवंत राहिला असतां. ११. फल. १२. शेंपूट, पुच्छ. १३. मूळांत 'भूषण' असें पद आहे व तेंच अर्थाला अनुरूप होय. (स० ५३ श्लो० ३.) १४. चत्वरैः (चौक) सहितम्.

तच्छ्रुत्वा रा **ज** वचनं राक्षसाः कोपकर्कशाः ।
आवेष्टयंत लांगूलं जीर्णैः कार्पासिकैः[1] पटैः. ॥ ३८५

स आंजने **य** स्तु तदा व्यवर्धत कुतूहली[2] ।
शुष्कमिंधनमासाद्य वनेष्विव हुताशनः. ॥ ३८६

परिषिच्यां **ज** नासूनोः पुच्छं तैलेन भूयसा ।
वर्धमाने तत्र शीघ्रं ज्वलनं समयोजयन्. ॥ ३८७

इतोऽन्यतो **य** थादेशं नेतून्दैवहतान्कपिः ।
लांगूलेन प्रदीप्तेन राक्षसांस्तानताडयत्. ॥ ३८८

तं मारुतिं **रा** क्षसास्ते लंकायां सर्वतस्तदा ।
परिगृह्य ययुर्हृष्टा घोषयंतोऽस्य कर्म तत्. ॥ ३८९

शंखभेरी **म** हानादैश्चारयंति स्म तां पुरीम् ।
तच्छ्रुत्वा राक्षसीप्रोक्तं सीताग्निं शरणं ययौ[3]. ॥ ३९०

सख्युः[4] सूनोः **श्री** मदग्निः प्रार्थितः प्रभुकांतया ।
संप्रदीप्तोऽपि लांगूल[5]लोमैकमपि नादहत्. ॥ ३९१

प्रदीप्तेऽग्नौ **रा** मदूतश्चिंतयामास सन्मतिः ।
संप्रदीप्तोऽप्ययं कस्मान्न मां दहति पावकः ? ॥ ३९२

दृश्यते च **म** हाज्वालः करोति च न मे रुजम्[6] ।
हिमस्य पिंड इव मे लांगूलाग्रे प्रतिष्ठितः. ॥ ३९३

अथवायं **ज** नकजाभर्तुः शीतः प्रभावतः
सागर[7]स्यादरस्तादृक्किमग्निर्न करिष्यति ? ॥ ३९४

सीताया द **य** या नूनं तेजसा राघवस्य च ।
पितुश्च मम सख्येन न मां दहति पावकः[8]. ॥ ३९५

भूयः स वी **रा** धिपतिश्चिंतयामास चेतसि ।
कथमस्मद्विधस्यैवमधमैर्बंधनं कृतम्. ॥ ३९६

१. कापसाच्या केलेल्या वस्त्रांनीं. २. गमतीखातर ज्यानें आपला देह वाढविला आहे असा. ३. सर्ग ५३ श्लोक २५ पहा. ४. अर्थात् वायोः, कारण अग्नीला 'मरुत्सख' असें नांवच आहे. ५. लांगूल+लोमन्+एक+द्वि०=प्र०=पुच्छाच्या एका केंसाला देखील. ६. पीडाम्. ७. सागरानें मैनाकाला वर वाहून मला विश्रांतिस्थल देण्याला सांगितलें होतें. ही कथा या कांडाच्या आरंभींच आली आहे. ८. हे श्लोक रामायणांत आहेत. (स० ५३ श्लो० २६-४०.)

प्रतिक्रिया **म** या योग्या कार्या बुद्धिमतेति सः ।
छित्त्वा पाशानुत्पपात ददाह विनदन्पुरीम्. ॥ ३९७

स कीशकुं **ज** रो भूयः परिघं तोरणाश्रितम् ।
गृहीत्वा रक्षिणः सर्वान्[1]सूदयामास **राक्षसान्.** ॥ ३९८

पितुः सखा **य** [2]मैनलं समृद्धैर्रक्षसां गृहैः ।
[3]कृतज्ञस्तर्पयामास [4]साधुप्रत्युपकारवित्. ॥ ३९९

ततो [5]धैनं **ज** यस्यायं कुर्वंस्तर्पणमीप्सितम् ।
[6]राजादिभवनाग्रेषु विचचार महाकपिः. ॥ ४००

लंकां [7]निर्भ **य** चेताः स भवनाद्भवनं व्रजन् ।
ददाह [8]रुद्रप्रहितः शरो **दै**त्यपुरीमिव. ॥ ४०१

[9]तृणैधसां **रा** शिशतैर्यथा वन्हिर्न तृप्यति ।
तथैषदपि नोतृप्तः कृते रक्षोवधे कपिः. ॥ ४०२

लंकां सर्वां **म** हातेजा दग्ध्वा लांगूलपावकम् ।
[10]निर्वापयामास तदा समुद्रे हरिपुंगवः. ॥ ४०३

लंकांदग्ध्वा **श्री** हनूमान्पश्चात्त[11]प्तोऽभवत्तदा ।
आत्मानं गर्हयन्नेवं चिंतयामास दुःखितः. ॥ ४०४

'धिगस्तु मां, **रा** घवस्य प्रियां विस्मृत्य पावकः ।
[12]उद्दीपितोऽत्र **लं**कायां दग्धा नूनं त[13]पस्विनी. ॥ ४०५

कार्यनाशो **म** हानद्य क्रुद्धेनायं मया कृतः ।
धन्या विवेकिनः संतो हंत[14]! सत्यमहं [15]कपिः. ॥ ४०६

---

१. मारता झाला. २. ज्याची कधींच तृप्ति होत नाहीं असा अग्निनारायण त्याला. ३. यावेळीं अग्नीनें केलेले उपकार स्मरणारा मारुति. ४. उपकार कसे फेडावे हें ज्याला चांगलें. माहीत आहे असा. ५. अनलस्य. ६. स० ५४ श्लो० ६ पहा. ७.निर्भयं चेतः यस्य सः। वीतभीः. ८. त्रिपुरवधाची कथा शिवलीलामृतांत आहे. तिचा उल्लेख या श्लोकांत केला आहे. हाच उल्लेख मूळांत आहे. [सर्ग ५४ श्लोक ३०.] ९. तृणानि च एधांसि च तेषां । एधस् हा हलन्त नपुंसकलिंगी काष्ठवाची शब्द आहे. 'तृप्त्यर्थानां विभाषाकरणे' इति नियमात् विकल्पेन षष्ठी, 'तृणैधोभिर्न तृप्यति' असाही प्रयोग होईल. 'नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः । नांतकः सर्वभूतानाम्.' १०. शांत करता झाला. (स० ५४ श्लो० ४९.) ११. त्याला पश्चात्ताप झाला, त्याला खेद वाटला. १२. आग लावली, अग्नि पेटविला. १३. गरीब बिचारी. १४. अरेरे! अहह !. १५. अनर्थाला मूळ असें क्रियाचापल करणारा प्राणी, मर्कट.

नूनं देवी **ज** नकजा सा दग्धा [1]लंकया सह ।
हा ! मया दहता **लं**कां न **सी**ता परिरक्षिता. ॥ ४०७
यदर्थम **य** मारंभस्तत्कार्यम[2]वसादितम् ।
लंकायाः कश्चि[3]दुद्देशो न ह्यदग्धः प्रदृश्यते. ॥ ४०८
धिग्धिग्[4]भावं **रा**[5] जसं मे [6]कार्यसर्वस्वघातिना ।
कथं शक्यो मया द्रष्टुं **राम**ः स च [7]हरीश्वरः.' ॥ ४०९
निमि[8]त्तानि **म** हा बुद्धिर्दृष्ट्वा शुभफलानि सः ।
किंचित्स्वस्थो वातसूनुस्ततः पुनरचिंतयत्. ॥ ४१०
'अथवा ते [9]**ज** सा स्वेन रक्षिता **ज**नकात्मजा ।
न नशिष्यति कल्याणी नाग्निरग्नौ प्रवर्तते. ॥ ४११
धर्मात्मा प्र **य** तो **रा**मः प्रियां तस्यातितेजसः ।
स्वं[10]चरित्राभिगुप्ता न स्प्रष्टुमर्हति पावकः. ॥ ४१२
नूनं धनं **ज** यो **रा**मप्रभावेनाद्य मां कपिम् ।
सुकृतेन च **सी**ताया नादहत्[11]किंमु तां सतीम् ? ॥ ४१३
एवं चिंत **य** ता तेन [12]चारणानां महात्मनाम् ।
आत्मानं स्तुवतां वाक्यं श्रुतमं[13]बरचारिणाम्. ॥ ४१४
'अहो ! **समी** **रा** त्मजेन सा[14]ट्टप्राकारतोरणा !
लंका दग्धा न **सी**तेति विस्मयोऽद्भुत [15]एव नः.' ॥ ४१५
तत्[16]सुधोप **म** माकर्ण्य वाक्यं स **प**वनात्मजः ।
जगाम यत्र सा देवी नत्वा तामब्रवीन्मुदा. ॥ ४१६
'दि[17]ष्ट्यार्[18]क्षतां **श्री** मति ! त्वां पश्यामि जनकात्मजे ! ।

---

१. सर्ग ५५ पहा. २. नासलें. ३. प्रदेश. ४. स्वभावम्- ५. रागीटपणाला जेथें प्राधान्य आहे. रजोगुणबहुलम्. ६. कार्यमेव सर्वस्वं घातयति यस्तेन, कार्यरूप धन नाहींसें करणारानें. ७. सुग्रीवः कपीश्वरः- ८. शुभशकुन. ९. पातिव्रत्याच्या तेजानें. पातिव्रत्याला येथें अग्नीची उपमा दिली आहे, ह्मणून अग्नि अग्नीला कांहीं उपद्रव करूं शकत नाहीं. १०. पातिव्रत्यरक्षिता. ११. रामप्रभावामुळें अग्नि मला माकडाला देखील जाळूं शकला नाहीं, तर मग सतीला जाळण्याची गोष्ट दूरच. ह्यालाच कैमुतिकन्याय ह्मणतात. १२. चारयंति कीर्तिं ये तेषाम् । कीर्तिघोष करणारे देवांचे भाट. १३. आकाशांतून गमन करणारांचें. १४. माड्या, तटाच्या भिंती व कमानी यांसह. १५. सर्ग ५५ श्लोक ३२ पहा. १६. सुधेप्रमाणें मृतिहर वाक्य. सुधा (अमृतं) उपमा (उपमानं) यस्य तत् , सुधातुल्यम. १७. सुदैवानें, भाग्यानें. १८. कुशलिनीम्.

[1]अयमागत एवाहं **रामसुग्रीवलक्ष्मणैः**.' ॥ ४१७

इति **सीतां** **रा** जसुतां समाश्वास्य **म**रुत्सुतः ।
नत्वा पृष्ट्वा पुनः क्षिप्रं निर्जगाम [2]मनोगतिः. ॥ ४१८

गतो गिरि [3]**म** रिष्टाख्यमारुह्योत्प्लुत्य [4]खं गतः ।
तद्भारपीडितो भूमौ निमग्नः स महानगः. ॥ ४१९

तं **मैनाकं** **ज** लनिधौ स्पृष्ट्वा [6]तार्क्ष्यगतिः कपिः ।
आगच्छन्दूरतो दृष्ट्वा महेंद्रमकरोद्ध्वनिम्. ॥ ४२०

श्रुत्वांजने **य** निनदं **जां**बवानब्रवीत्कपीन्, ।
'सर्वथा कृतकार्योऽयमस्य नादो हि [7]तादृशः.' ॥ ४२१

ते कीशवी **रा** वृक्षाग्राद्वृक्षाग्राणि तमागतम् ।
शिखरा च्छिखराग्राणि दृष्टा जग्मुर्दिदृक्षवः. ॥ ४२२

गिरेस्ततो **म** हेंद्रस्य शिखरे [8]पादपाकुले ।
पपात नभसश्[9]छिन्नपक्षोऽद्रिरिव मारुतिः. ॥ ४२३

प्लवंगकुं **ज** राः सर्वे परिवार्योपतस्थिरे ।
वृद्धान्त्वांगदं चाथ 'दृष्टा **सी**ते'ति सोऽब्रवीत्. ॥ ४२४

आदायो[10]पां **य** नान्यार्या मूलानि च फलानि च ।
पूजां चक्रु**र्म**रुत्सूनो**र्जां**बवत्प्रमुखा मुदा. ॥ ४२५

सविस्तरं [11]**जं** गत्प्राणतनयो वृत्तमादितः ।
कथयामास स श्रीमान्धीमान्[12]ह्रीमान्पराक्रमी. ॥ ४२६

---

१. रामादिकांसह हा मी आलोंच पहा. थोड्याच काळानें कांहीं गोष्ट निश्चयात्मक घडणार असेल तर असा 'भूत' प्रयोग होतो. रामादिभिः सह अचिरेणैव अहमागमिष्यामि असा अर्थ आहे. 'आशंसायां भूतवच्च' (३।३।१३२.) २. मनसो गतिरिव गतिर्यस्य सः मनोवेगः. ३. अरिष्टनांवाच्या पर्वतावर. (स० ५६ श्लो० २६.) ४. आकाशम्. ५. मोठा पर्वत. 'महान् अगः' किंवा 'महानगः' (महान् नगः) याचा अर्थ सारखाच होतो. ६. गरुडवेगः ७. सर्ग ५७. श्लोक२३ पहा. ८. वृक्षाकुले. ९. छिन्नौ पक्षौ यस्य सः' पूर्वी पर्वतांला पक्ष होते त्यामुळें लोकांला फार त्रास होत असे, त्यासाठीं इंद्रानें आपल्या वज्रानें त्यांचे पक्ष तोडून टाकले. यास्तव इंद्राला 'गोत्रभित्' ह्मणतात. मारुतीचा त्यावेळचा पर्वतप्रमाण देह होता हें लक्ष्यांत ठेवलें ह्मणजे छिन्नपक्ष अद्रीची कल्पना मनांत येणें साहजिक आहे. १०. नजराणे, उपहार, पारितोषिकें. ११. अनिलतनयः वायुपुत्रः. १२. विनयवान्.

[1]अंगदाद **य** उत्कृष्टप्रतापं **वा**तनंदनम् ।
तुष्टवुर्हृष्ट[2]रोमाणः 'साधु साध्वि'ति **ते**ऽब्रुवन्. ॥ ४२७

ततोऽगदो **रा** जपुत्रोऽब्रवी'द्धत्वा **द**शाननम् ।
अस्माभिरर्पणीया सा **रा**माय **ज**नकात्मजा.' ॥ ४२८

तमुवाच **म** हाबुद्धिर्**जां**बवा 'न्प्रभुणा स्वयम् ।
विचेतुं वयमाज्ञप्ता नानेतुं **वा**लिनंदन! ॥ ४२९

अस्माभिस्तु **श्री** मदाज्ञा [3]यथा कार्यं तथा खलु ।
[4]प्रवृत्तिरेव **सी**ताया [5]निवेद्याशु महाभुज! ॥ ४३०

कथंचित्तां **रा** जकन्यामस्माभिर्निर्जितां प्रभुः ।
चेन्नाभिरोचयेद्रामस्तत्सर्वं विफलं भवेत्.' ॥ ४३१

तेन [6]सूक्त **मं** [7]गृह्णंस्त'त्साधु साध्वि'ति चाब्रवन् ।
महेंद्राग्रात्समुत्प्लुत्या[8]प्लवंत प्लवगर्षभाः. ॥ ४३२

ते प्रवृत्तिं **ज** गद्भर्त्रे समाख्यातुं प्रहर्षिताः ।
आगच्छंतो **म**धुवनं [9]समासेदुः प्लवंगमाः. ॥ ४३३

सुग्रीवस्य **य** दत्यर्थं प्रियं [10]**नं**दनसंनिभम् ।
[11]मातुलः कपिराजस्य नाम्ना **द**धिमुखः कपिः. ॥ ४३४

[12]कीशैरहो **रा** त्रमेव यस्य [13]त्राणपरायणः ।
तत्प्राप्य ते **म**धुवनं सर्वभूतमनोहरम्. ॥ ४३५

कुमारं तं [14]**मं** धून्यत्तुमभ्ययाचंत लोलुपाः ।
फलानि च सुगंधीनि मूलानि च कृतश्रमाः ॥ ४३६

युवराजोऽ **ज** नापुत्रप्रतापेन प्रहर्षितः ।
तेषामाज्ञां ददौ तत्र यथेष्टमधुभक्षणे. ॥ ४३७

सर्वे पीत्वा **य** थेष्टं ते मधूनि मधुलोलुपाः ।
अभक्षयन्सुगंधीनि मूलानि च फलानि च. ॥ ४३८

---

१. अंगदः आदिः येषां ते. २. रोमांचिताः. ३. यथा श्रीमदाज्ञा, तथा अस्माभिस्तु कार्यम्. ४. शोध लागल्याचा संदेश. ५. निवेद्या=निवेदनीया. ६. चांगला उपदेश. ७. ग्रहण केला. ८. अप्लुवन्त=उडाले. ९. सुग्रीवाच्या मधुवन नामक उपवनाजवळ आले. १०. नंदनेन तुल्यम् नंदनसंनिभम् । 'नंदन' हें इंद्राच्या उद्यानाचें नांव. ११. मातुर्भ्राता मातुलः. १२. कीशैः सह. १३. रक्षणतत्परः. १४. मधूनि अत्तुं=मधु इत्यादि भक्षणाची आज्ञा द्या अशी प्रार्थना केली.

ते प्रहर्षे **ज** ग्मुरथ [१]प्राज्यपानमदोत्कटाः ।
[२]केचिन्नृत्यंति गायंति प्रहसंति रुदंति च. ॥ ४३९

[३]द्रुमाग्रात्प्रि **य** संपातादद्रुमाग्रं जग्मुरुत्कटाः ।
न तत्र मत्तो नो कश्चिन्नात्र दृप्तो न कश्चन. ॥ ४४०

विध्वंसिते **रा** जवने कोपाद्दधिमुखः कपिः ।
निवारयामास हरींस्ते तं धिक्चक्रुरुन्मदाः. ॥ ४४१

लब्ध्वा तेऽनु **म** तिं सर्वे मारुतेरंगदादपि ।
क्रुद्धं दधिमुखं वीरास्ताडयामासुरुद्धताः. ॥ ४४२

सुग्रीवाय **श्री** मते स क्रुद्धो दधिमुखः स्वयम् ।
गत्वा निवेदयामास य[६]दंगदमुखैः कृतम्. ॥ ४४३

पप्रच्छ वी **रा** धिपतिः सुग्रीवं लक्ष्मणस्तदा, ।
'किमयं दुःखितो राजन्! वानरो वक्ति त[७]द्वद.' ॥ ४४४

स प्लवंग **म** राजस्तं लक्ष्मणं प्राह, 'राघव! ।
भुक्तं मधुवनं कीशैरंगदप्रमुखैर्बलात्. ॥ ४४५

दृष्टा देवी **ज** नकजा ध्रुवं रघुकुलोत्तम! ।
नैषामकृतकार्याणामीदृशः स्याद्व्य[८]तिक्रमः. ॥ ४४६

ताडिता भ **य** मुत्सृज्य [९]वनपालाः प्लवंगमैः ।
कृतं निर्वि[१०]षयं सर्वं वनं [११]दत्तवरं मम.' ॥ ४४७

एवं श्रुत्वा **रा** जवाक्यं युक्तिमद्रामलक्ष्मणौ ।
प्रहर्षमतुलं प्राप्तौ [१२]सीतादर्शनलालसौ. ॥ ४४८

मातुलं सा[१३] **म** कुशलः सुग्रीवः प्राह, 'तद्वनम् ।

---

१. पुष्कळ पिऊन मदमत्त झालेले. २. 'नृत्यति गायति विहसति विलपत्युच्चैरुपैति संमोहम् । भजते विविधविकारान्संसारादर्शमंडलक्षीवः' यावरील पद्यांत कवीनें किती तरी आपल्या प्रतिभेची आकलनशक्ति दाखविली. ३. ज्यावरून उडी मारणें प्रिय होतें त्या द्रुमावरून. उत्तरार्धांत 'एकावली' अलंकार आहे. ४. सर्ग ६१ पहा. ५. कपिराज सुग्रीव याचें वन अथवा वनानां (उपवनानां उद्यानानां) राजा वनश्रेष्ठम् उद्यानवरम् असा अर्थ करावा. राजदन्तवत् समास करावा. ६. अंगदादिभिः अंगदो मुखे येषां तैः. ७. सर्ग ६३ श्लोक १३-१४ पहा. ८. अत्याचार, अमर्यादा, विपर्यय. ९. वनरक्षकाः. १०. फलमूलादि भोज्य पदार्थ ज्यांतील नाहींसे केले आहेत. ११. 'वरत्वेन देवैरस्माकं दत्तम्.' १२. सीतादर्शनोत्सुक. १३. सामनि कुशलः=सांत्वन करण्यांत मोठा कुशल सुग्रीव.

पालय त्वं यथापूर्वं प्रेषयाशु कपींश्च तान्.[1]' ॥ ४४९
स गत्वा स **ज** वस्तत्र स्थितान्दधिमुखः कपीन् ।
अंगदं युवराजं च दृष्ट्वोवाच कृतांजलिः. ॥ ४५०
'युवराज! **य** दज्ञानादपराद्धं क्षमस्व तत् ।
द्रष्टुमिच्छति राजा त्वां सहैभिर्हरियूथपैः. ॥ ४५१
प्लवंगरा **ज** स्त्वामाशु प्लवगैः सह पश्यतु ।
प्रहृष्टो न तु रुष्टोऽसौ वनं श्रुत्वा प्रधर्षितम.' ॥ ४५२
अंगदो न **य** वित्तूर्णं श्रुत्वा दधिमुखेरितम् ।
जगाम हनुमन्मुख्यैः सह सुग्रीवसंनिधिम्. ॥ ४५३
कृत्वाग्रतो **रा** जसुतं हनुमंतं च वानराः ।
जग्मुरुत्पत्य गगनं [2]यंत्रोत्क्षिप्ता इवोपलाः[3]. ॥ ४५४
श्रुत्वा तेषां **म** हानादान्सुग्रीवः प्राह राघवम्, ।
'समाश्वसिहि भद्रं ते दृष्टा देवी न [4]संशयः. ॥ ४५५
हनूमता **श्री** मती सा दृष्टा नान्येन राघव! ।
[5]नास्त्यस्य कर्मणो हेतुः साधने तद्विधोऽपरः.' ॥ ४५६
पेतुः प्रवी **रा** गर्जंतः प्रदेशेषु समेषु [6]खात् ।
रामलक्ष्मणसुग्रीवचरणेष्वपि ते ततः ॥ ४५७
हनूमांश्च **म** हाबाहुः प्रणम्य शिरसा ततः ।
नियतां[7]मक्षतां[8] देवीं राघवाय न्यवेदयत्. ॥ ४५८
हनूमतो **ज** नकजा संदृष्टेत्यमृतोपमम् ।
आकर्ण्य वचनं रामो हर्षमाप सलक्ष्मणः. ॥ ४५९
निश्चितार्थं[9] **य** शोराशौ सुग्रीवं पवनात्मजे ।
लक्ष्मणः प्रीतिमान्प्रीतं बहुमानादवैक्षत. ॥ ४६०
'क वर्तते **रा** जकन्या कथं चापि मयी[10]'ति तान् ।
रामे पृच्छति ते कीशाः प्रेरयंति स्म मारुतिम्. ॥ ४६१

---

१. सर्ग ६३ श्लोक ३१ पहा. २. यंत्राच्या योगानें (गोफणीच्या योगानें?) फेंकलेले. ३. दगड. ४. सर्ग ६४ श्लोक २७ पहा. ५. न (कोऽपि) तद्विधः (हनुमद्विधः) अपरः अस्ति (यः) अस्य कर्मणः साधने हेतुः (कारणम्, समर्थ इत्यर्थः) [भवेत्]. ६. आकाशांतून. ७. शुद्धाचरणशीलां नियमवतीं च. ८. कुशलिनीम्. (स० ६४ श्लो० ४२.) ९. निर्णीत कार्यतत्वम्. १०. कथं मयि वर्तते=माझ्या संबंधानें तिचें वर्तन कसें आहे.

प्रणम्य स **म** रुत्पुत्रः **सी**तायै तद्दिशे[1] च तम् ।
मणिं दत्त्वा **रा**घवाय सर्वं वृत्तं न्यवेदयत्. ॥ ४६२

‘लंघयित्वा **ज** लनिधिं शतयोजनमायतम् ।
सीतामपश्यं लंकायां **रा**वणस्य पुरि प्रभो! ॥ ४६३

कृशांगी नि **य** ता दृष्टा राक्षसीभिः सुतर्जिता[2] ।
रावणाद्विनिवृत्तार्था[3] मर्तव्यकृतनिश्चया[4]. ॥ ४६४

मनोरथं **ज** नकजा त्वयि संन्यस्य[5] दुःखिता ।
एकवेणीधरा[6] दीना नित्यं चिंतापरायणा. ॥ ४६५

दत्त्वांगुली **य** कं वंशं कीर्तयित्वा गुणांश्च ते ।
सा मया नरशार्दूल! शनैर्विश्वासिता सती. ॥ ४६६

दत्त्वा मणिं **रा** जपुत्री काकवृत्तं[7] च साब्रवीत् ।
त्वां **लक्ष्म**णं च कुशलं **सु**ग्रीवं चावदत्सती.’ ॥ ४६७

इत्येवं स **म** रुत्पुत्रः प्रोवाच प्रांजलिर्नतः ।
रामो भक्त**म**यूराणां मुदिरो[9] मुदितस्ततः. ॥ ४६८

---

१. ज्या दिशेकडे सीता होती त्या दिशेकडे प्रणाम करून. २. फार फार जिला भीति धातली आहे अशी. ३. रावणाचे संबंधाची गोष्ट जीच्या मनांत नाहीं अशी. ४. मरण्याबद्दल जिनें निश्चय केला आहे अशी. ५. सर्व मनोरथांचें अवलंवन तुम्हाला करून. ६. ‘हरणदिनकृतैकसंस्कारवद्वेणीधरा’ यद्वा ‘पुरोभागीयवेणीद्वयरहितवेणीधरा’ असा अर्थ एके ठिकाणीं टीकेंत दिला आहे. लहान मुलांचे केंस अजून देखील तीन वेण्यांनीं बांधितात. पुढील दोन वेण्यांनाच चूडामणि हा अलंकार अडकविलेला असतो. उत्तरहिंदुस्थानांत ह्याचा आकार गुलाबाच्या कळीसारखा असतो. आपल्या इकडे ‘बोर’ म्हणून अलंकार असतो तो सरासरी तशाच आकाराचा असतो. ‘मूदे’चा आकार चूडामणीच्या सारखाच असतो परंतु ‘मूद’ हा अलंकार मागें घालण्याचा प्रघात केव्हांपासून पडला हें ठीक सांगतां येत नाहीं. बाळकृष्ण आत्माराम गुप्तेकृत ‘देशीहुन्नर’ पृ० ४५ त ‘चूडामंडन’ असें शिरोभूषण दिलें आहे परंतु आकार भिन्न दिला आहे. ७. ऐंद्रकाकाची कथा. [स० ६७ यांत ही कथा सविस्तर आहे.] ८. मोरोपंत–रामायणें–भाग १ काव्यसंग्रहग्रंथमाला–मंत्ररामायण–सुंदरकांड–गीति १५०-१५६ पृष्ठ ८७-८८ पहा. ९. मेघ. जे मोद देतात ते मुदिर.

युद्धकांडम्.

हनूमदुक्तं **श्री** रामः श्रुत्वातीव प्रहर्षितः[1] ।
उवाच वाक्यं यद्योग्यं सुप्रियश्रवणोत्तरम्[2]. ॥ १

'कृतं कार्यं[3] पै[4] **रा** शक्यं बलिनाऽनिलसूनुना[5] ।
न ह्यन्यं परिपश्यामि यस्तरेत्तं महोदधिम्. ॥ २

लंकां हि को ना **म** विशेन्निष्क्रमेत्संप्रविश्य च? ।
भृत्यकार्यं[6] हनुमता सुग्रीवस्य महत्कृतम्. ॥ ३

श्रेष्ठं यशोऽस्य **ज** गति नियोगादधिकं कृतम् ।
न चात्मा लघुतां[8] नीतः सुग्रीवश्चापि तोषितः. ॥ ४

अहं रघ्वन्व[9] **य** श्चायं लक्ष्मणश्च महाबलः ।
वैदेह्या दर्शनेनाद्य धर्मतोऽनेन[10] रक्षिताः. ॥ ५

प्रियाख्यातुर्व[11] **रा** हस्य वायुसूनोर्महात्मनः ।
मनः खिन्नं ममाकर्तुः[12] कर्मणः सदृशं प्रियम्. ॥ ६

मया त्विदानीं **म** नसा विचार्यैव पुनःपुनः ।
सर्वस्वभूतोऽयं[13] दत्तः परिष्वंगोऽस्य मारुतेः.' ॥ ७

इत्युक्त्वा प्रीति **ज** नितप्रभूतपुलकः[14] प्रभुः ।
कृतकार्यं हनूमंतं तं रामः परिष्वस्वजे. ॥ ८

पप्रच्छ तं प्रि **य** तमाप्त्युपायं प्रभूत्तमः, ।
'वीर! सा कीदृशी लंका दुर्जया या सुरासुरैः. ॥ ९

---

१. प्रहर्षः संजातोऽस्येति. २. सुप्रियश्रवणोत्तरकालोचितम्. अतिप्रिय (सीतेचा शोध) गोष्ट कानीं पडल्यावर जें उचित. ३. सीतान्वेषणकार्यम्. ४. परैः अशक्यम्. ५. जगत्प्राणसुतेन. ६. सुग्रीवभृत्योचितं सीतादर्शनवनभंगादिकं कार्यम्. ७. यावरून मारुति उत्तम भृत्य होता हें स्पष्ट आहे. वा० रा० युद्ध० स० १ श्लो० ७-९. ८. राक्षसांपासून पराभव पावून आपणाला लघुता आणली नाहीं. ९. रघोरन्वयः भरतादयः. १०. भृत्यधर्म पाळून. ११. मनाला प्रिय बातमी सांगणाऱ्याच्या. १२. न करणाऱ्याचें (रामाचें मन). १३. मारुतीनें जें एवढें अचाट काम केलें त्याबद्दल कांहीं देऊन अंशतः तरी उत्तीर्ण होण्यासाठीं आज मजजवळ सर्वधन कायतें आलिंगन आहे. "Thanks, the exchequer of the poor" असें एका इंग्रजी नाटकांत आहे तशाच प्रकारची वरील कल्पना आहे. 'भगवद्देहस्य शुद्धानंदस्वरूपत्वात् स्वालिङ्गनस्य सर्वस्वभूतत्वं बोध्यम् । आनंद एव हि भगवतः सर्वस्वम् आनंद एव हि मायया रामादिदेहत्वेन भासते इति गीताभाष्यविष्णुसहस्रनामभाष्ययोः भगवत्पादैः स्पष्टमेवोक्तम् ब्रह्मांडपुराणादिषु चैवं परिष्वंगद्वारा ब्रह्मानंदार्पणमेव हनुमते कृतमिति बोधितम्' इति तिलके. [स० १ श्लो० १३ टीका पहा.] १४. रोमांच.

सुदुष्पारस्य **ज** लधेः कथं नाम महामते! ।
हरयो दाक्षिणं पारं गमिष्यं**त्यं**जनात्मज!' ॥ १०
इत्युक्त्वा तामा **य** ताक्षीं **सी**तां मत्वातिदुर्लभाम् ।
शोक[1]संभ्रांतहृदयः पुन[2]र्ध्यानमुपागतम्. ॥ ११
उवाच वान **रा** धीशस्तं **रा**मं शोकविव्हलम्, ।
'किं त्वया तप्यते वीर! यथान्यः प्राकृतस्तथा? ॥ १२
मैवं भूः पर **म** ज्ञाता त्वं हि **रा**म! महाबलः ।
त्यज संतापमखिलं कृतघ्न इव सौहृ[3]दम्. ॥ १३
लब्ध्वा प्रवृत्तिः **श्री** मत्या ज्ञातश्च निल[4]यो रि[5]पोः ।
संतापस्याद्य ते स्थानं नैव पश्यामि **रा**घव! ॥ १४
लंघयित्वा न **रा** धीश! प[6]योधिं लील[7]या वयम् ।
[8]आरोक्ष्यामः पुरीं **लं**कां ह[9]निष्यामश्च ते रिपुम्. ॥ १५
इमे शूराः स **म** र्थाश्च सर्वथा हरियूथपाः ।
त्वत्प्रियार्थं कृतोत्साहाः प्रवेष्टुमपि पावकम्. ॥ १६
सेतुं निबध्य **ज** लधौ **लं**कां हरिबलं गतम् ।
रावणो निहतः प्राप्ता **जा**नकीत्युपधारय. ॥ १७
इमे हि हर **य** स्तत्र **लं**कायां कामरूपिणः ।
तानरीन्विहनिष्यंति शि[10]लापादप[11]वृष्टिभिः.' ॥ १८
इत्येवं कपि **रा** जस्य श्रुत्वा वचन[12]मर्थवत् ।
प्रतिजग्राह **का**कुत्स्थो **ह**नूमंतमथाब्रवीत्, ॥ १९
'सर्वथापि स **म** र्थोऽस्मि सागरस्यास्य लंघने ।
तपसा सेतुनास्त्रेण पयसः शोषणेन वा. ॥ २०

---

१. शोकविकलहृदयः. २. चिंताम् अथवा ध्येयवस्तुविषयचिंतनम्. [स० १ श्लो० १९.] ३. प्राकृतो यथा तप्यति तथा त्वया किं तप्यत इत्यन्वयः । एवं संतप्तः यथा सौहृदं त्यजति तथा त्वं संतापं त्यज. [स० २ श्लो० २ टीका.] ४. निलीयतेऽत्रेति निलयः, शरणम् गृहम् या ठिकाणीं निलय शब्दाचा अर्थ त्या चोराचें 'लपून राहण्याचें ठिकाण' असा आहे. ५. रपति अनिष्टमिति रिपुः तस्य. ६. अब्धिम्. ७. सहजगत्या, कांहीं आयास न पडतां. ८. आ+रुह्+लट् स्यामः. ९. हन्+लट् स्यामः 'ऋद्धनोः स्ये' (७।२।७०) या नियमानें इडागम झाला. १०. शिला व पादप (झाडें) यांची वृष्टि करून. ११. सर्ग २ श्लोक २२ पहा. १२. सारगर्भ.

कति दुर्गाण्यां **ज** नेय! द्वाराणि [1]द्विषतः पुरः ।
लंकाया [2]गुप्तिकर्मापि ब्रूहि संख्यां बलस्य च.' ॥ २१
तं वायुतन **य** [3]स्तज्ज्ञः कथयामास राघवम्, ।
'दृढानि राम! चत्वारि द्वाराण्यस्या महाबल! ॥ २२
[4]परिखाः सह **ज** ग्राह मीनैर्व्याप्ता भयंकराः ।
द्वारेषु तासां चत्वारः [5]संक्रमाः [6]परमायताः. ॥ २३
प्राकारः स्वच्छ [7]**यँ** शसां राशे! तस्याः [8]पुरो महान् ।
[9]सौवर्णो रत्नखचितो [10]यंत्रैर्गुरुभिरंचितः. ॥ २४
पूर्वद्वारि [11]**दु** **रा** धर्षा [12]अयुतं भीमराक्षसाः ।
[13]नियुतं दक्षिणद्वारि चतुरंगबलान्विताः. ॥ २५
दश [14]लक्षाणि **म** नुजश्रेष्ठ! राम! निशाचराः ।
पश्चिमद्वारमाश्रित्य तिष्ठंति [15]प्रियसाहसाः. ॥ २६
तथैव राम! **श्री** मंस्ते [16]न्यर्बुदं सुमदोद्धताः ।
रात्रिचरा महाकाया उत्तरद्वारमाश्रिताः, ॥ २७
महोत्साहाः [17]पै **रा** नीकध्वंसदक्षा महाबलाः ।
स्वामिकार्यपरा नित्यं [18]संनद्धा [19]युद्धलालसाः. ॥ २८
लंकायां [20]मध्य **म** स्कंधे चतुरंगबलान्विताः ।
सपादकोटिः प्रबलास्तिष्ठंति रजनीचराः. ॥ २९
ते [21]संक्रमा [22]रा **ज** सिंह! ध्वस्ता दग्धा च सा पुरी ।

---

१. शत्रूच्या नगरीचीं. २. रक्षणकर्म. ३. तत् जानातीति तज्ज्ञः ४. प्राकारासभोंवती असलेले फार खोल खंदक. ते खोल असल्यामुळें अगाधजलसंचारी ग्राहादि जलचर त्या खंदकांला निसर्गतः आपलें जन्मस्थान कल्पून त्यांत राहत असत. सहजाः (तत्र उत्पन्नाः) ये ग्राहाः (नक्राः) मीनाश्च तैः व्याप्ताः. ५. दुर्गप्रवेशासाठीं केलेले खंदकावरील पूल. इंग्रजींत ह्या पुलांना Drawbridge म्हणतात. कोंकणांत ह्यांना 'सांकव' म्हणतात. ६. अतिविस्तृतमार्गाः. ७. हे विमलयशोराशे. ८. नगर्याः. ९. सुवर्णस्यायम् । सुवर्णमयः. १०. मोठमोठ्या उपलयंत्रादिकांनीं युक्त असलेला. ११. ज्यांच्याशीं झोंबी घेणें मोठें कठिण आहे असें. १२. दहाहजार. १३. लक्ष. १४. प्रयुत. १५. प्रियं साहसं (दुष्टं कर्म) येषां ते. १६. दशकोटि. १७. शत्रुसैन्यनाशसमर्थाः. १८. शस्त्रास्त्रकवचांसहित तयार. १९. युद्धप्रियाः युद्धे लालसा येषां ते. २०. पुरमध्यसेनानिवेशस्थाने. २१. परिखामार्गाः. २२. राजा सिंह इव । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' (२।१।५६) राजश्रेष्ठ इत्यर्थः. 'सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः.'

प्राकारश्च मया भग्नः परि[1]खाश्चावपूरिताः. ॥ ३०
कपीनाज्ञाप **य** क्षिप्रमंगदादीन्महाबलान् ।
बलैकदेशः क्षि[2]पितो मयैव रघुनंदन! ॥ ३१
सर्वसैन्येन **रा** जेंद्र! त्वं चेद्गं[3]तुमना असि ।
मुहूर्तेन तु युक्तेन प्रस्थानमं[4]भिरोचय.' ॥ ३२
श्रुत्वा वचन **म** र्थाढ्यं मरुत्सूनो रघूत्तमः ।
सुग्रीवमब्रवी'द्राजन्! मुहूर्ते वि[5]जये शुभे. ॥ ३३
हत्वा दशास्यं **ज** नकक्षितिपालसुतां सतीम् ।
कर्तुं प्रहृष्टां मां चाद्य प्रयाणमभिरोचय. ॥ ३४
[6]ताराबलं ज **य** करं ममास्ति प्लवगेश्वर! ।
श्रुत्वा[7]भियानं मे सीता स्पृ[8]हामेष्यति जीविते.' ॥ ३५
एवमाकर्ण्य **ज** गतां भर्तुर्वाक्यं यशस्करम् ।
हरीनाज्ञापयामास प्र[9]स्थानाय हरीश्वरः. ॥ ३६
सेनापतिर्नि **य** पटुः कृतो नीलः पु[10]रःसरः ।
ऋषभो दक्षिणे पार्श्वे स्ववामे गंधमादनः. ॥ ३७
सेनायाः प्रचु **रा** याश्च पश्चाद्भागेऽथ जांबवान् ।
अधिरुह्य हनूमंतं श्रीरामो लक्ष्मणोंऽगदम् ॥ ३८
सेनार्णवस्य **म** ध्ये तु सुग्रीवो वानरेश्वरः ।
राघवाभ्यां सह श्रीमान्बभौ सूर्य इवोदितः. ॥ ३९
ततः प्रयाते **श्री** रामे हरिः शतबलिः स्वयम् ।

---

१. प्राकाराच्या शिला व इष्टका यांनीं खंदक भरून टाकले. २. नाहींसा केला. ३. गंतुकामः. ४. सर्ग ३ श्लोक १८-२३ पहा. ५. मध्यान्हीं दिवाकार आला म्हणजे अभिजिन्नामक मुहूर्त असतो. त्या मुहूर्तावर प्रस्थान केलें तर जय निश्चितच आहे. विजये=विजयप्रदे. ६. उत्तराफाल्गुनी ह्यद्य श्वस्तु हस्तेन योक्ष्यते (चंद्रः), यावरील तिलक टीकाः—पुनर्वसुजातस्य हस्तो वधतारा उत्तरा च सीताया जन्मतारा बद्धस्य जन्मतारायां तन्मोचनार्थं यात्रायामवश्यं तन्मुक्तिरिति भावः. ७. अभिगमनं श्रुत्वा सिद्धादिमुखतः. ८. जिवंत राहण्याबद्दल इच्छा होईल. इ+लृट् स्यति. ९. प्रस्थानं कर्तुम्. 'क्रियार्थोपपदस्य' इत्यादि (२।३।१४.) १०. 'बिनी'च्या सैन्याचा नायक नील याला केला. [स० ४ श्लो० ९.] मुख्य सेनापति अर्थात् सुग्रीव होता. तो सर्व सेनेच्या मध्यभागीं होता. 'सेनापतिः सर्वसैन्यमधिष्ठाय मध्ये तिष्ठति' इति प्रपानाख्यां गीताटीकायाम्.

[1]अमन्ररक्ष दशभिः कोटिभिर्हरिवाहिनीम्. ॥ ४०

असंख्यं वान **रा** नीकं गर्जमाणं रणोत्सुकम् ।
विलंघ्य [2]सह्यं संप्राप्तं तीरं लवणवारिधेः ॥ ४१

सेनां प्लवंग **म** पतिस्तत्र वेला[3]वनेषु ताम्. ।
आज्ञया **रा**मचंद्रस्य स्थापयामास निर्भयाम्. ॥ ४२

दुस्तरं तं तु **ज** लधिं विलोक्य **र**घुनंदनः ।
सीतां स्मृत्वा वियोगार्तो विलापमकरोद्भृशम्. ॥ ४३

'अनाथेव प्रि **य** तमा सनाथाप्यद्य **ल**क्ष्मण! ।
[4]स्वभावतन्वी सा नूनं शोके[5]नानशनेन च. ॥ ४४

भूयस्तनुत **रा** **सी**ता देशकालविपर्ययात् ।
रक्षो हत्वा हरिष्यामि कदा तस्या मनोव्यथाम्? ॥ ४५

दुःखं [6]दूरेति **म** म नो वत्स! दुःखं हृतेति न ।
एतदेवानुशोचामि [7]वयोऽस्या ह्यतिवर्तते. ॥ ४६

[8]कदा नु सा रा **ज** सुता देवकन्योपमा मम ।
[9]सोत्कंठा कंठमालंब्य [10]मोक्ष्यत्यानंदजं [11]जलम्?' ॥ ४७

एवं भृशं प्रि **य** **त**मां स्मृत्वा शोचंतमग्रजम् ।
आश्वासयामास धीरः **सौ**मित्रिर्विविधोक्तिभिः ॥ ४८

'रा[12]वणो वा[13]त **ज** निना दृष्ट्वा **क**र्म तथा कृतम् ।
पप्रच्छ राक्षसान्कार्यं[14] ह्रियो[15] किंचिद[16]वाङ्मुखः. ॥ ४९

---

१. या सागराप्रमाणें अपार सेनेचें परिरक्षण शतबलि नांवाचा वानरवीर करीत होता. (स० ४श्लो० ३२.) २. सह्याद्रिम्. ३. समुद्रतीराजवळील वनांत. ४. अगोदरच कृशांगी आणि तशांत शोक व तीव्र उपवास झाले त्यांच्या योगानें अधिकच कृश झाली असेल. ५. सर्ग ५ श्लोक ५-२१ पहा. ६. दूरा=दूरे स्थिता. ७. 'प्राणावस्थितिकालोऽतिवर्तते मासद्वयमात्रं जीवनमित्युक्तेः' रामाच्या ह्मणण्याचा आशय हा कीं कदाचित् हा अपार समुद्र तरण्याकरितांच दोन महिने लागतील. ८. कधीं बरें. ९. उत्कंठया सहिता. १०. मुच+लट्+स्यति. ११. आनंदाश्रूणि. १२. श्लो० ४९-१२४ यांत मारुतीनें लंकादाह केल्यामुळें लज्जावनतमुख झालेला रावण आपल्या मंत्रिवर्गाला 'कसें करूं, काय करूं' ह्या मंत्रोद्धाराचा विचार पुसूं लागला असतां बिभीषणाशीं वाद झाला व त्यावेळीं इंद्रजित् व रावण त्याला फार टाकून बोलले, त्यामुळें बिभीषण आपल्या चार मंत्र्यांसह रामाकडे आला इतका कथाभाग वर्णिला आहे. १३. वातात् (वायोः) जनिः (उत्पत्तिः) यस्य तेन वायुसूनुना. १४. करणीयम्. १५. लज्जया. १६. ज्यानें तोंड किंचित् खालीं घातलें आहे असा.

आगमिष्यति[1] **य** त्वेन **राम**! उल्लंघ्य सागरम् ।
एकेन तत्कृतं कर्म बहवः कपयः किमु? ॥ ५०

हता रक्षोव **रा** दग्धा दुर्धर्षा नगरी मम ।
तेन वानरमात्रेण दृष्टा **सीता**नुभाषिता. ॥ ५१

उच्यतां नः स **म** र्थं यत्कृतं च सुकृतं भवेत् ।
किं करिष्यामि[2] भद्रं वः किं वो युक्तमनंतरम्. ॥ ५२

तेऽज्ञा[3]स्तमुचुः '**श्री** मंस्त्वं न चिंता कर्तुमर्हसि ।
महाराज! जितः **श्री**दः[4] पुष्पकं च त्वया हृतम्. ॥ ५३

मृ[5]त्युस्त्वया प **रा** भूतो [6]**वा**सुकि**स्त**क्षकोऽपि सः ।
त्वद्भयादिच्छता सख्यं कन्या दत्ता [7]**म**येन ते. ॥ ५४

दा[8]नवाश्च स **म** र्थास्ते भग्ना लब्धवराः पुरा ।
मा[9]याश्चाधिगता बह्वयो [10]**कुं**भीनस्याः पतिर्जितः. ॥ ५५

रामाधिकाश्च [11]**ज** गतीपतयो निर्जिता रणे ।
मेघनादेन विजितः श[12]क्रो मुक्तो **वि**धेर्गिरा. ॥ ५६

---

१. आ+गम्+लट् स्यति, 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' ७।२।५८,२४०१ या सूत्रानें इडागम झाला. २. कृ+लट् स्यामि 'ऋद्धनोः स्ये' ७।२।७०,२३६६. [सर्ग ६ श्लोक ४.] ३. कार्योपदेश करण्याकरितां असमर्थ, मूर्ख. ४. कुबेर हा रावणाचा वैमात्रेय भ्राता, त्याला रावणानें आपल्या मातामहाच्या सांगण्यावरून हुसकावून लावला व आपण लंका बळकाविली. पुष्पक विमान हरण केल्याचा कथाभाग मोरोपंतकृत संस्कृत मंत्ररामायण, उत्तरकांड, श्लो० १७१-१९४ त पहा. ५. यमाचा पराजय, मोरो० सं० मंत्ररा० उत्तर० श्लो० २६५-२८४ त दिला आहे. ६. वरुणलोकाला जेव्हां रावण गेला तेव्हां वरुणपुत्रांचा (नागांचा) पराभव केला. [स० ७ श्लो० ९.] ७. मय हा असुरशिल्पी आपल्या मंदोदरी नामक कन्येसह वर पाहण्याकरितां फिरत असतां त्याला रावण भेटला. रावणानें त्या कन्येसंबंधानें प्रश्न करतांच मयासुरानें सर्व वृत्तांत सांगितला व आपली मुलगी रावणाला कांहीं एक पंचाईत न करतां दिली व एक मोठी शक्ति आंदण दिली. वा० रा० उत्तर० स० १२. श्लो० ३-२१. [सर्ग ७ श्लोक ७.] ८. निवातकवच नांवाचे दैत्य यांच्याशीं लढून अखेर रावणानें सख्य संपादन केलें कालकेय नांवाच्या दैत्यांचा नाश केला. ९. निवातकवचांपासून कापट्यविद्या रावण शिकला. १०. माल्यवान् हा रावणाचा मातामह, त्याची अनला नांवाची कन्या तिच्याठायीं झालेली ही कुंभीनसी. अनला ही कैकसीची बहीण, म्हणून कुंभीनसी ही रावणाची माऊस बहीण (मातृष्वसेयी), तिला मधुदैत्यानें चोरून नेली होती, परंतु पुढें कुंभीनसीच्याच विनंतीवरून त्याला क्षमा केली. वा० रा० उत्तर० स० २५ श्लो० २१-५०. [स० ७ श्लो० ८.] ११. मरुत्त, अनरण्य, इत्यादि नृपति वा० रा० उत्तर० स० १८-१९. १२. वा० रा० उत्तर० स० २७-३०.

[1]राजन्नपात्वि **य** मद्य प्राकृतादागता जनात् ।
हृदि [2]कार्या त्वया नैवं त्वं वधिष्यसि **राघ**वम्.' ॥ ५७
अथ **प्र**हस्तो **रा** जानं [3]तत्सेनानीस्[4]तदाब्रवीत्, ।
'वयं [5]प्रमत्ता [6]विश्वस्ताः कपिना तेन वंचिताः. ॥ ५८
करिष्यामि वि[7] **म** र्त्यां [8]क्ष्मां कृत्स्नाम[9]कपिमोजसा, ।
भक्षयिष्यामि तं **राम**माज्ञापयतु मां भवान्.' ॥ ५९
तं [10]दुर्मुखोऽपि **ज** गतः पीडकं **द**शकंधरम् ।
तथैवोवाच दुर्बुद्धिर्**व**ज्रदंडोऽपि राक्षसः ॥ ६०
सर्व एवान **य** ज्ञास्ते तस्य रक्षःपतेस्तदा ।
सचिवा भ्रातरः पुत्राश्चक्रुः प्रोत्साहनं भृशम्. ॥ ६१
सौमित्रेः साग्र **ज** स्याथ **सु**ग्रीवस्य **ह**नूमतः ।
हननायोत्थितान्सर्वान्वारयित्वा **बि**भीषणः. ॥ ६२
प्रांजलिर्विन **य** ज्ञस्तं प्रोवाचाग्रजमीश्वरम्, ।
'तव किं राक्षसेंद्रस्य **रा**मेणापकृतं पुरा? ॥ ६३
हतः **ख**रोऽप **रा** धीति **रा**मेण समरागतः ।
वैरं समुद्दीपयता त्वया तस्य प्रिया हृता. ॥ ६४
अनिष्टमिद **म** त्यंतं हरणं परयोषितः ।
महाराज! त्वया त्याज्या **सी**ता भीता मतिर्मम. ॥ ६५
प्रसादये त्वां **श्री** मंतं, [11]तथ्यं [12]पथ्यं वचो मम ।
गृहाण त्वं, महाराज! दीयतामस्य **मै**थिली[13]. ॥ ६६
सौभाग्यवत्यो **रा** क्षस्यः संतु संतुष्टमानसाः ।
त्वं तु [14]मंतुमिमं कर्तुं नाथ! नार्हसि दारुणम्.' ॥ ६७
इत्थं वदति [15]**म** र्यादामार्गभाजि **बि**भीषणे ।
विसर्जयित्वा तान्राजा प्रविवेश स्वकं गृहम. ॥ ६८

---

१. राजन् आपत् तु इयम् अद्य. २. हृदि चिंता नैव कार्या. [स० ७ श्लो० २५.] ३. तस्य सेनानीः (सेनापतिः) सेनां नयति इति. ४. सर्ग ८ श्लोक १-८ पहा. ५. सुखोपभोगादि-परवशाः. ६. शत्रुधर्षणासंभवबुद्ध्या निःशंकतया स्थिताः. ७. निर्मनुष्याम्. ८. क्षमाम्, पृथ्वीम्. ९. न संति कपयः यस्यां सा ताम्. १०. सर्ग ८ श्लो० ६ पहा. ११. सत्य. १२. हितकर. १३. सर्ग ९. श्लोक २० हा जशाचा तसाच येथें घेतला आहे. १४. अपराधम्. १५. धर्मनियमरूपा जी मर्यादा तिच्या मार्गानें चालणारा बिभीषण बोलला असतां, न्याय-मार्गावलंबिनि.

भ्रातुर्गृहं र **ज** न्यंते गत्वा तं पुनरेव सः ।
अब्रवीद्रामराजाय सीतायाः प्रतिपादनम्. ॥ ६९

'यंदा प्रभृति **य** नेन त्वयानीता नृपात्मजा ।
तदा प्रभृति दृश्यंते निमित्तान्य[3]शुभानि नः. ॥ ७०

रोचये वीर! **रा** माय वैदेही प्रतिदीयताम् ।
[4]भीतास्ते मंत्रिणो वाच्यमवश्यं तु मया हितम्.' ॥ ७१

मंत्रिणामिति **म** ध्ये तं भ्राता भ्रातरमब्रवीत्. ।
सीताभिलाषी दुष्टस्तमुवाच दशकंधरः, ॥ ७२

'न पश्याम्यत्र **ज** गति कुतश्चिद्भयमण्वपि ।
न जातु प्राप्स्यति पुनः सीतां रामो बिभीषण! ॥ ७३

स्वयं सहायो **य** यस्य त्रिदशेंद्रो भविष्यति ।
ममाग्रतः कथं स्थास्यत्यबलो लक्ष्मणाग्रजः?' ॥ ७४

इत्युक्त्वा सोऽनु **ज** मथ स्यंदनं दशकंधरः ।
समारुह्य ययौ भव्यां सभां मण्युज्ज्वलप्रभाम्. ॥ ७५

शुभं समास्था **य** रथं [6]स्वाग्रजस्य बिभीषणः ।
तां संसतं ययौ, सर्वे मिलिता यत्र राक्षसाः. ॥ ७६

निषसाद सँ **रा** जानं नत्वा रत्नासने शुभे ।
अथाब्रवीद्दशमुखः सर्वांस्तान्रजनीचरान्. ॥ ७७

कुंभकर्णस्ये **म** मर्थं स्वप्नान्नाहमचोदयम् ।
अयं हि सुप्तः षण्मासानधुनैव समुत्थितः. ॥ ७८

इयं हि सीता **श्री** तुल्या मयानीता निजां पुरीम्, ।
सा तु संवत्सरं कालं मामयाचत जानकी. ॥ ७९

---

१. ज्या दिवसापासून. २. दीर्घोद्योग करून । मारीच्याकडून कनकमृगाचें रूप घेवविलें । स्वतः यतिवेष धारण केला । सीतेला नेत असतां जटायूनें चांगली कणीक मऊ केली। इत्यादि गोष्टी ध्वनित केल्या आहेत. ३. सर्ग १० श्लो० १४-२१ पहा. यांत अनेक अशुभ चिन्हांचें वर्णन आहे. ४. तुझे मंत्री तुला भिऊन खरोखर हितकर मंत्र (कर्तव्योपदेश, सलाह) सांगत नाहींत, परंतु मी जो समानसुखभागी तुझा भाऊ त्या मला, तुला जें हितकर, तें, अवश्य कळविलें पाहिजे. ५. देवेंद्रः. ६. 'स्वाग्रजस्य' या पदाचा संबंध 'संसदं' याच्याशीं आहे. ७. बिभीषणः. ८. स्वप्नात्=स्वापात् हेतोः । निजल्यामुळें. ९. ही गोष्ट कुंभकर्णाला कळविली नाहीं. १०. सर्ग १२ श्लो० १०-११ पहा.

तन्मयार्[1]थ्यभि **रा** मायाः प्रतिज्ञातं वचः शुभम् ।
[2]श्रांतोऽहं सततं कामाद्यातो हय इवाध्वनि. ॥ ८०

दूतेनाद्य म **म** प्रोक्तं सुग्रीवप्रमुखान्हरीन् ।
पुरस्कृत्य समुद्रस्य तीरे प्राप्तौ नृपात्मजौ. ॥ ८१

न दातव्या कं **ज** नेत्रा हंतव्यौ रामलक्ष्मणौ ।
[3]कामो ममायं तद्यूयं यतध्वं कार्यसिद्धये.' ॥ ८२

कुंभकर्णो नें[4] **य** द्भ्रातुः प्रियं तत्सदसि स्वयम् ।
उवाच [5]प्रथमं धर्मन्यायोपेतं सतां मतम्. ॥ ८३

'त्वया परस्त्री **रा** जेंद्र! न समीक्ष्य स्वयं हृता ।
महाननर्थः संप्राप्तः किं मंत्रेणाधुना प्रभो!? ॥ ८४

गते तोये स **म** ग्रे किं सेतुना राक्षसेश्वर! ।
संदीप्ते सदने देव! कूपस्य खननेन किम्? ॥ ८५

प्रियार्थमप्र **ज** [6]स्याथ सोऽब्रवीद्रामलक्ष्मणौ ।
हनिष्यामि ससुग्रीवान्भक्षयिष्यामि वानरान्. ॥ ८६

मा चिंतां कुरु **य** द्राजन्! प्रियं तद्व्रज निर्भयः ।
[7]वानरा वा नरा देवाः के वान्येऽपि ममाग्रतः.' ॥ ८७

महापार्श्वः प्रां **ज** लिस्तं क्रुद्धं [8]रावणमब्रवीत्, ।
'ईश्वरस्येश्वरः कोऽस्ति तव शत्रुनिबर्हण!? ॥ ८८

आक्रम्याक्रम्य **य** त्नेन सुंदरीं राक्षसेश्वर! ।
[9]बलात्कुक्कुटवृत्तेन सीतां भुङ्क्ष्व रमस्व च.' ॥ ८९

कुंभकर्णः [10]पं **रा** नाजाविंद्रजिच्च महाबलः ।

---

१. रमणीयतनोः सीतायाः. २. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० १२ श्लो० २०]। थकलेला घोडा जसा वाट चालतो त्याप्रमाणें एका वर्षाचे दिवस कसे तरी लोटीत होता, कारण त्याला वाटत होतें कीं राम वर्षाच्या मुदतींत लंकेंत येणार नाहीं व अर्थातच सीता आपणाला वश होईल. ३. इच्छा. ४. 'कुंभकर्णो नयद्भ्रातुः प्रियं तत्' इत्यादि पाठ कल्पावा. मुळांतील 'कुंभकर्णोऽनयद्भ्रातुः' इत्यादि पाठ अशुद्ध आहे. जें भावाला प्रिय नाहीं परंतु धर्मन्याययुक्त असें वचन. ५. पहिल्यानें. ६. त्यानंतर. ७. येथें लाटानुप्रास आहे. ८. सर्ग १३ पहा. ९. कोंबड्याच्या रीतीप्रमाणें बलानें आक्रमण कर. 'कुक्कुटीनां कामिकुक्कुटसंयोगे क्रोधो जातिधर्मः' इति वात्स्यायनः [स० १३ श्लो० ४ टीका पहा.] १०. कुंभकर्णः इंद्रजित् च अस्माभिः सहितौ वज्रिणमपि आजौ हंतुं समर्थौ तदा परान् इति किमु वक्तव्यम्। वज्री जो इंद्र त्याला देखील संग्रामांत कुंभकर्ण व इंद्रजित् ठार करतील, तेव्हां

अस्माभिः सहितौ हंतुं समर्थावपि वज्रिणम्.' ॥ ९०
महापार्श्वं त [1]मं त्याप्तं प्रोवाच दशकंधरः, ।
'मया पूर्वं बलाद्भुक्ता सुंदरी [2]पुंजिकस्थला. ॥ ९१
एवं पुनरस्त्वं श्री मत्तो बलादन्यां गमिष्यसि ।
[3]फलिष्यत्येव ते मूर्धा मां ब्रह्मेत्यशपद्रुषा. ॥ ९२
शापभीतो व रा रोहां [4]वैदेहीं शयने शुभे ।
नारोहयेऽहमबलां बलाद्बलवतां वरः. ॥ ९३
आसादयति [5]मं र्त्यो मामज्ञात्वा मत्पराक्रमम् ।
सागरस्येव मे वेगो मारुतस्येव मे गतिः. ॥ ९४
[6]महोल्काभिः कुं ज रेंद्रं यथा राममहं तथा ।

इतरांची कथा कशाला पाहिजे ? इतरांना तर ते क्षणांत यमपुरीची वाट दाखवितील हें सांगायालाच नको, वर दिल्याप्रमाणें 'इति किमु वक्तव्यम्' असें शेषपूरण केल्याशिवाय अर्थ नीटसा जुळतच नाहीं. किंवा कदाचित् खरा पाठ थोडा भिन्न असेल.

१. रावणाच्या मनासारखी गोष्ट सांगितली ह्मणून तो 'अति आप्त' झाला हें ठीकच आहे. आप्तः=यथार्थोपदेष्टा. २. पुंजिकस्थला नांवाची अप्सरा ब्रह्मदेवाकडे जात असतां तिला रावणानें अडवून भोगिली ह्मणून ब्रह्मदेवानें 'तूं जन्य बलात्कारानें परस्त्री उपभोगिशील तर, तुझें मस्तक शंभर प्रकारें विशीर्ण होईल' असा शाप दिला । रंभेच्या संबंधानें देखील नलकूबरानें अशाच प्रकारचा शाप दिला होता. वा० रा० उत्तर० स० २६९ श्लो० २१–५९. खरें कोणतें याचा निर्णय लावण्याकरितां तिलकटीकाकाराला मोठी पंचाइतच पडली असें दिसतें:—क्वचिदेवमेव कुबेरपुत्रनलकूबरशापोऽपि रंभानिबंधनः श्रूयते तत्रोपपत्तिश्चिंत्या । अस्य प्रथमत्वे तस्यां बलात्कारासंभवात्, तस्य प्रथमत्वेऽस्यां बलात्कारासंभवात् इति केचित् । नलकूबरशापस्य तपोबलेनाकिंचित्करत्वादयमेव शापो ब्रह्मास्त्रवदप्रतिक्रियः पाश्चात्य इत्यन्ये. [स० १३ श्लो० १४ टीका.] ३. फुटेल. ४. अशा प्रकारच्या वाक्यालाच 'प्रमिताक्षरापि विपुलार्थवती भारती' ह्मणतात. 'मितं च सारं च वचो हि वाग्मिता.' ५. अमरांचा विजेता मी रावण त्या मजवर मर्त्य (मरणधर्मा प्राणी) चालून येत आहे, कारण त्याला माझा पराक्रम ठाऊक नाहीं; आप् व वायु या महाभूतांसारखी माझी शक्ति प्रचंड आहे. ६. या ठिकाणीं आदिकवीची व आधुनिककवीची कल्पना सारखीच विशाळ आहे असें ह्मटलें पाहिजे. कारण 'उल्का तेजःपुंजः' असा अर्थ अमरांत दिला आहे, इंग्रजींत त्याचा अर्थ a shooting star (तुटणारा तारा.) meteor असा आढळतो, तेव्हां कुंजरेंद्राला जाळण्याशीं उल्कांचा संबंध कसा हें आमच्या ध्यानांत नीटसें येत नाहीं, बरें उल्का=उल्मूक (a firebrand कोलीत, जळतें लांकूड)असा जरी अर्थ घेतला तरी उल्मुकांनी हस्तीला जाळण्याचा कविसृष्टींतील नवीनच चमत्कार आहे असें म्हटल्याखेरीज गत्यंतर नाहीं. आम्हांला तर असें वाटतें कीं उल्मूकांचा

आजावादीपयिष्यामि ससहाहं महेषुभिः.' ॥ ९५

इति धर्मन्या **य** हीनं श्लाघमानं दशाननम् ।
बिभीषणो महाबुद्धिरनुजोऽग्रजमब्रवीत् ॥ ९६

'सीताव्याली[1] पे[2] **रा** नर्थहेतुर्मास्यां मनः कुरु ।
परस्त्रियानया किं ते? रामायैषा प्रदीयताम् ॥ ९७

यावन्न लंका **म** त्युग्राः कीशा दंष्ट्रानखायुधाः ।
आगतास्तावदेवेयं सीता रामाय [3]दीयताम् ॥ ९८

हरे[4]र्यथा ग **ज** स्तद्वद्राघवस्याग्रतः क्षमः ।
स्थातुं न कुंभकर्णोऽयं नेंद्रजित्कोऽपि नापरः ॥ ९९

कदाचित्कोऽपि **यं**[5] मतो विमुक्तो भविता जनः ।
रामस्य सन्निधिं प्राप्य त्वं तु जीवन्न मुच्यसे.' ॥ १००

ततः प्रहस्तो **'ज** गति देवादिभ्यो न नो भयम्.' ।
इत्यब्रवीद्भृशं मत्तो, बिभीषण [6]उवाच तम् ॥ १०१

'कर्तुं पराज **य** स्तस्य रामस्य न मया त्वया ।
कुंभकर्णेन वा शक्यो राज्ञा वापि च सर्वथा ॥ १०२

राममुक्ताः श **रा** घोरा न प्रविष्टास्तनौ तव ।
तेन प्रहस्त ! पुरतो रावणस्य विकत्थसे ॥ १०३

अयं राजा तु **म** हता व्यसनेनां[7]तहेतुना ।
अन्वास्यते[8] पराभूतो[9] भवद्भिरहितैर्जडैः ॥ १०४

रक्ष्यः सुहृद्भिः **श्री** मांस्तु निगृह्यापि कंचग्रहात्[10] ।

उपयोग हत्तीला भिवविण्याकरितां कोणी करीत असतील व असाच अर्थ एथें इष्ट दिसतो. वन्यगज अशाच रीतीनें कोंडतात हें ज्यांनीं ऐकलें किंवा वाचलें असेल त्यांला वर सुचविलेला अर्थ विलक्षण वाटणार नाहीं. वर सुचविलेल्या अर्थाहून बरासा अर्थ एखाद्या विचक्षण वाचकाच्या मनांत झळकल्यास त्याचा फायदा इतरांसही करून द्यावा अशी सविनय प्रार्थना आहे.

१. सीतारूप सर्पिणी. २. मोठ्या अनर्थाला कारण होणारी. ३. सर्ग १४ श्लो० ४-९ पहा. ४. सिंहस्य. ५. यमापासून. बिभीषणानें एथें रामाचें सर्वातिशायि बल वर्णन केलें आहे. ६. सर्ग १४ श्लो० १०-२२ पहा. ७. देहांताला कारण होणाऱ्या (व्यसनानें). व्यसनम्=परस्त्रीविषयकः कामाभिलापः. ८. सेव्यते. ९. अभिभूतः, नष्टविवेकः. १०. जसें एखाद्याला मोठ्या भूतानें पछाडलें ह्मणजे त्याचे आप्त, त्या पिशाचाविष्टानें कांहीं अनर्थ करूं नये ह्मणून, त्याची शेंडी वगैरे धरून निग्रह करितात तसें तुह्मीं केलें पाहिजे व अशा रीतीनें रावणाला नाशापासून वांचविलें पाहिजे. रावणाला कामपिशाचिकेनें झपटलें होतें.

यथा भीमबलैर्भूतैर्गृहीतो हितकारिभिः' ॥ १०५

इंद्रजित्तं पै[1] **रा** नर्थशांतिकामं पितुर्हितम्[2] ।
गर्हयामास दुर्वृत्तः सद्वृत्तं सदसि स्फुटम्. ॥ १०६

'त्वमत्र वंशे **म**[3] हिते भीरुरल्पबलो बुधः[4] ।
भीरो! [5]भीषयसे किं नः पिता मे रत्नभुक्प्रभुः[6]. ॥ १०७

जितो जयंत[7] **ज** नको मया वज्रधरो रणे ।
क्व वयं विश्वजेतारः क्व प्लवंगसखो नरः ?' ॥ १०८

तमाबभाषे **र्य**[8] क्षेंद्रशीलः साधु **बि**भीषणः ।
[9]मंत्रे बालस्त्वमानीतो येन वध्यः स दुर्मतिः. ॥ १०९

इंद्रजित्त्वं न **रा** ज्ञोऽस्य हितैः[10] पुत्रोऽस्यरिर्ध्रुवम् ।
निवारयसि न प्राप्तं **रा**मान्नाशं सुदुर्मते! ॥ ११०

अविवेकी त्व **म** ल्पज्ञस्तीक्ष्णो[11] वध्योऽसि बालिशः[12] ।
रामलक्ष्मणयोर्बाल! वज्रकोट्यधिकाः शराः[13].' ॥ १११

उक्तवंतं नि **ज** हितं शुद्धभावं[14] **बि**भीषणम् ।
अब्रवीत्परुषं वाक्यं **रा**वणः कालचोदितः[15] ॥ ११२

---

१. मोठ्या अनर्थांचा उपशम व्हावा अशी ज्याची इच्छा आहे अशाला. २. बापाचें (रावणाचें) हित करणाऱ्याला. ३. पूजिते. ४. पंडित किंवा ज्ञाता असूनही भीरु असा तूंच, किंवा 'अल्पबलोऽबुधः' असा पाठ कल्पावा. ५. 'भीषयसे' हें 'भी' धातूचें ण्यन्तरूप 'भियो हेतुभये षुक्' ७।३।४०,२५९५. ६. सर्व प्रकारांच्या उत्तम वस्तूंचा उपभोग घेणारा. 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते'. ७. जयंतपिता इंद्र. या श्लोकांतील सर्व विशिष्टपदें हेतुगर्भ आहेत. हें इंद्रजिताचें वाक्य ऐकून खालीं दिलेल्या वाक्यांची आठवण सहजच होते. 'बुद्धिः कर्मानुसारिणी', 'भवत्यपाये खलु मोहिनी मतिः'. ८. यक्षपति जो कुबेर त्याच्यासारखा ज्याचा स्वभाव आहे असा. ९. ज्यानें तुझ्या सारखा पोरगा मसलतीमंडळीमध्यें घेतला तो खरोखर वधार्ह, कारण ज्या गोष्टी दूरवर दृष्टी ठेवून केल्या पाहिजेत त्या गोष्टींत अप्रासंगिक पोरबुद्धि दाखवितोस. १०. 'पापान्निवारयति योजयते हिताय' त्यालाच हितचिंतक, मित्र ह्मणतात, परंतु 'नरकीं नेत्या सविग्रहा पापा' तुला हितपुत्र कसें ह्मणतां येईल? तूं खरोखर रिपूच आहेस. ११. साहसिकः, पुरुषवादी. १२. लाडकें पोर, लडका, छोकरा. १३. सर्ग १५ श्लोक ९-१४ पहा. १४. शुद्धाशयम्. १५. कालनोदितः, कालानें तसें परुष भाषण करण्याला प्रवृत्त केलेला, कारण समजून उमजून कोणी आपलें अनिष्ट इच्छित नाहीं.

'ज्ञातीनां[1] ज्ञात **य** स्तुष्टा भवंति व्यसने सदा ।
वसेत्सहाहिना, नैव ज्ञातिना शत्रुसेविना. ॥ ११३

दले सरसि **ज** स्यांबुबिंदुः श्लेषं[2] न गच्छति ।
तथैषदप्यनार्ये हि सौहृदं सर्वथा जने. ॥ ११४

मम भाग्योद **य** स्ते न प्रियो ज्ञातिरसि[3] स्फुटम् ।
विद्यते स्त्रीषु चापल्यं विद्यते ज्ञातितो भयम्.' ॥ ११५

एवं वक्ता प[4] **रा** सुः स मुहूर्तेऽस्मिन्भवेत्परः[5] ।
कृतघ्न! त्यक्तमर्याद! त्वां तु धिक् कुलपांसन[6]!.'॥ ११६

एवमुक्तः स **म** तिमान्परुषं वाक्यमुच्चकैः ।
न्यायवादी गदापाणिरुत्पपात[7]ासनाद्द्रुतम्[8]. ॥ ११७

सार्धं चतुर्भिः[9] **श्री** मान्स्वैः सचिवैर्नभसि स्थितः ।
अब्रवीद्रावणं क्रुद्धः सभायामवमानितः. ॥ ११८

'यथेष्टं ब्रूहि **रा** जन्मां ज्येष्ठः पितृसमोऽसि मे ।
परुषं न क्षमेऽहं ते न त्वं धर्मपथे स्थितः. ॥ ११९

हितकामेन **म** हितं वाक्यमुक्तं दशानन! ।
न गृह्णंत्यकृतात्मानः[10] कालस्य वशमागताः. ॥ १२०

सुलभास्ते ह्य[11] **ज** स्रं ये पुरुषाः प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य[12] य पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः. ॥ १२१

---

१. एकगोत्रोत्पन्न ते 'ज्ञाति', त्यांचे. २. कमलपत्राला जसा पाण्याचा बिंदु चिकटून राहत नाहीं तद्वत्. ३. गोड गोड बोलून माझें मन आपल्याकडे ओढून घेणारा 'दायाद' आहेस. ४. गतप्राण. ५. त्वदितरः. ६. हे कुलदूषक, कुलकलंक. ७. सर्ग १६ श्लो० १७ पहा. ८. सभा सोडून आसनावरून उठून जाण्याचें कारण असें:—'उत्पथप्रतिपन्नस्य कार्याकार्यमजानतः । गुरोरप्यवलिप्तस्य परित्यागो विधीयते ॥' [सर्ग १६ श्लो० १७ टीका.] ९. सुमालि नांवाच्या राक्षसाचे वसुदेपासून झालेले अनल, अनिल, हर व संपाति या नांवाचे चार पुत्र विभीषणाचे सचिव झाले होते. मो० सं० रा० उत्तर० श्लो० ४८. १०. अशुद्धांतःकरणाः । 'परान्तकाले हि गतायुषो नरा हितं न गृह्णंति सुहृद्भिरीरितम्.' ११. हि अजस्रं (नित्यम्). १२. 'सुलभाः पुरुषा राजन्! सततं प्रियवादिनः। अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥' [वा० रा० युद्धकांड—सर्ग १६ श्लो० २१.] हा श्लोक पंचतंत्रादि ग्रंथांतही आढळतो, तथापि त्याचें प्राचीनत्व बरेंच दूरचें असावें असें वाचकांस दिसून येईल.

तन्मर्षयतु **य** च्चोक्तं गुरुत्वाद्धितमिच्छता ।
आत्मानं सर्वथा रक्ष पुरीं चेमां सराक्षसाम्. ॥ १२२

स्वस्ति तेऽस्तु सु **रा** राते! सुखी भव मया विना ।
त्वामापृच्छ्य गमिष्यामि धर्मन्यायौ मतौ मम.' ॥ १२३

तमेवमुक्त्वा **म** तिमान्यत्र **राम**: सलक्ष्मणः ।
तं देशमागतो व्योम्नि चतुर्भिः सचिवैः सह. ॥ १२४

दृष्ट्वा तं व्योम्नि **ज** गतीधराभं **रा**वणानुजम् ।
सुग्रीवस्याज्ञया हंतुमुत्पेतुः कपयो रुषा. ॥ १२५

स महात्मा वि **य** द्वर्ती **सु**ग्रीवं तांश्च वानरान् ।
उवाच, 'राक्षसपतेरनुजोऽहं **बि**भीषणः. ॥ १२६

जनस्थानाद्रा **ज** कन्या **जा**नकी मायया हृता ।
दशकंठेन सा रुद्धा शुद्धाचारा प्रभुप्रिया. ॥ १२७

स मया सैम **य** ज्ञेन प्रार्थितस्तद्धितार्थिना ।
साधु निर्यात्यतां **सी**ता **रा**मायेति पुनः पुनः. ॥ १२८

हितं वचो न **रा** ज्ञा मे गृहीतं परुषं बहु ।
प्रोक्तं ततस्तं त्यक्त्वाहं **रा**मं शरणमागतः ॥ १२९

शरण्याय स **म** र्थाय **रा**घवाय महात्मने ।
निवेदयत मां क्षिप्रं **बि**भीषणमुपस्थितम्.' ॥ १३०

---

१. तूं ज्येष्ठभ्राता असल्यामुळें मला पितृसम आहेस, त्यामुळें योग्यवेळीं मीं हितोपदेश केला. 'जरि समयीं न वदावी तरि मग केव्हां सदुक्ति बोलावी ?' २. 'सुराराते' असें संबोधन केलें, याचें कारण उघडच आहे कीं मनुष्यापासून रावणाला भीति होती तेव्हां सुज्ञ बिभीषणानें 'स्वस्त्यस्तु मनुजाराते!' असें कसें म्हणावें. ३. ही व्यंग्योक्ति आहे. बिभीषण पक्कें जाणत आहे कीं स्वतः-शिवाय रावणाचें बरें कधीं व्हावयाचें नाहीं. ४. 'उत्पथप्रतिपन्नस्य कार्याकार्यमजानतः । गुरोरप्यवलिप्तस्य परित्यागो विधीयते ॥' अन्यच्च 'पतितैः सह संव्यवहारो न विद्यते' या वरील वाक्यान्वयें केलेला ज्येष्ठाचा परित्याग अधर्म्य नाहीं. ५. सर्ग १६ श्लो० १९-२५ पहा. ६. श्लो० १२५ पासून पुनः रामाकडील समुद्रतीराचा वृत्तांत सुरू झाला. जगतीधरस्य भूधरस्य इव आभा यस्य तम्. ७. वियति वर्तते इति गगनस्थः. ८. शुक्रसुता अरजा इचें धर्षण केल्यामुळें दंडराजाचा व भूमीचा पांसुवर्षानें नाश झाला तेव्हां ऋषि वगैरे तें स्थळ (दंडकारण्य) सोडून दुसऱ्या वनांत गेले. त्या वनाला जनस्थान असें नांव पुढें पडलें. ९. कालज्ञेन, कालोचितज्ञेन. १०. परत पाठवावी, समर्पण करावी.

स्वयं कपींद्रः **श्री** राममुवाच, 'रघुनंदन! ।
रावणस्यानुजः साक्षादागतोऽत्र बिभीषणः. ॥ १३१
निवेदयत **रा** माय क्षिप्रं मां शरणागतम् ।
इति वक्ति महाराज! चतुर्भिः सचिवैः सह. ॥ १३२
अहं तु वध्यं **म** न्ये तं, शत्रुपक्षे न विश्वसेत्.' ।
पप्रच्छ रामः सर्वांस्ता'न्कथं कार्यमि'ति प्रभुः. ॥ १३३
तत्र तारात्म **ज** स्तद्वद्दृषभो जांबवानपि ।
अन्ये च शंक्य इत्याहुः परीक्ष्यश्च विशेषतः. ॥ १३४
अंजनातन **य** स्तज्ज्ञः प्रोवाच प्रांजलिस्तदा, ।
'दौरात्म्यं[1] रावणे दृष्ट्वा विक्रमं च तथा त्वयि. ॥ १३५
शरणं त्वां ध **रा** धीश! शरण्यं भक्तवत्सलम् ।
बिभीषणोऽयं संप्राप्त इति मन्ये रघूत्तम! ॥ १३६
न लक्ष्यतेऽस्य **म** तिमन्! ब्रुवतो दुष्टभावता ।
प्रसन्नं वदनं चापि तस्मान्मे नास्ति संशयः. ॥ १३७
निःशंकोऽयं रा **ज** वर्य! न शठः[2] परिसर्पति ।
न चास्य दुष्टा वागस्ति तस्मान्मे नास्ति संशयः.॥१३८
उद्योगं[3] ते न **य** ज्ञस्य दृष्ट्वा दुष्टं च रावणम् ।
वालिनं च हतं श्रुत्वा सुग्रीवं चाभिषेचितम्. ॥ १३९
राज्यकामस्त्रि **ज** गतां नाथायं रावणानुजः ।
बुद्धिपूर्वमिह[4] प्राप्तः कार्यस्ते तस्य संग्रहः. ॥ १४०
यथाशक्त्याश[5] **य** स्तस्य ज्ञात्वोक्तोऽयं मया प्रभो! ।
प्रमाणं त्वं हि शेषस्य श्रुत्वा बुद्धिमतां[6] वर!' ॥ १४१
प्रसन्नात्माथ **रा** जेंद्रस्तच्छ्रुत्वा मारुतेर्वचः ।
प्रत्यभाषत दुर्धर्षः श्रुतवानात्मनि[7] स्थितम्[8]. ॥ १४२

---

१. दुरात्मनो भावः तत् । दुरात्मतां, दुष्टताम्. २. गूढविप्रियकारी सन्. ३. रावणवधविषयम्. ४. शरणागतवत्सल राम वालीप्रमाणें रावणाला मारील आणि सुग्रीवाप्रमाणें मला राज्य देईल अशा बुद्धीनें. ५. त्वद्गतभावः. मारुतीनें झटकन् बिभीषणाचा शुद्धभाव जाणला. 'झटिति पराशयवेदिनो हि विज्ञाः.' ६. सर्ग १७ पहा. ७. सकलशास्त्रश्रवणवान्. ८. स्वचित्ते स्थितम्.

'विवक्षितं म **म** श्राव्यं भवद्भिः श्रेयसि स्थितैः ।
मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचन. ॥ १४३
मामागतो यः **श्री** मान्स सत्कार्यो बंधुवन्मया ।
दोषो यद्यपि तस्य स्यात्सतामेतदगर्हितम्.' ॥ १४४
सुग्रीवः पुन **रा** हार्य! व्यसनं प्राप्तमग्रजम् ।
यस्त्यक्तवान्कृतघ्नोऽयं कमन्यं न परित्यजेत्.' ॥ १४५
तमुवाचासी **म** सत्वः प्रभुः कारुण्यसागरः ।
व्यसनेषु प्रहर्तारो ज्ञातयोऽन्ये च शत्रवः. ॥ १४६
सुप्रसिद्धं रा **ज** वृत्तमिदं लक्ष्मण! लौकिकम् ।
पापाद्राज्ञो भयं प्राप्तस्तस्मादयमिहागतः. ॥ १४७
मम त्वस्माद्भ **य** प्राप्तिर्नास्ति ज्ञातेर्हि साध्वसम् ।
राज्यकामः स्वोपजीव्यविरोधं न करिष्यति. ॥ १४८
संत्येव चतु **रा** लोके सर्वत्र प्लवगेश्वर! ।
तस्माद्विभीषणो ग्राह्यः प्राप्तो भ्रातुर्महद्भयम्. ॥ १४९
न भ्रातरः स **म** स्तास्तु भवंति भरतोपमाः ।

---

१. माझ्या कल्याणाकरितां झटणारे जे तुम्ही त्यांला मलाही थोडें बोलावयाचें आहे तें कृपा करून ऐकावें. इयमुक्तिः 'सर्वमतप्रतिक्षेपकस्वमतश्रवणेन सुग्रीवादीनां व्याकुलचित्तता मा भूदिति तेषामुपलालनाय' इति तिलके. मम श्रेयसि स्थितैर्भवद्भिर्मद्विवक्षितं श्राव्यम्. २. मित्रत्वेन। 'वध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छन्ति' इति शास्त्रात् । 'अन्यैर्दोषोक्तिपूर्वकमग्राह्यत्वमुक्तम् । हनूमता निर्दोषत्वोक्तिपूर्वं ग्राह्यत्वमुक्तम् । भगवांस्तु प्रौढ्या सुग्रीवाद्युक्तं रंध्रप्रहारित्वमंगीकृत्यापि परिग्राह्यत्वं स्थापयति.' [सर्ग १८ श्लो० ३ टीका.] ३. शरणागतदुष्टपरिग्रहणं सतामगर्हितम् (पूजितमित्यर्थः). ४. पुनः आह आर्य. ५. विपत्तींत पडलेल्याला. ६. न सीमा विद्यते अस्य इति असीमम् । असीमं सत्वं (चित्तौन्नत्यं) यस्य सः. ७. सर्वलोकप्रसिद्धम्. ८. नानाप्रकारस्वपीडाप्रवृत्तज्ञातिभयात् स्वत्राणार्थमिहागतः. ९. कारण ज्ञातिपासून भय असतें व आम्ही तर त्याचे बंधु नाहींत किंवा प्रातिदेश्यही नाहींत. १०. उलट त्यालाच तर आमच्या साहाय्यानें लंकेचें राज्य प्राप्त करून घ्यावयाचें आहे, तेव्हां अर्थात् आपल्या आश्रयदात्यांशींच कसा विरोध करील. स्व+उपजीव्य+विरोध+द्वि० प्र०. ११. तें सर्व खरें, पण तमःप्रधान राक्षसांना एवढा विचार कोठचा असें म्हणाल तर चतुर (पंडिताः=पर्यालोचनपूर्वमनुष्ठेयनिश्चयसमर्थाः) पुरुष सर्वत्र आढळतात. [सर्ग १८ श्लो० १३.] १२. भरताच्या मनांत ही भ्रातृत्यागबुद्धि कां उद्भवली नाहीं अशी शंका काढाल, तर माझें एवढेंच म्हणणें आहे कीं हातीं आलेल्या किंवा अवश्य येणाऱ्या राज्यलक्ष्मीला टाकणारा भरतासारखा भाऊ विरळाच.

पुत्रा वा म[1]द्विधास्तात! सुहृदो वा भ[2]वद्विधाः.' ॥ १५०
[3]सलक्ष्मणः प्रां **ज** लिस्तं **सु**ग्रीवः पुनरब्रवीत्, ।
'प्रहर्तुं त्वयि विश्वस्ते म[4]यि वा **ल**क्ष्मणेऽपि वा. ॥ १५१
दशाननेना **य** मिह प्रभो! संदिष्ट आगतः ।
जिह्म[5]धी राक्षसो वध्यः सचिवैः सह सर्वथा.' ॥ १५२
तमुवाचा[6]र्त **ज** नहृत्तोषदो **र**घुनंदनः, ।
'दुष्टोऽदुष्टोऽपि वास्त्वेष न मे कर्तुं क्षमोऽहितम्. ॥१५३
पिशाचासुर **य** क्षा ये पृथिव्यां ये च राक्षसाः ।
अं[7]गुल्यग्रेण तान्हन्यामि[8]च्छन्हरिगणेश्वर! ॥ १५४
श्रूयते हि पु **रा** व्याघ्रः शत्रुः शरणमागतः ।
क[9]पोतेनार्चितस्तात! स्वैश्च मांसैर्निमंत्रितः. ॥ १५५
कं[10]डुर्गाताः सु **म** हिता गाथाः शृणु कपीश्वर!' ।
इत्युक्त्वा ताः स्वयं **रा**मो जगौ सर्वसतां मताः.॥१५६

---

१. 'मुखलिप्सया पितृवाक्यलंघनरहिताः । अत्र भूतार्थकथनरूपत्वात् नात्मप्रशंसादोषो भगवतः । स्वगुणाविष्क्रिया दोषो नास्ति भूतार्थशंसने' इति **द**ण्डयुक्तेः. [स० १८ श्लो० १५ टीका.] २.त्यक्त्वापि सर्वसौख्यं सर्वाकारेण मित्रकार्यसाधकः सुहृत् परमदुर्लभ इति भावः.' ३. 'सहलक्ष्मण इत्यनेनोभयोरैकमत्यं दर्शितम्.' ४. मयि विश्वस्ते त्वयि लक्ष्मणे वा प्रहर्तुं असा अन्वय करावा. 'मयि विश्वस्ते इत्युक्तिः स्वव्यसनादपि स्वाश्रितव्यसनमरुंतुदमिति मत्वेति बोध्यम्.' विवक्षावशात् कारकाणि इति नियमात् मयीति द्वितीयार्थे सप्तमी. ५. शठधीः, वक्रबुद्धिः. ६. आर्तजनांच्या हृदयाला आनंद देणारा. ७. अनेन संकल्पसिद्धिरैश्वरं चिह्नमुक्तम्. ८. 'स्वस्य निरतिशयमहिमानं तात्विकं ब्रह्मभावं प्रकटीकर्तुमिच्छन् यदि स्यां तदा तथैव कुर्याम्, संप्रति तु देवभावोपेतनिजविलासैरशेषैरवध्यत्वमस्य मयैव दत्तमिति तत्परिपालनाय स्वदिव्यभावं स्वशक्त्यैवान्तर्धाय मानुषमर्यादायां स्थित्वा तद्भावप्रकटनायैव सीतावियोगप्रयुक्तरोदनवत् भवादृशसहायमेलनम् । वस्तुतो न स्वातिरिक्तसहायान्तरापेक्षा मम, मनुष्याणां संसारमर्यादाज्ञापनं तद्व्यवहारफलमिति भावः'. ९. कोणी एका व्याधानें एका कपोताची भार्या मारिली होती. तोच व्याध त्या कपोताकडे येऊन स्वमांस देण्याविषयीं प्रार्थना करूं लागला, तेव्हां त्या व्याधाला त्या कपोतानें आपलें मांस देऊन संतुष्ट केलें. 'स तिर्यग्जन्तुरपि भार्या. हन्तारं शरणागतं नोपेक्षितवान् । किं पुनर्मद्विधो जनः सकलधर्मरहस्यवेत्ता क्षत्रियो भूत्वा अकृतापकारं शरणागतं न प्रतिगृह्णीयात्.' [स० १८ श्लो० २५ टीका.] १०. कंडु हा कण्वऋषीचा पुत्र. याचीं वचनें अशीं आहेतः—'हे शत्रुसंहारका, जर एखादा अतिदुष्ट शत्रु, हात जोडून व दीन अंतःकरणपूर्वक आश्रयार्थ आला तर त्याला क्षमा करावी, मारूं

'प्राणैः सहैव **श्री** स्त्याज्या रक्षता सुकृतं यशः ।
न प्रांजलिः शत्रुरपि त्रस्तः शरणमागतः. ॥ १५७
महती हि पं[1] **रा** भूतिस्त्यजतः शरणागतम् ।
तस्मादहं करिष्यामि **कं**डोर्वचनमुत्तमम्. ॥ १५८
रघोर्वंशेऽत्र **म** हति प्रभवो बहवोऽभवन् ।
ते सर्वे हि महात्मानः [2]शरणागतपालकाः. ॥ १५९
जगत्सु त्रिष्व **ज** सुतः ख्यातो **द**शरथः प्रभुः ।
तत्पुत्रोऽहं कथं त्यक्तुं शक्नुयां शरणागतम्? ॥ १६०
[3]सकृत्प्रपन्ना **य** सखे तवास्मीति च याचते ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो [4]ददाम्येतद्व्रतं मम. ॥ १६१
आनयैनं त्व **रा** वान्सन्दत्तमस्मै मयाभयम् ।
बिभीषणो वा **सु**ग्रीव! यदि वा **रा**वणोऽस्त्वयम्.'[5] १६२
स्तुत्वा प्लवंग **म** पतिः श्री**रा**मं जगतां पतिम् ।
समानयत्स गगनात्समाहूय **बि**भीषणम्. ॥ १६३
[6]जहारर्धा यद्र **ज** स्ताद**ग**हल्याया [7]महद्रजः ।

नये. महात्मे पुरुष जे आहेत त्यांनीं जर एखादा शत्रु भयानें आश्रय मागण्यास आला तर आपल्या जीवाची पर्वा न करतां त्याचें संरक्षण करावें. जो कोणी भयानें, अज्ञानामुळें अथवा खुषीनें आपल्या आश्रितांचें रक्षण करीत नाहीं तो फार अधर्म करतो, व सर्व जन त्यास दोष देतात. आश्रयार्थ आलेला जेव्हां आश्रय देणाऱ्याच्या समक्ष मारला जातो तेव्हां आश्रय देणाऱ्याचें सर्व पुण्य नष्ट होतें. आश्रयार्थ आलेल्यास आश्रय न देण्यांत पाप आहे. त्यामुळें मुक्ति मिळण्यास अडथळा येतो, संकटें प्राप्त होतात, आणि शक्ति नष्ट होते.' [स० १८ श्लो० २६-३१.]

१. फजीती. २. शरणमागतास्तेषां पालकाः. ३. एकया वृत्त्या प्रपन्नाह=आत्मनो रक्षणं याचितुकामाय. ४. अत्र वर्तमानप्रयोगेण नित्यसत्सहजधर्मत्वमभयदानस्य द्योत्यते. ५. सर्ग १८ श्लोक ३४ पहा. ६. ही पंक्ति व 'जहारर्धा. यद्रजः' हा पाठ चुकीचा दिसतो, पंक्तींत वर्णाधिक्य आहे व पाठाचा अर्थ होऊं शकत नाहीं, यास्तव 'जहाराद्धा [ययोः] रजस्तादृगहल्याया महद्रजः' असा कल्पावा. अहल्योत्पत्तिकथा वा०रा० उत्तर० स० ३० श्लो० १९-३२, 'यद्यत्प्रजानां प्रत्यंगं विशिष्टं तत्तदुद्धृतम्, ततो मया रूपगुणैरहल्या स्त्रीविनिर्मिता, हलं नामेह वैरूप्यं हल्यं [निंद्यत्वम्] तत्प्रभवम् [वैरूप्यप्रभवम्] भवेत्, यस्या न विद्यते हल्यं तेनाहल्येति विश्रुता, अहल्येत्येव च मया तस्या नाम प्रकीर्तितम्.' ययोः पादयोः रजः=ज्या पायांची धूळ. अद्धा=एका क्षणांत. ७. मोठें पाप, रजः=पांशुः=पाप, 'अपांशुलानां धुरि कीर्तनीया' इति कालिदासः.

निपपात तयोर्मूर्ध्ना पादयोः स **वि**भीषणः. ॥ १६४
उवाच 'सद[1] **य** श्रेष्ठ! **रा**वणेनावमानितः ।
तस्यानुजोऽहं त्वामद्य शरण्यं[2] शरणागतः. ॥ १६५
त्यक्त्वा **लं**का रा **ज** धानी मित्राणि च धनानि च ।
भवद्गतं हि मे राज्यं जीवितं च सुखानि[3] च.' ॥ १६६
राघवो विन **य** ज्ञं तं सांत्वयित्वाब्रवीत्स्वयम्, ।
'आख्याहि मम तत्वेन राक्षसानां बलाबलम्.' ॥ १६७
सोऽब्रवीदिति, '**रा** जेंद्र! वरदानात्**स्व**यंभुवः ।
अवध्यः सर्वभूतानां **रा**वणो लोक[4]रावणः. ॥ १६८
कुंभकर्णो म **म** ज्येष्ठः शक्र[5]प्रतिबलो युधि ।
मणिभद्र[6]स्य जेतास्य प्र[7]हस्तो वाहिनीपतिः. ॥ १६९
ज्येष्ठः सुतोऽस्य **श्री** मान्स **मे**[8]घनादाभिधः प्रभो! ।
जातो ना**म्नें**द्रजिज्जित्वा युधींद्रं सुमहाबलः. ॥ १७०
तथा **म**होद **रा** ख्यश्च **म**[9]हापार्श्वो**ऽप्य**कंपनः ।

---

१. हे दयावत्सु श्रेष्ठ, हे दयावीर. २. शरणं (रक्षकः) भवितुमर्हतीति, आद्यः (मुख्य) शरण्यः तम्, किंवा 'त्वामद्य शरण्यं' असा पाठ घ्यावा. ३. हें बिभीषणाचें भाषण प्राकृत '**मं**त्ररामायणां'तील भाषणाशीं ताडून पाहावें. प्राकृत **मं**त्ररामायणांत असें आहेः—वंदुनि बद्धांजलि तो बिभीषण क्षोणिजावरास वदे; । 'भक्तभ्रमरासि मला स्वपदाब्जयुगार्हणावरासव दे. ॥ सदयहृदय हो देवा! माझ्याठायीं धरूं नको शंका; । रंकास मला तुझे चरण अलंकार हेच ते लंका. ॥ शरणागतजगपाळा! पापहरा! दुःखनाशना! चतुरा! । धार्मिकसदययशस्विप्राज्ञकवींचा अनर्घ्य तूंच तुरा. ॥ केवल विषय रसिक तो दशमुख झाला अमार्गवाटसुर; । केले फार उपप्लुत धरणीसुरसंघ, यज्ञवाट, सुर. ॥ त्वद्व्रततस्कराला केला मी बोध फार, आरडलों;। अंधभसितबधिरीं तें दीपहवनगीत, कीं वनीं रडलों. ॥ हित कथितां, मज त्यानें सभेंत अवमानिलें त्रपारहितें; । मग तवपदोडुपें हीं झालीं दुःखाब्धिपात्रपारहितें. ॥ इक्ष्वाकुकुलश्रीच्या, करुणेच्या पूतकीर्तिच्या सद्मा! । रक्षावें मज' ऐसें प्रार्थुनि, वंदी नृपालपदपद्मा. ॥ [मंत्ररामायण–युद्धकांड–गीति ८६-९२ पृ० ९५.] ४. दशाननाला रावण हें नांव पडण्याचा प्रसंग वा० रा० उत्तर० स० १६ श्लो० ३६-३७ यांत वर्णिला आहे. ५. इंद्राप्रमाणें ज्याचें बल आहे. प्रतिबलः=तुल्यबलः ६. धनदस्य, कुबेरस्य. ७. हा रावणाचा सेनापति होता. ८. मेघनाद इति अभिधा यस्य सः, मेघनाद हें इंद्रजिताचें जन्मनाम, जन्मकाळीं त्यानें मेघाप्रमाणें गंभीर ध्वनि केला होता. वा०रा० उत्तर०स० १२ श्लो० २८-३१. ९. महापार्श्व, अकंपन, प्रहस्त वगैरे सुमालि नांवाच्या राक्षसाचे मुलगे व रावणाचे मामे हे उपसेनापति होते. प्रहस्त सेनापति होता.

तस्योपसेनापतयो लोक[1]पालसमा युधि. ॥ १७१

सर्ववीरोत्त **म**! स्वामिन्! लंकायां कामरूपिणाम्।

दशकोटिसहस्राणि रक्षसां संति मुख्यशः. ॥ १७२

ये लोकपाला **ज**[2]न्ये ते भग्नाः सर्वे सुरैः सह.'।

बिभीषणवचः श्रुत्वा स्वयं **र**घुवरोऽब्रवीत्, ॥ १७३

'हत्वा रक्षोना **य** कं तं स[3]**प्र**हस्तानुजात्मजम्।

राजानं त्वां करिष्यामि सत्यं प्र[4]तिश्रुणोमि ते.' ॥ १७४

अ[5]थाब्रवीत्स, '**रा** जेंद्र! राक्षसानां वधे पु[6]रः।

प्र[7]धर्षणेऽहं साहाय्यं करिष्यामि यथाबलम्.' ॥ १७५

इति ब्रुवाणं **म** धुरं परिष्वज्य **बि**भीषणम्।

रामः प्रीतोऽनुजं प्राह, 'समुद्राज्जलमानय. ॥ १७६

तेन त्वमाशु **ज** लधेर्जलेनेमं **बि**भीषणम्।

अभिषिंचाद्य राजानं रक्षसां वीर[8]मानद!' ॥ १७७

एवमुक्तः प्र[9] **य** तधीरभ्यषिंच**द्बि**भीषणम्।

मध्ये वानरमुख्यानां राजानं राजशासनात्. ॥ १७८

स[10]द्यःप्रसादं **ज** गतां भर्तुर्दृष्ट्वा प्लवंगमाः।

प्र[11]चुक्रुशुर्महात्मानं 'साधुसाध्वि'ति चाब्रुवन्. ॥ १७९

अथाब्रवी'त्तो **य** राशिं त[12]राम कथमित्यमुम्'।

बिभीषणं **वा**युसूनुः **सु**ग्रीवश्च महामतिम्. ॥ १८०

प्रत्युवाच, 'स **रा** जायं **रा**घवस्तेजसां निधिः।

---

१. अष्ट दिक्पालांच्या बरोबरीचे, इंद्र, अग्नि, यम, निर्ऋति, वरुण, ईशान कुबेर व वायु हे प्राची, आग्नेयी इत्यादि दिशांचे अनुक्रमें लोकपाल आहेत. २. युद्धांत. ३. प्रहस्त, अनुज (कुंभकर्ण), आत्मज (इंद्रजित्) यांसहित असलेल्याला. ४. वचन देतों. ५. 'अथ बिभीषणो रामस्य स्वार्थसाधनप्रतिज्ञां श्रुत्वा स्वयमपि रामकार्यसाधनं प्रतिजानीते.' ६. लंकायाः. ७. हल्ल्याचे प्रसंगीं. ८. हे वीराचा संमान करणाऱ्या. ९. प्रयता (पवित्रा) धीर्यस्य सः. १०. तात्कालिक प्रसाद. ११. संतोषात् किलकिलामकुर्वन्. १२. तॄ+लोट् आम, 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ' ३।३।१५७ या नियमानें विधिलिङ्प्रमाणें लोट्लकाराचा एथें उपयोग केला आहे.

सागरं पूर्व[1]जकृतं शरणं गंतुमर्हति. ॥ १८१

सगरेणाय **म** ब्धिर्हि खानितः सागरस्ततः ।

कर्तुमर्हति **राम**स्य ज्ञातेः[2] कार्यं महोदधिः.' ॥ १८२

विभीषणोक्तं **श्री** भर्तुः सागरस्योपवेशनं[3] ।

प्रकृत्या धर्मशीलस्य त**द्राम**स्याप्यरोचत. ॥ १८३

कुशास्तीर्णेऽम्बु **रा** शेः स श्री**राम**ो विमले तटे ।

संविवेश तदा साक्षाद्वेद्यामिव हुताशनः. ॥ १८४

ततो निविष्टां[4] **म** हतीं ध्वजिनीं[5] पतिपालिताम् ।

अभ्येत्य दृष्ट्वा शार्दूलः[6] प्रतिगम्य **द**शाननम्. ॥ १८५

कथयामास **'ज** लधेः प्रतीरे **राम**लक्ष्मणौ ।

सीतायाः पदमायातौ[7], तत्सैन्यं सागरोपमम्. ॥ १८६

दानं[8] वा साम **य** त्तेन भेदो वाऽत्र प्रयुज्यताम् ।

बलं निविष्टं खं व्याप्य सर्वतो दशयोजनम्.' ॥ १८७

शुकं[9] नाम त्व **रा** युक्तं ततः संदिश्य राक्षसम् ।

प्राहिणोत्सामभेदार्थं **सु**ग्रीवं प्रति **रा**वणः. ॥ १८८

शुको विहंग **मं**[10] तनुर्व्योम्नि स्थित्वा कपीश्वरम् ।

उवाच, 'त्वं मम भ्राता[11] महाराजकुलोद्भवः. ॥ १८९

रामस्य भार्यां **ज** यतां वैरोऽहमहरं[12] यदि ।

---

१. सगर राजानें नव्याण्णव यज्ञ केले व शंभरावा यज्ञ करण्याचे वेळीं इंद्राला भीति पडून त्यानें त्या राजाचा यज्ञीयाश्व चोरून पातालांत कपिलमुनींच्या आश्रमांत ठेवला. त्या अश्वाच्या शोधाकरितां सगरपुत्रांनीं पृथ्वी खणली, अशा रीतीची सागराची उत्पत्ति सांगितली आहे, सगर हा ब्रह्मदेवापासून विसावा पुरुष आहे, सगरापासून विसावा पुरुष राम (दाशरथिः) आहे, वा० रा० अयोध्या० स० ११०. २. ज्ञातेः रामस्य असा अन्वय करावा. ३. सागरशरणगमनम्. ४. तळ देऊन राहिलेली. ५. सेनाम्. ६. वानरसेनेची टेहाळणी करण्यासाठीं आलेला रावणाचा चार किंवा हेर, त्याचें नांव शार्दूल होतें. ७. त्राणमुद्दिश्यागतौ, 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मांघ्रिवस्तुपु' इत्यमर. ८. शत्रूला वश करण्याचे उपाय राजनीतींत चार सांगितले आहेत, ते असेः—साम, दान, भेद, व दण्ड. ९. शुक हा रावणानें श्रीरामाच्या सैन्यांत 'फूट' करण्याकरितां पाठविलेला राक्षस. [स०२०पहा.] १०. पक्षिरूपः. ११. 'मम-भ्राता' असें जवळचें नातें जोडलें तें वालीशीं सख्य असल्यामुळें; शिवाय, या वेळीं रावणाला आपला अर्थ साधावयाचा होता. १२. जय मिळविणारांमधें श्रेष्ठ जो मी, मागील श्लोकांत रावणानें सुचविलें कीं तिसऱ्याबद्दल भावांनीं आपसांत तंटा उपस्थित करूं नये, बरें या तं-

किं तत्र तव **सु**ग्रीव ! **कि**ष्किंधां प्रति गम्यताम्.॥ १९०
त्यजतो मां प्रि **य** सखं नास्त्यर्थस्तव कश्चन ।
अनर्थः [1]प्रत्युत, प्राप्तुं [2]लंकाऽशक्या [3]नृवानरैः.' ॥ १९१
तं खमुत्प्लुत्य **ज** गृहुर्वानराः पीडितः **शु**कः ।
उवाच 'दूतान्न घ्नंति **राम** ! तत्साधु [4]वार्यताम्.'॥ १९२
'दूतः प्राणा[5]त्य **य** मयं नार्हतीति' प्रभोर्वचः ।
श्रुत्वा तं मुमुचुः कीशाः श्रीशाज्ञावशवर्तिनः. १९३
गगनस्थः स **रा** जानं **शु**कः **सु**ग्रीवमब्रवीत् ।
'किं मया लघु वक्तव्यो **रा**वणो [6]लोकरावणः.' ॥ १९४
वानरेंद्रस्त **म** [7]वद[8]न्नानुकंप्योऽसि मे [9]सखा ।
रामस्यारिस्त्वमस्माकं वध्यो **वा**लीव [10]बालिश ! ॥ १९५
त्राता न स त्वां **श्री** [11]कंठो **रा**मात्पाप ! न [12]मुंच्यसे ।
एतत्प्रत्युत्तरं दत्तं निवेदय **द**शाननम्.' ॥ १९६
त**दां**गदस्तं **रा** जानमब्रवी'देष राक्षसः ।
[13]दूतश्चारोऽपि [14]तुलितं सर्वसैन्यमनेन नः. ॥ १९७
लंकां रक्षोध **म** स्यास्य गमनं मे न रोचते, ।
गृह्यतां पुनरत्रायं वध्यतां वानरेश्वर !' ॥ १९८
[15]राजाज्ञया तं **ज** गृहुर्विलपंतमनाथवत् !
तत्प्रार्थितोऽब्रवी**द्रा**मो 'मुच्यतां दूत [16]आगतः.' ॥ १९९

ट्यांत औदासीन्य ठेवणार नाहींस तर मी तुला सांगून ठेवतों कीं सीताहरण ज्यां विश्वविजेत्या रावणानें केलें, लंकेत माकडांचा रिघाव होणें अशक्य आहे असें या श्लोकांत सांगितलें.

१. उलट अनर्थ (अनहित) मात्र होईल. २. न शक्या. ३. नृभिः (नरैः) वानरैश्च. ४. 'वार्यताम्' याला 'वानरकृतं मत्पीडनम्' अशा अर्थाचा अध्याहृतकर्ता घेतला पाहिजे, खरोखर, 'वानरा वार्यन्ताम्' असा प्रयोग पाहिजे होता. ५. प्राणनाशं. ६. लोकरावण इत्यनेन तत्संदेशं विनैव गमने ततो मे महद्भयमिति सूचितम्. ७. अवदत्. ८. न अनुकंप्यः=न दयापात्रम्. ९. न मे सखा. १०. मूर्ख; childish. ११. शिवः. १२. मोक्ष्यसे. रामापासून तुझी सुटका होणार नाहीं. [स० २० श्लो० २३-२५.] १३. दूतः='स्वामिसन्देशप्रापणकृत्यः सेवक एव केवलं न किन्तु गुप्ततया परबलपरीक्षाप्रवृत्तिश्चारोऽपि.' १४. एवं प्रमाणमेवं व्यूहमिति सर्वं परिच्छिन्नमित्यर्थः. १५. सुग्रीवनिदेशात्. १६. सर्ग २० श्लो० ३४ पद्य.

कुशेषु रामो **य** तवाक् प्रतिशिश्ये पयोनिधेः ।
वरमिच्छन्निशास्तिस्र उपाधाय भुजं प्रभुः. ॥ २००

न ददौ वारि **रा** शिः स यदा दर्शनमुद्धतः ।
प्रभुर्मुमोच विशिखान् विविशुस्तेऽम्बुधेर्जले. ॥ २०१

व्याकुलोऽभूत्स **म** हता तेजसा सागरः प्रभोः ।
मामेत्युक्त्वा समुत्पत्य **सौ**मित्रिर्धृतवान्धनुः. ॥ २०२

उवाच रामो '**ज** लधेः शोषितस्येषुतेजसा ।
परं तीरं गमिष्यंति पद्भिरेव प्लवंगमाः.' ॥ २०३

इत्युक्त्वा प्रल **य** ब्रध्नप्रभः प्रभुवरः पुनः ।
ब्रह्मणोऽस्त्रेण संयोज्य शरं धनुषि संदधे. ॥ २०४

चापे विकृष्टे **ज** लधिः क्षुभितः प्रलये यथा ।
पर्वतप्रतिमोग्रोर्मिर्व्यतिचक्राम योजनम्. ॥ २०५

सर्वः प्रातभ **य** स्तेन ब्रह्मास्त्रेणाभवद्भृशं ।
सकंपा गिरयः कृत्स्ना, निष्प्रभोऽभूद्दिवाकरः. ॥ २०६

सिंधुमध्याद्व **रा** कारो नानारत्नैर्विभूषितः ।
उदयाद्रेरिव रविः **सा**गरः स्वयमुत्थितः ॥ २०७

स उपागम्य **म** धुरमुवाचामंत्र्य **रा**घवम् ।
'स्वभावे तात तिष्ठंति भूतान्यहमपि प्रभो! ॥ २०८

राजेंद्र! **राम! श्री** मंस्त्वं कुरु सेतुं मयि प्रभो! ।

---

१. मौनी. २. तीन रात्रीपर्यंत. [सर्ग २१ श्लो० १०.] ३. बाहूला उसें करून. ४. सर्ग २१ श्लो० २६-२७ पहा. ५. मा मा=नका, नका. [स० २१ श्लो० ३३.] सागरांतील प्राण्यांचा नाश करूं नका असें लक्ष्मणानें रामास सांगून त्याच्या हातांतून धनुष्य घेतलें. ६. सर्ग २२ श्लो० ३ पहा. ७. प्रलय+ब्रध्न+प्रभा=प्रलयकालीन सूर्याप्रमाणें ज्याचें तेज आहे असा. [ब्रध्न=सूर्य. 'भास्कराहस्करब्रध्नप्रभाकरविभाकराः' इत्यमरः.] ८. त्या बाणावर ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग करून शरसंधान केलें. ९. पर्वतप्रतिमा=पर्वततुल्या । उग्रा=भयंकरा । ऊर्मिः=लाट. १०. एक योजनपर्यंत समुद्राच्या मर्यादेपलीकडे गेली. ११. वराकारः=शोभनाकारः. १२. 'एतावत्कालमनागमने स्वीयमगाधत्वमेव कारणमिति सूचयति, अशी जडधी जो जलधि त्याचे संबंधाची तिलककाराची व्याख्या आहे.

ग्राहा न प्रहरिष्यंति[1] जलस्तंभो[2] न मे मतः. ॥ २०९
मत्स्वभावो न **रा** धीश! यदगाधो[3]ऽहमप्लवः[4] ।
गाधत्वं तु विकारो मे, क्षमस्व कुरु मद्वचः.' ॥ २१०
तमब्रवीद्रा **म** भद्रः, 'शृणु मे वरुणालय! ।
अमोघोऽयं महाबाणः कस्मिन्देशे निपात्यताम्[5].'॥ २११
प्रभुं प्रोवाच **ज** लधिः पापैर्दस्युभिराकुलः[6] ।
द्रुमकुल्याभिधो[7] देशः शरोऽयं तत्र पात्यताम्.'॥ २१२
तस्मिन्स्थाने सा **य** कं तं मुमोच रघुपुंगवः ।
तत्र व्रणो[8]ऽभवत्तोयमुत्पपात रसातलात्. ॥ २१३
व्रणः[9]कूपःश **रा** ज्जातो विश्रुतः सोऽक्षयोदकः ।
तत्स्थलं मरु[10]कांतारमिति नाम्नाऽभवद्भुवि. ॥ २१४
ददौ वरांश्च **मं**[11] रवे, सुक्षीरो विविधौषधिः ।
पशव्य[12]श्चाल्परोगश्च स देशः स्नेहवानभूत्. ॥ २१५
उवाच रामं **ज** लधि 'विश्वकर्मसुतो नलः[13] ।
करोतु मय्ययं सेतुं धारयिष्याम्यहं प्रभो!' ॥ २१६
एवमुक्त्वा तो **य** राशिस्तदैवांतर्हितोऽभवत् ।
नगै[14]रगैर्नलः सेतुं चकार शतयोजनम्. ॥ २१७

---

१. वानरांना त्रास देणार नाहींत. २. घट्ट वगैरे करून जलाची द्रवस्थिति नाहींशी करणें. उदाहरणार्थ, बर्फमय होऊन जाणें. ३. फार खोल. ४. तरून जाण्याकरितां अशक्य. ५. सर्ग २२ पहा. ६. महासाहसिकैः। घोर पातकें करणारांनीं. ७. द्रुमकुल्य इति अभिधा यस्य सः. द्रुमकुल्य हें नांव पडण्याचें कारण एवढेंच दिसतें कीं, त्या प्रांतांत झाडांच्या पोखरलेल्या बुंध्यांचा पाटाप्रमाणें उपयोग करीत असत. ८. खांच. ९. 'सोऽक्षयोदकः शराज्जातः कूपो व्रण इत्येव अन्वय विश्रुतः' असा. १०. बाणशोषितजलवत्त्वात्ततः परं मरुकांतारमिति ख्यातम्। हा मारवाड देश अशी लोकांची समजूत आहे. ११. मरुकांताराला. १२. पशूंना हितकर. १३. नल सेतु करील असें सुचविण्याचें कारण इतकें कीं, त्याच्या हातच्या वस्तु पाण्यावर तरत. नल ऋषींच्या विष्णुमूर्ति (गंडकीशिला) पाण्यांत फेंकून देई, त्यामुळें ऋषींनीं शाप दिला होता कीं त्वां पाण्यांत टाकलेली वस्तु कधीं बुडणार नाहीं. नल हा विश्वकर्म्याचा पुत्र. याला सर्ववस्तुनिर्माणसामर्थ्यरूप वर पित्यानें दिला होता. तसेंच विश्वकर्म्यानें आपल्या बायकोस असा वर दिला होता कीं तुला माझ्या सारखा पुत्र होईल. या वराच्या योगें सेतु बांधण्यास नल सर्वतोपरी योग्य होता. [सर्ग २२ श्लो० ४१-४७ पहा.] 'नळकपी बाळपणीं। शाळिग्राम टाकी जळीं नेऊनी। मग ऋषी म्हणती जीवनीं। पाषाण तरोत तव हस्तें॥' [रामविजय–अध्याय २३ ओवी १२१ पहा.] १४. नगैः=झाडांनीं। अगैः=पर्वतांनीं.

दृष्टैः कीशैः कुं **ज** राभैस्तदाह्ना प्रथमेन सः ।
रचितः सागरे सेतुर्योजनानि चतुर्दश. ॥ २१८

प्लवंगमैरा **य** तः स द्वितीया[1]हेन सत्वरैः ।
कृतः पयोनिधौ सेतुर्योजनानि तु विंशतिः. ॥ २१९

तृतीयेन त्व **रा** वद्भिर्बद्धोऽह्ना सेतुरंबुधौ ।
योजनानि महाकायैरेकविंशतिरेव सः. ॥ २२०

चतुर्थेनाथ **म** हता तैरुत्साहेन वारिधौ ।
द्वाविंशतिर्योजनानि निर्मितः सेतुरद्भुतः ॥ २२१

[2]प्रतापतोऽथ **श्री**[3] जानेस्तस्याह्ना पंचमेन तैः ।
सत्रयोविंशतिः सेतुर्योजनानि विनिर्मितः. ॥ २२२

कीशैर्धराध[4] **रा** कारैः[5] कृतः सेतुर्धराधरैः ।
दशयोजनवीस्तीर्णः शतयोजनमायतः. ॥ २२३

नलसेतुं त **म** मराः सिद्धगंधर्वदानवाः ।
[6]सीमंतमिव पाथोधौ ददृशुस्तेऽतिविस्मिताः. ॥ २२४

प्लवंगसेना **ज** लधिं सा तेन **नल**सेतुना ।
तीर्णा[7] त्रिभिरहोरात्रैः[8] पुरःसर**बि**[9]भीषणा. ॥ २२५

म[10]रुतस्तन **य** स्कंधं **राम** आरुह्य सागरम् ।
सौमित्रिरंगदस्कंधं तीर्णः[11] सेना[12]पुरःसरः. ॥ २२६

महर्षिभिः मु **रा** स्तत्र पुण्यैर्मं[13]दाकिनीजलैः ।
समभ्यषिंचन् 'द्विषतस्त्वं जये'त्यब्रुवन् प्रभुम्. ॥ २२७

---

१. द्वितीयं अहः द्वितीयाहः तेन । 'न संख्यादेः' ५।४।८९ या नियमानें 'अहन्' याचें 'अह' असें रूप झालें. 'रात्राह्नाहाः पुमांसः' २।४।२९ या नियमानें पुंलिङ्गत्व झालें. 'अपवर्गे तृतीया' २।३।६ या नियमानें फलप्राप्तीच्या अर्थी तृतीया झाली. २. प्रतापतः अथ. ३. श्रीः जानिः (जाया) यस्य स तस्य । 'जायाया निङ्' या सूत्रानें जाया शब्दाबद्दल 'जानि' असा आदेश झाला. ४. पर्वताकारैः. ५. 'कर्तृकरणयो स्तृतीया' २।३।१८. या नियमानें करणी तृतीया. ६. सीमन्तः=भांग. ७. परतीराला जाऊं लागला । तृ+कर्तरिक्तः. ८. 'त्रिभिः अहोरात्रैः' यांचा अन्वय पुढील श्लोकांतील 'सागरं तीर्णः' यांच्याशीं करावा म्हणजे अपवर्गे तृतीया करून अर्थ ठीक दिसतो. ९. पुरःसरो बिभीषणो यस्यां सा. १०. 'मरुत्तनयस्कंधम्' असें समस्त पद पाहिजे । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । किंवा 'मरुतः तनयस्य स्कंधम्' अशीं पृथक् पदें पाहिजेत. ११. परतीराला गेला । तृ+कर्तरिक्तः. १२. सेनायां पुरःसरः. १३. 'मंदाकिनी' हें स्वर्गांतील गंगेचें नांव । चित्रकूटाजवळ याच नांवाची नदी आहे परंतु ती निराळी । एथें स्वर्गंगाच घेतली पाहिजे.

उत्तीर्य सिंधु **म** थ तां **लं**कां पर्वतमूर्[१]धनि ।
दृष्ट्वा प्रभूक्तः **सुग्रीवो** मोचयामास तं **शुकम्**. ॥२२८

दशाननं द्वि **जं**[२] तनुः **शुकः** क्षिप्रमुपागमत् ।
हसन्नुवाच तं राजा, '[३]लूनपक्षः कुतो भवान्.?' ॥२२९

स **शु**कस्तत्र **य** त्प्राप्तं बंधनं [४]तर्जनं स्वयम् ।
[५]वाचिकं चाब्रवी**द्रा**मागमनं सेतुबंधनम्. ॥ २३०

'[६]ऋक्षवानर **ज** न्मानो महात्मानो महाबलाः ।
दुर्जयाः समरे राजन्नसंख्याताः समागताः. ॥ २३१

सीतां वाऽस्मै प्र **यँ**[७] च्छाशु युद्धं वा राक्षसेश्वर! ।
[८]पुरीर्प्राकारमायांति क्षिप्रमे[९]कतरं कुरु.' ॥ २३२

रावणस्तद्दि **रा** क्रुद्धस्तमुवाच, 'सुरासुराः ।
यदि मां प्रति युध्येरन्न प्रदास्यामि **मैथिलीम्**. ॥ २३३

स **राघवो** म **म** बलं [१०]नाज्ञासीदेव [११]निस्तुलम् ।
कपिसैन्यैः सहागत्य तेन मां योद्धुमिच्छति.' ॥ २३४

[१२]दक्षावमात्यौ **श्री** मान्स प्राहिणो**च्छु**क**सा**रणौ ।
[१३]हरिरूपधरौ वीरौ प्रविष्टौ कपिवाहिनीम्. ॥ २३५

बलं तद्वान **रा** णां तावच्चिंत्यं [१४]लोमहर्षणम् ।
नाशक्नुवातां संख्यातुममात्यौ **शुकसारणौ**. ॥ २३६

तौ [१५]गृहीत्वा स **म** तिमान्प्रतिच्छन्नावपि स्वयम् ।
आचचक्षे **राघ**वाय दर्शयित्वा **बि**भीषणः. ॥ २३७

---

१. त्रिकूटाचलाच्या मध्यम शिखरावर. २. पक्षाच्या रूपानें असलेला. ३. पंख ज्याचे कापून टाकले आहेत असा. ४. भेडसावणें. ५. निरोप. ६. ऋक्षेभ्यो वानरेभ्यश्च जन्म येषां ते. ७. प्र+दाण् (इच्छ)+लोट. ८. लंकापुरीच्या तटाजवळ थोड्याच वेळानें येतील वा. रामायणांत 'पुरा प्राकारमायान्ति' असा पाठ आहे । स्वल्पेनैव कालेन प्राकारसमीपमायास्यन्ति । पुरायोगे भविष्यति लट्. ९. दोहोंपैकीं एक. १०. 'अज्ञासीत्' हें लुङ्लकाराचें 'ज्ञा' धातूचेंरूप. ११. अतुल. १२. कार्य करण्यांत मोठे कुशल असे दोन शुकसारण नांवाचे अमात्य. पूर्वीचा चार जो शुक तो आतांच्या अमात्य शुकाहून भिन्न होय. १३. वानराचें रूप धारण करणारे. १४. ज्याचें संबंधानें बुद्धि कांहीं काम करूं शकत नाहीं व म्हणूनच रोमांचित करणारें (अर्थात् मोठें भयप्रद) सैन्य. १५. राक्षसी मायेनें आलेले शुक सारण आपलें कार्य साधून, कपटवेष समजूं न देतां, गेले असते । परंतु त्यांला बिभीषणानें पकडलें । बिभीषणाचा रामाला उपयोगीं पडण्याचा हा पहिला प्रसंग.

तौ दृष्ट्वा तं रा **ज** सिंहमूचतू '**राव**णाज्ञया ।
आवां बलं परि[1]ज्ञातुमागतावि'ति कातरौ[2]. ॥ २३८

प्रहसन्सद **यँ**[3] स्वांतस्तावुवाच **रघू**त्तमः ।
'कृतं कार्यं यथोक्तं चेच्छंदतः[4] प्रतिगम्यताम्. ॥ २३९

न दृष्टं चेच्च **रां**[5] वेतत्**सु**ग्रीवस्य महद्बलम् ।
बिभीषणो वां[6] कार्त्स्न्येन[7] पुनः संदर्शयिष्यति. ॥ २४०

ग्रहणं प्राप्य **म** त्तो मा भेतव्यं खलु राक्षसौ ! ।
बिभीषण ! सखे ! मुंच, चारौ वध्यौ न सर्वथा. ॥ २४१

वित्तेशस्यानु **ज** स्तत्र वक्तव्यो वचनं मम ।
यद्बलं त्वं समाश्रित्य **सी**तां मे हृतवानसि. ॥ २४२

तद्रणे दर्श **य** स्व त्वं सप्राकारां सतोरणाम् ।
लंकां चमूं च पश्यारे! शरैर्विध्वंसितां मया.' ॥ २४३

इति श्रुत्वा तं '**ज** ये'ति प्रोक्त्वा[8] **लं**कां ततो गतौ ।
तौ **द**शाननमब्रूतामनुभूतं यदात्मना. ॥ २४४

'**कौ**सल्यातन **य** स्तस्य तत्तुल्यो[9] **ल**क्ष्मणोऽनुजः ।
बिभीषणश्च मतिमान्**सु**ग्रीवश्चेंद्रविक्रमः. ॥ २४५

चत्वारस्ते प **रां**[10] क्रांताः सप्राकारामिमां पुरीम् ।
उत्पाट्य संक्रामयितुं[11] सर्वे तिष्ठंतु वानराः[12]. ॥ २४६

लंकामेकः स **म** र्थोऽस्ति जेतुं तिष्ठंतु ते त्रयः ।
राजन्नलं विरोधेन[13] **सी**ता **रा**माय दीयताम्.' ॥ २४७

उवाच राजा **श्री** मांस्तं **सा**रणं, '**जा**नकीमहम् ।
न प्रदास्यामि **रा**माय त्वं त्रस्तस्तद्ग्रहादध्रुवम्. ॥ २४८

---

१. 'बलं परिज्ञातुमागतौ' असें स्पष्ट सांगण्याचें कारण हेंच कीं जीवाची निराशा त्यांना वाटली होती. २. कातर=भित्रा, भ्याड. ३. सदय अंतःकरणाचा राम. ४. आपल्या इच्छेप्रमाणें. ५. हे चारांनो (चर व चार हे समानार्थक शब्द आहेत.) ६. युवाम्. ७. पूर्णपणें. [सर्ग २५ पहा.] ८. 'प्रोक्त्वा' हा अशुद्ध प्रयोग आहे । तेथें 'प्रोच्य' असें पाहिजे. 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप' ७।१।३७. या नियमानें 'प्र' हें अव्यय मागें असल्यामुळें क्त्वाच्या जागीं ल्यप व्हाययाला पाहिजे. ९. हा पाठ चुकीचा दिसतो । 'स तुल्यो' असें पाठांतर कल्पिलें तर अर्थ जुळतो. १०. समर्थ । परा+क्रम्+कर्तरिक्तः. ११. दुसऱ्या ठिकाणीं नेऊन ठेवण्याकरितां. १२. सर्व वानर तर राहूंच द्या. १३. विरोध पुरे आतां । विरोध करून कांहीं उपयोग नाहीं. [सर्ग २५ श्लो० २७-३३.]

को हि नाम प **रा** क्रम्य रणे मां जेतुमर्हति ?'।
स इत्युक्त्वारुरोहोच्चप्रासादं तद्दिदृक्षया. ॥ २४९
दृष्ट्वा प्लवंग **म** बलं सर्वत्रार्णवसन्निभम् ।
पप्रच्छ **सा**रणं तेषां नामसंख्यादि[1] **रा**वणः. ॥ २५०
'एष **नी**लो **ग** **ज** श्चैष सेतुहेतुर्[2]**न**लस्तथा ।
एषोंऽगदो **वा**लिपुत्रो **जां**बवानृक्षराडयम्. ॥ २५१
तन्नाम[3]रूपं **य** त्तेजः सैन्यं चापि प्रधानतः ।
सारणः कथयामास तौ च श्री**राम**लक्ष्मणौ. ॥ २५२
सैन्यसंख्या गि **रा** वाच्या[4] **सु**ग्रीवसचिवा हि ये ।
एषां कोटि[5]सहस्राणि नव पंच च सप्त च. ॥ २५३
प्रसंख्यातास्तेऽ **म** राणां[6] तेजोगुणसमन्विताः ।
तथा शंकुसहस्राणि तथा वृंदशतानिच.' ॥ २५४
श्रुत्वोत्कर्षं रा **ज** राजभ्राता **रा**मस्य वर्णितम् ।
भर्त्सयामास तौ वीरौ कथांते **शुक**सारणौ. ॥ २५५
'हन्यां भवंतौ **य** न्मूढौ शत्रुपक्षप्रशंसिनौ ।
यदि पूर्वोपकारैर्मे[7] न क्रोधो मृदुतां व्रजेत्.' ॥ २५६
गतावमात्यौ **ज** नितत्रासौ तावथ **रा**वणः ।
शार्दूलं प्रेषयामास चरमन्यैश्चरैः सह. ॥ २५७
प्रविश्य सैन्यं **य** त्तेन स पश्यन् मायया वृतः ।
बिभीषणेन **शा**र्दूलो ग्राहितः[8] पापधीरिति. ॥ २५८
मोक्षितः[9] सोऽपि **रा** मेण वध्यःमानः प्लवंगमैः ।

---

१. नाम च संख्या च नामसंख्ये आदौ यस्य तत् । नांव, सेनेची संख्या, शूर कोण आहेत, महाबल कोण आहेत, इत्यादि सारणाराला विचारलें. २. 'सेतुहेतुः' 'ऋक्षराट्' व 'वालिपुत्रः' हीं पदें हेतुगर्भ आहेत. ३. तस्य (जांबवतः) यत् नाम च रूपं च तेजश्च सैन्यंच प्रधानतः (मुख्यत्वेंकरून) कथयामास । वा० रा० युद्ध० स० २७ श्लो० १०-१४ 'रूपं यशस्याभिरूप्ये वर्णे चैव निरूपणे.' ४. गिरा अवाच्या (वक्तुमशक्या). ५. शतं शतसहस्राणां कोटि माहुर्मनीषिणः । शतं कोटिसहस्राणां शंकुरित्यभिधीयते । शतं शंकुसहस्राणां महाशंकुरिति स्मृतः । महाशंकुसहस्राणां शतं वृन्दमिहोच्यते । सुग्रीवाच्या सचिवांची संख्या २१ हजार कोटि, २१ हजार शंकु, २१०० वृन्द इतकी दिली आहे. सर्व बलसंख्या वा० रा० युद्ध० स० २८च्या शेवटीं आहे. (श्लो.३३–३७)काव्यसंग्रहग्रन्थमाला–रामायणें भाग१–मंत्र–रामायण–युद्धकाण्ड–आर्या १८२–१८७–पृ. १०३ पहा. ६. अमरतेजोगुणसमन्विताः. ७. 'यस्तु पूर्वोपकारी स्यात् अपराधे गरीयसि (अपि) क्षन्तव्यः' अशी नीति आहे. ८. पकडविला. ९. मोचितः.

अन्येऽपि राक्षसाः कीशैर्निगृहीता दयालुना. ॥ २५९
स शार्दूलः स्व **म** थनं बलिभिर्वानरैः कृतम् ।
पृष्टो राक्षसराजेन कथयामास सांजलिः. ॥ २६०
'यथा समर्थः **श्री** रामस्तथा राजन्! बिभीषणः ।
तेन सैन्ये प्रविष्टोऽहं गृहीतस्ताडितः परैः. ॥ २६१
परिणीतोस्मि[1] **रा** जंस्तैर्बलमध्येऽत्यमर्षणैः[2] ।
यथा हनूमान् लंकायां बध्वाऽस्माभिः पुरा प्रभो! २६२
परिणीय च **म** न्यूग्रै[3] रक्तार्द्रोऽहं प्लवंगमैः ।
रामसंसदि नीतोऽस्मि कृपया तेन मोचितः. ॥ २६३
कपिसैन्ये व्र **ज** न् वध्यश्चरस्तेषामसंशयम् ।
आयुःशेषात्प्रसादाच्च प्रभो! जीवन्निहागतः.' ॥ २६४
इत्युक्त्वा स भ **य** व्यग्रः[4] शार्दूलः सुरशत्रुणा ।
पुनः पृष्टोऽब्रवीन्मुख्यान् सुग्रीवादीन्सुरांशजान्.[5] ॥ २६५
विद्युज्जिह्वं[6] सु **रा** रातिर्महामायमथाब्रवीत्[7] ।
'शिरो रामस्य सशरं धनुश्च कुरु माचिरम्.[8]' ॥ २६६
चक्रे तथैव **म** नसः सीतायाः[9] मोहकृत्स तत् ।
दृष्ट्वा दशाननस्तस्मै भूषणं स्वं ददौ मुदा. ॥ २६७
ततः **श्री**दानु **ज** स्तन्वीमशोकवनिकागताम् ।
सीतां ददर्श दुष्टात्मा तामुवाच पतिव्रताम्. ॥ २६८
'जानक्याश्रित्य **य** स्य त्वं वीर्यं मामवमन्यसे ।
स हतो राक्षसैः रात्रौ सुप्तोऽभ्युत्तरे[10] रोधसि. ॥ २६९
छिन्नं मूलं ते **जं**[11] डेऽद्य त्वद्दर्पो निहतो मया, ।

---

१. सर्व सैन्यभर मला फिरविलें. २. अतिक्रुद्धैः. ३. मन्युना क्रोधेन उग्रैः उद्धतैः. ४. भयाकुलः भयविक्लवः. ५. रावणाला जी माहिती शार्दूलाच्या द्वारें पाहिजे होती ती सर्व शार्दूलाला मोठ्या आनंदानें रामानें दिली वा० रा० युद्ध स० ३०. ६. हा विद्युज्जिव्ह शूर्पणखेच्या पतीहून वेगळा. शूर्पणखेचा पति रावणानें कालकेयांशीं युद्ध केलें त्यावेळीं मारला. 'तत्तत्संज्ञकानामनेकेषामपि सत्वान्न विरोधः' ७. कपटविद्येमध्यें मोठा निष्णात. ८. शीघ्रमेव 'मा+चिरम्' हें सुप्सुपा समासाचें उदाहरण. ९. सीतेच्या मनाला खरें आहे असा मोह पाडणारें. १०. उत्तरतीरावर. ११. 'छिन्नं मूलं जडे तेऽद्य' असा पाठ छन्दःशास्त्रविरोधी नाहीं 'पञ्चमं लघु सर्वत्र' असा नियम आहे.

भव मैथिलि! भार्या मे, किं मृतेन करिष्यसि?॥२७०

बिभीषणो नि य मितो, हतौ सुग्रीवमारुती।
दिशं प्रव्राजितः शेषैर्लक्ष्मणः प्लवगैः सह. ॥ २७१

प्रहस्तेन प रा भूतो हतो भर्ता तवाबले!।
क्षतजार्द्रं रजोध्वस्तमिदं तस्याहृतं शिरः.' ॥ २७२

शृण्वत्यां पर म क्रूरां वार्तां तस्यां दशाननः।
उवाच राक्षसीं 'येन रामस्य शिर आहृतम्. ॥ २७३

तमानयाशु, श्री हीनं पत्युः पश्यत्वियं शिरः'।
इति श्रुत्वा तयाहूतो विद्युज्जिह्वो निशाचरः ॥ २७४

तच्छिरो धनु रा दाय मायावी विनयान्वितः।
प्रणामं शिरसा कृत्वा रावणस्याग्रतः स्थितः. ॥ २७५

तमुवाच स म र्त्याशो, 'विद्युज्जिह्व! सकार्मुकम्।
अग्रतः कुरु सीतायाः शीघ्रं दाशरथेः शिरः.'॥२७६

धनुः शिरोंबु ज युतं सीतायाः पुरतस्तदा।
निक्षिप्यादर्शनमगात्स मायावी क्षपाचरः. ॥ २७७

सीता दृष्ट्वा प्रि य स्यैव मत्वा तत्कार्मुकं शिरः।
विजगर्हेऽत्र कैकेयीं क्रोशंती कुररी यथा. ॥ २७८

बाला गता र्ध रा मार्ता सा छिन्ना कदली यथा।
तच्छिरः समुपाघ्राय विललापायतेक्षणा. ॥ २७९

'हा! हतास्म्यद्य म न्नाथ! पितृवाक्पालनव्रत!।
त्वन्नाशात्पश्चिमावस्थां गतास्मि विधवा कृता.' ॥ २८०

विलप्य देवी ज गतीसंभवा बहुशस्तदा।
उवाच रावणं दीना मर्तुकामा पतिव्रता. ॥ २८१

'साधु मां घात य क्षिप्रं रामस्योपरि रावण!।
समानय पतिं पत्न्या कुरु कल्याणमुत्तमम्.' ॥ २८२

विलपंत्यां रा ज पुत्र्यामागत्य रजनीचरः।

---

१. बांधून आणला आहे, निगृहीतः. २. धुळीनें रूपित झालेलें, भरलेलें. [सर्ग ३१ श्लो० १४-३६.] ३. सीतेजवळ ठेवलेल्या राक्षसींपैकीं एकीला. ४. सर्ग ३१ श्लो० ४१ पहा. ५. बकरी. ६. भुईवर पडली. ७. केळ. ['कदली वैजयंत्यां च रंभायां हरिणांतरे' इति] [सर्ग ३२ श्लो० ३-६.] ८. निकृष्टां दशाम्। 'भयानामपि सर्वेषां वैधव्यं व्यसनं महत्.' ९. भूमिजा. १०. योजय (स० ३२ श्लो० ३१.)

उवाच राक्षसं 'त्वाशु[१] प्रहस्तो द्रष्टुमिच्छति.' ॥ २८३
एतच्छ्रुत्वा स **य** क्षेशभ्राता क्षिप्रं विनिर्गतः ।
जगामादर्शनं[२] शीर्षं तच्चकार्मुकमुत्तमम्. ॥ २८४
राक्षसानां स **रा** जा तु मंत्रिभिः सह निश्चयम् ।
युद्धस्य कृत्वा स्वबलं सिद्धं चक्रे महाबलः. ॥ २८५
सीतां मोहनि **म** ग्नां तां सरमा[३] नाम राक्षसी ।
आश्वासयामास सखी **बि**भीषणमनःप्रिया. ॥ २८६
'बिभीहि मार्ये![४] **श्री** मांस्ते कुशली सानुजः पतिः ।
रावणेन कृता माया माऽयासं[५] शोकतो व्रज. ॥ २८७
सिंधुमुत्तीर्य **रा** मस्ते सखि! साध्वसमागतः[६] ।
उपस्थितं त्वां कल्याणं, शीघ्रं पत्या समेष्यसि.॥ २८८
दशकंठस्य **म** रणं प्राप्तं नास्त्यत्र संशयः ।
मोक्ष्यते[७] ग्रथितां **रा**मो वेणीमेणीदृशस्तव[८]. ॥ २८९
त्वमाज्ञां कुरु **ज** न्माह कृतार्थं कर्तुमात्मनः ।
आगमिष्यामि रामे[९] ते निवेद्य कुशलं वचः[१०].' ॥ २९०
सीतोवाचा'ऽऽश **य** स्तस्य **रा**वणस्य दुरात्मनः ।
त्वया **नि**वेदनीयो मे वर एष वृतः सखि!.' ॥ २९१
सत्वरा सत्व **रा**[११] शिः सा **स**रमा परमादृता[१२] ।
तथेत्युक्त्वा द्रुतं गुप्ता ययौ यत्र **द**शाननः. ॥ २९२

---

१. त्वाम् आशु. २. गुप्त झालें. ३. ही बिभीषणपत्नी शैलूषगंधर्वाची मुलगी [स० ३३ श्लो० २.] मानससरोवराचें पाणी वाढूं लागलें असतां तिच्या आईनें म्हटलें–'सरो मा वर्धते'त्युक्तं ततः सा सरमाभवत् । वा० रा० उत्तर० स० १२ श्लो० २४-२७. ४. आर्ये मा बिभीहि. ५. मा आयासं व्रज=आपल्या शरीराला कष्ट, परिश्रम देऊं नकोस. ६. 'साध्वसमागतः' हा पाठ अशुद्ध दिसतो त्याबद्दल 'साध्वि समागतः' असें पाठांतर कल्पावें. सखि व साध्वि या पदांचा उपयोग कां केला हें मार्मिक वाचकांच्या लक्ष्यांत सहज येईल. ७. आपल्या प्रियपतीच्या वियोगामुळें साध्वी स्त्रीच्या मनाची प्रवृत्ति नट्टापट्टा करण्याकडे साहजिकरीत्या होत नाहीं. 'प्रियालोकफलो हि वेषः' । 'वियोगे मलिना कृशा' । प्रियपति घरीं आल्यावर तो स्वतः वियोगावधिकालांत न सोडलेली वेणी पुन्हा गुंफतो असें दिसतें. अशाच अर्थाचा श्लोक (आद्ये बद्धा विरहदिवसे इत्यादि) मेघदूतांत आढळतो. ८. हरिणीप्रमाणें जिचे डोळे आहेत अशीची. ९. रामाय. 'त्वमाज्ञां कुरु' व 'वर एष वृतः' ही उक्तिप्रत्युक्ति मोठ्या मार्मिकतेची आहे. १०. सर्ग ३३ श्लो० १९ पहा. ११. धैर्यराशि. १२. परमादरवती, मोठी पूज्यबुद्धि (सीतेविषयीं) जिच्या मनांत आहे अशी.

बिभीषणस्य **म**हिषी बुद्ध्वा **द**शमुखाशयम्, ।
आगत्य पार्श्वं **जा**नक्याः प्रीत्या दत्तासनाऽब्रवीत्. ॥ २९३

‘[1]शृणु **सी**तेऽस्य [2]**ज**ननी तथा मातामहश्च यः ।
ताभ्यां बोधः कृतो [3]यत्नात्त्वन्मोक्षार्थं पुनः पुनः. ॥ २९४

बोधितोऽप्यन **य**ज्ञोऽयं **रा**वणः सखि! दारुणः ।
न त्वामुत्सहते मोक्तुमर्थमर्थपरो यथा. ॥ २९५

[4]अमृतस्त्वां रा **ज**पुत्रि! क्रूरो मोक्तुं **द**शाननः ।
[5]जातु नोत्सहते स्पष्टो निश्चयोऽस्य समंत्रिणः. ॥ २९६

एनं पापाश **य**मरिं हत्वा **रा**मः सलक्ष्मणः ।
सीतेऽयोध्यां प्रति क्षिप्रं त्वां नेष्यत्यसितेक्षणे!.’ ॥ २९७

[6]मंत्रकाले सु **रा**तेर्भेरीशंखरवा[7]कुलः ।
शब्दोऽभूत्कपिसैन्यानां कंपयन् धरणीं [8]मुहुः. ॥ २९८

[9]माल्यवान्नाम **म**तिमान् राज्ञो मातामहः स्वयम् ।
धर्मन्यायविदां मुख्यो बोधयामास **रा**वणम्. ॥ २९९

‘न नाशनीया **श्री**रेषा त्वयाऽधर्मेण **रा**वण! ।
रामाय दातुं योग्येयं **सी**ता, प्राप्तं यतो भयम्.’ ॥ ३००

उवाच रक्षो **रा**जस्तं, ‘वनादानीय सुंदरीम् ।
किमर्थं प्रतिदास्यामि मनुष्यस्य भयादहम्? ॥ ३०१

[10]द्विधा भज्येय **म**[11]प्येवं न नमेयं तु कस्यचित् ।
एष मे [12]सहजो दोषः स्वभावो दुरतिक्रमः. ॥ ३०२

[13]कृपणो मनु **ज**स्तं तु रणे शाखामृ[14]गाश्रयम् ।
‘[15]वधिष्यामि प्रतिज्ञेयं सत्या विश्वजितो मम.’ ॥ ३०३

---

१. सर्ग ३४ श्लो० १९-२६ पहा. २. कैकसी ही सुमालि नांवाच्या राक्षसाची कन्या. ३. तव मोक्षार्थं=त्वन्मोक्षार्थम्. ४. मरणमप्राप्तः. ५. कदाचित्. ६. रावण आपल्या मंत्रिवर्गासह विचार करीत बसला असतां. ७. भेरी, शंख यांचा ध्वनि ज्यांत मिसळला आहे असा. ८. सर्ग ३४ श्लो० २७-२८ पहा. ९. सुकेश नांवाच्या राक्षसाचे माल्यवान्, सुमाली, व माली असे तीन मुलगे होते, हेच रावणाचे मातामह. १०. सर्ग ३६–श्लो० ८-१४ पहा. ११. एवमपि=रामस्य महत्वेऽपि । वेळूप्रमाणें माझें शरीर दुभांगलें तरी वेताप्रमाणें मी वांकावयाचा नाहीं. १२. नैसर्गिक. १३. क्षुद्र प्राणी. १४. शाखामृगांच्या (मांकडांच्या) साहाय्यावर अवलंबून राहणाऱ्याला. १५. हनिष्यामि.

व्रीडितः[1] स्वाल **य** मगात्क्रुद्धे रक्षसि **माल्यवान्** ।
लंकायास्तु तदा गुप्तिं कारयामास रावणः. ॥ ३०४
पूर्वद्वारे प **रा** सद्यं **प्रहस्तं** वाहिनीपतिम् ।
लंकाया दक्षिणद्वारे महापार्श्वमहोदरौ ॥ ३०५
ज्येष्ठं च पश्चि **म** द्वारे स्थापयामास नंदनम् ।
व्यादिदेशोत्तरद्वारे **रावणः शुकसारणौ.** ॥ ३०६
राजराजानु **ज** स्तस्मिं[2]न्स्वयं च कृतनिश्चयः ।
कथयामास[3] **लंकाया गुप्तिं ज्ञात्वा बिभीषणः.** ॥ ३०७
अमात्यास्तस्य **य** त्नेन **लंकां** गत्वा विरूपिणः[4] ।
पनसानलसंपातिप्रमित्याख्याः[5] समागताः. ॥ ३०८
तैः संविधानं[6] **ज** वनैर्लंकाया यन्निवेदितम्[7] ।
तत्सर्वं विनिवेद्याथ[8] **कुंभकर्णानुजो**[9]ऽब्रवीत्. ॥ ३०९
'अयुते[10] द्वे ह **य** स्थानां गजारोहास्तथाऽयुतम् ।
अयुतं च रथारूढा साग्रा[11] कोटिश्च रक्षसाम्. ॥ ३१०

---

१. लज्जितः. २. उत्तरद्वार. स्वतः रावण उत्तरद्वार रक्षणाकरितां तयार झाला । त्याच्या साहाय्याला शुकसारण तेथेंच होते. ३. ह्या वाक्याचा सुसंगत अर्थ काय करावा हें समजणें कठिन दिसतें, तरी पण कांहीं शब्द पदरचे घालून किंवा थोडा फेरफार करून अर्थसंगति होते । लंकाया गुप्तिं ज्ञात्वा [निवर्तध्वमिति स्वामात्येभ्यः] कथयामास किंवा लंकाया गुप्तिं ज्ञातुं स्वामात्येभ्यः कथयामास । लंकेच्या रक्षणाची तयारी कशी केली आहे हें पाहून या असें आपल्या अमात्यांला बिभीषण म्हणाला. ४. पक्ष्यांचीं रूपें घेऊन । विः पक्षी, तस्य रूपं विद्यते येषां ते. ५. ह्या श्लोकांत पनस, अनल, संपाति, व प्रमिति असे चार अमात्य बिभीषणाचे सांगितले आहेत । वा० रा० युद्ध स. ३७ श्लो. ७ पहा । परंतु वा. रा. उत्तर० स० ५ श्लो० ४३ त अनल अनिल, हर, व संपाति अशीं नांवें आहेत. "अमात्यास्तस्य" याबद्दल 'अमात्याः स्वस्य' असा पाठ घेऊन मागील श्लोकाच्या उत्तरार्धासुद्धां अन्वय केला तर अर्थ कांहींसा निराळा होतो हें सुज्ञ वाचकांच्या लक्षांत तेव्हांच येईल । लंका कशी हस्तगत करावी, रावणाला कसा जिंकावा याविषयीं कपिसैन्यांतील वीर विचार करीत बसले होते, तेव्हां बिभीषणानें सांगितलें कीं म्यां लंकेच्या रक्षणाची बातमी आपल्या अमात्यांकडून आणविली आहे । ती सर्व वीरांना त्यानें तेथें सांगितली । हा अर्थ वा० रामायणांतील कथासंदर्भाशीं जुळतो । वा० रा० युद्ध स० ३७ श्लो० १-२० ६. लंकेच्या रक्षणाकरितां केलेल्या गोष्टी. ७. बिभीषणाला अमात्यांनीं कळविलेल्या. ८. मसलत करण्याकरितां जमलेल्या वीरांना कळवून. ९. बिभीषण. १०. एक अयुत=दहा हजार. ११. एक कोटि व कांहीं लक्ष.

एकैकस्यात्र **रा** जेंद्र! युद्धार्थं रक्षसः प्रभो!।
परीवारः सहस्राणां सहस्रम्[1]उपतिष्ठति. ॥ ३११

कर्तव्यो नात्र **म** न्युस्[2]त्वां कोपयेऽहं न भीषये,।
समर्थो ह्यसि वीर्येण सुराणामपि निग्रहे.' ॥ ३१२

ततोऽब्रवीत्स **श्री** रामो, 'नीलो वानरपुंगवः[3]।
प्रहस्तं प्रतियोद्धा[4] स्याद्वानरैर्बहुभिर्वृतः. ॥ ३१३

अंगदः कपि **रा** जस्य पुत्र एष महाबलः।
दक्षिणे बाधतां द्वारे **म**हापार्श्व**म**होदरौ. ॥ ३१४

हनूमान्पश्चि **म** द्वारे निष्पीड्येंद्रजितं स्वयम्।
प्रविशत्वप्रमेयात्मा[5] कपिभिर्बहुभिर्वृतः. ॥ ३१५

यः सदाऽऽशावि **ज**[6] यकृत् प्रजापीडक उद्धतः।
तस्याहं राक्षसेंद्रस्य स्वयमेव वधे धृतः[7]. ॥ ३१६

वानरेंद्रः स्व **य** मयं **जां**बवांश्च महायशाः।
राक्षसेंद्रानुजश्चैव गुल्मे[8] भवति मध्यमे. ॥ ३१७

वयं सदा न **रा**[9] काराः सप्त[10] योत्स्यामहे परान्।
न कार्यं मानुषं रूपमृक्षैः कपिभिराहवे[11].' ॥ ३१८

एवमुक्त्वा स **म**[12] तिमान्स**सु**ग्रीव**बि**भीषणः।
आरुरोह सुवेलाद्रिं[13] लक्ष्मणेन सह प्रभुः. ॥ ३१९

ते **सु**वेलस्य **ज** गतीधरस्य[14] शिखरे स्थिताः।

---

१. अनेक लक्ष. २. खेद [दैन्य] व रोष। वा. रामायणांत हा श्लोक आहे. [स० ३७श्लो० १८-२३.] ३. वानरश्रेष्ठः. ४. प्रहस्तस्य प्रतिभटः। हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [सर्ग ३७ श्लो० २६.] ५. अप्रमेयः आत्मा (बलं) यस्य सः। अपरिमेयबलः. ६. आशा (दिशा)+विजय+कृत्=दिग्विजयी विश्वविजेता. ७. कृतप्रतिज्ञः. ८. विरूपाक्ष नांवाच्या राक्षसाची रावणानें मध्यम गुल्मावर योजना केली होती, त्याचा प्रतियोद्धा रामानें जांबवान् नेमला. ९. वानर व राक्षस कामरूपी होते यास्तव रामचंद्रानें सांगितलें कीं आम्हा सातजणांशिवाय इतरांनीं मानुषरूप घेऊं नये, कारण तसें झालें असतां शत्रु कोण व मित्र कोण हें नीट ओळखतां येणार नाहीं. १०. राम, लक्ष्मण बिभीषण व त्याचे चार अमात्य. ११. सर्ग ३७ श्लो० २५-३५ पहा. १२. मतिरर्थनिर्धारणात्मिका बुद्धिरस्यास्तीति मतिमान्. १३. त्रिकूटपर्वताच्या एका शिखराला सुवेल हें नांव होतें असें दिसतें. पूर्णिमेचे सुमारास राम सुवेळाचळावर चढले. [सर्ग ३८ श्लोक ३-१३.] पौष शुक्ल चतुर्दशीस किंवा पूर्णिमेस सुवेळारोहण झालें असें टीकाकाराचें मत आहे. १४. पर्वतस्य.

ददृशुर्यूथपा व्योम्नि रचितामिव तां पुरीम्. ॥ ३२०

प्राकारवल **य** स्थैस्तैर्नीलवर्णैर्निशाचरैः ।
ददृशुस्ते हरिश्रेष्ठाः प्राकारमपरं कृतम्. ॥ ३२१

तां दृष्ट्वा ते वि **ज** यिनो राक्षसान् युद्धकांक्षिणः ।
मुमुचुर्विविधान्नादान्वानरा **रा**मसन्निधौ. ॥ ३२२

वानरैः प्रल **य**[1] प्रोद्यद्घनैरिव महारवैः ।
लंका प्रकंपिता सर्वा धीःश्रीश्चामरविद्विषाम्. ॥ ३२३

सततं भ्रम **रा** लुब्धाः सौगंधिके[2] इवांबुजे ।
अमराः समरापास्तस्वरिपोर्यशसि[3] प्रभोः. ॥ ३२४

ततोस्तमग **म** त्सूर्यः संध्यया प्रतिरंजितः[4] ।
पूर्णचंद्र[5]प्रदीप्ता च क्षपा[6] समभिवर्तत. ॥ ३२५

सौवर्णमेकं **श्री** मत्ते[7] **त्रि**कूटशिखरं वरम् ।
ददृशुस्तत्र तां **लं**कां निर्मितां **वि**श्वकर्मणा[8]. ॥ ३२६

विचित्रां भास्वं[9] **रा** कारां प्रासादैरुपशोभिताम् ।
दश[10]योजनविस्तीर्णामद्भुतां द्विगुणायताम्, ॥ ३२७

वनैर्मनोर **म** गुणैः समंतादुपशोभिताम् ।
प्रातर्विलोक्य हरयो रम्याण्युपवनानि ते ॥ ३२८

विविशुर्वायु **ज** वनाः **सु**ग्रीवस्य निदेशतः ।
जग्मुर्दिशो भयात्तेषां नागाः[11] सिंहाः खगा मृगाः. ३२९

ततो **रा**मो वि **य** त्युच्चैः **सु**वेलस्य महागिरेः ।
आरुरोह स**सु**ग्रीवश्चित्रं शृंगं द्वियोजनम्. ॥ ३३०

तत्र स्थितः स **रा** जेंद्रो दिशः सर्वा विलोकयन् ।
ददर्श **लं**कां कनकप्राकारेण विराजिताम्. ॥ ३३१

---

१. प्रलयाचे वेळीं आकाशांत जमलेल्या मेघांनीं. २. सौगंधिक हें कमलाच्या उत्तम जातीचें नांव. सौगंधिकाचे ठायीं. ३. समरे अपास्तः स्वरिपुः येन सः तस्य. ४. प्रतिप्रापितरागः. ५. 'अत्र पूर्णचंद्रत्वोक्तिः पूर्णकल्पत्वात् । पौषशुक्ल चतुर्दश्यां पूर्णिमायां वा सुवेलारोहणमिति तिलके. ६. क्षपयति (तनूकरोति) व्यापारान् इति क्षपा, निशा. ७. श्रीमत=श्रीयुक्तम्, शोभायुतं. श्रीमत् ते असा पदच्छेद करावा. ८. विश्वकर्मा नांवाच्या देवशिल्प्यानें. ९. सुवर्णाप्रमाणें जी दीप्तियुक्त दिसत होती. १०. 'इदं च लंकारूपमहादुर्गान्तर्वर्तिरावणवासस्थानभूतान्तर्दुर्गपरम् । 'शतयोजनविस्तीर्णात्रिंशद्योजनमायता' इत्यत्रैवान्यत्र स्थले उक्तेः। इति तिलके. ११. नाग=हत्ती.

दशकंठं चा **म** राभ्यां श्वेतच्छत्रेण शोभितम् ।
तस्या[1] गोपुरशृंगस्थं ददर्श सुदुरासदम्[2]. ॥ ३३२

तं कुबेरानु[3] **ज** न्मानं दृष्ट्वाऽशु स कपीश्वरः ।
उत्थाय पुप्लुवे[5] क्रोधात्प्रभो **राम**स्य पश्यतः[4]. ३३३

सुग्रीवो निर्भ **य** स्वांतस्तृणीकृत्य **द**शाननम् ।
पतितो गोपुरे स्थाने सोऽब्रवीत्परुषं वचः. ॥ ३३४

'भर्तू **राम**स्य **ज** गतां सखा[6] दासोऽस्मि राक्षस! ।
न मया मोक्ष्यसेऽद्य त्वं पार्थिवेंद्रस्य तेजसा[7].' ॥ ३३५

इत्युक्त्वा सर[8] **य** **स्ता**र्क्ष्य इव[9] तस्योपरि द्विपः ।
पपाताकृष्य मुकुटं पातयामास भूतले[10]. ॥ ३३६

तमाह र क्षो **रा** जो, 'रे! निर्मर्याद प्लवंगम! ।
सुग्रीवस्त्वं[11] परोक्षे मे हीनग्रीवो भविष्यसि.' ॥ ३३७

ततः प्लवंग **म** पतिर्निशाचरपतिर्बली ।
नियुद्धं[12] चक्रतुर्घोरं विश्वविस्मयकारकम्[13]. ॥ ३३८

कृत्वा नियुद्धं **श्री** दस्य भ्राता तेन सहातुलम् ।
सुवेलस्य पुनः शृंगमाजगाम महायशाः. ॥ ३३९

तमुवाच न **रा** धीशः, 'सखे! **सु**ग्रीव! साहसम् ।
कर्तुं नार्हसि भूयस्त्वं मम प्राणो वहिश्वरः.' ॥ ३४०

---

१. लंकेच्या गोपुरशिखरावर असलेल्याला. २. दुराधर्षम्. ३. कुवेर=कुत्सितं वेरं शरीरं यस्य सः कुबेरः=कुष्टत्वानें ज्याचें शरीर दूषिलें आहे तो कुबेर. । 'कुत्सायां क्विति शब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते । कुबेरः कुशरीरत्वान्नाम्ना तेनैव सोंऽकितः ।' इति वायुपुराणम्. कुबेर हा विश्रवस याचा मुलगा; म्हणून यास वैश्रवण असें म्हणतात. हा उत्तर दिशेचा स्वामी, याला तीन पाय आणि आठ दांत असल्यामुळें कुरूपाचें सूचक असें 'कुतनु' हें नांव याला आहे. हा शिवाचा मित्र म्हणून याला 'ईशसख' असेंही म्हणतात. ४. 'षष्ठी चानादरे' २।३।३८ या नियमानें षष्ठी । ही Genitive Absolute. [भामिनीविलास–प्रास्ताविकविलास–श्लो० ३६ यांतही हीच रचना आहे.] ५. कसपटाप्रमाणें मानून. ६. रामाभिप्रायेण सखा स्वाभिप्रायेण दास इति वोध्यम्. ७. तेजसा अनुगृहीतेन मया. ८. सवेगः. ९. गरुडाप्रमाणें. १०. भूमीवर. [रावण गोपुरावस्थित आहे असें पाहून सुग्रीव सहसा उड्डाण करून त्याच्याजवळ येऊन व त्याची विटंबना करून, त्याचा मुकुट घेऊन, त्याचीं शिरें धरून, त्याला खालीं पाडून, चालता झाला–अशी कथा आहे. सर्ग ४० पहा.] ११. मे परोक्षमेव त्वं सुग्रीवः । इदानीं मद्दृष्ट्यग्रे हीनग्रीवो भविष्यसि । हें अर्ध वा. रामायणांत आहे. [स० ४० श्लो० १२.] १२. बाहुयुद्धम्. १३. त्रैलोक्यांत विस्मय उत्पन्न करणारें.

अथावरुह्य **म** हतः सुवेलाग्राद्रघूत्तमः ।
रुरोध तानि लंकाया द्वाराणि प्रबलैर्बलैः. ॥ ३४१

अनुस्मरन्[1] **ज** धर्ममाहूयांगदमब्रवीत्, ।
'गत्वा[2] सौम्य! दशग्रीवं ब्रूहि मद्वचनादिदम्. ॥ ३४२

ऋषिदेवाहि[3] **य** क्षाणामवलिप्तेन[4] यत्त्वया ।
त्यक्त्वा ह्रियं दयां नानाप्रकारं पीडनं कृतम्. ॥ ३४३

तद्गोविप्रसु[5] **रा** राते! दाराहरणकर्शितः[6] ।
आगतोऽहं ससुग्रीवो लंकाद्वारे व्यवस्थितः. ॥ ३४४

गमिष्यसि त्वं **म**[7] हर्षिराजर्षिपदवीमरे! ।
मद्बाणैर्निहतो युद्धे भविष्यसि यदि स्थिरः[8]. ॥ ३४५

बलेन येन **ज** नकतनयां माययाधम! ।
मामतिक्राम्य[9] नीच! त्वं हृतवांस्तन्निदर्शय. ॥ ३४६

सीतां त्वमादा **य** यदि त्वभ्येषि शरणं न माम् ।
अराक्षसमिमं लोकं कर्तास्मि निशितैः शरैः. ॥ ३४७

धर्मात्मा[10] तेऽनु **ज** न्मायं श्रेष्ठो मां शरणं गतः ।
लंकैश्वर्यमिदं श्रीमद्ध्रुवं प्राप्नोत्यकंटकम्[11]. ॥ ३४८

न[12] राज्यमन **य** ज्ञेन भोक्तुं क्षणमपि त्वया ।
शक्यं मूर्खसहायेन पापेनाविदितात्मना[13]. ॥ ३४९

कृत्वा[14] धृतिं प **रा** मद्य त्वं युध्यस्व मया सह, ।
मृतो रणे मद्विशिखैः पाप! पूतो भविष्यसि. ॥ ३५०

चक्षुःपथं[15] म **म** प्राप्य न जीवन्प्रतियास्यसि ।

---

१. 'सामादित्र्युपायसाध्येऽर्थे दंडो न मोक्तव्यः प्रजानाशहेतुरित्येवंरूपं राजधर्ममनुचिंतयन्.' [स० ४१ श्लो० ५९ टीका.] २. सर्ग ४१ श्लो० ६०-७१ पहा. ३. ऋषयश्च, देवाश्च, अहयश्च (सर्पाश्च), यक्षाश्च तेषाम्. ४. गर्वितेन. ५. गो+विप्र+सुर+अराति+संबोधन प्र०. ६. दारहरणपीडितः. ७. महर्षीणां राजर्षीणां च पदवीम् । 'राजभिर्धृतदंडास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायांति संतः सुकृतिनो यथा ॥' इत्युक्तेः. ८. धैर्य धरून जर लढशील. ९. वा० रामायणांत 'अतिक्रमयित्वा' (?) (स० ४१ श्लो० ६६) असा पाठ दिला आहे. मला दूर घालवून किंवा माझा अपमान (आश्रमांत येऊन वीरपत्नीचें हरण करण्यानें झालेला) करून. १०. नित्यं धर्मचित्तः. ११. त्वद्रूपकंटकरहितम्. १२. हा श्लोक वा० रामायणांत आहे. [स० ४१ श्लो० ६८.] १३. ज्यानें आपलें खरें स्वरूप ओळखिलें नाहीं अशानें. १४. धैर्यमवलंब्य; वधनिश्चयं कृत्वा. १५. चक्षुषोः पंथाः चक्षुःपथः तम् । 'ऋक्पूरब्धूःपथाम्' ५।४।७४ या नियमानें 'पथ' असा आदेश झाला.

यद्याविशसि लोकांस्त्रीन्खंगीभूतो[1] निशाचर! ॥ ३५१

जघन्यजं[2] त्वां **श्री** दस्य हितं वाक्यं ब्रवीम्यहम् ।

सुदृष्टा[3] क्रियतां **लं**का क्रियतां चौर्ध्वदेहिकम्[4]'. ॥ ३५२

इत्थमुक्तः स **रा** मेण तारेयो[5]ऽक्लिष्टकर्मणा[6] ।

जगामाकाशमाविश्य मूर्तिमानिव हव्यवाट्[7]. ॥ ३५३

ददर्शासीन **म**[8] व्यग्रं रावणं सचिवैः सह ।

तस्थौ तस्याविदूरेण निपत्या[9]ग्निसमप्रभः. ॥ ३५४

ततो भर्तुस्त्रि **ज** गतां श्रावयामास तद्वचः, ।

'दूतोऽहं **को**सलेंद्रस्य **रा**मस्याक्लिष्टकर्मणः. ॥ ३५५

अंगदस्तन **य** स्तंस्य[10] **वा**लिनश्चे[11]त्त्वया श्रुतः ।

आह त्वां **रा**घवो **रा**मः **कौ**सल्यानंदवर्धनः. ॥ ३५६

निष्पत्य[12] त्वं सु **रा** राते! युध्यस्व, पुरुषो[13] भव, ।

हंतास्मि त्वां सहामात्यं सपुत्रज्ञातिबांधवम्[14]. ॥ ३५७

त्रयो लोकाः सु[15] **म** नसो भविष्यंति हते त्वयि ।

बिभीषणस्य चैश्वर्यं भविष्यति महात्मनः. ॥ ३५८

उद्धरिष्यामि **ज** गतीसुराणां त्वा[16]द्यकंटकम्[17] ।

[18]हरेरिभ इव स्थातुं न त्वं मम पुरः क्षमः. ॥ ३५९

देवदानव **य** क्षाणां गंधर्वोरग[19]पक्षिणाम् ।

शत्रुमुन्मूलयिष्यामि त्वामहं लीलया रणे. ॥ ३६०

---

१. पक्षी होऊन. २. अनुजम् । कनीयांसं भ्रातरम्. ३. लंका चांगली पाहून घे, कारण ह्यापुढें ती दृष्टीस पडावयाची नाहीं. ४. देहात् ऊर्ध्वं प्राप्त ऊर्ध्वदेहः परलोकस्तत्र हितं दानादिकमौर्ध्वदेहिकम् किंवा और्ध्वदैहिकम् । 'अनुशतिकादीनां च' ७।३।२० या नियमानें उभयपदवृद्धि होते. ५. अंगदः. ६. ज्याच्या आरंभलेल्या कार्याचा विघात होत नाहीं अशानें. ७. हव्यं वहति इति हव्यवाट् वह्निः. ८. अव्याकुलम्. ९. आकाशांतून खालीं उतरून. १०. ज्याच्या पराक्रमाचा तुला चांगला अनुभव आहे त्या प्रसिद्ध वालीचा. ११. 'वेदाः प्रमाणं चेत्' इतिवत् असंदिग्धे संदिग्धवचनम् । श्रुत एव इत्यर्थः. १२. पुरात् निष्क्रम्य. १३. शूरो भव=Be a man. १४. पुत्रैश्च ज्ञातिभिश्च बांधवैश्च सहवर्तमानम्. ज्ञातिशब्दाचा अर्थ सगोत्र सपिंड असा करावा व बंधुशब्दाचा अर्थ भिन्नगोत्र सपिंड. १५. प्रशांतचित्ताः, आनंदितचेतसः. १६. त्वा=त्वाम्. १७. 'त्वा अद्य कंटकम्' किं 'त्वा अघकंटकम्' असा पदच्छेद करावा. १८. जसा सिंहाच्या पुढें हत्ती. १९. उरगाः सर्पाः. या प्रसंगाचें अंगदाचें भाषण प्राकृत मंत्ररामायणांत फार सुरेख आहे तें वाचकांनीं अवश्य पहावें. [काव्यसंग्रहग्रंथमाला—मोरोपंतकृत रामायणें—भाग १—मंत्ररामायण—युद्धकांड—गीति २८८-३१३ पृ० ११२-११४.]

उक्तं सत्यं नि**ज** वचः करिष्यामि **द**शानन! ।
न चेत्सत्कृत्य वैदेहीं प्रणिपत्य प्रदास्यसि.' ॥ ३६१

तारायास्तन**य**स्येत्थं श्रुत्वा स परुषं वचः ।
रुष्टः शशास[1] सचिवानसकृद्[2]ग्राह्यतामिति. ॥ ३६२

जगृहुर्[3]युव**रा**जानं चत्वारो रजनीचराः ।
[4]ग्राहयामास **ता**रेयो बलं दर्शयितुं तदा. ॥ ३६३

स तान्विहंग[5]**म**समान्[6]भुजसक्तान्महाबलः ।
[7]समादायोत्पपाताशु प्रासादं शैल[8]सन्निभम्. ॥ ३६४

यदोत्पपात **श्री**मान्स प्रबलः पक्षिराडिव[9] ।
तस्योत्पतनवेगात्ते निर्धूता[10]ः पतिता मृताः. ॥ ३६५

तस्य पादभ**रा**क्रांतः प्रासादः स[11] महानपि ।
पफाल शतधा वज्रप्रहाराद्धिमवानिव. ॥ ३६६

प्लवंगमानां **म**ध्ये स **रा**मपार्श्वमुपागतः ।
भंक्त्वा प्रासादशिखरं नाम विश्राव्य चात्मनः. ॥ ३६७

ततः प्रवृत्तं **ज**[12]न्यं तद्दारुणं कपिरक्षसाम् ।
[13]कबंधा उत्थिता यत्र दुस्तराः [14]शोणितापगाः. ॥ ३६८

तारायास्तन**य**स्तत्र रात्रियुद्धे भयंकरे ।

---

१. आज्ञा करिता झाला. २. पुनः पुनः. ३. अंगदम्. ४. स्वेच्छया ग्रहणं कारयामास, आपखुषीनें धरूं दिलें, बांधूं दिलें. [स० ४० श्लो० ८४-८६.] ५. पतगान् इव. ६. भुजांना चिकटलेल्यांना. ७. घेऊन वर उडाला. ८. पर्वततुल्यम्. ९. 'पक्षिराज्' शब्दाची प्रथमा. गरुड इव. १०. अंगदाच्या अतिवेगामुळें त्यांची पकड सुटून. ११. एका प्रासादाला घेऊन तो वर उडाला होता. आकाशांतून जात असतां त्याचे तुकडे झाले असें गृहीत केलें पाहिजे. आतां दुसरा प्रासाद त्याचे दृष्टीस पडला, त्याचें शिखर त्याच्या पायांच्या भारानेंच मोडून पडलें. पहिला प्रासाद रावणाची कचेरी असावी, दुसरा प्रासाद अन्य राजगृह असावें. अंगद प्रासादासह उडाला या गोष्टीवरून **श्री**धरस्वामींनीं आपल्या '**रा**मविजयां'त कल्पना केली की, त्या प्रासादासह अंगद रामाजवळ आला, तें पाहून रामाला वाईट वाटलें व त्यांनी सांगितलें कीं 'बिभीषणाला हा प्रासाद उपयोगी पडेल त्याकरतां तेथें नेऊन ठेव.' त्याप्रमाणें अंगदानें केलें. १२. युद्धम्. १३. शिरःशून्य क्रियायुक्तदेहः. 'मनुष्याणां सहस्रे तु हतेषु हतमूर्धसु । तदावेशात्कबंधः स्यादेकोऽमूर्धा क्रियान्वितः ॥' लढाईत गुंतलेल्या वीराचें अकस्मात् शिर तुटलें तर त्याचें ते शिराशिवाय असलेलें 'धड' कांहीं वेळपर्यंत लढत असतें, त्याला 'कबंध' म्हणतात. १४. रक्ताच्या नद्या. अपसंबंधिना वेगेन गच्छंति इति आपगाः, अथवा अपां समूहमापं (समुद्रम्) गच्छंति इति.

तमिंद्रजितमत्युग्रं चकार विरथं बली. ॥ ३६९

[1]महामायः स **रा** त्रौ तावदृश्यो रामलक्ष्मणौ ।
बबंध शरबंधेन कूटयोधी[2] निशाचरः. ॥ ३७०

बद्धौ भुजंग **म** वरैर्विद्यया[3] शरतां गतैः ।
निष्पंदौ[4] पतितौ वीरौ मूर्छितौ रामलक्ष्मणौ. ॥ ३७१

स्नातौ स्वक्षत **ज** स्रुत्या[5] भूयस्या[6] समराजिरे[7] ।
तौ रामलक्ष्मणौ दृष्टौ पुष्पिताविव किंशुकौ[8]. ॥ ३७२

तावुवाच वि[9] **य** द्वर्ती रावणिर्मा[10] सुरेश्वरः ।
द्रष्टुमासादितुं वापि न शक्तः किं पुनर्युवाम्. ॥ ३७३

यमलोकं रा **ज** पुत्रौ नयामीति वदञ्शरैः ।
निर्बिभेद पुनस्तीक्ष्णैः प्रजहर्ष ननाद च. ॥ ३७४

तयोर्जगन्ना **य** कयोः शरीरेंऽगुलमंतरम् ।
न ह्यविद्धं बभूवोग्रैः फणिभिर्बाणतां गतैः. ॥ ३७५

दृष्ट्वा खरश[11] **रा** क्रांतौ जगत्यां[12] जगतां पती ।
बिभीषणश्च सुग्रीवः संतापं परमं गतौ. ॥ ३७६

कपयो हनु **म** न्मुख्या व्याकुलौ परिवार्य तौ ।
तस्थुर्द्यां च भुवं चापि वीक्षमाणा वनौकसः[13]. ॥ ३७७

सलक्ष्मणं तं **श्री** रामं परिवार्य स्थितान्कपीन् ।
यूथपानिषुभिर्घोरैरताडयदरिंदमः[14][15]. ॥ ३७८

एवं सर्वान्प **रा** भूय हर्षयन्सर्वराक्षसान् ।
प्रहृष्टो रावणिर्लंकां [16]प्रविवेश महायशाः. ॥ ३७९

---

१. महती माया यस्य सः, कपटविद्येमधें मोठा निष्णात असा इंद्रजित्. २. कपटयुद्ध करणारा. ३. मंत्रविद्येच्या सामर्थ्यानें. [स० ४५ श्लो० ८-१०.] ४. निश्चलौ. ५. स्रुतिः क्षरणम् तया; रक्ताच्या वाहण्यानें. ६. पुष्कळ. 'भूयसी' शब्दाची तृतीया. ७. समरांगणे. ८. पळसाच्या झाडांप्रमाणें. ९. वियति आकाशे वर्तते इति आकाशस्थः. १०. रावणस्य अपत्यं पुमान् रावणिः इंद्रजित्. या श्लोकाचें उत्तरार्ध रामायणांत आहे. [स० ४५ श्लो० ११.] ११. तीक्ष्णशरविद्धौ. १२. पृथिव्याम्. भ्रूभंगमात्रेण सर्वजगत्संहर्तुरपि भगवतो नागपाशबंधनसहनं स्वकृतमर्यादारूपब्रह्मवरदानपालनार्थम्. १३. वन (अरण्य) आहे ओकस् (घर) ज्यांचें ते. हें अर्ध रामायणांत आहे. [स० ४६ श्लो० १.] १४. नील, मैंद, द्विविद इत्यादि कपिनायकांला. १५. रावणिः. [स० ४६ श्लो० १७.] १६. सर्ग ४६ श्लो० २८ पहा.

बिभीषणोऽथ **म** तिमानब्रवीद्वानरेश्वरम्[1], ।
'पर्यवस्थापयात्मानमनाथं[3] मां च संकटे. ॥ ३८०

त्वं वैक्लव्यं[4] त्य **ज** क्षिप्रं न मृतौ **रामलक्ष्मणौ**, ।
पश्येमौ न जहाति श्रीरग्रेऽपीयं[5] न हास्यति. ॥ ३८१

तस्मादाश्वास **य** स्वांतं बलं[6] च प्लवगाधिप! ।
यावत्सैन्यानि[7] सर्वाणि पुनः संस्थापयाम्यहम्[8]'. ॥ ३८२

एवमाश्वास्य **रा** जानं राक्षसेंद्रो **बि**भीषणः ।
विद्रुतं[9] वानरानीकं[10] तत्समाश्वासयत्पुनः. ॥ ३८३

इंद्रजित्सुस **म** र्थस्तत्प्रियं पित्रे न्यवेदयत् ।
उत्पपातासनाद्धृष्टः स पुत्रं परिषस्वजे. ॥ ३८४

बिभीषणाग्र **ज** न्मा ता राक्षसीरब्रवीत्स्वयम्, ।
'हताविंद्रजिताख्यात[11] वैदेह्यो[12] **रामलक्ष्मणौ**. ॥ ३८५

तां **पुष्पकं** प्र **य** त्नेन समारोप्यायतेक्षणाम् ।
दर्शयध्वं हतौ मर्त्यौ युद्धे दाशरथी[13] इति. ॥ ३८६

---

१. सुग्रीवम्. २. आश्वासय. ३. अशरणम्. बिभीषण म्हणतो, 'तुझें स्वतंत्र राज्य तरी आहे, माझें तर कांहींच नाहीं, करितां आपल्या चित्ताला व मला अनाथाला या संकटांत धीर दे.' ४. दैन्याचा त्याग कर, कारण 'अतिस्नेहोऽपि कालेऽस्मिन्मरणायोपकल्पते.' अतिस्नेहः=अतिस्नेहमूलरोदनादिव्यापारः. [स० ४६ श्लो० ३६ टीका.] ५. श्रीः अग्रे अपि इयम्. ६. स्वकीय सैन्य. बल=तेज, रूप. ['**बलं** गंधरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः । पुमान्हलायुधे दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च ॥.' ७. 'तुझ्यानें सैन्याची थावराथावर होत नसेल तर धीर धरून रामाचें रक्षण कर, मी सैन्याचें आश्वासन करतों' असें बिभीषण म्हणाला. वा० रामायणांत 'अथवा रक्ष्यतां रामो यावत्संज्ञाविपर्ययः' असें स्पष्ट दिलें आहे. ८. स्थिराणि करोमि, आश्वासयामि. या उत्तरार्धाचा अर्थ ओढाताण करून घ्यावा लागला, याकरितां खालीं दिल्याप्रमाणें पाठ कल्पावा:–तस्मादाश्वासय स्वांतं बलं च प्लवगाधिप । अथवा रक्ष्यतां रामो यावत्संज्ञाविपर्ययः ॥ यावत् सर्वाणि सैन्यानि पुनः संस्थापयाम्यहम्. ९. भयानें पळालेल्या. १०. वानर+अनीक+द्वि० प्र०=वानरसैन्याला. ११. आ+ख्या+लोट् त. 'चक्ष्'धातूचा आर्धधातुकलकारांत उपयोग होऊं शकत नाहीं म्हणून 'ख्या'धातूचा त्याबद्दल प्रयोग करितात, 'चक्षिङः ख्याञ्' २।४।५४. परंतु हा 'ख्या' धातु निराळाच धरला पाहिजे. १२. ही संबंधसामान्ये षष्ठी. १३. रामलक्ष्मणौ. 'दाशरथी इति' या पदांचा संधि केला नाहीं, कारण 'संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥' अशी हरिकारिका आहे.

[1]यदाश्रयाद्रा **ज** पुत्री गर्वान्मां [2]नोपतिष्ठते ।
सोऽस्या भर्ता सह भ्रात्रा निहतो रणमूर्धनि. ॥ ३८७

दृष्ट्वा रामक्ष **य** मियं नि[3]रपेक्षाद्य **मै**थिली ।
मामुपस्थास्यते[4]ऽगत्या सर्वाभरणभूषिता.' ॥ ३८८

तथेत्युक्त्वाशु **रा** क्षस्यः **सी**तामारोप्य **पु**ष्पकम् ।
निन्यु[5]**स्त्रि**जटया सार्धं सापश्य**द्रा**मलक्ष्मणौ. ॥ ३८९

तौ मृतावेव **म** त्वा सा विललाप पतिव्रता, ।
'[6]पुत्रिण्यविधवेत्यूचुर्ये मां तेऽ[7]नृतवादिनः ॥ ३९०

विहाय दीनां **श्री** मान्मां [8]करुणोऽयं कथं गतः? ।
हा **कौ**सल्ये! हा **सु**मित्रे! हा **कै**[10]केयि! सुतौ मृतौ!॥ ३९१

लक्षणानि ध[9] **रा** देवैर्यान्युक्तानि शुभान्यलम् ।
तान्यद्य निहते रामे वि[11]तथान्येव सर्वशः.' ॥ ३९२

---

१. ययोः (रामलक्ष्मणयोः) आश्रयात्. २. न सेवते. ३. रामो मिलिष्यति इति आशारहिता. ४. शरण जाण्याला स्थल न राहिल्यामुळें. ५. त्रिजटा ही राक्षसी सीतेला अनुकूल होती. तिनें सीतेला त्रास देणाऱ्या राक्षसींना स्वप्न सांगून धमकाविलें होते ही गोष्ट पूर्वी सांगितलीच आहे. ६. पुत्रिणी अविधवा इति ऊचुः ये—असा पदच्छेद. इतियोगे प्रथमा. 'दयितं जनः खलु गुणीति मन्यते' इतिवत्. ७. असत्यवादी. [ऋत=सत्य.] ८. दयालुः. ९. भूसुरैः, ब्राह्मणैः. १०. प्राकृत मंत्ररामायणांतील या प्रसंगाचें वर्णन फार हृदयद्रावक उतरलें आहे. मृत रामलक्ष्मणास पाहून सीतेनें केलेला विलाप **पं**तांनीं वर्णिला आहे तो असा:— 'अवलोकुनि राघववर देवर, भूमीवरी रजोध्वस्त, । अस्तधृति त्रस्तमना सीता ठेवी स्वमस्तकीं हस्त. ॥ 'हा नाथ! हा रमण! हा लक्ष्मण! हा तात! हांब! हा दिष्ट! । विष्टपनायक काळें गिळिला, केलें मलाचि अवशिष्ट. ॥ निजला काय श्रीमान् वसिष्ठ भगवान् भवत्कुलाचार्य? । आर्यसुता! स्वर्गातें गेलाशि, कसा न होनि कृतकार्य. ॥ हा दशरथ! राजमहिषि! कैशी तूं साहशील सुतशोक? । कैकेयि! तोक गिळिला, म्हणेल तुज काय हा बरें लोक? ॥ कौशिकगौतमकश्यपवसिष्ठजाबाल्यगस्त्यविप्राशी । झाल्या विफळा कैशा? मज्जीवन काल केंवि न प्राशी? ॥ हा देवर! तुजला मी पंचवटीमाजि गांजिलें, बापा! । न वदावें तें वदल्यें, म्हणउनि रुसलासि काय निष्पापा! ॥ त्रिभुवनभयहि न हरिलें, स्वरलहरदस्यु मारिला नाहीं; । मज टाकुनियां स्वर्गा, गेलां कार्य न करोनियां कांहीं. ॥ तातासि विचाराया गेलां, दोघेहि धर्मसंकट कीं; । सत्वर पुनरपि येतों, ऐसें कथिलें नसे कसें कटकीं? ॥ त्यजिलें जरि मज, तरि हें राहो, तुज विषयरुचि नसे, शांता! । त्यजिली कशि धर्मशा! वृद्धा विधवैकनंदना माता? ॥' [काव्यसंग्रहग्रंथमाला—रामायणें—भाग १—मंत्ररामायण—युद्धकांड—गीति ३५०-३५८ पृ० ११८.] ११. खोटीं, असत्य.

तथा रामस्य **म**[1] हिषीं कृपणां बहुविह्वलाम् ।
परिदेवयमानां[2] तां राक्षसी **त्रि**जटाब्रवीत्, ॥ ३९३
'मा विषादं व्र **ज** शुभे! भर्तायं तव जीवति ।
मूर्च्छितः सानुजो **रा**मो मुखयोः श्रीः शुभानयोः.॥ ३९४
हते पत्यावा[3] **य** ताक्षि! योधानां वदनान्यलम् ।
विवर्णानि भवंत्येषां न तथा, न मृताविमौ. ॥ ३९५
इदं हि राज **रा** जस्य विमानं **पु**ष्पकं महत् ।
दिव्यं त्वां धारयेन्नैव यद्येतौ गतजीवितौ. ॥ ३९६
विश्रब्धा भव **म** द्वाक्यैर्[4]रनुमानैः सुखोदयैः[5] ।
अहतौ पश्य **का**कुत्स्थौ स्नेहादेतद्ब्रवीमि ते.' ॥ ३९७
एवमुक्ता **त्रि** **ज** टया **सी**ता सुरसुतोपमा ।
कृतांजलिरुवाचेमामेवमस्त्विति सा सती. ॥ ३९८
सन्निवर्त्य वि[7] **य** द्यानं **सी**ता **त्रि**जटया सह ।
अशोकवनिकां भूयो राक्षसीभिः प्रवेशिता. ॥ ३९९
ततः स वीरोऽ **ज** कुलप्रदीपः प्रत्यबुध्यत, ।
भ्रातरं दीनवदनं[9] पर्यदेवयदातुरः, ॥ ४००
'पंचत्वमद्य **य** द्येप प्राप्तः **सौ**मित्रिरात्मवान्[10] ।
किं नु मे **सी**तया कार्यं? परित्यक्ष्याम्यसूनहम्. ॥ ४०१
शक्या लोकेषु **रा** मा मे **सी**ता तुल्या विचिन्वता ।
न **ल**क्ष्मणसमो भ्राता सचिवः[11] सांपरायिकः[12]. ॥ ४०२
किं नु वक्ष्यामि **म** म तां **कौ**सल्यां मातरं? बत! ।
किं **कै**केयीं किं सुमित्रां पुत्रदर्शनलालसाम्[13]? ॥ ४०३
साधुर्गुणाढ्यः[14] **श्री** मान्यः पातितो हंत! मत्कृते ।
धिङ् मां दुष्कृतकर्माणमनार्यं दुःखभाजनम्. ॥ ४०४
अस्यामेव ध **रा** यां स्वं देहं त्यक्ष्याम्यहं बत! ।

---

१. पट्टराज्ञीम्. २. विलपंतीम्. ३. सेवेचा स्वामी मेला असतां. ४. चिह्नैः. ५. सुखोदर्कैः, शुभसूचकैः. ६. सर्ग ४८ श्लोक२ २-२८ पहा. ७. आकाशयानं पुष्पकम्. ८. सर्ग ४८ श्लोक ३६ पहा. ९. दीनमुद्रेनें. १०. प्रशस्तमनाः. ११. मंत्री, सहायः. [सर्ग ४९ श्लोक ४-१०.] १२. युद्धे साधुः, रणकुशलः, सांयुगीनः. १३. पुत्राला भेटण्यास फार उत्सुक. १४. गुणवान्.

तत्तु मिथ्या प्रलपितं मां प्र[1]वक्ष्यत्यसंशयम्. ॥ ४०५
यल्लंकायां नो **म** यायं कृतो राजा **बि**भीषणः ।
अस्मिन्मुहूर्ते **सु**ग्रीव! प्रतियातुमितोऽर्हसि. ॥ ४०६
पुरस्कृत्यात्म **ज** ममुं ससैन्यस्तर सागरम् ।
शोकेन सत्वहीनं त्वां **रा**वणोऽभिभविष्यति ॥ ४०७
यत्तु शक्यं वे[2] **य** स्येन सु[3]हृदा वा परं मम ।
कृतं **सु**ग्रीव! तत्सर्वं भवताधर्मभीरुणा. ॥ ४०८
यत्कार्यं वान **रा**! मित्रैर्भवद्भिर्हनुमन्मुखैः ।
तत्कृतं तेन तुष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु यशस्विनः. ॥ ४०९
अनुज्ञातास्ते **म** या ये समुत्तीर्याब्धिमागताः ।
भो ऋक्षा! वानराः! सर्वे यथेष्टं [4]गंतुमर्हथ.' ॥ ४१०
यैः श्रुतं तस्य **ज** गतीभर्तुस्तत्[5]परिदेवितम् ।
रुरुदुस्ते भृशं दीना ऋक्षाश्च कपयः समम्. ॥ ४११
[6]स्थापयित्वा प्र **य** त्नेन सर्वाः सेना **बि**भीषणः ।
आजगाम गदापाणिस्त्वरितं यत्र **रा**घवः. ॥ ४१२
त[7]मंजनाभं **ज** विनं दृष्ट्वा सर्वे वनौकसः ।
दिशः प्रदुद्रुवुर्भीता मत्वा **रा**वणिमागतम्. ॥ ४१३
हेतुं तेषां भ **य** स्याथ ज्ञात्वा [8]राजा **बि**भीषणम् ।
जांबवंतमुवा'चैतान्पर्यवस्थापय द्रुतम्.' ॥ ४१४
जांबवान्वान **रा** न्सर्वान्पलायनपरान्स्वयम् ।
सांत्वयामास संत्रस्तान्सन्निवर्त्य महाजवः. ॥ ४१५
बिभीषणः स **म** क्लेशो दृष्ट्वा तौ **रा**मलक्ष्मणौ, ।
'हा हे'त्युक्त्वा स शोकार्तो रुरोद विललाप च, ॥ ४१६
'जिह्मे[10]नं हंत [11]**श्री** मंतौ वंचितौ[12]ऋजुविक्रमौ ।

---

१. जाळून टाकील. [सर्ग ४९ श्लो० २२-२४.] २. वयस्य=केवलसखा. ३. सुहृद्=उपक्रियामूलसखा. ४. सर्ग ४९ श्लोक २५-३० पहा. ५. परिदेवनम्, प्रलपितम्. ६. सेनेंत शांतता करून. ७. अंजनसदृशम्, नीलांजनोपमम्. ८. सुग्रीवः. ९. सर्ग ५० श्लोक ८-१४ पहा. १०. शठेन. ११. 'श्रीमंतावंचितौ' असा पाठ एथें होता तो चुकीचा आहे. ब्रह्मदेवाच्या वरामुळें प्राप्त झालेल्या तिरस्करणी विद्येच्या योगानें, कपटानें लढणें ज्यांस माहीत नव्हतें अशा रामलक्ष्मणांला, ठकविलें. १२. ऋजुविक्रमौ–जे कूटयोगी नव्हते.

जीवन्नद्य विपन्नोऽस्मि नष्टराज्यमनोरथः. ॥ ४१७
कृतः सकामोऽ **रा** तिर्नो मेघनादेन रावणः' ।
विलेपंतं परिष्वज्य तमुवाच हरीश्वरः. ॥ ४१८
भविष्यति स **म** ग्रस्ते कामो धैर्यं सखे! कुरु ।
त्यक्त्वा मोहं निहंतारौ रावणं रामलक्ष्मणौ.' ॥ ४१९
अथ वाल्यनु **ज** स्तत्र सुषेणं श्वशुरं तदा ।
अब्रवी'द्गच्छ किष्किंधां गृहीत्वा रामलक्ष्मणौ. ॥ ४२०
दशास्यायात्य **य** महं कृत्वा पुत्रादिभिः सह ।
मैथिलीमानयिष्यामि शक्रो नष्टामिव श्रियम्.' ॥ ४२१
सुषेणो वान **रा** धीशमब्रवी'त्क्षीरसागरे ।
चंद्रद्रोणौ गिरिश्रेष्ठौ वर्तेते वानरेश्वर! ॥ ४२२
तत्रौषध्यौ ते **म** हत्यौ विद्येते नामनी तयोः ।
संजीवकरणीत्येवं विशल्यकरणीति च. ॥ ४२३
अद्यौषधी ते **ज** वनाः संपातिपनसादयः ।
प्रयांत्वानेतुमाश्वेको हनूमान्वा महाजवः. ॥ ४२४
हताः सुराः सं **य** ति ये दैत्यैस्तान्धिषणः स्वयम् ।
याभ्यामुत्थापयामास निर्मिताभ्यां स्वयंभुवा.' ॥ ४२५
तस्मिन्काले द्वि **ज** श्रेष्ठो महता पक्षवायुना ।
कंपयन्सार्णवां क्षोणीमाजगाम भुजंगभुक्. ॥ ४२६
दुद्रुवुस्तेऽह **य** स्त्रस्ताः पक्षिराजे समागते ।
जाता व्राता वानराणां मुदिता रुदिताकुलाः. ॥ ४२७
जयाशिषा न **रा** धीशौ प्रतिपूज्य खगेश्वरः ।

---

१. मृतोऽस्मि. २. बिभीषणम्. [सर्ग ५० श्लो० २०.] ३. 'दशास्थायात्ययमहं कृत्वा' या अर्धाशीं कसा मेळ पडतो? ४. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ५० श्लो० २५.] ५. वृत्रासुराच्या वधामुळें ब्रह्महत्येचें पातक इंद्राला घडलें यामुळें इंद्राची लक्ष्मी पाताळांत गेली होती, ती यज्ञ करून इंद्रानें स्वर्गाला परत आणली. ६. सर्ग ५० श्लोक ३१ पहा. प्राकृत मंत्ररामायण—युद्धकांड—गीति ३७८ पहा. ७. 'ओषध्यौ' हें 'ओषधी' शब्दाचें द्वितीयाद्विवचन. ८. मृतास जीवंत करणारी. ९. बाणशल्यांची पीडा निवारण करणारी. १०. बृहस्पतिः. [प्राकृत मंत्ररामायण—युद्धकांड—गीति ३८० स० ५० श्लो० २८ पहा.] ११. पक्षिराजः. १२. ससमुद्राम्. १३. भुजंगान् भुंक्ते इति । गरुडः. १४. समूह.

वि[1]ममर्श च पाणिभ्यां मुखे चंद्रसमप्रभे. ॥ ४२८

स्पृष्टास्तेन स **म** स्तास्ते तयोः सं[2]रुरुहुर्व्रणाः ।
[3]सुवर्णे च [4]तनू स्निग्धे तयोराशु बभूवतुः. ॥ ४२९

धृतिश्च शक्तिः **श्री** स्तस्य सानुजस्य प्रभोस्तदा ।
द्विगुणाभूत्स्मृतिर्बुद्धिर्लीलया [5]मानुषाकृतेः. ॥ ४३०

सस्वजे च सु **रा** धीशप्रतिमौ तावुभौ मुदा ।
रामस्तमब्रवी'दावां व्यसने रक्षितौ त्वया. ॥ ४३१

यथा [6]तातं प्रे **म** सिंधुं यथा[7]जं च पि[8]तामहम् ।
तथा भवंतमासाद्य हृदयं मे प्रसीदति. ॥ ४३२

को [9]भवान्विर **ज** स्के त्वं [10]वसानो [11]वसने शुभे ।
दिव्य[12]स्रगंगरागश्च दिव्याभरणभूषितः.' ॥ ४३३

वि[13]नतातन **य** स्तेऽहं सखा प्राणो बहिश्चरः ।
नाम्ना **गरुड** इत्युक्त्वा पृष्ट्वा सोऽ[14]गाद्यथागतम्. ॥ ४३४

प्रहृष्टा वान **रा** दृष्ट्वा [15]नीरुजौ **राम**लक्ष्मणौ ।
सिंहनादं तदा नेदुर्लांगूलं दुधुवुश्च ते. ॥ ४३५

ततः प्लवंग **म** वरा द्रुमानुत्पाट्य कोटिशः ।
लंकाद्वाराण्युपाजग्मुर्युद्धकामा महाबलाः. ॥ ४३६

राजराजानु **ज** स्तेषां ज्ञात्वा हर्षस्य कारणम् ।
[16]संशयस्थं बलं मेने [17]धूम्राक्षं प्राहिणोदथ. ॥ ४३७

---

१. स्पर्श करिता झाला. हें अर्ध रामायणांत आहे. [स० ५० श्लो० ३८.] २. भरून आले, यथापूर्वं संरूढमांसा अभूवन्. ३. शोभनकांतियुक्ते. ४. शरीरे. ५. लीलेनें मानुषदेह धारण करणाऱ्याची धृति इत्यादि. ६. पितरम्, दशरथम् । 'पुत्रे पितरि पूज्ये च तातशब्दः प्रयुज्यते.' ७. अज हा नहुषाचा नातु व दशरथाचा बाप. ८. चतुर्मुखब्रह्मांशम्. ९. वि+रजस्+कप्+द्वि० प्र०=निर्मले. १०. वस्+शानच्+प्र० प्र०=परिधान करणारा. ११. अंतरीयोत्तरीये. १२. स्रक् (माला) च अंगरागः (उटी) च स्रगंगरागौ, दिव्यौ स्रगंगरागौ यस्य सः. १३. विनता हें गरुडाचे आईचें नांव. विनतापुत्र=गरुड. हें गरुडाचें उत्तर आहे. १४. 'अगात्' हें लुङ्लकाराचें तृतीय पुरुषाचें 'इ'धातूचें रूप. 'इणो गा लुङि' २।४।४९. १५. नास्ति रुजा ययोस्तौ, निर्+रुजा+द्वि० प्र० रो रि ८।३।१४ ढ्रलोपे इत्यादि ६।३।१११. हा श्लोक रामायणांत आहे. [सर्ग ५० श्लो० ६१.] १६. 'कपिनिनदें श्रीदानुज पावे तात्काल मृत्युची शंका;। आतंकाकुल झाला, हरिसैन्यें वेष्टिली जशी लंका. ॥' [प्राकृत मंत्ररामायण—युद्धकांड—गीति ३९१ पृ० १२१.] १७. धूम्राक्ष हा रावणाकडील एक रणदक्ष वीर.

कृतः कीशक्ष **य** स्तेन धूम्राक्षेण रणाजिरे ।
गिरेः शिखरमादाय स हतो [1]वायुसूनुना. ॥ ४३८

[2]वज्रदंष्ट्रं च **ज** न्यार्थं प्रेषयामास रावणः ।
अंगदस्तस्य चिच्छेद शिरस्तदसिना रणे. ॥ ४३९

अकंपनं ज **य** स्यार्थं निर्गतं रावणाज्ञया ।
हनूमानवधीद्युद्धे [3]तरुणा [4]तरुणार्करुक्. ॥ ४४०

[5]प्रहस्तोऽथ [6]सु **रा** नीकपराभवविचक्षणः ।
रावणप्रहितो युद्धे नीलेन शिलया हतः. ॥ ४४१

अथ श्रुत्वा प्र **म** थितं प्रहस्तं वाहिनीपतिम् ।
निर्ययौ स्वयमेवोग्रः क्रूरकर्मा [7]दशाननः. ॥ ४४२

हंतुं [8]सुकंठः **श्री** दस्य भ्रातरं भीमविक्रमम् ।
गृहीत्वाद्रेर्महाशृंगमभिदुद्राव वेगवान्. ॥ ४४३

[9]सायकै[10]र्यातु **रा** जस्तच्चूर्णीकृत्य महाबलः ।
शरेणैकेन सुग्रीवं पातयामास भूतले. ॥ ४४४

शैलान्गृहीत्वा **म** हतो [11]गवाक्षगवयर्षभाः ।
प्रदुद्रुवुस्तेऽपि शरैस्तेन विद्धा निपातिताः. ॥ ४४५

यथा वातेन **ज** लदा भग्नास्तेन [12]वलीमुखाः ।
जग्मुः [13]शरण्यं शरणं रामं [14]कामं भयाकुलाः. ॥ ४४६

[15]कोदंडमादा **य** परं हंतुं गंतुं समुद्यतम् ।
प्रांजलिर्लक्ष्मणो राममब्रवीदग्रतः स्थितः, ॥ ४४७

'[16]पर्याप्तोऽहं प **रा** भूतौ रावणस्य दुरात्मनः ।
आर्य ! कार्यमिदं कर्तुमनुजानीहि मां प्रभो !' ॥ ४४८

तं सोऽब्रवी'त्स **म** र्थोऽसि गच्छ यत्नपरो भव ।
आत्मानं रक्ष सौमित्रे ! रावणो हि[17] महाबलः.'॥ ४४९

---

१. सर्ग ५२ श्लोक ३३-३८ पहा. २. हा सुमालीचा मुलगा व रावणाचा मामा. [स० ५३ श्लो० २.] ३. वृक्षानें. ४. मध्याह्नीच्या सूर्याप्रमाणें ज्याचें तेज आहे तो. तरुण+अर्क+रुच्=युव+सूर्य+तेज. ५. हा रावणाचा मामा. ६. देवांच्या सैन्याचा पराभव करण्यांत मोठा कुशल. ७. प्राकृत मंत्ररामायण–युद्धकांड–गीति ३९४-३९९ पहा. ८. सुगलः=सुग्रीवः. ९. बाणैः. १०. राक्षसराजः. ११. गवाक्ष+गवय+ऋषभाः. १२. वानराः, वलियुक्तं मुखं एषां ते. १३. शरणागतत्राणकरणयोग्यम्. १४. अत्यर्थम्. १५. धनुष्य. १६. समर्थ. १७. यस्मात् यतः.

परिष्वज्याग्र **ज** मथो नत्वा **सौ**मित्रि[1]राहवे ।
यथौ ददर्श **दि**[2]क्तुंडं छादयंतं शरैररीन्. ॥ ४९०
तं **वा**युतन **य** स्तस्य समासाद्य रथं रणे ।
उवाच दक्षिणं बाहुमुद्यम्याद्भुतविक्रमः, ॥ ४९१
'अवध्यत्वं [3]कं **ज** जस्य वराद्देवासुरादिभिः ।
प्राप्तं त्वया **द**शग्रीव! वानरेभ्यस्तु ते भयम्. ॥ ४९२
दक्षिणो मम **यं**[4] त्तोऽयं बाहुरद्य समुद्यतः ।
वि[5]धमिष्यति ते देहे [6]भूतात्मानं चि[7]रोषितम्.'॥ ४९३
संक्रुद्धो यातु **रा** जस्तमब्रवी'त्प्रहर द्रुतम् ।
ततः पराक्रमं ज्ञात्वा त्वां वधिष्यामि वानर!' ॥ ४९४
तमब्रवीत्स **म** रुतः सूनुः क्रुद्धं **द**शाननम्, ।
'त्वं मया निहतं पूर्व**म**क्षमा[8]त्मसुतं स्मर.' ॥ ४९५
रोषेण बंधुः **श्री** दस्य तलेनोरसि **मा**रुतिम् ।
आजघानाहतस्तेन स [9]चचाल मुहुर्मुहुः. ॥ ४९६
[10]स्थैर्यं कृत्वा सु **रा** रातिं तलेनैवाजघान सः ।
दशग्रीवः कंपितोऽभूद्भूमिकंपे यथा[11]चलः. ॥ ४९७
दृष्ट्वा विसंज्ञ[12] **म** मरा ऋषयो वानरा मुदा ।
विनेदुः स [13]त्वथाश्वस्य **रा**वणो [14]हरिमब्रवीत्, ॥ ४९८
'साधु वानर! **जं**[15] न्ये त्वं श्लाघनीयोऽसि वीर्यतः.' ।
तमब्रवीत्कपि'र्वीर्यं धिगस्तु मम **रा**वण! ॥ ४९९

---

१. युद्धे. युद्धार्थम् । आहूयंतेऽरयोऽत्रेति. २. दशाननम्. ३. कमलोद्भवस्य ब्रह्मणः. [स० ५९ श्लो० ५४-५५.] ४. मारण्याकरितां यत्नवान्. ५. तव देहात् अपहरिष्यति. ६. प्रत्येक प्राण्याच्या देहांत परमेश्वराचा अंशभूत जो 'जीव' नामक आत्मा असतो त्याला एथें 'भूतात्मा' म्हटलें आहे. आत्म्याचे विभाग दोन कल्पिले आहेत; ते परमात्मा व जीवात्मा हे होत. ७. पुष्कळ काळापासून देहांत वास करणाऱ्या (जीवात्म्याला). 'चिरोषितम्' हें विशिष्टपद लावण्याचें कारण हेंच कीं रावण हा प्रजापतीचा पणतु (प्रपौत्र) आहे, तो 'विवस्वत्' याच्या काळीं जन्मला व रामाच्या अवतारापर्यंत होता, तितक्या काळांत सुमारें ३५ राजे झाले. ८. सर्ग ५९ श्लोक ५८-६६ पहा. ९. कोलांट्या खाऊं लागला. १०. स्थिर होऊन. ११. पर्वतः. १२. मूर्छितम्. १३. तु अथ आश्वस्य, कांहीं वेळानें नीट श्वासोच्छ्वास करायाला लागून, शुद्धीवर येऊन. १४. हनूमंतम्. १५. युद्धे.

जीवस्यद्यापि **य** स्त्वं [1]मे निःशंकं [2]तेलताडितः ।
सकृत्तु प्रहरेदानीं दुर्बुद्धे! किं विकत्थसे? ॥ ४६०
ततस्त्वाममम **रा** राते! मामको मुष्टिरुद्धतम् ।
लोकपीडाकरं मत्तं प्रणेष्यति [3]यमक्षयम्.' ॥ ४६१
ततः स पर **म** क्रुद्धो मुष्टिमावृत्य दक्षिणम् ।
पातयामास वेगेन **वा**नरोरसि [4]वीर्यवान्. ॥ ४६२
स **प्र**भंजन **ज** स्तेन ताडितो दृढमुष्टिना ।
पुनः पुनः संचचाल प्रवाते [5]विटपी यथा. ॥ ४६३
दृष्ट्वा वायोः का **य** जं तं व्याकुलं **द**शकंधरः ।
समुत्सृज्य महातेजा **नी**लं प्रति समभ्यगात्. ॥ ४६४
समाश्वस्तः **[6]सोऽज** नाजो दृष्ट्वा **नी**लेन संगतम् ।
उवाच **मा**रुति'र्नेदं युक्तं ते **द**शकंधर!' ॥ ४६५
क्षिप्ता **नी**लेन **य** [7]ईलाधरा वृक्षाश्च भूरिशः ।
रावणस्तान्प्रचिच्छेद शरैरशनिसन्निभैः. ॥ ४६६
[8]ह्रस्वरूपः सु **रा** रातेर्ध्वजाग्रे निपपात [9]सः ।
जज्वाल **रा**वणः क्रोधात्ततो **नी**लो ननाद च. ॥ ४६७
सौमित्रिहनु **म** **द्रा**मा **रा**वण**स्यां**[10]ग्निनंदनम् ।
[11]दृष्ट्वा ध्वजाग्रे चापाग्रे किरीटाग्रे च विस्मिताः. ॥ ४६८
तथैव बंधुः **श्री** दस्य [12]कपिलाघवविस्मितः ।
अस्त्रमाहारयामास दीप्तमाग्नेयमद्भुतम्. ॥ ४६९

---

१. मया. 'न लोकाव्यय–'इत्यादिना २।३।६९ तृतीयैव युक्ता. २. हें रामायण रचतांना **पं**तांनीं मूळग्रंथांतील जीं पदें घेण्यासारखीं होती तीं घेतलीं असून टीकेंतीलही पदें अनेक ठिकाणीं घेतलीं आहेत असें आढळून येतें. अर्थबोध होण्यासाठीं टीकाकारानें जीं सोपीं पदें टीकेंत योजिलीं आहेत त्यांचा **पं**तांनीं आपल्या ग्रंथांत आदर केला आहे. हा ग्रंथ सुबोध व्हावा अशी **पं**तांची फार इच्छा होती असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. ३. यमालयम्. ४. पराक्रमी. ५. शाखी, वृक्षः. ६. अंजनेपासून झालेला मारुति. ७. भूधराः, पर्वताः. ८. लहानसें रूप घेऊन, ह्रस्वं रूपं यस्य सः. ९. नीलः १०. नीलम्. [सर्ग ५९ श्लो० ६७-८३.] ११. रणांत रावणाच्या किरीटावर उभें राहणें परम दुष्कर होतें, परंतु नील वानराला तेथें पाहून रामादिक तिघेही विस्मित झाले. [सर्ग ५९ श्लो० ७९ टीका.] १२. नीलाच्या युद्धकुशलतेनें चकित झालेला.

चुक्रुशुर्वान **रा** हृष्टा भ्रान्तं[१] दृष्ट्वा **द**शाननम्; ।
क्रुद्ध आग्नेयसंयुक्तं शरमादाय **रा**वणः. ॥ ४७०
अब्रवीन्नील '**म** द्य त्वं जीवितं रक्ष वानर !' ।
इत्युक्त्वास्त्रप्रयुक्तेन शरेण तमताडयत्. ॥ ४७१
नीलः पपात **ज** गतीपृष्ठे तत्कालमेव सः ।
परं पितुश्चात्मनश्च तेजसा न मृतस्तदा.[२] ॥ ४७२
ततोऽरातिर्ज[३] **य** प्रेप्सुः **सौ**मित्रिमभिनिर्ययौ ।
स[४] तमा'हार्हसि कपीन्द्र योद्धुं पश्य मां स्थितम्.'॥४७३
तमुवाच सु **रा** राति'र्दिष्टया दृष्टोऽसि **रा**घव ! ।
अस्मिन्क्षणे मृत्युलोकं यास्यसि त्वं ममाशुगैः.' ॥४७४
अब्रवीत्स स **म** न्युस्तं 'किं पाप ! त्वं विकत्थसे ? ।
महाप्रभावा[५] गर्जंति न जातुचिदसत्तम !' ॥ ४७५
ततः **श्री**दानु **ज** श्चक्रे युद्धं **सौ**मित्रिणा सह ।
सौमित्रिश्च महातेजास्तस्य चिच्छेद सायकान्.॥ ४७६
सुमित्रातन **य** स्याथ ललाटे स **द**शाननः ।
निचखान शरं घोरं **ब्र**ह्मदत्तं पविप्रभम्[६]. ॥ ४७७
स **रा**मस्यानु **ज** स्तेन व्याकुलोऽभूत्क्षणं पुनः ।
संज्ञां प्राप्य महातेजाः शत्रोश्चिच्छेद कार्मुकम्. ॥ ४७८
त्रिभिस्तीक्ष्णैः सा **य** कैस्तमाजघानाशु मर्मणि ।
स चचाल पुनः संज्ञां कृच्छ्रात्प्राप **दि**गाननः[७]. ॥ ४७९
ततः शक्तिं ख **रा** माशु **ब्र**[९]ह्मदत्तां महाबलः ।
प्रेषयामास संक्रुद्धां[८] कालीं[१०] व्यालीं नवामिव. ॥ ४८०
शरैरस्त्रैः स **म** थैस्तां जघान **भ**रतानुजः ।
तथापि शक्तिः सा तस्य विवेशैव भुजांतरम्[११]. ॥ ४८१

---

१. किंकर्तव्यताविमूढम्. २. सर्ग ५९ श्लोक ८४-८९ पहा. ३. जय+प्र+ईप्सुः=जयाची फार इच्छा करणारा, ईप्सुः=आप (ईप)+सन् उः. ४. सौमित्रिः. ५. हे असत्तम (दुष्ट) प्रभवशाली आहेत ते कधींही बडबड करीत नाहींत. ६. वज्रतुल्यम्. ७. दिक्तुंडः=दशाननः. ८. उग्राम्. ९. स्वयंभुदत्ताम्. १०. कृष्णसर्पिणीम्. ११. उरांत. सर्ग ५९ श्लोक १०७ पहा.

आहृत्यापि[1] शक्त्या **श्री**मान्स ताडितोऽपि स्तनांतरे ।

विष्णोरमीमांस्यभागमात्मानं प्रत्यनुस्मरत्. ॥ ४८२

द्वाभ्यां भुजाभ्यां **रा**जा तं जग्राहोपेत्य सत्वरम् ।

चालनेऽपि क्षमो नाभूत्किं तस्योद्धरणे पुनः? ॥ ४८३

तदानीं द्रुत **म**भ्येत्य **रा**वणं **वा**युनंदनः ।

आजघानोरसि क्रुद्धो[2] वज्रकल्पेन[3] मुष्टिना. ॥ ४८४

राजराजानु **ज**स्तेन वमन्रुधिरमाकुलः ।

पपात मूर्च्छितो नेदुर्देवदैत्यमहर्षयः ॥ ४८५

कपिस्तमान **य**त्तूर्णं रामाभ्याशं[4] सुभक्तिमान्[5] ।

शक्तिस्तमुत्सृज्य गता **रा**वणस्य रथं प्रति. ॥ ४८६

आश्वस्तोऽभूद्दं[6] **रा**तिघ्नो मुहूर्ताद्भरतानुजः[7] ।

रावणोऽपि पुनर्योद्धुं धनुर्बाणान्समाददे. ॥ ४८७

दृष्टप्लवंग[8] **म**वधो **रा**मो रक्तांतलोचनः[9] ।

हनूमंतं समारुह्य **रा**वणं समदुद्रुवत्[10]. ॥ ४८८

तमाह मनु[11] **ज**च्छद्मा, 'तिष्ठ कृत्वा ममाप्रियम् ।

---

१. मूळांत हा श्लोक आहे. [स० ५९ श्लो० ११०.] रावणाच्या मनांत, लक्ष्मण कदाचित् पुनः जिवंत होईल, अशी भीति असल्यामुळें तो लक्ष्मणाला उचलून समुद्रांत टाकणार होता, परंतु तो लक्ष्मणाला उचलूं शकला नाहीं. त्याचें कारण या श्लोकांत दिलें आहे. 'भरतानुजः संख्ये उद्धर्तुं शक्यो नाभूत्, कुतस्तत्राह शक्त्येति अमोघया ब्रह्मदत्तया स्तनांतर आहतः सौमित्रिर्विष्णोरमीमांस्यं निःसंशयविष्णुभागत्ववंतमियत्तया चिंतयितुमशक्यं वा विष्णोर्भागमात्मानं प्रत्यनुस्मरदन्वस्मरत, नहि स्वीयं स्वं हिनस्तीत्याशयेन ब्रह्मशक्तिमूलापत्राणार्थं भगवत्तेजोंऽश एवाहमस्मीति ध्यातवान् । नटवदंगीकृतमनुष्यत्वस्येतरेषां दृढप्रतीत्यर्थम्, परं न सर्वदा तथा ध्यानम्, एवं च ब्रह्मभावनया लक्ष्मणेन स्वशरीरस्य गरीयस्त्वमापादितमित्युक्तं भवति ।' इति तिलके. [स० ५९ श्लो० १०९-११० टीका.] 'मीमांस्य' हें कृत्य कृदन्ताचें रूप आहे 'मीमांस' हा धातु मूळ 'मन्'धातूला स्वार्थीं सन् प्रत्यय लागून झाला आहे. २. सौमित्रिक्लेशनात्क्रुद्धः. ३. वज्रतुल्येन. ४. रामाजवळ. अभ्याश किंवा अभ्यास द्विरूप शब्द आहे. ५. सुभक्तिमान् हें हेतुगर्भविशेषण आहे. मारुति लक्ष्मणाला उचलूं शकला कारण तो सुभक्तिमान् होता. ६. प्राप्ताश्वासेंद्रियग्रामः. ७. शत्रुघ्नः । शत्रुसूदनः. ८. दृष्टः प्लवंगमानां वधो येन सः. ९. रक्तांते लोचने यस्य सः. १०. रावणावर धांवून गेला. 'अदुद्रुवत्' हें लुङ्लकाराचें रूप. ११. छद्मना मनुजः. 'राजदंतादिषु परम्' २।२।३१ या आकृति गणाप्रमाणें छद्म शब्दाचा परनिपात झाला. खोटेंच मनुष्याचें रूप धारण करणारा.

क नु राक्षसशार्दूल! गत्वा मो[1]क्षमवाप्स्यसि? ॥ ४८९
कर्ता तव क्ष **य** [2]स्याहं पुत्रैः पौत्रैः प्रियैः सह ।
[3]क्षणाद्येन **ज**नस्थानं सर्वं [4]नीराक्षसं कृतम्.' ॥ ४९०
एवमुक्तः **सोंऽ ज** नाजं वहंतं **रा**घवं रणे ।
आजघान शरैर्दीप्तैः पूर्ववैरमनुस्मरन्. ॥ ४९१
त[5]स्यांजनाका **य** भुवः [6]कालानलविषोपमैः ।
ताडितस्य शरैर्भूयस्तेजोवृद्धिरभूत्तदा. ॥ ४९२
रामो राक्षस **रा** जेन दृष्ट्वा भक्तं कृतव्रणम् ।
चकार विरथं सूतं हयान्हत्वा निरायुधम्. ॥ ४९३
छित्वा ध्वजं हि[7] **म** करप्रभं छत्रमथेषुभिः ।
किरीट[8]कूटं चिच्छेद जघानोरसि राक्षसम्. ॥ ४९४
वज्रप्रहारैः **श्री** मान्यो न चचाल **द**शाननः ।
स **रा**मबाणाभिहतो मु[9]मोह धनुरत्यजत्. ॥ ४९५
तमुवाच पं **रा** धीनं **रा**घवो विरथं खलम्, ।
'अलं श्रांतोऽसि राजंस्त्वं युद्धे नास्त्यद्य ते बलम्.॥ ४९६
गच्छ मुक्तोऽस्य **म** र्त्यारे! विश्रांतः [10]श्वस्त्वमाहवम् ।
पुनः सैन्यैः परिवृतो योद्धुमेहि मया सह. ॥ ४९७
प्रेक्षिष्यसे भु **ज** स्थं मे वीर्यम[11]ाजौ स्वकैः सह ।
[12]'परिश्रांतं मृत्युवशं नयामि त्वां न राक्षस!' ॥ ४९८
एवमुक्तो भ **य** व्याप्तो [13]हतदर्पो निशाचरः ।
विवेश **लं**कां **रा**मेण लीलया युधि निर्जितः. ॥ ४९९
श्रीरामेण प **रा** भूतो बभूव व्यथितेंद्रियः ।
[14]मातंग इव सिंहेन **ग**रुडेनेव पन्नगः. ॥ ५००

---

१. हा श्लोक मूळांतही बहुतेक असाच आहे. [स० ५९ श्लो० १२७.] क गत्वा इति योजना. न कापीत्यर्थः. २. सोऽहम्. ३. येन क्षणात्. ४. न संति राक्षसा यस्मिंस्तत् । निर्+राक्षस+प्र० प्र०. ५. अंजनायाः कायात् भवतीति अंजनाकायभूः. तस्य आंजनेयस्य. ६. 'कालानलशिखोपमैः' हा मूळांतील पाठ उत्तम आहे. ७. शशिप्रभम्. ८. किरीटशिखरं किरीटसमूहं वा. ९. मोहपरवशम्. १०. श्वः=उद्यां. ११. संग्रामे. १२. पूर्वीची धर्मयुद्धाची रीत लक्ष्यांत ठेवण्याजोगी आहे. [स० ५९ श्लो० १४०.] १३. नष्टगर्वः. १४. हें अर्ध मूळांत आहे. [स० ६० श्लो० २.]

उवाच पर[1] **म** व्यग्रः प्रेक्षमाणो निशाचरान्, ।
'व्यर्थं तपो मे यद्युद्धे मानुषेणास्मि निर्जितः. ॥ १०१
इदं तत्[2]कंज **ज** वचो घोरं मामभ्युपस्थितम्, ।
मानुषेभ्यो विजानीहि भयं त्वमिति तत्तथा. ॥ १०२
देवदानव **य** क्षैस्तैर्गंधर्वोरगराक्षसैः ।
अवध्यत्वं मया प्राप्तं, मानुषेभ्यो न याचितम्. ॥ १०३
[3]अनरण्योऽपि **ज** गतीपतिर्मामशपत्पुरा ।
शप्तोऽहं वे[4]दवत्या च सेयं जनकनंदिनी. ॥ १०४
[5]उमा शंभोः प्रि **य** तमा मह्यं कै[6]लासचालने ।
[7]नंदीश्वरश्चोपहासे घोरं शापं ददौ पुरा. ॥ १०५
तद्राक्षसाः! स्म **रा** म्यद्य निमित्तं मद्भयस्य यत् ।
यूयं प्रियाः सहाया मे यत्नं कर्तुमिहार्हथ. ॥ १०६

---

१. अत्यंतव्याकुलः. २. रावणस्य वचः, कमलोद्भववचः, [मोरोपंत–संस्कृत मंत्ररामायण उत्तरकांड श्लो० १२०-१२१, वा० रा० उत्तर० स० १० श्लो० १९-२०.] या वराचें वर्णन प्राकृत मंत्ररामायणांत असें आहेः—शुभवचनें तो राक्षस, अनतिक्रमितांचि बोलिल्या विधिला; । सांग समर्ची वन्यें. तेव्हां 'अमरत्व दे' म्हणे विधिला. ॥ द्रुहिण म्हणे, 'अमराच्या भावाला पात्र अन्य जन नाहीं; । सुखकर वर देतों घे, वाचे वद होय योग्य जें कांहीं. ॥' 'यक्षसुपर्णभुजगसुरदितिदनुसुतराक्षसादि जे कांहीं । यांपासुनि मरण नसो. नरादिकीं भीति' तो म्हणे 'नाहीं.' ॥-ऐसें ऐकुनि तोयजभव त्यासि म्हणे, 'दिलें प्रपौत्राला; । अन्यदुरासदता घे-समर्पिली कामरूपता बाला!' ॥ [प्राकृत मंत्ररामायण–उत्तरकांड–गीति ३२-३५ पृ० १६९.] ३. वा० रा० उत्तर० स० २० श्लो० २९-३०. 'रविवंशज राजर्षी अनरण्य प्राज्ञ बोलिला, 'तुजला; । मत्कुलज वीर मारील' तें हें संप्राप्त जाहलें मजला. ॥ [काव्यसंग्रहग्रंथमाला–मोरोपंतकृत रामायणें–भाग १–प्राकृत मंत्ररामायण–युद्धकांड–गीति ४२८ पृ० १२४.] ४. वेदवतीची साग्रकथा वा० रा० उत्तर० स० १७ त दिली आहे. शापाबद्दल, श्लो० ३०-३२ पहा. मोरोपंतकृत प्राकृत मंत्ररामायण–उत्तरकांड–गीति ७६-८९ पृ० १७४-१७५ पहा. ५. उमेनें कोणता शाप दिला हें वा० रामायणांत नाहीं. रावणाला स्त्रीनिमित्त मरण प्राप्त होईल असा उमेनें कैलासशिखरचालनप्रसंगीं शाप दिला. [स० ६० श्लो० १२ टीका.] ६. कैलास=शिवाचें क्रीडास्थान. ['**कैलासः** कनकाद्रिश्च मंदरो गंधमादनः । क्रीडार्थं निर्मिताः शंभोर्देवैः क्रीडाद्रयोऽभवन् ॥' इति शंभुरहस्ये. '**कैलासो** हिमवांश्चैव उत्तरे वर्षपर्वतौ । पूर्वपश्चायतावेतौ अर्णवान्तरुपस्थितौ ॥' इति ब्रह्मांडपुराणे.] ७. वा० रा० उत्तर० स० १६ श्लो० १४-१७. रावण नंदीला पाहून उपहासपूर्वक हंसला, कारण नंदीचें मुख वानरासारखें होतें. तेव्हां राग येऊन नंदीनें 'तुझा कुलक्षय वानरच करतील' असा रावणाला शाप दिला—या कथेचा एथें संबंध आहे.

महासत्वो म **म** भ्राता कुंभकर्णो विबोध्यताम्, ।
प्रयत्नः क्रियतां दुर्गप्राकारद्वाररक्षणे. ॥ १०७

संरक्षणीया **श्री** रद्य प्रयत्नेन निशाचराः! ।
सुखं स्वपिति निश्चिंतः कुंभकर्णो विबोध्यताम्. ॥१०८

स हि संख्ये[1] प **रा** क्रांतः[2] ककुदं सर्वरक्षसाम् ।
वानरान्राजपुत्रौ च क्षिप्रमेव हनिष्यति. ॥ १०९

रामेण संग्रा **म** इह[3] प्रभग्नस्य सुदारुणे ।
भविष्यति न मे शोकः कुंभकर्णे विबोधिते.[4]' ॥ ११०

भर्त्रेत्युक्ताः प्र **ज** ग्मुस्ते कुंभकर्णनिवेशनम् ।
गंधं माल्यं महद्भक्ष्यमादाय रजनीचराः. ॥ १११

ते कुंभकर्णं **य** त्नेन महतां राक्षसोत्तमाः ।
दिनद्वयेन[5]ायुतशः कृच्छ्रेण प्रत्यबोधयन्. ॥ ११२

प्रबुद्धो मांस **रा** शीन्स भुक्त्वा नानान्नपर्वतान् ।
सहस्रशो मद्यकुंभान्पीत्वा स्नातो [6]घटश्रुतिः. ॥ ११३

[7]यूपाक्षात्स स **म** ग्रं तत्सचिवाद्वृत्तमात्मनः ।
प्रबोधकारणं श्रुत्वा कुंभकर्णस्तमब्रवीत्. ॥ ११४

'हरिसैन्यं रा **ज** पुत्रौ तौ चाहं **रामलक्ष्मणौ** ।
जित्वा प्रथममेवाजौ ततो द्रक्ष्यामि [8]रावणम्.' ॥ ११५

[9]महोदरो न **य** ज्ञस्तं कुंभकर्णं तदाब्रवीत्, ।
'श्रुत्वा प्रभुवचः शत्रून्पश्चादपि विजेष्यसे.' ॥ ११६

स प्रतस्थेऽग्र **ज** स्यादौ दर्शनार्थं महातनुः ।
कुंभकर्णः पदन्यासैः [10]कंपयामास मेदिनीम्. ॥ ११७

[11]बहिस्थाः कप **य** स्तस्य व्रजतो राजवर्त्मनि ।
दर्शनात्कुंभकर्णस्य त्रस्ताः सर्वे पलायिताः. ॥ ११८

केचिच्छरण्यं **रा** जेंद्रं **राघवं** शरणं ययुः ।

---

१. पराक्रमशाली. २. सर्व राक्षसांमध्यें श्रेष्ठ. ३. या दारुण संग्रामांत रामानें ज्याचा चांगला मोड केला त्या माझा. ४. सर्ग ६० श्लो० ५-२१ पहा. यांत रावणोक्ति आहे. ५. हजारों प्रकारांनीं. ६. कुंभकर्णः. ७. 'यूपाक्ष' हें सचिवाचें नांव. [स० ६० श्लो० ७१.] ८. सर्ग ६० श्लो० ७९ पहा. ९. हा एक राक्षसयोधमुख्य होता. १०. असेंच वर्णन प्राकृत मंत्ररामायणांत आहे. [युद्धकांड–गी०४४५. पृ०१२६.] ११. बाहेर असलेले.

[1]क्रममाणं महाकाशं पुरा नारायणं यथा. ॥ ५१९
तथा दृष्ट्वा त **म** त्युग्रं रामो दशरथात्मजः ।
कोऽयमत्युच्छ्रितः श्रीमानित्यपृच्छद्बिभीषणम्. ॥ ५२०
बिभीषणस्तं **श्री** मंतं राघवं जगतः पतिम् ।
प्रणम्याकथयत्तस्य नामवीर्याद्यशेषतः. ॥ ५२१
'राम ! येन सु **रा** धीशः साक्षात्कालश्च निर्जितः ।
[2]ऐरावतैकदंतेन वासवो युधि ताडितः. ॥ ५२२
भक्षिताश्च स **म** र्थेन प्रजा येन महौजसा ।
यं दृष्ट्वा त्रिदशाः सर्वे कालोऽयमिति मोहिताः.॥५२३
ब्रह्मा यमाह **ज** नितस्त्वं हि वि[3]श्रवसा ध्रुवम् ।
प्रजानाशाय तत्पाप ! मृतकल्पः शयिष्यसे. ॥ ५२४
ब्रह्माऽ[4]ग्रजेन **य** स्यार्थे प्रार्थितः सन्पुराब्रवीत्, ।
'शयिता ह्येष षण्मासमेकाहं जागरिष्यति.' ॥ ५२५
सोऽयं राक्षस **रा** जस्य कुंभकर्णोऽनुजः प्रभो ! ।
उत्थापितो बलादद्य राज्ञा योद्धुं त्[5]वया सह.' ॥ ५२६

---

१. 'क्रममाणमिवाकाशं पुरा नारायणं यथा' असा वा० रामायणांतील पाठ आहे. [स० ६१ श्लो० २.] २. या श्लोकांत सांगितलेले कुंभकर्णाचे पराक्रम वा० रामायणांत आहेत. इरावान् समुद्रः तत्रभवः ऐरावतः, तस्य एकदंतेन. ३. विश्रवस् हा कुबेररावणादिकांचा बाप. ४. वडील भावानें, रावणानें. वा० रा० उत्तर० स० ६१ श्लो० ९-२९. ५. सर्ग ६१ श्लो० ८-३२ यांत ही बिभीषणोक्ति आहे. या कुंभकर्णाचें वर्णन प्राकृत रामायणांत आहे तें संस्कृत मंत्ररामायणांतील वर्णनाशीं ताडून पहावें:—दशकंठानुज तेंव्हां म्हणे, 'विभो ! हा अनंतबलसिंधू; । सिंधुरगति सुप्तोत्थित निद्रालस कुंभकर्ण मद्बंधू. ॥ ४५० ॥ बहुलोकक्षय याणें उपजत केला तधीं शतक्रतुला । मुनिजन कथिती, तेंव्हां क्रोध धरी कीं नसे जयास तुला. ॥ ४५१ ॥ अमरपति जयंतपिता यातें वज्रें करूनियां ताडी; । हा ही शतकोटिकठिणमुष्ट्याघातेंचि जिष्णुला पाडी. ॥ ४५२ ॥ आत्मपराजय इंद्रें कथितां, ब्रह्मा म्हणे, 'असा पापी; । हा पीडाकर राक्षस मृतकल्प सदा निजो असें शापी.' ॥ ४५३ ॥ त्या समयीं तो रावणधृतपद विधि,'हा निजोनि सा मास, । जागो एकदिवस' हें बोले, पुरवी प्रपौत्रकामास.॥४५४॥ हा तोचि पितामहमुखलब्धमहाशापदग्ध घटकर्ण; । अर्णव महाबलाचा, येतो पानीयभृद्घटावर्ण. ॥४५५॥ हा घटकर्ण श्रीमान् बलवान् रणदक्ष युद्धकामानें;।रामा ! नेणुनि तुजला, उठवीला पंक्तिकंठनामानें. ॥४५६॥ विधिशापपराजित हा येईल, बळें करावयास रण; । यास रणत्पत्र तुझे शर नेतिल जानकीप्रिया ! सरण.' ॥ ४५७ ॥ [काव्यसंग्रहग्रंथमाला—मोरोपंत—रामायणें—भाग १ मंत्ररामायण—युद्धकांड—गी० ४५०-४५७ पृ० १२६-१२७.]

रामस्तमाह, 'म तिमन्! कथमेनं महाबलम् ।
वानरा वारयिष्यंति' तमुवाच बिभीषणः. ॥ ९२७
'उच्यंतां मनु ज श्रेष्ठ! वानरा माययारिणा ।
बिभीषिकार्थं[1] समरे[2]यंत्रमेतत्समुच्छ्रितम्. ॥ ९२८
ज्ञात्वा मायाम य मिमं सर्वे शाखामृगाः प्रभो! ।
ये भीता दर्शनेनास्य ते भविष्यंति निर्भयाः.'॥ ९२९
दशकंठानु ज वचः श्रुत्वा दाशरथिः स्वयम् ।
आह सेनापतिं नीलं स तथाकथयत्कपीन्. ॥ ९३०
'यंत्रं मायाम य मि'ति श्रुत्वा सर्वे प्लवंगमाः ।
गृहीत्वागान्नगान्हृष्टा लंकाया द्वारमभ्ययुः. ॥ ९३१
कुंभकर्णः पैं[3] रा भूत्या खिन्नमग्रजमब्रवीत्, ।
'राजंस्त्वया बलवता वैरमुत्पादितं कथम्? ॥ ९३२
यः शत्रुमेंव[4] म त्योग्रमात्मानं नाभिरक्षति ।
अवाप्नोति हि सोऽनर्थान्स्थानाच्च[5] व्यवरोप्यते[6]. ॥ ९३३
पूर्वं यदुक्तं श्री मंस्ते[7] प्रियया[8] मेऽनुजेन च ।
तदेव नो हितं वाक्यं यथेच्छसि तथा कुरु.' ॥ ९३४
क्रुद्धो राक्षस रा जस्तमुवा'चाहं गुरुस्तव ।
अनुप्रशास्सि[9] किं मां त्वं? यद्युक्तं तद्विधीयताम्.॥ ९३५
विभ्रंमाद्वाथ[10] म नसो मोहाद्[11]वीर्याश्रयेण वा ।
यन्नाभिपन्नम[12]धुना व्यर्था तस्य पुनः कथा. ॥ ९३६

---

१. भिवविण्यासाठीं. बिभीषिका='बुजाडणें'=a scarecrow असा कधीं कधीं अर्थ होतो. २.'त्रयमेतत् समुच्छ्रितम्' हा 'काव्येतिहाससंग्रहां'तील पाठ चुकीचा आहे. नजरचुकीनें वर्णविपर्यय झाला असावा. तुम्हांला भिवविण्यासाठीं मायाबलानें. रावणानें हें राक्षसाकृति 'बुजाडणें' केलें आहे अशी सर्व वानरसेनेंत बातमी पसरवावी, असा मंत्र (मसलत) बिभीषणानें रामाला सांगितला. ३. पराभवामुळें. ४. अवमत्य=अपमान करून किंवा दुर्लक्ष्य करून. जो शत्रूचा अनादर करून आपलें रक्षण करीत नाहीं तो निश्चयेंकरून आपणावर अनर्थ आणून घेतो आणि राज्यभ्रष्ट होतो—असें तात्पर्य. बहुतेक असाच श्लोक वा० रामायणांत आहे. [स० ६३ श्लो० २०.] ५. राजपदव्याः. ६. निवर्त्यते. ७. मंदोदर्या. ८. बिभीषणेन. 'स्वमतिसदृशमतित्वान्मेऽनुज इत्युक्तम्' हा श्लोक वा० रामायणांत आहे. [स०६३ श्लो० २१.] ९. 'आज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया' इति रघुवंशे कालिदासः. १०. विपरीत. ११. ज्ञानात्. अज्ञानात्. १२. नाङ्गीकृतम्. ह्याच अर्थाचा श्लोक वा० रामायणांत आहे. [स० ८३ श्लो०२४.]

यद्यस्ति स्वाग्र **ज** इति स्नेहः स्वस्मिंश्च विक्रमः ।
[1]यदि कार्यं ममैतत्ते हृदि कार्यतमं मतम्. ॥ १३७

अस्मिन्काले तु **य** द्युक्तं तदिदानीं विचिंत्यताम् ।
मम[2]ोपनयजं दुःखं विक्रमेण [3]समीकुरु.' ॥ १३८

रुष्टं राक्षस **रा** जं तं ब्रुवाणं [4]धीरदारुणम् ।
कुंभकर्णः शनैः [5]श्लक्ष्णमुवाच परिसांत्वयन्. ॥ १३९

'शृणु राजन्म **म** वचः संतापेनाल[6]मुत्थितम् ।
रोषं च संपरित्यज्य स्वस्थो भवितुमर्हसि. ॥ १४०

दैन्यं रक्षोरा **ज**! चित्ते मयि जीवति मा कुरु ।
तमहं नाशयिष्यामि यत्कृते परितप्यते. ॥ १४१

राजन्कालेऽत्र **य** द्योग्यं कर्तुं स्निग्धेन बंधुना ।
शत्रूणां [7]कंदनं पश्य क्रियमाणं मया रणे.' ॥ १४२

इत्युक्तवंतं [8]**ज** न्यार्थं समुद्युक्तं दशाननः ।
[9]भूषणैर्भूषयामास कुंभकर्णं महाबलम्. ॥ १४३

कुंभकर्णः प्रि **य** भ्रातुः पादौ नत्वा निपीडितम् ।
तं परिष्वज्य युद्धाय प्रतस्थे [10]शितशूलभृत्. ॥ १४४

पादन्यासैर्ध **रा** मार्तां कुर्वन्नादेन वानरान् ।
कंपयन्निर्गतोऽत्युग्रः पुराद्बहुबलैर्वृतः. ॥ १४५

तस्य देहस्य **म** हतः [11]परीणाहो [12]धनुःशतम् ।
[13]उच्छ्रायः षट्शतधनुःप्रमाणः परिकीर्तितः. ॥ १४६

विलंघयित्वा **श्री** मान्स [14]प्राकारं पर्वतोपमः ।
निर्ययौ नगरात्तूर्णं कुंभकर्णो भयंकरः. ॥ १४७

सर्वेऽपि वान **रा** स्त्रस्तास्तमायांतं सुदारुणम् ।
दृष्ट्वा [15]शकटचक्राक्षं सहसा विप्रदुद्रुवुः. ॥ १४८

---

१. 'एतत्कार्यं युद्धानुष्ठानरूपं यदि कार्यतममतिशयेनानुष्ठातुं योग्यं कार्यमिति तव संमतं तदा युद्धं कुर्विति संबंधः.' २. अनीतिपासून उद्भवलेलें. ३. बरोबर करून टाक, माझ्या दुःखापहाराला अनुरूप असें शौर्य प्रकट कर. ४. धीरं च दारुणं च धीरदारुणं यथा तथा. ५. मधुर शब्दांनीं. ६. उत्थितं रोषम्. ७. मर्दनं. [स० ६३ श्लो० ३३.] ८. जन्य=युद्ध. ९. प्राकृतमंत्ररामायण—युद्धकांड—गीति ४६७ पहा. १०. तीक्ष्ण शूलातें धारण करणारा. ११. घेर. १२. शंभर धनुष्यें. धनुष्याची लांबी सुमारें चार हात असते. १३. उंची. [स० ६५ श्लो० ४१.] १४. स० ६६ श्लो० १-१५ पहा. १५. गाड्याच्या चाकायेवढे ज्याचे डोळे आहेत असा.

तानंगदः स[1] **म** रतो विमुखान्यूथपान्कपीन् ।
नीलादीनब्रवी‘द्वीरा महतीयं बि[2]भीषिका.’ ॥ ९४९
ते तारातनु **ज** स्यातिप्रयत्नेन प्लवंगमाः ।
निवृत्ता [3]युगपज्जघ्नुस्तं शिलाशिखरद्रुमैः. ॥ ९५०
देहे [4]शिलोच्च **य** क्रूरे विशीर्णास्तस्य ते द्रुमाः ।
शिलाश्च शिखराण्यद्रेः शतशः [5]प्राज्यतेजसः. ॥ ९५१
[6]बलीमुखव **रा** स्तेन निहता बहवो रणे ।
रक्तार्द्रा दुद्रुवुस्तेन तीर्णो येन [7]पथार्णवम्. ॥ ९५२
अंगदस्तान्[8]भ्र **म** च्चित्तान्वानरान्पुनरब्रवीत्, ।
‘अवतिष्ठत [9]युध्यामो निवर्तध्वं प्लवंगमाः ! ॥ ९५३
द्रुतानां नैव **ज** गतीपृष्ठे पश्यामि वः स्थलम् ।
दारा [10]ह्युपहसिष्यंति सोऽधिको जीवतां वधः. ॥ ९५४
रामं दृष्ट्वा [11]नो **य** मद्य क्रूरो जीवन्गमिष्यति ।
दीप्यमानमिवासाद्य [12]पतंगो [13]जातवेदसम्. ॥ ९५५
द्रवमाणास्तु **ज** वना अंगदेन बलीमुखाः ।
सांत्वनै[14]श्चानुमानैश्च ततः सर्वे निवर्तिताः. ॥ ९५६
[15]अर्यंत आस्था **य** मतिं तस्थुः [16]संग्रामकांक्षिणः ।

---

१. समर+तसिल् पञ्चम्यर्थे. २. ‘बुजावणें.’ गहूं, हरभरा वगैरे धान्यें श्वापदांनीं खाऊं नयेत म्हणून शेतांत मनुष्याकृति प्रतिमा करून ठेवतात, तिला पाहून कांहीं कालपर्यंत श्वापदादि प्राणी भितात, त्या प्रतिमेला बिभीषिका म्हणतात. ३. एकदम सर्वच प्रहार करूं लागले. ४. पर्वतप्राय कठिण देहावर. ५. महाबलस्य कुंभकर्णस्य. ६. वानरमुख्याः. ‘कपिप्लवंगप्लवगशाखामृगवलीमुखाः । मर्कटो वानरः कीशो वनौकाः’ इत्यमरः. ७. पथा+अर्णवम् असा पदच्छेद. ८. अस्वस्थ चित्त झालेल्या वानरांना. ९. युध्यामहे । ‘युध् यौङ युद्धे’ असें कविकल्पद्रुमांत आहे व कौमुदींत ‘चिण् ते पदः’ या सूत्राखालीं पांचवा धातु युध् दिला आहे, तेथें ‘कथं युध्यतीति युधमिच्छतीति क्यच् । अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यं इति वा’ याप्रमाणें पाक्षिक समाधान भट्टोजी दीक्षित करितात. ही पंक्ति मूळांत आहे. [स. ६६ श्लो० १८.] १०. तुमच्या बायका तुमचा उपहास करतील आणि हा उपहास मृत्यूपेक्षांही तुम्हांला दुःखद होईल. ११. अयम् कुंभकर्णः. १२. शलभः एक सूक्ष्म जीव. १३. तनूनपातं अग्निम्. १४. नागपाशमुक्तिसप्तपातालभेदरूपै र्जयानुमापकैः. १५. अरि+अंत+सप्त. प्र०= अरिनाशविषयीं. ‘नैष्ठिकीं बुद्धिमास्थाय’ असा बा० रामायणाचा पाठ आहे. निष्ठा नाशस्तत्संबंधिनीम्. १६. युद्धानुज्ञाप्रतीक्षाः.

पर्यवस्थापिताः सूक्तैरंगदेन प्रहर्षिताः. ॥ ५५७

ततस्तान्वान **रा** न्वीरान्भक्षयामास राक्षसः ।
नासापुटाभ्यां कर्णाभ्यां तस्य केचिद्विनिर्गताः. ॥५५८

शैलशृंगैस्तं **म** रुतस्ताडयामास नंदनः ।
तमाजघान शूलेन कुंभकर्णो [1]भुजांतरे. ॥ ५५९

भीमं ननाद **श्री** मान्स मारुती रक्षसाहतः ।
रक्षोगणा विनेदुस्तं समीक्ष्य व्यथितं कपिम्. ॥ ५६०

[1]ऋषभं च ध **रा** यां स [2]शरभं [2]गंधमादनम् ।
नीलं [2]गवाक्षं चरणे पातयामास राक्षसः. ॥ ५६१

तं समारुह्य **म**[3] हिभृत्तुल्यं ते कपयो रुषा ।
ददंशुर्दारयामासुर्नखैर्जघ्नुश्च मुष्टिभिः. ॥ ५६२

यथा सर्पान्द्वि **ज** पतिर्भक्षयन्परिधावति ।
तथैव कुंभकर्णस्तान्कीशानीशानविक्रमः. ॥ ५६३

तारायास्तन **य** स्तेन मुष्टिना ताडितो हृदि ।
पपात भूमौ संत्यक्तो महसा सहसार्दितः. ॥ ५६४

सुग्रीवो वान **रा** धीशः शैलशृंगेन वक्षसि ।
तमाजघान तद्भिन्नं विशाले तद्भुजांतरे. ॥ ५६५

शूलं चिक्षेप **म** दिरामदांधः स निशाचरः ।
समुत्पत्य गृहीत्वा तद्बभंज पवनात्मजः. ॥ ५६६

शृंगमुत्पाट्य **ज** गतीधरस्य मलयस्य सः ।
जघान तेन सुग्रीवं पातयामास मूर्च्छितम्. ॥ ५६७

यथा वातस्तो **य** दं तं संप्रगृह्य जहार सः ।
हनूमांश्चिंतयामास किं कार्यमिति बुद्धिमान्. ॥ ५६८

'मोक्षितश्चेन्नि **ज** स्वामी मयाद्य बलशालिना ।
अप्रीतिश्च भवेदस्य कीर्तिनाशश्च शाश्वतः. ॥ ५६९

मूर्छितोऽद्य स्व **य** मयं मुहूर्ताद्वानरेश्वरः ।

---

१. स० ६७ श्लो० १-१५ पहा. २. वानरसेनेचे अधिपति. [स० ६७ श्लो०.२४-३२.] ३. पर्वतसदृशम् । महि किंवा मही असा द्विरूप शब्द आहे. ४. पक्षिराट् गरुडः. ५. ईशानाप्रमाणें (रुद्राप्रमाणें संहार करण्याचे संबंधानें) ज्याचा पराक्रम आहे असा. एथें पदौचित्य सुव्यक्त आहे. ६. तेजसा बलेन. ७. सर्ग ६७ श्लो० ७३-८० पहा.

मोक्षं प्राप्स्यति सेनां स्वां तावदाश्वासयाम्यहम्.॥ १७०
एवमाजौ प **रा** क्रम्य तमादाय कपीश्वरम् ।
विवेश लंकां विजयी कुंभकर्णो महायशाः ॥ १७१
पूज्यमानः सु **म** नसां [1]गंधोदानां[2] च वृष्टिभिः ।
राजमार्गे गतो हृष्टः कुंभकर्णः शनैः शनैः. ॥ १७२
अथ प्रबुद्धः **श्री** मान्स प्लवगेशो महाबलः ।
दैवगत्या बभूवास्य तद्वर्षं मोह[3]शांतये. ॥ १७३
प्लवंगमानां **रा** जाशु तस्य कर्णौ नखैः खरैः ।
लुलुंच नासां दशनैः पार्श्वौ च विददार सः. ॥ १७४
छिन्नकर्णो[4]ऽस्य[5] **म** र्षार्तो हृतनासो विरूपितः ।
[6]आविध्य भूमौ सुग्रीवं कुंभकर्णः पिपेष[7] सः. ॥ १७५
अभिपिष्टोऽलं **ज** गत्यां हन्यमानोऽपि राक्षसैः ।
जगाम खं [8]कंदुकवज्जवेन स हरीश्वरः. ॥ १७६
प्रगर्जन्प्र[9]ल **य** प्रोद्यन्मेघधीरध्वनिर्द्रुतम् ।
वानराणां [10]सार्वभौमो रामपार्श्वं जगाम सः. ॥ १७७
आयुधं मुद्ग **रा** ख्यं स प्रगृह्य क्रोधनः पुरात् ।
पुनर्विनिर्गतो योद्धुं [11]प्रलयज्वलनप्रभः. ॥ १७८
खादन्प्लवंग **म** [12]शतान्यंतकप्रतिमो यदा ।
चचार राक्षसो, भीताः शरणं राघवं ययुः. ॥ १७९
तदा [13]रामानु **ज** स्तस्य चिच्छेद कवचं शरैः ।
निचखाना[14]शुगान्[15]गेहे शतशो वज्रदारुणान्. ॥ १८०

---

१. गंधद्रव्यांनीं युक्त असलेल्या उदकांच्या. 'उदकस्योदः' ६।३।५७ या सूत्राखालीं दिलेल्या वार्तिकाच्या आधारें 'उद' असा आदेश झाला, उत्तरपादस्य च इति वक्तव्यम्. २. लाजगंधोदवर्ष. [स० ६७ श्लो० ८८ टीका.] ३. मूर्च्छोपगमाला वृष्टि कारण झाली. ४. छिन्नौ कर्णौ यस्य सः. ५. अतिक्रोधाविष्टः. ६. आपटून. ७. रगडता झाला. ८. चेंडूप्रमाणें. ९. प्रलयाचे वेळीं उठलेल्या मेघाप्रमाणें ज्याचा गंभीर ध्वनि आहे असा. १०. वानरांचा चक्रवर्ती. ११. प्रलयकालीन अग्नीप्रमाणें ज्याचें तेज (बल) आहे असा. १२. अंतकतुल्यः. १३. लक्ष्मणः. [स० ६७ श्लो० १००-१२३.] १४. बाणान्. १५. गेहे गः गणेशः (इंद्रियगणस्य ईशः मनः आत्मा वा) ईहः ईप्सितः यत्र इति । किंवा 'गेह' याचे ठिकाणीं 'देहे' असा पाठ घ्यावा.

कुंभकर्णः स्म**य**न्नाह, 'साधु साधु महाभुज! ।
युध्यता मामभीतेन ख्यापिता वीरता त्वया. ॥ ९८१

वीर! **रामानुज!** रणे तोषितोऽहं त्वया भृशम् ।
नेंद्रोऽपि मेऽग्रतो युद्धे स्थितपूर्वः कदाचन. ॥ ९८२

अंतकस्याप्य**य**त्नेन जेतुर्मेऽतुलतेजसः ।
तिष्ठन्नप्यग्रतः पूज्यः किमु युद्धप्रदायकः. ॥ ९८३

त्वामनुज्ञाप्य **रा**जेंद्रं गंतुमिच्छामि लक्ष्मण! ।
तमेव हंतुमीहा मे सर्वे तस्मिन्हते हतम्. ॥ ९८४

दृष्टः पराक्र**म**स्तेऽद्य सत्यं त्वय्यद्भुतं बलम्'. ।
'एष **दा**शरथी **रा**मस्तिष्ठती'त्यब्रवीत्स तम्. ॥ ९८५

ततः स **रामं श्री**मंतमभिदुद्राव राक्षसः ।
कुंभकर्णो महातेजाः कंपयन्नखिलां महीम्. ॥ ९८६

रामः शचीव **रा**रातिं हृदि विव्याध मार्गणैः ।
विद्धस्य हस्तात्तस्योर्व्यां पपातोग्रगदा तदा. ॥ ९८७

रक्षःप्लवंग**म**र्क्षान्स भक्षयामास राक्षसः ।
मत्तो रुधिरगंधेन मद्येन च रुषोद्धतः. ॥ ९८८

राममुद्दिश्य **ज**गतीधरशृंगमरिर्महत् ।
चिक्षेप समरे क्रुद्धः **कुंभकर्णो** महाबलः. ॥ ९८९

कौसल्यातन**य**स्तूर्णं शरैश्चिच्छेद सप्तभिः ।
द्वे शते वानराणां तत्पतमानमपातयत्. ॥ ९९०

तस्मिन्काले न**रा**धीशं **रामं सौ**मित्रिरब्रवीत्, ।
'मत्तः शोणितगंधेन स्वान्परांश्चैष खादति. ॥ ९९१

एनं प्रमत्त**म**धुना वानराः शतशः प्रभो! ।
अधिरोहंतु भारार्ता नान्यान्हन्यादयं कपीन्.' ॥ ९९२

---

१. युध्यमानेन. २. पूर्वं स्थितः. ३. इंद्रादिकांना जिंकणाऱ्या मजपुढें न भीतां उभा राहणारा देखील पूज्य होईल; तेव्हां मजबरोबर युद्ध करणारा पूज्य होईल हें सांगायला नकोच. [स० ६७ श्लो० १०६.] ४. निरोप देऊन. ५. स्पृहा. ६. शची हें इंद्राणीचें नांव, तिच्या पतीचा शत्रु जो कुंभकर्ण त्याला. ७. राक्षसांची देखील रांगोळी क्रोधोन्मादामुळें कुंभकर्णानें केली. 'नहि कोपकलुषिता विमृषति मतिः कर्तव्यमकर्तव्यम् वा' इति हर्षचरिते बाणः.

अधिरूढाद्रि **ज** गतां नाथस्याज्ञानुवर्तिनः ।
व्यधूनयत्तान्वेगेन दुष्टहस्तीव हस्तिपान्[1]. ॥ ५९३

कोदंडमादा **य** तदा तमुवाच **र**घूत्तमः, ।
'आगच्छ राक्षसश्रेष्ठ! रक्षःकालमवेहि माम्. ॥ ५९४

दशकंठानु **ज** स्तेन तथोक्तः प्रभुणा स्वयम् ।
रामोऽयमिति विज्ञाय जहास विकृतस्वरम्[2]. ॥ ५९५

उवाच च, 'प्र **य** त्नं त्वं कुरु **राम**! मयि ध्रुवम् ।
न **वि**राधः[3] खलो **वा**ली **कुं**भकर्णोऽहमागतः. ॥ ५९६

पराक्रमं त्वं **रा** जीवलोचनाजौ प्रदर्शय ।
ततस्त्वां भक्षयिष्यामि दृष्ट्वादौ तव विक्रमम्.' ॥ ५९७

श्रुत्वेतिविक्र[4] **म** स्येत्थं वाक्यं तल्लक्ष्मणाग्रजः ।
कृत्वा युद्धं प्रचिच्छेद बाहुं तस्य समुद्गरम्[5]. ॥ ५९८

भ्रातुः स बाहुः **श्री** दस्य वज्रच्छिन्नाद्रिशृंगवत् ।
पपात, पतता तेन मर्दिता कपिवाहिनी. ॥ ५९९

स्वर्भानुरिव[6] **रा**[7] केशं **रा**मं हंतुं स राक्षसः ।
अभिदुद्राव वामेन करेणोत्पाट्य भूरुहम्[8]. ॥ ६००

सतालं[9] वाम **म** पि तं **रा**मश्चिच्छेद तद्भुजम् ।
तेनापि चूर्णिता रक्षःकपिभूरुहपर्वताः. ॥ ६०१

दृष्ट्वा छिन्नभु[10] **ज** द्वंद्वमागच्छंतं जवेन तम् ।
तत्पादावर्धचंद्राभ्यां[11] चिच्छेदाशु **र**घूत्तमः. ॥ ६०२

तस्य पादौ क्ष **य** करावुग्रौ वानररक्षसाम् ।
विनादयंतौ प्रदिशो[12] दिशोऽब्धिं च निपेततुः. ॥ ६०३

यथैव चंद्रं **रा** हुः स व्यादाया[13]स्यं भयंकरम् ।
रामं दुद्राव पादाभ्यां भुजाभ्यां[14] रहितोऽप्यरिः. ॥ ६०४

अपूरयद्धे[15] **म** पुंखैः शरैस्तस्याननं प्रभुः ।

---

१. महातांना. २. खदखदां हांसला. ३. विराध नांवाच्या राक्षसाची कथा वा० रामायण आरण्य० स० २ यांत दिली आहे. ४. अतिशयितो विक्रमो यस्य तस्य. ५. मुद्गरेण सहवर्तमानम्. ६. राहुः. ७. राकापतिं चंद्रम्. ८. भुवि रोहति इति तम् । वृक्षम् (तालम्). ९. तालवृक्षेण सहवर्तमानम्. १०. छिन्नं भुजद्वन्द्वं (भुजद्वयं) यस्य तम्. ११. अर्धचंद्रशरांनीं. १२. विदिशः. १३. वासून. १४. पादाभ्यां भुजाभ्यां च रहितः. १५. हेममयाः पुंखा येषां तैः

शशाक वक्तुं न तदा [1]चुकूज च मुमूर्च्छ च. ॥ १०५
अथाददे ते[2] **ज** सेद्धं कालकल्पं शरं वरम् ।
[3]वायुवेगं प्रचिक्षेप **कुं**भकर्णाय **रा**घवः. ॥ १०६
स [4]कृतारिल **य** स्तस्य चकर्त सहसा शिरः ।
प्रयुक्तो **वा**सवेनेव वज्रो **वृ**त्रस्य विद्विषः. ॥ १०७
देहं तत्तस्य **ज** [5]लधौ छेदवेगोत्थितं शिरः ।
पपात पुरि वेश्मानि प्राकारं चाप्यपातयत्. ॥ १०८
दृष्ट्वा हतं सं[6] **य** ति तं हृष्टा देवा महर्षयः ।
प्लवगाः पूजयामासुः श्री**रा**मं जयभागिनम्. ॥ १०९
कुंभकर्णं पँ[7] **रा** सुं तं **रा**घवेण कृतं रणे ।
श्रुत्वा शोकाकुलो [8]राजा स मुमोह पपात च. ॥ ११०
विललाप स **म** र्थोऽपि दैन्यं प्राप्य स **रा**वणः, ।
'हा वीर! बंधो! व्यसने त्यक्त्वा मां त्वं कथं गतः?॥ १११
त्वया विना मे **श्री** [10]नेष्टा किं कार्यं [9]सीतया तया? ।
राज्येन नास्ति मे कृत्यं जीविते नास्ति मे [10]मंतिः. ११२
प्राप्तो मया प **रा** नर्थः सुहृद्वाक्यमगृण्हता ।
बिभीषणेन विदुषा यदुक्तं सत्यमेव तत्. ॥ ११३
शोकदोऽयं म **म** प्राप्तो वि[11]पाकस्तस्य कर्मणः ।
यन्मया धार्मिकः श्रीमान्स निरस्तो **बि**भीषणः.'॥ ११४
एवं ब[12]न्हेनु **ज** ध्वंसाद्विलपंतं **द**शाननम् ।
तत्सुत[13]**स्त्रि**शिरा वीरः सांत्वयन्नित्युवाच तम्, ॥ ११५
'दैवा[14]द्धतोऽद्या **य** माजौ मध्यमो नः पिता बली ।
[15]पराङ्मुखो हतः शोच्यो नैव योऽभिमुखो रणे.॥ ११६

---

१. अव्यक्त ध्वनि करूं लागला. २. तेजसा इद्धम् (प्रज्वलितम्). ३. वायुवेगानें. ४. कृतः अरिलयः (अरिनाशः) येन सः. ५. छेदनाच्या वेगामुळें वर उडालेलें. ६. युद्धे. ७. गतप्राणम्. ८. दशकंठः. ९. सर्ग ६८ श्लो० १०-२१ पहा. १०. इच्छा. ११. कर्मफलपरिणामः. १२. अनुजाच्या मरणामुळें. १३. त्रीणि शिरांसि यस्य सः. १४. हतः अद्य अयम् आजौ. १५. समरांत पाठ दाखवून जर कोणी मेला तर त्याबद्दल वाईट वाटणें रास्त आहे परंतु जो समरांगणांत लढून मरतो त्याबद्दल मुळींच वाईट वाटूं नये.

विलपंति न **रा** जन्ये शूरा: सूराति[1]तेजस: ।
त्रैलोक्य[2]स्यापि विजये समर्थस्त्वमसि प्रभो! ॥ ६१७

स त्वं कस्मात्स **म** र्थोऽपि शोचस्यात्मानमीदृशम् ।
मा प्राकृत इव प्राज्ञ! शोकं कुरु सुरुग्घरम्[3]. ॥ ६१८

ब्रह्मदत्तास्ति **ज** यिनी शक्तिश्च कवचं धनुः ।
दिव्य: शर: स्यंदनोऽपि सहस्रखरसंयुत:. ॥ ६१९

त्वया शचीप्रि[4] **य** मुखा विशस्ता[5] दैत्यदानवा: ।
त्वं सर्वायुधसंपन्नो **रा**घवं शास्तुमर्हसि. ॥ ६२०

यथेष्टं त्वं रा **ज** वर्य! तिष्ठाहं भ्रातृभिः सह ।
गमिष्यामि हनिष्यामि रणे **रा**मं सलक्ष्मणम्.'॥ ६२१

श्रुत्वा स्वतन **य** स्यैवं वाक्यं रात्रिचरेश्वर: ।
पुनर्जातमिवात्मानं मेने कालेन[6] मोहित:. ॥ ६२२

प्रेषितस्त्रिशि[7] **रा** राज्ञा **दे**वांतक**न**रांतकौ ।
अतिकायश्च ते तस्य सर्वे लब्धवराः सुता:. ॥ ६२३

वै[8]मात्रेयौ स **म** र्थौ च भ्रातरौ वरदर्पितौ ।
पुत्रैश्चतुर्भिः सहितौ **म**हापार्श्व**म**होदरौ ॥ ६२४

नरांतकं तु **श्री** मत्तं पित्रा[9] संप्रेषि**तो**ऽगदः ।
मुष्टिनैवावधीदुग्रं क[10]पिसैन्यतृणानलम्. ॥ ६२५

मारुतेः प्रख **रा** न्मुष्टिप्रहाराद्भिन्नमस्तक: ।
देवांतको जहौ प्राणान्य: पुरा[11]न्वर्थनामक:. ॥ ६२६

---

१. सूरादपि (सूर्यादपि) अतिशयितं तेजो येषां ते. २. त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी, त्रिलोकी एव त्रैलोक्यम्. हें समाहार द्विगूचें उदाहरण. ३. सु (शोभना) रुक् कांतिः ताम् हरति यस्तं शोकम्. ४. इंद्रप्रमुखाः. ५. मारून टाकले. ६. कालानें ज्याला मोह घातला आहे असा रावण. ७. त्रिशिर:प्रभृति रावणाची संतति. ८. विमातुः पुत्रौ. हे रावणाच्या कैकसी नांवाच्या मातेच्या बहिणीचे मुलगे. पुत्रप्राप्तिसाठीं राका, पुष्पोत्कटा, व कुंभीनसी यांनीं देखील विश्रवस् मुनीचाच आश्रय केला होता. [प्राकृत मंत्ररामायण—युद्धकांड गी० ५०६-५११ पृ० १३२ पहा.] ९. सुग्रीवेण. १०. कपिसैन्यमेव तृणं तस्य अनल इव तम्. ह्या एकाच समस्त पदावरून नरांतक कसा वीर होता हें दिसतें. हीच 'प्रमिताक्षरापि विपुलार्थवती' भारती. ११. ज्याचें देवांतक हें नांव पूर्वीं सार्थ होतें तो.

नीलो गृहीत्वा **म** हतो गिरेः शृंगं सपादपम् ।
क्षिप्तेन तेन हतवान्गजारूढं **म**होदरम्. ॥ ६२७
त्रिशिराश्चात्म **ज** स्तस्य **रा**वणस्य महाबलः ।
गृहीत्वा [1]तदसिं तेन निहतो **वा**युसूनुना. ॥ ६२८
महापार्श्वः सं[2] **य** दुग्रो भ्राता **लं**कापतेर्रणे ।
ऋषभेण महातेजास्तस्यैव गदया हतः. ॥ ६२९
अतिकायः सु **रा** रातिरस्त्रविद्रणदारुणः ।
सौमित्रिणा हतः शूरो ब्रह्मास्त्रेण [3]रणाजिरे. ॥ ६३०
स्वपुत्रभ्रातृ **म** रणं श्रुत्वा शोकपरायणम् ।
दीनं सभायामालोक्य तात**मिं**द्रजिदब्रवीत्, ॥ ६३१
'मयि जीवत्यें[4] **ज** प्राप्तद्विषद्भंगवरे युधि ।
न तात! मोहं त्वं गंतुमर्हस्यद्य महाभुज! ॥ ६३२
द्विषां सं[5]मुद **य** स्याहमंतको हंत कोविदे[6]! ।
पश्याद्य **रा**मं म[7]द्बाणभिन्नदेहं सलक्ष्मणम्.' ॥ ६३३
शक्रशत्रु[8]र्नि **ज** प्राज्यतेजो दर्शयितुं रणे ।
जगाम राक्षसानीकैर्वृतो **वृ**त्र इवापरः. ॥ ६३४
ततः स विज **य** प्राप्त्यै द्रव्यैर्युद्धभुवि स्थितः ।
जुहाव [9]हुतभोक्ता[10]रमभिचारविधानतः. ॥ ६३५
कृष्णच्छागं सु **रा** रातिर्हुत्वा जीवंतमस्त्रवित् ।
पुनर्ब्रह्मास्त्रोपदेशं ब्रह्मणा समकारयत्. ॥ ६३६

---

१. तस्य खड्गम्. २. संयति उग्रः. ३. सर्ग ७१ पहा. ४. अजात् (ब्रह्मणः सकाशात्) प्राप्तः द्विषद्भंगवरः येन तस्मिन्. ब्रह्मदेवापासून ज्याला युद्धांत शत्रुनाशाचा वर मिळाला. आहे तो मी जिवंत असतां. ५. समूहस्य. ६. हे पंडित. ७. मम बाणैर्भिन्नो देहो यस्य तम्. इंद्रजितानें जनकस्वांतांला तेधवां दिला धीर । वीर प्रतापशाली, बोले तो यो-धमंडलीं हीर. ॥ ५१५ ॥ 'हा शरसंचय माझा, हे महोर्दंड, हें महाचाप; । ताता! पद्मभवाचा वर असतां, पावलासि कां ताप? ॥ ५१६ ॥ विजय पराजय दोन्ही पर्यायें भेटताति सकळाला; । यालागिं धीर टाकुनि, तूं घ्यावा व्यर्थ शोक न जळाला. ॥ ५१७ ॥' [काव्यसंग्रहग्रंथमाला–मोरोपंतकृत–रामायणें भाग १–मंत्ररामायण–युद्धकांड–गी० ५१५-५१७ पृ० १३२.] ८. इंद्रशत्रुः. ९. हुतभुजम् अग्निम्. १०. मारणविधीच्या मंत्रांनीं व हविर्द्रव्यांनीं. वा० रा० युद्ध० स० ७३ श्लो० २०-३१. अभिचारकर्मांचे मंत्र अथर्ववेदांत आहेत.

स लब्ध्वा ब्राह्म **म** स्त्रस्तेन स्वधनुरादिकम् ।
युद्धोपकरणं सर्वं स विद्वानभ्यमंत्रयत्. ॥ ६३७

अंतर्हितः स **श्री** दस्य भ्रातृव्यः सर्ववानरान् ।
पातयामास विशिखैः पुनर्दाशरथी च तौ. ॥ ६३८

रामोऽब्रवीच्छ **रा** क्रांतं **सौ**मित्रिं 'वत्स! दुःसहम् ।
सहस्वाव्यग्रमनसा ब्रह्मणोऽस्त्रं मया सह.' ॥ ६३९

स तेनास्त्रेण **म** हता सैन्यं **रा**मं सलक्ष्मणम् ।
निषूदयित्वा स्वपुरीं विवेश विजयी मुदा. ॥ ६४०

नीलस्**ता**रात्म **ज** स्तद्वत्**सु**ग्रीवो **जां**बवानपि ।
तस्मिन्काले शरैर्व्याप्ता न किंचित्प्रतिपेदिरे. ॥ ६४१

बिभीषणः सा **य** कार्तान्यूथपानब्रवीत्स तान् , ।
'विषादस्य न कालोऽयं मा भैष्ट कुशली प्रभुः'.॥ ६४२

मरुत्पुत्रोऽथ **रा** त्रौ तन्मानयित्वास्त्रमुत्थितः ।
तमाह यो यः सप्राणस्तं तमाश्वासयावहे. ॥ ६४३

उल्काहस्तौ स **म** र्थौ तौ रणशीर्षे विचेरतुः ।
अपश्यतां सप्तषष्टिकोटिकीशोत्तमान्हतान्. ॥ ६४४

युक्तं स्वभाव **ज** रया **जां**बवंतं शरार्दितम् ।
दृष्ट्वा **बि**भीषणोऽपृच्छत्कच्चित्त्वं तात जीवसि?'॥ ६४५

ब्रह्मणस्तन **य** स्तं स कृच्छ्रादुत्तरमब्रवीत् , ।
'त्वां स्वरेणाभिजानामि न पश्यामि **बि**भीषण! ॥६४६

तात! प्राणा**नां** **ज** नेयः कच्चिद्धारयते रणे?' ।
इति श्रुत्वा **जां**बवंतमब्रवीत्स **बि**भीषणः, ॥ ६४७

'आर्य! धर्मन **य** ज्ञस्त्वमतिक्रम्य **र**घूत्तमौ ।
सुग्रीव**मं**गदं चापि कस्मात्पृच्छसि **मा**रुतिम्? ॥६४८

---

१. भ्रातुः (रावणस्य) पुत्रः इंद्रजित्. २. भगवद्ध्यानैकतत्परेण मनसा. मारुतिनें लंकादाह करण्याचे पूर्वी जसा ब्रह्मास्त्राचा अपमान केला नाहीं त्याप्रमाणें आपणही ब्रह्मास्त्राला मान दिला पाहिजे. ३. मारून. ४. काय करावें हें न जाणते झाले. ५. मागें 'मा' आल्यामुळें 'अभैष्ट' यांतील 'अ' नाहींसा झाला व 'मा भैष्ट' याला लोट् लकाराचा अर्थ आला. 'अभैष्ट' हें 'भी' धातूचें लुङ्लकाराचें द्वि० पु० अनेकव० रूप आहे. ६. उल्का हस्ते ययोस्तौ. हातांत 'ठेंभा' 'दिवटी' घेऊन. ७. रणमूर्धनि. ८. नैसर्गिक वार्द्धक्यानें. ९. जांबवान्.

न तथा वान **रा** धीशे नांगदे नापि राघवे ।
आर्य! संदर्शितः स्नेहो यथा वायुसुते परः.' ॥ ६४९

[1]तमब्रवीत्स **म** तिमान्, 'हतमप्यहतं बलम् ।
अस्मिञ्जीवत्यन्यथा तु जीवंतोऽपि मृता वयम्.'॥ ६५०

ततः स वृद्धं **श्री** मंतं जांबवंतं महामतिम् ।
पादौ गृहीत्वा शिरसा हनूमानभ्यवादयत्. ॥ ६५१

तमब्रवीच्छ **रा** र्तः स, 'आगच्छ हरिसत्तम! ।
[3]पर्याप्तविक्रमो नान्यस्त्वं सर्वांस्त्रातुमर्हसि. ॥ ६५२

त्वमेषां पर **म** स्त्राता सखा सर्वान्प्रहर्षय ।
विशल्यौ कुरु चाप्येतौ सशल्यौ रामलक्ष्मणौ.॥ ६५३

हिमवंतं **ह्यां ज** नेय! क्षिप्रं गच्छ महाबल! ।
[4]कैलासर्षभयोर्मध्ये महानोषधिपर्वतः. ॥ ६५४

[5]तत्रत्यामान **य** क्षिप्रं [6]मृतसंजीवनीं तथा ।
दिव्याः [7]सुवर्णसंधानविशल्यकरणीरपि. ॥ ६५५

गृहीत्वा तास्त्व **रा** युक्त[8]श्चतस्रस्त्वं महौषधीः ।
आगच्छ योजयित्वैतान्प्राणैराश्वासय स्वकान्.' ॥ ६५६

एवमुक्तः स **म** रुतः पुत्र उत्थाय सत्वरम् ।
त्रिकूटशिखराद्व्योम्नि वेगादापुप्लुवे हरिः. ॥ ६५७

तस्य भारेण **ज** गतीधरो भग्नो महानपि ।
लंकाभवत्[9]प्रनृत्येव प्रभग्नगृहगोपुरा. ॥ ६५८

---

१. यापरि संशय याला झाला, त्याला करावया दूर । विधिसुत म्हणे, 'नसे भय, कल्याण जरी असेल तो शूर. ॥ ५२९ ॥ जरि एक अंजनीसुत जीवंत असेल तरि समस्तातें । शत्रुसमुद्रीं बुडतां, देइल तो जीवदानहस्तातें. ॥ ५३० ॥ बल अप्रमेय ज्याचें, शौर्योत्साहाद्यनंतगुणशाली, । त्या लीलाकपितनुची स्मृति म्हणउनि येथवां मला झाली. ॥ ५३१ ॥' [मंत्ररामायण—युद्धकांड—गीति ५२९-५३१.] २. सर्ग ७४ श्लो० १७-२२ पहा. ३. सर्वांचे प्राण रक्षण करण्याकरितां ज्याचा पराक्रम समर्थ आहे तो. पर्याप्तो विक्रमो यस्य सः. ४. हिमालयाच्या कैलास आणि ऋषभ या दोन शिखरांमधील पर्वत. ५. त्या स्थळीं असलेल्या ओषधीला. ६. मृतान् संजीवयति इति ताम्. ७. सुवर्णकरणी संधानकरणी विशल्यकरणी. सुवर्णाप्रमाणें देहकांति करणारी, तुटलेल्या अवयवांचें नाडीसंधान करणारी, व शरीरांत शिरलेल्या बाणांला नाहींसें करून व्रण बरे करणारी, ह्या ओषधींना. [स० ७४ श्लो० २६-३४.] ८. 'चतस्रः' हें 'चतुर्' शब्दाचें स्त्रीलिंग द्विती० अनेक० रूप. ९. प्रवृत्तनृत्येव.

गत्वा जवेन **य**[1]स्तेन प्रोक्त[2] ओषधिपर्वतः ।
तं योजन[3]सहस्राणि [4]प्रापातीत्य महाकपिः. ॥ ६५९

तदौषध्यस्तु **ज**ग्मुस्ता [5]मंक्ष्वदर्शनमर्थिनम् ।
विज्ञायागतमुच्चैः स क्रोधं चक्रेऽनिलात्मजः. ॥ ६६०

[6]तमुवाचाद **य**स्त्वं यच्छ्रीरामे नग ! तन्मम ।
पश्य [7]दोर्बलमित्युक्त्वा शृंगं तस्योर्न्ममाथ सः. ॥ ६६१

तत्प्रगृह्य [9]धे **रा**भ्रस्य शिखरं [10]नगनागवत् ।
जगाम **लं**कां जवनः पवनस्य सुतो हरिः. ॥ ६६२

रराज तेन **म**रुतः सूनुः शृंगेण [11]खे तथा ।
यथा धृतेन चक्रेण **वि**ष्णुस्तेजस्विना प्रभुः. ॥ ६६३

दृष्ट्वागतं तं **श्री**मंतं विनेदुः कपयो मुदा ।
ननाद सोऽपि महता हर्षेण [12]**क**पिकेसरी. ॥ ६६४

निपपात ध**रा**यां स **त्रि**कूटस्य **म**रुत्सुतः ।
नत्वा हर्युत्तमेभ्योऽथ सस्वजे तं **बि**भीषणम्. ॥ ६६५

महौषधीना [13]**मं**मृतं गंधमाघ्राय **रा**घवौ ।
बभूवतुर्विशल्यौ तावुत्तस्थुरितरेऽपि ते. ॥ ६६६

हतरक्षांसि **ज**लधौ राक्षसै**रा**वणाज्ञया ।
क्षिप्तानि तेद्य नोत्तस्थुस्तान्यप्योषधिगंधतः. ॥ ६६७

स वायोस्तन **य**स्तूर्णं शृंगमो[14]षधिभूभृतः ।
हिमवंतं निनायाथ पुनः प्रत्याजगाम च. ॥ ६६८

ततस्ते वान**रा** उल्काः समादाय महौजसः ।
सुग्रीवस्याज्ञया पुर्यां ससृजुर्ज्वलनं रुषा. ॥ ६६९

ददाह **लं**का **म**नलः कल्पांत इव दुःसहः ।
स्वनो रक्षःस्त्रीजनस्य शुश्रुवे शतयोजनम्. ॥ ६७०

विनिर्गतान्र **ज**न्यां ते राक्षसान्बहिराकुलान् ।
जघ्नुः **प्लु**वंगाः कोपेन शिलाभिः शिखरैर्द्रुमैः. ॥ ६७१

---

१. जांबवंता. २. ओषधिसंपन्नः पर्वतः. मध्यमपदलोपी समासः. ३. सहस्रशब्दोऽनेकोपलक्षणम्. ४. प्राप अतीत्य इति पदच्छेदः. ५. मंक्षु=तत्क्षणीं. ६. निर्दयः. ७. दोस्+बल द्वि० प्र० दोषोः किंवा दोष्णोः बलम्. ८. उत्पाटयामास. ९. महीध्रस्य. १०. वृक्ष व हत्ती यांनीं युक्त असलेलें. ११. आकाशे. १२. कपिसिंहः. (मारुतिः.) १३. न मृतं (मृतिः) यदाघ्राणात् सः अमृतः गंधः तम्. १४. ओषधिपर्वतस्य.

रावणः प्र[1]ल **य** क्रुद्धकालकल्पो बलैर्वृतौ ।
कुंभकर्णस्य तनुजौ प्रेषयामास दारुणौ. ॥ ६७२

चक्रतुः सह **ज** न्यं तैर्वानरैस्तुमुलं तदा ।
वीरौ **कुंभनि**कुंभौ तौ **श**क्रशत्रू महाबलौ. ॥ ६७३

कंपनो वि[3]ज **य** श्लाघी क्रुद्धो युद्धोद्यतस्तदा ।
अंगदं ताडयामास मर्मसूग्रतरैः शरैः. ॥ ६७४

अंगदो भूध **रा** च्छृंगं प्रगृह्य रणकर्कशम् ।
कंपनं सूदयामास **प्र**जंघं चापि मुष्टिना. ॥ ६७५

मैंदो **यू**पाक्ष **म** वधीत्केसरीव महागजम् ।
द्विविदः **शो**[6]णिताक्षं च गरुत्मानिव पन्नगम्. ॥ ६७६

ततः स **कुं**भः **श्री** मांस्तं शरैः सप्तभिरंगदम् ।
विद्ध्वा मर्मणि तेजस्वी पातयामास मूर्च्छितम्. ॥ ६७७

सुग्रीवस्तं दु **रा** धर्षं **कुं**भं निजबलांतकम् ।
युद्धं कृत्वा धनुर्भंक्त्वा प्रसन्नमतिरब्रवीत्. ॥ ६७८

'त्वं **रा**वणस **म** स्तातसमोऽद्भुतपराक्रमः ।
प्रऱ्हाद**ब**लि**वृ**त्रघ्न**कु**बेर**व**रुणोपमः.' ॥ ६७९

कुंभकर्णात्म **ज** स्तस्य श्रुत्वा वाक्यं महाबलः ।
बाहुयुद्धं चिरं चक्रे **सु**ग्रीवेण सहाद्भुतम्. ॥ ६८०

सुग्रीवोऽथ ज **य** प्रेप्सुः **कुं**भमुत्क्षिप्य सागरे ।
पातयामास वेगेन तलं तस्य प्रदर्शयन्. ॥ ६८१

उत्पत्य साग **रा** त्कुंभः **सु**ग्रीवमतिवेगवान् ।
आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रकल्पेन मुष्टिना. ॥ ६८२

वानरेंद्रः स **म** न्युस्तं विशाले वक्षसि स्वयम् ।
मुष्टिनैव प्रहृत्याशु व्य[10]सुं चक्रे रणाजिरे. ॥ ६८३

---

१. प्रलये क्रुद्धः कालः तस्मात् ईषदूनः किंवा ईषदूनः प्रलयक्रुद्धकालः । 'ईषदसमाप्तौ' इत्यादि ५।३।६७. २. कुंभनिकुंभौ. [स० ७४ श्लो० ४६.] ३. विजयाची बढाई मारणारा. ४. नाजुक भागावर. ५. रणदुर्मदम्, रणसाहसिकम्. ६. स० ७६ श्लो० २६-३३ पहा. ७. गरुतौ (पक्षौ) विद्येते अस्य इति गरुत्मान्. ८. लवणोदधेः. ९. स० ७६ श्लो० ८५ हा बहुतेक असाच आहे. १०. विगता असवो यस्मात्तम्, गतप्राणम्.

ततः [1]कुंभानु **ज** न्मापि **नि**कुंभः [2]कालसन्निभः ।
जग्राह परिघं घोरं वज्रादप्यतिदारुणम्. ॥ ६८४

तं दृष्ट्वा [3]सभ **य** स्वांता वानरा राक्षसा अपि ।
[4]न शेकुः स्पंदितुं तस्य **ह**नूमानग्रतः स्थितः. ॥ ६८५

स बली वात **ज** स्योग्रं परिघं भास्करप्रभम् ।
[5]स्थिरे विशाले क्रोधांधः पातयामास वक्षसि. ॥ ६८६

परिघः स वि **य** [6]त्युल्काशतवत्प्रबभौ तदा ।
विकीर्यमाणः शतधा वक्ष आहत्य **मा**रुतेः. ॥ ६८७

मारुतिस्तं सु **रा** रातिं ताडयामास मुष्टिना ।
पुस्फोट [7]चर्मवर्मास्य बहु सुस्राव शोणितम्. ॥ ६८८

स निजग्राह **म** रुतः पुत्रं तस्य पिता यथा ।
सुग्रीवं; तं गृहीत्वाथ नादं चक्रे भयंकरम्. ॥ ६८९

वातस्य सूनुः **श्री** मान्स ह्रियमाणोऽपि तं रिपुम् ।
आजघानोरसि बली वज्रकल्पेन मुष्टिना. ॥ ६९०

पातितस्याचि **रा** द्वक्षस्युत्पत्योच्चैर्निपत्य सः ।
उत्पाटयामास शिरो भैरवं नदतो महत्. ॥ ६९१

खरस्य पुत्रो **म** हता बलेन महसान्वितः ।
मकराक्षो ययौ योद्धुं **रा**वणस्याज्ञयोद्धतः. ॥ ६९२

ते तेन भग्ना **ज** लदा वातेनेव प्लवंगमाः ।
संभ्रांतमनसः सर्वे दुद्रुवुर्भयपीडिताः. ॥ ६९३

---

१. कुंभस्य अनुजः निकुंभः. २. कालकल्पः. ३. सभयानि स्वांतानि (अंतःकरणानि) येषां ते. ४. निकुंभाच्या भयामुळें श्वासोच्छ्वास देखील करूं शकले नाहींत. ५. दृढे, कठिने. ६. 'चकमक' झाडली म्हणजे ज्याप्रमाणें ठिणग्या उडतात त्याप्रमाणें मारुतीच्या वज्रकल्प हृदयावर तो परिघ आदळून त्याचीं शकलें झालीं व ठिणग्या उडाल्या, शेंकडों उल्कांप्रमाणें त्या ठिणग्या दिसल्या. ७. 'चर्मवर्म' असें समस्तपद घेतलें तर त्याचा अर्थ कातड्याचें कवच फुटलें असा होईल, किंवा पृथक् पदें आहेत असें मानिलें तर 'ढाल व कवच' असा अर्थ होईल. चर्म=फलक=ढाल, व वर्म=कवच असा अर्थ घ्यावा. प्राचीनकाळीं कातड्यांचा उपयोग वस्त्राप्रमाणें करीत असत व अर्थातच लढाईचे प्रसंगीं कवचाप्रमाणें त्यांचा उपयोग होत असेल. [स० ७७ श्लो० १६ पहा.] ८. निकुंभस्य पिता (कुंभकर्णः) यथा.

तं वानरक्ष **य** करं वाचालं[1] खरनंदनम् ।
अग्न्यस्त्रेणावधीद्रुद्रदत्तशूलधरं प्रभुः[2]. ॥ ६९४

पुनर्वज्रध[3] **रा** रातिः क्रुद्धस्य पितुराज्ञया ।
यज्ञभूमौ जुहावाग्निं रणे विजयसिद्धये. ॥ ६९५

स मेघनादो[5] **म** हता ब्रह्मास्त्रेणाभिपालितः ।
जाज्वल्यमानं[6] स्वरथमारुरोह महास्त्रवित्. ॥ ६९६

अंतर्हितो रा **ज** पुत्रौ शरैः श्रीरामलक्ष्मणौ ।
विव्याध यूथपान्सर्वान्प्लवंगांश्च नभोगतः. ॥ ६९७

राघवावपि **य** त्नेन तिग्मान्[7]मुमुचतुः शरान् ।
निर्कृत्य तं शक्रजितं पेतुस्ते शोणिताप्लुताः. ॥ ६९८

तेनातिविद्धौ **ज** नितव्रणदेहौ रणांगणे ।
बभूवतुर्दाशरथी पुष्पिताविव किंशुकौ[9]. ॥ ६९९

सुमित्रातन **य** स्तत्र क्रुद्धः श्रीराममब्रवीत् ।
'ब्राह्ममस्त्रं प्रयोक्ष्यामि वधार्थं सर्वरक्षसाम्.' ॥ ७००

'वत्सैकस्यापि **रा** धेन न सर्वान्हन्तुमर्हसि' ।
इत्युवाच तदा रामः क्रुद्धो विद्धः खरैः शरैः. ॥ ७०१

'तस्यैवाहं प्र **म** थने यत्नमद्य महाभुज ।
करिष्यामी'ति चोवाच लक्ष्मणं पुण्यलक्ष्मणम्[11]. ॥ ७०२

'दिव्यास्त्रवेत्ता **श्री** मान्मां हनिष्यत्येव सर्वथा' ।
इति ज्ञात्वेंद्रजित्तूर्णं प्रविवेश पुरीं ततः. ॥ ७०३

निकुंभिलां[12] सु **रा** रातिर्गंतुकामो महाखलः ।
स प्रादुर्भावयामास[13] सीतां मायामयीं रथे. ॥ ७०४

---

१. बडबड करणारा, अनर्थक पुष्कळ बोलणारा. २. रामः. [स० ७८ श्लो० २-२०.] ३. वज्रपाणिशत्रु, इंद्रजित्. ४. सर्ग ८० श्लो० ५ पहा. ५. 'जातमात्रेण हि पुरा तेन रावणसूनुना । रुदता सुमहान् मुक्तो नादो जलधरोपमः ॥.' वा० रा० उत्तर० स० १२ श्लो० २९-३०. ६. देदीप्यमानम् । 'ज्वल्' धातूचें यङ्लुगन्ताचें रूप. ७. प्रखरान्. ८. इंद्रजिताच्या शरीराचा वेध करून. ९. फुललेल्या पळसाप्रमाणें. १०. 'अयुध्यमानं प्रच्छन्नं प्रांजलिं शरणागतम् । पलायमानं मत्तं वा न च हन्तुं त्वमर्हसि॥.' [स० ८० श्लो० ३९.] ११. शुभलक्षणम्. १२. निकुंभिला हें एक बाह्योपवन होतें व हीच इंद्रजिताची अभिचारकर्मभूमि. १३. प्रकट केली.

निर्गत्य पश्चि **म** द्वाराद्दृष्ट्वा युद्धोद्यतौ प्रभू ।
तद्वारणार्थं तां मायां स प्रादुरकरोदरिः. ॥ ७०५

सत्यां **सीतामां ज** नेयो मन्यमानो हरिद्विषा ।
गृहीतमूर्द्धजां[1] दृष्ट्वा हंतुकामं तमब्रवीत्. ॥ ७०६

'धिक्त्वां दुष्कर्म **य** स्यैतत्किं तवापकृतं खल ! ।
साध्वीं **ज**नकजां **सी**तां यदेनां हंसि निर्घृण! ॥ ७०७

सीतां हत्वाप **रा** धी त्वं न जीविष्यसि जातुचित् ।
वधार्हकर्मणा[2] तेन मम हस्तगतो ह्यसि.' ॥ ७०८

इति ब्रुवाणो **म** रुतस्तनयो हरिभिः सह ।
अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धो राक्षसेंद्रसुतं प्रति. ॥ ७०९

स तं क्षुरप्रैं[3] **ज** लिक[4]नाराचैः[5] कपिवाहिनीम् ।
न्यवारयत्क्षोभयित्वा **ह**नूमंतमथाब्रवीत्. ॥ ७१०

'न हंतव्याः स्त्रि **य** श्चेति यद्ब्रवीषि प्लवंगम ! ।
पीडाकरममित्राणां[6] यच्च कर्तव्यमेव तत्[7]. ॥ ७११

यन्निमित्तं[8] त्वं **ज** लधिं तीर्त्वा **रा**मः सलक्ष्मणः ।
सुग्रीव**श्चां**गदश्चेमे कपयश्च समागताः. ॥ ७१२

इमां हत्वा स्व **य** महं त्वां **रा**मं च सलक्ष्मणम् ।
सुग्रीवं च वधिष्यामि[9] तं चानार्यं **बि**भीषणम्. ॥ ७१३

तमेवमुक्त्वा **रा** तिस्तां रुदतीं **जा**नकीं तदा ।
शितधारेण खड्गेण निजघा**नें**द्रजित्स्वयम्. ॥ ७१४

छिन्ना पपात **म** ह्यां सा **रा**मेत्युक्त्वा तपस्विनी ।
ता**मिं**द्रजित्तथा हत्वा ततो **मा**रुतिमब्रवीत्. ॥ ७१५

'मया हतेति[10] **श्री** रेषा प्रिया **रा**मस्य **जा**नकी ।
पश्य वानर सर्वोऽयं निष्फलो वः परिश्रमः.' ॥ ७१६

---

१. गृहीतकेशाम् । गृहीता मूर्द्धजा यस्यास्ताम्. [स० ८१ श्लो० १६-२७.] २. वध करवून घेण्याला योग्य कर्म केल्यामुळें. वधस्य अर्हं वधार्हम् । तद्विधं कर्म तेन. ३. क्षुराच्या (वस्त्याच्या) आकाराच्या बाणांनीं. ४. हात जोडून जो एक आकारविशेष होतो त्या प्रकाराच्या बाणांनीं. ५. नारं (नरसमूहम्) आचामति इति नाराचः. ६. शत्रूणाम्. ७. तत् पापमपि. ८. जिच्या निमित्तानें. ९. हनिष्यामि. १०. अतिशयिता श्रीर्यस्या सा.

तच्छ्रुत्वा वान **रा** स्तस्य दुर्मतेर्गर्जितं[1] तथा ।
दृष्ट्वा विशस्तां[2] **सी**तां च दुद्रुवुर्हेति[3]वादिनः. ॥ ७१७

निवृत्ता हनु **म** द्वाक्यैस्तं पुरस्कृत्य यूथपाः ।
रक्षसां कदनं चक्रुः शिलाशिखरपादपैः. ॥ ७१८

दृष्ट्वा शिला**मां ज** नेयक्षिप्तां वेगेन **रा**वणिः ।
तस्माद्देशादपाक्रामत्सा विवेश दृषद्भुवम्. ॥ ७१९

निपतंत्या[5] क्ष **य** स्तेषां रक्षसां शिलया कृतः ।
चापो[6] **रा**वणिना दंडः कालेनेव तदा धृतः. ॥ ७२०

जघ्नुः क्रूराः श **रा** स्तस्य बहून्वानरपुंगवान् ।
स **मा**रुतिः प्लवंगाश्च शिलाभिर्भूरुहैः[7] परान्. ॥ ७२१

स हनूमान्प्र **म** थितं रक्षोनीकं[8] निवार्य तत् ।
यूथपानब्रवीत्सर्वा'न्निवर्तध्वं प्लवंगमाः. ॥ ७२२

यन्निमित्तं नि **ज** प्राणांस्त्यक्त्वा युध्याम[9] आकुलाः ।
सा हतेंद्रजिता **सी**ता युद्धेन विफलेन किम्? ॥ ७२३

ज्ञात्वादावप्रि **य** मिदं मह**त्सु**ग्रीव**रा**घवौ ।
तौ यत्प्रतिविधास्येते[10] तत्करिष्यामहे वयम्.' ॥ ७२४

इति युद्धा**दां ज** नेयं निवृत्तं हरिभिः सह ।
दृष्ट्वेंद्रजिद्धोतुकामो[11] गतश्चैत्यं[12] **नि**कुंभिलाम्. ॥ ७२५

हुतो धनंज[13] **य** स्तेन यज्ञभूमौ विधानतः ।
[14]संध्यागत इवादित्य उत्थितो रक्ततर्पितः. ॥ ७२६

तस्य तेऽनुच **रा** स्तत्र राक्षसाः सुमहाबलाः ।
तस्थुस्तद्रक्षणे यत्ता गृहीतविविधायुधाः. ॥ ७२७

हनूमता प्र **म** थने प्रियाया विनिवेदिते ।
पपात सहसा भूमौ **रा**घवः शोकमूर्च्छितः. ॥ ७२८

---

१. गर्वाचें भाषण. २. कापून टाकलेल्या. ३. हा इति वादिनः=हा हा असा शब्द दुःखानें करणारे. ४. शिला। हलन्त स्त्रीलिंग शब्द. ५. पडणाऱ्या शिलेनें. ६. चाप शब्द पुंनपुंसकलिंग आहे. ७. वृक्षैः. ८. राक्षससेनाम्. ९. युध्यामहे. १०. प्रतिक्रियानुष्ठाने नियोक्ष्येते तत्करिष्यामहे [स० ८२ श्लो० २१ टीका.] ११. होतुमनाः। हवन करण्याची इच्छा धरणारा. १२. निकुंभिला ही अभिचारकर्मभूमि होय. तेथें एक गुप्त विवर (देवालय) होतें त्या स्थलीं. १३. अग्निः. १४. 'रक्षोविपत्सूत्रकः' असा अर्थ 'संध्यागत इवादित्यः' यावरून घेतला.

रामं सुशीतैः **श्री** मंतमसिंचन्वानरा जलैः ।
आश्वासयामास तदा तं परिष्वज्य लक्ष्मणः. ॥ ७२९

[1]सीताशोकप **रा** धीने रामे खिन्ने कपीश्वरे ।
[2]गुल्मान्संस्थाप्य परित आजगाम बिभीषणः. ॥ ७३०

स श्रुत्वोवाच **म** तिमान्राघवं शोकपीडितम् ।
'राम! मायाविना तेन सीता मायामयी हता. ॥ ७३१

निकुंभिलां वि **ज** यदं यागं कर्तुं गतो ध्रुवम् ।
गच्छामस्तत्र यावन्न तस्य होमः समाप्यते. ॥ ७३२

त्वं स्वस्थहृद **य** स्तिष्ठ लक्ष्मणं प्रेषय द्रुतम् ।
रावणिर्विघ्नि[3]ते यागे ध्रुवं बध्यो भविष्यति ॥ ७३३

[4]तत्त्वं संदिश **रा** जेंद्र! सौमित्रिं कार्यसिद्धये ।
हनिष्यत्येष तं युद्धे ततस्त्वमपि रावणम्.' ॥ ७३४

ततो रामस्त **म** त्यंतप्रियं लक्ष्मणमाशिषा ।
वर्धयित्वाहितं हंतुं प्रेषयामास सत्कृतम्. ॥ ७३५

यूथपै[5]र्वाते **ज** मुखैः स[6]र्क्षराजबिभीषणः ।
प्रणम्य रामं सौमित्रिर्जगाम बलसंवृतः. ॥ ७३६

कज्जलस्यो[7]चै **य** प्रख्यं [8]व्यूहमासाद्य रक्षसाम् ।
तस्थौ [9]ब्रह्मविधानेन विचेतुं रघुनंदनः. ॥ ७३७

---

१. सीताविषयक शोकानें अतिव्याकुल झाला असतां. २. प्रधानवानरवीराधिष्ठित कपिसेनेच्या टोळ्या सर्व सैन्यासभोंवतीं रक्षणासाठीं ठेवून. ३. यागाला विघ्न आणलें असतां. [स० ८४ श्लो० ९-२०.] 'हें सारें मायामय, याचें कापट्य जाणतों हो ! मी; । मोहुनि निकुंभिलेला जाउनि, बसला असेल तो होमीं. ॥ ५७२ ॥ होमांतीं दिव्यश्री स्यंदन जन्मेल भव्य कामगम; । मग मर्त्यामर्त्याला दुर्जय होईल तो महानिगम. ॥ ५७३ ॥ हें पूर्वीं चतुराननवदला, 'हवनीं करील जो विघ्न । रावणपुत्रा! तूझे होतील प्राण जाण तन्निघ्न. ॥ ५७४ ॥ यास्तव परम त्वरित प्रत्यूह करा, तयासि उठवा हो! । वाहोत रक्ततटिनी, सौमित्रे! चाल तूं महाबाहो! ॥ ५७५ ॥' [मंत्ररामायण—पृ० १३८ गी० ५७२-५७५ पहा.] ४. तत् (तस्मात् कारणात्) त्वं. ५. हनूमत्प्रमुखैः सह. ६. ऋक्षराजः (जांबवान्) बिभीषणश्च ताभ्यां सह वर्तमानः. ७. समूहसदृशम्. ८. सैन्यरचनाविशेषम्. ९. इंद्राला सोडविण्याचे वेळीं ब्रह्मदेवानें इंद्रजिताला वर दिला होता कीं, 'शत्रु निर्जय करण्याचे इच्छेनें अग्नीला यथासांग हवनानें तृप्त करशील तर अग्निकुंडांतून अश्वासहित रथ निघेल त्यावर बसून युद्ध करशील तेव्हां अमरत्व येईल.' वा० रा० उत्तर० स० ३० श्लो० १२-१५. यास्तव हवन समाप्त

निशाचरा नि **ज** घ्नुस्ते शस्त्रैरुग्रैः प्लवंगमान् ।
तान्नृक्षा वानराश्चापि ग्रावभिः[1] शिखरैरगैः[2]. ॥ ७३८

स संप्रहारो[3] **य** स्तेन तेषां वानररक्षसाम् ।
बभूव तुमुलोऽन्योन्यं क्रुद्धानामभिनिघ्नताम्. ॥ ७३९

उत्तस्थौ सै दु **रा** धर्षो विषण्णे निहते बले ।
आरुरोह रथं भीममसमाप्तक्रियो रुषा. ॥ ७४०

मारुतिस्तत्र **म** हता पादपेन महाबलः ।
रक्षसां कदनं चक्रे तं जघ्ने **रा**वणिः[4] शरैः ॥ ७४१

बिभीषणेन श्री मान्स भ्राता **रामस्य लक्ष्मणः** ।
जहि **रा**वणिमित्युक्तो दर्शयित्वा रणोद्यतम्. ॥ ७४२

स **रा**वणिर **रा** तेस्तं पितृव्यं[5] पक्षमाश्रितम्[6] ।
गर्हयामास बव्हीभिर्दुर्वृत्तः परुषोक्तिभिः. ॥ ७४३

बिभीषणोऽपि म तिमांस्तमुवाचाग्रजात्मजम्, ।
'दीप्तालय[7] इव त्यक्तः पिता ते दोषवान्मया. ॥ ७४४

पापस्त्वं मनु **ज** श्रेष्ठांल्लक्ष्मणान्न विमोक्ष्यसे ।
नेयमस्ति पुरी **लं**का न च त्वं न च ते पिता.॥ ७४५

मानी दुराश **य** श्चासि बालो विनयवर्जितः ।
बद्धस्त्वं कालपाशेन ब्रूहि मां यद्यदिच्छसि.' ॥ ७४६

तस्य **सौ**मित्रि **रा** रुह्य स्कंधं सूनोर्नभस्वतः[8] ।
चकार युद्धं तुमुलं तदा **रा**वणिना सह. ॥ ७४७

बिभीषणेन म थिता गदया तस्य वाजिनः ।

होण्यापूर्वीच ब्रह्मदेवाच्या वरदानाप्रमाणें अटीप्रमाणें यज्ञविध्वंस करण्याकरितां बिभीषण लक्ष्मणाला घेऊन गेला.

१. ग्रावन् (पाषाण) या शब्दाचें तृतीयानेकवचन. २. अगैः=वृक्षैः. ३. युद्धम्. ४. इंद्रजित्. ५. पितुर्भ्रातरम्. ६. गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना कर्तरि क्तः ३।४।७२. शत्रुपक्षाचा अवलंब करून पुतण्याचा द्रोह केल्याबद्दल इंद्रजित् बिभीषणाला जें कांहीं बोलला तें वाचण्यासारखें आहे. ज्या वटवृक्षावरील भूतगणाला बलि देऊन इंद्रजित् अदृश्य होत असे, त्या वृक्षाजवळ लक्ष्मणाला उभा केला त्यामुळें इंद्रजिताला या प्रसंगीं अदृश्य होऊन लढतां आलें नाहीं. वा० रा० युद्ध० स० ८७ श्लो० ३-१७. ७. पेटलेल्या अग्नीप्रमाणें. ८. नभोऽस्त्यस्याश्रयत्वेनेति नभस्वान् (वायुः) तस्य.

तत्सारथेः शिरः कायात्पातयामास लक्ष्मणः. ॥ ७४८

तमाह 'मनु **ज** त्वं न क्षमः स्थातुं ममाग्रतः ।
त्वामहं प्रेषयिष्यामि नचिराद्यमसादनम्.' ॥ ७४९

लक्ष्मणोऽविन[1] **य** क्रौर्यमायाधर्मवशंवदम् ।
उवाच रावणिं, 'युद्धं कुरु त्वं किं विकत्थसे? ॥ ७५०

मां जेतुं कोऽपि **ज** गति क्षमो नास्ति निशाचर! ।
वाचा व्याहृत्य[2] जानीषे कृतार्थोऽस्मीति दुर्मते! ॥ ७५१

अंतर्हितेन **य** स्तुच्छ[3]! भवताचरितस्तदा ।
तस्कराचरितो मार्गो नैष वीरनिषेवितः. ॥ ७५२

पुरतस्तेऽस्म्य **रा** तेऽहं स्थितो मार्गण[4]गोचरे ।
दर्शयस्वाद्य तत्तेजो वाचा किं त्वं विकत्थसे?' ॥ ७५३

इत्युक्तः सोऽत्य **म** र्षेण रावणिः समितिंजयः[5] ।
युद्धं चकार तुमुलं तेन सौमित्रिणा सह. ॥ ७५४

भग्ने शीतांगे[6] **श्री** मान्स लंकां गत्वा नवं रथम् ।
समास्थायाभ्ययात्तूर्णं परैरनुपलक्षितः. ॥ ७५५

रक्षोबलं श **रा** सारैः प्रममर्द बिभीषणः ।
चतुर्भिः सचिवैः सार्धं मारुतिश्च द्रुमोपलैः. ॥ ७५६

शस्त्रैरस्त्रैः स **म** र्थस्तं युद्धं कृत्वा स लक्ष्मणः ।
ऐंद्रास्त्रेण जघानाजाविंद्रशत्रुं महाबलम्. ॥ ७५७

कृते शिरोंबु[7] **ज** च्छेदे रावणेरमराधिपः ।
मुमुदे सह लोकेशैर्नेदुर्दुंदुभयो दिवि[8]. ॥ ७५८

पुष्पवृष्टिर्वि[9] **यं** त्संस्थैः कृता लक्ष्मणमूर्धनि ।
अप्सरा ननृतुर्मुख्या गंधर्वा ललितं[10] जगुः. ॥ ७५९

---

१. अविनयश्च क्रौर्यं च माया च अधर्मश्च ते, तेषां वशंवदं (अधीनम्). २. बोलून. ३. अंतर्हित होऊन लढाई करीत असे म्हणून तुच्छ (क्षुद्र) हें संबोधन योजलें आहे. ४. बाणपथे। बाणाच्या आटोक्यांत. [स० ८८ श्लो० १२-१६.] ५. लढाया मारणारा. ६. रथे। ज्या वेळीं रथाचा भंग झाला त्या वेळीं इंद्रजितानें जिकडे तिकडे अंधार मंत्रबलानें केला व राक्षसवीरांना लढत राहावयाला सांगून आपण लंकेंत जाऊन रथ घेऊन आला. ७. शिरकमलाचा छेद केला असतां. ८. सर्ग ९० श्लो० ७३-७६ पहा. ९. वियति संस्था येषां तैः। आकाशस्थैः. १०. मधुरम्.

पादार्पितशि **रा** भ्राता **रा**मेणालिंगितो मुदा ।
बिभीषणेनेंद्रजितो वधस्तस्मै निवेदितः. ॥ ७६०
मूर्ध्न्युपाघ्राय **म** र्माणि व्रेणितानि पैराशुगैः ।
पस्पर्श सदयं साश्रु श्री**रा**मो भक्तवत्सलः. ॥ ७६१
अंकमारोप्य **ज** नकः प्रियं पुत्रमिवानुजम् ।
रामोऽब्रवी'दहोरात्रैस्त्रिभिः कृच्छ्राद्धतो रिपुः. ॥ ७६२
निरमित्रोऽहं **य** शस्वी कृतोऽस्म्यद्य त्वया ध्रुवम् ।
त्वया नाथेन दुष्प्रापे **सी**ता भूश्च न **ल**क्ष्मण !'॥ ७६३
इत्युक्त्वा मनु **ज** श्रेष्ठः **सु**षेणं हरिमब्रवीत्, ।
'विशल्यः क्रियतां क्षिप्रं **सौ**मित्रिर्मित्रवत्सल!' ॥ ७६४
एवमुक्तः प्र **य** तेन स पटुर्हरियूथपः ।
लक्ष्मणाय ददौ नस्तः **सु**षेणः परमौषधम्. ॥ ७६५
गंधमाघ्राय **रा** जीवलोचनस्तस्य तत्क्षणम् ।
निर्वेदनो विशल्यश्च समपद्यत **ल**क्ष्मणः. ॥ ७६६
ते च प्लवंग **म** श्रेष्ठाः सामात्यश्च **बि**भीषणः ।
कृता विशल्या मुदिताः **सु**षेणेन महात्मना. ॥ ७६७
रामोऽतिहृष्टः **श्री** दस्य भ्राता शोकाकुलोऽभवत् ।
सीतां हंतुं प्रगृह्यासि**म**शोकवनिकां ययौ. ॥ ७६८
सीता दृष्ट्वा खं **रा** सिं तं भीता सस्मार **रा**घवम् ।
आर्या शुशोच **कौ**सल्यां **मं**थरां च निनिंद सा. ७६९
सुपार्श्वो नाम **म** तिमानमात्यः शीलवांस्तदा ।
वारयामास तं **सी**तावधात्सूक्तिशतैर्मतैः. ॥ ७७०
ततो ज्येष्ठात्म **ज** स्यातिशोकव्याकुलमानसः ।
राक्षसान्प्रेषयामास हंतुं **दा**शरथी रणे. ॥ ७७१
चलच्छिलोच्च **य** निभा महोत्साहा महौजसः ।

---

१. पादयोरर्पितं शिरो येन सः. २. व्रणाः संजाता एषु तानि. ३. शत्रूंच्या बाणांनीं. ४. निर् (नास्ति) अमित्रः (शत्रुः) यस्य सः. ५. 'उपलालनार्थे नाथशब्दप्रयोगः'। किंवा नाथेन=सनाथेन=युक्तेन. ६. कुशलः. ७. नस्+सप्तम्यर्थे तसिल् प्र०=नासिकायाम्. ८. प्ररूढव्रणः । जखमा भरून आल्या. ९. खरः असिः यस्य तम् । तीक्ष्णखड्गम्. [सर्ग ९२ श्लो० ३७-६४.] १०. चलन्तः (जंगमाः) शिलोच्चयाः (पर्वताः) तैः तुल्याः । हें नित्यसमासाचें उदाहरण.

दशाननप्रिये युक्ता मुक्ताश्चापादिवेषवः. ॥ ७७२
लब्धलक्षाः सु **रा** णां ये युद्धे कज्जलमेचकाः ।
नरमांसाशनाः क्रूराः शूराः परिघबाहवः. ॥ ७७३
चतुरंगेण **म** हता बलेन परिवारिताः ।
महाबलाः कवचिनः सर्वामरसुदुःसहाः. ॥ ७७४
ते **रा**वणस्यां **ज** लिना प्रहिता अहिता दिवः ।
त्यक्तप्राणा विनिर्गत्य युयुधुर्विविधायुधाः. ॥ ७७५
तानाजावज **य** न्कीशा **दा**शरथ्योश्च मार्गणाः ।
गता **य**मक्षयं सर्वे मत्ताः सत्तापहेतवः. ॥ ७७६
अन्योन्यमेव **ज** घ्नुस्ते **रा**मसादृश्यमोहिताः ।
गांधर्वास्त्रे संप्रयुक्ते राक्षसा विलयं गताः. ॥ ७७७
बाणैः **कौ**सल्ये **य** मुक्तैर्मुहूर्तद्वयतो रणे ।
सप्तकोट्यस्तथैकोनत्रिंशल्लक्षाणि सद्रथाः. ॥ ७७८
हताश्च कुंज **रा** मत्तास्ते सहस्राणि विंशतिः ।
तथा द्वादशलक्षाणि तथैव दशकोटयः. ॥ ७७९
षष्टिस्तुरंग **म** वराः सहस्राण्यथ विंशतिः ।
लक्षाणि ते दशशतकोटिसंख्याः प्रमर्दिताः. ॥ ७८०
पदातयश्च **श्री** शेन निहताः शतकोटयः ।
पंचचत्वारिंशदष्टाशीतिर्लक्षाणि चाहवे. ॥ ७८१
सिद्धर्षयः सु **रा** श्चैव गंधर्वाश्चारणास्तथा ।
साधु साध्विति **रा**मस्य तत्कर्म समपूजयन्. ॥ ७८२

---

१. दशाननाचें प्रिय (इष्ट) करण्याकरितां उद्युक्त असलेले. २. जणूं काय ते धनुष्यापासून बाणच सुटले. ३. लब्धं लक्षं (कीर्तिः) यैस्ते. ४. कज्जलवत् श्यामाः. ५. परिघवत् (अडसराप्रमाणें) सुदृढौ दीर्घौ च बाहू येषां ते. ६. कवचधारिणः. ७. सर्वैरमरैः सुष्टुदुःसहाः. ८. इतके राक्षसवीर मेले हें पाहून अवशिष्ट वीर कदाचित् आतां समरविमुख होतील अशी रावणाला भीति पडल्यामुळें त्यानें आतां त्याच्या पुढें हात जोडले. ९. स्वर्गाचें (स्वर्गवासि लोकांचें) अहित करणारे. १०. ज्यांनीं आपल्या जीवाची देखील परवा केली नाहीं असे, जीवावर उदार होऊन. ११. सत्+ताप+हेतवः=सत्पुरुषांच्या तापाला कारण झालेले. १२. गांधर्वास्त्र सोडलें असतां. १३. काव्यसंग्रहग्रंथमाला–रामायणें भाग १–मंत्ररामायण–युद्धकांड–गीति ६११-६१६ पृ० १४१ पहा.

उवाच रामो **म** धुरं सुग्रीवादीन्प्रति प्रभुः, ।
'एतदस्त्रबलं भीमं मम[1] वा त्र्यंबकस्य[2] वा.' ॥ ७८३

हत्वा रक्षोरा **ज** सेनां शस्त्रास्त्रेषु जितक्लमः[3] ।
संस्तूयते स्म त्रिदशै[4] रामो हृष्टैर्महर्षभिः. ॥ ७८४

राक्षसानां क्ष **य** स्तेन रावणेन श्रुतो महान् ।
विलापो राक्षसीनां च शोकार्तानां सुदुःसहः. ॥ ७८५

शोकक्रोधप **रा** धीनो दशकंठस्ततः स्वयम् ।
नगरान्निर्ययौ हंतुं सबलौ रामलक्ष्मणौ. ॥ ७८६

वृतः सैन्येन **म** हता रथारूढो महाबलः ।
महोदरमहापार्श्वविरूपाक्षैः समन्वितः. ॥ ७८७

स्यंदनेन प्र[5] **ज** वितप्रवराष्टहयेन सः ।
द्वारेण निर्ययौ तेन यत्र तौ रामलक्ष्मणौ. ॥ ७८८

तदो[6]त्पाता भ **य** स्यारा[7]त्सूचका बहवोऽभवन् ।
निष्प्रभो[8]ऽर्कः[9] शिवा[10] नेदुश्चस्खलु[11]श्चास्य वाजिनः. ७८९

राजराजानु **ज** मरिं दृष्ट्वायातं प्लवंगमाः ।
विनेदुर्यातु[12]धानाश्च घोरमंभोधरा[13] इव. ॥ ७९०

रावणेन क्ष **य** श्चक्रे कपीनां भूयसां शरैः ।
परैः सोढुं न ये शक्या यैः सुरा विजिताः खरैः. ७९१

सुग्रीवो वान **रा** धीशः प्रतापी पादपा[14]युधः ।
प्रतस्थे[15]ऽभिमुखं सार्द्धं यूथपैर्दशकंधरम्. ॥ ७९२

ननर्द युधि **म** न्यूग्रः स्वरेण महता महान् ।
पोथयन्[16]राक्षसाञ्शिष्टान्दशग्रीव[17]पुरःसरान्. ॥ ७९३

---

१. मम=रामस्य=विष्णोः. २. त्रीणि अंबकानि यस्य तस्य । त्रिनेत्रस्य शिवस्य. ३. जितश्रमः. ४. देवैः. ५. प्रकृष्टो जवः प्रजवः । सोऽस्त्येषां ते प्रजविताः । अति वेगाचे उत्तम आठ घोडे ज्याला जुंपले आहेत अशा रथांत बसून । प्रजविताः प्रवराः अष्टौ हयाः यस्मिन् युक्ताः तेन. [सर्ग ९५ श्लो० ३२-४२.] ६. तदा उत्पाताः (अशुभानि शकुनानि). ७. आरात्=समीप. ८. निस्तेज. ९. सूर्य. १०. कोल्हे शब्द करूं लागले. ११. घोडे ठोकर खाऊं लागले. १२. राक्षसाः. १३. जलधरा इव. १४. वृक्ष ज्याचें आयुध आहे तो । पादैः (मूलैः) पिबति जलमिति पादपः वृक्षः. १५. संमुख आलेल्या रावणाकडे. १६. मर्दयन्. १७. दशग्रीवः पुरःसरो येषां ते तान्.

रक्षोबलेषु **श्री** मान्स वृष्टिं चक्रे महीभृताम्[1] ।
ममर्द तान्महावातः प्रवृद्धान्नगमानिव[2]. ॥ ७९४

विरूपाक्षं दु[3] **रा** पातं कपिकंपप्रदायुधम्[4] ।
वानरेंद्रो व्यसुं चक्रे तं च वीरं **म**होदरम्. ॥ ७९५

महापार्श्वस्य **म** थनं **वा**लिनस्तनयोऽकरोत् ।
चकार कोपं तद्दृष्ट्वा राक्षसानामधीश्वरः. ॥ ७९६

तामसास्त्रेण[5] **ज**[6] गतो विधात्रा निर्मितेन सः ।
हत्वा विद्राव्य[7] च कपीन्बहून्**राम**मुपाययौ. ॥ ७९७

सुमित्रातन **य** स्तेन **रा**वणेन सह स्वयम् ।
युयुधे प्रथमं वीरो राहुणेव निशाकरः. ॥ ७९८

ततैः शतैः[8] श **रा** णां तं व्याकुलीकृत्य **ल**क्ष्मणम् ।
व्यसृजच्छरवर्षाणि **रा**ममासाद्य **रा**वणः. ॥ ७९९

भल्लैश्चिच्छेद[9] **म** हतः शरौघांस्तस्य[10] **रा**घवः ।
विव्याध **रा**मं स पुनः शरैर्दर्शितलाघवः[11]. ॥ ८००

रावणे व्यसृ **ज** द्रामः शरवर्षाणि संततम् ।
रामेऽपि **रा**वणो, वीरावुभौ शस्त्रास्त्रपारगौ[12]. ॥ ८०१

अस्त्रप्रयोगं **य** त्नौ तौ चक्रतुर्युद्धपंडितौ ।
खंडितौ यौ न कुत्रापि समरे जयमंडितौ. ॥ ८०२

लक्ष्मणोऽथ ध्व **ज** च्छेदं शिरश्छेदं च सारथेः ।
ततश्चक्रे धनुश्छेदं सायकैर्जयदायकैः. ॥ ८०३

बिभीषणो ह **य** श्रेष्ठान्भ्रातुर्ज्येष्ठस्य संगरे ।
जघानाप्लुत्य गदया न दयास्त्यतिपापिनि. ॥ ८०४

ततः खरत **रा** माशु क्रोधादशनिसन्निभाम् ।
बिभीषणाय[13] चिक्षेप शक्तिं शक्तिमतां वरः. ॥ ८०५

---

१. पर्वतानाम्. २. वृक्षान् । नगान्. ३. दुःसहः आपातः यस्य तम्. ४. कपिकंपं प्रददाति इति । कपिकंपप्रदमायुधं यस्य तम्. ५. तमोग्रहदेवताकमस्त्रम्. ६. जगत्स्रष्टा यानें, ब्रह्मदेवानें. ७. पळवून. ८. सोडलेल्या शेंकडों शरांनीं । किंवा 'स तैः' असा पाठ घ्यावा- ९. भाल्यांनीं. १०. शर+ओघ+द्वि०प्र०=शरसमूहान्. ११. दर्शितं लाघवं (लघुहस्तता, शरविमोक्षणकुशलता) येन सः. १२. शस्त्रास्त्रेषु पारंगतौ. १३. बिभीषणमुद्दिश्य । 'यमुद्दिश्य क्रिया प्रवर्तते सोऽपि संप्रदानसंज्ञः स्यात्.'

अप्राप्तामेव **म** ध्ये तां **ल**क्ष्मणस्त्रिभिराशुगैः ।
चिच्छेद खेदयन्युद्धे **द**शकंठस्य मानसम्. ॥ ८०६

अन्यां च **शक्र** [1]**श्री** हर्ता शक्तिं जग्राह दारुणाम् ।
त्रातुं **बि**भीषणं तस्थावग्रतस्तस्य **ल**क्ष्मणः. ॥ ८०७

तमुवाच श **रा** सारैश्छादयंतं स **रा**वणः, ।
'**बि**भीषणो मोक्षितश्चेत्त्वयीयं विनिपात्यते.' ॥ ८०८

इत्युक्त्वा शक्ति **म** त्युग्रां चिक्षेप [2]मयनिर्मिताम् ।
मोघा भवेति **रा**मोक्ता तद्वक्षसि ममज्ज सा. ॥ ८०९

पपात मोहं **ज** नयन्**रा**मेऽपि भुवि **ल**क्ष्मणः. ।
न विषादस्य कालोऽयमिति संचिंत्य **रा**घवः ॥ ८१०

कौसल्यातन **य** श्चक्रे तुमुलं युद्धमोजसा ।
विचकर्ष ततः शक्तिं तां विकृष्य बभंज च. ॥ ८११

तदा खराः श **रा** स्तस्य शक्तिं निष्कर्षतोऽरिणा ।
बलीयसा **द**शास्येन गात्रे **रा**मस्य पातिताः. ॥ ८१२

[3]अचिंतयित्वा **म** र्मघ्नांस्तानिषू[4]नरिणेरितान् ।
समाश्लिष्यानुजं **रा**मः **सु**ग्रीवादींस्तदाब्रवीत्. ॥ ८१३

'परिवार्यैव **ज** न्येऽमुं संतिष्ठध्वं वनौकसः ! ।
[5]यावद्धन्म्यहितं, कालः प्राप्तोऽयं मे [6]चिरेप्सितः.॥ ८१४

जातोऽक्षिविष [7]**य** श्चायं नैव जीवितुमर्हति ।
वि[8]नतातनयेनेव दृष्टो दुष्टो भुजंगमः. ॥ ८१५

करिष्यामि त्रि **ज** गति ख्यातं कर्माद्य यत्सुराः ।
नराश्च कथयिष्यंति यावद्भूश्चंद्रभास्करौ.' ॥ ८१६

एवमुक्त्वा सा **य** कौघैराजघान **द**शाननम् ।
स साध्वसात्प्रदुद्राव यथा वातहतोऽबुदः. ॥ ८१७

दशग्रीवं प **रा** भूय केसरीव महागजम् ।
ददर्श करुणासिंधुर्लक्ष्मणं मूर्च्छितं भुवि. ॥ ८१८

---

१. इंद्राच्या श्रीचें हरण करणारा. २. मयासुरानें आंदण दिलेली. वा० रा० उत्तर० स० १२ श्लो० २१. ३. अगणयित्वा । परवा न करून. ४. अरिणा ईरितान्=शत्रूनें सोडलेल्या. ५. यावत् हन्मि अहितं (शत्रुम्).६.फार दिवसांपासून ज्याची इच्छा केली होती असा काल. ७. अक्ष्णोः विषयः जातः=दृष्टिपथमागतः. [स० १०० श्लो० ५३-५४.] ८. वैनतेयानें, गरुडानें.

ततः **सुषेण** **म**[1] गदंकारं **रघुवरो**ऽब्रवीत्, ।
'**लक्ष्मणो**ऽयं यदि मृतः, प्राणैः किं मे प्रयोजनम् ?'॥८१९

तदा **सुषेणः** **श्री** मंतं तं **हनूमंत**मब्रवीत्, ।
'गच्छ तात! द्रुतं त्वं ता ओषधीः[2] पुनरानय.' ॥८२०

गत्वा शृंगं धे[3] **रा** भृत्तो गृहीत्वा पुनरागतः. ।
सुषेणस्तं प्रशस्याथ गृहीत्वा तां महौषधिम् ॥ ८२१

[4]संक्षोदयित्वा **म** तिमांस्तद्रसं सोऽमृतोपमम् ।
लक्ष्मणाय ददौ नस्तो[5] नस्तो[6] यस्मान्मृति[7]व्यथे. ॥ ८२२

विशल्यो विरु **ज** स्तूर्णमुदतिष्ठत्स **लक्ष्मणः** ।
तमालिंग्याभव**द्रामो** बाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ ८२३

प्रहृष्टा हर **य** स्तं ते पूजयामासुरुत्थितम् ।
रामरावणयोर्युद्धं प्रवृत्तं पुनरद्भुतम्. ॥ ८२४

भूमौ स्थिरस्य **रा** मस्य रथस्थस्य च रक्षसः ।
न समं युद्धमित्याहुर्देवगंधर्वकिन्नराः. ॥ ८२५

तच्छ्रुत्वा शत[8] **म** न्युः स्वं सखायं सूतमब्रवीत्, ।
'**मा**तले! गच्छ **राम**ं त्वं मदर्थे स्थापयाश्वि'ति.॥८२६

शक्राज्ञया प्रां **ज** लिना प्रार्थितस्तेन **राघवः** ।
आरुह्य स्यंदनं दिव्यं युयुधे सह र[9]क्षसा. ॥ ८२७

गांधर्वमथ **य** दैवमस्त्रं रांक्षसम[10]द्भुतम् ।
प्रयुक्तमरिणा **रामः** प्रत्यस्त्रेण जघान तत्. ॥ ८२८

स चकार ध्व **ज** च्छेदं मर्दयित्वा प्रभुं शरैः ।
ऐन्द्रानपि जघानाश्वान्विद्धा मर्मसु **मा**तलिम्.॥ ८२९

त्रिदशा ऋष **य** स्त्रस्ता दृष्ट्वार्तं **रघुनंदनम्** ।
व्यथिता वानरेंद्राश्च बभूवुः स**बि**भीषणाः. ॥ ८३०

तदा क्रूरत **रा** जाता उत्पाता बहवो रणे ।
जगाम सुमहाक्रोधं **राम**स्तामरसे[11]क्षणः. ॥ ८३१

---

१. वैद्याला । कारे सत्यागदस्य. ६।३।७०. २. सर्ग १०१ श्लो० २-३२ पहा. ३. धराभृत्+पञ्चम्यर्थे तसिल्. ४. संमर्द्य । चोळून. ५. नासिकायाम् । नस्+सप्तम्यर्थे तसिल्. ६. न भवतः. ७. मृतिश्च व्यथा च. ८. शतक्रतु । इंद्रः. ९. सर्ग १०२ पहा. १०. रक्षः देवता अस्य इति राक्षसम् । या अस्त्रानें बाण सर्प होऊन दंश करूं लागले. ११. कमलदलेक्षणः.

तस्मिन्क्रुद्धे स **म** र्थे भूः प्राकंपत सपर्वता ।
सर्वभूतानि वित्रेसुः क्षुभितः सरितांपतिः[1]. ॥ ८३२

शूलं गृहीत्वा **श्री** दस्य भ्राता परमदारुणम् ।
हतोऽसीति ब्रुवन्**राम**ं प्रति चिक्षेप कोपतः. ॥ ८३३

दग्ध्वात्मनः शो[2] **रा** न्घोरानापततं महाप्रभम् ।
रामो वासवशक्त्या तं शूलं चिच्छेद भीमया. ॥ ८३४

शरैस्तुरंग **म** श्रेष्ठांस्तस्य विद्ध्वा रघूत्तमः ।
निर्बिभेदोरसि क्रूरं ललाटेऽपीषुभिस्त्रिभिः ॥ ८३५

रामोऽपि प्रति **ज** ग्राह शरानुग्रस्य रक्षसः ।
दृष्टः शोणितदिग्धांगः स फुल्ल इव किंशुकः ॥ ८३६

कौसल्यातन **य** स्यास्य छित्त्वा शस्त्राण्युवाच तम्, ।
'शून्याश्रमात्त्वया चौरैः[3]चर्यया राक्षसाधम ! ॥ ८३७

भार्या मम पै[4] **रा** मृष्टा तस्मात्त्वं नासि वीर्यवान् ।
अद्य त्वां सायकैस्तीक्ष्णैर्नयामि **य**मसादनम् ॥ ८३८

गर्वमद्य स **म** स्तं ते संहर्तुं शिरसा सह ।
स्थितोऽस्मि पुरतस्तिष्ठ त्वं पाप ! पुरुषो भव.' ॥ ८३९

एवमुक्त्वा श्री **ज** मानैस्ताडयामास तं शरैः ।
कपयश्चाश्मभिर्जघ्नुः स तदा व्याकुलोऽभवत्. ॥ ८४०

सारथिः सुप्रि **य** स्तस्य तदवस्थं निरीक्ष्य तम् ।
शनैर्युद्धादसंभ्रांतः शतांगं स न्यवर्तयत्. ॥ ८४१

स मोह[7]मुक्तो **ज** नितक्रोधो धिक्कृत्य सारथिम् ।
उवाच परुषं प्राज्यं[8] कालनष्टमतिर्[9]हि यत्. ॥ ८४२

सूतस्तमाह, '**यं**[10] द्राजन्कश्मलं त्वयि संगरे ।
दृष्टं मया न तत्पूर्वं तेन त्वम्[11]अपवाहितः. ॥ ८४३

यद्वक्ष्यस्यद्य **रा** जन् ! मां तत्करिष्याम्यसंशयम् ।
नाहं भीतो भेदितो[12] वा स्नेहेनैतत्कृतं मया.' ॥ ८४४

---

१. समुद्रः. २. इंद्रशक्त्या. [सर्ग १०२ श्लो० ६२-६८.] ३. चौरकर्मणा. [स० १०३ श्लो० १०-२२.] ४. धर्षिता. ५. दीप्तैः. ६. न घाबरलेला. ७. अपगतमूर्च्छः. ८. पुष्कळ. ९. कालानें नष्ट केली ज्याची मति असा. १०. मूर्च्छा. ११. युद्धभूमीवरून एकीकडे आणला. १२. कोणत्या तरी प्रकाराची लालूच दाखवून परपक्षाकडील मनुष्य स्वपक्षाला अनुकूल करून घेतला म्हणजे त्याला 'भेदित' किंवा 'उपजप्त' म्हणतात.

श्रुत्वेति वाक्यं **म** धुरं प्रसन्नहृदयोऽभवत् ।
ददौ तस्मै शुभं ह्येकं [1]हस्ताभरणमात्मनः. ॥ ८४५

सूतो रथं तं **श्री** दस्य भ्रातुर्वचनगौरवात् ।
निनाय **र**घुवीरस्य पुरतः [2]प्रेरयन्हरीन्. ॥ ८४६

[3]दशाननप **रा** भूतिचिंतया व्यग्रमानसम् ।
उपागम्याब्रवी**द्रा**म**म**गस्त्यो भगवानृषिः. ॥ ८४७

'भो **रा**मभद्र, **म** त्प्रोक्तं शृणु [4]गुह्यं [5]सनातनम् ।
येन सर्वानरीन्वत्स! प्रजेष्यसि रणाजिरे.' ॥ ८४८

स एवमुक्त्वा **ज** यद**मा**[6]दित्यहृदयं ददौ ।
जपित्वा जेष्यस्यद्य त्वं **रा**वणं [7]शक्रशात्रवम्. ॥ ८४९

उपदिश्येति **य** शसानुपमोऽथ जगाम सः ।
रामोऽपि जप्त्वा स्तोत्रं तत्परं हर्षमवाप्तवान्. ॥ ८५०

मूर्तिमानर्म[8] **रा** धीशो रविः सुरगणे स्थितः ।
रामं '**द**शाननं हंतुं त्वरस्वे'ति वचोऽब्रवीत्. ॥ ८५१

रामोऽथ शत **म** न्योस्तं सारथिश्रेष्ठमब्रवीत्, ।
'**मा**तले! पश्य संरब्धमापतंतं रथं रिपोः ॥ ८५२

तिष्ठ[9]प्रमादो **ज** न्येऽस्मिन्प्रत्युद्गच्छ रथं रिपोः ।
विध्वंसयितुमिच्छामि वायुर्मेघमिवोत्थितम्. ॥ ८५३

रथं प्रचोद **य** क्षिप्रमि'त्युक्तः स तथाऽकरोत् ।
[10]चक्रसंभूतरजसा **रा**वणं [11]संव्यधूनयत्. ॥ ८५४

स चापमैद्रं **ज** ग्राह शरांश्चा[12]र्ककरप्रभान् ।
युद्धं तयोस्तदारब्धं [13]दृप्तयोरिव सिंहयोः. ॥ ८५५

---

१. कंकणम्. [सर्ग १०४ श्लो० १५-२६.] २. विद्रावयन्. ३. दशाननाचा पराजय कसा होईल या चिंतेनें व्यग्र मानस ज्याचें झालें आहे अशाला. ४. रहस्यम्. [सर्ग १०५ श्लो० २-२७.] ५. सनातनमित्यनेन स्वकल्पितत्वनिरासः. ६. 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः' इत्याद्यशेषश्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्म तद्देवताकत्वात्तदाख्यं स्तोत्रम्. वा० रा० युद्ध० स० १०५. ७. शक्रशत्रुम् । शत्रुरेव शात्रवः, स्वार्थेऽण्. ८. देवदेवः । ब्रह्मविष्णुरुद्राणामपि उपास्यत्वात्. ९. न प्रमादोऽस्येति । सावधानः. १०. चक्रोत्थितधूलिसमूहेन. ११. अकंपयत्. १२. सूर्यकिरणतुल्यान् । अर्कस्य किरणानामिव प्रभा येषां तान्. १३. बलगर्वितयोः मानिनोः ; 'अनुहुंकुरुते घनध्वनिं नहि गोमायुरुतानि केसरी' यावरून सिंहाचा मानी स्वभाव सुव्यक्त होतो.

देवाश्च मुन **य** श्चैव वानरा रजनीचराः ।
युद्धं समागता द्रष्टुं विस्मिताश्चित्रवत्स्थिताः ॥ ८९६
तदा बभूव **रा** ज्ञोस्तद्द्वैरथं परमाद्भुतम् ।
रामरावणयोर्युद्धं **रामरा**वणयोरिव. ॥ ८९७
जेतव्यमिति **मं** र्त्येशो मर्तव्यमिति **रा**वणः ।
धृतौ स्ववीर्यसर्वस्वं युद्धेऽदर्शयतां तदा. ॥ ८९८
रामः शरेण **श्री** मंतं ध्वजं चिच्छेद रक्षसः ।
तेन तन्मनसि क्रोधः प्रजज्वाल सुदुःसहः. ॥ ८९९

---

१. द्वौ रथौ ययोस्तौ द्विरथौ । तयोरिदं द्वैरथम्. रामरावणाचें युद्ध सात अहोरात्र झालें. सातवी रात्र उलटल्यावर (नवव्या दिवशीं) रावणवध आश्विन शुद्ध नवमीस झाला. [सर्ग १०७ श्लोक ६५.] २. हें **'अनन्वय'** नामक अलंकाराचें उदाहरण आहे. जेथें ज्याची त्यालाच उपमा दिली असते म्हणजे जेथें उपमानत्व आणि उपमेयत्व हीं दोन्हीं एकाच वस्तूवर असतात, तेथें हा अलंकार होतो. जसें:—गगन हें गगनासारखें आहे, रामरावण हे रामरावणोपम होत. याचें लक्षण व उदाहरण:—'उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यैव वस्तुनः । इंदुरिंदुरिव श्रीमानित्यादौ तदनन्वयः ॥ गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः । रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥.' आणखी प्राकृत उदाहरणें:—(१) झाले बहु, होतिल बहु, आहेतहि बहु, परंतु यासम हा; । यास महादेवा! दे जय, पाहिन कधिं धनंजयास महा ॥ [मोरोपंत—विराटपर्व—अध्याय ४ गीति ७५; काव्यसंग्रह—पृ० ९६], (२) शक्र म्हणे, 'बा! तुजसम तूंचि भला विश्वमहित तरशील, । व्यसनातें बंधूंसह निर्दाळुनि सर्व अहित तरशील. ॥ [मोरोपंत—वनपर्व—अध्याय २ गीति ११४; काव्यसंग्रह—पृष्ठ २७], (३) श्रीरामरावणसमर होय श्रीरामरावणसमरसा । ते वृष्टि जसे न करिति तसि शुचि सशकार रावण समरसा. ॥ [वनपर्व—अध्याय १२ गीति ६६; काव्यसंग्रह—पृष्ठ १७९], (४) होय रामराज्य रामराज्यसेंचि तोखद, व्याधि जो भवाख्य उग्र हें तयासि ओखद । कीं करी प्रकाशुनि स्वसन्महा निरंजन, श्रीश बुद्धिचें हरूनि जन्म हानि रंजन ॥ [पंचचामर रामायण—श्लोक ८१; सर्वसंग्रह—पृष्ठ ४०५], (५) यासम हाचि धनुर्धर म्हणतां उपमन्युसुरतरु रुसेना । रण विसरतिल रिपुचमू जेंवि हरिसमक्ष सुरत रुरुसेना. ॥ [मोरोपंत—कर्णपर्व—अध्याय ४० गीति ५९; सर्वसंग्रह—पृष्ठ १६५.] (६) जनिमृति वारुनि गति दे शबरीतें पूजितांचि ते बरवी । यासम हाचि दयाकर पाहे आणिक जगीं असा न रवी ॥ ५८ ॥ [मोरोपंत—रामायणें भाग २—शिवरामायण द्वितीय—पृ० ९७], (७) बहु असति परंतु म्हणति वाल्मीकिप्रमुख विप्र, 'यासम हा । प्रभुच्या प्रेमें पावे मारुति होऊनि विप्रयास महा.' ॥ २४ ॥ [परंतुरामायण—पृ० १८०], (८) धर्मराज म्हणे, 'देवऋषी! । ज्ञानविज्ञान तपोराशी । तुळितां तुझिया सामर्थ्यासी । तुजसारिखा तूं एक ॥ १ ॥ [मुक्तेश्वर—सभापर्व—अध्याय ५; काव्यसंग्रहग्रंथमाला—पृ० ५०.] ३. मर्त्यानां ईशः । नरेशः. ४. धृतौ=धृत्वा=निश्चयेन, बुद्ध्या. ५. स्ववीर्यरूप सर्व धन.

वृष्टिं चक्रे श **रा** णां स क्रुद्धो युद्धोद्यतः प्रभौ ।
नानाविधायुधानां च गिरीणां भूरुहामपि[1]. ॥ ८६०
तां वृष्टिं पर **म** प्राज्ञो **रा**मश्चिच्छेद सायकैः ।
ततोऽच्छिनत्तस्य शिरः श्रीमज्ज्वलितकुंडलम्[2]. ॥ ८६१
तस्य शीर्षांबु **ज** च्छेदे हृष्टा देवर्षयो भृशम् ।
अन्यत्तेनैव सदृशं **रा**वणस्योत्थितं शिरः. ॥ ८६२
छिन्नं तदपि **य** त्नेन प्रभुणा क्षिप्रकारिणा[3] ।
छिन्नमात्रं[4] च तच्छीर्षं पुनरेव व्यदृश्यत. ॥ ८६३
एवमेव सु **रा** रातेस्तुल्याकारं[5] शिरःशतम्[6] ।
छिन्नं **रा**मेण समरे क्षिप्रहस्तेन[7] मार्गणैः. ॥ ८६४
दशकंठस्य **म** रणमपश्यन्**रा**घवो रणे ।
चिंतयामास बाणानाममोघानां विपर्ययम्[8]. ॥ ८६५
सप्तरात्रम[9][10] **ज** स्रं तत्तयोर्युद्धमभून्महत् ।
उवाच मातली **रा**म'मस्त्रं पैतामहं प्रभो! ॥ ८६६
अस्त्रप्रणाशा **य** रिपोर्विसृज त्वं रघूत्तम!' ।
स्मारितः **श**क्रसूतेन **रा**मो वीरशिरोमणिः. ॥ ८६७
य**म**गस्त्यो द्वि **ज** श्रेष्ठो ददौ पूर्वं महाशुगम् ।
अभिमंत्र्य तमेवाशु चिक्षेप ब्रह्मनिर्मितम्. ॥ ८६८
स तस्य हृद **य** स्येषुर्भेदं कृत्वा महाद्विपः ।
भुवस्तलं विवेशाथो[11] तूणीरं च विनीतवत्. ॥ ८६९
गतप्राणो ध **रा** यां स राक्षसेंद्रो **द**शाननः ।
पपात पापो वज्रेण हतो **वृ**त्र इवाहितः. ॥ ८७०

---

१. भू+रुह+ष०प्र०=वृक्षाणाम्. २. ज्वलितं (दीप्तिमत्) कुंडलं यस्मिस्तत्. ३. लघुक्रियेण, लघुहस्तेन. ४. छिन्नमेव । केवलार्थे मात्रच्प्रत्ययः. ५. तुल्य आकारो यस्य तत्. ६. शिरसां शतम् । शंभर शिरें. 'खरविशिखें जगदीशें रामें जें छेदिलें दशास्यशिर, । तें तें झालें प्रकट ब्रह्मवरानें न लावितां उशिर. ॥ दशमूर्धतोयजें तीं, शतवार च्छेदितां नृपें निकरें; । दशमुख पद नमुनि जणों 'पुरे' असा प्रार्थिला शिरोनिकरें. ॥ मग तो रघुराज बळी संहारायासि निर्जरद्वेषी; । ब्रह्मास्त्रें अभिमंत्रुनि अगस्तिदत्ताशुगाप्रति प्रेषी. ॥' [मंत्ररामायण–युद्धकांड–गीति ६९९-७०१ पृ० १४९.] ७. लघुहस्तेन. ८. भेदनसामर्थ्यगुणाचा बदल. ९. सप्तानां रात्रीणां समाहारः सप्तरात्रम् । 'रात्राह्नाहाः' इत्यादि सूत्राखालीं 'संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्' असें वार्तिकसूत्र आहे. २।४।२९ व २।३।५. १०. सतत. ११. अथो=अथ.

दृष्ट्वा पतित **म** त्यार्तो हतशेषा[1] निशाचराः ।
हतनाथा[2] भयग्रस्ता लंकामभ्यपतन्द्रुतम्. ॥ ८७१
निशाचरास्ते **श्री** मद्भिर्नदद्भिर्जितकाशिभिः[3] ।
वानरैर्मर्दिताः क्रुद्धैर्घना इव समीरणैः[4] ॥ ८७२
विजये रघु **रा** जस्य व्यनदद्देवदुंदुभिः ।
दिव्यगंधवहस्तत्र[5] **मा**रुतः सुसुखो[6] ववौ. ॥ ८७३
वृष्टिस्तदा सु **म** नसां दिव्यानां निपपात खात् ।
सुरर्षिभिः कृता पुण्या स्तुती **राम**स्य शुश्रुवे ॥ ८७४
मरुद्गणाः[7] प्र **ज** ग्मुस्ते शमं स्वर्गायना[8] जगुः ।
अगुः[9] स्वास्थ्यं च लोकेशाः सुप्रभोऽभूत्सहस्रगुः[10]॥७५८
रामः प्राप्तज **य** स्तत्र मुमुदे सकपीश्वरः ।
भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा विललाप[11] **बि**भीषणः ॥ ८७६
सांत्वितः स गि **रा** माध्व्या[12] श्री**रा**मेण महात्मना ।
बिभीषणस्तं संस्कर्तुं प्रार्थयामास **रा**घवम्. ॥ ८७७
'शांतिर्वैरस्य[13] **म** रणं, निवृत्तं नः प्रयोजनम् ।
क्रियतामस्य संस्कारो[14] ममाप्येष[15] यथा तव.' ॥ ८७८

---

१. हताः शेषो येषां ते । मेलेले वजा करून शिल्लक राहिलेले. २. हतो नाथो येषां ते. ३. जितेन (जयेन) प्रकाशंते इति तैः । जयिभिः. ४. वायुभिः. ५. दिव्यं गंधं वहति इति. ६. अतिशय सुखावह. ७. देवगणाः. ८. स्वर्गातील गान करणारे (गंधर्व) यशाचा पोवाडा गावूं लागले. ९. अ+इण् (गा लुङि)+लुङ् उस्. १०. सहस्रं गावो यस्य सः । सहस्ररश्मिः, 'गोस्त्रियोः' इति ऱ्हस्वः. १।२।४८. ११. रविवंशोत्तम वाक्यें जाउनि तो बंधुतें परेतातें । आ-लिंगूनि म्हणे, 'हा! केलें सुरकाम त्वां पुरें तातें. ॥ तव हृदय श्रीकंठीं, 'शिवशिव' म्हणशी सदैव तूं वदनें; । म्हणुनि जणो तुज वधिलें, शिवदग्धें अन्यदुःसहें मदनें. ॥ कीं राज्यमदें राजा! शिवासि विसरूनि सेविला काम; । या अन्यायें क्षोभ स्मररिपुचा जाहला महोद्दाम. ॥ वसुधासुरामराशीं केला तूं द्रोह, पीडिला धर्म; । कर्म अमंगळ करितां भूतरिपू कोण पावला शर्म? ॥ पापाचारें निजजन नरवानरहस्तकेंचि मारविला; । मारविलासतमानें गिळिलें तुज राक्षसोत्तमा! रविला.' ॥ [रामायणें भाग १—मंत्ररामायण—युद्धकांड—गीति ७१५-७१९ पृ० १५१]. १२. मधुरया. १३. मरणांतानि वैराणि. १४. और्ध्वदेहिकम्, अंत्येष्टिसंस्कारः. १५. मम अपि स्नेहविषयः. माझाही हा (रावण बंधु) जसा तुझा. [असाच उद्गार मंत्ररामायणांत आहे— 'करणें क्रिया यथोक्त, त्वद्बंधु जसा तसाच हा माझा' इत्यादि पहा. गीति ७१३. तसेंच मूळ रामायणांतही 'ममाप्येष यथा तव' हेच शब्द आहेत. 'मरणांतानि वैराणि निवृत्तं नः प्रयो-जनम् । क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥.' सर्ग १०९ श्लोक २५.]

इत्युवाच त्रि **ज** गतां नाथो रघुकुलोत्तमः ।
[१]तमःप्रशमकृन्नामा सर्वभूतेषु यः समः ॥ ८७९

अथ सर्वाः स्त्रि **य** स्तस्य मृतं श्रुत्वा तमीश्वरम् ।
मंदोदरीप्रभृतयो विलापं चक्रुराकुलाः. ॥ ८८०

अंतः पुराद्रा **ज** भार्या विनिष्पेतुः [२]शुचार्दिताः ।
[३]रणपांसुषु चेष्टंत्यो [४]मुक्तकेश्यो [५]हतेश्वराः ॥ ८८१

ददृशुस्ताः प्रि **य** तमं पतितं रणपांसुषु ।
आलिंग्य रुरुदुः सर्वाः सा च मंदोदरी भृशम्. ॥ ८८२

[६]‘इंद्रियाणि पु **रा** जित्वा जितं त्रिभुवनं त्वया ।
स्मरद्भिरिव तद्वैरमिंद्रियैस्त्वं विनिर्जितः ॥ ८८३

तं चापि काम **म** प्राप्य मैथिलीसंगमे कृतम् ।
पतिव्रतायास्तपसा नूनं दग्धोऽसि मे प्रभो ! ॥ ८८४

सीता सतीयं **श्री** रेव रामो विष्णुर्न मानुषः ।
हतोऽस्यतिक्रमान्नीतेर्धर्मस्य त्वं [७]महानपि ॥ ८८५

[९]मैथिली सह **रा** मेण [८]विशोका विहरिष्यति ।
अल्पपुण्या त्वहं घोरे पतिता शोकसागरे.’ ॥ ८८६

---

१. तमसः (अज्ञानस्य) प्रशमं (नाशं) करोति इति । तमःप्रशमकृत् इति नाम यस्य सः. २. शोकानें पीडित झालेल्या. ३. रणांतील धुळींत. ४. मुक्ताः केशाः यासां ताः. ५. हत ईश्वरो यासां ताः. ६. ‘कामुक होउनि कां मुकता, परमार्थसुखाला देह विका’ अशा अर्थाचा उपदेश मंदोदरीसतीनें किति तरी उत्तम प्रकारें केला आहे. ७. येवढा ऐश्वर्यसंपन्न असूनही धर्मनीतीचें उल्लंघन केल्यामुळें नाश पावलास. ८. विगतः शोको यस्याः सा. ९. प्राकृत रामायणांत हें वर्णन कसें आहे तें पहाः—म्हणती, ‘कां निजलासि क्षितिवरि ? उठ ये स्वकेलिशयनातें; । सप्रेम एकदां तरि पाहें, उघडोनि रम्यनयनातें.’ ॥ ७२३ ॥ हे महिषीमय कन्या राशी मंदोदरी स्वयें आली; । आलिंगुनी तुज देवा ? समजावितसे तुझी प्रिया आली. ॥ तव पदभजनावांचुनि, नेणों आणीक हे तुझी आण । प्राणपते ! हें वदतों, मिथ्या कीं सत्य तें मनीं आण. ॥ अपराध काय झाला ? रुसवा केला दयानिधे ! कां जी ? । अमुतप्राशन करवुनि पाजावें काय शेवटीं कांजी ? ॥ सेवक अमरादि तुझे कांचनमय दुर्ग मुदितजनवर्ग; । भर्ग प्रसन्न झाला, अधिक तुला काय भासला स्वर्ग ? ॥ त्याच्या करीं समर्पण करणें, जो पुत्रतुल्य रक्षील; । आम्हांशि शोकहस्तीं दिधलें, हा या क्षणींच भक्षील.’ ॥ ऐशा विगत श्री त्या विकलस्वांता द्विषन्निहतकांता । कांता दशाननाच्या करिती तेव्हां अनेक आक्रांता. ॥ [मंत्ररामायण—युद्धकांड पृ० १५२.]

इत्यार्ता तस्य **म** हिषीं तामन्याश्च **बि**भीषणः ।
सांत्वयामास बहुधा रुदतीः सुदतीः[1] प्रियाः. ॥ ८८७

श्री**कौ**सल्यात्म **ज** स्तासां सांत्वनाय **बि**भीषणम् ।
रावणस्य च संस्कारं कर्तुमाज्ञापयत्तदा. ॥ ८८८

'नाहं पापाश[2] **य** स्यास्य परदाराभिमर्शिनः[3] ।
कर्तुमिच्छामि संस्कारमि'त्युवाच **बि**भीषणः. ॥ ८८९

'मैवं ब्रूह्यद्य **रा** ज्ञस्त्वं संस्कारं कर्तुमर्हसि ।
मरणांतानि वैराणि ममाप्येष यथा[4] तव.' ॥ ८९०

इत्युक्तः स स **म** र्थेन श्री**रा**मेण **बि**भीषणः ।
विधिवत्तस्य संस्कारं चकार विधिकोविदः[5] ॥ ८९१

सांत्वितास्तेन **ज** ग्मुस्ताः स्त्रियः सर्वाः स्वकान्गृहान्. ।
बिभीषणो **रा**मपार्श्वं संप्रातिष्ठद्विनीतवत्[6] ॥ ८९२

आज्ञां दत्त्वा 'न **य** रथं शक्रपार्श्वमि'[7]ति प्रभुः ।
मातलिं पूजयामास सखायं तं **श**तक्रतोः ॥ ८९३

रामचंद्रोऽनु **ज** मथ प्रोवाच शुभलक्षणम्, ।
'**बि**भीषणमिमं सौम्य! **लं**कायामभिषेचय[8]. ॥ ८९४

कामो मे हृद **य** स्थोऽयं परमो य**द्वि**भीषणम् ।
पुरेऽभिषिक्तं पश्येयं प्रियं पूर्वोपकारिणम्'. ॥ ८९५

सौमित्रिर्वान **रा** न्दत्वा घटान्हैमान्मनोजवान् ।
व्यादिदेश समुद्रेभ्यः[9] सलीलानयनं द्रुतम्. ॥ ८९६

---

१. शोभना दंता यासां ताः। 'संख्या सुपूर्वस्य'इत्यादि ५।४।१४०-१४१. अर्थसंगतिकरितां हा नवा श्लोक मोरोपंतानें घातला, परंतु असें करण्यामुळें पुढील श्लोकाच्या अर्थांत घोंटाळा होतो. २. पापः आशयः (अभिप्रायः) यस्य तस्य. ३. परदारान् अभिमृशति यस्तस्य। परस्त्रीला स्पर्श करणाऱ्याच्या. ४. श्लोक ८७८ यावरील टीपा पहा. ५. विधानज्ञः. ६. 'समवप्रविभ्यः स्थः.' १।३।२२ या नियमानें आत्मनेपद पाहिजे. किंवा 'प्रातिष्ठत विनीतवत्' असा पाठ कल्पावा. ७. इंद्राकडे. ८. अशौचांत बिभीषणाला राज्याभिषेक कसा केला अशी शंका असल्यास 'उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्मभृतस्य तु। सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथाशौचमिति स्थितिः॥' हें मनुस्मृतिवाक्य ध्यानांत ठेवावें. याचा भावार्थः—'युद्धांत क्षात्र धर्मानें (पराङ्मुख न होतां) खड्गादिक शस्त्रांपासून जो मृत झाला त्याचा सद्यः (तत्क्षणीं) यज्ञ संपूर्ण होतो म्हणजे त्याला ज्योतिष्टोमादि यज्ञाचें पुण्य प्राप्त होतें, तसेंच अशौचही तत्क्षणीं समाप्त होतें अशी शास्त्रमर्यादा आहे.' [अध्याय ५।९८.] ९. चार समुद्रांपासून. [स० ११२ श्लो० १४.]

जलैः प्लवंग **म** श्रेष्ठैरानीतैस्तं **बि**भीषणम् ।
अभ्यषिंचत्प्रसन्नात्मा **ल**क्ष्मणः परमासने. ॥ ८९७
अथा[1]द्भुतैक **श्री** रामः प्रभु**र्मा**रुतिमब्रवीत्, ।
'**बि**भीषणमनु[2]ज्ञाप्य कुशलं पृच्छ **जा**नकीम्. ॥ ८९८
वैदेह्या वान **रा** धीशं कुशलं **ल**क्ष्मणं च माम् ।
आचक्ष्व वदतां श्रेष्ठ! **रा**वणं च हतं रणे. ॥ ८९९
प्रियमुक्त्वा स **म** ग्रं त्वं ततस्तस्या हरीश्वर! ।
प्रतिगृह्य च [3]संदेशमुपावर्तितुमर्हसि.' ॥ ९००
इत्युक्तो वायु **ज** स्तेन **रा**मेणाक्लिष्टकर्मणा ।
तां [4]पुष्पवाटिकां गत्वा **सी**तां नत्वेदमब्रवीत्. ॥ ९०१
'कुलशं [5]त्वाह **य** स्तेऽतिप्रियः श्रीरघुसत्तमः ।
गतं रक्षो लयं देवि! भास्करेणेव तत्तमः. ॥ ९०२
प्रियमाख्यामि **रा** ज्ञि! त्वां [6]भूयोभूयः [7]संभाजये ।
रामस्याद्य प्रमुदिता देवर्षीणां सभा [8]जये. ॥ ९०३
[9]प्रभावात्ते सु **म** हिते **रा**वणो निहतो रणे ।
[10]**बि**भीषणसहायेन **रा**मेणाद्भुततेजसा. ॥ ९०४
स दक्षिणो भु **ज** स्तस्य रामस्य कुशली सति! ।
लक्ष्मणः सुमहातेजाः **सु**ग्रीवश्च महामतिः. ॥ ९०५
लब्धोऽयं विज **य** [11]स्तेजो **रा**मेण [12]ख्यापितं महत् ।
लंका [13]वशीकृता **सी**ते! स्वस्था भव [14]गतज्वरा.' ॥ ९०६
सीतोवाच [15]नि **ज** स्वांतप्रियं श्रुत्वानिलात्मजम् ।
तूष्णींभूता क्षणं पश्चत्तेन संप्रार्थिता सती. ॥ ९०७ ॥
'[16]वत्साख्यातुः प्रि **य** स्यास्य भवतो हितकारिणः ।

---

१. अद्भुता अत एव अनुपमा श्रीर्यस्य सः. २. आज्ञा घेऊन, कळवून. 'पुराधिपतित्वात् कर्तव्येऽर्थे तदनुज्ञापेक्षणम्.' [स० ११२ श्लो० २२-२५.] ३. प्रतिसंदेशम् । उलट निरोप. ४. पुष्पोद्यानांत, फूलबागेंत. ५. त्वां आह. ६. पुनः पुनः किंवा अतिशयित. ७. प्रीणयामि । आनंदितांतःकरण झालों आहें. ८. रामस्य जये—असा अन्वय. ९. पातिव्रत्यवैभवात्. [स० ११३ श्लो० ७-१३ पहा.] १०. बिभीषणः सहायो यस्य तेन. ११. वीर्यम्, पराक्रमः. १२. गाजविलें. १३. अवशावशा कृता. १४. गतः (नष्टः) ज्वरः (संतापः) यस्याः सा । मनःपीडारहिता नष्टाधिर्वा सती. १५. आपल्या मनांतील आवडती गोष्ट. निजं स्वांतं (मनः) तस्य प्रियं वस्तु. १६. हे वत्स, आख्यातुः सदृशम् (प्रिय कळविणाऱ्याला अनुरूप). [स० ११३ श्लो० १७-२०.]

देयं वस्तु न पश्यामि सदृशं किंचिदप्यहम्.' ॥ ९०८
हनुमानाह **रा** ज्ञीं तां प्रांजलि'देवि! वत्सले! ।
स्निग्ध[1]मेवंविधं[2] वाक्यं त्वमेवार्हस्य[3]निंदिते! ॥ ९०९
एतदेव म **म** श्रेयः प्रियं भर्तृहिते रते ।
लब्धं सर्वं मया श्रुत्वा वाक्यमेतत्तवामृतम्. ॥ ९१०
देयो वरोऽद्य **श्री** मत्या मातर्यः प्रार्थ्यते मया ।
श्रोतुमर्हसि तं देवि! विश्व[4]विख्यातसद्व्रते! ॥ ९११
इमास्तु खलु **रा** क्षस्यो यदि त्वमनुमन्यसे ।
हंतुमिच्छामि ताः सर्वा याभिस्त्वं तर्जिता पुरा.'॥ ९१२
जानक्युवाच, '**म** तिमन्! कुर्वतीनां प[5]राज्ञया ।
विधेया[6]नां च दासीनां[7] कः कुप्येद्वानरोत्तम!' ॥ ९१३
इत्युक्तो वात **ज** स्तुष्टस्तामुवाच यशस्विनीम्, ।
'युक्ता **रा**मस्य भवती धर्म[8]पत्नी गुणान्विता[9] ॥ ९१४
वैदेहि! हृद **य** स्थं यत्[10] त्वं तत्त्वं[11] मनस्विनि[12]! ।
'प्रतिसंदिश[13] मां देवि! गच्छेयं यत्र **रा**घवः.' ॥ ९१५
एवमुक्ता न **रा** धीशसुता **सी**ता हनूमता ।
साब्रवी'द्दृष्टुमिच्छामि भर्तारं भक्तवत्सलम्.' ॥ ९१६
हनूमान्राम **म** हिषीमुवाच प्रांजलिस्तदा, ।
'पूर्णचंद्रमुखं **रा**मं द्रक्ष्यस्यद्य सलक्ष्मणम्.' ॥ ९१७
एवमुक्त्वा[14] भ्रा **ज** मानां **सी**तां साक्षादिव श्रियम् ।
आजगाम महातेजा हनूमान्यत्र **रा**घवः. ॥ ९१८
तस्याः सोऽकथ **य** त्सर्वं **रा**घवायोत्तरं वचः ।
स्वयं चोवाच शोकार्तो द्रष्टुमर्हसि तामिति. ॥ ९१९

---

१. प्रेमयुक्तम्, स्नेहयुक्तम्. २. अशक्यप्रीतिदानमित्येवंरूपम्. ३. भाषितुमर्हसि. ४. विश्वे विख्यातं सत् (शोभनं) व्रतं यस्याः तत्संबुद्धौ हे विश्वविख्यातसद्व्रते. ५. दुसऱ्याच्या आज्ञेनें. ६. स्वामीच्या आज्ञेप्रमाणें वागणें ज्यांना आवश्यक आहे अशा दासींवर. [स० १३३ श्लो० ३६-३७.] ७. संबंधविवक्षया षष्ठी । 'क्रुधद्रुह–' इत्यादिना (१।४।३७) षष्ठी एव युक्ता. ८. धर्मस्य पत्नी । अश्वघासादिवत् समासः। 'चतुर्थी तदर्थार्थ–' इत्यादि २।१।३६. तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव. ९. गुणैरन्विता, गुणयुक्ता. १०. यत् तत्त्वं (वस्तु). ११. तत् त्वम् (तूं.) १२. धीरोन्नतचित्ते. १३. परत कांहीं निरोप सांग. १४. हा श्लोक मूळांत बहुतेक असाच आहे. [सर्ग १३ श्लो० ५०.]

एवमुक्तस्त्रि **ज** गतां नाथो [1]धर्मभृतां वरः ।
आगच्छत्सहसा [2]ध्यानमीष[3]द्बाष्पपरिप्लुतः. ॥ ९२०
‘[4]तामुपस्थाप **य** क्षिप्रं **सी**तां स्नातामलंकृताम्’ ।
बिभीषणमिति श्रीमानुवाच **र**घुनायकः. ॥ ९२१
आरोप्य प्रव **रा** मार्यां शिबिकां तां **बि**भीषणः. ।
[5]नाययामास सुस्नातां प्रीतां **सी**तां [6]स्वलंकृताम्. ॥ ९२२
तदा प्लवंग **म** क्षांस्तान्[7]वारितान्[8]वेत्रपाणिभिः ।
दृष्ट्वा, **बि**भीषणं **रा**मो मैवमित्यब्रवीत्क्रुधा. ॥ ९२३
अथाह **रामः** **श्री** मांस्तां विनीतां पार्श्वमागताम्, ।
‘[9]पौरुषाद्यदनुष्ठेयं मयैतदुपपादितम्. ॥ ९२४
निर्जितासि [10]वं **रा** रोहे! शत्रुं जित्वा रणाजिरे ।
परिश्रमोऽयं [11]वृत्तार्थे, न त्वदर्थं मया कृतः. ॥ ९२५
[12]प्राप्तसंदेह **म** हिमा मम [13]प्रतिमुखे स्थिता ।

---

१. धार्मिकेषु श्रेष्ठः. २. परगृहीं राहिलेल्या स्त्रीचा स्वीकार निःशंकपणें केल्यानें लोक नांवें ठेवतील व ती निर्दोष असल्यास त्याग केल्यानें महा दोष पदरीं येईल यासंबंधानें रामाला चिंता लागली. चिंतेचें खरें कारण मुख्य सीतालाभ कसा होईल हें होतें. रावणाच्या घरीं छायासीता होती. सीतेनें आपलें खरें रूप अग्नींत ठेवलें होतें हें सीताहरणप्रसंगाच्या श्लोकांच्या टीपेंत मागें सांगितलेंच आहे. ३. किंचित् बाष्पपर्याकुल झालेला. [स० ११४ श्लो० ५-३०.] ४. जवळ आणवा. ५. ‘नाययामास’ या कल्पित पाठाचे जागीं ‘नयामासत’ असा पाठ होता तो अशुद्ध आहे. नेवविता झाला. ६. सु+अलंकृताम्. ७. दूरमुत्सारितान्. ८. बिभीषणाच्या चोपदारांनीं. सीता आली असें जेव्हां बिभीषणानें रामाला कळविलें तेव्हां रामानें आज्ञा केली कीं, ‘वैदेही संनिकर्षे मे क्षिप्रं समभिगच्छतु.’ सीता रामाला भेटेल त्या वेळीं तेथें इतक्या मंडळीनें राहूं नये अशी बिभीषणाची समज होऊन त्यानें वानरांना दूर मागें हटविलें हें पाहून रामाला राग आला व बिभीषणाला म्हणाला, ‘न गृहाणि न वस्त्राणि न प्राकारस्तिरस्क्रिया (आवरणम्) । नेदृशा राजसत्कारा [जनापसरणादिव्यापाराः] वृत्तमावरणं स्त्रियः ॥ व्यसनेषु न कृच्छ्रेषु न युद्धेषु स्वयंवरे । न क्रतौ नो विवाहे वा दर्शनं दूष्यते स्त्रियः ॥ सैषा विपद्गता चैव कृच्छ्रेण च समन्विता । दर्शने नास्ति दोषोऽस्या मत्समीपे विशेषतः ॥ विसृज्य शिबिकां तस्मात्पद्भ्यामेवापसर्पतु । समीपे मम वैदेहीं पश्यंत्वेते वनौकसः ॥’ [सर्ग ११४ श्लो० २७-३०.] ९. शौर्यानें जें करण्यासारखें होतें तें म्यां केलें. [सर्ग ११५ श्लो० ३-२४.] १०. नितंबिनि! ११. शत्रुकृतस्वदारणामुळें आलेल्या मलीनतेला धुवून वीरता दाखविण्यासाठीं, वीर आहें ही कीर्ति राखण्याकरितां. १२. वा० रामायणांतील ‘प्राप्तचारित्रसंदेहा’ हा पाठ बरा दिसतो. १३. संमुखे.

दीपो नेत्रातुरस्येव[1] प्रतिकूलासि[2] मे दृढा[3]. ॥ ९२६
तद्गच्छ त्वं रा **ज** कन्ये! यथेष्टं[4] विवृता[5] दिशः ।
कः कविः[6] पुनरादद्यात्स्त्रियं परगृहोषिताम्? ॥ ९२७
लक्ष्मणे वा[7]त्या **य** ताक्षि! **भ**रते वा नरोत्तमे ।
शत्रुघ्ने वा गुणाढ्ये त्वं कुरु[8] बुद्धिं यथासुखम्. ॥ ९२८
सुप्रिये वा[9]न **रा** धीशे राक्षसे वा **बि**भीषणे ।
निवेशय मनः **सीते**! यथा वा[10] सुखमात्मनः. ॥ ९२९
न त्वां **द**शास्यो **म**[11] हिलां दिव्यरूपां बलाद्धृताम् ।
मर्षयेत्सुचिरं **सी**ते! स्वगृहे पर्यवस्थिताम्[12].' ॥ ९३०
अत्यप्रियं रा **ज** कन्या तदुपश्रुत्य सा प्रियात् ।
रुदती सुदती **सी**ता भर्तारमिदमब्रवीत्. ॥ ९३१
'किमेवं हृदे[13] **य** च्छेदि प्रभो! मां श्रोत्र[14]दारुणम् ।
रूक्षं श्रावयसे वाक्यं प्राकृतः प्राकृतामिव? ॥ ९३२
न तथास्मि, नि **ज** स्वांते यथा मामवगच्छसि, ।
प्रत्ययं गच्छ मे, स्वेन चारित्रेण[15] शपे स्वयम्. ॥ ९३३

---

१. नेत्ररोगिणः. २. अप्रिया. ३. अतिशयेन. 'दृढम्' असा पाठ बरा दिसतो. ४. मर्जी असेल त्याप्रमाणें ५. मोकळ्या. ६. शहाणा. ७. वा अत्यायताक्षि. ८. आमच्या आप्तांपैकीं कोणाजवळ राहून आयुष्याचे दिवस घालीव. जनापवादामुळें सीतेचा स्वीकार राम करीना व व्यभिचारिणी स्त्री असली तरी त्या स्त्रीच्या पतीनें तिला अन्नवस्त्र पुरविलें पाहिजे असा धर्मशास्त्राचा नियम आहे, कारण घटस्फोटाचा प्रकार शास्त्रांत सांगितला नाहीं, यासाठींच रामानें सीतेला आपल्या आप्तांकडे राहावयास सांगितलें. याज्ञवल्क्यस्मृतींत सांगितलेला उपाय 'व्यभिचारादृतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते' रामाला आवडला नाहीं असें दिसतें. ९. सुग्रीवे. १०. स्वमातृपितृकुले वा. ११. महिला, दिव्यरूपा, इत्यादि पदें, रावणाला पापबुद्धि अवश्य झाली असेल, हें दाखविण्याकरितां योजिलीं आहेत. १२. पंतांनीं अन्यत्र वर्णन केलें आहे तें असें:— जनसंग्रहार्थ तो श्रीराम प्रभु कपटमानव सतीस । बोले, 'विलोकितों तुज जरि तूं परमंदिरीं न वसतीस. ॥ रिपु मारुनि सोडविलें कीर्त्यर्थेचि तुज, न देवि! भोगाया, । कीं नमुनि ईश्वराला 'यशचि' म्हणति सुजन 'दे विभो! गाया.' ॥ परकरग स्वकलत्र स्पर्शेंचि महायशासि वाहवितें । कोण प्राज्ञ म्हणेल श्वा शिवला ज्या तशा शिवा हवितें? ॥ जा स्वैर, म्हण, स्त्रीच्या सुखदे हो सुप्रसन्न मोकळिके! । जी चुंबिली भुजंगें मधुप म्हणेलचि तिला 'नमो कळिके!' ॥ [काव्यसंग्रहग्रंथमाला—मोरोपंत—वनपर्व—अ० १२ गी० ८५-८८ पृ० १८३.] १३. हृदयं छिनत्ति इति मर्मच्छेदि. १४. कर्णकटु. [सर्ग ११६ श्लो० ४-१६.] १५. पातिव्रत्यलक्षणेन चारित्रेण.

अन्यासामन[1] **य** ज्ञत्वाज्ज्ञातिं त्वं परिशंकसे ।
त्यज शंकां, परस्पर्शे[2] कामकारो न मे प्रभो ! ॥ ९३४

शरीरेऽत्र प **रा** धीने किं करिष्याम्यनीश्वरी[3] ? ।
मदधीनं तु यत्तन्मे हृदयं त्वयि वर्तते. ॥ ९३५

निपीडितो[4] म **म** करो न प्रमाणीकृतस्त्वया ।
न मे भक्तिर्न मच्छीलं, सर्वं ते पृष्ठतः कृतम्.' ॥ ९३६

सैवं तदोक्त्वा **श्री** मंतं लक्ष्मणं दीनमानसम् ।
उवाच, 'व्यसनस्यास्य भेषजं[5] कुरु मे चिताम्. ॥ ९३७

त्यक्ता देवर! **रा** ज्ञाहमप्रीतेन गुणैर्मम ।
मिथ्यापवादोपहता[6] निवेक्ष्ये[7] हव्यवाहनम्.[8]' ॥ ९३८

प्राप्तो वशमं **म** न्यस्य[9] स विज्ञाय प्रभोर्मतम् ।
चितां चकार **सौ**मित्रिः परवान्[10]भृशदुःखितः. ॥ ९३९

नहि **रा**मं ते[11] **ज** सोग्रं तदा कश्चिद्यमोपमम् ।
अनुनेतुमथो[12] वक्तुं द्रष्टुं वाप्यशकत्[13]सुहृत्. ॥ ९४०

अधोमुखं प्रि **य** तमं **रा**मं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
बद्धांजलिः सती **सी**ता साब्रवीदग्निसंनिधौ. ॥ ९४१

'यथा[14] मनो मे **रा** जेंद्रान्नापसर्पति **रा**घवात् ।
तथा सर्वस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः. ॥ ९४२

---

१. सामान्य स्त्रियांची अनयज्ञता पाहून सर्व स्त्रीजातीची शंका आपणांला येते. २. इच्छापूर्वकता. ३. असमर्था. ४. विवाहकालीं केलेलें पाणिग्रहण, किंवा माझी भक्ति, किंवा माझें शील, हें प्रमाण धरलें नाहीं. सीता म्हणते कीं माझें शील, भक्ति, व पाणिग्रहण ह्या गोष्टी माझ्या शुद्धाचाराची पूर्ण साक्ष देतात, त्या आपण प्रमाण धरल्या नाहींत. ५. औषधम्. (आपत्तिरूप रोगापासून मुक्त होण्याकरितां.) ६. मिथ्या+अपवाद+उपहता= लोकांच्या खोट्या निंदेनें नाश पावलेली. ७. प्रवेश करीन. ८. हव्यं वहति इति हुतवहः, अग्निः. ९. क्रोधस्य. १०. परतंत्रः पराधीनः. ११. तेजसा उग्रम्. १२. विनंति करून मन वळविण्याला. १३. अ+शक्+लुङ्त्. १४. या प्रसंगास अनुलक्षून **पं**त म्हणतातः—'जेंवि व्यसनीं त्रिजगन्नाथस्मृतिचा धरी करीश पथ, । ती तेंवि सत्यधर्मस्मरणपरा जानकी करी शपथ. ॥ चुकलें असेल तिळभरि तरि शापावें मला सतीव्रातें. । भुजगीतें कीं तुमच्या भुजभुजगातें शिवेन तीव्रातें. ॥ स्वप्नींहि तुम्हाहुनि परपुरुषीं गेलें असेल हें मन, हो! '। तरि युष्मच्चरणरजःस्पर्शें मद्देहलोह हेम न हो. ॥ मळलें असेल हृदय स्वसतीव्रतनियमलेशभंगोहें । प्रभुजी! तरि मन्मस्तक आतांचि तुम्हांसमक्ष भंगो हें.' ॥ [काव्यसंग्रहग्रंथमाला—मोरोपंत—वनपर्व—अध्याय १२ गीति ९३-९६ पृ० १८४.]

यद्यहं शुद्धि **म** त्यस्मि [1]श्रीमद्रामैकमानसा ।
केशवस्त्रादिकमपि माधाक्षीन्[2]मम पावकः.' ॥ ९४३

एवमुक्त्वा ग[3] **ज** गतिः परिक्रम्य हुताशनम् ।
सीता विवेश ज्वलनं निःशंकेनांतरात्मना. ॥ ९४४

महान् जनो[4]च्च **य** स्तत्र ददर्शाश्रुसमाकुलः ।
[5]प्रविशंतीं सतीमग्निं दीप्तं सौदा[6]मनीमिव. ॥ ९४५

ददृशुस्तां रा **ज** कन्यां प्रविशंतीं हुताशनम् ।
ऋषयो देवगंधर्वाः पूर्णाहुतिमिवाध्वरे. ॥ ९४६

प्रचुक्रुशुः स्त्रि **य** स्तास्तां दृष्ट्वा दीप्ते चितानले ।
पतंतीं संस्कृतां मंत्रैर्वसोर्धा[7]रामिव क्रतौ. ॥ ९४७

रक्षसां वान **रा** णां च 'हाहे'ति विपुलः स्वनः ।
तस्यामग्निं संविशंत्यां संबभूवा[8]द्भुतोपमः. ॥ ९४८

ततो **राम**ः का[9] **म** खिन्नः श्रुत्वैवं वदतां गिरः ।
द[10]ध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मा बाष्पव्याकुललोचनः. ॥ ९४९

शक्रो यमोऽथ **श्री** दश्च **शं**भुर्ब्रह्मा सुरैः सह ।
लंकां विमानैरागत्य तेऽभिजग्मू **र**घूत्तमम्. ॥ ९५०

अब्रुवंस्तं सु **रा राम**ं प्रांजलिं पुरतः स्थितम्, ।
'विश्वस्य कर्तास्यात्मानं कथं त्वं नावबुध्यसे? ॥ ९५१

सीता तवेयं **म** हिषी साक्षाच्छ्रीर्**ज**नकात्मजा ।
उपेक्षसे कथं **वि**ष्णो! पतंतीं हव्यवाहने? ॥ ९५२

---

१. श्रीमति रामे एकं (अविभक्तं) मानसं यस्याः सा. २. मा+अदह्+सीत् लुङ= भस्म न करो. [स० ११६ श्लो० २५-२६.] ३. गजस्येव गतिर्यस्याः सा करिगमना, हत्तीप्रमाणें जिचें मंदमंद डुलत चालणें आहे अशी. ४. जनसमूहः. ५. या प्रसंगाचें वर्णन **पं**तांनीं प्राकृतमंत्ररामायणांत फार सुंदर केलें आहे:—'जाणों विरहमयाग्नी क्षिति-तनयेला असह्य तो जाळी; । तापें ताप हरावा, म्हणउनि अनलीं प्रवेशती झाली. ॥ हेमांबुजिनी श्रीमत्सरस्वतीच्या हृदीं तसी साजे; । ज्वलनाधिदेवता कीं, त्रिलोकपूज्या जगन्निवासा जे. ॥ कीं स्वच्छपद्मरागग्रावविरचितालवाल हेमलता । माणिक्यदर्पणांतस्वः-स्त्रीप्रतिबिंब हें म्हणो भलता. ॥ [काव्यसंग्रहग्रंथमाला—रामायणें—भाग १—मंत्ररामायण—युद्धकांड—गीति ७४१-७४३ पृ० १५३.] ६. विद्युल्लतामिव. ७. संततां घृतधाराम्. ८. आश्चर्य-मित्युपमाज्ञानं यत्प्रवृत्तौ सः. [स० ११६ श्लो० २७-३४.] ९. कामं (निकाममतिशयेन वा) यथा तथा खिन्नः. १०. किमुक्तं किं कृतं किंचातःपरं कर्तव्यमिति चिंतापरो बभूव. [सर्ग ११७ श्लो० १.]

अस्माभिस्त्वं त्रि **ज** गतां भर्ता हंतुं **द**शाननम् ।
प्रार्थितो मानुषीं योनिं प्रविष्टोऽसि सनातनः. ॥ ९५३

[1]प्रभवश्चाप्य **य** श्च त्वं देवकार्यं कृतं त्वया ।
सर्वे कृतार्थास्त्वद्भक्ताः शरण्यस्त्वं **ज**नार्दन !' ॥ ९५४

गृहीत्वा तां व **रा** रोहां मूर्तिमान् हव्यवाहनः ।
उत्थायाभ्येत्य भगवानित्युवाच **र**घूत्तमम्. ॥ ९५५

'राम! रा[2]माच्छ **म** नसं **सी**तां [3]शीतांशुजिन्मुखीम् ।
गृहाण त्वमिमां मान्यां मान्यां बुद्धिं कुरु प्रभो !' ॥ ९५६

एवमुक्त्वा रा **ज** मानां सीतां **दा**शरथेः प्रभोः ।
स्थापयामास वामे तामंके [4]पंकेरुहेक्षणाम्. ॥ ९५७

'लोकापवादो **य** शसो नाशकोऽतस्तमागतम् ।
परिमार्ष्टुमिदं दि[5]व्यं मया विज्ञाय कारितम्. ॥ ९५८

इयं विशुद्धा **ज** गति श्रेष्ठा भानोरिव प्रभा, ।
न विहातुं मया शक्या कीर्तिरात्मवता यथा. ॥ ९५९

[6]सुस्निग्धानां सु **य** शसां नाथानां वदतां हितम् ।
अवश्यं च मया कार्यं सर्वेषां वो वचः प्रियम्.' ॥ ९६०

एवमुक्त्वा स **रा** जेंद्रः प्रियां स्वीकृतवान्मुदा. ।
ततः शुभतरं वाक्यं व्याजहार **म**हेश्वरः. ॥ ९६१

'[7]पुष्कराक्ष! [8]सं **म** र्थेश! [9]श्यामतामरसप्रभ! ।
दिष्ट्या कृतमिदं कर्म त्वया धर्मभृतां वर! ॥ ९६२

---

१. प्रभवः=सृष्टिः, अप्ययः=प्रलयः । तत्कारणत्वात्तद्व्यपदेशः. २. अच्छं (निर्मलं) मनो यस्यास्ताम्. ३. शीता अंशवो यस्य स शीतांशुश्चंद्रः । तं जयति इति शीतांशुजित् । तद्विधं मुखं यस्यास्ताम्. ४. पंके रोहति इति पंकेरुहं कमलम् । पंकेरुहवत् ईक्षणे यस्यास्ताम्. ५. अति प्राचीनकाळीं कोणावर अपराध केल्याचा दोष आला तर त्या मनुष्याला आपली निर्दोषता ठरविण्याकरितां तापलेल्या लोखंडाला स्पर्श करावा लागत असे किंवा तापलेल्या पाण्यांत हात बुडवावा लागे. दुखापत न झाल्यास त्या मनुष्याला निर्दोष समजत. निर्दोषता सिद्ध करण्याच्या या प्रकाराला 'दिव्य' ही संज्ञा होती. सीतेचें अग्निदिव्य फार भयंकर होतें. याला इंग्रजींत fire ordeal असें म्हणतात. ६. स्नेहवताम्. ७. हे कमलाक्ष. ८. हे समर्थ, हे ईश. ९. 'पुष्कराक्ष' हें संबोधन आहेच. तेव्हां 'श्यामतामरसप्रभ' असें संबुद्धिपद करणें बरें दिसतें. श्यामतामरसस्येव प्रभा यस्य सः.

आश्वास्य दीनं **श्री** मंस्त्वं **भ**रतं भक्तमात्मनः ।
मातृंश्च राज्यं कृत्वाथ स्वपदं[1] गंतुमर्हसि. ॥ ९६३

विमानेऽयं नें[2] **रा** धीशः पिता **द**शरथस्तव ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा त्वमेनमभिवादय. ॥ ९६४

शक्रस्य लोकं **म**[3] र्त्येंद्रो गतो मतिमतां वरः ।
सत्पुत्रेण त्वया **राम**! तारितोऽयं गुरुस्तव.' ॥ ९६५

राघवः सानु **ज** श्चक्रे नमनं पितुरात्मनः ।
स चैनमंक[4] आरोप्य परिष्वज्य मुदाब्रवीत्. ॥ ९६६

'**राम**! प्राणप्रि **य**! स्वर्गः समानोऽपि[5] सुरर्षभैः ।
न मे बहुमतो जातु त्वां विना गुरुवत्सल! ॥ ९६७

कैकेय्या यानि **रा** जीवनेत्र! प्रोक्तानि दुष्टया ।
तानि वाक्यानि शल्यानि स्थितानि हृदये मम. ॥ ९६८

दुःखान्मुक्तोऽद्य **म** हतस्त्वां परिष्वज्य सानुजम् ।
तारितोऽहं त्वया पुत्र! सुपुत्रेण महात्मना.' ॥ ९६९

रामः प्रोवाच **ज** नकं, '**कै**केय्या **भ**रतस्य च ।
प्रसादं कुरु, शापः[6] स सपुत्रां न स्पृशेत्प्रभो!'॥ ९७०

तथेत्युक्त्वा प्रि **य** गुणं **ल**क्ष्मणं तां च **जा**नकीम् ।
समाश्वास्य, विमानेन ययौ स्वर्गं महायशाः. ॥ ९७१

ततो जयंत[7] **ज** नको **रा**मं प्रांजलिरब्रवीत्, ।
'अमोघं दर्शनं **राम**! तवास्माकं **र**घूत्तम! ॥ ९७२

प्रीताः स्मो, ब्रूहि **य** त्प्राज्यं राजेंद्र! मनसेप्सितम्.' ।
तच्छ्रुत्वा **वा**सवं हृष्टो वचनं प्राह **रा**घवः. ॥ ९७३

'मम हेतोः प[8] **रा** क्रांता ये गता **य**मसादनम् ।
ते सर्वे जीवितं प्राप्य समुत्तिष्ठंतु वानराः. ॥ ९७४

अकाले चापि **म** धुराः फलमूलसमृद्धयः ।
नद्यश्च विमलास्तत्र तिष्ठेयुर्यत्र वानराः[9].' ॥ ९७५

---

१. त्रिदिवं ब्रह्मलोकम्. २. पुरःस्थस्यापि देवदेहपरिग्रहेण अज्ञायमानतया अंगुल्या निर्देशः. ३. मर्त्येशः. ४. अंके. ५. सुरर्षभैः समानोऽपि स्वर्गो न बहुमतः इत्यन्वयः. ६. 'तुझा मी पुत्रासह त्याग करतों' असा दशरथानें कैकेयीला दिलेला शाप. [स० ११९ श्लो० २५.] ७. इंद्रः. ८. कृतपराक्रमाः. ९. सर्ग १२० श्लो० २-१० पहा.

रक्षःक्षयाप्त[1] **श्री** रिंद्रः प्रत्युवाच तदा प्रभुम्, ।
'महानयं वरस्तात! त्वयोक्तो **र**घुसत्तम! ॥ ९७६
मम त्वयि प **रा** प्रीतिस्तस्मादेतद्भविष्यति. ।
समुत्तिष्ठंतु सर्वे ते ये हता युधि राक्षसैः.' ॥ ९७७
ततः प्लवंग **म** व्रातास्ते सुप्त्वेव समुत्थिताः ।
बभूवुर्वानरा ऋक्षाः किं न्वेतदिति विस्मिताः. ॥ ९७८
राममापृच्छ्य **ज** ग्मुस्ते स्वर्गं सेंद्रा दिवौकसः. ।
श्री**रा**मं प्रार्थयामास सत्कर्तुं स **बि**भीषणः. ॥ ९७९
ते[2]माह **रा**मो, '**य** दि मां राजन्! सत्कर्तुमिच्छसि ।
हरीन्**सु**ग्रीवमुख्यांस्त्वं सर्वानप्यद्य सत्कुरु. ॥ ९८०
स तु ताम्यति **रा** ज्येऽपि **भ**रतो मत्कृते सदा ।
तं विना मे बहुमतं न स्नानं वस्त्र[3]भूषणम्. ॥ ९८१
एतत्त्वं पश्य **म** तिमन्! यथा क्षिप्रं निजां पुरीम् ।
प्रतिगच्छामि, मार्गोऽयं राजन्! परमदुर्गमः.' ॥ ९८२
दशकंठानु **ज** स्तं स प्रत्युवाच कृतांजलिः, ।
'अन्हा त्वां प्रापयिष्यामि **सा**केतं **पु**ष्पकेण तत्.॥९८३
अनुग्रह[4]स्ते **य** द्यस्ति सदारः सानुजो वस ।
गृहाण सत्क्रियां मत्तः, सौहृदं तव चेन्मयि.' ॥ ९८४
तत्**कौ**सल्यात्म **ज** स्तस्य श्रुत्वा वाक्यं ततोऽब्रवीत्, ।
'साचिव्येन[5] तथा प्रेम्णा पूजितोऽहं भृशं त्वया. ॥९८५
भरतं तु प्रि **य** सखं द्रष्टुं मे त्वरते मनः ।
शिरसा याचतो यस्य न कृतं वचनं मया. ॥ ९८६
कौसल्यां च प **रा** मार्तां **सु**मित्रां **के**कयात्मजाम् ।
गुहं च सुहृदं पौरान्द्रष्टुं मेऽत्युत्सुकं मनः. ॥ ९८७
अनुजानीहि **म** तिमन्! मामहं सत्कृतस्त्वया ।
उपस्थापय मे शीघ्रं विमानं राक्षसेश्वर[6]!' ॥ ९८८
स तद्विमानं[7] **श्री** दस्य कामगं **रा**वणाहृतम् ।

१. रक्षसां क्षयस्तेन आप्ता श्रीर्येन सः. २. या प्रसंगाचें वर्णन फार मनोहर आहे. मंत्ररामायण–युद्धकांड–गी० ७६३-७६६ पहा. ३. सर्ग १२१ पहा. ४. प्रसादः, कृपा. ५. मंत्रसाहाय्येन. ६. सर्ग १२१ श्लो० १७-२२ पहा. ७. या विमानाचें वर्णन पहा. (स० १२१ श्लो० २३-२२.)

स्थापयामास सेवायां सुरतः[1] पुरतः प्रभोः. ॥ ९८९

ससैन्यं वान **रा** धीशं संपूज्य परया मुदा, ।
'**सा**केतं मां नये'त्याह **रा**मं भक्तो **बि**भीषणः.॥ ९९०

सोऽपि प्लवंग **म** पतिः **सु**ग्रीवो मंत्रिभिः सह ।
तथैव प्रार्थयामास प्रभुं प्राज्यदयं[2] स्वयम्. ॥ ९९१

तद्विमानं भ्रा **ज** मानं राजराजस्य[3] **रा**घवः ।
ताभ्यां सह समारुह्य राजभ्यां कपिरक्षसाम्. ॥ ९९२

त्रिकूटात्तं प्रि **य** तमामंके कृत्वा स**ल**क्ष्मणः ।
प्रतस्थे सुमहातेजा लंकालंकारजितपुरम्[4]. ॥ ९९३

कैलासशिख **रा** कारे त्रिकूटशिखरे स्थिताम् ।
लंकां युद्धधरां[5] **रा**मो दर्शयन्नाह **जा**नकीम्. ॥ ९९४

'प्रिये! पश्य त्व **म** स्याद्रेस्त्रिकूटस्य शिरोगताम्[6] ।
सुरैर्दुरासदां **लं**कां निर्मितां **वि**श्वकर्मणा. ॥ ९९५

इयं युद्धस्य **ज** गती, त्वत्कृते[7]ऽत्र सह प्रियैः ।
सचिवैर्भ्रातृभिः पुत्रैः **सी**ते! **द**शमुखो हतः. ॥ ९९६

रावणस्य स्त्रि **य** स्तत्र **मं**दोदर्या सह प्रिये! ।
विविधं भूरिकरुणं तं मृतं पर्यदेवयन्. ॥ ९९७

सेतुर्नलेन **ज** लधावेष देव्याज्ञया मम ।
तव हेतोर्विशालाक्षि! बद्धः पश्य सुदुष्करः. ॥ ९९८

पश्य **सी**ते!ऽस्या **य** ताक्षि! दुस्तरं **व**रुणालयम् ।
जंतवो यत्र पतितं नयंत्यकरुणालयम्[8]. ॥ ९९९

इतस्त्वं रुचि **रा** पांगे[9]! **मै**नाकं पश्य पर्वतम् ।
विश्रामार्थं **ह**नुमतो भित्त्वा सागरमुत्थितम्. ॥ १०००

उत्तरं तीर **म** स्याब्धेरेतद्देवि! मनोरमम् ।

---

१. अति अनुरक्त असलेला. २. प्राज्या (प्रचुरा) दया यस्य तम्. ३. यक्षाधिपस्य. राज्ञां (यक्षाणां) राजा (प्रभुः)=कुबेरस्तस्य. ४. लंकेला अलंकाराप्रमाणें शोभविणारा (रावण) त्याला जिंकणारा. लंका+अलंकार+जि+त+क्विप्. ५. युद्धभूमिम्. ६. शिखरे स्थिताम्. ७. तुझ्याकरितां. ८. न करुणा अस्त्यस्य इति अकरुणो यमः, तस्यालयम्. ९. हे सुंदरनेत्रप्रांताच्या स्त्रिये.

अत्र[1] पूर्वं[2] महादेवः प्रसादमकरोद्विभुः[3]. ॥ १००१

इदं तु तीर्थं[4] **श्री** मद्यत्तीर्थमन्यत्ततोऽधिकम् ।
सेतुबंध इति ख्यातं भव्यं[5] कव्यंचितं[6] हितम्[7]. ॥ १००२

अत्र राक्षस **रा** जोऽयं देव्यागच्छद्विभीषणः, ।
सुग्रीवस्य पुरी चैषा[8] किष्किंधा वालिपालिता.' ॥ १००३

सीतोवाच, 'म **म** स्त्रीभिः सुग्रीवस्य महात्मनः ।
ताराप्रभृतिभिर्गंतुं सार्धं[9]मिच्छा पुरीं प्रभो !' ॥ १००४

एवमस्त्विति[10] **ज** कुलश्रेष्ठः प्रेष्ठ[11]ः सतां प्रियाम् ।
उक्त्वोवाच तथा कर्तुं सुग्रीवं वानरेश्वरम्. ॥ १००५

स सुग्रीवः प्रि **य** तमां स्वयं तारां[12] तथाब्रवीत् ।
तयाहूताः प्लवंगानां सर्वा भार्याः[13] स्वलंकृताः. ॥ १००६

ताभिः सह त्व **रा** युक्ता पुष्पकं सारुरोह[14] तत् ।
सीता तया कपींद्रस्य योषिता तोषिता[15]भवत्. ॥ १००७

ततो रघूत्त **म** स्तत्र पुष्पके द्रुतगामिनि ।
वैदेहीमित्युवाचाय[16]मृष्यमूकः स भूधरः[17]. ॥ १००८

---

१. सेतुमूले. २. सेतुबंधनात् पूर्वम्. ३. मत्स्थापितत्वेन अत्र. स्थितोऽभूत् । सेतोर्निर्विघ्नता-सिद्ध्यै समुद्रप्रसादानंतरं शिवस्थापनं रामेण कृतमिति गम्यते. (स० १२३ श्लो० २०.) ४. अत्र स्थले महात्मनः सागरस्य तीर्थं सेतुनिर्माणमूलप्रदेशत्वात् सेतुबंध इति ख्यातं भविष्यति. ५. भावि, होईल. ६. पंडितैः पूजितम्. ७. दर्शनात् सर्वपापविशोधनम्. ८. सुग्रीवाची मुख्य नगरी किष्किंधा. येथेंच रामानें वालीला मारिलें. किष्किंधा जेथें होती तेथें हलीं अनागोंदी शहर आहे. हें तुंगभद्रेच्या कांठीं आहे. ९. सह. १०. अजाच्या कुलांतील श्रेष्ठ पुरुष. ११. अतिप्रिय. १२. सुषेणाची कन्या, वालीची पत्नी. वालीच्या मरणानंतर ही सुग्रीवाची स्त्री झाली. सुग्रीवाच्या पहिल्या स्त्रीचें नांव रुमा. १३. सर्ग १२३ श्लो० ३४-३७ पहा. १४. 'सा समारुहत्' हा अपपाठ आहे, यास्तव 'सारुरोह तत्' असा पाठ कल्पिला आहे. १५. तोषः संजातोऽस्या इति. १६. या प्रसंगाचें वर्णन फारच हृदयद्रावक आहे:—कांतेसि म्हणे राघव, 'हा दिसतो ऋष्यमूकनाम नग; । तेथें मजला तूझे सुग्रीवें अर्पिले स्वकीय नग. ॥ ७८२ ॥ वाल्यनुजाचें मस्तक, येथें राज्याभिषेकनीरानें; । मेघें गिरिशिखर तसें, भिजवीलें या तुझ्याचि दीरानें ॥ ७८३ ॥ हे पंपा पुण्यजला, येथें तुजला स्मरोनि मी रडलों; । सौमित्र्यंकावरता, मुहूर्तपर्यंत कश्मलें पडलों. ॥ ७८४ ॥ निशिचरनायक येथें आला होऊनि दंभसंन्यासी; । तुज नेउनि मज दिधलें दुःख, जनीं जें असह्य अन्यासी. ॥ ७८५ ॥ ज्या स्थानीं रुचिराक्षी! तूंचि उभी हें मनांत माजा ये; । आलिंगिले लताद्रुम, विद्रुमबिंबप्रभा-

यत्राहं वारि[1] **ज** स्पर्धिमुखि! प्रियतमे! सति! ।
अनेन राज्ञा कीशानां सुग्रीवेण समागतः. ॥ १००९
त्वया विहीनो **य** त्राहं विलापपरमोऽभवम् ।
एषा सा दृश्यते पंपा[2] शंपाकंपावहप्रभे[3]! ॥ १०१०
अत्र सीते! यो[4] **ज** नोग्रबाहू राहू[5] रसागतः[6] ।
कबंधो निहतो भ्रात्रा लक्ष्मणेन तथा मया. ॥ १०११
न्यग्रोधं पश्य **य** त्र त्वां त्रातुं मम पितुः सखा ।
प्रवृत्तः समरे तातो जटायुर्निहतोऽरिणा. ॥ १०१२
रक्षसां यत्र **रा** ज्ञा त्वं रावणेन हृता बलात् ।
एषा गोदावरी रम्या प्रसन्नसलिला शुभा. ॥ १०१३
एतत्तदाश्र **म** पदमस्माकं वरवर्णिनि[7]! ।
पर्णशाला तथा चित्रा दृश्यते शुभदर्शने! ॥ १०१४
कांतेऽतिपुण्यः **श्री**[8] वासे कुंभजस्यायमाश्रमः[9] ।
शरभंगस्य च मुनेरत्रेः कुलपतेरयम्[10]. ॥ १०१५
चित्रकूटो[11] व **रा** रोहे! शैलेंद्रोऽयं प्रकाशते ।

धरे! जाये! ॥ ७८६ ॥ दिसतो आश्रम तो हा, जेथें तुज शोधितां सये! जाये! । शतवार सानुजें म्यां, केलें गोदावरीस ये जा ये. ॥ ७८७ ॥ वाढविले निजहस्तें, जे तूं सुतनिर्विशेष भूपुत्री! । ते हे उटजस्थानीं, मृग शुक शिखि हंस सारिका पत्री. ॥ ७८८ ॥ पंकजदलायताक्षि! स्वकरें तूं शिंपिलीस जी लवली; । तीही फलभारानें, भाग्यानें सज्जनापरी लवली. ॥ ७८९ ॥ जे त्वां द्विजराजमुखि! स्वकरें पूजार्थ लाविली तुळशी; । तत्सेवनें मदंकीं सांबुदविद्युल्लतेसवें तुळशी. ॥ ७९० ॥ आवालवलय निर्मुनि जे चूताजवळ लाविली जाती; । पुष्पवती ते त्यातें, आलिंगाया स्वयें पहा! जाती. ॥ ७९१ ॥ [काव्यसंग्रहग्रंथमाला—रामायणें—भाग १—मंत्ररामायण—युद्धकांड—गी० ७८२-७९१ पृ० १५८.] १७. पर्वत.

१. वारिजेन (कमलेन) सह स्पर्धते इति वारिजस्पर्धि, वारिजस्पर्धि मुखं यस्याः सा। तत्संबोधने हे वारिजस्पर्धिमुखि. २. पंपा हें सरोवर हंप्रीजवळ आहे. या सरोवराच्या जवळ पंपा नामक गांवीं प्रख्यात माधवाचार्य (ज्यांस सायण माधव किंवा विद्यारण्यस्वामी असें म्हणतात ते) रहात असत. हें बुक्कराजाचे विजयनगराच्या समीप आहे. ३. शंपा (विद्युत्) तस्याः कंपं आवहति इति शंपाकंपावहा। तद्विधा प्रभा यस्याः सा तत्संबुद्धौ हे शंपा०. जिची देहकांति पाहून विजेच्या ठायीं कंप (कांपरें) उत्पन्न होतो. ४. चार कोस लांब असलेल्या उग्र बाहूंनीं युक्त असलेला. ५. राहूप्रमाणें भासणारा. ६. भूमीवर पडलेला. रसा+गतः. ७. वरः (श्रेष्ठ) वर्णो (देहकांतिः) यस्या विद्यते इति वरवर्णिनी, तत्संबुद्धौ. ८. श्रियो वासो यस्मिन् इति. ९. अगस्त्यस्य. १०. आश्रमस्वामिनः. 'कुलमन्वयसंघातगृहोत्पत्याश्रमेषु च' इत्यजयः. [स० १२३ श्लो० ४८.] ११. प्रयागास आगगाडीनें जातांना वाटेंत माणिकपूर नांवाचें रेल्वेस्टेशन लागतें. तेथून माणिकपूर—झांशी

कैकेय्या अत्र पुत्रो मां प्रसादयितुमागतः. ॥ १०१६

राजपुत्रि! य म स्यैषा सा स्वसा यमुना नदी ।
भरद्वाजाश्रमश्चैष दृश्यते सुकृताकरः. ॥ १०१७

इयं च गंगा ज गतां सेव्या देव्याश्रितेष्टदा ।
शृंगवेरपुरं चैतद्गुहो यत्र सखा मम. ॥ १०१८

सैषा सतां प्रि य तमा राजधानी पितुर्मम ।
अयोध्यां कुरु वैदेहि! प्रणामं पुनरागता. ॥ १०१९

ततस्ते वान रा ऋक्षा राक्षसाश्च सनायकाः ।
उत्पत्योत्पत्य संहृष्टास्तां पुरीं ददृशुस्तदा. ॥ १०२०

शुभ्रहर्म्योत्त म प्राज्यप्रोच्चप्रासादमालिनी ।
अपश्यंस्ते पुण्यवंतः साक्षादिंद्रपुरीमिव. ॥ १०२१

रामो भरद्वा ज मुनिं तं ववंदे तदाश्रमे ।
पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पंचम्यां रचितांजलिः. ॥ १०२२

स्ववृत्तं कथ य न्रामो मातॄणां भरतस्य च ।
पप्रच्छ मुनिशार्दूलं भरद्वाजं द्विजेश्वरम्. ॥ १०२३

कुशलं स द्वि ज श्रेष्ठः कथयामास सर्वतः ।
भरतस्य व्रतं तीव्रं भक्तिं तत्पादुकार्चने. ॥ १०२४

द्रुमेष्वतिश य स्तस्मात्फलानां वरदान्मुनेः ।
वव्रे बद्धांजली रामो मार्गे यावन्निजं पुरम्. ॥ १०२५

रेल्वेनें गेलें असतां चित्रकूट लागतो. चित्रकूट हें विंध्याचें शिखर आहे. येथें मंदाकिनी नांवाची नदी आहे. प्रयागापासून पायरस्त्यानें चित्रकूट तीस कोस आहे. येथें अलीकडे अमृतराव साहेब व त्यांचे चिरंजीव विनायकराव साहेब रहात असल्यामुळें चित्रकूट महाराष्ट्रांत पुष्कळ माहित झाला आहे, व त्यामुळेंच येथें महाराष्ट्रीयांची वस्ती झाली होती.

१. सुकृतखनिः पुण्याची खाण. २. आश्रित+इष्ट+दा=आश्रितांचे मनोरथ पूर्ण करणारी. ३. प्रयागाहूनच रामानें सीतेला अयोध्या दाखविली. विमानारूढ असल्यामुळें दिसली असावी; नाहीं तर प्रयाग व अयोध्या यांत ५०।६० कोसांचें अंतर आहे. ४. सधन लोकांचे शुभ्र उत्तम वाडे व पुष्कळ उंच असे राजवाडे यांच्या रांगांनीं शोभायमान झालेली. ५. पंचमी तिथीला. वनवासाचीं चवदा वर्षें पूर्ण झाल्यावर आश्विन वद्य पंचमीस राम भरद्वाजाश्रमांत परत आला. हा भरद्वाजाश्रम गंगातीरीं आहे. भरद्वाजाश्रम, शृंगवेरपुर व नंदिग्राम हीं तीनही स्थळें प्रयागाच्या जवळ आहेत असें समजतें. [सर्ग १२४ श्लोक १ पहा.] ६. बद्धांजलिः. ७. अयोध्येपर्यंत सर्व द्रुमांना भरपूर फळें वानरांच्या खाण्याकरितां असावीं असा वर रामानें भरद्वाजाला मागितला.

मारुतिं च त्व रा युक्तं भरतं प्रति राघवः ।
प्रेषयामास कुशलागमं[1] कथयितुं प्रभुः. ॥ १०२६

स श्रृंगवेर म गमन्नररूपोऽवदद्गुहम् ।
कुशली ते सखा, श्वस्त्वं द्रक्ष्यस्यत्रैव राघवम्. ॥ १०२७

ततः स तूर्णं श्री मंतं भरतं जटिलं कृशम् ।
'[2]आगतः प्रभु'रित्युक्त्या चकार मुदितं भृशम्. ॥ १०२८

स प्र[3]हर्षभ रा द्भूमौ पपात भरतस्तदा ।
उत्थाय कपिमालिंग्य तं सिषेचाश्रुबिंदुभिः. ॥ १०२९

अथाब्रवी'त्त्व म मरो नरो वा [4]करुणागतः ।
प्रिया[5]ख्यानस्य ते सौम्य ! ददामि [6]ब्रुवतः प्रियम्. ॥ १०३०

कन्या धन्याः [7]कं ज नेत्र्यः षोडश स्वर्णभूषिताः ।
गवां शतसहस्रं च ग्रामाणां च शतं [8]मतम्. ॥ १०३१

बहून्यहो ! हा [9]यं नानि गतस्य सुमहद्वनम् ।
शृणोम्यहं प्रीतिकरं मम [10]नाथस्य कीर्तनम्. ॥ १०३२

कल्याणीयं प रा गाथा लौकिकी प्रतिभाति मे ।
एति जीवंतमानंदो नरं [11]वर्षशतादपि.' ॥ १०३३

कुशलं वृत्त म खिलं संपृष्टो भरतेन सः ।
कथयामास मुदितो [12]बृस्यां समुपवेशितः. ॥ १०३४

'सलक्ष्मणं वि ज यिनं सदारं सखिसंयुतम् ।
अविघ्नं [13]पुष्ययोगेन श्रीरामं द्रष्टुमर्हसि.' ॥ १०३५

प्रहृष्टहृद यः स्तुत्वा मारुतिं भरतोऽब्रवीत्, ।
'चिरस्य खलु मे पूर्णो हृदि रूढो मनोरथः.' ॥ १०३६

१. कुशलागमनं सुखरूप पोहोंचणें· २. रामायणें–भाग १–मंत्ररामायण–युद्धकांड–गी० ८००-८०१ पृ० १६० पहा. ३. अत्यानंदाच्या भरांत. ४. करुणया आगतः. ५. प्रियगोष्ट कळविणाराला. आ+ख्या+कर्तरि ल्युट्. आख्याति इति आख्यानः । प्रियस्य आख्यानः. ६. हर्षातिशयामुळें द्विरुक्ति. 'विषादे विस्मये हर्षे द्विस्त्रिरुक्तं न दूष्यते.' ७. कमललोचनाः. ८. सर्ग १२५ श्लो० ४२-४६ पहा. ९. वर्षाणि. १०. रामस्य. ११. जगणाऱ्या मनुष्याला शंभर वर्षांनीं एकदां तरी आनंद प्राप्त होतो, हीच लौकिकी गाथा. [सर्ग १२६ श्लो० १-४.] १२. दर्भासनावर. १३. आश्विन शुक्ल चतुर्दश्यामश्विनी तद्वैष इति षष्ठ्यां पुष्यस्य संभवः । पूर्णिमायामश्विन्यामप्येकर्क्षक्षयेण वा.'

प्रहृष्टं सोऽनुं[1] **ज** मथ **भ**रतः सत्यसंगरः[2] ।
स्वयमाज्ञापयामास पुरमार्गाद्यलंक्रियाम्. ॥ १०३७

जयंतो[3] विज **य** स्तद्वत्सिद्धार्थश्चार्थसाधकः ।
अशोको मंत्रपालश्च सुमंत्रो धृष्टिरष्टमः. ॥ १०३८

ते प्रधानास्त्व **रा** युक्ताः पौराः सूर्योदये द्विजाः ।
निर्ययू राजदाराश्च **रा**मं द्रष्टुं समुत्सुकाः. ॥ १०३९

द्विजातिनैग[4] **म** श्रेष्ठैः सचिवैर्**भ**रतो वृतः ।
धर्मज्ञः शिरसा भव्ये गृहीत्वा **रा**मपादुके. ॥ १०४०

छत्रं च राज[5] **श्री** चिन्हं पुरस्कृत्य शशिप्रभम्[6] ।
शुभ्रे च बालव्यजने शंखभेरिशतस्वनैः ॥ १०४१

प्रत्युद्ययौ[7] न **रा** धीशं **रा**मं चीराजिनांबरः ।
उपवासकृशो दीनः प्रेमाश्रुभिरभिप्लुतः. ॥ १०४२

तदा तुरंग **म** खुरैरथचक्रैश्च[8] तद्रवैः ।
बृंहितैर्[9]दंतिनां[10] वाद्यैः मंचचालेव मेदिनी. ॥ १०४३

अदृष्ट्वा[11] तत्रा **ज** यानमपृच्छन्**मा**रुतिं पुनः, ।
'कच्चिन्नानुगतस्तात[12] कपिरीतिं त्वमात्मनः. ॥ १०४४

गर्जंति हर **य** स्तेषां नादः संश्रूयते महान् ।
अयमागत एवायं' इत्युवाच स तं कपिः. ॥ १०४५

अथ तद्राज **रा** जस्य विमानं **पु**ष्पकं महत् ।
आराददृश्यत व्योम्नि शशिसूर्यसमप्रभम्. ॥ १०४६

दृष्ट्वा हर्षेण **म** हता **रा**मोऽयमिति कीर्तिते ।
स्त्रीबालयुववृद्धानां निःस्वनो दिवमस्पृशत्. ॥ १०४७

स्यंदनेभ्यः कुं **ज** रेभ्यस्तुरगेभ्योऽवतीर्य ते ।

---

१. शत्रुघ्नम्. २. सत्यः संगरः (प्रतिज्ञा) यस्य सः. ३. हीं अष्टप्रधानांचीं नांवें. [सर्ग १२७ श्लोक ११.] ४. द्विजातिश्रेष्ठैः नैगमश्रेष्ठैः (मोठमोठ्या व्यापाऱ्यांनीं) च वृत्तः. ५. राज्ञः श्रीः (राजलक्ष्मीः) तस्याश्चिह्नम्. ६. शशिन इव प्रभा यस्य तत्. ७. सामोरा गेला. ८. रथचक्रांच्या शब्दांनीं. ९. (हत्तीच्या) शब्दांनीं. बृंहित=The trumpet of an elephant. १०. गजांच्या. ११. 'क्त्वा'चे जागीं 'ल्यप्' न होण्याला कारण 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ७।१।३७. १२. माकडचेष्टा तूं करीत नाहींस असें आम्हाला वाटतें. कच्चिन्न खलु कापेयी सेव्यते चलचित्तता.

महीं गतास्तं ददृशुर्नराः सोममिवांबरे. ॥ १०४८
प्रांजलिः प्रण[1] **य** प्रह्वो भरतो राघवोन्मुखः ।
ववंदे पुष्पकस्थं तं मेरुस्थमिव भास्करम्. ॥ १०४९
ततो विमानं **ज** गतीं पपात प्रभुकामतः[2] ।
ववंदे भरतो रामं बाष्पकंठः[3] पुनःपुनः. ॥ १०५०
अंके तमादा **य** मुदा श्रीरामः परिपष्वजे ।
अथो ववंदे भरतः सीतां स्वं नाम चाब्रवीत्. ॥ १०५१
लक्ष्मणं च प **रा** क्रांतं वंदमानं महामतिम्. ।
प्रहृष्टं भरतश्चक्रे संभाव्यालिंगनादिना. ॥ १०५२
ततः प्लवंग **म** श्रेष्ठं जांबवंतं तथांगदम् ।
अन्यांश्च नलनीलादीन्यूथपान्परिपस्वजे. ॥ १०५३
'भ्राता चतुर्णां **श्री** मंस्त्वमस्माकमसि [4]पंचमः' ।
इत्यब्रवीत्परिष्वज्य भरतो वानरेश्वरम्. ॥ १०५४
परिष्वज्याह **रा** जेंद्रनंदनस्तं बिभीषणम्, ।
'दिष्ट्या त्वया सहायेन कृतं कर्म सुदुष्करम्. ॥ १०५५
शत्रुघ्नोऽपि न **म** स्कारं चकार प्रभुपादयोः ।
जानक्याश्च महादेव्याः कीर्तयन्नात्मनोऽभिधाम्[5]. ॥ १०५६
रामो ननाम **ज** ननीं कौसल्यामतिवत्सलाम् ।
सुमित्रां सत्वसंपन्नां कैकेयीं च [6]यशस्विनीम्. ॥ १०५७
वसिष्ठं स्वान्व **य** स्याद्यं ब्रह्मणा सदृशं गुरुम् ।
ऋत्विजः पितुरन्यांश्च ववंदे स सतां गतिः. ॥ १०५८
सचिवान्पितु **रा** प्तांस्तान्पौरान्सर्वान्[7]यथार्हतः ।
हर्षयामास धर्मात्मा चकोरानिव चंद्रमाः. ॥ १०५९
पादुके ते तु **म** हिते गृहीत्वा भरतः स्वयम् ।
चरणाभ्यां नरेंद्रस्य योजयामास धर्मवित्. ॥ १०६०
अब्रवीच्च प्रां **ज** लिस्तं 'सफलो मे मनोरथः ।

---

१. प्रणयनम्रः । विनयावनतः. २. प्रभु+काम+तस् प्रत्यय. प्रभूच्या इच्छेनें. ३. प्रेमाश्रुमुळें ज्याचा गळा भरून आला असा. ४. सर्ग १२७ श्लोक ४६ पहा. ५. अभिधा=नाम. ६. अस्या मनोदार्ढ्येन राजा नरकात्तारितः । देवा ब्रह्मर्षयश्च परमं सुखं प्राप्ताः । रामस्य च यशो जातम् अत एषा यशस्विन्येव. ७. योग्य आदरसत्कार करून.

एतत्ते सकलं राज्यं [१]न्यासं प्रत्यर्पितं मया. ॥ १०६१
पश्य नाथ! प्र **य** त्नेन धनं धान्यं गृहं बलम् ।
भवतस्तेजसा सर्वं कृतं दशगुणं मया.' ॥ १०६२
तथा ब्रुवाणं [२]**ज** न्मीड्यं दृष्ट्वा तं भ्रातृवत्सलम् ।
मुमुचुर्वानरा बाष्पं राक्षसश्च **बि**भीषणः. ॥ १०६३
रामस्तं विन **य** स्यैकमाल्यं **भ**रतं नतम् ।
अंकमारोप्य यानेन ययौ तेन तदाश्रमम्. ॥ १०६४
[३]व्योमयानव **रा** त्तस्मादवतीर्य **र**घूद्वहः, ।
'**कु**बेरं वह गच्छे'ति तदाज्ञापयदीश्वरः. ॥ १०६५
आज्ञप्तमग **म** च्छीद्रं विमानं तदनंतरम् ।
भरतः प्रार्थयामास, 'राज्यं स्वीकुर्वि'ति प्रभुम्. ॥ १०६६
भ्रातुस्तथेति **श्री** **रा**मः प्रतिजग्राह तद्वचः ।
शत्रुघ्नवचनात्प्राप्ता निपुणाः [४]श्मश्रुवर्धनाः ॥ १०६७
पूर्वं भ्रातृषु **रा** जेंद्रः स्नातेषु **भ**रतादिषु ।
सुग्रीवे राक्षसेंद्रे च स्नानं चक्रे ततः स्वयम्. ॥ १०६८
शत्रुघ्नः पर **म** प्रेम्णा वि[५]श्वालंकारमग्रजम् ।
अलंकारैरलंचक्रे सद्गुणैरप्यलंकृतम्. ॥ १०६९
[६]प्रतिकर्माथ **ज** गतीपुत्र्या **द**शरथस्त्रियः ।
चक्रुर्वानरपत्नीनां **कौ**[७]सल्या पुत्रवत्सला. ॥ १०७०
सुमंत्रोऽथ ह **य** श्रेष्ठैर्युक्तं रथमुपानयत् ।
तमारुरोह श्री**रा**मः प्रभुः परपुरंजयः. ॥ १०७१
[८]रश्मीन्जग्राह **रा** जीवलोचनो **भ**रतः स्वयम् ।

---

१. न्यासभूतं मयि स्थितम्. २. जन्मिभिः (प्राणिभिः) ईड्यं (स्तुत्यम्). जन्मिन्+ईड्य+द्वि० प्र०. ३. विमानश्रेष्ठात्. ४. श्मश्रु वर्धयंति इति । नापिताः. 'वृध्' धातूचा प्रयोग 'कांपणें' या अर्थीं केला आहे. अशा प्रकारचे प्रयोग स्त्रिया करतात. जसें, कुंकूं वाढविणें, कांकणें वाढविणें, जाण्याचे वेळीं येतों हो असा प्रयोग, इत्यादि. [सर्ग १२८ श्लो० १३-२५.] ५. सकल विश्वाला शोभविणारा. ६. अलंक्रिया. ७. वानरांनीं आपल्या रामाला साहाय्य केलें म्हणून कौसल्येनें स्वतः वानरस्त्रियांना अलंकार वगैरे घातले. 'कौसल्येनें सारा वानरकांताजन प्रमोदानें । स्नातोत्तर भूषविला नानालंकारसत्क्रियादानें. ॥' [मोरोपंत–मंत्ररामायण–भाग १–गीति ८३१ पृष्ठ १६२.] ८. 'बाग्दोर' लगाम.

छत्रं पूर्णशरश्चंद्रप्रभं शत्रुघ्न आददे. ॥ १०७२
बिभीषणोऽथ म तिमान्बालव्यजनमुत्तमम् ।
लक्ष्मणो व्यजनं तस्य तालवृंतमयं तदा. ॥ १०७३
शत्रुंजयं कुं ज रेंद्रं चलत्पर्वतसंनिभम् ।
आरुरोह महातेजाः सुग्रीवः प्लवगर्षभः. ॥ १०७४
ययुः समास्था य बहून्वारणान्वानरोत्तमाः ।
मानुषं विग्रहं कृत्वा सर्वाभरणभूषिताः. ॥ १०७५
रामं सुरा द्वि ज श्रेष्ठा द्रष्टुं व्योम्नि समागताः ।
प्रहृष्टाः पूजयामासुः स्तुतिभिः पुष्पवृष्टिभिः. ॥ १०७६
साकेतं, शम य न्कुत्स्नं संतापं, प्रविवेश सः ।
तृषार्तं चातककुलं घर्मांत इव वारिदः. ॥ १०७७
शुश्राव मधु रा रामो गिरः स्वगुणपूरिताः ।
प्रजाः प्रापुः सुखं दृष्ट्वा मुखं रामस्य भूरि ताः. ॥ १०७८
ददृशु रॅाम म हिषीमयोध्यामहिलास्तथा ।
यथा कल्पलतां प्राप्तामर्थिनां चित्तवृत्तयः. ॥ १०७९
ततः स रामः श्री मत्तत्प्राप मुख्यं पितुर्गृहम् ।
अथाह भरतं 'भक्तं हनूमंतं बिभीषणम्. ॥ १०८०
सुग्रीवं वान रा धीशं जांबवंतं तथांगदम् ।
यूथपैः सह मातॄणां वंदनार्थं शनैर्नय. ॥ १०८१
वानरेंद्राय म द्रेहं समृद्धं त्वं निवेदय.' ।
भरतस्तत्तथा कृत्वा वानरेश्वरमब्रवीत्. ॥ १०८२
'दूतांस्त्वमद्य ज वनान्काकुत्स्थस्य महात्मनः ।
आज्ञापयाभिषेकाय जलमाहर्तुमंबुधीन्.' ॥ १०८३
तदाज्ञया तो य माशु स्वर्णकुंभेन वानरः ।
सुषेण आनिनायासौ पूर्वात्सिंधोर्महाबलः. ॥ १०८४
ऋषभः साग रा दंभो दक्षिणाद्रवयः कपिः ।
पश्चिमादर्णवात्तूर्णं स्वयं मारुतिरुत्तरात्, ॥ १०८५
अन्ये प्लवंग म वरा जांबवांश्चर्क्षभूपतिः ।
नदीशतानां पंचानां जलं कुंभैरुपाहरन्. ॥ १०८६

---

१. पूर्णः शरत्कालिकः चंद्रः तस्येव प्रभा यस्य तत्. २. सर्ग १२८ श्लो० ३२ पहा. ३. पुष्कळ. ४. सीताम्. ५. अयोध्येंतील स्त्रिया. ६. इच्छापूरक कल्पवृक्षाच्या लतेला.

[1]वसिष्ठादिद्वि **ज** श्रेष्ठाः पीठे [2]रत्नमये प्रभुम् ।
सस**ी**तमभ्यषिंचंस्तैर्विधिना तीर्थवारिभिः[3]. ॥ १०८७

[4]कन्याभिश्च प्रि **य** परैः सचिवैः शस्त्रिभिस्तथा ।
नैगमैर्लोकपालैश्च श्री**रा**मं तेऽभ्यषेचयन्. ॥ १०८८

पूर्वं साक्षात्त्रि **ज** गतां कर्त्रा यन्निर्मितं वरम् ।
तत्किरीटं **व**सिष्ठेन स्थापितं **रा**ममस्तके. ॥ १०८९

ऋत्विग्भिश्चा[5]व्य **य** प्राज्यतेजोभिर्[6]मणिभूषणैः ।
सभायां हेम[7]क्लृप्तायां **रा**घवः समलंकृतः. ॥ १०९०

छत्रं च द्वि[8]ज **रा** जाभं तस्य **श**त्रुघ्न आददे. ।
बिभीषणः कपींद्रश्च बालव्यजनमुत्तमम्. ॥ १०९१

मुक्ताहारं हे[9] **म** पद्ममालां **रा**माय **मा**रुतः ।
ददौ सभायामागत्य मूर्तः[10] **श**क्रप्रचोदितः. ॥ १०९२

तत्राभिषेके [11]**श्री** जाये **रा**मस्यामिततेजसः ।
प्रजगुर्देवगंधर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः. ॥ १०९३

[12]सस्यपूर्णा ध **रा** सर्वे फलवंतश्च पादपाः ।
गंधवंति च पुष्पाणि बभूवू **रा**घवोत्सवे. ॥ १०९४

सहस्रशत **म** श्वानां धेनूनां च गवां [13]शतम् ।
ददौ शतवृषान्पूर्वं द्विजेभ्यो [14]मनुजर्षभः. ॥ १०९५

---

१. वा० रा० युद्ध० स० १२८ श्लोक ६०. २. रत्नसिंहासने. ३. या प्रसंगाचें वर्णन प्राकृत मंत्ररामायणांत असेंच आहेः—कपिजन राजनिदेशें, शतपंचक सिंधुनीरसंपूर्ण; । ऋक्षेश वेगदर्शी, पवनात्मज कुंभ आणिती तूर्ण. ॥ ८३६ ॥ वासवदिक्तोयधिचें जल हेमघटें सुषेण तो आणी; । नल शातकुंभकुंभें, घेउनि ये उत्तराब्धिचें पाणी. ॥ ८३७ ॥ यमदिग्जल राशिजलें ऋषभानें आणिलीं प्रमोदानें; । पश्चिमसमुद्रनीरें गवयानेंही जशीं पयोदानें. ॥ ८३८ ॥ रघु· सत्तम मस्तक मग, पुण्य मुहूर्तीं स्वयें वसिष्ठानें । अभिषेकिलें विधीनें, हरिशिर जैसें जगद्वरिष्ठानें. ॥ ८३९ ॥ [काव्यसंग्रहग्रंथमाला—रामायणें—भाग १—मंत्ररामायण—युद्धकांड गी० ८३६-८३९ पृ० १६३ पहा.] ४. सोळा कुमारींनीं. ५. कधीं कमी न होणारें व पुष्कळ तेज ज्यांचें आहे अशा रत्नांच्या दागिन्यांनीं. अव्ययं प्राज्यं च तेजो येषां तैः. ६. मणिखचितैः भूषणैः. ७. सोन्याच्या वेलबुट्टीनें सुशोभित केलेल्या सभेंत. ८. द्विजानां (चकोराणां) राजा । तस्येव आभा यस्य तत्। शशिप्रभम्. ९. सुवर्णपद्ममालाम्. इंद्रानें वायुद्वारा कांचनमाला आणि मुक्ताहार असे अलंकार रामास दिले. (रामायण—युद्धकांड—स० १२८ श्लो० ७०-७१.) १०. मूर्तिमान्. ११. श्रीः जाया यस्य तस्य. जायाया निङ् ५।४।१३४. १२. पिकानें लादलेली. १३. शतशब्दोऽनंतवाची. १४. मनुज+ऋषभः=मनुजश्रेष्ठः.

त्रिंशत्कोटीः स जं[1] गतीसुरेभ्यो हेम्न ईश्वरः ।
नानाभरणवस्त्राणि महार्हाणि ददौ पुनः. ॥ १०९६
प्लवंगराजा य विभुः कांचनीं मणिविग्रहाम्[2] ।
सूर्यरश्मिनिभां[3] दिव्यां स्रजं प्रायच्छदीश्वरः. ॥ १०९७
महार्हे[4] रुचि रा कारे चंद्ररश्मिविभूषिते ।
सर्वरत्नमये श्रीमानंगदाथांगदे[5] ददौ. ॥ १०९८
मुक्ताहारं स्वं म हार्हं सीतायै प्रददौ प्रभुः ।
तं कंठादवमुच्याथ देवी राममुदैक्षत[6]. ॥ १०९९
तामिंगितज्ञो[7] जं[8] गतीप्रभवामब्रवीत्प्रभुः, ।
'प्रदेहि सुभगे! हारं यस्य तुष्टासि भामिनि!' ॥ ११००
अथांजनेया य ददौ तं हारं सा दयावती ।
येयावतीत्य[9] स जगन्नान्यै श्रीस्तेन[10] यावती. ॥ ११०१
धृतिर्यशस्ते[11] ज सी च दाक्ष्यं सामर्थ्यमुत्तमम् ।
यस्मिन्बुद्धिर्विक्रमश्च पौरुषं विनयो नयः. ॥ ११०२
सोंऽजनातन य स्तेन हारेण शुशुभे तथा ।

१. ब्राह्मणेभ्यः. २. मणयो विग्रहे (विभागे) यस्यास्ताम् । मधून मधून रत्नांनीं गुंफली आहे अशी माळ. ३. सूर्यकिरणाप्रमाणें देदीप्यमान. सूर्यस्य रश्मिभिः तुल्याम् नित्य समास. ४. महार्घे, भारी किमतीचीं. ५. वलयें, कडीं. ६. आपल्या कंठांतून हार काढून मारुतीला द्यावयाच्या इच्छेनें रामचंद्राची अनुमति मिळविण्याकरितां सीता रामचंद्राच्या तोंडाकडे पाहूं लागली. "राम म्हणे, 'प्रमदे! या लोकीं जो योग्य हार हा देया । त्याला देतां राज्य, प्राणहि नाहींत सर्वथा प्राज्य. ॥ ८४५ ॥ जैसी तूं तैसी श्री, भरत जसा हा तसेचि हे प्राण; । ज्याणें मातें दिधले सीते! तो पूज्य सर्वथा जाण.' ॥ ८४६ ॥ एवं रघुवीराच्या वाक्यें झाली प्रहृष्टरूपा हे; । माता जशी सुतातें, तैसी ते मारुतीकडे पाहे. ॥ ८४७ ॥ शिर करकमलें चरणीं समर्पितां, मारुतीस ती सीता । देवी मणिहारासह, दे हृदयाभीष्ट भक्ति सुप्रीता. ॥ ८४८ ॥ 'तूं निर्मल निजगुणमणिभूषित वत्सा! सदैव परि हार । कंठीं' म्हणे 'असों दे, मद्विस्मृतिच्या करील परिहार. ॥ ८४९ ॥ तुझिया हृदयसरोजीं स्मरण असो आणि हार हा कंठीं; । मुदितमनें कालातें आत्मज्ञानें पहा रहा कंठीं. ॥ ८५० ॥ आम्हां उपकाराचा सागर लंघावया नसे नाव; । धन्य वदान्यांमध्यें घ्यावें पहिलें सदा तुझें नांव.' ॥८५१॥" [काव्यसंग्रहग्रंथमाला–रामायणें–भाग १–मंत्ररामायण–युद्धकांड–गी० ८४५-८५१ पृ० १६४ पहा.] ७. हृद्गतभाव जाणणारा. ८. भूमिजा, सीता. ९. मारुतीनें सर्व जगाला आपल्या ऐश्वर्यानें मागें टाकलें. १०. यावती श्रीः तेन लब्धा तावती श्रीः अन्यैः न लभ्या. ११. यशश्च तेजश्च यशस्तेजसी.

मंदाकिन्याः प्रवाहेण सुमेरुः शैल[1]राडिव. ॥ ११०३

सुग्रीवो वान **रा** धीशो राक्षसेंद्रो बिभीषणः ।

हनूमान् जांबवानन्ये श्रीरामेण समर्चिताः ॥ ११०४

गतः प्लवंग **म** श्रेष्ठः किष्किंधां प्रभुसत्कृतः ।

लब्ध्वा कुलधनं लंकां हृष्टः प्रा[2]याद्बिभीषणः. ॥ ११०५

स्वयौवराज्यं **श्री** रामो [3]लक्ष्मणानुमते ततः ।

भरताय ददौ प्रेम्णा रा[4]घवो लाघवोज्झितः. ॥ ११०६

श्रीरामः प्राप्य **रा** ज्यं तद्वर्षाण्ययुतमेके[5]राट् ।

दशाश्वमेधानाजह्रे सद[6]श्वान्[7]भूरिदक्षिणान्. ॥ ११०७

आसन्प्रजाः स **म** स्तास्ता [8]वीतशोका निरा[9]मयाः ।

ब[10]हुवर्षायुषो[11]ऽत्याढ्या बहुपुत्रा ब[12]हुश्रुताः. ॥ ११०८

नि[13]कामवर्षी **ज** लदो नासीद्व्या[14]लकृतं भयम् ।

न [15]पर्यदेवन्[16]विधवा रामे राज्यं प्र[17]शासति. ॥ ११०९

तेजो बलं व **य** स्तेषां जनानां नाभवच्चलम् ।

निर्द[18]स्युरभवल्लोको नानर्थः कंचिदस्पृशत्. ॥ १११०

---

१. 'शैलराज्' या हलन्त शब्दाची प्रथमा. इव=यथा. २. प्र+अ+या+लङ्त्, गेला. ३. वनवासांत आपल्याबरोबर दुःखानुभव घेतल्यामुळें राज्यसुखाचा अनुभव लक्ष्मणानें यौवराज्य स्वीकारून घ्यावा म्हणून रामानें प्रार्थना केली, ती लक्ष्मणाला मान्य झाली नाहीं, कारण भरत ज्येष्ठ भ्राता हा त्या पदाचा अधिकारी होता. (वा० रा० युद्ध० स० १२८ श्लो० ९१-९३.) यास्तव लक्ष्मणाच्या अनुमतीनें भरताला रामानें आपला युवराज केला. ४. मनाचा हलकेपणा ज्याचे ठायीं नाहीं असा. लाघवेन उज्झितः (त्यक्तः), सापत्नभावाचा संबंध लक्ष्यांत आणला म्हणजे या हेतुगर्भ विशेषणाची युक्तता सहज दिसेल. ५. चक्रवर्ती, सार्वभौमः. ६. चांगल्या सुलक्षण अश्वांचा ज्यांत मेध केला होता असे हयमेध. [सर्ग १२८ श्लो० ९५.] ७. ज्यांत पुष्कळ दक्षिणा वांटली आहे. ८. वि+इत+शोक+प्र०प्र०=ज्यांचा शोक अगदीं नाहींसा झाला आहे. ९. निर्+आमय (रोग)+प्र०प्र०, नीरोगाः. १०. बहु वर्षे ज्यांचें आयुष्य आहे अशा. दीर्घकालजीविन्यः. ११. अतिसधन. १२. ज्यांचें ज्ञान फार आहे. १३. पूर्णपणें वर्षण करणारा. १४. दुष्ट जंतूपासून उत्पन्न होणारें. १५. परि+अ+देव+लङ् अन्. रडल्या. १६. मृतभर्तृकाः विगतो धवो यासां ताः । कोणाही स्त्रियेला वैधव्य आलें नाहीं व म्हणून तज्जन्य दुःखाचा अभाव रामराज्यांत होता. १७. प्र+शास+शतृ+सप्त० प्र०. १८. निर्गता दस्यवो यस्मादिति. ज्यांतून चोरटे नाहींसे झाले आहेत असा. [सर्ग १२८ श्लो० ९७-१०३.]

लक्ष्मणानुच[1] **रा** द्रामा[2]त्कामायुतशतोत्तमात् ।
सर्वान्मनोरथान्प्राप्ताः प्रजा मुमुदिरे भृशम् ॥ ११११

समस्यातिस **म** र्थस्य तस्या[3]निशदयावतः ।
रामस्य मुमुदे विश्वं कीर्त्या[4] विशदया[5]वतः ॥ १११२

सर्वापि धन्या[6] **ज** नता[7]जनताभूत्तद[8]निशम् ।
भू नं[9]दनप्रभवना भव[10]नाशकरात्प्रभोः ॥ १११३

साध्वसं[11] नैव **य**[12] मतो जातु जीवस्य कस्यचित् ।
सर्वेऽपि सुहृदः [13]स्वैरं, वैरं केवलमेनसा[14] ॥ १११४

भर्ता सर्वस्य **ज** गतः श्यामो **रा**मो यथा घनः ।
भक्ता मयूरास्तं दृष्ट्वा यत्तेषां मुदितं मनः ॥ १११५

सर्वेषामपि **य**[15] न्नाम स्मरतां भद्र[16]सादरम् ।
श्रीमद्वाल्मीकिना गीतं चरितं सद्र[17]सादरम् ॥ १११६

यशो विश्वा[18]भि **रा** मस्य श्री**रा**मस्यातिपावनम् ।
गीतं वापि श्रुतं वापि यथामत्यनुमोदितम् ॥ १११७

रामनामैव **म** हितं सन्मनोऽनेन मोहितम् ।
यो हि तं प्राप्तुकामो द्राक्तस्यान्यत्खलु नो हितम् ॥ १११८

---

१. लक्ष्मणोऽनुचरो (सहायो) यस्य तस्मात्. २. लक्षावधि मदनांहून उत्तम जो त्याजपासून. कामानां अयुतशतं तस्मात् उत्तमो यस्मात्. ३. अनिशं (सर्वदा) दयावान् (दयालुः) तस्य. ४. विशदा (निर्मला) तया. ५. अवतः=अव्+शतृ+प०म०=पालन करणाऱ्याच्या. ६. जनसमूहः. ७. अज म्हणजे विष्णु तत्पदीं नता म्हणजे लीन झालेली. ८. अनिशम्=अविरतम्, निरंतरम्. ९. नंदनं (इंद्रोद्यानं) प्रभवति (परिभवति) इति सा. इंद्रोद्यानाला देखील मागें टाकणारी. १०. भवस्य संसारस्य नाशं करोतीति तस्मात्. संसाराचा नाश करणाऱ्या प्रभूमुळें. ११. भयम्. १२. यमात्. १३. स्वेच्छेनें. १४. पापेन सह. पापाशींच काय तें वैर. १५. यत् नाम (निश्चयानें. हें अव्यय आहे.) १६. भद्रदायक, मंगलदायक. १७. मोठ्या प्रेमानें. सद्रसस्यादरो यस्मिन् कर्मणि यथा तथा. १८. सर्वप्रियस्य. शेवटीं दिलेल्या फलश्रुतिश्लोकांवरून असें दिसतें कीं, सिंहासनारूढ होईपर्यंत जेवढा रामायणाचा कथाभाग तेवढाच वाचींत असत व उत्तरकांडांत स्वर्गारोहण असल्यामुळें रघुवंशाच्या प्रथम सर्गाप्रमाणें त्याचा पाठ वर्ज्य मानला असावा. असें नसेल तर दोन ठिकाणीं फलश्रुति श्लोक देण्याचा अर्थ काय?

उत्तरकांडम्.

प्राप्तराज्यो यदा **श्री** मान्**रा**मोऽयोध्यापतिस्तदा ।
आजग्मुर्मुनयः सर्वे प्रेम्णा तं [1]प्रतिनंदितुम्. ॥ १
[2]विश्वामित्रस्तपो **रा** शि[3]र्यवक्रीतोऽथ **गा**लवः ।
अगस्त्योऽत्रिश्च [4]भगवानन्ये च [5]मुनिसत्तमाः ॥ २
प्रत्युज्जगाम **रा म** स्तान्द्वारपालनिवेदितान् ।
पूजयामास संस्थाप्य [6]स्वासनेषु [7]यथार्हतः. ॥ ३
[8]कुशलं **रघुरा ज** स्तांस्ततोऽपृच्छत्सुसत्कृतान् ।
ते तमूचु'र्महाबाहो! सर्वत्र कुशलं हि नः. ॥ ४
त्वां तु दिष्टया [9]स्वाल **य** स्थं वीरं कुशलिनं प्रभो! ।
सानुजं कीर्तिसंपन्नं पश्यामो [10]हतशात्रवम्. ॥ ५
दिष्टया त्वया हतो **रा** जन्! **रा**वणो लोकरावणः ।
[11]स भारस्ते न सधनु [12]विजेथास्त्वं जगत्रयम्. ॥ ६
लक्ष्मणेन च [13]सं **म** र्दे **श**क्रजित्प्रमुखाद्विपः ।
दिष्टया हता महाभाग! भ्रात्रा [14]त्वद्धितकारिणा. ॥ ७
कुंभकर्णोऽपि च **ज** गत्कालो दिष्टया हतो रणे ।
[15]यस्य प्रमाणाद्विपुलं [16]प्रमाणं नेह विद्यते.[17] ॥ ८

---

१. उत्तरकांड–स० १ श्लो० १. २. विश्वं मित्रं यस्य सः, मित्रे चर्षौ ६।३।१३० या नियमानें 'विश्वं' याचें 'विश्वा' असें रूप झालें. ३. यवक्रीत व गालव हीं मुनींचीं नांवें. ४. अत्रिमुनीला भगवत् हें विशिष्टपद लावण्याचें कारण, नारदाच्या चिथवणीवरून उमा, सावित्री व लक्ष्मी यांनीं आपआपल्या पतींस अनुसूयेच्या सत्वपरीक्षेकरितां पाठविलें असतां त्यांच्या हास्यास्पद स्थितीवरून स्पष्ट आहे. ५. मुनिश्रेष्ठाः. ६. सु (शोभनानि) आसनानि तेषु. ७. यथार्ह+द्वितीयार्थें तस्=यथार्हम्, यथायोग्य, शास्त्रोक्तविधीनें. ८. रघुराजानें कुशलप्रश्न मुनींना केला. कारण 'कुशलं ब्राह्मणं पृच्छेत् क्षत्रबंधुमनामयम्' इत्यादि स्मृतिनियम आहे. ९. स्वस्य आलयं (कुलधने अयोध्यायां) तिष्ठतीति तम्. १०. शत्रूणां समूहः शात्रवम्, हतं शात्रवं येन तम्, किंवा शत्रुरेव शात्रवः, हतः शात्रवो येन तम्. ११. पुत्रपौत्रयुक्त असलेला देखील रावण तुला भारी नव्हता. तद्वधः तव ईषत्करः इत्यर्थः. १२. 'विजेथास्त्वं' हा पाठ चुकीचा दिसतो. त्याबद्दल 'विजेता त्वं' असा पाठ घ्यावा. किंवा 'विजयेथा जगत्त्रयम्' असें पाठांतर कल्पावें. [स० १ श्लो० १७-१८.] १३. लक्ष्मणाशीं झालेल्या झुंजेंत. १४. तव हितं करोतीति तेन. १५. 'धनुःशतपरीणाहः स षट्शतसमुच्छ्रितः । रौद्रः शकटचक्राक्षो महापर्वतसंनिभः ॥' वा० रा० युद्ध० स० ६५ श्लो० ४१. १६. आकारप्रमाण. १७. हें अर्ध मूळांत असेंच आहे. [स० १ श्लो० २२.]

सेंद्रा लोकेश्वरा **य** स्मात्रस्ताः सर्पादिवाखवः[1] ।

दिष्ट्या **द**शास्यो निहतो [2]द्वंद्वयुद्धगतस्त्वया. ॥ ९

वधो राक्षसरा **ज** स्य तत्र भारो न **रा**घव ! ।

द्वंद्वयुद्धमनुप्राप्तः स दिष्ट्या [3]**रा**वणिर्हतः. ॥ १०

रामास्माकं विस्म **य** स्तु श्रुत्वा **श**क्रजितं हतम् ।

अवध्यं सर्वभूतानां हंतुं कोऽपि क्षमो न तम्. ॥ ११

दिष्ट्या त्वं वर्धसे [4]**रा** कापतिस्वच्छमहायशाः ।

दत्वाद्य विपुलां **रा**म ! विप्रेभ्यो[5]ऽभयदक्षिणाम्.' ॥ १२

श्रुत्वा तद्विस्मये [6]**म** ग्नो **रा**मः प्रांजलिरब्रवीत्, ।

'अतिक्रम्य **द**शग्रीवं किं प्रशंसथ **रा**वणिम् ?' ॥ १३

अथ [7]**कुं**भोद्भवः **श्री** मानुवाच **र**घुनंदनम्, ।

"शृणु **रा**म [8]पुरावृत्तं तस्य सर्वं ब्रवीमि ते. ॥ १४

प्रजापतिसुतो **रा** जन् ! **पु**लस्त्यो भगवान्मुनिः ।

[9]**तृ**णबिंद्वाश्रमं गत्वा तपस्तेपे[10] [11]महातपाः. ॥ १५

विघ्नं [12]कुर्वंत्याश्र **म** स्थे मुनौ तस्मिंस्तु कन्यकाः ।

गायंत्यो वादयंत्यश्च [13]लासयंत्यो यथासुखम्. ॥ १६

रुष्टः स मुनिरा **ज** स्तास्तत्र प्रोवाच [14]कन्यकाः, ।

'या मे दर्शनमागच्छेत्सा गर्भं [15]धारयिष्यति.' ॥ १७

ताः कन्याः शापभ **य** तस्तं देशं नोपचक्रमुः ।

तृणबिंदोस्तु राजर्षे[16]स्तनया [17]न शृणोति तत्. ॥ १८

साश्रमे विचचा **रा** थ कांचिदभ्यागतां सखीम् ।

---

१. सर्पात् इव आखवः (उंदीर), आ (समंतात्) स्वनति इति आखुः. २. दोन दोन वीरांच्या लढण्याला द्वंद्वयुद्ध म्हणतात. द्वंद्वयुद्धं गतः, 'द्वितीया श्रितातीत—' इत्यादिना २।१।२४ 'द्वंद्वं रहस्यमर्यादा—' ८।१।१५ इत्यादिना द्विर्वचनादि निपात्यते. ३. इंद्रजित्. ४. राका+पति+स्वच्छ+महत् (महा)+यशस्=पूर्णिमाचंद्राप्रमाणें स्वच्छ आहे महायश ज्याचें असा. ५. अभयमेव दक्षिणा ताम्. ६. आश्चर्यांत बुडून गेलेला. (सर्ग १ श्लो० २९-३३.) ७. अगस्त्यः. ८. पूर्ववृत्तम्. हें सुप्सुपासमासाचें उदाहरण. 'सह सुपा' २।१।४. ९. तृणबिंदु+आश्रम=तृणबिंदूच्या आश्रमांत. १०. तप्+लिट् ए. ११. महत्तपो यस्य सः. १२. कुर्वंति आश्रमस्थे. १३. नृत्यंत्यः, क्रीडंत्यः. १४. हें द्वितीयानेकवचनाचें रूप. कन्यकांना. १५. सर्ग २ श्लो० १३ पहा. १६. हिचें नांव 'गौ' होतें. १७. न शुश्राव.

अदृष्ट्वा तं तदापश्यत्तस्य श्रुत्वा श्रुतिध्वनिम्[1]. ॥ १९
मुनेर्वचनसा **म** थ्यात्सहसा गर्भवत्यभूत् ।
पित्रा पृष्टाब्रवीद्धेतुं मुनेर्दर्शनमेव सा. ॥ २०
ध्यानं विवेश रा **ज** र्षिर्ज्ञात्वा शापं महात्मनः ।
तस्मै **पु**लस्त्याय ददौ कन्यां सोऽप्यग्रहीन्मुदा. ॥ २१
मुनेर्वरात्सा प्र **य** तासूत **वि**श्रवसं[2] सुतम् ।
पितेव तपसा युक्तः सोऽभव**द्वि**श्रवा मुनिः. ॥ २२
तस्मै[3] **वि**श्रवसेऽ[4] **ज** स्य पौत्रायाद्भुततेजसे ।
भरद्वाजो ददौ कन्यां तस्या **वै**श्रवणः[5] सुतः. ॥ २३
तस्मै **ब्र**ह्माथ द **य** या लोकपालत्वमीप्सितम्[6] ।
निधीनां[7] रक्षणं चादात्[8]तपसाराधितश्चिरम्. ॥ २४
पुष्पकं च प्रचा **रा** य विमानं प्रददौ प्रभुः ।
विष्णोर्भीतैः परित्यक्तां राक्षसैस्त्वष्टृनिर्मिताम् ॥ २५
त्रिकूटस्थां हेम **म** यीं **लं**कां तस्मै पिताप्यदात्, ।
तां **वि**श्वकर्मरचितां सोऽध्यावसदुदारधीः[9].' ॥ २६
पप्रच्छ घटजं[10] **श्री** मान्**रा**मो राजीवलोचनः, ।
'ये **लं**कायां स्थिताः पूर्वं राक्षसाः कथितास्त्वया. ॥ २७
भगवंस्ते तपो **रा** शे कस्माज्जाताः कथं स्थिताः ।
अपराधं कमुद्दिश्य निहता **वि**ष्णुना [11]रणे. ॥ २८
अगस्त्यः प्राह र **म** यन्मनो **रा**मस्य सूक्तिभिः, ।
'प्रजापतिरपः[12] सृष्ट्वा तद्रक्षार्थं महातपाः. ॥ २९
व्यसृजद्वारिज[13] **ज** निः स भूतानि पुरा प्रभुः ।

---

१. वेदध्वनिम्. २. 'यस्मात्तु विश्रुतो वेदस्त्वयेहाध्ययतो मम । तस्मात्स **विश्रवा** नाम भविष्यति न संशयः ॥' [वा० रा० उत्तर० स० २ श्लो० ३१.] ३. ब्रह्मणः ४. आपल्या देववर्णिनी नामक कन्येला. देववर्णिनी ही विश्रव्याची पहिली बायको. ५. कुबेर. हा ब्रह्मदेवाचा प्रपौत्र. 'अपत्यप्रत्ययसंनियोगेन विश्रवसो विश्रवणादेशः.' [स० ३ श्लो० ८ पहा.] ६. उत्तरदिक्पालत्वम्. ७. द्रव्याच्या नवनिधींचें. ८. अ+दा+लुङ्त्. ९. सः अध्यावसत उदारधीः. १०. कुंभोद्भवम्, अगस्त्य. ११. सर्ग ४ श्लो० ३-७ पहा. १२. 'अपः' हें 'आप्'शब्दाचें द्वितीयानेकवचन. आप् शब्द स्त्रीलिंग आहे, ह्याचा प्रयोग नेहमीं अनेकवचनीं होतो. 'आपः सुमनसो वर्षा अप्सराः सिकता समा । एते स्त्रियां बहुत्वे स्युः एकत्वेऽप्युत्तरत्रयम् ॥.' १३. कमलोद्भवः, ब्रह्मा.

'अपो रक्षध्व'मित्याह तानि सत्वानि भूतकृत्[1]. ॥ ३०
र[2]क्षामेत्य[3]ब्जन **य** न! प्रोक्तं यैस्ते तु रा[4]क्षसाः ।
य[5]क्षामेति च यैरुक्तं यक्षास्ते नामतोऽभवन्. ॥ ३१
[6]**हे**तिः **प्र**हेतिश्च **रा** जन्मुख्यौ तत्र बभूवतुः ।
प्रहेतिर्धार्मिको नित्यं तपोवनरतोऽभवत्. ॥ ३२
हेतिस्तु [7]संतान **म** तिः कालस्य भ[8]गिनीं भ[9]याम् ।
उ[10]पयेमे सुतस्तस्यां **वि**द्यु[11]त्केशाभिधोऽभवत्. ॥ ३३
विद्युत्केशोऽतिते **ज** स्वी **सं**ध्यादुहितरं प्रियाम् ।
उ[12]दावह**द्र**घूत्तंस! नाम्ना **सा**[13]लकटंकटाम्. ॥ ३४
गर्भं प्राप्ता सा प्रि **य** तो [14]मंदरे तं घ[15]नस्वनम् ।
तत्याज घ[16]नसंकाशं **वि**द्यु[17]त्केशरतार्थिनी. ॥ ३५
तस्मिन्काले गिरि[18] **ज** या सहारुह्य वृषं **शि**वः ।
ग[19]च्छन्मारुतमार्गेण शुश्राव रुदितं शिशोः. ॥ ३६
तत्र प्रसादं प्रि[20] **य** या प्रेरितः **शं**करोऽकरोत् ।
स[21]द्योऽमरत्वं तारुण्यं पु[22]रमाकाशगं ददौ. ॥ ३७
स **सु**[23]केशो यौ[24]तु **रा** जः प्रख्यातोऽभू**द्र**घूत्तम! ।

---

१. भूतानि करोतीति. २. रक्षाम व यक्षाम हीं लोट् लकाराच्या उत्तम बहुवचनाचीं रूपे. ३. हे कमललोचन. रक्षाम इति अब्जनयन. ४. 'राक्षस' शब्दाची व्युत्पत्ति इतरत्र अन्य प्रकारची दिली आहे. रक्ष्यते हविर्यस्मात्तत्, रक्ष एव राक्षसः. ५. यक्ष्+लोट् उत्तम० अने०प्र०. परंतु यक्ष् हा धातु चुरादिगणीय असून आत्मनेपदी आहे तेव्हां 'यक्षाम' असें रूप दुर्घट आहे. यक्ष् भ्वादिगणीय आहे अशी कल्पना केली तर रूप सहज सिद्ध होतें. [सर्ग ४ श्लो० १२-१३.] ६. हेति व प्रहेति राक्षसांचे पूर्वपुरुष. ७. संताने मतिर्यस्य सः, पुत्रकामः. ८. भया नांवाची कालाची बहीण तिशीं. ९. भगः (भ्रात्रादेः द्रव्यादाने यत्नः अस्त्यस्याः इति ताम्.) १०. उप+यम्+लिट् ए=विवाह करिता झाला. ११. विद्युत्केश इति अभिधा (नाम) यस्य सः. १२. उद्+आ+अ+वह+लङ् त्. १३. सालकटंकटा हें संध्यादुहितेचें नांव. १४. मंदर पर्वतावर. १५. घनस्येव स्वनो यस्य तम्. १६. कांत्या घनतुल्यम्. १७. विद्युत्केशेन सह रतं (क्रीडां) अर्थयते इति. १८. पार्वत्या. १९. मारुतस्य (वायोः) मार्गः आकाशं तेन । आकाश-मार्गानें. वायूला 'मातरिश्वन्' ही संज्ञा आहे. २०. प्रिया जी पार्वती तिच्या प्रेरणेवरून. २१. तत्क्षणीं अमरत्व व सद्यस्तारुण्य. २२. आकाशांत भ्रमण करणारें पुर. [स० ४ श्लो० ३०.] २३. हें सालकटंकटेपासून झालेल्या विद्युत्केशाच्या मुलाचें नांव. २४. राक्षसराजः.

गंधर्वो ग्रामणी[1]स्तस्मै ददौ देववतीं सुताम्. ॥ ३८

स पुत्रांस्त्रीन्प्रीत[2] **म** ना जनयामास राघव! ।

माल्यवंतं सुमालिं च मालिं च बलिनां[3] वरम्. ॥ ३९

तपस्तुष्टो[4] ददौ **श्री** मान्वरांस्तेभ्यः सुदुर्लभान् ।

अजेयाः[5] शत्रुहंतारो जातास्ते चिरजीविनः. ॥ ४०

देवा दैत्याश्च तै **रा** सन्पीडिता वैरनिर्भयैः[6] ।

विश्वकर्मकृता लंका प्राप्ता शक्रपुरीसमा[7]. ॥ ४१

गंधर्वी नर्मदा **म** त्वा युक्तं कन्यात्रयं स्वयम् ।

अलंकृत्य ददौ तेभ्यो नक्षत्रे भगदैवते[8]. ॥ ४२

सुंदरी यातुरा **ज** स्य भार्या माल्यवतोऽभवत् ।

तत्सुता[9] वज्रमुष्टिश्च विरूपाक्ष[10]श्चतुर्मुखः. ॥ ४३

सुप्तघ्नश्च तथा **य** ज्ञकोपो मत्त[11]श्च राक्षसः ।

उन्मत्तनामा, कन्या च सुंदर्या मनला[12]भिधा. ॥ ४४

भार्या सुमालिनो[13] **रा** म! नाम्ना केतुमती प्रिया ।

प्रहस्तोऽकंपनश्चैव विकटः कालिकामुखः. ॥ ४५

धूम्राक्षश्च तथा **म**[14] र्त्यशत्रू दंडसुपार्श्वकौ ।

संन्हादिः प्रघसश्चैव भासकर्णश्च तत्सुताः. ॥ ४६

कन्या च रक्षोरा **ज** स्य राका[15] पुष्पोत्कटाभिधा ।

कैकस्यथ चतुर्थी सा नाम्ना कुंभीनसी प्रभो! ॥ ४७

मालेस्तु वसुदा[16] **य** स्यामनलानिलनामकौ ।

हरिः[17] संपातिरित्येते विभीषणहिते रताः. ॥ ४८

---

१. ग्रामणि नामक गंधर्व. २. प्रीतं मनो यस्य सः. ३. सर्ग ५ श्लो० ६ पहा. ४. तपसा तुष्टः. ५. जेतुं न शक्याः. [स० ५ श्लो० १४.] ६. वरात् हेतोः नास्ति भयं एषां तैः. ७. अमरावतीतुल्या. ८. उत्तराफाल्गुनी नक्षत्रावर. या नक्षत्रावर केलेला विवाह वंशवृद्धिकर होतो. भगः दैवतं यस्य तत्. ९. माल्यवंताला सात पुत्र व एक कन्या अशीं अपत्यें होतीं. १०. याबद्दल वा० रामायणांत 'विरूपाक्षश्च दुर्मुखः' असा पाठ आहे. ११. मत्त व उन्मत्त हीं सुंदरीच्या मुलांपैकीं दोघांचीं नांवें. १२. अनला नांवाची कन्या. १३. सुमालिन् व मालिन् यांचीं सुमालि व मालि अशींही रूपें दिलीं आहेत. १४. मर्त्यांनां (मानवानां) शत्रू. १५. राका, पुष्पोत्कटा, कैकसी व कुंभीनसी ह्या चार मुली. १६. वसुदा ही मालीची स्त्री. [स० ५ श्लो० ४१.] १७. हे बिभीषणाचे अमात्य.

अथ तैर्[1]ब्रह्मुधा **ज** स्य वरदानेन पीडिताः ।
त्रिदशाः शरणं जग्मुर्भगवन्तं **म**हेश्वरम्. ॥ ४९

तानुवाच **त्रि**[2]न **य** नो, '[3]ममावध्या हि तेऽसुराः ।
[4]शरणं गच्छत **ह**रिं हनिष्यति स [5]तान्प्रभुः.' ॥ ५०

प्रार्[6]थ्योपायं शंक **रा** त्ते देवा राक्षसपीडिताः ।
[7]शरण्यं शरणं जग्मु**र्वि**ष्णुं [8]प्रणतवत्सलम्. ॥ ५१

दत्त्वाभयं तान्सोऽ **म** ल्यान्शंखचक्रगदाधरः ।
स्वस्थानं प्रेषयामास तज्ज्ञात्वोवाच **मा**ल्यवान्. ॥ ५२

'भ्रातरौ! प्रार्थितः **श्री** शः सुरैः सोऽस्मान्निशाचरान् ।
हंतुं प्रतिज्ञां कृतवान्किं कर्तव्यमतःपरम्?' ॥ ५३

सुमालि**मा**लिनौ **रा** म! मत्तावूचतुरग्रजम्, ।
'हंतव्यास्त्रिदशा यैर्नो घातार्थं प्रार्थितोऽच्युतः.' ॥ ५४

इति कृत्वा मतिं **म** त्ता देवान्हन्तुं समुद्यताः ।
चतुरंगबलोपेता **लं**कायास्ते विनिर्गताः. ॥ ५५

तज्ज्ञात्वा द्वि[9]जेरा **ज** स्य पृष्ठमारुह्य [10]चक्रभृत् ।
तानाससाद दुर्वृत्तान्हंतुं [11]मंतुं स्मरन्प्रभुः. ॥ ५६

शस्त्रैर्जघ्नुः प्रभुं **य** त्ता युगपत्सर्व एव ते ।
ततः [12]शार्ङ्गधनुर्मुक्तैः शरैस्[13]तानवधीद्धरिः. ॥ ५७

[14]पांचजन्यं [15]महा **रा** वं [16]प्रदध्मौ **पु**रुषोत्तमः ।
[17]पेतुस्ते राक्षसा भग्ना वाहनेभ्यो भयार्दिताः. ॥ ५८

त्रासयामास स **म** हान्[18]शंखराजरवः परान् ।

---

१. ब्रह्मणः. २. त्रीणि नयनानि यस्य सः. त्र्यंबकः. ३. मया वधानर्हाः. सुकेश किंवा त्याचे पुत्र यांचा नाश करणें मला अनुचित आहे कारण मींच सुकेश याला वाढविला. 'विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं च्छेत्तुमसांप्रतम्.' मोरो० सं० रामायण, उत्तर० श्लो० ३७. ४. रक्षिता. ५. सर्ग ६ श्लो० ११ पहा. ६. मंत्रम्, सलाह. ७. शरणे साधुः तम्. शरणागताचें रक्षण करण्याला योग्य त्याजपाशीं. ८. भक्तवत्सलम्. ९. गरुडस्य. १०. चक्रधरः विष्णुः. ११. अपराधम्. १२. 'शार्ङ्ग' हें विष्णूच्या धनुष्याचें नांव. प्रसिद्ध वीरांच्या आयुधांचीं विशिष्ट नांवें सर्वत्र आढळतात. उदाहरणार्थ, गांडीव, भवानी (तरवार), Caduceus. १३. अ+हन् (वध)+लुङ् त् हन्ते वध लुङि २।४।४३. १४. हें विष्णूच्या शंखाचें नांव. १५. महान् रावः (ध्वनिः, शब्दः) यस्य तम्. १६. प्र+ध्मा+लिट् औ. वाजविता झाला. १७. पत्+लिट् अुः. पडते झाले. १८. शंखानां राजा तस्य रवः.

मृगराजो महारण्ये [1]समदानिव कुंजरान् ॥ ५९
सुमाली प्राप्तवि[2] **ज** यं **विष्णुं** हंतुं धनुर्धरः ।
[3]ररास राक्षसो हर्षात्स[4]तडित्तोयदो यथा. ॥ ६०
सुमालिनो निर्भ **य** स्य सारथेरिषुणा शिरः ।
चिच्छेद [5]त्रिजगन्नाथो भ्रांतास्ते तस्य [6]वाजिनः. ॥ ६१
अथ [7]**मा**लिशरा [8]**जं** न्ये [9]कार्तस्वरविभूषिताः ।
[10]विविशुर्[11]हरिमासाद्य [12]**क्रौंचं** [13]पत्ररथा इव. ॥ ६२
सो[14]ऽर्द्यमानोऽपि **सु** **य** शा बहुभि**र्मा**लिनः शरैः ।
न चुक्षुभे रणे **विष्णु**[15]र्जितेंद्रिय इ[16]वाधिभिः. ॥ ६३
मालिनं त्रिदशा **रा** तिं क्रूरं [17]विमुखमाशुगैः ।
चकार पातयन्[18]मौलिं ध्वजं चापं तुरंगमान्. ॥ ६४
जघान गदया [19]**मं** ध्येललाटं स [20]खगेश्वरम् ।
[21]गरुत्मान्विमुखश्च[22]क्रेऽजितमाजौ पराङ्मुखम्. ॥ ६५
पराङ्मुखोऽपि स **श्री** [23]शस्तिर्यग्वलितकंधरः ।
मालिनोऽपातयच्छीर्षं चक्रेणातुलतेजसा. ॥ ६६
हते मालिनि तौ **रा** जन्! **सुमाली माल्यवानुभौ** ।

---

१. मदोन्मत्तान्. २. प्राप्तो विजयो येन तम् । विजय प्राप्त झालेल्याला. ३. रस+लिट् अ. शब्द करिता झाला. ४. तडिता (विद्युता) सहवर्तमानः तोयदः (अंबुदः, वारिदः मेघः). ५. त्रयाणां जगतां नाथः त्रैलोक्यपतिः. ६. घोडे. ७. मालीचे बाण. ८. युद्धांत. ९. सुवर्णपुंखविभूषिताः १०. शिरते झाले. ११. प्राप्य. १२. हें एका अतिविस्तृत पर्वतदरीचें नांव. या ठिकाणीं कार्तिकेयानें क्रौंचनामक दैत्याला मारलें, तेव्हांपासून त्या दैत्याचे नांवानेंच ती पर्वतदरी प्रसिद्ध आहे. [मेघदूत—श्लो० ६१.] १३. पत्रं (पंख) रथ इव (गमनसाधनं) एषां ते पक्षिणः हंसाः इत्यर्थः. १४. अर्द्+कर्मणि शानच्. पीड्यमानः. १५. जितानि इंद्रियाणि येन सः वशीकृतेंद्रियः. १६. आधिः=मानसी व्यथा त्यांहीं. १७. रणपराङ्मुख केला. १८. किरीटम्. १९. ललाटस्य मध्यदेशे. हें अव्ययीभावसमासाचें उदाहरण. पारे मध्ये षष्ठ्या वा. २।१।१८. २०. गरुडम्. खे (आकाशे) गच्छन्ति ये तेषामीश्वरम्. २१. गरुडः. २२. लढाईंत ज्याला जिंकला नाहीं त्याला गरुड स्वतः पराङ्मुख झाल्यामुळें त्यानें विष्णूला देखील पराङ्मुख केलें. कारण विष्णु गरुडावर होता. अन्वयः—गरुत्मान् (स्वयं) विमुखः (सन्) आजौ अजितमपि (विष्णुं) पराङ्मुखं चक्रे. २३. तिर्यक्+वलित+कंधरा+प्र० प्र०=पाठीमागें वळविल्यानें ज्याची वांकडी मान झाली आहे असा. तिर्यक् यथा तथा वलिता कंधरा येन सः.

सबलौ शोकसंतप्तौ लंकामेव प्रधावितौ.[1] ॥ ६७

स गरुत्मान्महा[2] **म** न्युः पैक्षवातेन[3] राक्षसान् ।
द्रावयामास[4] देवोऽपि मर्मदारिगदेषुभिः.[5] ॥ ६८

पेतुर्हताः सिंधु **ज** ले राक्षसाश्छिन्नमस्तकाः[6] ।
माल्यवान्**के**शवं प्राह क्रोधप्रस्फुरिताधरः.[7] ॥ ६९

'**ना**रायण! त्वं सु **य** शाः क्षत्रधर्मं[8] पुरातनम् ।
न वेत्स्ययुद्धमनसो[9] भीतान्हंसि[10] यथेतरः.[11]' ॥ ७०

उवाच तेजसां **रा** शिः, 'सुराणामभयं मया ।
उत्सादनेन[12] भवतां तदेतदनुपाल्यते.' ॥ ७१

शक्त्या[13] **वि**ष्णुं बाहु **म** ध्ये स बिभेदाशु **मा**ल्यवान् ।
हरेरुरसि सा रेजे मेघस्थेव शतह्रदा.[14] ॥ ७२

तामेव शक्तिमं[15] **ज** नः प्रभुरुत्कृष्य[16] तेजसा ।
चिक्षेप, सा **मा**ल्यवंतं बिभेदोरसि दारुणा. ॥ ७३

मोहं प्राप्तोऽपि का **य** स्य क्षतं सोऽगणयन्[17]बली ।
आश्वस्तोऽभ्यवधीद्[18]देवं पुनः **शू**लेन वक्षसि. ॥ ७४

तथैव देवरा[19] **ज** स्य **मा**ल्यवान्मुष्टिनानुजम् ।
ताडयित्वा धनुर्मात्रम्[20]अपक्रान्तो[21] निशाचरः.[22] ॥ ७५

---

१. सर्ग ७ श्लो० ४५ पहा. २. महान् मन्युः (क्रोधः) यस्य सः अतिक्रुद्धः. ३. पंखांच्या वाऱ्यानें. ४. पळविता झाला. द्रु+णिच्+लिट् आम् आस. ५. मर्माणि दारयति इति मर्मदारी तद्विधो गदो (रोगः) येभ्यस्ते मर्मदारिगदा इषवस्तैः. ६. छिन्नानि मस्तकानि येषां ते. ७. क्रोधामुळें ज्याचा अधरोष्ठ स्फुरण पावूं लागला आहे असा. [सर्ग ८ श्लो० २-५ पहा.] ८. क्षत्रियांचा धर्म. ९. न युद्धे मनो येषां तान्. युद्ध करण्याची ज्यांची इच्छा नाहीं अशांना. १०. भ्यालेल्यांना. ११. यथा इतरः (प्राकृतजनः सामान्य लोक.) १२. नाशाच्या द्वारें, उच्छेद करून. १३. 'शक्ति' नामक अस्त्राच्या योगानें. १४. विद्युत्. शतं ह्रदाः (शब्दाः) यस्याः सा. पृषो० ह्रस्वत्वम्. १५. जनेभ्यो भिन्नः । 'तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥' देवो विष्णुः इत्यर्थः. १६. ओढून काढून. १७. न (अ)+गण+शतृ+प्र० प्र०=लक्ष्यांत न घेऊन. १८. अभि+अ+हन् (वध)+लुङ्त्=आघात करिता झाला. १९. देवराजस्य अनुजम्=गरुडम्. मोरो० आदिपर्व, अध्याय ४ गीति १२८-१३६. वासवानुजम् (उपेन्द्रम्, विष्णुम्) असा अर्थ पुढील संदर्भाशीं जुळत नाहीं हें तेव्हांच सुज्ञ वाचकांच्या लक्ष्यांत येईल. कश्यपापासून अदितीच्या पोटीं वामनरूपानें विष्णु प्रकटला म्हणून इंद्रावरज. २०. धनुष्याचे लांबीइतका दूर. धनुस्+प्रमाणे मात्रच्+द्वि० प्र०=धनुः प्रमाणं यस्य तत् यथा तथा. २१. पाठीमागें सरला. २२. नक्तंचराः राक्षसाः.

विष्णुं खगेशं च **य** दा राक्षसोऽताडयत्पुनः ।
गरुडः पक्षवातेन सुदूरं तम[1]पोहयत्. ॥ ७६

दृष्ट्वैवाग्रजमा[2] **रा** त्तं द्रावितं पक्षिणा तथा ।
सुमाली स्वबलैः सार्धं **लं**कामभिमुखो ययौ. ॥ ७७

गरुत्मतः पक्ष[3] **म** रुद्बलोद्धूतः स **मा**ल्यवान् ।
स्वबलेन समागम्य ययौ **लं**कां ह्रिया वृतः. ॥ ७८

एवं भग्ना रणे **श्री** मन्**राम**! ते बहुशोऽरयः ।
त्यक्त्वा **लं**कां गता वस्तुं[4] पातालं स्वजनावृताः. ॥ ७९

ये त्वयाद्य हता **रा** जन्! **पौ**लस्त्या[5] रजनीचराः ।
माल्यवत्प्रमुखाः सर्व एतेभ्यो बलवत्तराः. ॥ ८०

न[6] चान्योऽद्भुतसा **म** र्थ्यो हंता लोकेषु राक्षसान् ।
विना **ना**रायणं **राम**! शंखचक्रगदाधरम्. ॥ ८१

राम! **ना**रायणोऽ **जं**[7] य्यः साक्षात्त्वं प्रभुरव्ययः ।
राक्षसान्हंतुमुत्पन्नः शरणागतवत्सलः[8]. ॥ ८२

कृतस्त्वया वधो **य** स्य राक्षसस्य **र**घूत्तम! ।
जन्म प्रभावं तस्य त्वं **रा**वणस्य निबोध मे. ॥ ८३

स **सु**माली मुरा **रा** तिर्यदा यातो रसातलम्[9] ।
तदा धनाधिपो[10] **लं**कामावसत्पुत्रपौत्रवान्[11]. ॥ ८४

अथैकदा प्रभो! **म**[12] र्त्यलोकमादाय कन्यकाम् ।
सुमाली व्यचरत्पश्यन्वरं दुहितुरात्मनः. ॥ ८५

तदा **वि**श्रवसं **ज**[13] न्मप्रदं द्रष्टुं धनेश्वरम्[14] ।
गच्छंतं पुष्पकेनेड्यम[15]पश्यल्लोकनायकम्[16]. ॥ ८६

---

१. उडविला. (गरुडानें.) २. दृष्ट्वा एव अग्रजं आरात् तम्. [स० ८ श्लो० १९.] ३. पक्षयो मरुतो बलेन उद्धृतः. पंखांच्या वाऱ्याच्या वेगानें उडून गेलेला. ४. वस्ती करण्यासाठीं. ५. पौलस्त्यस्य गोत्रापत्यानि पुमांसः, पौलस्त्याच्या वंशांत झालेले. ६. न च अन्यः अद्भुतसामर्थ्यः (अद्भुतं सामर्थ्यं यस्य सः). ७. न जेतुं शक्यः 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' ६।१।८१. ८. शरणं आगतेषु वत्सलः. ९. पातालम्. १०. धनदः, कुबेरः. ११. पुत्राश्च पौत्राश्च ते विद्यंते यस्य सः. १२. मनुष्यलोकम्. १३. जनकम्. जन्म प्रददाति इति तम्. १४. वैश्रवणम्, कुबेरम्. १५. ईड्यम्=पूजनीयम्. १६. लोकपालम्.

स[1]विस्मयोऽर्चित **य** त्स रक्षसां श्रे[2]यमुत्तमम्, ।
'किं कृत्वेत्येवम[3]चिराद्वर्धेमहि कथं वयम्?' ॥ ८७

अथाब्रवीदा[4]त्म **ज** निं कैकसीं स रसातले, ।
'पुत्रि! प्र[5]दानकालस्ते न च विज्ञायते वरः. ॥ ८८

तत्त्वं **वि**श्रवसं **य** त्नात्सेवया वरय स्वयम् ।
ई[6]दृशास्ते भविष्यंति पुत्राः पुत्रि! न संशयः.' ॥ ८९

सा तच्छ्रुत्वा वचो **रा**[7] त्रिंचरकन्या स्वयं ययौ ।
उपसृत्य प्र[8]दोपे तं च[9]रणाधोमुखी स्थिता. ॥ ९०

वि[10]लिखंतीमथ **म** हीमंगुष्ठाग्रेण सुंदरीम् ।
विश्रवा वीक्ष्य पप्रच्छ, 'का त्वं कार्यं च किं तव.' ॥ ९१

एवमुक्ता तु सा **श्री** मत्कृ[11]तांजलिरथाब्रवीत्, ।
'आ[12]त्मप्रभावेण मुने! ज्ञातुमर्हसि मे मतम्. ॥ ९२

विद्धि मां त[13]पसां **रा** शे! शा[14]सनात्पितुरागताम् ।
ब्रह्मर्षे **कै**कसीं नाम शेषं त्वं ज्ञातुमर्हसि.' ॥ ९३

तां ध्यात्वोवाच स, '**म** या विज्ञातं ते म[15]नोगतम् ।
सुताभिलाषो म[16]त्तस्ते म[17]त्तमातंगगामिनि! ॥ ९४

उपस्थिता मां र[18] **ज** नीमुखे त्वं दारुणे ततः ।
स[19]विष्यसे पृ[20]थुश्रोणि! राक्षसान्क्रू[21]रकर्मणः.' ॥ ९५

---

१. विस्मयाविष्टः. २. 'श्रेयमुत्तमम्' हा पाठ चिन्त्य आहे. 'श्रेय उत्तमं' असा पाठ कल्पिला तर तो व्याकरणाच्या नियमाला अनुसरून आहे. ३. थोडक्याच काळांत आमची वृद्धि कशी होईल. 'कन्यापितृत्वं दुःखं हि सर्वेषां मानकांक्षिणाम्' असेंही मूळांत आहे. [स० ९ श्लो०१०.] ४. आत्मनो जनिर्यस्यास्ताम्. पुत्रिकाम्. ५. विवाहांत तुझें दान करण्याचा काळ आला आहे. ६. कुबेरासारखे. ७. नक्तंचरपुत्री. ८. प्रारब्धा दोषा यस्मिन् काले तस्मिन्. 'प्रदोषो रजनीमुखम्'. ९. अधःकृतं मुखं अधोमुखं चरणयोः अधोमुखं यस्याः सा. 'स्वांगात्'४।१।५४. खालीं मान घालून पायांकडे पहात उभी राहिलेली. १०. पायांच्या अंगुष्ठानें माती उकरीत उभी होती तिला. हें एक अनुरागेंगित आहे. 'अंगुष्ठाग्रेण लिखति भूते प्रियमधोमुखी' साहित्य-दर्पण–तृ० परिच्छेद. ११. कृतोऽजलिर्यया सा. १२. आपल्या तपःसामर्थ्यानें. १३. तपोराशे. १४. आज्ञेनें. १५. मनांतील हेतु जाणला. १६. मजपासून. १७. मत्तः मातंगः (गजः) इव गच्छतीति. माजलेल्या हत्तीप्रमाणें डुलत डुलत व मंद मंद पावलें टाकणारी. 'कर्तर्युपमाने' ३।२।७९. १८. प्रदोषसमये संधिवेला सर्व कामांला वर्ज्य मानिली आहे. १९. सू+लुट् स्यसे. प्रसवशील. २०. हे नितंबवति. २१. द्वितीयानेकवचन.

साब्रवीत्सा[१]श्रुन **य** ना, 'भगवन्! ब्र[२]ह्मवादिनः ।
त्वत्तः कुपुत्रान्नेच्छामि प्रसादं कर्तुमर्हसि.' ॥ ९६

सोऽब्रवीत्तां पु[३]ष्क **रा** क्षीं प[४]श्चिमो यः सुतस्तव ।
म[५]म वंशानुरूपः स भविष्यति शु[६]भानने!' ॥ ९७

एवमुक्ता तु स[७] **म** ये [८]नीलांजनचयोपमम् ।
द[९]शास्यं विं[१०]शतिभुजं जनयामास सा सुतम्. ॥ ९८

तस्य **राम**! यदा **ज** न्म तदोत्पाताः सुदारुणाः ।
बभूवुर्भूमिकंपाद्याः सर्वलोकभयप्रदाः. ॥ ९९

कृ[११]तस्तथाव्हयो **य** त्स प्रसूतो **द**शकंधरः ।
द्विबा[१२]हुरेक[१३]वक्त्रश्च का[१४]मरूपोऽपि सोऽभवत्. ॥ १००

तस्य त्वनंतरं **ज**[१५] ज्ञे [१६]**कुं**भकर्णो महाबलः ।
ततः शू[१७]र्पणखा राम! धर्मात्मा स **बि**भीषणः. ॥ १०१

जातो **बि**भीषणो **य**[१८] र्हि पुष्पवर्ष तदापतत् ।
न[१९]भस्थाने दुंदुभयो देवानां प्रा[२०]णदंस्तथा. ॥ १०२

तावरण्ये महा **रा** ज व[२१]वृधाते म[२२]हौजसौ ।
कुंभकर्ण**द**शग्रीवौ लोकोद्वेगकरौ तदा. ॥ १०३

---

१. अश्रुसहिते (साश्रुणी) नयने यस्याः सा. २. ब्रह्मवेत्त्यापासून. ब्रह्म (वेदं) वदतीति तस्मात्. ३. कमलाक्षीम्. पुष्करे इव अक्षिणी यस्यास्ताम्. ४. शेवटचा पश्चात् भवः. ५. मद्वंशानुरूप=माझ्या वंशाला शोभणारा. ६. शुभं आननं यस्यास्तत्संबुद्धौ हे शुभानने. [स० ९ श्लो० २७.] प्राकृत मंत्ररामायणांत माल्यवान् सुमालि इत्यादिकांचा कथाभाग **पं**तांनीं गाळिला आहे. ७. योग्यवेळीं. ८. काळ्या काजळाच्या ढिगाची उपमा ज्याला शोभते त्याला. ९. दश आस्यानि (मुखानि) यस्य तम्. १०. विंशतिः भुजाः यस्य तम्. ११. ज्या अर्थी तो दशग्रीवायुक्त जन्मला म्हणून त्याला तशा प्रकारचें नांव म्हणजे दशग्रीव असें नांव ठेवलें. तथा (दशकंधर इति) आह्वयो यस्य सः. १२. द्वौ बाहू यस्य सः. १३. एकं वक्त्रं यस्य सः. १४. इच्छाधीनविग्रहः कामतः रूपं यस्य सः. १५. जन्+लिट् ए 'गमहनजन–'इत्यादिना उपधालोपः ६।४।९८. १६. कुंभवत् कर्णौ यस्य सः. १७. शूर्पवत् (सुपाप्रमाणें) नखानि यस्याः सा 'नखमुखात्संज्ञायाम्' ४।१।५८ व 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्'८।४।३. १८. यदा, ज्याकाळीं. [स० ९ श्लो० ३५.] १९. आकाशे. 'नभस्' शब्दाचीं तीन रूपें आकाश या अर्थी आढळतात:–नभ, नभस् व नभस्. २०. प्र+नद्+लङ् अन् 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' ८।४।२. 'संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥'. २१. वृध्+लिट् आते. वाढूं लागले. २२. महत् ओजः (बलं) ययोस्तौ.

कुंभकर्णः[१] प्र **म** त्तस्तु महर्षीन्धर्मवत्सलान् ।
भक्षयन्विचचारोग्रो नसंतुष्टो[२] जगत्रये. ॥ १०४
बिभीषणः शुचिः **श्री** मान्नित्यं धर्मे व्यवस्थितः ।
स्वाध्यायाहारनियतो[३] बुद्धिमान्विजितेंद्रियः. ॥ १०५
अथ राजन्राज[४] **रा** जस्तत्र[५] कालेन केनचित् ।
आगतः पितरं द्रष्टुं पुष्पकेण धनेश्वरः. ॥ १०६
तं दृष्ट्वा कैकसी **म** ग्ना दुःखे पुत्रं दशाननम् ।
प्राह, 'पश्य दशग्रीव! भ्रातरं भाग्यशालिनम्[६]. ॥ १०७
भ्रातृभावे समेऽ **ज** स्त्रं पश्यात्मानं त्वमीदृशम्[७] ।
तथा यत्नं कुरु यथा भवे[८] वैश्रवणोपमः[९].' ॥ १०८
स प्राह मातरं, '**य** त्नाच्छ्रीदतुल्योऽ[१०]धिकोऽपि वा ।
भविष्याम्योजसा मातः! संतापं त्यज हृद्गतम्[११].' ॥ १०९
स[१२] इत्युक्त्वांभोध[१३] **रा** म! तपोर्थं कृतनिश्चयः ।
दशग्रीवो ययौ राम गोकर्णं[१४] सानुजो[१५] वशी[१६]. ॥ ११०
स कुंभकर्णः सु **म** हत्तपश्चक्रे महातपाः ।
शीतवृष्टिसहो[१७], ग्रीष्मे पंचाग्नीन्[१८]परितः स्थितः. ॥ १११

१. 'कुंभकर्णस्तु प्रमत्तः' हा पाठ चुर्वीचा आहे. २. 'नसंतुष्टो' हें समस्तपद, असंतुष्टः हें सुप्समासाचें उदाहरण. ३. स्वाध्यायनियतः नियताहारश्च. नियमानें वेदपठन करणारा व नेमस्त जेवणारा. स्वाध्यायश्च आहारश्च तयोर्नियतः. वा० रामायणांत 'स्वाध्यायनियताहारः' असा पाठ आहे. ४. यक्षपतिः, कुबेर. ५. पितुराश्रमे. ६. भाग्येन शालते (शोभते) इति तम्. ७. कुबेरवद्दिव्यवैभवरहितम् प्राकृतरक्षोरूपमित्यर्थः. ८. भू+अ+ईः विधिलिङ्. ९. वैश्रवण उपमा यस्य सः. [स०९ श्लो०४३.] १०. धनदसमः कुबेरतुल्यः ११. हृदयांतील, मनांतील. हृदयं गतम् = हृदि स्थितम्. १२. रावणः, दशग्रीवः. १३. हे मेघनील. १४. वा० रामायणांत 'गोकर्णस्याश्रमम्' असा पाठ आहे. या गोकर्णाश्रमांत गोकर्णमहाबलेश्वर नांवाच्या शिवलिंगाची स्थापना कशी झाली ती कथा शिवलीलामृत–अध्याय ३ ओव्या ८४-१४३ यांत दिली आहे. याच आश्रमांत रावणादिकांनीं तपस्या केली व ब्रह्मदेवापासून अनेक वर प्राप्त करून घेतले. या संबंधानें श्रीधरस्वामींची कथा किंचित् भिन्न आहे, सेतु बांधण्याचे वेळीं रामानें स्थापिलेलें रामेश्वर नांवाचें शिवलिंग गोकर्णमहाबलेश्वराहून भिन्न आहे. १५. अनुजाभ्यां. सहितः १६. जितेंद्रियः. १७. शीतं वृष्टिं च सहते इति. थंडी व पर्जन्यवृष्टि यांतें सहन करणारा. १८. चार बाजूंला चार अग्नि व डोक्यावर सूर्य असे पांच अग्नि आपल्या सभोंवती स्थापून तपस्या करीत असे. पंचाग्नीन् परितः स्थापयित्वा. चार अग्नींसह सूर्य पांचवा असे पांच अग्नि, सूर्यसहित पंचाग्नि अथवा सूर्य ज्यांत पंचम आहे असे पंचाग्नि–असा अर्थ टीकेंत दिला आहे. [स० १० श्लो० ३ टीका पहा.]

तस्य साधुः सोऽनु[1] **ज** न्मा नित्यं धर्मरतः शुचिः ।
पंच वर्षसहस्राणि पादेनैकेन तस्थिवान्[2]. ॥ ११२

तावतीश्च समा[3] **र्य**[4] त्तः स्वाध्याये धृतमानसः[5] ।
तस्थावूर्ध्वशिरोबाहुः[6] सहस्रांशुं[7] विलोकयन्. ॥ ११३

दशकंठोऽपि सोऽ **ज** स्रं निराहारो[8] दृढासनः[9] ।
पूर्णे वर्षसहस्रे स्वं शिरो वन्हौ जुहाव ह[10]. ॥ ११४

छेत्तुकामोऽभूत्स[11] **य** दा **द**शास्यो **द**शमं शिरः ।
वरदस्त्रिदशैः[12] सार्धं प्राप्तस्तत्र पितामहः[13]. ॥ ११५

अब्रवीत्तं सुरा[14] **रा** ध्यो, 'वरं वरय[15] वांछितम्[16] ।
महासत्व[17]! **द**शग्रीव! सफलस्ते[18] परिश्रमः.' ॥ ११६

पंचाग्निसाधन,' 'पंचाग्निसेवन' अथवा 'पंचाग्निधूम्रपान' हा एक तपश्चर्येचा प्रकार आहे. यांत साधकाच्या चार बाजूंला चार अग्नि पेटविलेले असून त्यांचा धूर सेवन त्यानें करावा असें आहे. या अग्नींचीं नांवें:—दक्षिणाग्नि, गार्हपत्य, आहवनीय, प्रणीत (संस्कृतअनल) आणि पांचवा अग्नि तपन. [स्तुतिकुसुमांजलि—स्तोत्र २० श्लोक २१ टीका.] रघुवंशाच्या तेराव्या सर्गांत सुतीक्ष्ण नामक ऋषीच्या पंचाग्निसाधनाचें वर्णन आहे तें असें:—"चोहींकडे ज्वलन पेटवुनी दुपारी, माथ्यावरी तपतसे जंव 'सूर्य भारी। बैसोनियां मुनि सुतीक्ष्ण म्हणोनि हा कीं, पंचाग्निसाधन करी अबले! विलोकीं ॥.' **कु**मारसंभवाच्या पांचव्या सर्गांत **पा**र्वतीच्या तपाचें वर्णन आहे. त्यांतही ग्रीष्मऋतूंत पार्वती चोहों बाजूस चार अग्नी पेटवून त्यामध्यें बसून सूर्याकडे एकसारखी टक लाऊन पाहात होती असा उल्लेख आहे. श्लोक २० पहा.] या 'पंचाग्निसाधन'रूप तपोविशेषांत सूर्य हाच पंचम अग्नि होय. [पंचमः पंचतपस्तपनो जातवेदसाम्' शिशुपालवध—सर्ग २ श्लोक ५१.]

१. सः (बिभीषणः) अनुजन्मा (अनुजः). २. हें तस्थिवस् शब्दाचें प्रथमा एकवचन. स्था+कसु. 'क्वसुश्च' ३।२।१०७ या सूत्रावरील भट्टोजींची वृत्ति पहा. ३. समाः=वर्षाणि. ह्या शब्दाचा बहुतकरून अनेकवचनीं प्रयोग होतो. हा शब्द स्त्रीलिंग आहे. तितकींच (५०००) वर्षें. ४. यत्नवान्, गुंतलेला. ५. नियतात्मा. धृतं मानसं येन सः. ६. ऊर्ध्वं स्थितं शिरो बाहू च यस्य सः.* ७. सहस्ररश्मिम्, सूर्य. ८. नास्ति आहारो यस्य सः. ९. दृढं आसनं यस्य सः. एकदां बसला तो हजार वर्षें पर्यंत उठला नाहीं. १०. ह=ही गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे. ११. छेत्तुं कामो यस्य सः, छेत्तुमनाः. १२. वर देणारा. १३. ब्रह्मदेव. १४. सुरैः (देवैः) आराध्यः (पूजनीयः). १५. वांछितम्=अभिकांक्षितम्, इष्टम्. १६. हें 'वृ' या चुरादिगणीय धातूचें लोट्लकाराचें रूप 'वृकचाथ वृञ संभक्तौ' इति कविकल्पद्रुमे. १७. महत् सत्वं (व्यवसायः) यस्य सः तत्संबुद्धौ हे महासत्व. १८. 'सफलोऽस्तु परिश्रमः' असा पाठ घेतला तर तो विशेष चांगला आहे. [स० १० श्लो० १४.]

हृष्टः स तस्मिन्स **म** ये प्रबद्धांजलिरब्रवीत्, ।
'नास्ति मृत्युसमः शत्रुरमरत्वमहं वृणे[1].' ॥ ११७

ततः प्रोवाच तं **श्री** मान्भगवांश्च[2]तुराननः, ।
'नास्ति सर्वा[3]मरत्वं ते, वरमन्यं वृणीष्व [4]मे.' ॥ ११८

एवमुक्ते तदा **रा** म! ब्रह्मणा लोक[5]कारिणा ।
दशग्रीव उवाचेदं कृतांजलिरथाग्रतः. ॥ ११९

'[6]सुपर्णयक्षाह्य **म** रदैत्यदानवरक्षसाम् ।
अवध्योऽहं प्र[7]जाध्यक्ष! भवेयं त्वत्प्रसादतः. ॥ १२०

अन्येषु चिंता त्वि **ज**! मे नास्त्येवामरपूजित! ।
तृ[9]णभूता हि मे सर्वे प्राणिनो मानुषादयः.' ॥ १२१

इत्थमुक्तस्तत्[10]प्रि **य** कृत्तमुवाच पितामहः, ।
'भविष्यत्येवमेतत्ते वचो रा[11]क्षसपुंगव! ॥ १२२

हुतानि यानि [12]धी **रा** ग्नौ मस्तकानि त्वया पुरा ।
पुनस्तानि भविष्यंति तथैव तव राक्षस! ॥ १२३

कामरूपश्च स **म** ये भविष्यसि दशानन!' ।
एवमुक्तस्योत्थितानि तानि शीर्षाणि रक्षसः. ॥ १२४

अथाब्रवीत्पद्म **ज** स्तं सा[13]ध्वाचारं बिभीषणम्, ।
'परितुष्टोऽस्मि धर्मात्मन्! वरं वरय सुव्रत!' ॥ १२५

कृतांजलिः स प्र **य** तः प्राह लोक[14]गुरुः स्वयम्, ।
'प्रीतस्त्वं कृतकृत्योऽस्मि वृतः [15]सर्वगुणैरहम्. ॥ १२६

दातव्यश्चेत्कं[16]ज **ज**! मे वरस्तच्छृणु वत्सल! ।

---

१. 'वृणे' हें 'वृ' या त्र्यादिगणीय धातूचें लट्लकाराचें रूप. मूळांत हें अर्ध असेंच आहे. [स० १० श्लो० १६.] २. चत्वारि आननानि (मुखानि) यस्य सः चतुर्मुखः ब्रह्मा. ३. सर्वतो निमित्तात् सर्वस्मिन्नपि काले मरणराहित्यम्. ४. मत्तः=मजपासून. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० १० श्लो० १७ पहा.] ५. विश्वसृजा. हा श्लोक वा० रामायणांत आहे. [स० १० श्लो० १८.] ६. सुपर्ण+यक्ष+अहि+अमर+दैत्य+दानव+रक्षस्+ष० प्र०. ७. हे प्रजापते. ८. तु अज (हे ब्रह्मन्). ९. तृणतुल्याः. १०. तत्+प्रिय+कृत्=त्याचें प्रिय करणारा. ११. हे राक्षसश्रेष्ठ. १२. (हे) धीर! अग्नौ. १३. साधुः आचारः यस्य तम्. १४. लोकपितामहः. १५. सर्वैः पुरुषार्थैः त्वत्प्रीतेरेव सर्वपुरुषार्थसाधनत्वात्. १६. हे कंजज=हे कमलयोने.

[1]परमापद्गतस्यापि [2]धर्मे भवतु मे मतिः. ॥ १२७

अस्त्रेषु [3]प्रवरं **य** त्तत्प्रसादात्तव वत्सल! ।

[4]अशिक्षितं च [5]ब्रह्मास्त्रं **भ**गवन्! प्रतिभातु मे. ॥ १२८

सदा [6]धर्मनया **रा** मा धर्मपालनसादरा ।

सर्वत्र बुद्धिर्मे देव! भवतु त्वत्प्रसादतः.' ॥ १२९

तमाह देवः स **म** हान्, 'सर्वमेतद्भविष्यति ।

राक्षसोऽप्यसि साधुस्त्वममरत्वं ददामि ते.' ॥ १३०

कुंभकर्णाय च **श्री** मान्वरं दातुमवस्थितः ।

तं देवं परमत्रस्ताः प्राहुः प्रांजलयः सुराः. ॥ १३१

'**कुं**भकर्णेनाम **रा** द्य! **म**हेंद्रानुचरा दश ।

[8]नंदनेप्सरसः सप्त भक्षिता ऋषयोऽ**प्य**ज! ॥ १३२

भक्षिता बहवोऽ **म** र्त्या [9]एवंवीर्यो [10]वरादृते, ।

एष [11]लब्धवरः स्याच्चेद्भक्षयेद्भुवनत्रयम्. ॥ १३३

[12]वर[13]व्याजेनाब्ज **ज** ने! [14]मोहोऽस्मै दीयतां प्रभो! ।

लोकानां [15]स्वस्ति चैवं स्याद्भवेदस्य च [16]संमतिः.'॥ १३४

एवमुक्तोऽचिंत **य** त्स **ब्र**ह्मा देवहिते रतः ।

चिंतिता चोपतस्थेऽस्य पार्श्वे देवी **स**रस्वती. ॥ १३५

विधिस्तामाह धी **रा** णां भवतामिष्टकारिणीम्, ।

'वाणि! त्वं **रा**क्षसेंद्रस्य भव **वा**[17]ग्देवतेप्सिता.' ॥ १३६

तथेत्युक्त्वा [18]हृष्ट **म** तिः प्रविष्टा सा **स**रस्वती ।

धाता तमाह, 'वत्स! त्वं वरं वरय यो मतः.' ॥ १३७

---

१. मोठ्या आपत्तींत पडलेल्याची देखील. २. नारायणे रामो विग्रहवान् धर्मः. ३. श्रेष्ठम्. ४. सद्गुरूपदेशं विना. ५. ब्रह्मविद्या. ६. धर्म व नीति हींच जिचीं विहार करण्याचीं स्थलें (आराम) आहेत अशी (बुद्धि). धर्मश्च नयश्च तावेव आरामो यस्याः सा. ७. अमर+आद्य. हें संबोधनपद आहे. ८. हें इंद्राच्या उपवनाचें नांव. ९. एवं वीर्यं यस्य सः. १०. वरात् ऋते=वराशिवाय. ११. लब्धो वरो येन सः. १२. वराच्या मिषानें. १३. हे अब्जजने=हे कमलयोने. १४. अज्ञानम्. १५. स्वस्ति हें क्षेम या अर्थी अव्यय आहे. १६. संमाननम्. १७. याचतः कुंभकर्णस्य वदनात् देवानुकूला निःसर. १८. हृष्टा मतिर्यस्याः सा.

स कैकस्या आत्म **ज** स्तं प्रभुं तन्मोहितोऽब्रवीत्, ।
‘[1]स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेव! ममेप्सितम्.’ ॥ १३८

‘तथे’ति [2]कृतमा **य** स्तं प्रोक्त्वा प्रायात्पितामहः ।
सरस्वती जहौ कृत्वा देवकार्यं निशाचरम्. ॥ १३९

दशकंठस्यानु **ज** श्च चिंतयामास दुःखितः, ।
‘ईदृशं किमिदं वाक्यं ममाद्य वदनाच्च्युतम्? ॥ १४०

[3]हंताहं मोहितो **य** त्वाद्देवैर्मन्ये समागतैः ।
एवं गते किं कर्तव्यं वंचितेन मयारिभिः?’ ॥ १४१

लब्ध्वा वरान्[4]खेचै **रा** स्ते न्यवसन्पितुराश्रमे ।
तदाकर्ण्य प्रहृष्टात्मा [5]सुमाली [6]तानुपागतः. ॥ १४२

मातामहः स कु **म** तिस्तं दशग्रीवमब्रवीत्, ।
‘दिष्ट्या वत्स! त्वया प्राप्तश्चिंतितोऽयं मनोरथः. ॥ १४३

त्यक्त्वा लंकां वयं [7]**श्री** शात्रस्ताः प्राप्ता रसातलम् ।
[8]तद्गतं नो महाबाहो! महद्विष्णुकृतं भयम्. ॥ १४४

लंकायां रक्षसां **रा** जा भव त्वमधुना बली, ।
[9]त्वया राक्षसवंशोऽयं निमग्नोऽपि समुद्धृतः. ॥ १४५

धनेश्वराल्[10]लब्ध **म** हा लंकामाच्छिद्य तेजसा ।
अस्माभिः सचिवैर्युक्तो राज्यं त्वं भोक्तुमर्हसि.’॥ १४६

उवाच वि[11]श्रवो **ज** स्तं [12]मातुस्तातं सुमालिनम्, ।
‘वित्तेशो गुरुरस्माकं वक्तुमर्हसि नेदृशम्.’ ॥ १४७

---

१. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० १० श्लो० ४५.] २. कृता माया (छद्म, कापट्यं) येन सः. ३. हंत=अरेरे, अहह. ४. खे (आकाशे) चरंति ये ते देवाः=पूर्वदेवाः=असुराः, राक्षसाः किंवा देव व राक्षस आकाशमार्गानें गमन करूं शकतात म्हणून येथें खेचर म्हणजे राक्षस असा अर्थ घ्यावा, किंवा आई राक्षसी व बाप महामुनि असल्यामुळें ही संतति खेचरा-सारखी होती असें गमतीनें म्हटल्यास काय बाध आहे? ५. हें रावणाच्या मातामहाचें नांव. [सर्ग ११ श्लो० १-९.] ६. उपागतवान्. ‘गत्यर्थाकर्मक–’इत्यादिना ३।४।७२. ७. श्रीशात् त्रस्ताः. ‘भीत्रार्थानां भयहेतुः’ १-४-२५. ८. तत् (विष्णुकृतं भयं) गतम्. ९. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. १०. लब्धं महः (तेजः) येन सः. ११. विश्रवस्+जः=वि-श्रवा यापासून जन्मलेला, दशानन. १२. मातामहम्.

ततः प्रहस्तो [1]न **य** वि[2]द्दैत्यादित्यात्मजन्मनाम् ।
[3]भ्रातृद्रोहात्मकं वृत्तं [4]कथयामास विस्तरात्. ॥ १४८
चिंतयित्वा तद्दु **रा** त्मा प्रहस्तस्य वचस्ततः ।
दशास्यो [5]बाढमित्युक्त्वा स [6]लंकोपवनं गतः. ॥ १४९
तं प्रहस्तं दूत **म** र्थमुक्त्वा [7]वैश्रवणांतिकम् ।
प्रेषयामास [8]साम्ना मे लंकां [9]देहीति भाषितुम्. ॥ १५०
स गत्वा [10]राजरा **ज** स्य समीपं तमथाब्रवीत्, ।
'प्रेषितोऽहं तव भ्रात्रा दशग्रीवेण सुव्रत! ॥ १५१
भ्राता ब्रवीति ते **य** त्स [11]तत्त्वं मम मुखाच्छृणु, ।
सुमालिप्रमुखैर्लंका [12]भुक्तपूर्वा निशाचरैः. ॥ १५२
लंका [13]तदेषा र **ज** नीचराणां साधु दीयताम्, ।
तमाह धनदः, 'पित्रा दत्ता शून्या निशाचरैः ॥ १५३
निवेशिता मया **य** त्नाद्दानमानादिभिर्गुणैः ।
गच्छ ब्रूहि दशग्रीवं प्रहस्त! त्वं वचो मम. ॥ १५४
लंकापुरी तथा **रा** ज्यं यच्च द्रव्यमुपार्जितम् ।
तवाप्येतन्महाबाहो! भुंक्ष्वेदं [14]त्वमकंटकम्. ॥ १५५
[15]अविभक्तं वसु **म** म राज्यं चेदं त्वया सह.' ।
एवमुक्त्वा धनाध्यक्षो जगाम पितुरंतिकम्. ॥ १५६
अभिवाद्य गुरुं **श्री** दः प्राह भ्रातुर्यदीप्सितम्. ।
स प्रांजलिं सुतं प्राह, 'शृणु पुत्र! वचो मम. ॥ १५७

---

१. राजनीतिनिपुण. २. दैत्य+अदिति+आत्म जन्मन् प्र० दैत्यांची व अदितीच्या मुलांची कथा. 'दित्यदित्यात्मजन्मनाम्' हा कल्पित पाठ विशेष चांगला आहे. ३. भ्रातॄणां द्रोहः आत्मा यस्य तत्. 'शेषाद्विभाषा' ५।४।१५४. ४. वा० रा० उत्तर० स० ११ श्लो० १४ 'सौभ्रात्रं नास्तिशूराणाम्.' ५. ठीक आहे. ६. लंकेच्या उपवनांत. ७. कुबेराकडे. ८. सामोपायानें. साम, दान, दंड व भेद या राजनीतींत सांगितलेल्या चार उपायांची योजना शत्रूला हस्तगत करण्यासाठीं करावी, एकदम दंडोपायाचीच योजना करूं नये, असें सांगितलें आहे तें व्यवहारोचितच आहे. म्हणून प्रथमतः सामोपायाची योजना रावणानें केली. ९. दा+लोट् हि, देहि=दे. १०. यक्षाधिपस्य, कुबेरस्य. ११. तत् त्वं. १२. पूर्वं भुक्ता. 'पूर्वे भूतपूर्वे' ६।२।२२. १३. तत्=तस्मात्. १४. निःसपत्नम्, ज्यांत कंटकाप्रमाणें दुःख देणारा शत्रु नाहीं असें. १५. तुझें आणि माझें कांहीं वांटलेलें नाहीं, जें माझें तें तुझें व तुझें तें माझें.

[1]लंकापुरापहा **रा** र्थमुक्तवान्मम संनिधौ ।
मया निर्भर्त्सितश्चासौ बहुशो न शमं गतः. ॥ १५८

[2]वरप्रदानसं **म** त्तो [3]मान्यामान्यं न वेत्ति सः ।
क्रूरात्मा मम [4]शापाच्च दारुणां प्रकृतिं गतः. ॥ १५९

कैलासं राजरा **ज**! त्वं गच्छ तात! सहानुगः ।
निवेशय पुरं तत्र निवासार्थं सुखी भव.' ॥ १६०

पित्रैवमुक्तः सु **य** शाः कैलासं [5]गिरिशालयम् ।
सदारपुत्रसचिवः सधनः सानुगो गतः. ॥ १६१

प्रहस्तोऽथ [6]मुदा **रा** त्रिचराधीशं दशाननम् ।
प्राह, 'लंकापुरी शून्या त्यक्त्वैनां धनदो गतः.'॥ १६२

दशाननः [7]प्राप्त **म** हः सानुजः सबलस्तदा ।
विवेश स सुहृत्त्यक्त्वा शंकां लंकां [8]महामहाः. ॥ १६३

तत्राभिषिक्तः स्व **ज** नैरवसद्दशकंधरः. ।
[9]अलकायां च कैलासे रचितायां धनेश्वरः. ॥ १६४

[10]विद्युज्जिह्वाभिधा **य** स्वां [11][12]स्वसारं दानवाय सः ।
ददौ शूर्पणखां प्रीत्या कालकेयाय राक्षसः. ॥ १६५

[13]मंदोदरीं [14]मय **ज** निं [15]वृतवान्दशकंधरः ।
[16]मायाविदुंदुभ्यनुजां [17]हेमाकुक्षिसमुद्भवाम् ॥ १६६

---

१. लंकापुराचा अपहार करण्याविषयीं. २. वरप्रदानाच्या योगानें अति मातलेला. ३. या पाठाचे जागीं 'ऽमान्यं मान्यं' असा कल्पित पाठ विशेष चांगला आहे, कारण जेथें इतरेतरद्वंद्व पाहिजे तेथें समाहारद्वंद्व करणें हें अर्थाला बाधक आहे. ४. तन्मातृदर्शनकालकृतात्. वा० रा० उत्तर० स० ९ श्लो० १५-२३. गिरौ शेते इति गिरिशः (शिवः) तस्य आलयः तम्. गिरौ 'डश्छन्दसि' इति वार्तिकम् ३।२।१५ अथवा गिरिः अस्य अस्ति इति लोमादित्वात् शः. ६. मुद् या हलन्त स्त्रीलिंग शब्दाचें तृतीयैकवचन. हर्षानें. ७. प्राप्तः महः (उत्सवः आनंदः) येन सः. ८. महत् महः. (हा हलंत नपुंसकलिंग शब्द आहे. बलम् यस्य सः महाबलः. ९. अलका हें कुबेराच्या पुरीचें नांव. १०. विद्युज्जिह्व इति अभिधा यस्य तस्मै. [प्राकृत मंत्ररामायण—उत्तरकांड—गीति ५५-५७ पहा.] ११. ही स्वसृ शब्दाची द्वितीया. भगिनीला. १२. रावणः. १३. मंदं (कृशं) उदरं यस्याः ताम् मंदोदरी किंवा मंदोदरी (मंडनभूतं उदरं यस्याः सा). ही राक्षसांचा शिल्पी जो मय त्याची कन्या. १४. मयात् जनिः (उत्पत्तिः) यस्याः ताम्. १५. परिणीतवान्. वृ+क्तवतु+प्र० प्र० वा० रा० उत्तर० स० १२ श्लो० ३-२१. १६. मायाविन् व दुंदुभि यांची धाकटी बहीण. ही हेमा नांवाच्या अप्सरेपासून जन्मली होती. १७. हेमायाः कुक्षौ समुद्भवो यस्यास्ताम्. [सर्ग १२.]

वैरो[1]चनस्य प्र **य** तां [2]दौहित्रीं समकल्पयत् ।
वज्रज्वालाभिधां भार्यां **कुं**भकर्णस्य **रा**वणः. ॥ १६७

गंधर्वाणां तथा **रा** ज्ञः [3]शैलूषस्य महात्मनः ।
[4]**स**रमां नाम धर्मज्ञां भार्यां लेभे **बि**भीषणः. ॥ १६८

[5]**मं**दोदरीयशो **म** त्रं द्योः [6]पाथोदमिवातुलम् ।
पुत्रं महेंद्रजेतारं **मे**[7]घनाद[8]मजीजनत्. ॥ १६९

[9]जातमात्रेण हि **श्री** मंस्तेन **रा**वणसूनुना ।
[10]रुदता सुमहान्मुक्तो नादो [11]घनरवोपमः. ॥ १७०

स मत्तो रक्षसां **रा** जा जगत्पीडाम[12]थाकरोत् ।
तच्छ्रुत्वा [13]धनदो दूतं प्रेषयामास [14]कोविदम्. ॥ १७१

तत्संदेशं स सु **म** तिः कथयामास [15]तद्धितम्, ।
'मैवं कुरु जगत्पीडां [16]धर्म एव स्थितिर्हिता. ॥ १७२

निरा[17]कृतोऽस्म्यग्र **ज** स्ते बहुशो राक्षसाधिप ! ।
सापराधोऽपि बालो हि रक्षितव्यः स्वबांधवैः. ॥ १७३

कैलासे [18]वसतो **य** न्मे वृत्तं शृणु **द**शानन ! ।

---

१. विरोचनपुत्र जो बली राजा त्याची. २. दुहितुः पुत्रीम्. ३. शैलूष नामक गंधर्वाची कन्या. हिची आई मानससरोवरासमीप प्रसूत झाली असतां, जलदागमामुळें पाणी वाढून तें ह्या मुलीपर्यंत आलें. तेव्हां मूल भय पावून रडूं लागली; तें ऐकून आई कन्यास्नेहानें म्हणाली, 'सरो मा वर्धत' (सरोवरा ! वाढूं नको), मग पाणी कमी झालें. 'सरो मा' या शब्दांवरून सरमा असें हिचें नांव पडलें. (उत्तरकांड, स० ७ श्लो० २४-२६.) ४. सरो मा वर्धतेत्युक्तं ततः सा सरमाभवत्. वा०रा० उत्तर०स०१२ श्लो० २५-२७. ५. मंदोदरी+यशस्+अमत्र+द्वि० प्र०=मंदोदरी यशाचें ताट (अमत्र=भांडें, भोजनपात्र, भाजन). ६. पाथः (हलन्त नपुंसकलिंग जलवाची शब्द) ददाति इति तम्. जलदम्. ७. 'जातमात्रेण हि पुरा तेन रावणसूनुना । रुदता सुमहान् मुक्तो नादो जलधरोपमः ॥ पिता तस्याकरोन्नाम मेघनाद इति स्वयम् ॥' वा० रा० उत्तर० स० १२ श्लो० २९-३१. ८. जन्+णिच्+लुङ् त्. ९. जातेन एव केवलार्थे मात्रच् प्रत्ययः. १०. 'रुदता' याचे जागीं मूळांत 'स दत्तो' असा पाठ होता तो लेखकाच्या प्रमादामुळें असावा. ११. घनस्य रवः (गर्जितं) उपमा यस्य सः. १२. अथ=अनंतरम्. १३. धनं दयते (रक्षति) इति वैश्रवणः. १४. पंडितं दूतं सौभ्रात्रदर्शनार्थं प्रेषयामास. १५. तस्मै (रावणाय) हितं (हितकरम्). १६. धर्मे. १७. अनेक प्रकारांनीं जरी मला त्वां दूर केलें आहेस. १८. वस्+शतृ+ष०प्र०.

तत्र देवो मया दृष्ट [1]उमया सहितः [2]प्रभुः. ॥ १७४
[3]सव्यं चक्षुर्मया **रा** जन्! दै[4]वाद्देव्यां निपातितम् ।
[5]का न्वेषेत्येव सहजं न खल्वन्येन हेतुना. ॥ १७५
[6]जगद्धात्र्यास्तु सु **म** हत्तेजो निरुपमं हि तत् ।
देव्या दिव्यप्रभावेण दग्धं सव्यं ममेक्षणम्. ॥ १७६
भगवत्यास्तु ते **ज** स्तद्द्रष्टुं चक्षुर्न मे क्षमम् ।
[7]रेणुध्वस्तमिव ज्योतिः [8]पिंगलत्वमुपागतम्. ॥ १७७
ततो गतोऽहं नि[9] **य** तस्तटं तस्य गिरेः परम् ।
तूष्णीं वर्षशतान्यष्टौ सुव्रतं [10]संमधारयम्. ॥ १७८
समाप्ते नियमेऽ[11] **ज** न्मा तत्र देवो महेश्वरः ।
ततः प्रीतेन मनसा प्राह वाक्यमिदं प्रभुः, ॥ १७९
'प्रीतोऽस्मि [12]जनिता **य** त्वत्तपसानेन सुव्रत! ।
मया चैतद्व्रतं चीर्णं [13]त्वया चापि [14]मदुत्थितम्. ॥ १८०
व्रतादस्माद्दुष्क **रा** त्त्वं सखा भव ममानघ! ।
पिंगलत्वमवाप्तं यच्चक्षुर्दे[15]व्या निरीक्षणात्. ॥ १८१

---

१. 'उ मेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम' याप्रमाणें उमा शब्दाचें निर्वचन कालिदासानें कुमारसंभवांत (सर्ग १) केलें आहे. उमया=पार्वत्या. २. कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थः. ३. डावा डोळा. ४. दैवगतीनें. ५. कोण बरें ही असावी अशी जिज्ञासा झाल्यामुळें दिव्यरूप घेऊन रुद्राणी त्या स्थळीं संचार करीत असे, हें जिज्ञासेला कारण. ६. जगत्+धातृ+ङीप्+ष० प्र०=जगाचें पालन करणारीचें, जगत्+धात्री (माता)+ष० प्र० जगन्मातुः. ७. सव्येतरत्तु रेणुध्वस्तं रेणुस्पर्शकलुषीकृतम्, यद्वा कलुषितज्योतिरिव. ८. 'ज्योतिःपिङ्गलत्वं' असें समस्तपद घेऊन 'ज्योतिषा (तेजसा) पिङ्गलं तस्य भावस्तत्त्वम्' असा अर्थ करावा, किंवा 'रेणुध्वस्तं ज्योतिरिव' असा अन्वय करावा. कुबेराच्या दोनही डोळ्यांना विकार झाला होता ही कल्पना टीकाकारानें वा० रामायणाच्या आधारानें केली आहे असें दिसतें. 'एकाक्षिपिङ्गलीत्येव नाम स्थास्यति शाश्वतम्.' आम्हांला तर वाटतें कीं कुबेराच्या सव्य नेत्रालाच पिङ्गत्व आलें, म्हणून त्याला 'एकपिङ्ग' असें नांव पडलें. वा० रामायणांतील 'एकाक्षिपिङ्गली' या कुबेररूप सामासिक पदाचा वरीलप्रमाणें अर्थ करतां येईल. ही कुबेराची कथा प्राकृत मंत्ररामायणांत पंतांनीं वर्णिली नाहीं. ९. वशीकृतेंद्रियः- १०. सर्ग १३ श्लो० २१-२४ पहा. ११. न जन्म यस्य सः. १२. जनितोऽयः (शुभं) येन तत् । तव तपः त्वत्तपः । जनितायं त्वत्तपः तेन हें हेतुगर्भपद भाविमंगलसंपत्तिसूचक आहे हें संदर्भावरून स्पष्ट आहे. १३. आचरितं: चर+नक पृषोदरादित्वात् अत ईत्वम्. १४. मया उत्पादितम्. अशा प्रकारचें दुष्कर व्रत त्वां व म्यां च काय तें केलें. [स० १३ श्लो० २७-२८.] १५. 'देव्या' ही कर्मणि षष्ठी. 'कर्तृकर्मणोः कृति' २।३।६५.

ऐ[1]कपिंगेति ना **म** त्वं प्राप्य ख्यातो भविष्यसि ।
एवं प्राप्तप्रसादेन लब्ध्वानुज्ञां च **शं**करात् ॥ १८२

आगतेन मया **श्री** मन्! श्रुतस्ते पापनिश्चयः ।
तदधर्मान्निवर्तस्व मृ[2]त्युदात्कुलदूषणात्. ॥ १८३

संनियम्य मनो **रा** जन्! पुण्यां कीर्तिमुपार्जय, ।
चिंत्यते हि वधोपायः सर्षिसंघैः सुरैस्तव.' ॥ १८४

एवमुक्तः क्रूर **म** तिः कोपसंरक्तलोचनः ।
ह[3]स्तान्दंतांश्च संपिष्य **द**शास्यो वाक्यमब्रवीत्. ॥ १८५

'ज्ञातं वचस्ते मु[4] **ज** ड! ब्रूहि मा पुनरीदृशम् ।
नैवं[5] त्वमसि नैवासौ भ्राता येनासि चोदितः. ॥ १८६

रुद्रसख्यं श्रा[6]व **य** ते मूढो ब्रूते न मे हितम् ।
तन्नैव क्षमणीयं मे यदेतद्भाषितं त्वया. ॥ १८७

न हंतव्यो राज **रा** जो ज्येष्ठो भ्रातेति मर्षितम् ।
त्रींल्लोकानपि जेष्यामि तस्यैकस्य कृतेऽचिरात्. ॥ १८८

तेन सार्धं तान्यै[7] **म** स्य क्षयं नेष्यामि लोकपान्[8].' ।
इ[9]त्युक्त्वात्तुं ददौ हत्वा दूतमाज्ञां स रक्षसाम्. ॥ १८९

भंक्त्वाज्ञां राजरा **ज** स्य वरसंपन्मदोद्धतः[10] ।
सेनामाज्ञापयामास रक्षसां कामरूपिणाम्. ॥ १९०

ततः कृ[11]तस्वस्त्य **य** नो रथमारुह्य **रा**वणः ।
त्रै[12]लोक्यविजयाकांक्षी ययौ यत्र धनेश्वरः. ॥ १९१

---

१. एकं (नेत्रं) पिङ्गं यस्य सः । एकपिङ्गः इति नाम यस्य सः तस्य भावः तत्वम्. किंवा 'एकपिङ्गेतिनाम त्वं' असा पदच्छेद करावा. (किंवा 'एकपिङ्गः इति नाम त्वं' असा पदच्छेद सर्वांत उत्तम आहे, परंतु 'संधिसूत्रेण लुपि न संधिः' या नियमानें पुनः संधि करतां येत नाहीं. 'एकपिङ्ग इति' असें पाहिजे. आर्षप्रयोग मानावा म्हणजे चुकला त्रास. 'सिद्धस्य गतिश्चितनीया' या न्यायानें या अपप्रयोगाबद्दल कसा तरी मार्ग काढावा लागला. २. मृत्युं ददाति इति तस्मात्. ३. हात चोळून व दांत चावून. [स० १३ श्लो० ३४-३९.] ४. हे महामूर्खा. ५. येन भ्रात्रा चोदितः असि, असौ (भ्राता) त्वं च न एव असि (=भविष्यसि) असा अन्वय. भ्राता जिवंत राहणार नाहीं व तूंही जिवंत राहणार नाहींस. ६. शिवाशीं मैत्री आहे असें मूर्ख मला कळवीत आहे. ७. यमाच्या आलयाला. ८. लोकान् पांतीति तान् लोकपालान्. ९. स इत्युक्त्वा दूतं हत्वा (तं) अत्तुं रक्षसां आज्ञां ददौ—असा अन्वय. १०. वराच्या ऐश्वर्यमदानें उन्मत्त झालेला. ११. प्रास्थानिक मंगलकृत्यें ज्यानें केलीं आहेत असा. १२. त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी, त्रिलोकी एव त्रैलोक्यम् तस्य विजयमाकांक्षते इति. 'द्विगोः' ४।१।२१.

बलेन यक्षान **ज** यन्[1]माणिभद्रमुखान्रणे ।
जहार पुष्पकं जित्वा माययास्त्रैश्च सोऽग्रजम्. ॥ १९२

वार्यमाणो मया, '**य** त्वं नावगच्छसि दुर्मते! ।
पश्चादस्य फलं प्राप्य त[2]प्स्यसे नि[3]रयं गतः.' ॥ १९३

इति शप्त्वा [4]राज **रा** जो युद्धं तेन सहाकरोत् ।
पपात मूर्च्छितो नीतः स यक्षैर्नंदनं वनम्. ॥ १९४

आरुह्य पुष्पक **म** थ प्रहृष्टः स **द**शाननः ।
जितं त्रि[5]भुवनं मेने ग[6]र्वोत्सेकात्सुदुर्मतिः. ॥ १९५

ततः [7]शरवणे **श्री** मत्पुष्पकं ब्रह्मनिर्मितम् ।
दिव्यं नि[8]रुद्धसंचारमभवत्सहसाद्भुतम्. ॥ १९६

'[9]कुतो नु स्तंभितं [10]**रा** जव्योमयान'मिति स्वकैः ।
[11]मीमांसमाने सचिवैः सह तस्मिन्**द**शानने. ॥ १९७

नंदीश्वरो[12]ऽमित **म** हा आजगाम त्रि[13]शूलभृत् ।
उवाच स त[14]मुत्सिक्तं राक्षसेंद्रमशंकितः. ॥ १९८

'निवर्तस्वाशु र **ज** नीचर! क्रीडति **शं**करः ।
प्रभुणा सर्वभूतानामगम्योऽयं कृतो गिरिः.' ॥ १९९

तच्छ्रुत्वा रक्षन **य** नः पुष्पकादवरुह्य सः ।
'कोऽयं **शं**कर' इत्युक्त्वा तं दृष्ट्वा [15]**वा**नराननम् ॥ २००

---

१. माणिभद्रो मुखं (प्रधानः श्रेष्ठः) येषां तान्. [सर्ग १५ श्लो० १-१५.] २. संताप पावशील. तप+लृट् स्यसे. ३. नरकम्. ४. राज्ञां यक्षाणां राजा=राजराजः=कुबेरः. [राजा=यक्षः. 'राजा प्रभौ नृपे चंद्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोः' इति विश्वः । 'राजराजो धनाधिपः' इत्यमरः.] ५. त्रयाणां भुवनानां समाहारः=त्रिभुवनम्. ६. गर्वोद्रेकात्. गर्वानें फुगल्यामुळें. [सर्ग१५ श्लो० ३९-४०.] रावणकुबेरसंग्रामाची कथा **पं**तांनीं प्राकृत मंत्ररामायणांत सांगितली नाहीं. प्राकृत मंत्ररामायणांत अनेक कथाभागांचा संक्षेप केला आहे आणि कोठें कोठें तर ते भाग अजीबाद गाळले आहेत. ७. शराणां वनम्. 'प्रनिरंतःशर–' इत्यादि ८।४।५. ८. निरुद्धः संचारो यस्य तत्, कुंठितगति. ९. कोणत्या कारणामुळें बरें. १०. व्योम्नि संचारकं यानं, तेषां राजा 'राजदंतादिषु परम्' २।२।३१ या नियमानें व्योमयान शब्दाचा परनिपात झाला. राजदंतादि हा आकृतिगण आहे. ११. मान्+स्वार्थे सन्+शानच्+सप्त० प्र०, विचार करीत असतां. १२. अमितं महो यस्य सः. १३. त्रीणि शूलानि यस्य तत् बिभर्ति इति. त्रिशूलम्—Trident. १४. गर्वितम्. १५. वानरस्येव आननं यस्य तम्, नंदीश्वरम्.

अवज्ञाय समा **रा** ध्यं द्वितीयमिव **शं**करम् ।
श्रीमदांधो जहासोच्चैर्नंदीश्वरमसत्तमः. ॥ २०१
नंदी तमाह सा **म** र्षो, 'यस्मान्मां [1]**क**पिरूपिणम् ।
अवज्ञाय प्रहासं त्वं कृतवान्बलदर्पितः. ॥ २०२
तस्मान्मद्रूपते[2] **ज** स्का म[3]नःसंपातरंहसः ।
उत्पत्स्यंति वधार्थं हि कुलस्य तव **वा**नराः.' ॥ २०३
एवं शप्ते तत्क्ष **य** स्य निश्च[4]योत्थप्रहर्षतः ।
देवदुंदुभयो नेदुः[5] पुष्पवृष्टिश्च खा[6]च्च्युता. ॥ २०४
अचिंतयित्वा स **जं**[7] गत्पतिप्रतिनिधेर्वचः ।
पर्वतं तं समासाद्य वाक्यमाह **द**शाननः. ॥ २०५
'क्रीडातो[8] गोपते[9]! **य** त्र **पु**ष्पकस्य गतिस्त्वया ।
यतश्छिन्ना तं तवेमं समुन्मूलं[10] करोम्यगम्[11]. ॥ २०६
केनौजसा[12]त्र मा[13] **रा** रिर्नित्यं क्रीडति राजवत् ।
विज्ञातव्यं न जानीते भयस्थानमुपस्थितम्[14].' ॥ २०७
एवमुक्त्वा स सा **म** र्थ्याद्विक्षिप्याधो गिरेर्भुजान्[15] ।
तोलयामास[16] तं शीघ्रं स शैलः समकंपत. ॥ २०८

---

१. कपेः रूपं अस्य अस्ति इति तम्, वानराननम्. २. ममेव रूपं तेजश्च येषां ते. 'शेषात् विभाषा' ५।४।१५४. ३. मनसः संपातः (वेगः) इव रंहः (वेगः) येषां ते. ४. निश्चयात् उत्थः (उत्पन्नः) प्रहर्षस्तस्मात्. 'तत्क्षयस्य निश्चयोत्थप्रहर्षतः' अत्र सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः. ५. नद+लिट् उस्=वाजूं लागले. ६. खात्=आकाशांतून. ७. जगताचा स्वामी जो महेश्वर त्याचा प्रतिनिधि (त्याच्याच योग्यतेचा, महेश्वरकल्प, representative) जो नंदिकेश्वर त्याचें. म्हणूनच वर 'द्वितीयमिव शंकरम्' असें म्हटलें आहे. ८. 'क्रीडातो' याचे ठिकाणीं 'क्रीडा ते' असा चुकीचा पाठ होता. क्रीडा+तस्=यदाश्रयक्रीडानिमित्तम्. ९. हे वृष, हे नंदे, नंदि व नंदिन् असे दोन शब्द आहेत. नंदी हा कामधेनूचा पुत्र आणि शिवाच्या गणांतील एक. याची आकृति मनुष्यासारखी असून मुख मात्र वानरासारखें होतें. १०. समूळ उपडून टाकतों. सम्यक् उद्गतं मूलं यस्य तम्. [स० १६ श्लो० २१-२५.] ११. अगम्=पर्वतम्, नगम्. १२. ओजसा=सामर्थ्यानें, बळानें. १३. मार+अरि+प्र०प्र०=मदनारिः त्र्यंबकः. १४. भयकारणम्, भयहेतुम्. १५. 'भुज'शब्दाचें द्वि० अनेकवचन. दुसरें रूप 'भुजा' असें आहे. १६. तोलून धरला.

गिरेश्चालनतः **श्री** मत्युमा सा [1]भगवत्यपि ।
चचालालिंगितवती [2]मानिन्यपि महेश्वरम्. ॥ २०९

ततो **राम**! पुरा **रा** तिर्देवानां [3]प्रभवो **हरः** ।
पादांगुष्टेन तं शैलं पीडयामास लीलया. ॥ २१०

पीडितास्तद्भुजा [4]**म** ध्येमूलं **राम**! महागिरेः ।
विस्मिताश्चाभवंस्तत्र सचिवास्तस्य रक्षसः. ॥ २११

तेनातिरोषाद्[5]भु **ज** गप्रभबाव्हतिपीडनात् ।
[6]मुक्तो विरावः सहसा त्रैलोक्यं येन कंपितम्. ॥ २१२

'महादेवं तोष[7] **य** स्व **नी**लकंठ**मु**मापतिम् ।
[8]तमृते [9]शरणं नान्यं पश्यामोऽत्र **द**शानन!' ॥ २१३

इत्युक्तो रक्षसां **रा** जा सचिवैः स तथाकरोत्, ।
संवत्सरसहस्रं तु रुदतो रक्षसो गतम्. ॥ २१४

ततः प्रणम्य स [10]**म** नः स्थिरीकृत्य **म**हेश्वरम् ।
तुष्टाव सामभिः [11]स्तोत्रैर्विविधैः करुणार्णवम्. ॥ २१५

ततः प्रीतः प्राह [12]**जं** गत्पतिर्मुक्त्वा [13]भुजान्नतम्, ।
'शैलक्रांतेन यो मुक्तस्त्वयारावः सुदारुणः. ॥ २१६

---

१. षडैश्वर्यसंपन्ना अपि. २. मानः (स्वाभीष्टश्लेषवीक्षादिविरोधी अनुरक्तदंपत्योः अवस्थाविशेषः) अस्ति अस्याः इति. मान+इन्+ङीप्. ३. वा० रामायणांत 'प्रवरो' असा पाठ आहे तो चांगला आहे. उत्तरार्ध वा० रामायणांतील आहे. [स० १६ श्लो० २७.] ४. महागिरेःमध्येमूलं असा अन्वय. मूलस्य मध्ये मध्येमूलम्. 'पारेमध्ये षष्ठ्या वा' २।१।१८ या नियमानें अव्ययीभाव समास. तस्य पर्वताधोभागगता भुजाः. ५. भुजग+प्रभा+बाहु+अतिपीडन+पंचमी प्र० सर्पतुल्य बाहूंच्या हिमाचलाच्या तळीं दबल्यामुळें. ६. जोरानें 'शंख' केला. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० १६ श्लो० २९.] ७. तोषय. तुष् प्रीतौ परस्मैपदी किंवा कर्तृगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदम् या नियमानें आत्मनेपद मानून घ्यावें. महादेव, नीलकंठ, व उमापति या पदांची हेतुगर्भता स्पष्ट करून दाखविण्याची आवश्यकता दिसत नाहीं. ८. तम्+ऋते=त्याच्या शिवाय. ९. रक्षितारम्. हा श्लोक वा० रामायणांत आहे. [स० १६ श्लो० ३२.] १०. स्थिर करून, एकाग्र करून. नौस्थकाकवत् मनाला एकाधार करून. अस्थिरं स्थिरं कृत्वा. 'अभूततद्भावे च्विः.' ११. स्तोत्रैः सामभिः=स्तुतिसंपादकैः वाक्यैः. एथें स्तोत्र शब्दाचा विशेषणासारखा प्रयोग केला आहे. 'स्तोत्रं कस्य न तुष्टये'. १२. महादेवः. १३. भुजान् नतं (प्रणतम्). उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे. [स० १६ श्लो० ३६].

भीतं च [१]शब्दितं **य** स्मादेतल्लोकत्रयं भृशम् ।
तस्मात्त्वं **रा**वणो नाम्ना ख्यातो राजन्! भविष्यसि.॥२१७
अनुज्ञातोऽद्य व्र **ज** त्वमि'त्युक्तो **रा**वणोऽब्रवीत्, ।
'यदि देव! प्रसन्नोऽसि वरं मे देहि [२]याचतः. ॥ २१८
अवध्यत्वं मया **य** त्नात्प्राप्तं देव! **च**तुर्मुखात् ।
[३]निर्विघ्नमायुषः शेषं शस्त्रं च त्वं प्रयच्छ मे.' ॥ २१९
एवमुक्तः स्मरा **रा** तिश्चं[४]द्रहासमसिं वरम् ।
[५]शापाद्यनाश्यं च ददावायुषः शेषमीश्वरः. ॥ २२०
आज्ञामवाप्य न **म** नं कृत्वाथारुह्य पुष्पकम् ।
ततो महीतलं **रा**म! पर्यक्रामत्स [६]रावणः. ॥ २२१
क्षत्रियान्बलिनः **श्री** मान्बाधमानश्चरन्भुवि ।
[७]कन्यामपश्यद्धिमवद्वनेऽजिनजटाधराम्. ॥ २२२
तामपृच्छत्स स्म **रा** तः 'का त्वं कस्ये'ति सा सती ।
विधिना तस्य चातिथ्यं कृत्वोवाच तपस्विनी. ॥ २२३
'कुशध्वजो नाम **म** म ब्रह्मर्षिरमितप्रभः ।
[८]बृहस्पतिसुतस्तातो बुद्ध्या यो [९]गुरुणा समः. ॥ २२४
[१०]तस्याहं कुर्वतोऽ **ज** स्रं वेदाभ्यासं महात्मनः ।
संभूता वाङ्मयी कन्या नाम्ना **वे**दवती स्मृता. ॥ २२५

---

१. रावितम्. आपल्या आक्रंदनध्वनीनें दुमदुमून टाकलें. उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे. (श्लो० ३७.) २. याचतः=याचतें. संबंधसामान्ये षष्ठी. तूं जर प्रसन्न झाला आहेस, आणि वर देत आहेस, तर मीं मागतों तो वर दे. ३. दुष्कर्मभिर्यथा विनष्टं न भवति तथा प्रयच्छ. तस्मिंश्चायुषि सर्वजयाय शस्त्रं च दिव्यं प्रयच्छ. ४. 'चंद्रहास' नांवाची तरवार. ५. शापादिकाच्या योगानें नाश न पावणारें. ६. सर्ग १६ श्लो० ४६ पहा. ७. वेदवतीम्. रावणानें विचारल्यामुळें आपलें वृत्त स्वतःच वेदवतीनें त्याला सांगितलें तें पुढें दिलें आहे. [स० १७ श्लो० २-४.] 'कन्या' हा शब्द फार प्राचीन वेदांत आढळतो, व त्याचा अर्थ 'अविवाहित मुलगी' असा आहे. उत्कल प्रदेशांत 'कन्या' म्हणजे 'बायको' असा अर्थ मानतात. ८. बृहस्पतिसुतः=वाचस्पतिसुतः 'तत्बृहतोः करपत्योः चौरदेवतयोः सुट्' या नियमानें बृहत् शब्दांतील 'त्' च्या जागीं 'स्' झाला. ९. मतिपतामहेन देवगुरुणा. १०. महात्मनस्तस्य सकाशात् वाङ्मयी (वाङ्मयवेदमूर्तिः) कन्याहं संभूता. 'भगवतः शक्तिर्लक्ष्मीरेव रावणवधाय रावणं शप्तुमत्रावतीर्णा' इति तिलके. [स० १७ श्लो० ९ टीका.]

[1]सुरादिभिः कृतो **[2]य** त्नो मदर्थं [3]राक्षसेश्वर! ।
विष्णुरेवात्यभिप्रेतो [4]जामाता [5]मंतिपितुः प्रभुः. ॥ २२६
दैत्येन शंभुना **रा** त्री सुप्तस्तातो हतस्ततः ।
तनुं तस्य परिष्वज्य प्रविष्टाग्निं [6]प्रसूर्मम. ॥ २२७
पितुर्मनोरथ **म** हं सत्यं कर्तुं निरंतरम् ।
तमेव जगतां नाथं हृदयेन समुद्वहे. ॥ २२८
कर्तुं स्वं सफलं **ज** न्म चरामि विपुलं तपः ।
कथितं वृत्तमेतन्मे गच्छ [7]पौलस्त्यनंदन!' ॥ २२९
श्रुत्वाब्रवीत्स भू **य** स्तां, 'यौवनं तेऽतिवर्तते, ।
त्रैलोक्यसुंदरि! त्वं मे भव भार्या शुचिस्मिते!॥ २३०
[9]कष्टैरलं, न वि **ज** ने वने वस्तुं त्वमर्हसि ।
वीर्येण तपसा भोगैर्न स विष्णुर्मया समः.' ॥ २३१
प्रोवाच तं सा प्र **य** ता, '[10]मा मैवं जगदीश्वरम् ।
[11]त्वदृते राक्षसेंद्रान्यः कोऽवमन्येत बुद्धिमान्? ॥' २३२
[12]एवमुक्तस्त या **[13]रा** जन्! कन्यां तां [14]मूर्धजेषु सः ।
बलाज्जग्राह कामांधः, सा चुकोप तपस्विनी. ॥ २३३
केशान्[15]परात्तान्स **म** लान्कन्या वेदवती तदा ।
कराग्रेणा[16]च्छिनत्[17]खड्गभावं नीतेन [18]तेजसा. ॥ २३४

---

१. 'सुरादिभिः' या परिवर्तित पाठाचे जागीं 'सुरारिभिः' असा पाठ होता तो वा० रामायणाशीं जुळत नाहीं. वा० रा० उत्तर० स० १७ श्लो० १० पहा. २. मला वरण्याबद्दल प्रयत्न. ३. राक्षसेश्वर हें संबोधन मोठा धिप्पाड राक्षस पाहूनच दिलें, नाहीं तर तिला तपोबलानें सर्व माहीत होतें. वा० रा० उत्तर० स० १७ श्लो० १८. ४. जायां माति इति. 'पतिर्भार्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते। जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥' ५. 'मतिपितुः' ही कर्तरि षष्ठी. 'क्तस्य च वर्तमाने' २।३।६७ 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च वर्तमाने क्तः' ३।२।१८८. ६. मम जननी. ७. हें पद हेतुगर्भ आहे हें सहृदय जाणतीलच. ८. जात आहे, नष्ट होत आहे. ९. क्लेशदायिनी तपश्चर्या पुरी झाली. १०. नको नको असें बोलूं. मा मा एवम्. ११. त्वत्+ऋते=तुझ्याशिवाय. ऋतेयोगे पंचमी. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० १७ श्लो० २५.] १२. 'एवमुक्तस्तया' याचे जागीं 'एवमुक्ते' असा चुकीचा पाठ होता. १३. रामचंद्र. १४. केशेषु शिरोरुहेषु. ही अवच्छेदे सप्तमी. १५. पर+आत्त+द्वि० प्र०=परपुरुषानें स्पर्श केलेल्यांना. आत्त=आ+दा+क्त. १६. अ+ छिद+(रुधादिः)+त्. कापून टाकले. १७. खड्गतां प्रापितेन. १८. तपस्तेजसा, तपोबलानें. [तेज=प्रभाव. 'तेजो दीप्तौ प्रभावे च स्यात्पराक्रमरेतसोः' इति विश्वः.]

मर्तुं[1] कृतत्वरा **श्री**[2] मनुवाच तमघाचलम्[3], ।
'धर्षितायास्त्वयानार्य[4]! न मे जीवनमिष्यते.[5] ॥ २३५
वधार्थं ते पुना[6] **रा** त्रिचरोत्पत्स्ये[7] तपोऽस्ति चेत् ।
प्रख्यातायोनिजा साध्वी भवेयं धर्मिणः[8] सुता.' ॥ २३६
इत्युक्त्वा सा तप्त[9] **म** नाः प्रविष्टा जातवेदसम्[10] ।
सैषा श्री**जा**नकी भार्या तव त्वं **वि**ष्णुरव्ययः. ॥ २३७
प्रायाद्[11]उशीरबी[12] **ज** स्थं **मरुत्तं रा**वणस्ततः ।
भयान्महेंद्रः संवृत्तो मयूरस्तस्य[13] रक्षसः. ॥ २३८
वायसो[14]ऽभूत्तत्र **य** मः कृकलासो[15] धनेश्वरः ।
संवृत्तो वरुणो हंसस्तिर्यग्योनिं गताः[16] सुराः. ॥ २३९
तमासाद्य महा **रा** जं **मरुत्तं रा**क्षसाधिपः ।
प्राह, 'युद्धं प्रयच्छेति निर्जितोऽस्मीति वा वद.' ॥ २४०
स द्विषन्नीरद[17] **म** रुन्**म**रुत्तः प्राह, 'को भवान्?' ।
अवहासं[18] ततो मुक्त्वा रक्षसां पतिरब्रवीत्. ॥ २४१
'अविस्मयेन[19] रा[20] **ज** न्य! भृशं प्रीतोऽस्म्यहं तव ।

---

१. मर्तुं कृता त्वरा यया सा. २. रामभद्र. ३. तम् अघाचलम्=त्या पापाच्या पर्वताला. ४. केशस्पर्शानें स्त्रीभावें प्रापिताया:. ५. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० १७ श्लो०२९.] ६. पुनः. 'रो रि' ८।३।१४. ७. उत्पन्न होईन. वेदवतीला माहीत होतें कीं ब्रह्मदेवाच्या वरामुळें त्या काळीं शाप दिला असतांही रावणाला मरण प्राप्त व्हावयाचें नाहीं. म्हणूनच शाप देऊन व्यर्थ तपःक्षय केला नाहीं. अयोनिजा होऊन अन्यजन्मीं तुझा नाश करीन असें म्हणाली. ८. धर्मिष्ठस्य. ९. तप्तं मनः यस्याः सा. १०. अग्निम्. 'जातवेदस्' शब्दाची व्युत्पत्ति अनंतकृत काव्यें–पृ० १४५ यांत पहा. ११. प्र+अ+या+लङ् त्, गेला. १२. उशीरबीज देशांत असलेल्या मरुत्त राजाकडे गेला. उशीरबीजमिति देशनाम इति तिलके. मरुत्त राजा त्या स्थलीं यज्ञ करीत होता. रावणाच्या भीतीमुळें यज्ञांत आलेल्या देवांनीं नाना रूपें धारण केलीं व तेथून पोबारा केला हें पुढें दिलेंच आहे. १३. हा राक्षस रावण आपलें धर्षण करील या भयानें. [स० १८ श्लो० ४.] १४. कावळा. १५. सरडा. १६. देवांनीं पशुपक्ष्यांचीं रूपें घेतलीं. १७. द्विषत्+नीरद+मरुत्=शत्रुरूप मेघांचा वायूप्रमाणें नाश करणारा. १८. माझी बलैश्वर्यसंपत्ति विश्वविश्रुत असतांही हा मरुत्त राजा मला सामान्य पुरुषाप्रमाणें प्रश्न करीत आहे ही त्याची केवढी तरी अज्ञता, असें मनांत समजून रावणराजे यांना भारीच विस्मय वाटला व ती स्वारी खदखदां हासली. १९. मजसारख्या ऐश्वर्यशाली पुरुषाला पाहून यत्किंचितही आश्चर्य तुला वाटलें नाहीं, उलट निर्धास्तपणें व अनादरपूर्वक मला प्रश्न करीत आहेस हें पाहून. २०. हे क्षत्रिय, किंवा वृद्ध रावणरावाच्या तोंडीं मरुत्त राजाला 'हे

धनदस्यानुजं यो मां नावगच्छसि **रा**वणम्. ॥ २४२
लोके कोऽन्योऽस्त्यहो **य** स्तं मां न जानाति विश्रुतम् ।
[1]भ्रातरं येन निर्जित्य विमानमिदमाहृतम्. ॥ २४३
तं **द**शास्यं मनु **ज** राट् स **म**रुत्तस्तदाब्रवीत्, ।
'[2]धन्यः खलु भवान्येन ज्येष्ठो भ्राता रणे जितः.॥ २४४
श्लाघ्यो जगत्सु सु **य** शास्त्वादृशोऽन्यो न विद्यते, ।
कं त्वं [3]प्राक्केवलं धर्मं चरित्वा लब्धवान् वरम्. ॥ २४५
[4]श्रुतपूर्वं न मे **रा** जन्! [5]यादृशं भाषसे स्वयम् ।
तिष्ठेदानीं न मे[6] जीवन्प्रतियास्यसि दुर्मते! ॥ २४६
प्रेषयामि त्वां य **म** स्य [7]क्षयं तीक्ष्णैः शरैरहम् ।
[8]इत्युक्त्वेषुधनुष्पाणिः [9]संगराय स निर्ययौ. ॥ २४७
बृहस्पत्यनुजः **श्री** मान्**सं**वर्तो [10]दीक्षितं नृपम् ।
[11]वारयामास [12]सत्रस्थं, स निर्वृत्तो गुरोर्गिरा. ॥ २४८
तं मत्वा निर्जितं **रा** जन्! राक्षसः **शु**कनामकः ।
'**रा**वणो जयती'त्युच्चैर्घोषयामास हर्षितः. ॥ २४९
भक्षयित्वा तत्र **म** त्तो [13]यज्ञवाटस्थितानृषीन् ।
गतो **द**शाननोऽन्यत्र नृपानन्याञ्जयन्भुवि. ॥ २५०
शक्रो [14]**म**यूरं भु **ज** गान्न भयं तव सर्वथा ।

राजपुत्र' असें संबोधनपद योग्यच आहे, कारण मरुत्त राजा त्याच्या मागून झाला. उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे. [स० १८ श्लो० ९.]

१. या व पुढील तीन श्लोकांचीं उत्तरार्धें वा०रामायणांत आहेत. [स०१८ श्लो०१०-१२.] २. ही व्याजस्तुति आहे. धन्यः=अधन्यः असा मरुत्त राजाचा अभिप्राय. ३. पूज्यपूजारहितम्. ४. 'राजन्' शब्द खेरीज करून पूर्वार्ध वा० रामायणांत आहे. ५. ज्येष्ठपीडारूपं समाचारम्. ६. मजपासून. ७. आलयम्. [क्षय=सदन, निलय. 'क्षयो निलयकल्पांतरोगापचयमृत्युषु' इति मंखः । युधिष्ठिरविजयम्—आश्वास २ श्लो० ४७ टीका—काव्यमाला—अंक ११६.] ८. इति उक्त्वा इषुधनुष्पाणिः, इषवः (बाणाः) धनुश्च पाणौ यस्य सः, व्यधिकरणपदघटितो बहुव्रीहिः. ९. रणाय, लढाई करण्यासाठीं. १०. दीक्षा अस्ति अस्येति तम्, यज्ञदीक्षा घेतलेल्याला. ११. 'माहेश्वरमिदं सत्रमसमाप्तं कुलं दहेत् । दीक्षितस्य कुतो युद्धं क्रोधित्वं दीक्षिते कुतः ॥ संशयश्च जये नित्यं राक्षसश्च सुदुर्जयः.' वा० रा० उत्तर० स० १८ श्लो० १६-१७. १२. द्वादशवार्षिकयज्ञविशेष करण्यांत गुंतलेल्या राजाला. १३. यज्ञस्थानीं असलेल्या ऋषींना. १४. रावणाच्या भीतीमुळें नाना पशुपक्ष्यांचीं रूपें यज्ञास आलेल्या देवांनीं घेतलीं होतीं तीं रावण गेल्यानंतर टाकून त्या त्या पशुपक्ष्यांला कांहीं विशिष्ट वर दिले.

इदं नेत्रसहस्रं मे त्वद्बर्हेषु[1] भविष्यति. ॥ २९१
वर्षमाणे[2]ऽतिश[3] **य** तो मयि त्वं प्राप्स्यसे मुदम् ।
इत्यब्रवीद्[4]धर्मराजो[5] वायसं 'त्वमरोगभाक्[6]. ॥ २९२
स्वतो[7] मृत्युर्मद्व **रा** त्ते न भविष्यति सर्वथा, ।
त्वयि तृप्ते संतु तृप्ता ये च मद्विषये स्थिताः.' ॥ २९३
'वर्णस्त[8]वास्तु वि **म** लश्चंद्र[9]मंडलसंनिभः' ।
हंसमित्यब्रवीद्राजा यादसां[10] वरदस्तदा. ॥ २९४
प्रसन्नो राजरा **ज** श्च कृकलासं तदाब्रवीत्, ।
'स्वर्णवर्ण तव शिरो मम प्रीत्या भवत्विति.' ॥ २९५
एवं दत्तवरा[11] **य** ज्ञे समाप्ते भूभुजा[12] सह ।
देवाः स्वर्भवनं[13] याताः सर्वे शक्र[14]पुरोगमाः. ॥ २९६
केचिद्धतास्तेन[15] **जं** गत्यधिपाः[16] शासनातिगाः[17] ।
निर्जिताः स्मेत्यभाषंत केचिन्नीतिविशारदाः[18]. ॥ २९७

---

१. तव बर्हेषु (पिच्छेषु). २. वर्षति, वृष भ्वादिपरस्मैपदी. म्हणून 'वर्षमाणे' हा शानच् प्रयोग अशुद्ध आहे. ३. अतिशयेन. तसिल् प्रत्यय येथें तृतीयेच्या अर्थी लावला आहे. इंद्र हा पर्जन्याची देवता आहे म्हणून इंद्राला पर्जन्य असा पर्याय शब्द लावतात. इंद्राच्या आज्ञेनें मेघ पृथ्वीवर वृष्टि करितात अशी पौराणिकी कथा आहे. ४. 'देहलीदीप'न्यायेन अब्रवीत् याचा संबंध मागें 'शक्रः' याशीं व पुढें 'धर्मराजः' याशीं आहे. ५. ध्रियते विश्वमनेन इति धर्मः, धर्मेण राजते इति धर्मराजः किंवा धर्मस्य राजा यमः; यमासारखा, सर्वांचें योग्य शासन करणारा, दुसरा कोणी नाहीं अशी सर्व देशांतील विद्वानांची कल्पना आहे. ६. रोगं भजतीति रोगभाक्, न रोगभाक् इति नञ् समासः. ७. आपोआप. वा० रा० उत्तर० स० १८ श्लो० २६. कावळा अमर आहे अशी लोकांची समजूत आहे त्या गोष्टीला अनुलक्षून लिहिलें आहे. 'काव्यं व्यवहारविदे' ही उक्ति सर्वथैव खरी आहे. मात्र लोकव्यवहारापासून होणारें ज्ञान यथार्थ किंवा अयथार्थ आहे ही गोष्ट अगदीं निराळी. ८. हंसस्य. ९. चंद्रबिंबवत् शुभ्रः. १०. जलजंतूंचा राजा वरुण. 'यादांसि जलजंतवः' इति अमरः. ११. दत्ताः वराः यैः ते. १२. राज्ञा मरुत्तेन सह. १३. स्वर्गम्. १४. शक्र पुरोगमः (अग्रेसरः) येषां ते. [स० १८ श्लो० २१-३४.] इंद्र, कुबेर, वरुण यांनीं कावळा हंस आणि सरडा यांस यथानुक्रम दिलेले वर लक्ष्यांत ठेवण्यासारखे आहेत. हा कथाभाग प्राकृत मंत्ररामायणांत गाळला आहे. १५. रावणेन. १६. जगती+अधिप+प्र०प्र०=भूमिपाः १७. 'निर्जिताः स्म' इति शासनमतिगच्छति ये ते. 'हारलों' या रावणाच्या वाक्याचें अतिक्रमण ज्या राजांनीं केलें ते. १८. नीतिनिपुण. कारण ते जाणत होते कीं हा राक्षस ब्रह्मवरामुळें दुर्जय आहे.

धीमान्[1]दुष्यंतो **ग** **य** श्च गाधिश्च सुरथस्तथा ।
पुरूरवाश्चोचुरेते 'वयं [2]तात त्वया जिताः.' ॥ २५८

अयोध्याधिपती **रा** जा यो[3]ऽनरण्याभिधो महान् ।
निर्जिता राक्षसास्तेन [4]हरिणा [5]हरिणा इव. ॥ २५९

पातयामास तं **म** ह्यां तलेनाहत्य रावणः ।
[6]उपहासं दशग्रीवश्चक्रे वरमदोद्धतः. ॥ २६०

सोऽनरण्यो नृपः **श्री** मानब्रवीत्तं दशाननम्, ।
'यदि सम्यक् कृतो धर्मस्तर्हि सत्यं वचोऽस्तु मे. ॥ २६१

उत्पत्स्यते कुले **रा** ज्ञामिक्ष्वाकूणां सतामिह ।
रामो दाशरथिर्नाम यस्ते प्राणान्हरिष्यति.' ॥ २६२

[8]महानादः [9]प्राप्त **म** हैस्ताडितो देवदुंदुभिः ।
तस्मिन्नुदाहृते शापे पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता. ॥ २६३

ततोऽनरण्यो रा **ज** न्यश्रेष्ठः प्राप्त[10]स्त्रिविष्टपम् ।
ददर्श [11]घनपृष्ठस्थं [12]नारदं राक्षसेश्वरः. ॥ २६४

[13]कृताभिवादनं **[14]यं** त्तं विजये दशकंधरम् ।
देवर्षिरब्रवी, 'युक्तं नेदं ते [15]मृतमारणम्. ॥ २६५

हत एव ह्ययं **रा** जन्! लोको मृत्युवशो यतः ।
किमयं बाध्यते तात! त्वयावध्येन दैवतैः. ॥ २६६

---

१. वा० रामायणांतील पाठ 'दुष्कंत' असा आहे. 'भिन्नभिन्नकालवर्तिनो दुष्कंतादयः स्वस्वकाले रावणं प्रति जितत्ववादं वरदानादुक्तवंतः' इति तिलके. [स० १९ श्लो० ५ टीका.] २. प्रतापशाली राजांनीं रावणाला 'तात' हें संबोधन लावलें त्यावरून 'बखत पडा बांका तो गद्धेको कहे काका' या लौकिकव्यवहाराची आठवण झाल्यावांचून रहावयाची नाहीं. 'पुत्रे पितरि पूज्ये च तातशब्दः प्रयुज्यते'. ३. अनरण्य हें ज्याचें नांव आहे तो. अनरण्य इति अभिधा यस्य सः. हा इक्ष्वाकुपासून पांचवा राजा. वा० रा० अयो० स० ११०. ४. सिंहेन. ५. मृगाः. ६. 'शंके प्रसक्तो भोगेषु न शृणोषि बलं मम' असा उपहास. [स० १९ श्लो० २५.] ७. स० १९ श्लो० २८ पहा. ८. महान् नादो यस्य सः. ९. प्राप्तो महो यैस्तैः आनंदितैः. १०. स्वर्गं गतः. रावणाच्या थप्पडीनें राजा गतासुकल्प होऊन कांहीं वेळानें स्वर्गवासी झाला. ११. मेघावर बसून आलेल्या नारदाला. ग्रीक लोकांचे देखील देव मेघावर बसून येत असत असें वर्णन आहे. १२. देवर्षिश्रेष्ठ. हा स्वेच्छाचारी असून कलहप्रिय अशी याची ख्याति पुराणांत वर्णिली आहे. हा परमभागवत होता. १३. कृतं अभिवादनं यस्मै तम्. १४. त्रैलोक्यविजयप्राप्तीसाठीं झटत असलेल्याला. १५. मेलेले त्यांना मारणें. 'किमयं वध्यते तात त्वयावध्येन दैवतैः । हत एव ह्ययं लोको यदा मृत्युवशं गतः ॥.' [स० २० श्लो० ७.]

जित एव त्वया **म** र्त्यलोकोऽयं नात्र संशयः. ।
[1]अवश्यमेभिः सर्वैश्च गंतव्यं **य**मसादनम्. ॥ २६७

तन्नि[2]गृण्हीष्व ते **ज** स्विन्! **यमं** पै[3]रपुरंजयम् ।
तस्मिञ्जिते जितं सर्वं भवत्येव न संशयः.' ॥ २६८

जगाम जेतुं स **य** मं **दे**वर्षिप्रेरितो बली ।
[4]तत्पूर्वं **ना**रदो गत्वा स्वय**मं**तकमब्रवीत् . ॥ २६९

'विजेता राजरा **ज** स्य ससैन्यो **द**शकंधरः ।
उपयाति वशं नेतुं विक्रमैस्त्वां सुदुर्जयम्.' ॥ २७०

अत्रांतरे तद्वि[5] **य** द्गं पुष्पकं दर्शनं गतम् ।
प्राणिनो [6]मोचितास्तेन बलिना निरयं [7]गताः. ॥ २७१

प्रेतसंरक्षका [8]**रा** ज्ञः पितॄणां सचिवास्तथा ।
मंत्रिणो **द**शकंठस्य युयुधुस्ते परस्परम्. ॥ २७२

भग्ना वीरास्ते य **म** स्य रौद्रे[9]णास्त्रेण रक्षसा ।
ततः स्वयं [10]धर्मराजो युयुधे तेन शत्रुणाम्. ॥ २७३

[11]सप्तरात्रं रणः **श्री** दभ्रात्रा ते[12]नामितौजसा ।
कृतः स्वयं कृतांतेन सार्धं परमदारुणः. ॥ २७४

यमराक्षसयो **रा** सीत्तद्युद्धं तुमुलं प्रभो! ।
[13]प्रजापतिं पुरस्कृत्य द्रष्टुं तत्रागताः सुराः. ॥ २७५

राक्षसेंद्रोऽपि स **म** रे [14]धर्मराजोऽपि **रा**घव! ।
आत्मनो जयमाकांक्षन्परं चक्रे परिश्रमम्. ॥ २७६

[15]मृत्युराह यमं **ज** न्ये, 'मुंच त्वं धर्मराज! माम् ।

---

१. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. २. नि+ग्रह (क्र्यादिः उभयपदी)+लोट् स्व. यमाला बांधून टाक. ३. परेषां पुराणि (देहान्) जयतीति तम्. परांचे प्राण हरण करणाऱ्याला. वा० रामायणांत व मोरोपंताच्या रामायणांत 'परपुरंजय' असा संबोधनवाचक पाठ असूनही या स्थलीं पाठपरिवर्तन केलें, तें अर्थविशेषलाभामुळें. हें सहृदयवाचकाच्या लक्ष्यांत येईलच. संबोधनाच्या पाठाचा विग्रह परपुराणि (शत्रुनगराणि) जयतीति तत्संबुद्धौ हे परपुरंजय रावण असा करावा. ४. रावणाच्या अगोदर. ५. वियता (आकाशमार्गेण) गच्छतीति वियद्गम्. ६. सोडविले. मुच्+णिच्+क्तः. ७. नरकांत असलेले. ८. पितृराजस्य यमस्य. ९. रुद्र ज्याची देवता आहे अशा अस्त्रानें. १०. यमः. ११. सप्तानां रात्रीणां समाहारः. 'संख्यापूर्वं रात्रं तु क्लीबम्' 'रात्राह्नाहाः पुंसि' २।४।२९ या सूत्राखालीं पहा. १२. अमित+ओजस्+तृ०प्र०=अपरिमेय ज्याचें बल आहे अशानें. १३. ब्रह्मदेवम्. १४. यमः. १५. मृत्यु हा संहारमूर्तिविशेष.

नहि कश्चिन्मया दृष्टो बलवानपि जीवति[1]. ॥ २७७

शंभुर्[2]विरोचनो[3] **य** श्च नैमुचिः[4] शंबरः[5] स च ।
हतो हिरण्यकशिपुः[6] किंमुतायं[7] निशाचरः.' ॥ २७८

उवाच तं धर्म **रा** ज, 'त्वं तिष्ठैनं निहन्म्यहम्.' ।
इत्युक्त्वा **का**लदंडं स तोलयामास पाणिना. ॥ २७९

प्रहर्तुकामे[8] शे[9] **म** ने तेन दंडेन **रा**वणम् ।
पितामहः[10] प्रभुः साक्षाद्[11]दर्शयित्वा तमब्रवीत्. ॥ २८०

'कुरूक्तमर्कात्म[12] **ज**! मे न खल्वमितविक्रम! ।
न हंतव्यस्त्वयानेन दंडेनैष निशाचरः. ॥ २८१

मया प्रसन्नेन **य** म! प्रदत्तोऽस्मै वरः खलु ।
स त्वया नानृतः कार्यो दंडं मा मुंच रक्षसि.' ॥ २८२

इत्युक्तो धर्मरा **ज** स्तं चतुर्वदनमब्रवीत्[13], ।
'एष व्यावर्तितो[14] दंडः प्रभविष्णुर्हि[15] नो भवान्.' ॥ २८३

एवमुक्त्वाथ स **य** मस्तत्रैवांतर्हितोऽभवत्[16] ।
रावणो नाम[17] विश्राव्य निर्गतः **का**लसादनात्. ॥ २८४

ततो रसातलं **रा** जा राक्षसानां जगाम सः ।
तत्र भोगवतीं[18] जित्वा पुरीं वासुकिपालिताम्[19]. ॥ २८५

ययौ पुरीं मणि[20] **म** यीं **नि**वातकवचैः सह ।
चक्रे युद्धं राक्षसेंद्रस्तत्र संवत्सरो गतः. ॥ २८६

आजगाम विधिः **श्री** मान्दैत्यांस्तानित्युवाच सः, ।

---

१. सर्ग २२ श्लो० २३-३० पहा. २. कुशध्वजब्रह्मर्षिहंता दैत्यः. ३. वा० रामायणांतील पाठ 'वैरोचन' असा आहे. विरोचन हा प्रसिद्ध दानशूर बलि याचा बाप आणि परमभागवत प्रह्लाद याचा मुलगा. ४. नमुचि शुंभनिशुंभ यांचा धाकटा भाऊ. ५. शंबर ह्या प्रसिद्ध दैत्याचा वध प्रद्युम्न (मदन) रुक्मिणीपुत्र यानें केला. प्रद्युम्नाख्यान हें फार सुरस आहे. ६. परमभागवत जो प्रह्लाद त्याचा बाप हिरण्यकशिपु याचा श्रीविष्णूनें नृसिंहाचा अवतार घेऊन नाश केला. ७. तर मग हा निशाचर काय वस्तु आहे. ८. प्रहर्तुं कामो यस्य तस्मिन्. ९. यमे. १०. विधिः. ११. प्रत्यक्ष प्रकट होऊन. १२. कुरु+उक्तम्+अर्कात्मज. यम हा सूर्यपुत्र आहे म्हणून 'अर्कात्मज' हें संबोधन. १३. प्रजापतिम्. १४. मागें घेतला आहे. १५. सर्व गोष्टींच्या संबंधानें आपण आमचे स्वामी आहांत. [स० २२ श्लो० ४६.] १६. गुप्त झाला. १७. रावणाचा जय झाला अशी घोषणा करून. १८. पाताळलोकांतील नागांची पुरी ही भोगवती. १९. वासुकि हा सर्पांचा राजा, भोगवतीचें रक्षण करीत असे. २०. मणिमयी ही निवातकवचांची पुरी.

'न ह्ययं रावणो युद्धे शक्यो जेतुं सुरासुरैः. ॥ २८७
भवंतोऽपि प्रवी **रा** [1]नो शक्या जेतुं सुरादिभिः ।
रावणस्य सखित्वं मे[2] भवद्भिः सह रोचते.' ॥ २८८
ब्रह्माज्ञया ते स **म** रान्निवृत्ताः स च रावणः ।
सख्यं निवातकवचैः सार्धं चक्रे[3]ऽग्निसाक्षिकम्. ॥ २८९
तत्रोष्य[4] वर्षं र **ज** नीचरेंद्रो हततापसः[5] ।
असुरेभ्यः सखित्वेन मायानां[6] शतमाप सः. ॥ २९०
गत्वाश्मनगरं[7] **य** त्तः कालकेयान्बलोत्कटान्[8] ।
जघ्ने, शूर्पणखायाश्च भर्तारमसि[9]नाच्छिनत्[10]. ॥ २९१
वरुणस्यालयं **रा** ज्ञः कैलासमिव भास्वरम्[11] ।
अपश्यत्सुरभिं तत्र [12]क्षीरोदो यत्पयोभवः[13]. ॥ २९२
संपूज्य तां प्रीत **म** तिः सोऽजयद्वरुणात्मजान् ।
श्रुत्वा [14]प्रचेतसं ब्रह्मलोकस्थं निर्गतस्ततः. ॥ २९३
निवृत्तो राक्षसो **ज**[15] ह्रे मार्गे राजर्षिकन्यकाः ।
देवपन्नगगंधर्वयक्षासुरवरात्मजाः. ॥ २९४
दर्शनीयां हि यां **य** त्र सोऽपश्यद्दशकंधरः ।
[16]हत्वा बंधुजनं तस्या विमाने तां रुरोध सः. ॥ २९५
[17]ताः सर्वा योषितोऽ **ज** स्रं मुमुचुर्बाष्पजं जलम् ।

---

१. नो=न. २. मह्यम्. ३. अग्नि ज्यामध्यें साक्षी आहे असें. पूर्वकालीं अनुलंघ्य अशी कांहीं गोष्ट करावयाची झाली तर त्या वेळीं अग्नीला साक्षी करीत असत. उदाहरणार्थ, विवाहविधि वगैरे संस्कार. ४. तत्र+उष्य=त्या ठिकाणीं राहून. वस् (संप्रसारण)+ल्यप् 'उष्य' हा आर्ष प्रयोग आहे, 'उषित्वा' असा प्रयोग पाहिजे. समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ७।१।३७. ५. हताः तापसा येन सः. हें पद रावण हा सज्जनांचा शत्रु होता एवढेंच दाखविण्याकरितां योजलें आहे. या वेळीं रावणानें तापसांचा वध केला नव्हता, हें वा० रामायणावरून स्पष्ट आहे. ६. कापट्यविद्येचे शंभर प्रकार. ७. 'अश्मनगर' ही कालकेय नांवाच्या असुरांची नगरी. ८. बलोद्धतान्. ९. विद्युज्जिह्वम्. [स० २३ श्लो० १८.] १०. छिद्+लङ् त्. छाटून टाकला. ११. दीप्तियुक्तम्. १२. क्षीरसमुद्र. क्षीरमुदकमस्येति क्षीरोदकः, 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' ६।३।५७ उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्. १३. यत्+पयस्+भव+प्र०प्र०=ज्याची सुरभीच्या दुधापासून उत्पत्ति झाली आहे. यस्याः पयः तस्मात् भवः (उत्पत्तिः) यस्य सः. सर्ग २३ श्लो० ३०-५३ पहा. १४. प्रचेतस्+द्वि०प्र०=वरुणम्. १५. हरण करिता झाला. 'हृ'धातूचा आत्मनेपदी लिट् प्रयोग. १६. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. १७. 'ताः' या परिवर्तित पाठाबद्दल छापील पुस्तकांत 'तां' असा चुकीचा पाठ होता.

अलं निनिंदुः शोकार्ताः शपंत्यस्तं महाखलम्. ॥ २९६
निनिंदुस्ताः [1]स्वनि **य** तिं कन्यकाश्च [2]सभर्तृकाः ।
विलेपुः सुभृशं स्मृत्वा पितॄन्मातॄः पतीन्सुतान्. ॥ २९७
क्रोधादूचुः समं [3]**रा** मा, '[4]यस्मात्परवधूरतः ।
तस्मात्प्राप्स्यत्ययं मृत्युं [5]स्त्रीकृतेनैव दुर्मतिः.' ॥ २९८
सतीभिः [6]परमा **म** र्षादेवं वाक्येऽभ्युदीरिते ।
दिव्या दुंदुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिः पपात च. ॥ २९९
स **ब**भूव [7]गत **श्री** कः सतीभिः शप्त उद्धतः ।
[8]शुद्धतस्तद्व्रतात्तस्य तेजोहानिर्न [9]युद्धतः. ॥ ३००
प्रविवेश पुरीं **रा** जा पूज्यमानो निशाचरैः ।
एतस्मिन्नंतरे घोरा [10]तत्स्वसा विललाप सा. ॥ ३०१
शोके **शू**र्पणखां **म** ग्नां सांत्वयन्नाह **रा**वणः, ।
'[11]सुखं मातुः स्वसुः [12]सूनोः **ख**रस्य वसु संनिधौ.॥ ३०२
खरोऽयं यातुरा **ज** स्ते करिष्यति वचः सदा.' ।
इत्युक्त्वा **दं**डकारण्यं प्रेषयामास तां तदा. ॥ ३०३
निकुंभिला नाम **य** त्तल्लंकोपवनमुत्तमम् ।
[13]कर्मसिद्धेर्हेतुभूतं प्रविवेश **द**शाननः. ॥ ३०४
तत्रापश्यत्[14]सुरा **रा** तिर्मेघनादं स [15]दीक्षितम् ।

---

१. आपलें दैव. २. विवाह न झालेल्या कुमारी आणि विवाहित स्त्रिया. ३. अंगनाः. ४. पर+वधू+रतः=दुसऱ्याचे स्त्रीचे ठायीं लंपट झालेला. ५. स्त्रीसंबंधानेंच. [सर्ग २४ श्लो० १९-२२.] ६. परम+अमर्ष+पं० प्र०=मोठ्या क्रोधानें. ७. गता (नष्टा) श्रीर्यस्य सः. 'शेषाद्विभाषा' इति नियमात् कप् (५।४।१५४). ८. हें अर्ध अशुद्ध असल्यामुळें दुर्बोध झालें आहे. करितां 'शुद्धात्तस्माद्व्रतात्तस्य' असें पाठांतर कल्पावें, म्हणजे कांहीं अर्थ तरी जुळवितां येतो. त्याच्या त्या जगत्प्रसिद्ध तपश्चर्येमुळें त्याची युद्धकालीं तेजोहानि होत नसे ती आतां मात्र सतीच्या शापामुळें झाली–असा भाव. ९. युद्ध+तसिल् सप्तम्यर्थे युद्धे. १०. तस्य स्वसा (भगिनी)=शूर्पणखा. स्वसा ही स्वसृ शब्दाची प्रथमा. पातालजयासाठीं रावण गेला, तेव्हां अश्मनगरांत कालकेयांशीं युद्ध झालें. त्यांत विद्युजिह्व शूर्पणखेचा नवराही मारला गेला म्हणून शूर्पणखा रावणाच्या सभेंत विलाप करूं लागली. वा० रा० उत्तर० स० २३ श्लो० १७।१८. ११. सुखानें. १२. मातृष्वसेयस्य. मावशीच्या मुलाच्या. १३.निकुंभिला ही अभिचारकर्मभूमि होय. या ठिकाणीं शत्रुनाशास्तव मेघनाद वगैरे उग्रतपश्चर्या करीत असत. १४. सुरांचा अराति (शत्रु) रावण. १५. शत्रुनाशास्तव यज्ञ करण्याची ज्यानें दीक्षा घेतली आहे अशाला.

कृष्णाजिनधरं मूर्तं[1] तेजोराशिमिव स्थितम्. ॥ ३०५
तमालिंग्योत्सुक **म** ना ब्रह्मचारिण[2]मात्मजम् ।
पप्रच्छ विस्मितो राजा स्वयं किमिदमित्यथ. ॥ ३०६
तमाह शुक्रो[3], 'य **ज** ने रतोऽयं तव नंदनः ।
अग्निष्टोमादयो[4] यज्ञाः सप्तानेन कृताः प्रभो! ॥ ३०७
सत्रं माहेश्वरं **य**[5] ज्वा कृत्वा पशुपतेः[6] प्रभो! ।
वरान्सुदुर्लभान्प्राप्तो घननादो महायशाः.' ॥ ३०८
अब्रवीद्यातुरा[7] **ज** स्तं, 'न शोभनमिदं कृतम् ।
पूजिताः शत्रवो यस्माद्द्रव्यैरिंद्रपुरोगमाः[8]. ॥ ३०९
ऐहीदानीं[9] कृतं **य** द्धि सुकृतं तन्न संशयः ।
आगच्छ सौम्य! गच्छामः स्वमेव भवनं प्रति.' ॥ ३१०
ततो गत्वा गृहं **रा** जा सपुत्रः सबिभीषणः ।
स्त्रियो[10]ऽवतारयामास विमानाद्बाष्पगद्गदाः[11]. ॥ ३११
बिभीषणोऽथ सु **म** ति, 'माल्यवत्तनयानला[12] ।
तस्याः कुंभीनसी कन्या सास्माकं धर्मतः स्वसा.॥ ३१२
मधुना[13] सा हृता **श्री** मन्नेतस्य परयोषिताम् ।
हरणस्य फलं मन्ये स्वसुर्धर्षणमल्पतः. ॥ ३१३
आसक्तेऽस्मिन्नध्व **रा** णां कर्मण्येतदभूत्प्रभो! ।

---

१. मूर्तिमंतम् सूर्यम् इव. २. स्त्रीसेवनादि वर्ज्य करून व्रत धारण करणारा त्याला. ३. शुक्राचार्यानें उत्तर देण्याचें कारण तिलकटीकाकार खालीं लिहिल्याप्रमाणें देतातः—पुत्रस्ययजमानत्वेन मौनित्वात् सोऽवदत् यज्ञसमृद्धये यजमानस्य मौनत्यागेन तत्समृद्धिर्न भवति. ४. अग्निष्टोम, अश्वमेध, बहुसुवर्णक, राजसूय, गोमेध, वैष्णव व माहेश्वर असे सात यज्ञ. ५. याग करणारा. यज्वन् या पुंलिंग शब्दाचें प्रथमैकवचन यज्वा. ६. पशुपति=शिव. पशूनां (जीवानां) पतिः=शिवः ['अयं च सर्वविद्यानां पतिराद्यः सनातनः । अहं वै पतितो येन पशुमध्ये (जीवमध्ये) व्यवस्थितः ॥ अतः पशुपतिर्नाम त्वं लोक ख्यातिमेष्यसि' (वराहपुराण) 'पशुपतिराणवमायीवकार्मीख्यपाशत्रयबद्धाः पंचकलाकलिता जनाः पशवस्तेषामीशः' (स्तुतिकुसुमांजलि—स्तोत्र ११श्लो०९७ टीका.)] ७. निशाचरपतिः. ८. इंद्रादयः ९. एहि=आ+इ+हि लोट्=ये. १०. स्त्रिय=स्त्रीः=स्त्रियांना. ११. शोकामुळें ज्यांचा कंठ दाटून आला आहे अशांना. १२. माल्यवत्+तनया+अनला. माल्यवान् हा रावणाचा मातामह. त्याची अनला नांवाची मुलगी होती. तिच्यापासून कुंभीनसी नांवाची मुलगी झाली. ही कुंभीनसी रावणाच्या मावशीहून निराळी हें उघड आहे. १३. मधुनांवाच्या दैत्यानें.

कुंभकर्णेऽपि संसुप्ते उदवासं[1] गते मयि.' ॥ ३१४

इत्याह रावणोऽ[2] **म**र्षी निर्जगाम पुराद्द्रुतम् ।
चत्वार्यक्षौहिणीनां स सहस्राणि[3] गृहीतवान्. ॥ ३१५

पृष्ठगोपोऽस्यानु[4] **ज**न्मा कुंभकर्णो महाबलः ।
अग्रतो मेघनादोऽभूद्दशकंठस्य गच्छतः. ॥ ३१६

बिभीषणः स न **य**विल्लंकायां रक्षणे स्थितः ।
गतो मधुपुरं दैत्यैर्दानवैः सह रावणः. ॥ ३१७

न ददर्श मधुं **रा**म! भगिनीं तत्र दृष्टवान् ।
भीता कुंभीनसी भ्रातुः शिरसा चरणौ गता. ॥ ३१८

व्याकुलां पतितां **म**ह्यां दृष्ट्वा स दशकंधरः ।
तां समुत्थापयामास 'न भेतव्य'मिति ब्रुवन्. ॥ ३१९

साब्रवी, 'यदि रा**ज**न्! मे प्रसन्नस्त्वं महाभुज! ।
भर्तारं न ममेहाद्य[5] हंतुमर्हसि मानद.' ॥ ३२०

स तामाह, 'क प्रि**य**स्ते मम शीघ्रं निवेद्यताम् ।
सह तेन गमिष्यामि सुरलोकं जयोद्यतः. ॥ ३२१

तच्छ्रुत्वा यातुरा**ज**स्य वचः कुंभीनसी मधुम् ।
सुप्तमुत्थाप्य तं भ्रात्रे दर्शयामास सादरा. ॥ ३२२

तस्याः स्वसुः स प्रि**य**कृन्मधुना पूजितः सुखम् ।
तत्रैकां रजनीं प्रोष्य ततः कैलासमागतः. ॥ ३२३

तत्र चंद्रोदये **रा**त्रौ कायार्तो रम्यकानने ।
दैवाद्[6]ददर्श रंभां तां करे[7] जग्राह रावणः. ॥ ३२४

नत्वा तमाह सा, '**म**ह्यमनुज्ञां दातुमर्हसि ।
स्नुषास्मि तव धर्मेण[8] नलकूबरभोगदा.' ॥ ३२५

तामाह रावणः **श्री**मान्, 'मर्यादेयं सुरैः कृता ।

---

१. जलांत बुडी मारून तपश्चर्या करीत असतां. उदके वासः उदवासः. 'तेषवासवाहनधिषु च' ६।३।५८ या नियमानें 'उद' असा आदेश झाला. २. अपमान सहन न करणारा. ३. अक्षौहिणीसहस्राणि चत्वारि. ४. पृष्ठं गोपायति इति पृष्ठगोपः, पाठीराखा. ५. मम इह अद्य. ६. दैवात्=हठात्=जबरदस्तीनें. ७. करे जग्राह=हात धरला. ८. धर्मेण=संकेतधर्मेण. रंभेनें कुबेरपुत्र नलकूबर याच्याशीं रतिसंकेत केला होता यास्तव तुझी स्नुषा झाली असें तिनें उत्तर दिलें.

पतिरप्सरसां[1] नास्ति न चैकस्त्रीपरिग्रहः.' ॥ ३२६

इत्युक्त्वा तां स स्म **रा** र्तो बलाद्भुक्त्वा महाबलः ।
मुमोच सा पपातार्ता **न**लकूबरपादयोः. ॥ ३२७

श्रुत्वा तयोक्तं सोऽ **म** र्षादशपन्नलकूबरः, ।
'धर्षयिष्यत्यकामां चेत्कामार्तः परयोषितम्. ॥ ३२८

मत्तस्य मोहाद्र **ज** तो मार्गेणानेन दुर्मतेः ।
मूर्धा तु सप्तधा[2] तस्य शैकलीभविता[3] ध्रुवम्.' ॥ ३२९

एवं **द**शास्यः स **य** दा शप्तस्तेन महात्मना ।
देवदुंदुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिः पपात खात्. ॥ ३३०

श्रुताच्छापात्सुघो **रा** त्स त्रस्तो रात्रिचराधमः. ।
नारीषु मैथुनीभावं नाकामास्वभ्यरोचयत्. ॥ ३३१

ततः स जेतुम **म** रान्प्रययावमरावतीम् ।
विष्णोः समीपमागत्य सुदीनो **जि**ष्णुरब्रवीत्. ॥ ३३२

विष्णो! **ना**[5]रायणा **ज**! त्वमुपायं वद मे प्रभो! ।
वरदत्तो **द**शमुखः समरार्थं समागतः.' ॥ ३३३

तमाह देवो[6]ऽति **य** शाश्चक्री शक्रं भयाकुलम्, ।
'परित्रासो न कर्तव्यः श्रूयतामिंद्र! मे वचः. ॥ ३३४

न नैष **रा**वणो **जँ**[7] य्यस्त्रिदशेंद्र! सुरासुरैः ।
का[8]ल एनं हनिष्यामि नंदयिष्यामि वश्चिरम्. ॥ ३३५

देवैः सह स्वयं **य** त्तो भव युध्यस्व निर्भयः.' ।
इत्युक्तो **वि**ष्णुना **जि**ष्णुर्युयुधे रक्षसा समम्. ॥ ३३६

राक्षसा युधि शू **रा** स्ते सुराश्च सुमहाबलाः ।
चक्रुरत्यद्भुतं कर्म प्रा[9]ज्यनानोद्यतायुधाः. ॥ ३३७

सुमालिना ते स **म** रे हन्यमाना महौजसा ।
न व्यतिष्ठंत जलदा वातेनेव निपीडिताः. ॥ ३३८

---

१. अप्सरसां नियतः पतिर्नास्ति, सुराणामप्येकाप्सरःपरिग्रहो भार्यात्वेन नास्तीत्यर्थः. [सर्ग २६ श्लो० ४०.] २. सप्तधातुवशात् सप्तप्रकारेण. ३. शकल+अभूततद्भावे च्विः+भू=लुट् ता. [स० २६ श्लो० ५३-५६.] ४. शक्रः. ५. हे नारायण, हे अज. ६. देवः अतियशाः चक्री. ७. जेतुं शक्यः. 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' ६।१।८१. ८. काले=योग्यकाले. ९. पुष्कळ तऱ्हतऱ्हेचीं आयुधें हातांत तयार ठेविलीं आहेत.

रावणेन यथा **श्री** दः पूर्वं युद्धे निपातितः ।
तथैव मेघनादेन जयंतः शक्रनंदनः. ॥ ३३९

[1]दौहित्रो मूर्छितो **रा** जन्! [2]पुलोम्नाश्वपवाहितः ।
स तं [3]जयंतं संगृह्य प्रविष्टोऽब्धिं महासुरः. ॥ ३४०

कुंभकर्णोऽपि स **म** रं चकार परमाद्भुतम् ।
प्राप्ताः पराभवं देवाः सर्वे [4]तस्माद्यथांतकात्. ॥ ३४१

रावणो देवरा **ज** श्च चक्रतुस्तुमुलं रणम् ।
तत्र ये प्रेक्षकास्ते खे [5]चित्रतां भेजिरे क्षणम्. ॥ ३४२

शक्रः सुरानाह, '**य** न्मे रोचते शृणुतामराः! ।
अवध्योऽयं दशग्रीवो जीवन्नेव निगृह्यताम्. ॥ ३४३

त्रैलोक्यं भुज्यतेऽ **रा** तौ संनिरुद्धे [6]बलौ मया ।
एवमे[7]तस्य पापस्य निरोधो रोचते [8]मम.' ॥ ३४४

[9]मंत्रं कृत्वैवम **म** रैः सार्धं त्यक्त्वा दशाननम् ।
तं ग्रहीतुमना राम! सोऽकरोद्रक्षसां क्षयम्. ॥ ३४५

मेघनादस्तदा **ज** न्ये प्राप्तां पशुपतेर्वरात् ।
[10]वितत्य तामसीं मायां शक्रं जग्राह मोहितम्. ॥ ३४६

स्वतातग्रहणे **य** त्तं गृहीत्वाजौ शतक्रतुम् ।
बद्ध्वा स्थाप्य स्वसेनायां स्वयं रावणमब्रवीत्. ॥ ३४७

'तात! जातोऽद्य वि **ज** यो गृहीतो मघवा मया ।
विजितो मायया कामी [11]ना [12]यथा[13]नघवामया.' ॥ ३४८

[14]रोमांचितोऽतिप्रि **य** वाक्श्रवणाद्रावणस्तु तम् ।
सुतं धन्यस्त्वमित्याह मंत्रिबंदिशतैः स्तुतम्. ॥ ३४९

---

१. दुहितुः पुत्रः, नातु. २. पुलोम्ना आशु अपवाहितः=पुलोमजा शची तिच्या बापानें जयंताला जलदी एकीकडे नेऊन लपविला. पुलोम्ना=पुलोमन्+तृ०प्र०. ३. 'सतं जयं' ह्या छापील पुस्तकांतील अशुद्ध पाठाचे जागीं 'स तं जयंतं' असा पाठ घातला. जयंताबद्दल 'जय' शब्दाचा प्रयोग कोठें केला नाहीं व श्लोकपादांत एक अक्षर कमी पडतें. ४. तस्मात् यथा अंतकात्. ५. आकाशांत चित्राप्रमाणें ते क्षणभर निश्चल राहिले. ६. बलि दैत्य जो आमचा शत्रु त्याचा निरोध करून. ७. या निशाचराचा. ८. सर्ग २९ श्लो० १४ पहा. ९. मंत्र=मसलत. ['मंत्रो वेदविशेषे स्याद्देवतानां च साधने । गुह्यवादेऽपि च पुमान्' इति मेदिनीकारः.] १०. पसरून. ११. नरः, नृशब्दाचें प्रथमैकवचन ना. १२. इव. १३. निष्कलंक अशा सुंदरीप्रमाणें. [वामा=सुंदरी.] १४. अति प्रिय असे शब्द ऐकल्यामुळें आनंदानें केंस उभे राहिले.

पुनराह सुरा **रा** तिः 'पृष्ठतस्[1]त्वानुयाम्यहम्, ।
शै[2]तांगमधिरोप्य त्वं नय लंकां शतक्रतुम्.' ॥ ३९०

नीते पुरीं शत **म** खे घननादेन ते[3]जसा ।
प्रजापतिं पुरस्कृत्य ययुर्लंकां सुरास्तदा. ॥ ३९१

आसाद्य राक्षसं **श्री** मानब्रवीत्तं पि[4]तामहः, ।
'वत्स! रावण! तुष्टोऽस्मि पुत्रस्य तव विक्रमात्.॥३९२

जितो यतो देव **रा** जो मेघनादेन संगरे ।
जगतींद्रजिदित्येवमेष ख्यातो भविष्यति. ॥ ३९३

उन्मुच्यतां शत **म** खो महाबाहो! दशानन! ।
किं चास्य मोक्षणार्थाय प्रयच्छंतु दिवौ[5]कसः' ॥ ३९४

अथाह तत्काय **ज** स्तमिंद्रजित्समितिंजयः, ।
'अमरत्वमहं देव वृणे यद्येष [6]मुच्यते.' ॥ ३९५

ततोऽब्रवीद्दूरि **य** शा मेघनादं प्रजापतिः, ।
'नास्ति स[7]र्वामरत्वं हि प्राणिनः कस्यचिद्भुवि.' ॥३९६

स तमाह सुरा **रा** ध्यं, 'स्यंदनेऽग्नेः समुत्थिते ।
तिष्ठतोऽमरता मे स्याद्वर एष वृतो मया.' ॥ ३९७

'एवमस्त्वि'ति सा[8] **म** ज्ञस्तमुवाच प्रजापतिः ।
मुक्तश्चेंद्रजिता शक्रः सुराश्च त्रिदिवं गताः. ॥ ३९८

दीनोऽभूद्देवरा **ज** स्तं ब्रह्मोवाच, 'शतक्रतो! ।
[9]अहल्याधर्षणस्यैतत्फलं प्राप्तं खलु त्वया. ॥ ३९९

प्रजानां प[10]रमं **य** त्तन्मया रूपं समुद्धृतम् ।
ततः स्त्री निर्मिता पूर्वं रत्नभूता जगत्त्रये. ॥ ३६०

हलं वैरूप्यमो **ज** स्विन्! हल्यं तत्प्रभवं तु यत् ।

---

१. त्वाम्. २. रथावर बसवून. ३. शौर्यानें. ४. सर्ग ३० श्लो० २-७ पहा. ५. दिवं ओको येषां ते. दिव शब्द अदंत ही आहे. देवाः. ६. प्राकृत मंत्ररामायण–उत्तरकांड–गीति १६४-१७१ पृ० १८२ पहा. [रामायणें–भाग १ काव्यसंग्रहग्रंथमाला.] ७. सर्वतो निमित्तात् सर्वस्मिन्नपि काले मरणराहित्यं मत्सृष्टप्राणिनां नास्ति. ८. साम (शत्रुवशीकरणोपायं) जानाति इति. ९. अहल्या शब्दाचें निर्वचन व तन्निर्माणकथा वा० रा० उत्तर० स० ३० श्लो० २१-२३. 'यद्यत्प्रजानां प्रत्यंगविशिष्टं तत्तदुद्धृतम् । ततो मया रूपगुणैरहल्या स्त्री विनिर्मिता। हलं नामेह वैरूप्यं हल्यं तत्प्रभवं भवेत् । यस्या न विद्यते हल्यं तेनाहल्येति विश्रुता ॥' तत्प्रभवं=वैरूप्यप्रभवम् हल्यं=निंद्यत्वम्. १०. उत्कृष्ट.

तन्निंद्यत्वं न यस्याः सा नाम्नाहल्येति कीर्तिता. ॥३६१
कस्य भार्या महा[1] **य** स्य भवित्रीयं[2] जगत्स्विति ।
मम चिंताभवद्रत्नभूतां निर्माय तां भृशम्. ॥ ३६२
स्थानाधिकतया[3] **रां** मां त्वं जानीषे ममेति ताम् ।
गोतमे सा मया न्यस्ता न्यासभूतावसच्चिरम्. ॥ ३६३
तेन प्रत्यर्पिता **म** ह्यमविकारेण चेतसा ।
मुनेर्ज्ञात्वा महाधैर्यं तस्मै सा स्पर्शिता[6] मया. ॥ ३६४
सा त्वया धर्षिता **श्री** मन्! कामार्तेन समन्युना ।
दृष्टस्त्वं **गो**तमेनासि शप्तश्चात्युग्रतेजसा. ॥ ३६५
धर्षणान्मम दा **रा** णां शत्रुहस्तं गमिष्यसि ।
गोतमेनैवमुक्तस्त्वं तस्यैतत्फलमागतम्. ॥ ३६६
अहल्यां चार्ध्यति **म** हा **गो**तमः स तदाब्रवीत् ।
दुर्विनीतेऽधुना ध्वंस ममाश्रमसमीपतः. ॥ ३६७
यस्मात्सुरूपता **ज** न्याद्रर्वात्त्वमनवस्थिता[10] ।
तस्माद्रूपवती लोके न त्वमेका भविष्यसि. ॥ ३६८
इत्युक्ता सा विनं[11] **य** तः प्रांजलिर्मुनिमब्रवीत्, ।
'वंचितास्मि मुने! तेन त्वद्रूपेण[12] दिवौकसा. ॥ ३६९
नाहं दुष्टा तपो **रा** शे! प्रसादं कर्तुमर्हसि.' ।
तयैवं प्रार्थितः शांतक्रोधस्तामाह **गो**तमः. ॥ ३७०
'उत्पत्स्यतेऽद्भुत[13] **म** हा इक्ष्वाकूणां महारथः ।
आतिथ्यं तस्य कृत्वा त्वं पूता मां पुनराप्स्यसि.' ॥३७१
स्मर तद्देवरा **ज** त्वं दुष्कृतं यत्त्वया कृतम् ।

---

१. महान् अयः (प्राक्तनं शुभकर्म) यस्य तस्य महाभागस्य, एति सुखमनेन इति अयः. हा पुंलिंग अकारांत शब्द आहे. २. भवित्री इयम्. ३. देवाधिपतित्वरूपाधिकस्थानप्राप्त्या हेतुना विनापि मदनुमतिं ममैषा पत्नीति जानीषे. ४. तां लावण्यवतीम् अहल्याम्. ५. न्यासभूता अवसत् चिरम्. ६. दत्ता अर्पिता. ७. वा० रा० बालकांड स० ४८ श्लोक २७ 'मम रूपं समास्थाय कृतवानसि दुर्मते । अकर्तव्यमिदं यस्मात् विफलस्त्वं भविष्यसि ॥' या स्थलीं 'शत्रुहस्तं गमिष्यसि' असा शाप सांगितला नाहीं. तथापि सतीच्या धर्षणामुळें अशी फजिती झाली असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाहीं. ८. अति (अतिशयितं) महो (तेजः) यस्य सः. अतिमहाः, महातेजाः. ९. सु (सुष्ठु, शोभनं) रूपं यस्याः सा सुरूपा, तस्याः भावः सुरूपता, तस्याः जन्यात् (जायमानात्) जन्य=जन्+कर्तरि यत्. १०. चंचलचित्ता. ११. विनयेन. १२. तव इव रूपं यस्य तेन. १३. अद्भुतं महो (तेजः) यस्य सः.

शापोत्सर्गाद्धि तस्येदं मुनेः सर्वमुपस्थितम्. ॥ ३७२
तच्छीघ्रं वैष्णवं यज्ञं कुरु शक्र! यथाविधि ।
पावितः क्रतुना तेन प्राप्स्यसि त्रिदिवं [1]पुनः. ॥ ३७३
[2]प्रहारार्तस्तनूजस्ते पुलोम्नाश्वपवाहितः ।
नीतः समुद्रे कुशली स [3]त्वागंताचिराद्धरे. ॥ ३७४
तच्छ्रुत्वा वैष्णवं यज्ञमिष्ट्वा देवेश्वरस्ततः ।
पुनस्त्रिदिवमाक्रामदन्वशाच्च स पूर्ववत्. ॥ ३७५
एतद्बलं महाराज! प्रोक्तमिंद्रजितो मया ।
[4]निर्जितस्तेन देवेंद्रः प्राणिनोऽन्ये तु किं पुनः. ॥ ३७६
'आश्चर्यमिति' रामश्च लक्ष्मणश्चाब्रवीत्तदा ।
अगस्त्यवचनं श्रुत्वा वानरा [5]राक्षसाश्च ते. ॥ ३७७
अगस्त्यं राघवः श्रीमानब्रवी 'द्भगवन्! यदा ।
बभ्राम पृथिवीं सर्वां रावणो राक्षसेश्वरः. ॥ ३७८
तदा लोकास्तपो राशे! [6]शून्या आसन्कि[7]मंग! यत् ।
धर्षणं यत्र न प्राप्तो, [8]हतवीर्या [9]उताभवन्. ॥ ३७९
तमगस्त्यो[10]ऽगाधमतिः प्रहसन्नाह राघवम्, ।
'चचार रावणो भूमिं बाधमानो धरापतीन्. ॥ ३८०
ततो [11]माहिष्मतीं [12]जन्यकामः प्राप्तो वरोद्धतः ।
यत्रासीदर्जुनो राजा साक्षा[13]दग्निश्च सर्वदा. ॥ ३८१
स दशास्यो दिने यस्मिन्प्राप्तो माहिष्मतीं पुरीम् ।
तस्मिन्नेव दिने रंतुमर्जुनो नर्मदां गतः. ॥ ३८२
आख्याते सचिवै राज्ञोऽसांनिध्ये [14]सर्वशर्मदाम् ।
विंध्यं, चित्रं महाशैलं ययौ पश्यन्स नर्मदाम्. ॥ ३८३
प्रशस्य नर्मदां म[15]ध्येपुलिनं दशकंधरः ।

---

१. सर्ग ३० श्लो० ४८ पहा. २. प्रहारैः आर्तः. ३. आगंता=आगमिष्यति. ४. हें उत्तरार्ध व पुढील श्लोक वा० रामायणांत आहेत. [सर्ग ३० श्लो० ५०-५४.] ५. बिभीषणाबरोबर असलेले राक्षस. ६. शूरत्वगुणशून्या. [स० ३१ श्लो० २.] ७. अंग=हे तपोधन. ८. वीर्यरहिताः. ९. उत (अथवा) अभवन्. १०. अगाधा (जिची गभीरता कळत नाहीं अशी) मतिर्यस्य सः. ११. माहिष्मती हें सहस्रार्जुनाच्या (कार्तवीर्याच्या) नगरीचें नांव. १२. जन्ये (युद्धविषये) कामो यस्य सः. १३. ज्याच्या नगरींत साक्षात् अग्नि वास करीत होता. १४. सर्वाणि शर्माणि ददातीति ताम्. १५. पुलिनस्य मध्ये मध्येपुलिनम्. 'पारेमध्ये षष्ठ्या वा' २।१।१८.

[1]जांबूनदमयं लिंगं पूजयामास सादरम्. ॥ ३८४

ननर्त [2]सामानि **[3]ज** गावीश्वरस्याग्रतस्तदा ।

नर्मदायाः [4]प्रतिस्रोतः प्रवृद्धं जलमाययौ. ॥ ३८५

नर्मदापुलिने **य** त्र राक्षसेंद्रः स **रा**वणः ।

शिवस्य पूजामकरोत्तस्माद्देशाद[5]दूरतः. ॥ ३८६

तत्र [6]रेवासिंधु **ज** ले [7]सदारः सोऽर्जुनः प्रभुः ।

क्रीडन्रुरोध [8]कुतुकी दोः[9]सहस्रेण तां नदीम्. ॥ ३८७

तस्याः स वेगः [10]पं **य** सः [11]संप्रेषित इवाद्भुतः ।

पुष्पोपहारं सकलं जहार त्रि[12]दशद्विषः. ॥ ३८८

तं वेग[13]प्रभवं **रा** जा सोऽन्वेष्टुं [14]शुक**सा**रणौ ।

आदिशत्तौ गतौ [15]व्योममार्गगौ [16]पश्चिमामुखौ. ॥ ३८९

गत्वा[17]र्धयोजनं **[18]म** ध्ये नर्मदं [19]महिलाशतम् ।

[20]सहस्रबाहुं क्रीडंतं पुरुषं समपश्यताम्. ॥ ३९०

[21]तावागत्योचतुः, **'श्री** मन्! कोऽपि ता[22]लोच्छ्रितः पुमान् ।

[23]योषितः क्रीडयत्य[24]ारान्नदीं रुद्ध्वा भुजैः प्रभो!' ॥ ३९१

ज्ञात्वा तम**र्जु**नं **[25]रा** हुः [26]प्रभाकरमिव स्वयम् ।

---

१. ऐश्वर्यकामस्य सौवर्णलिंगपूजायास्तन्त्रेषूक्तेः' इति तिलके. [स० ३१ श्लो० ४२.] २. स्तुतिपर पद्यें. सामन् शब्दाचें द्वितीयानेकवचन. ३. जगौ (गाता झाला) ईश्वरस्य (शंकरस्य). ४. प्रतिप्रवाहम् प्रतिकूलम्. प्रवाहाच्या उलट दिशेनें. ५. नातिदूरे. जवळच. ६.नर्मदानदीच्या जलांत. ७. दारांसहवर्तमान. ८. बाहुबलजिज्ञासा ज्याला झाली आहे असा. कुतुकम् अस्त्यस्येति कुतुकी. ९. दोस्+सहस्र+तृ० प्र०=सहस्रभुजांनीं. १०. नर्मदेच्या जलाचा तो अद्भुत वेग. या स्थलीं 'सवेगपयसः' हा लेखकप्रमादच्च अपपाठ होता. ११. संप्रेषित इव रावणं प्रति रावणाकडे जणूं काय पाठविलेला. १२. देवांच्या शत्रूचा (रावणाचा). १३. प्रवाह उलट वाहण्याचें कारण. १४. अनुचरवर्गांपैकीं दोन राक्षस. १५. व्योम्नः मार्गेण गच्छतः यौ तौ. १६. पश्चिमा (पश्चिमायां दिशि) मुखं ययोः तौ. १७. सरासरी अर्ध योजन पर्यंत. अर्धयोजनम् अर्धं योजनम्. १८. नर्मदाया मध्ये मध्येनर्मदं पारेमध्यें षष्ठ्या वा २।१।१८ पृ० ६९. १९. हा पाठ चांगला नाहीं. याचे जागीं 'महिलाशतैः' पाठ केला तर वा० रामायणांतील पाठाशीं जुळून अर्थही बरा होतो. २०. सहस्रं बाहवो यस्य तम् सहस्रभुजम्. २१. तौ आगत्य ऊचतुः. २२. ताडाप्रमाणें उंच. ताल इव उच्छ्रितः (तन्नतः). २३. क्रीड् धातु अकर्मक असल्यामुळें योषितः ही द्वितीया झाली. 'गतिबुद्धिप्रत्ययवसानार्थ' इत्यादि १।४।५२ पृ० ५७. २४. आरात्=समीपे. २५. एक कल्पितग्रह. २६. सूर्याप्रमाणें.

प्रमत्तो रावणः प्रा[1]गान्नृपतिं यु[2]द्धलालसः. ॥ ३९२

त[3]न्मंत्रिणः क्रु[4]धा **म** त्तः प्राह गंभीरया गिरा, ।

'युद्धार्थं रावणः प्राप्त इत्याख्याताशु है[5]हैयम्.' ॥ ३९३

उत्तस्थुः सायुधा **ज** न्यकामं तं ते तदाब्रुवन्, ।

'यु[6]द्धस्य कालो विज्ञातः साधु भोः ! साधु रावण! ॥ ३९४

क्षी[7]बं [8]योषिद्रतं **य** स्त्वं योद्धुमुत्सहसे नृपम् ।

श्वो[9] वा युध्यस्व हत्वास्मानर्जुनेन सहाद्य वा.' ॥ ३९५

ततोऽ[10]तिदुष्टाचा **रा** स्ते सचिवास्तस्य रक्षसः ।

हत्वा तान्भक्षयामासुः क्षुधिताः कु[11]णपाशनाः. ॥ ३९६

तदा बभूव सु **म** हांस्तीरे हलहलाध्वनिः ।

है[12]हैयाधिपयोधानां युध्यतां चापि रक्षसाम्. ॥ ३९७

दशास्यसचिवा [13]**ज** घ्नुः कार्तवीर्यस्य तद्बलम् ।

तस्य कर्माशु कथितं पुरुषैरर्जुनाय तत्. ॥ ३९८

तच्छ्रुत्वा श[14]त्रुभ **य** दः [15]स्त्रीजनं न[16]र्मदांभसः ।

उत्ततार न भेतव्यमित्युक्त्वा कुपितोऽर्जुनः. ॥ ३९९

गदामादाय स **ज** वः स सहस्रभुजोऽर्जुनः ।

[17]अभिदुद्राव रक्षांसि तमांसीव दिवाकरः. ॥ ४००

स्थितं प्रहस्तो[18]र्म **य** नं रुद्ध्वा तन्मुसलं कृती ।

[19]वंचयित्वा तं गदया पातयामास मूर्छितम्. ॥ ४०१

तं दृष्ट्वा पतितं [20]**रा** ज्ञो भीताः सर्वे निशाचराः ।

---

१. प्र+अ+इ (गा)+त् लुङ्, गेला. २. युद्धे लालसः लोलः। 'लालसा लोलयांचयोः। तृष्णातिरेके औत्सुक्ये' इत्यनेकार्थः. ३. त्याच्या मंत्रिवर्गाला. ४. क्रोधानें मत्त झालेला. ५. हैहयाधिपतिं कार्तवीर्यम्. ६. अर्जुनमंत्रिणो व्यङ्गोक्त्या रावणं निंदंति, युद्धस्य कालो विज्ञात इत्यादिना. [स० ३२ श्लो० २८.] ७. मद्यपानमत्तम्. ८. वा० रामायणांत 'योषिद्रतं' असा पाठ आहे. ९. ज्या अर्थी अर्जुन क्रीडा करीत आहे त्या अर्थी उद्यां युद्धाला ये किंवा आम्हांला मारून अर्जुनाशीं आजच युद्ध कर. १०. अतिशयेन दुष्ट आचारो येषां ते. ११. कुणप+अशन+प्र०प्र०=शवभोजनाः. १२. हैहयाधिपस्य योधानाम् (वीराणाम्). १३. हन्+उस् लिट्, मारते झाले. १४. शत्रूंना भय उत्पन्न करणारा. १५. दासजनवत् समासः, जातावेकवचनम्. स्त्रीजनं न भेतव्यमित्युक्त्वा असा अन्वय. १६. नर्मदायाः अंभसः (जलात्), नर्मदेच्या जलांतून बाहेर आला. १७. द्रावयामास. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ३२ श्लो० ४०.] १८. मार्गम्. १९. मुसलाचा प्रक्षेप व्यर्थ करून. २०. राज्ञः हैहयात्.

शुकसारणमारीचा अपसृष्टा [1]रणाजिरात्. ॥ ४०२
दशाननः सोऽति **म** न्युर्नृपमभ्यद्रवत्तदा ।
रावणार्जुनयोर्युद्धमभवद्रो[2]महर्षणम्. ॥ ४०३
[3]स्तनांतरेऽर्जुनः **श्री** मान्गदिनं राक्षसेश्वरम् ।
[4]सर्वप्राणेना[5]जघान गदया भीमवेगया. ॥ ४०४
रक्षसो [6]वज्रसा **रा** सा [7]वरत्राते [8]महोरसि ।
दुर्बलेव गदा राम! द्विधाभूतापतत्क्षितौ. ॥ ४०५
दशाननोऽप्य[9]ति **म** हाः प्रहारेणापराङ्मुखः ।
[10]अपासर्प[11]द्धनुर्मात्रं निषसाद च [12]निष्टनन्. ॥ ४०६
ततो हैहयरा **ज** स्तं शत्रुमालक्ष्य विह्वलम् ।
सहसोत्पत्य जग्राह गरुत्मानिव पन्नगम्. ॥ ४०७
दोःसहस्रेण [13]सु **य** शा गृहीत्वा तं दशाननम् ।
बबंध बलवान्राजा [14]बलिं [15]नारायणो यथा. ॥ ४०८
बध्यमाने सुरा **रा** तौ साधु साध्विति वादिनः ।
पुष्पवृष्टिं सुराश्चक्रुः कार्तवीर्यस्य मूर्धनि. ॥ ४०९
व्याघ्रो मृगमिवा **म** र्षी [16]प्रगृह्येभं यथा [17]हरिः ।
ररास हैहयो राजा वर्षा[18]दंबुदवन्मुहुः. ॥ ४१०
प्रहस्तो [19]गतंते **ज** स्कं बद्धं दृष्ट्वा दशाननम् ।
मुख्यैर्निशाचरैः सार्धम[20]भिदुद्राव हैहयम्. ॥ ४११
स [21]प्रहस्तैस्तदा **य** त्तैर्यत्तैः क्षिप्तं वरायुधम् ।
तदेवादाय तेनैव ताञ्जघान महाभुजः. ॥ ४१२

---

१. रणांगणात्. २. जी युद्धकथा ऐकली तर आंगावर कांटे येतील इतकी भयंकर. अतिघोरम्. ३. भुजांतरे. हृदयावर. ४. सर्वबलेन. 'प्राणो हृन्मारुते बोले काव्यजीवेऽनिले बले पुंलिंगः, पूरिते वाच्यलिङ्गः, पुंभूम्नि चासुषु ॥' इति मेदिनी. ५. आ+हन्+अलिट्. ६. वज्रस्येव सारः (बलं स्थिरांशो वा) यस्याः सा. ७. वरेण त्राते. ८. महत् (बृहत्) उरः तस्मिन्. [स० ३२ श्लो० ६०.] ९. अतिशयितं महः (तेजः) यस्य सः. १०. अपराङ्मुख एव पृष्ठतोऽगच्छत्. ११. धनुः प्रमाणं अस्येति धनुर्मात्रम्. धनुस+प्रमाणे मात्रच्. १२. रुदन्. नि+स्तन्+शतृ प्र०प्र०. १३. शोभनं यशो यस्य स सुयशाः. १४. प्रह्लादपौत्रम् बलिदैत्यम्. १५. वामनः. १६. प्रगृह्य इभम् (हस्तिनम्). १७. सिंहः. १८. वर्षाकालिक मेघाप्रमाणें. १९. गतं तेजो यस्य तम्. 'शेषाद्विभाषा' इति कप्. २०. हैहयावर चालून गेला. २१. हा पाठ चुकीचा दिसतो. बहुवचनी प्रयोगाची उपयुक्तता कोणती? यास्तव 'स प्रहस्ततदायत्तैः' असा पाठ कल्पावा. प्रहस्त व त्याचे अनुचर यांनीं.

तदा युद्धैस्तान्र **ज** नीचरान्स समरेऽर्जुनः ।
भित्त्वा विद्रावयामास वायुरंबुधरानिव[1]. ॥ ४१३

आदाय रक्षःक्ष[2] **य** कृत्सोऽर्जुनस्तं दशाननम् ।
प्रविवेश पुरीं पौरैर्विप्रैः शक्र इवार्चितः. ॥ ४१४

तदाकर्ण्य तपो **रा** शिः पुलस्त्यो भगवानृषिः ।
प्रार्थयामास तं भूपं, 'पौत्रं मुंच ममेति' सः[3]. ॥ ४१५

सख्यं कृत्वाद्भुत **म** हाः प्रपूज्य दशकंधरम् ।
विमुच्य तं ब्रह्मसुतं विससर्ज कृतांजलिः. ॥ ४१६

पुलस्यः स मुनिः **श्री** मान्मोचयित्वात्मिजात्मजम्[4] ।
जगाम ब्रह्मणो लोकं शोकं नैव ददाति यः. ॥ ४१७

पुनः पृथ्वीं चचा **रा** रिर्भग्नान्कुर्वन्महीक्षितः[5] ।
ततो जगाम किष्किंधां नगरीं वालिपालिताम्[6]. ॥४१८

गत्वाजुहावाशु[7] **म** त्तो वालिनं हेममालिनम्[8] ।
तारस्तारापितोवाच[9][10] युद्धकामं दशाननम्. ॥ ४१९

'गतः स ऋक्षर[11] **ज** सपुत्रः प्रतिबलस्तव[12] ।
कोऽन्यः प्रमुखतः स्थातुं भवतोऽत्र कपिः क्षमः. ॥ ४२०

संध्यामन्वास्य[13] नि **य** माच्चतुः सिंधुभ्य आत्मवान् ।
अस्मिन्समय आयाति वाली तिष्ठ मुहूर्तकम्. ॥ ४२१

---

१. वायुः अंबुधरान् इव. २. रक्षसां क्षयं करोतीति रक्षःक्षयकृत्. ३. स० ३३ श्लो० १६ पहा. ४. आत्मजस्य आत्मजम्, पौत्रम्. ५. नृपान्. ६. वालिना पालिताम्. वाली हें सुग्रीवाच्या बंधूचें नांव. ७. आ+ह्वे+णल् (अ) लिट्. ह्वे धातूचें सर्वत्र लिट् लकारांत संप्रसारण होतें. पृ० २२३ 'अभ्यस्तस्य च' ६।१।३३. आजुहाव=युद्धाकरितां पाचारण करिता झाला. ८. वालीच्या गळ्यांत संग्रामजयदा माला होती म्हणून त्याला हेममालिनम् हें विशिष्टपद लावलें. ९. तार नांवाचा हा वानर, बृहस्पतीच्या अंशापासून झालेल्या तारेच्या मुलाहून (त्याचें दुसरें नांव अंगद) निराळा आहे मागें सांगितलेंच आहे. पृ० १९७ टीप २ पहा. १०. तारापिता=सुषेण. रावणानें जेव्हां आपली युद्धकांक्षा प्रकट केली तेव्हां वानरवीरांनीं या पुढील श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें उत्तरें दिलीं. त्यांत तार, सुषेण, सुग्रीव प्रमुख होते. असा अर्थ तिलकटीकेच्या आधारानें दिला आहे तो वा० रामायणाशीं सुसंगत आहे. 'ततस्तु वानरामात्यास्तारस्तारापिता प्रभुः (सुग्रीवः).' [स० ३४ श्लो० ४.] तारापिता जो तार नांवाचा वानर तो बोलला असा अर्थ भ्रममूलक होईल. कारण तारेच्या बापाचें नांव सुषेण आहे. ११. ऋक्षरजस् हें वालि व सुग्रीव यांच्या बापाचें (आईचें) नांव. वालिजन्मकथा मागें सांगितलीच आहे. १२. तुझ्याशीं लढण्याला योग्य असा. तुल्यबलः, समकक्ष. १३. ब्रह्मरूपां देवतां ध्यात्वा.

त्वं पश्यैतानस्थि[1] **रा** शीन्य एते [2]शंखपांडुराः ।
युद्धार्थिनामिमे राजन्! हतानां **वा**लिना द्विषाम्.॥ ४२२
त्वया यद्यपि सा **म** र्थ्यं प्राप्तं [3]प्राज्यामृताशनात् ।
तथाप्यासाद्य [4]कीशेंद्रं समाप्तं तव जीवितम्. ॥ ४२३
तमिदानीमिह **जं**[5] गचित्रं त्वं पश्य **वा**लिनम् ।
तिष्ठ क्षणं जीवितं तु दुर्लभं ते भविष्यति. ॥ ४२४
अथवा त्वरसे **य** त्वान्मर्तुं त्वं **रा**क्षसाधिप! ।
[6]दक्षिणं सागरं गच्छ तत्र द्रक्ष्यसि [7]**वा**लिनम्.' ॥ ४२५
इत्युक्तो [8]गर्वं पुं **ज** स्तं [9]**ता**रं निर्भर्त्स्य **रा**वणः ।
[10]दक्षिणाब्धिं गतोऽपश्यद्**वा**लिनं [11]भानुसंनिभम्. ॥ ४२६
[12]ग्रहीतुकामो नि **य** मात्[13]संध्योपासनतत्परम् ।
पृष्ठतो **वा**लिनमरिर्[14]निःशब्दपदमन्वगात्. ॥ ४२७
सार्वभौमो वान **रा** णां दृष्ट्वा दुष्टं यदृच्छया ।
स्थितस्तथैव नियमे स चकार न [15]संभ्रमम्. ॥ ४२८
[16]हस्तग्राह्यं तु तं **म** त्वा [17]पादशब्देन **रा**वणम् ।
पराङ्मुखोऽपि जग्राह **वा**ली सर्पमिवांडजः[18]. ॥ ४२९
ग्रहीतुकामं तं **श्री** मान्गृहीत्वा **रा**क्षसं [19]हरिः ।
[20]खमुत्पपात वेगेन कृत्वा [21]कक्षावलंबिनम्. ॥ ४३०
स **रा**वणं जहा **रा** रिं [22]वितुदंतं नखैर्मुहुः ।
[23]मुमोक्षयिषवोऽमात्या गर्जतस्तमभिद्रुताः. ॥ ४३१

---

१. हाडांचे ढीग. २. शंखाप्रमाणें पांढरे ढीग. ३. प्राज्य+अमृत+अशन+पंच०प्र०=पुष्कळ अमृत प्राशन केल्यामुळें. ४. कीशानां (वानराणां) इंद्रम्, वानरश्रेष्ठम्. वालिनम्. ५. सर्वाश्चर्यभूतम्. ६. दक्षिणसागरम् असा समस्तपदप्रयोग योग्य होता. ७. स० ३४ श्लो० ५-१० पहा. ८. गर्वराशिः. ९. तारादीन् इत्यर्थः. १०. दक्षिणस्यां दक्षिणो वा अब्धिस्तम्. ११. भानुना (सूर्येण) तुल्यम् भानुसदृशम्. हें नित्यसमासाचें उदाहरण. १२. ग्रहीतुं कामो यस्य सः. १३. सम्यग्ध्येयब्रह्मध्यानतत्परम्. १४. निःशब्दः पदविक्षेपो यस्यां क्रियायां तथा. चाहूल कानीं पडूं न देतां. [स० ३४ श्लो० १३.] १५. गडबड. १६. हाताच्या आटोक्यांत आला असें जाणून. १७. हेत्वर्थे तृतीया. १८. गरुड. १९. वानरः वालिः. २०. आकाशांत उडाला. २१. कक्षे (काखेंत) अवलंबते यस्तम्. २२. वि+तुद्+शतृ+द्वि० प्र० २३. मोक्ष+णिच्+सन्+प्र०प्र०=मुक्त करण्याची इच्छा करणारे.

[1]अन्वीयमानो व्यो **म** स्थस्तैर्दशाननमंत्रिभिः।
रराज वेगवान्**वा**ली जलदैरं[2]शुमानिव. ॥ ४३२
अशक्नुवंतोऽति[3] **ज** वं तं प्राप्तुं ते निशाचराः।
[4]तैस्य बाहूत्थवेगेन परिश्रांता व्यवस्थिताः. ॥ ४३३
ततः स **वा**ली प्र **य** यौ क्षिप्रं पश्चिममर्णवम्।
कृत्वा संध्याविधिं तत्र गतः सागरमुत्तरम्. ॥ ४३४
प्राप्य पूर्वं च वौ[5] **रा** शिं वहमानो निशाचरम्।
तत्र संध्यामुपास्याथ **कि**ष्किंधा[6]मागतो **ह**रिः. ॥ ४३५
गतश्रीकं हृत **म** दं कक्षाक्रांतं **द**शाननम्।
किष्किंधोपवने **वा**ली मुमोच [7]प्रहसन्मुहुः. ॥ ४३६
उवाच कपिरा **ज** स्तं, 'कुतः कस्त्वमिति' प्रभुः।
स प्राह, 'वानरेंद्राहं **रा**क्षसेंद्रोऽस्मि **रा**वणः. ॥ ४३७
अहो बलं तेऽति **य** शो यत्त्वया **वा**नरेश्वर!।
अहं गृहीत्वा पशुवद्भ्रामितश्चतुरोऽर्णवान्. ॥ ४३८
त्रयाणामेव हि **ज** गत्यद्भुतैषा सदा गतिः।
मनोऽनिलसुपर्णानां तव चात्र न [9]संशयः. ॥ ४३९
दृष्टमद्य बलं **य** त्ते तदिच्छामि कपीश्वर!।
त्वया सह चिरं सख्यं सुस्निग्धं पावकाग्रतः. ॥ ४४०
दाराः पुत्राः पुरं **रा** ष्ट्रं भोगाच्छादनभोजनम्।
[10]सर्वमेवाविभक्तं नौ भविष्यति **ह**रीश्वर!' ॥ ४४१
ततस्तदा[11]हृष्ट **म** ती तावुभा[12]वग्निसाक्षिकम्।

---

१. अनुगम्यमानः अनु+इ+य+मान+प्र०प्र०. २. सूर्य इव. ३. अतिवेगम्. ४. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे व 'बाहूरुवेगेन' असा पाठ आहे. [स० ३४ श्लो०२५.] ५. वार्+राशि+ द्वि० प्र० जलनिधिम्. 'रोरि' ८।३।१४ या नियमानें मागील रचा लोप झाला. ६. 'समुद्रचतुष्टयेऽपि प्रातःसंध्याकालस्योदयात् पूर्वं परतश्च मिलित्वा त्रिमुहूर्तात्मकस्य मध्ये चतुःसमुद्रतटावच्छेदेन किंचित्किंचित्कालं ध्येयब्रह्मणो ध्याननियमस्तत्प्रतिपादकमंत्रस्मरणनियमश्च वालिन इति गम्यते संध्याकाले गायत्र्यर्थं ब्रह्मणो ध्यानमेव प्रधानं स एव संध्यापदार्थ इति स्पष्टं श्रुतिस्मृतिविदाम्' इति तिलके. [स० ३४ श्लो० २९ टीका.] ७. 'मां जिघृक्षुर्दुरात्मा स्वयमेव ग्रहणं प्राप्त इति तोषात् प्रहासः'. ८. स० ३४ श्लो० ३९ पहा. ९. हा श्लोक वा० रामायणांत आहे. [स० ३४ श्लो० ४१.] १०. या स्थलीं 'सर्वमेव विभक्तं' असा चुकीचा पाठ होता. ११. हृष्टा मतिः ययोस्तौ. १२. अग्निः साक्षी यस्मिन् तत्. शेषाद्विभाषेति कप्.

भ्रातृत्वमुपसंपन्नौ परिष्वज्य परस्परम् ॥ ४४२
बलम[1]प्रतिमं **श्री**मन्! वालिनोऽभवदुत्तमम्।
सोऽपि त्वया विनिर्दग्धः शलभो वन्हिना यथा.' ॥ ४४३
तं कुंभसंभवं **रा**जा राघवः स तदाब्रवीत्।
'[2]वालिरावणयोरल्पमधिकं मारुतेर्बलम्. ॥ ४४४
[3]दाक्ष्यं [4]धैर्यं [5]विक्र**म**श्च [6]प्राज्ञता [7]नयसाधनम्।
गुणा अन्ये च भगवन्! हनुमति कृतालयाः. ॥ ४४५
एकस्यास्यैव भु**ज**योर्मायावीर्येण[8] जानकी।
प्राप्ता कीर्तिरियं श्रीश्च सौमित्रिश्च रणे जयः. ॥ ४४६
जिष्णु[9]विष्णुश्रीद[10] **य**मास्तेषां न भगवंस्तथा।
श्रूयंते तानि कर्माणि यानि युद्धे हनूमतः. ॥ ४४७
पतिः किमर्थं ता**रा**याः सु[11]ग्रीवप्रियकाम्यया।
तदा वैरे समुत्पन्ने भगवन्न हतोऽमुना. ॥ ४४८
न ज्ञातवानहं **म**न्ये भगवानात्मनो बलम्।
यद्दृष्ट्वा[12]ञ्जीवितेष्टं क्लिश्यंतं वानराधिपम्. ॥ ४४९
[13]तपःश्रीकेलिकुं**ज** त्वमेतन्मे भगवन्! मुने!।
विस्तरेण यथातत्त्वं कथयामरपूजित!' ॥ ४५०
'सत्यमेतत्प्रभो! **य**त्त्वं ब्रवीष्यस्मिन्हनूमति।
न बले विद्यते तुल्यो न गतौ न मतौ परः. ॥ ४५१
[14]अमोघशापै[15]र्द्वि**ज**पैः शापो दत्तोऽस्य राघव!।

उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे. (श्लो० ४२.) प्राकृतमंत्ररामायण—उत्तरकांड—गीति १८२-१८९ पहा. [रामायणें—भाग १ पृ० १८४.]

१. नास्ति प्रतिमा यस्य तत्. अतुलम्. हा श्लोक वा० रामायणांत आहे. [स० ३४ श्लो० ४६.] २. वालिरावण व मारुति यांच्या बलाची तुलना केली तर वालिरावणाचें बल कमी व मारुतीचें अधिक आहे असें मला वाटतें. ३. क्षिप्रकारित्वम्. ४. अप्रकंप्यता. ५. शौर्यातिशयः. ६. शीघ्रं कार्याकार्यनिर्णेतृता. ७. राजनीतिकृत्यसंपादनम्. ८. अघटितघटनापटु असें वीर्य त्यायोगें, अद्भुतवीर्येण. ९. इंद्रः. १०. कुबेरः वित्तपः. ११. सुग्रीवप्रियस्य इच्छा (लालसा) सुग्रीवप्रियकाम्या तया. 'लालसायां काम्यच्' ३।१।९. १२. जीवितादपि प्रियम्. प्राणप्रियम्. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ३५ श्लो० १२.] १३. तपोलक्ष्मीचें विलासमंदिर किंवा क्रीडागृह. हें संबुद्धिपद आहे. उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ३५ श्लो० १३.] १४. अमोघः शापो येषां तैः. १५. द्विजपतिभिः द्विजश्रेष्ठैः मुनिभिः. [स० ३५ श्लो० १६.]

न [1]वेत्ता स्वं बलं सर्वं बली [2]सन्नित्ययं पुरा. ॥ ४९२
श्रोतुं तवाभिप्रा **य** [3]श्चेच्छिशुनानेन यत्कृतम् ।
समाधाय मतिं **राम**! [4]निशामय वदाम्यहम्. ॥ ४९३
प्रशास्ते **के**[5]सरी **रा** ज्यं **मे**रौ सोऽस्य पिता प्रभो! ।
तस्य [6]भा**र्यां**जना तस्यां [7]वायोर्जातोऽयमात्मजः. ॥ ४९४
फलं मत्वा दि[8]न **म** णिं [9]जपापुष्पचयोपमम् ।
उत्पपात नभो बालः क्षुधितो[10]ऽत्तुमयं विभो! ॥ ४९५
सर्वेऽब्रुवंस्तदा **'श्री** मान्यथायं पवनात्मजः ।
[11]नाप्येवं बलवान्**वा**युर्न [12]गरुत्मान्मनोऽपि नो.' ॥ ४९६
[13]संत्रस्तोऽपसृतो **रा** हुः **श**क्रं गत्वा तमब्रवीत्, ।
'पुरा दत्तं मह्यमन्नं तदन्यस्मै कथं त्वया ॥ ४९७
अद्य [14]पर्वण्यर्क **म** त्तुमागतोऽन्यः **सु**रेश्वर!' ।
आरुह्यैरावतं **श**क्रस्तच्छ्रुत्वा[15]गाद्यतो रविः. ॥ ४९८
अथ **रा**हुं [16]कृत **ज** वं **श**क्रात्पूर्वं समागतम् ।
उत्पपात फलं मत्वा तं ग्रहीतुमयं शिशुः. ॥ ४९९
त्रस्तस्य तस्याभ **य** दः परावृत्तस्य [17]वज्रभृत् ।
बभूवाभिमुखः **श**क्रस्तदैनं **र**घुनंदन! ॥ ४६०
फलबुद्ध्या हस्ति **रा** जं [18]तमादातुमयं यदा ।
अभिदुद्राव **व**ज्रेण [19]हरिरेनमताडयत्. ॥ ४६१
ततः पपातैष **म** ह्यचलेऽयं **र**घूत्तम! ।
पततो **मा**रुतेरस्य वामा [20]हनुर[21]भज्यत. ॥ ४६२
[22]तदवस्थे [23]तनु **ज** नौ पतिते **व**ज्रताडिते ।

१. जाणणार नाहीं. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. २. सन् इति अयम्. ३. चेत् शिशुना अनेन. उत्तरार्ध वा० रामायणांत आढळतो. [स० ३५ श्लो० १८.] ४. शृणु. ५. केसरिन् हें अंजनेच्या पतीचें नांव. ६. भार्या अंजना. ७. वायूपासून. ८. सूर्यम्. ९. जपा (जास्वंदी) नांवाच्या फुलांच्या झुबक्याप्रमाणें लाल दिसणाऱ्या सूर्याला. १०. अद्+तुम्=खाण्याकरितां. ११. न अपि एवम्. १२. गरुडः. गरुत्मत् शब्दाची प्रथमा. [स० ३५ श्लो० २६.] १३. त्रास पावून सोडून गेला. १४. पर्वणि अर्कम् अत्तुम्. १५. अगात् यतः रविः. १६. कृतो जवो (त्वरा) येन तम्. १७. वज्रं बिभर्तीति वज्रभृत्. वज्री, इंद्रः. १८. तम् आदातुम्. १९. इंद्रः. २०. हनुशब्दः स्त्रियाम्. 'तत्परा हनुः' इति कोशात्. २१. भग्न झाली. २२. सा अवस्था यस्य तस्मिन्. २३. तनोः जनिः (उत्पत्तिः) यस्य तस्मिन्. तनूजे.

चुक्रोधेंद्राय[1] पवनः प्रजानामहिताय[2] सः ॥ ४६३

प्रचारं[3] स तु सं **य**म्य प्रजास्वंतर्गतं[4] प्रभुः[5] ।

गुहां प्रविष्टः स्वसुतं **शिशु**मादाय **मा**रुतः ॥ ४६४

रुरोध[6] भूतानि **जं**गत्प्राणः[7] सर्वाणि[8] रोषितः ।

विण्मूत्राशयमावृत्य[9] प्रजानां परमार्तिकृत्[10] ॥ ४६५

ततः प्रजा देव **य**क्षगंधर्वासुरमानुषाः ।

प्रोचुः प्रजापतिं[11] देवं, 'दुःखं नो[12] नुद[13] दुःखहन्[14]!' ॥ ४६६

तद्दुःखपरिहा[15] **रा**य प्रजानाथः प्रजापतिः ।

वायोः समीपमागत्य शिशुं पस्पर्श[16] पाणिना. ॥ ४६७

स्पृष्टमात्रः[17] स कं[18] **म**लप्रभवेण महात्मना ।

जलसिक्तं यथा[19] सस्यं[20] पुनर्जीवितमाप्तवान्, ॥ ४६८

चचार पवनः **श्री**मान्यथापूर्वं शरीरिषु ।

मरुद्रोधाद्विनिर्मुक्ता अभवन्मुदिताः प्रजाः ॥ ४६९

अथोवाच सुरा[21] **रा**ध्यः सुरान्सर्वान्हितं वचः, ।

---

१. क्रुधद्रुहेत्यादिना चतुर्थी. १।४।३७ पृ० ६०. २. प्रजेच्या अकल्याणाकरितां. 'रावाच्या चुकीबद्दल गांवाला दंड' याप्रमाणें येथें समजलें पाहिजे. अपराध इंद्राचा आणि शिक्षा सर्वांना. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ३५ श्लो० ४८.] ३. देहिमात्रहितभूतं स्वप्रचारम्. ४. 'प्रजास्वंतर्गतः' असा वा० रामायणांतील पाठ आहे तो बरा दिसतो. सर्वदेहांतर्गतः. ५. सर्वजगत्प्रवृत्तिनिवृत्तिकर्ता. हा श्लोक वा० रामायणांत आहे. [स० ३५ श्लो० ४९.] ६. निरुद्धस्वर्गतिप्रचारमकरोत्. सर्वांचें मलमूत्रादि बंद केलें. ७. अनिलः, वायुः. ८. सर्वाणि भूतानि असा अन्वय. रोषितः=ज्याला क्रोध आणिला आहे. ९. विष्+मूत्र+आशय+द्वि० प्र०=मलमूत्रांच्या स्थानांचा अवरोध करून. विष् (विष्ठा) हा हलंत स्त्रीलिंग शब्द आहे. १०. परमां आर्तिं (फार मोठी पीडा) करोतीति. ११. ब्रह्मदेवाला. १२. आमचें. १३. दूर घालीव, दूर कर. १४. दुःखं हंतीति दुःखहा तत्संबुद्धौ हे दुःखहन्. १५. त्यांच्या दुःखाचा परिहर करण्याकरितां. १६. स्पर्श करिता झाला. १७. स्पृष्ट एव. स्पर्श करितांच. १८. कमलात् प्रभवो यस्य तेन. कमलयोनिना, ब्रह्मणा. १९. इव. २०. उगवलेलें धान्य. क्षेत्रांतील धान्यावर योग्यकालीं जलवृष्टि झाली तर जसा त्याला टवटवीतपणा येतो त्याप्रमाणें ब्रह्मदेवाच्या हस्तस्पर्शानें मारुतीची मूर्च्छा गेली. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ३६ श्लो० ४.] याच प्रसंगीं हनुमान् असें नांव मारुतीला दिलें. 'मत्करोत्सृष्टवज्रेण हनुरस्य यथा हतः । नाम्ना वै कपिशार्दूलो भविता हनुमानिति ॥' [स० ३६ श्लो० ११.] २१. ब्रह्मा.

‘अनेन शिशुना कार्यं कर्तव्यं वो भविष्यति. ॥४७०

[1]वरान्वदध्वम **म** रा **मा**रुतस्यास्य तुष्टये.’ ।
स्वर्णपद्ममयीं मालां दत्त्वोवाच **श**तक्रतुः ॥ ४७१

‘[2]मारुतायं [3]काय **ज** स्ते [4]वज्रावध्यो भविष्यति ।
हनुर्हता ततो नाम्ना भविता हनुमानिति.’ ॥ ४७२

सूर्यश्चाह, ‘मदी **य** स्य तेजसः शतिकां [5]कलाम् ।
ददामि शास्त्राण्यप्यस्मै दास्यामि [6]समये स्वयम्.’ ॥४७३

वरुणोऽप्याह [7]वा **रा** [8]वा मत्पाशैर्वास्य **मा**रुतेः ।
वर्षायुतशतैर्मृत्युर्न भविष्यति सर्वथा. ॥ ४७४

[9]प्रीत्योवाचाथो **य** **म** श्च, ‘मम दंडादवध्यता ।
[10]अनामयत्वं संग्रामेऽप्यविषादः सदास्त्वि’ति. ॥ ४७५

‘[11]गदेयं [12]मामिका **ज** न्ये नैनं जातु हनिष्यति ।
इत्येवं वरदः प्राह श्रीद[13]त्र्यक्षसखः **प्र**भुः. ॥ ४७६

‘अवध्योऽयं मदी **य** स्य शस्त्रास्त्रस्य भविष्यति’ ।
इत्येवं **शं**करेणापि दत्तोऽस्मै परमो वरः. ॥ ४७७

विश्वकर्माप्याह, ‘[14]**ज** गत्प्राणपुत्रो मदायुधैः ।
अवध्यत्वमयं [15]प्रीतश्चिरंजीवी भविष्यति.’ ॥ ४७८

ब्रह्माह, ‘शत्रुभ **य** दो मित्राणामभयंकरः ।
[16]अजेयो भविता पुत्रस्तव **मा**रुत! **मा**रुतिः.’ ॥ ४७९

कामरूपः [17]समी **रा** यं सुतः कामगतिस्तव ।

---

१. ‘वदध्वम्’ याचें जागीं ‘ददध्वम्’ असा अपपाठ होता. वद् (भ्वादि उभयपदी)+लोट् ध्वम्. २. मारुत (हे मारुत)+अयम्. ३. ‘कायजस्ते’ याचे जागीं ‘कामजस्ते’ असा विचित्र पाठ होता. कायजः=तनूजः. ४. वज्रेण अवध्यः. ५. शततमम् अंशम्. शंभरावा भाग. ६. यदा च शास्त्राण्यधेतुं शक्तिरस्य भविष्यति. तदास्य शास्त्रं दास्यामि येन वाग्मी भविष्यति. ७. पाण्यानें. वार् या हलंत क्लीबलिंग शब्दाचें तृतीयैकवचन. ८. वा (अथवा) मम पाशैः. ‘वारा वा, मत्पाशैर्वा’ असा अन्वय आहे. ९. ‘प्रीत्या उवाच अथो’ असा पदच्छेद. १०. नास्ति आमयः (रोगः) यस्य तस्य भावः. नीरोगता. ११. गदा इयम्. १२. मदीया. माझी. १३. कुबेरः. त्रीणि अक्षीणि यस्य सः. त्र्यंबकः. त्र्यक्षस्य सखा. ‘राजाहःसखिभ्यष्टच्.’ ५।४।९१. पृ० ८०. १४. वायुपुत्र. १५. चिरंजीवी. ‘अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनुमांश्च बिभीषणः । कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥.’ १६. जेतुं न शक्यः. १७. समीर (हे समीर वायो)+अयम्.

रोमहर्षकराण्येव[1] कर्ता कर्माणि संयुगे. ॥ ४८०

प्रीतिं संपाद्य **रा म** स्य रावणारेर्महात्मनः[2] ।

साहाय्यमतुलं कृत्वा कीर्तिमान्प्रभविष्यति. ॥ ४८१

इत्युक्त्वा वरदः **श्री** मान्ब्रह्मामंत्र्य समीरणम् ।

जगाम त्रिदशैः सार्धं सत्यलोकमृषिस्तुतः[3]. ॥ ४८२

पुत्रं केसरिदा[4] **रा** णां गृहं नीत्वा स **मा**रुतः ।

वरदानं समाख्याय तानापृच्छ्य[5] विनिर्गतः.' ॥ ४८३

प्राप्तातिवरसा[6] **म** र्थ्य आश्रमेषु तपस्विनाम् ।

अग्निहोत्राणि[7] पात्राणि[8] वल्कलानि व्यनाशयत्. ॥ ४८४

पीडिताः शांतिभा[9] **ज** स्ते वैरज्ञानातिमन्यवः[10] ।

शेपुरेनं[11] 'नात्मबलं ज्ञातासि स्वयमित्यलम्. ॥ ४८५

कीर्तिस्तवान्येन **य** दा भवित्री स्मारिता पुनः ।

तदांजनेय[12]! नचिराद्[13]बलवृद्धिर्भविष्यति.' ॥ ४८६

एवं शप्तः सोऽप[14] **रा** धो हततेजा[15] मरुत्सुतः ।

मृदुभावं[16] गतो **राम**! स्वबले जातसंशयः[17]. ॥ ४८७

---

१. हा अशीं कृत्यें करील कीं ज्यांच्या योगानें अत्यानंद होऊन तनु पुलकित होईल. रोमहर्षं कुर्वंति यानि तानि. २. रावणाच्या अरीची (रामाची). [स० ३६ श्लो० २२-२५.] ३. सत्यलोक हा ब्रह्मदेवाचें राहण्याचें ठिकाण. सत्यप्रचुरः लोकः. ४. केसरिन् नांवाच्या वानराच्या पत्नीच्या गृहाला. 'पुंभूम्नि दाराः' इत्यमरः. ५. निरोप घेऊन. ६. वरेभ्यः सामर्थ्यं वरसामर्थ्यम्. अतिशयितं सामर्थ्यं अतिवरसामर्थ्यम्. प्राप्तं अतिवरसामर्थ्यं येन सः. ज्याला वरांच्या योगें अतिसामर्थ्य प्राप्त झालें आहे असा. ७. अग्निहोत्रसाधनभूताग्नयः. ८. स्रुग्भांडादीनि यज्ञोपकरणानि. ९. शांतिं भजंति ये ते. शांति हा मुख्य गुण ज्यांचे ठायीं आहे असे. १०. वराणां ज्ञानेन अतिशयितो मन्युः (क्रोधः) येषां ते. ११. शप्+लिट् उस्. शाप देते झाले. वा० रामायणांत 'शेपुरेनं रघुश्रेष्ठ नातिक्रुद्धातिमन्यवः। बाधसे यत् समाश्रित्य बलमस्मान् प्लवङ्गम॥ तद्दीर्घकालं वेत्तासि नास्माकं शापमोहितः। यदा ते स्मार्यते कीर्तिस्तदा ते वर्द्धते बलम्॥' असें लिहिलें आहे. [स० ३६ श्लो० ३३-३४.] 'क्रोधो जिघांसा. मन्युरमर्षः. अतिक्रुद्धाश्च अतिमन्यवश्च न भवंतीत्यर्थः. १२. तदा आंजनेय. १३. अचिरेणैव. शीघ्रमेव. १४. सह (स)+अपराध+प्र० प्र० बहुव्रीहि समास. १५. अपहृतस्ववीर्यज्ञानः. हृतं तेजो यस्य स हततेजाः. १६. मार्दवम्. १७. स्वबलाच्या संबंधानें ज्याला संशय उत्पन्न झाला आहे असा. जातः संशयोऽस्य सः.

शापान्न तस्मिन्स **म** ये वेदायं[1] बलमात्मनः ।
वालिसुग्रीवयोर्वैरं यदा राम! समुत्थितम्. ॥ ४८८

गुणाधिकः कोऽपि **ज** नो मारुते[2] रघुराज! नो[3] ।
असौ व्याकरणादीनि शास्त्राण्यर्कात्[4]समग्रहीत्. ॥ ४८९

जगामाद्रे[5]रुद **य** तो ह्यर्यमस्त[6]गिरिं तदा ।
सूर्योन्मुखः[7] पृष्ठगामी सादरो रचितांजलिः. ॥ ४९०

अस्य वायोस्तनू **ज** स्य प्रलयांभोनिधेरिव ।
कः स्थास्यत्यंतकस्येव पुरस्ताद्रघुनंदन! ॥ ४९१

रा[8]घवैषोऽद्भुत **य** शाः सुग्रीवप्रमुखा इमे ।
त्वत्कारणात्सुरैः सृष्टास्[9]तारनीलनलांगदाः.' ॥ ४९२

अगस्त्यात्सानुजो **रा** मो वानरा राक्षसाश्च ते ।
श्रुत्वेत्थं[10] मारुतेः कर्म विस्मयं परमं गताः. ॥ ४९३

अथोवाच प्रेप्य[11] **म** हं राघवं कुंभसंभवः, ।
'दृष्टः संभाषितश्चासि राम! गच्छामहे वयम्.' ॥४९४

तच्छ्रुत्वा प्रांजलिः **श्री** मान्महर्षीन्राघवोऽब्रवीत्, ।
'अद्य मे देवतास्तुष्टाः पितरश्च मुनीश्वर! ॥ ४९५

दर्शनाद्भवतां[12] **रा** ज्यं धन्यं पूतं कुलं श्रुतम्[13] ।
विज्ञाप्यं मेऽस्ति तत्कार्यं भवद्भिर[14]नुकांक्षिणः. ॥ ४९६

अहं करिष्यामि **म**[15] न्यूनप्रभावाद्भवतां सताम् ।
भविष्यथ सदस्या[16] मे ममानुग्रहकांक्षिणः.' ॥ ४९७

'एवमस्त्वि'ति ते **ज** ग्मुर्मुनयोऽनुनयो[17]द्यताः ।
सूर्येंदुवन्हिभिस्तुल्यरुचयः[18] शुचयः सदा. ॥ ४९८

---

१. वेद (वेत्ति) अयम्. हा जाणता झाला. २. मारुतीहून. मारुति+पञ्च० प्र०. ३. न. ४. अर्कात्=सूर्यात्. सर्व शास्त्रें सूर्याजवळ पढला. स० ३६ श्लो० ४३-४४ यांजवरील टीकेंत मारुतीच्या शास्त्राध्ययनाचें वर्णन आहे, तें इष्ट तर पहावें. ५. उदयतः अद्रेः=उदयगिरेः. उदयाचलाहून. ६. अस्ताचलापर्यंत. ७. सूर्यस्य उन्मुखः. ८. राघव एषः अद्भुतयशाः. ९. तार, नील, नल, व अंगद हे वानरवीर. १०. श्रुत्वा इत्थम् (ह्याप्रमाणें). ११. आनंदम्. १२. 'भवतां दर्शनात्' इत्यस्य देहलीदीपन्यायेन उभयत्र संबन्धः. १३. विश्रुतम्, प्रख्यातम्. १४. आगतस्पृहस्य मे. १५. क्रतून्. १६. विधिदर्शिनः. न्यूनाधिकविचारका ऋत्विग्विशेषाः. १७. सांत्वन किंवा इच्छापूर्तिविषयीं तत्पर असलेले. १८. सूर्येण इंदुना वह्निना च तुल्या रुचिः (कांतिः) येषां ते.

जनकं[1] प्रभुरा **य** त्तः पूजयित्वा कृतांजलिः।
मिथिलां प्रेषयामास दर्शनोत्कां[2] चिरोषितम्. ॥ ४९९
जामातू[3] रघुवी[4] **रा** द्यत्प्राप्तं रत्नादि तत्स्वयम्।
सीतायै प्रददौ प्राज्यं प्रेम्णा दुहितृवत्सलः. ॥ ५००
युधाजितं[5] प्रीत **म** ना **राम**ः सत्कृत्य मातुलम्।
प्राहिणोज्जयहृष्टात्मा[6] स्वपुरं स ययौ मुदा. ॥ ५०१
अन्यानाप्तान्भूभु[7] **ज** श्च साहाय्यं कर्तुमागतान्।
स्वराष्ट्रं प्रेषयामास सत्कृत्य **भर**ताहृतान्. ॥ ५०२
नृपाणां समुदा **य** स्तं **राम**ं त्यक्त्वा ततोऽव्रजत्[8]।
दुःखितोऽभूत्तथात्यंतं देही[9] देहमिव त्यजन्. ॥ ५०३
यैः सहायैः प्राप[10] **ज** यं हत्वा **राव**णमाहवे।
तेभ्यः कपिभ्यः प्रददौ रत्नाकल्पान्[11]**र**घूत्तमः. ॥ ५०४
सुग्रीवस्य सहा **य** त्वं कीर्तयित्वा पुनःपुनः।
तस्मै ददौ महार्हाणि भूषणानि रघूद्वहः[12]. ॥ ५०५
विभीषणं यातु **रा** जं तस्यामात्यांश्च **राक्ष**सान्।
प्रशस्य तेभ्यः प्रायच्छद्रत्नालंकारसंचयान्. ॥ ५०६
अथांकमारोप्य **म** रुद्वालिपुत्रौ[13] सुताविव।
सुग्रीवमाह श्री**राम**ः 'सत्कारार्हाविमौ सखे! ॥ ५०७
मंत्रे युक्तौ तव **श्री** मन्! ममापि च हिते रतौ।
एतौ त्वया मयाप्यंग! पूजनीयौ **कपी**श्वर!' ॥ ५०८
इत्युक्त्वा स्वशरी **रा** त्स व्यवमुच्यातिवत्सलः।

---

१. जनक राजाला. २. 'दर्शनोत्काम्' हें मिथिलेचें विशेषण. मिथिलेंतील प्रजाजन जनकराजाच्या दर्शनाविषयीं फार उत्कंठित झाले होते म्हणून मिथिलेस जाण्यासाठीं निरोप दिला. किंवा 'दर्शनोत्कम्' असा पाठ कल्पावा तेव्हां तें राजाचें विशेषण होईल. ३. जामातुः. 'रोरि' ८।३।१४ पृ० १५ व 'पूर्वस्य दीर्घोऽणः' ६।३।१११. पृ० १५. ४. रघुवीरात् यत्. ५. युधाजित हा कैकयीचा बाप जो अश्वपतिराजा त्याचा मुलगा व रामादिकांचा मातुल. ६. रामाच्या जयानें आनंदित झाला आहे आत्मा ज्याचा असा मातुल. जयात् हृष्ट आत्मा यस्य सः. ७. अन्यान् आप्तान् भूभुजः (सत्कृत्य याचें कर्म). ८. अव्रजत्=गेला. ९. देह+इन्=देही विद्यते अस्य इति. १०. मिळविता झाला. ११. रत्न+आकल्प+द्वि० प्र०=रत्नखचित अलंकार. १२. रघुकुलोन्नतिकरः. रघून् ऊर्ध्वं वहति इति. १३. मरुतः पुत्रः (मारुतिः) वालिनः पुत्रः (अंगदः)च तौ.

भूषणानि महार्हाणि त[1]दांगदहनूमतोः. ॥ ९०९
बबंधांगेषु [2]से **म** लंचक्रे [3]नक्रेभतारकः ।
बहून्मासान्[4]दत्तमहान्वासयामास सन्निधौ. ॥ ९१०
अथ **काकुत्स्थ**रा **ज** स्तं **सुग्रीवं** [5]स**बि**भीषणम् ।
जाम्बवत्प्रमुखान्सर्वान्यूथपानिदमब्रवीत्. ॥ ९११
'यूयं मे सुहृदो **य** त्वाद्भवद्भिरहमुद्धृतः ।
धन्यो राजा [6]सुकंठोऽयं धन्योऽयं च **बि**भीषणः. ॥ ९१२
धन्या यूयं शरी **रा** न्मे प्राणेभ्यो वसुतः प्रियाः[7] ।
[8]र्ह्रिया [9]स्वर्गद्रुमा व्याप्ता श्रुत्वा [10]युष्मदुपक्रियाः. ॥ ९१३
सौम्य! **सुग्रीव**[11]धा **म** त्वं **किष्किं**धायामलंकुरु ।
भुंक्ष्व निष्कंटकं राज्यं प्राज्यं सुखमवाप्नुहि. ॥ ९१४
बिभीषणसखे!ऽ **ज** स्त्रं लंकायां वस हर्षितः ।
स्मर्तव्योऽहं त्वया प्रीत्या गच्छ त्वं वि[12]गतज्वरः.'॥९१५
श्रुत्वा वाक्यं [13]सत्प्रि **य** स्य [14]रामस्यर्क्षाश्च वानराः, ।
'साधु साध्वि'ति तं सर्वे प्रशशंसुः पुनः पुनः.॥ ९१६
'तव बुद्धिर्वरा [15]**जा** न्हुकन्येव त्रि[16]र्जगद्धिता ।
माधुर्यं परमं **राम**! भवतो वचसि स्थितम्. ॥ ९१७
त्वं [17]संश्रितानां श्रे[18] **य** स्कृद्वीर्यमत्यद्भुतं तव' ।
तेष्वित्यादि ब्रुवाणेषु **हनूमान्**प्रणतोऽब्रवीत्. ॥ ९१८

---

१. तदा अंगदहनूमतोः अंगेषु बबंधेत्यन्वयः. २. उत्तम रीतीनें भूषविता झाला. सम्यक् अलंचक्रे. ३. नक्रश्च इभश्च (गजेंद्रश्च) नक्रेभौ तयोस्तारकः. नक्रगजेंद्राचा उद्धार करणारा विष्णूचा अवतार. ४. दत्तो महो यैस्तान्. महः=उत्सवः. ५. येथें बिभीषणाला प्राधान्य दिलें नाहीं हें 'सहयुक्तेऽप्रधाने' २।३।१९ पृ० ५९ या नियमावरून स्पष्ट आहे. अर्थात् त्या पदांचा अर्थ 'सुग्रीवं बिभीषणं च' असा होऊं शकत नाहीं. ६. सुग्रीवोऽयम्. ७. शरीराहून, प्राणांहून, व धनाहून प्रियतर आहांत. वसु+तस् पंचम्यर्थे. 'वसुतः' हें पद पूर्वी आलें असतें तर वसु, शरीर, व प्राण असा क्रम फार चांगला शोभला असता. ८. ह्रिया व्याप्ताः=लज्जित झाले आहेत. ९. कल्पद्रुमाः. १०. युष्माकम् उपक्रियाः (उपकार). ११. धामन् (गृह, मंदिर) या हलंत नपुंसक शब्दाचें द्वितीयैकवचन. या संस्कृत वाक्याचा स्पष्टार्थ असा:-किष्किंधेंतील राजवाड्याला आपल्या राहण्यानें शोभा आणा. हा एक सभ्यरीतीनें बोलण्याचा प्रकार आहे. १२. विगतः ज्वरः (संतापः) यस्य सः. १३. सतां प्रियस्य. १४. रामस्य ऋक्षाश्च-असा पदच्छेद. १५. जान्हवी इव. १६. त्रीणि जगंति तेषां हिता. १७. अनन्यभावानें ज्यांनीं तुझा आश्रय केला आहे त्यांचें कल्याण करणारा. १८. श्रेयः (कल्याण) करोतीति.

'स्नेहो मे परमो **रा** जन्! त्वयि तिष्ठतु नित्यदा ।
भक्तिश्च नियता वीर! भावो नान्यत्र गच्छतु. ॥ ११९

यावद्रामकथा **म** ह्यां चरिष्यति तवाद्भुता ।
तावच्छरीरे वत्स्यंति[1] प्राणा मम न संशयः. ॥ १२०

यच्च सच्चरितं[2] **श्री** मन्कथा ते रघुनंदन! ।
तन्ममाप्सरसो राम! श्रावयेयुर्नरर्षभ!' ॥ १२१

तच्छ्रुत्वा'हनुमुदा[3] **रा** ख्य! तव चर्यामृतं[4] प्रभो! ।
उत्कंठां तां हरिष्यामि[5] मेघलेखामिवानिलः[6].' ॥ १२२

एवं ब्रुवाणो **रा म** स्तु हनूमंतं वरासनात् ।
उत्थाय सस्वजे स्नेहाद्वाक्यमेतदुवाच च. ॥ १२३

'एवमेतद्वायु[7] **ज**! भो! भविता नात्र संशयः ।
चरिष्यति कथा यावदेषा लोकेषु मामिका. ॥ १२४

तावद्भविष्यति **य** शस्तव देहेऽसवस्तथा ।
लोका हि यावत्स्थास्यंति तावत्स्थास्यंति मे कथाः.॥१२५

शेषस्येहोर्पका[8] **रा** णां भवाम ऋणिनो वयम् ।
एकैकस्योपकारस्य प्राणान्दास्यामि[9] ते कपे! ॥ १२६

तज्जीर्णतां[10] यातु **म** यि यत्त्वयोपकृतं कपे! ।

---

१. 'वत्स्यंति (वसंतु इत्यर्थः)' याचे जागीं 'वसतु' असा चुकीचा पाठ होता. वा० रामयणांत वत्स्यंतु (?) असेंही पाठांतर आहे. किंवा 'तावत् शरीरे वसतु प्राणो मम न संशयः' असा चरण वाचावा. 'तथाप्येष प्राणः स्फुरति न तु पापो विरमति' असा प्राण शब्दाचा एकवचनी प्रयोग भवभूतीनें आपल्या 'उत्तररामचरितां'त केला आहे. २. कथारूपं सच्चरितम्. ३. उदार इति आख्या यस्य तत्संबुद्धौ हे उदाराख्या. ४. चरितामृतम्. चर्या एव अमृतम्. ५. 'उत्कंठां तां हरिष्यामि' याचे जागीं 'उत्कंठां प्रहरिष्यामि' असा पाठ होता. ६. 'अनलः' असा अपपाठ 'अनिल' याबद्दल होता. ७. वायुज=हे वायुपुत्र. ८. उपकाराणां मध्ये शेषस्येत्यर्थः. ९. एका एका उपकाराची फेड होण्याकरितां एक एक जन्म घेतला पाहिजे—असा भावार्थ. हा व पुढील श्लोक वा० रामायणांत आहे. १०. हे तुझे महोपकार माझ्यावर तसेच असोत, कारण उपकार फेडण्याची इच्छा करणें म्हणजे उपकार करणाऱ्याच्या अनिष्टाची प्रार्थना करणें होय. 'नर आपत्सु प्रत्युपकाराणां पात्रतां आयातीत्यनेन प्रत्युपकारार्थिन उपकृतौ आपत्प्रार्थना भवति । सा मे कदापि मा भूत् इति व्यङ्ग्यम्.'

नरः [1]प्रत्युपकाराणामापत्स्वायाति पात्रताम्.' ॥ ९२७

[2]**तस्यां**जनातनू **ज** स्य मौक्तिकं हारमात्मनः ।
उत्तार्य कंठे श्री**रा**मो बबंध स्वयमादरात्. ॥ ९२८

[3]मायामानुषका **य** स्य नत्वा पादौ पुनः पुनः ।
जग्मुः स्वं स्वं गृहं रक्षःकपयः [4]साश्रुलोचनाः. ॥ ९२९

[5]विमानो [6]राजरा **ज** स्य निदेशात्पुनरागतः ।
[7]स **राम**माह, 'राजेंद्र ! शृणु विज्ञापनां मम. ॥ ९३०

मामाह स प्रभो ! [8]**य** क्षस्वामी [9]**पु**ष्पक ! **राव**णम् ।
हत्वा त्वं निर्जितस्तस्मात्तमेव [10]वहं **राघ**वम्. ॥ ९३१

प्रीतिर्मे [11]परमा **रा** तौ हते तस्मि**न्द**शानने ।
कामो [12]ममैष स्वीकारः कर्तव्यः प्रभुणा तव. ॥ ९३२

गच्छ **रामं** वह [13]**मे** नाङ्गास्ति कश्चि[14]र्व्यतिक्रमः ।
अहमाज्ञापयामि त्वां प्रभुसन्निहितो भव.' ॥ ९३३

'एवमाज्ञामहं **श्री** दात्प्राप्याद्य त्वामुपस्थितः ।
भो **राम**! [15]परमात्मंस्त्वं निर्विशंकः प्रतीच्छ माम्.॥ ९३४

पूजयित्वा [16]पुण्य **रा** शी **राम**ः प्रीत्या तमब्रवीत् , ।
'गच्छ श्रीदांतिकं सौम्य! त्वमागच्छ स्मृतो यदा.'॥ ९३५

नत्वा चकार ग **म** नं [17]तमनंतयशःप्रदम् ।
तत्पुष्पकं यक्षराजसमीपमवसत्पुनः. ॥ ९३६

ततो'ऽति[18]भद्रं प्र **ज** या प्राप्तं राज्ये तव प्रभो! ।
इत्येवं **भर**तः प्राह **रामं** राजशतोत्तमम्. ॥ ९३७

---

१. प्रत्युपकाराणाम् आपत्सु आयाति—असा पदच्छेद. २. तस्य अंजनातनूजस्य (आंजनेयस्य). ३. मायेनें मनुष्यदेह ज्यानें धारण केला आहे त्याच्या. लीलानरतनोः. ४. अश्रुपूर्णे लोचने ताभ्यां सहवर्तमानाः. ५. पुष्पक नांवाचें विमान. ६. कुबेरस्य. ७. विमानः, पुष्पकाधिष्ठातृदेवता. ८. कुबेरः. ९. हे पुष्पक. पुष्पमिव लघ्विति पुष्पकम्. 'संज्ञायां कन्.' १०. हा शब्द किंवा याच अर्थाचा शब्द चुकीनें गळला असावा. ११. परमा अरातौ (शत्रौ). १२. मम एषः. प्रभुणा तव स्वीकारः कर्तव्य एष मम कामः. १३. थोडा देखील. १४. सद्व्यवहारातिक्रमदोषः. १५. परमात्मन् त्वम्. १६. पुण्यराशिः रामः. 'रोरि. पूर्वाणो दीर्घश्च' ८।३।१४ पृ० १५. १७. तम् अनंतयशःपदम्. निःसीम यशातें देणाऱ्याला. १८. अतिभद्रम्=पुष्कळ रीतीनी झालेलें लोकांचें कल्याण.

सर्वप्रजानां प्रि **य** कृद्राघवः **सी**तया सह ।
[1]नंदनप्रतिमाशोकवनेऽथ विजहार सः. ॥ १३८

अथ गर्भवती **रा** ज्ञी बभूव **ज**नकात्मजा ।
तामाह **राम**ः '[2]कामस्ते देवि! कः क्रियतामि'ति. ॥ १३९

स्मितं कृत्वा [3]सुता **म** ह्याः सा श्री**राम**ं तदाब्रवीत्, ।
'तपोवनानि पुण्यानि द्रष्टुमिच्छामि **रा**घव! ॥ १४०

कामोऽयमेव रा **ज** न्! मे [4]फलमूलाशिनां सताम् ।
[5]अप्येकरात्रिं **का**कुत्स्थ! निवसेयं तपोवने.' ॥ १४१

[6]वदान्यकोटिगे **य** स्तां **सी**तामाह प्रियः प्रियाम्, ।
'विश्रब्धा भव **वै**देहि! श्वो गमिष्यस्यसंशयम्.' ॥ १४२

[7]भद्रं दूतं [8]सर्व **ज** नप्रवृत्तिज्ञं **र**घूत्तमः ।
पप्रच्छ, 'काः [9]कथा **भद्र**! [10]नगरे [11]विषये च नः. ॥ १४३

[12]मदाश्रितानि न्या **य** ज्ञ! कानि **सी**ताश्रितान्यपि ।
वाक्यान्याहुर्जना ब्रूहि, मा शंकां कुरु चेतसि. ॥ १४४

वदंति खलु पौ[13] **रा**ः किं किं वा [14]जानपदा जनाः ।
अनुजान्वापि मे शूरान्कैकेयीं **मा**तरं [15]स्पश! ॥ १४५

[16]वक्तव्यतां व **रा** [17]**म** ह्या वने [18]राज्ये व्रजंति हि' ।
श्रुत्वेदानीं शुभं कुर्यां न कुर्यामशुभान्यहम्.' ॥ १४६

---

१. नंदनतुल्य अशा पुष्पवाटिकेंत किंवा प्रमदवनांत. अशोकवनिका नाम महाप्रभूणां अंतःपुरैः सह विहारयोग्यमुपवनम्. नंदन हें इंद्राच्या बगीच्याचें नांव. २. रामचंद्र सीतेला 'डोहाळे' पुसताहेत. ३. महीसुता. भूमिजा सीता. ४. फलानि च मूलानि अश्नंति ये तेषाम्. ५. निवसेयम्=रहावें अशी माझी इच्छा आहे. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे व पुढील श्लोकाचाही उत्तरार्ध आहे. [सर्ग ४२ श्लो० ३५-३६.] अप्येकरात्रिमित्यनेन चिरकालवासमनोरथो ध्वनितः. ६. वदान्यानां कोटिस्तया गेयः. ज्याची दानशूरांनीं कीर्ति गाइली तो दाता सर्वांत श्रेष्ठ गणला पाहिजे. ७. 'भद्र' नांवाच्या दूताला. ८. सर्व जनांची वार्ता ज्याला माहित आहे अशाला. सर्वेषां जनानां प्रवृत्तिं जानातीति तम्. ९. वार्ताः. १०. राजधानींत. ११. राजधानीशिवाय इतर ठिकाणीं. १२. माझ्या संबंधाचीं. १३. राजधानींतील लोक. १४. इतर ठिकाणचे राष्ट्रांतील लोक. १५. गुप्त बातमी आणणाऱ्या दूता. कैकेयी इत्यादिकांपुढें 'उद्दिश्य' हें पद अध्याहृत घ्यावें. १६. सर्वजनकृतदुर्भाषणविषयताम्. १७. मह्याः वराः=महीपतयः. धर्मादिविचारहीना राजानः इत्यर्थः. १८. तापसाश्रमे.

उवाच स स्पशः, '**श्री** मन्! कथयंति [1]शुभाशुभम्।
दुष्करं कृतवान्रामः समुद्रे सेतुबंधनम्. ॥ ९४७

वशं नीता वान **रा** श्च दुर्धर्षो रावणो हतः. ।
दुराचारेण चौर्येण दशकंठेन या हृता. ॥ ९४८

तामाहृत्य, [2]महा **म** र्षं विस्मृत्य, जनकात्मजाम्।
गृहमानीतवान्रामः कथं नायं जुगुप्सते. ॥ ९४९

अस्माकं स्त्रीष्वप्य **ज** स्रं सहनीयं भविष्यति।
[3]यथा हि कुरुते राजा वर्तते तमनु प्रजाः. ॥ ९५०

एवं रघूत्तम! [4]**य** थाप्रज्ञं [5]बहुविधा गिरः।
वदंति नगरे राष्ट्रे सर्वत्रोच्छृं[6]खला जनाः.' ॥ ९५१

श्रुत्वा दूतवचो **रा** जा राघवः [7]परमार्तवत्।
उवाच, '[8]सुहृदस्तत्[9]त्वं भवंतोऽपि वदंत्विति.' ॥ ९५२

सर्वेऽपि शिरसा **म** ह्यामभिवाद्य [10]नतानना:।
प्रत्यूचू राघवं दीन'मेवमेतन्न संशयः.' ॥ ९५३

विसर्जयामास **ज** गन्नाथस्तान्सुहृदस्ततः।
अनुजान्[11]तूर्ण[12]मानाय्य[13] न्याय्यमाह कृतांजलीन्. ॥ ९५४

'**सी**ता प्रिया मे प्र **य** ता [14]दिव्योत्तीर्णा [15]कुलोद्भवा।

---

१. बऱ्या वाईट गोष्टी. २. सीताविषयं रावणस्पर्शजं महामर्ष (महाक्रोधं) विस्मृत्य (पृष्ठतः कृत्वा). ३. 'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः। स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥' अन्यच्च, 'यथा राजा तथा प्रजा.' ४. प्रज्ञां (बुद्धिं) अनतिक्रम्य यथाप्रज्ञम्. अव्ययीभावसमास. यथाबुद्धि. आपआपल्या अकलेप्रमाणें. ५. नानाप्रकारच्या. ६. शृंखलायाः उद्गताः उच्छृंखलाः.सदाचाररूप बंधनापासून मुक्त असलेले. उन्मार्गगामिनः. [स० ४३ पहा.] ७. परमदुःखीवाकारं कृत्वा, वस्तुतो भगवति हर्षदुःखयोः अभावात् एवं उक्तिः. ८. 'राजानश्चारचक्षुषः' या उक्तीवरून विजय, मधुमत्त, काश्यप इत्यादि. (वा०रा०उत्तर०स०४३ श्लो०२.) हेरांना 'सुहृदः' असें म्हटलें तें ठीकच आहे. ९. खरी गोष्ट.१०. नतं आननं येषां ते. ज्यांनीं (लज्जेमुळें व दुःखामुळें) तोंडें खालीं केलीं आहेत ते. ११. प्रत्यूचुः राघवः. १२. जलदीच. १३. आणवून. आ+नी+णिच्+ल्यप्. १४. 'दिव्य' करून पार झालेली. दिव्यात् उत्तीर्णा. १५. कुलात् (सत्कुलात्) उद्भवो यस्याः सा. दिव्य लंकेंत म्हणजे शेंकडों कोस अयोध्येपासून दूर अशा ठिकाणीं केलें म्हणून पुष्कळांना माहीत नसावें किंवा कांहींचा विश्वास नसावा. रामाच्या या सीतात्यागावरून 'यद्यपि शुद्धं लोकविरुद्धं ना करणीयं नाचरणीयम्' याची आठवण झालीच असेल. या उक्तीच्या सर्वथैव ग्राह्याग्राह्यत्वाचा येथें विचार कर्तव्य नाहीं.

तथापि पौरास्तां मां च निंदंतीति मया श्रुतम्. ॥५५५
अप्यहं जीवितं **ज**[1]ह्यां युष्मान्वा पुरुषर्षभाः ।
[2]अपवादभयाद्भीतः किं पुनर्जनकात्मजाम्. ॥ ५५६
[3]अहमिक्ष्वाकन्व **य** जः, कीर्त्यर्थं जीव्यते बुधैः ।
श्वस्त्वं लक्ष्मण! वाल्मीकेराश्रमे त्यज जानकीम्. ५५७
[4]प्रत्याख्यानं त्वया **रा** ज्ञो न कर्तव्यं विजानता ।
अप्रीतिर्मे परा वत्स! कार्येऽस्मिन्प्रतिवारिते. ॥ ५५८
पूर्वमुक्तोऽस्मि सु **म** ते!ऽनयाहं तापसाश्रमान् ।
पश्येयमिति तस्याश्च [5]कामोऽनुष्ठीयतामयम्.' ॥ ५५९
एवमुक्त्वाथ स **श्री** मान्[6]बाष्पेण पिहिताननः ।
तान्विसृज्यानुजान्साश्रून्प्रविवेश स्वमंदिरम्. ॥ ५६०
शापितास्तेन धी **रा** स्ते पादाभ्यां जीवितेन च ।
नोचुः किंचन शोकार्ताः केवलं रुरुदुस्तदा. ॥ ५६१
[7]धर्मन्यायस्थिर **म** तिर्लक्ष्मणः [8]स्वप्रजावतीम् ।
प्रातः प्रोवाच, 'मातस्त्वामहं नेतुं तपोवनम्. ॥ ५६२
आज्ञया रघुरा **ज** स्य [9]प्राप्तोऽस्म्येष रथस्तव.' ।
तच्छ्रुत्वा मुदिता देवी बभूव जनकात्मजा. ॥ ५६३
वस्त्राणि रत्नानि **यं**[10] यावादायारुह्य तं रथम् ।
पथि दृष्ट्वा निमित्तानि सीता चिंतान्विताभवत्. ॥५६४
अब्रवीच्च तदा **रा** ज्ञी लक्ष्मणं [11]विहितांजलिम् , ।
'अशुभानि बहून्येव पश्यामि रघुनंदन! ॥ ५६५
मनोऽस्वस्थं किं नु **म** म [12]स्फुरत्यक्ष्यद्य दक्षिणम् ।
[13]औत्सुक्यमधृतिश्चापि गोत्रोत्कंपश्च जायते. ॥ ५६६

---

१. त्याग करीन. हा श्लोक वा० रामायणांत आहे. [स०४५ श्लो०१४.] २. अपवादात् यत् भयं तस्मात् भीतः ३. अहम् इक्ष्वाकु+अन्वयजः. ४. उलट बोलून सांगितलेल्या कामाला विघ्न आणणें. ५. कामः अनुष्ठीयताम् अयम्=ही तिची इच्छा पुरविली पाहिजे. ६. बाष्पेण पिहितं (अपिहितं) आननं यस्य सः. अश्रुपरिप्लुतः. 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः' सि० कौ० पृ० ४६९. अन्वयें या खालीं. ७. धर्म व न्याय यांपासून न ढळणारी ज्याची मति आहे असा. ८. मातृजायाम्. ९. प्राप्तः अस्मि एषः. १०. ययौ (जाती झाली) आदाय आरुह्य. ११. कृतांजलिम्. १२. स्फुरति अक्षि अथ. स्त्रियेचा दक्षिण (उजवा) डोळा स्फुरण पावला तर अशुभ समजतात. १३. स्पष्ट कारण नसतां चिंता, धैर्य सुटणें, हातपाय कांपणें हीं चिन्हें दिसूं लागलीं.

पश्यामि भूमिं वि **ज** नाभिवाद्य पृथुलोचन ।
अपि स्वस्ति भवेत्तस्मै भ्रात्रे ते भ्रातृवत्सल ! ॥ ९६७
श्वश्रूणां चैव मे **य** श्च सुहृद्वर्गोऽत्र वर्तते ।
अपि सर्वस्य कुशलं जनस्य पुरवासिनः.' ॥ ९६८
इति प्रांजलिरो[2] **ज** न्मशुद्धाचारा महाव्रता ।
सर्वेषां कुशलार्थं सा देवता अभ्ययाचत. ॥ ९६९
कृतांजलिस्तां प्र **य** तो नत्वा सौमित्रिरात्मवान्[3] ।
शिवमित्यब्रवीद्धृष्टो हृदयेन विशुष्यता[4]. ॥ ९७०
सा गोमत्यास्तटे **रा**[5] मा रामारामावसन्निशाम्[6] ।
सुमंत्रयोजितरथे प्रातः संस्थाप्य मैथिलीम्. ॥ ९७१
ययौ सौमित्रिरं[7] **म** रस्रवंतीं विश्ववंदिताम् ।
निरीक्ष्य तामथो दीनः प्ररुरोद महास्वनः. ॥ ९७२
तमुवाच ततः **श्री** मद्रामस्य महिषी प्रिया, ।
'स्वस्थो[8] भव महाबुद्धे[9] ! किमर्थं रुद्यते त्वया ? ॥ ९७३
हर्षस्य काले [10]वी **रा** द्य विषादयसि[11] मां कुतः ? ।
कच्चिद्विनाकृतस्तेन[12] द्विरात्रं[13] शोकमागतः. ॥ ९७४
प्रियो ममापि सु **म** ते ! राघवो जीवितादपि ।
न चाहमेवं शोचामि मैवं त्वं बालिशो[14] भव. ॥ ९७५
[15]तारयस्वाशु मां **ज** न्हुकन्यां दर्शय तापसान् ।

---

१. स० ४६ श्लो० १३-१८ पहा.] २. आजन्म (जन्मापासून) जिचा शुद्ध आचार आहे अशी. ३. धैर्यवान्. ४. हृदय जरी दुःखानें शुष्क झालें होतें तथापि हृष्ट आहे असें दाखवून. ही उपलक्षणे तृतीया. हृष्ट इव. ५. रामा=स्त्री रामपत्नी. ६. राम जिला आरामाप्रमाणें (बगीच्याप्रमाणें) आनंद देणारा होता ती. रामः आरामः इव यस्याः सा. 'आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत्' इत्यमरः. अरमंत्यत्र. ७. अमरनिम्नगाम्. 'स्रवंती निम्नगापगा' इत्यमरः. अमरनिम्नगा हें पद एथें भागीरथीचें वाचक आहे. विष्णुपदीलाच तीन ठिकाणीं तीन नांवें आहेतः—स्वर्गांत मंदाकिनी, भूलोकीं भागीरथी व पाताळांत भोगवती. ८. शांतचित्त हो. आपली स्वाभाविक प्रकृति कायम ठेव. स्वस्मिन् तिष्ठति इति स्वस्थः. ९. हे विवेकिन्. १०. वीर अद्य. ११. वि+सद्+णिच्+सि=चित्ताला खेद उत्पन्न करतोस. १२. श्रीमता रामेण द्विरात्रं (यावत्) विना कृतः. दोन दिवस रामाचा वियोग झाला म्हणून तुला दुःख झालें वाटतें. १३. द्वयोः रात्र्योः समाहारः द्विरात्रम्. समाहारद्विगुः. १४. अज्ञः, मूर्खः. १५. मला जलदी भागीरथीच्या पैलतीराला ने. तारयस्व आशु (जलदी).

ततो मुनिभ्यो वासांसि ददाम्याभरणानि च. ॥ ९७६

महर्षीणां वीर! **य** था योग्यं कृत्वाभिवादनम् ।
तत्र चैकां निशामोष्य[1] यास्यामस्तां पुरीं पुनः. ॥ ९७७

द्रष्टुं रामं पुष्क **रा** क्षं ममापि त्वरते मनः.' ।
लक्ष्मणस्तद्वचः श्रुत्वा प्रमृज्य[2] नयने शुभे ॥ ९७८

आरुरोह तरिं[3] **मै** न्युमांस्ता[4]मारोप्य[5] मैथिलीम् ।
सुमंत्रं स्थीयतामाह प्रयाहीति च नाविकम्. ॥ ९७९

गंगातटं प्राप्य **ज** वात्प्रांजलिः प्राह जानकीम्, ।
'मातर्मे हृदये शल्यं महदेतत्सुदुःसहम्. ॥ ९८०

कर्मण्यस्मिन्यो ज **य** ता निंद्योऽहं प्रभुणा कृतः ।
अकार्यं कुर्वतो मातः! श्रेयो मरणमद्य मे. ॥ ९८१

प्रसीद त्वं सह **ज** या दययाढ्यासि[6] शोभने ।
न मेऽधर्ममर्हसि[7] ज्ञातुं भो मातः! परवानहम्[8].' ॥ ९८२

इति प्रांजलिरा **य** त्तो निपपात क्षितौ रुदन् ।
तं सीतोवाच, 'किमिदं नावगच्छामि लक्ष्मण!॥ ९८३

ब्रूहि त्वं तत्वतो **रा**[9] ज्ञा शापितोऽसि मयानघ ।
श्रोतुमिच्छामि हृच्छल्य[10]महमाज्ञापयामि ते.' ॥ ९८४

एवमुक्तः खिन्न **म** नाः प्राह प्रांजलिरीश्वरीम्, ।
'देवि! पौरापवादेन त्यक्तासि प्रभुणा वने. ॥ ९८५

वक्तुं शक्यो न स **श्री** मत्यपवादस्तवाग्रतः ।
पितुः सखा मे वाल्मीकिर्वसत्यत्राश्रमे प्रभुः. ॥ ९८६

पादच्छायां[11] तपो **रा** शेरुपागम्यास्य सन्मुनेः ।
उपवासपरैकाग्रा[12] वस त्वं जनकात्मजे! ॥ ९८७

---

१. आ+वस्+ल्यप्=आवास करून, राहून. २. पुसून (डोळ्यांतील अश्रु). ३. तरिम्=तरीम्=नावम्. ४. दैन्यवान्, शोकाकुलः. ५. आ+रुह णिच् (रोप्)+ल्यप्. ६. आढ्या=पूर्णा. ७. दोषम्. दोष देऊं नकोस. ८. यतः अहं पराधीनः. [स० ४७ श्लो० १-६.] ९. राजा रामचंद्राचीच तुला शपथ आहे. १०. हृदयांत 'बर्ची' टोंचल्याप्रमाणें दुःख देणारें जें कांहीं हृद्गत तें. ११. निदाघसंतप्ताला जशी वृक्षच्छाया तसा श्रीवाल्मीकिमुनीच्या चरणांचा आश्रय तुला संतापहारक होईल–असा लक्ष्मणाचा भावार्थ. १२. उपवासपरा एकाग्रा–असा पदच्छेद. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [सर्ग ४७ श्लो० १४.]

व्रतमास्थाय वि **म** लं **राम**ं कृत्वा सदा हृदि ।
श्रेयस्ते परमं देवि! तथा कृत्वा भविष्यति.' ॥ ९८८
श्रुत्वा **जन**करा **ज** स्य सुता तद्देवरोदितम्[1] ।
परं विषादमागम्य निपपात धरातले. ॥ ९८९
संज्ञामवाप्य प्र **य** ता विललाप भृशं तदा, ।
'धात्रा मम तनुर्नूनं सृष्टा दुःखाय **लक्ष्मण**! ॥ ९९०
यस्यास्तथा दुःख **रा** शिर्दारुणोऽद्य प्रदृश्यते ।
याहं शुद्धसमाचारत्यक्ता नृपतिना सती. ॥ ९९१
पापं कृतं किंनु **म** हत्को वा दारैर्वियोजितः ।
किमु वक्ष्यामि मुनिषु कर्म त्यागोचितं कृतम्. ॥ ९९२
न खल्वद्यैवात्र[2] **ज** ले **जा**न्हव्या जीवितं निजम् ।
त्यजेयं, राजवंशो[3] मे भर्तुर्मयि **रघू**त्तम! ॥ ९९३
आज्ञां कर्तुं साधु **य**[4] त त्यज मां दुःखभागिनीम् ।
श्वश्रूणां चरणौ नत्वा कुशलं ब्रूहि पार्थिवम्. ॥ ९९४
वक्तव्यश्च स रा **ज** न्यश्रेष्ठो **भर्ता** महायशाः ।
अपवादभयात्त्यक्ता त्वयाहमुचितं कृतम्. ॥ ९९५
सद्वृत्तिर्भ्रातृषु **य** था पौरेष्वपि तथास्तु ते ।
स्वदेहं नानुशोचामि देवो बन्धुर्गुरुः पतिः ॥ ९९६
प्राणैरपि प्रियं **रा** जन्! भर्तुः कार्यं स्त्रिया सदा ।
तस्मादहं न शोचामि सुयशास्त्वं सुखी भव. ॥ ९९७
इति मद्वचसा **म**[5] ह्या वक्तव्यः स पतिस्त्वया ।
निरीक्ष्य[6] माद्य[7] गच्छ त्वमृतुकालातिवर्तिनीम्[8].' ॥ ९९८
शोकम्लानमुख[9] **श्री** कः शिरसांस्पृश्य[10] मेदिनीम् ।

---

१. देवरेण (दिरानें) उदितं (उक्तम्). २. गंगेंत जीव देखील मला देतां येत नाहीं, कारण माझ्या उदरांत राजपुत्र आहे. जीवितत्याग केला तर वंशाचा समुच्छेद होईल असा सीतेच्या म्हणण्याचा भाव. ३. राजसंतानः परिहास्यते. ४. 'यतस्व' असा आत्मनेपदी प्रयोग पाहिजे होता. 'यतीङ् यत्ने' असें कविकल्पद्रुमांत आहे. ५. 'मह्याः' या पदाचा 'पतिः' याच्याशीं अन्वय आहे. मह्याः पतिः=राजा, भूपतिः. ६. 'पुना रामादिकृतापवादप्रसक्तिनिवृत्तये गर्भलक्षणवतीं मां निरीक्ष्य गच्छ.' ७. मा (माम्) अद्य. ८. गर्भलक्षणवतीम्. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [सर्ग ४८ श्लो० ३-१९.] ९. शोकेन म्लाना मुखश्रीर्यस्य सः. शेषाद्विभाषेति बहुव्रीहौ कप्. १०. आ+स्पृश्+ल्यप्.

प्रदक्षिणं च तां कृत्वा व्याहर्तुं[1] न शशाक सः. ॥५९९

ध्यात्वा मुहूर्तं तां **रा** ज्ञीमाह **रा**मानुजो रुदन्, ।
'किं[2] मां निरीक्ष्य गच्छेति त्वं वदस्यद्य शोभने ! ॥६००

रूपं दृष्टं नहि **म** या पादौ दृष्टौ तवानघे ! ।
कथं त्वामद्य पश्यामि **रा**मेण रहितां वने ?' ॥ ६०१

इत्युक्त्वा तामग्र **ज** स्य प्रियां नत्वा रुदन्पुनः ।
नावा **गं**गां समुत्तीर्य रथमध्यारुहद्द्रुतम्. ॥ ६०२

शोकाकुलः स प्र **य** यावनाथामिव तां सतीम् ।
परतीरस्थितां दृष्ट्वा परावृत्य मुहुर्मुहुः. ॥ ६०३

दृष्ट्वा मुनिकुमा **रा** स्तां रुदतीं **जा**नकीं वने ।
प्राद्रवन्[3]यत्र **भ**गवान्**वा**ल्मीकिस्तपसांनिधिः. ॥ ६०४

ते कृत्वैवाशु न **म** नं **मु**निपुत्रा महर्षये ।
सर्वे निवेदयामासुस्तस्यास्तु रुदितस्वनम्[4]. ॥ ६०५

'**भ**गवन्मुनिरा **ज** स्त्री कस्याप्येषा महात्मनः ।
श्रीरिवादृष्टपूर्वात्र रौति त्रायस्व पश्य ताम्.' ॥ ६०६

स ज्ञात्वा ज्ञानन[5] **य** नः प्राद्रवद्यत्र **मै**थिली ।
अर्घ्यमादाय रुचिरं **जा**न्हवीतीरमागमत्[6]. ॥ ६०७

दृष्ट्वा **सी**तां स द्वि[7] **ज** न्मश्रेष्ठो **वा**ल्मीकिरब्रवीत्, ।
'स्नुषा **द**शरथस्य त्वं **रा**मस्य महिषी प्रिया. ॥ ६०८

जनकस्यात्मजा **य** त्वाद्रष्टव्या सत्यधीश्वरी[8]. ।
वत्से ! **जा**नकि ! **ध**र्मज्ञे ! स्वागतं ते पतिव्रते !' ॥६०९

तां सीतां शोकभा **रा** र्त्तां **वा**ल्मीकिर्मुनिपुंगवः ।
उवाच मधुरां वाणीं ह्लादयन्निव तेजसा. ॥ ६१०

---

१. वक्तुम्. २. शोकवशात् कालांतरे प्रयोगो न दोषाय इति तिलके. लक्ष्मण कांहीं वेळ स्तब्ध राहून बोलूं लागला त्यामुळें 'आसत्ति' राहिली नाहीं व त्यामुळें वाक्यार्थबोध होणार नाहीं अशी शंका घेऊन तिलकटीकाकारांनीं तसें लिहिलें. या सीतापरित्यागप्रसंगाचें वर्णन 'रघु-वंशा'च्या १४ व्या सर्गांत फार सुरस आहे. ३. धांवत गेले. ४. रु (अदादिः) लट्ति, रोदन करीत आहे. ५. तपःसामर्थ्यानें ज्याला ज्ञानदृष्टि प्राप्त झाली असा. ६. आ+गम्+लुङ्. ७. द्विजश्रेष्ठः. द्वे जन्मनी येषां तेषु श्रेष्ठः. ८. सती अधीश्वरी–असा पदच्छेद. अधीश्वरी= सार्वभौम राजाची महिषी किंवा पट्टराणी.

‘[1]वृत्तं तवैतत्सु **म** ते! विदितं [2]मम [3]तत्त्वतः ।
सर्वं च दिव्यज्ञानेन त्रैलोक्ये यद्धि वर्तते. ॥ ६११
मुनिपत्न्योऽत्र सु **श्री** काः सुव्रतास्तपसि स्थिताः ।
तास्त्वां वत्से! यथा [4]वत्सं पालयिष्यंति नित्यशः.॥ ६१२
त्वामपापां वेद्मि **रा** ज्ञि! [5]ध्यानलब्धेन चक्षुषा ।
विश्रब्धा भव वत्से! मत्समीपे विनिवत्स्यसि.’ ॥ ६१३
वचस्तदाकर्ण्य **[6]मं** हं प्राप्ता परममद्भुतम् ।
सीता नत्वा मुनेः पादौ तथेत्याह कृतांजलिः. ॥ ६१४
सीता [7]प्रयांतं [8]द्वि **ज** पं प्रांजलिः पृष्ठतोऽन्वगात् ।
[9]तापस्यस्तं [10]नेमश्चक्रुस्ताः स **वा**ल्मीकिरब्रवीत्. ॥ ६१५
‘राजा **द**शरथो **य** ज्वा स्नुषेयं तस्य सुव्रता ।
रामस्य महिषी **सी**ता **ज**नकस्यात्मजा सती. ॥ ६१६
इयं त्यक्ता सती **रा** ज्ञा परिपाल्या मया सदा ।
इमां भवत्यः पश्यंतु स्नेहेन [11]वचनान्मम.’ ॥ ६१७
मुहुर्मुहुः [12]प्राज्य **म** हास्तां ताभ्यः [13]परिदाय सः ।
[14]स्वमाश्रमं शिष्यवृतः [15]पुनरायान्महातपाः. ॥ ६१८
[16]उदकूले स्थितो **ज** न्हुकन्यायां मुनिना सतीम् ।
दृष्ट्वा प्रवेशितां भव्ये स्वाश्रमे [17]लक्ष्मणस्तदा. ॥ ६१९
अब्रवीत्तप्तका **य** स्तं **सु**मंत्रं [18]मंत्रसारथिम्, ।
‘**सी**तावियोगजं तापं पश्य **रा**मस्य सारथे! ॥ ६२०
यो हि देवान्सभु **ज** गान्गंधर्वासुरराक्षसान् ।

---

१. हे सुमते! तव एतत् वृत्तम्. २. ‘क्तस्य च वर्तमाने’ (२।३।६७ पृ० ६४) या नियमानें षष्ठी. ३. यथार्थ रीतीनें, खरें खरें. [सर्ग ४९ श्लो० ७-११.] ४. पुत्रमिव. ५. तपःप्रभावामुळें प्राप्त झालेल्या दिव्यदृष्टीनें. ६. आनंदम्, उत्सवम्. ७. ‘प्रयांतं’ या शत्रंत पाठाचे जागीं ‘प्रयातं’ असा क्तांत पाठ होता तो चांगला नाहीं, हें संदर्भावरून लक्ष्यांत येण्याजोगें आहे. ८. द्विजपतिम्, द्विजश्रेष्ठम्. ९. तापस्यः तम् (वाल्मीकिम्). १०. तापसीः, त्या तापसींना. ११. स० ४९ श्लो० १५-१८ पहा. १२. प्राज्यं (महत्) महः (तेजः) यस्य सः, महातेजाः मुनिः. १३. तापसीनां हस्ते दत्वा. १४. स्वम् (स्वीयं, स्वकीयम्, स्वताच्या) आश्रमम्, स्वाश्रमम्. १५. पुनः आयात् (परत आला). १६. जन्हुकन्यायाः उदकूले (तीरावर). १७. ‘लक्ष्मणः’ या कर्तृपदाचा पुढील श्लोकांतील ‘अब्रवीत्’ या क्रियेशीं संबंध आहे. १८. मंत्रसहायभूतं सारथिम्.

निहन्याद्राघवः क्रुद्धः स दैवं [1]पर्युपासते. ॥ ६२१

[2]हंतास्मिन्कर्मणि **[3]य** शोनाशके समनुष्ठिते ।
प्राप्तः **सुमंत्र**! **रामेण** को नु [4]धर्मपरिग्रहः?' ॥ ६२२

सुमंत्रः प्राह तं **रा** मानुजं शोकाकुलं भृशम्, ।
'न संतापस्त्वया कार्यो [5]दृष्टमेतत्पुरातनैः. ॥ ६२३

[6]**भृगुशापफलं** **म** न्ये प्राप्तं **रामेण** **विष्णुना** ।
तस्य पत्नी हतानेन यत्पुराभयदा [7]द्विषाम्. ॥ ६२४

वसिष्ठस्याश्रमे **श्री** मान्दुर्वासा [8]मम सन्निधौ ।
पुरा **दशरथा**यैतत्कथयामास **लक्ष्मण**! ॥ ६२५

त्वयापि विरहं **रा** जा प्राप्स्यत्य[9]ेतत्कथंचन ।
[10]**भरते** नैव वक्तव्यं **शत्रुघ्ने**ऽपि च **लक्ष्मण**! ॥ ६२६

भृगुशापादयं **म** र्त्यलोके [11]जन्माप्तवान्प्रभुः ।
रहस्यं कथितं तुभ्यं [12]**सीता**त्यागार्तिभेषजम्. ॥ ६२७

नृलोके [13]चक्रिणो **ज** न्म जातं हंतुं **दशाननम्**.' ।
इति श्रुत्वाथ **सौमित्रि**स्ताम**यो**ध्यां जगाम सः. ॥ ६२८

[14]ततस्तस्योरुगे **य** स्य साश्रुनेत्रस्य **लक्ष्मणः** ।
जग्राह चरणौ, पश्चाद्वाक्यमेतदुवाच सः. ॥ ६२९

'त्यक्त्वा देवीं [15]त्वद्गि **रा** हं **वाल्मीके**राश्रमे शुभे ।

---

१. अनुवर्तते. न तु तत् निरसितुं शक्नोतीत्यर्थः. [स० ५० श्लो० ५.] २. 'हंत' हें खेदसूचक अव्यय आहे. ३. यशोहरे, अयशस्करे. ४. धर्माश्रयः. ५. सीतेशीं वियोग होईल व तसाच प्रियजनांशींही होईल हें भविष्य पूर्वी दुर्वासमुनींनीं वसिष्ठाश्रमांत राजा दशरथ वसिष्ठ बसले असतां सांगितलें होतें व तें गुप्त ठेवण्याविषयीं मला बजावून सांगितलें होतें. तें आतां मी तुला सांगतों, त्यांत दोष नाहीं. 'तव परमाप्तत्वात् राजपुत्रत्वात् जनसंनिधावेव नरेंद्रेण प्रतिषेधात् च दुःखितदुःखनिवारणाय रहस्यप्रकटनेऽपि न दोषः.' [स० ५० श्लो० १६ टीका.] ६. विष्णूनें दैत्यांना त्रास दिल्यामुळें ते भृगुपत्नीच्या आश्रयानें राहिले म्हणून विष्णूनें तिचें शिर उडविलें. त्यावरून भृगूनें शाप दिला. वा० रा० उत्तर० स० ५१ श्लो० ११-१९. [प्राकृत मंत्ररामायण–उत्तरकांड–गी० २४६-२५६.] ७. देवशत्रु जे दैत्य त्यांना अभय देणारी. ८. मी तेथें असतांना. ९. म्यां सांगितलेलें रहस्य. १०. भरताला किंवा शत्रुघ्नाला मुळींच कळूं देऊं नकोस. ११. जन्म आप्तवान्. १२. सीतात्यागामुळें होणाऱ्या पीडेला हरण करणारें औषध. १३. चक्रं (सुदर्शनं) अस्ति अस्य तस्य विष्णोः. १४. उरु+गेय+प० प्र०=ज्याच्या कीर्तीचा मोठा घोष केला पाहिजे त्याचे. १५. त्वत्+गिर्+तृ० प्र०=तुमच्या आज्ञेप्रमाणें.

पुनरप्यागतो वीर! पादमूलमुपासितुम्. ॥ ६३०

मा शुचः [1]संस्कृत **म** ते! कालस्य गतिरीदृशी ।

त्वद्विधा नहि शोचंति बुद्धिमंतो मनस्विनः. ॥ ६३१

[2]येदर्थं [3]मैथिल **ज** निस्त्यक्ता शोकं न [4]मुंचतः ।

[5]सोऽपवादः पुरे राजन्! भविष्यति न संशयः.' ॥ ६३२

तमाह **रा**मो, 'नि **य** तं हितमुक्तं त्वयानघ! ।

मया [6]सीतावियोगोत्थः स्वसंतापो निराकृतः. ॥ ६३३

राजकार्यं मया **ज** स्त्रं कर्तव्यं तदकुर्वतः ।

निष्फला मम **सौ**मित्रे! चत्वारो दिवसा गताः. ॥ ६३४

पौरकार्याणि यो **य** त्तो न करोति दिने दिने ।

[7]संवृते नरके घोरे पतितः स भवेद्ध्रुवम्. ॥ ६३५

[8]**नृ**गेण हि पुरा **रा** ज्ञा कोटीः [9]स्पर्शयता गवाम् ।

गौः [10]संगादागतान्यस्य दत्तान्यस्मै द्विजन्मने. ॥ ६३६

[11]विवदंतौ तौ [12]सं **म** न्यू [13]गोस्वामिग्राहकावुभौ ।

नृगद्वारि स्थितौ प्राप्तौ न प्रवेशं [14]चिरं द्विजौ. ॥ ६३७

ताभ्यां शप्तो [15]रुषा **श्री** मान्[16]कृकलासो भवेति सः ।

---

१. हे परिणतमते. उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ५२ श्लो० १०.] २. ज्या अपवादाची निवृत्ति होण्याकरितां. ३. मैथिली, मैथिलात् जनिः यस्याः सा. ४. शोक न टाकणाऱ्या बद्दलचा. ५. सः अपवादः. हे नृप अपवादभयाद्भीतेन त्वया यदर्थं यदपवाद-निवृत्तये सीता त्यक्ता सोऽपवादः. परगृहोषितां स्त्रियं त्यक्त्वा सर्वदा तामेवानुशोचतीति प्रकारांतरेण स भविष्यति, नात्र संशयः. ६. सीतेच्या वियोगापासून उत्पन्न झालेला. ७. वायुस्पर्शहीने. ८. नृग हा एक प्रसिद्ध राजा होता. पौरकार्य करण्याचे संबंधानें विलंब केला म्हणून 'तूं सरडा हो' असा शाप निर्णय करून घेण्यासाठीं बसून बसून त्रासलेल्या ब्राह्मणांनीं दिला. [प्राकृत मंत्ररामायण—उत्तरकांड—गी० २६२-२६६.] ९. गवां कोटीः स्पर्शयता (ब्राह्मणेभ्यो ददता). ११. ब्राह्मणांला देण्याकरितां आणिलेल्या राजाच्या गाईबरोबर एका ब्राह्मणाची गाय आली ती राजानें न जाणतां दुसऱ्या एका ब्राह्मणाला दिली. राजदानार्थं नीयमानबहुगोसङ्गात्. ११. कलह करणारे. १२. सक्रोधौ. १३. गाईचा धनी व राजापासून प्रतिग्रह घेणारा ब्राह्मण असे दोघे. १४. पुष्कळ दिवसपर्यंत. १५. क्रोधानें. रुष्+तृ० प्र०. १६. सरटः, सरडा. कृकं शिरो ग्रीवा कंठं च लासयति चालयति इति । अर्थिनां कार्यसिद्ध्यर्थं यस्मात् त्वं नैषि दर्शनम् । अदृश्यः सर्वभूतानां कृकलासो भविष्यसि ॥ इति वा० रामायणे. [स० ५३ श्लो० १८.] त्या सरडा झालेल्या नृगराजाचा उद्धार श्रीकृष्णानें केला.

निर्दिष्टो **या**दवः **कृ**ष्ण उद्धर्ता **वि**ष्णुरीश्वरः. ॥ ६३८

अद्यापि शापं तं **रा** जा भुंक्ते[1] वत्स[2]! सुदारुणम् ।
कार्यार्थिनां विमर्दो[3] हि राज्ञां[4] दोषाय कल्पते. ॥ ६३९

इक्ष्वाकुतनयो **म** न्व्याः[5] पतिर्निमिरुदारधीः[6] ।
वसिष्ठेन पुरा शप्तो **नि**मिनापि स[7] लक्ष्मण! ॥ ६४०

मित्रावरुणते[8] **ज** स्त्वमाविशेति चतुर्मुखः ।
वसिष्ठमुक्तवान्देवो विदेहः[9] स तथाकरोत्. ॥ ६४१

उर्वशीहेतुतो[10] **य** स्तु **मि**त्रावरुणतेजसा ।
पूर्णः कुंभस्ततो जातो **व**सिष्ठोऽगस्त्य एव च. ॥ ६४२

प्रतीक्षा[11] न कृता **रा** ज्ञा सत्रे यस्मात्पुरोधसः ।
तेनापराधेन **नि**मिः शप्तस्तेन महात्मना. ॥ ६४३

स **नि**मिः साधुर[12] **म** रान्प्रोवाच वरदांस्तदा, ।
'नेत्रेषु सर्वभूतानां वसेयं सुरसत्तमाः.' ॥ ६४४

---

१. अनुभवीत आहे. २. 'ज्येष्ठो भ्राता पितुः समः' या न्यायानें 'वत्स' (पुत्र) हें संबोधनपद ठीकच आहे. लक्ष्मण जो आपला धाकटा बंधु त्यावर रामाचें प्रेम फार होतें हेंही व्यक्त आहे. ३. कलहः. ४. प्रजानां न्यायान्यायविचारमकुर्वताम्. राज्ञाम्. [स० ५३ श्लो० २४.] ५. महीपतिः. ६. निमिः उदारधीः. निमि हें राजाचें नांव. याची कथा मागें सांगितली आहे. ७. स वसिष्ठः. निमीच्या मनांत दीर्घसत्र करण्याचा विचार येऊन त्यानें वसिष्ठाला तें करण्याविषयीं विनंति केली, परंतु 'इंद्राच्या येथें मला जाणें आहे सबब तूं आतांच सत्राला आरंभ करूं नकोस' असें वसिष्ठानें सांगितलें. तें न ऐकतां राजानें दुसऱ्या ऋषीकडून सत्राला आरंभ केला. तेव्हां वसिष्ठानें 'तूं विदेह होशील' असा शाप दिला. त्या वेळीं राजा निजला होता. राजानेंही उठल्यावर 'विदेह होशील' असा शाप वसिष्ठाला दिला. ब्रह्मदेवाच्या सांगण्यावरून वसिष्ठानें मित्रावरुणापासून देह धारण केला. निमीनें मात्र विदेहस्थितिच पत्करली. वा०रा० उत्तर० स० ५५-५७ पहा. ८. मित्रश्च (सूर्यश्च) वरुणश्च मित्रावरुणौ. 'देवताद्वंद्वे च' (६।३।२६ पृ० ९३) या नियमानें 'मित्रा' असें रूप झालें. तयोस्तेजः तत् आविश. ९. 'लिंगशरीरच' ज्याला आहे, 'स्थूलशरीर' नाहीं असा वसिष्ठ. १०. उर्वशी नांवाच्या अप्सरेला पाहून सूर्याचें रेतःस्खलन सूर्य वरुणलोकांत असतांना झालें. त्यानंतर वरुणानें तिला पाहिली तेव्हां त्यानेंही त्या पूर्वोक्त कुंभांतच वीर्योत्सर्ग केला, कारण वरुणाला भेटण्यापूर्वींच उर्वशीनें त्या दिवसाबद्दल सूर्याशीं करार केला होता. या संबंधाची आख्यायिका वा०रा० उत्तर०स०५७ श्लोक ३ वरील टीकेंत दिली आहे. उर्वशीहेतुतः=उर्वशीच्या निमित्तानें. ११. वाट पाहिली नाहीं. १२. साधुः अमरान्–इति पदच्छेदः. उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ५७ श्लो० १४.]

तदुक्तमेवम्[1] **ज** राः श्रुत्वोचुस्तं **निमिं** नृपम्, ।
'नेत्रेषु सर्वभूतानां **वायुभूत**श्चरिष्यसि. ॥ ६४५

मैथितस्तस्य[2] का **य** स्तैस्तत्संतानार्थिभिर्द्विजैः[3] ।
अरण्यां[4] मथ्यमानायां प्रादुर्भूतो महातपाः. ॥ ६४६

नाम्ना **मिथिः** स रां[5] **ज** न्यो मथनाद्रघुनंदन ।
जननाज्जनको जातो **वै**देहो यद्[6]विदेहैज[7]ः. ॥ ६४७

ययातिर्[8]न समो[9] **य** स्माद्देवयान्यां स भूपतिः ।
शप्तः **शुक्रेण सौ**मित्रे[10]! जरां प्राप सुदुःसहाम्.॥ ६४८

एवं **रामो** संहृं **रा** पः कथयामास सत्कथाः[11] ।

---

१. निर्जराः, देवाः. उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे. 'त्वत्कृते च निमिष्यंति चक्षूंषि पृथिवीपते। वायुभूतेन चरता विश्रामार्थं मुहुर्मुहुः.॥' (निमिष्यंति=निमेषधर्मं प्राप्स्यंति त्वसंबंधेन जायमानस्य खेदस्य अपनोदार्थम् इत्यर्थः. [स० ५७ श्लो० १६.] २. घुसळला. ३. तैः तत्संतानार्थिभिः द्विजैः. ४. निमेर्देहमेवारणिं कृत्वा तस्यां मथ्यमानायाम्. ५. राजन्यः=क्षत्रियः. निमीचा विदेह घुसळून उत्पन्न झाल्यामुळें त्याला मिथि, वैदेह व जनक अशीं नांवें पडलीं. ६. यत्=यतः, यस्मात् कारणात्. ७. विदेहात् विगतचेतोदेहात् जातः. ८. श्रीरामानें नृगराजाची कथा प्रजाजनांच्या संबंधाचीं कर्तव्यें योग्य वेळीं न केल्यामुळें कसा अनर्थ होतो हें दाखविण्याकरितां सांगितली. लक्ष्मणानें विचारलें कीं, 'नृगराजानें पुढें काय केलें, त्या ब्राह्मणांना शाप वगैरे दिला कीं काय?' 'तसें कांहींएक त्यानें केलें नाहीं' असें श्रीरामानें सांगितलें व त्याचप्रमाणें निमि व वसिष्ठ यांची कथा सांगितली तींत परस्परांला शाप दिला असें आहे. त्यावर लक्ष्मणानें शंका घेतली कीं 'ब्राह्मणाला कसा शाप दिला? ही अयोग्य गोष्ट केली.' राजानें ब्राह्मणाला शाप द्यावयाचा नव्हे.' त्याच गोष्टीच्या समर्थनाकरितां ययाति राजाची कथा सांगितली. जरी शुक्राचार्यानें ययातीला शाप दिला, तरी राजानें निमुटपणें शापग्रहण केलें. प्रतिशाप दिला नाहीं. मोरोपंताचे आदिपर्वांतील अध्याय ९-११ पहा. तेथें हा कथाभाग अतिसुरस व मनोहर शब्दांनीं वर्णिला आहे. शुक्रकन्या देवयानी इला ययातीनें वरली तेव्हां तिच्या बरोबर वृषपर्वदैत्याची मुलगी शर्मिष्ठा दासी या नात्यानें आली होती. देवयानी कविजा असूनही अतिकोपनस्वभावाची होती. शर्मिष्ठा फार सुशील होती. देवयानीला आपल्या रूपाचा, शहाणपणाचा व ऐश्वर्याचा मोठा गर्व होता असें अनुमान अनिवार्य आहे. तेव्हां पांचालीप्रमाणें स्वपतिचित्ताचें आकर्षण शर्मिष्ठेनें केलें ह्यांत नवल नाहीं. आपल्या समजुतीप्रमाणें ययातिराजा 'दक्ष'नायक असूनही देवयानीच्या वेडगळपणामुळें 'शठ'नायकत्व त्याच्या कपाळीं आलें. एवढें मात्र लक्ष्यांत ठेवलें पाहिजे कीं वा० रामायणांत, शर्मिष्ठा व देवयानी अशा दोन भार्या राजाला होत्या, असें सांगितलें आहे. भारतांत पत्नी व दासी असा संबंध आहे. हा भेद शाकुंतलांतील दुर्वासशापाप्रमाणें बुद्धिपूर्वक दिसतो. ९. सारखें प्रेम ठेवणारा. १०. सद्भिः (सत्पुरुषैः अपि) दुःखेन आप्यते इति. ११. सत्पुरुषांच्या पवित्र कथा.

[१]श्वोलूकयोरप्यहरन्यायकर्ता मनोव्यथाः. ॥ ६४९
अथागता भये **म** ग्रा मुनयो [२]यमुनाश्रिताः ।
संपूज्य रामस्तान्कार्यं पप्रच्छ प्रांजलिः प्रभुः. ॥ ६५०
विप्राः प्रोचु[३]र्मधुः **श्री** मान्दैत्यो भक्तों[४]ऽबिकापतेः ।
शूलं शूलाद्विनिष्कृष्य तस्मै दत्तं [५]स्मरारिणा. ॥ ६५१
तत्पुत्रो [६]लवणो **रा** जन्! [७]बाधते शूलतेजसा, ।
तं शूलरहितं हत्वा ब्राह्मणांस्त्रातुमर्हसि. ॥ ६५२
[८]अभिषिच्यात्मसा **म** [९]ध्यं शत्रुघ्नं तैर्द्विजैः [१०]सह ।
राघवः प्रेषयामास लवणं हंतुमोजसा. ॥ ६५३
रामादमोघम **[११]जं** तः संभूतं शरमद्भुतम् ।

---

१. श्वन्+उलूक+ष+प्र०. श्वा च उलूकश्च तयोः. कुत्रा व विप्र आणि गृध्र व उलूक यांच्या कथा वा० रा० उत्तर० स० ५९ व ६० यामध्यें जे प्रक्षिप्त सर्ग आहेत त्यांत दिल्या आहेत. प्राकृत मंत्ररामायण उत्तर० गीति २६७-२८२ पहा. आधुनिक जनांस श्रीरामाच्या न्यायसभेपुढें आलेले हे वादिप्रतिवादी पाहून किंचित् हंसूं येईल. तरी पण त्या कथांतील सारांश ग्रहण करण्याची चुकी करणार नाहींत अशी खात्री आहे. २. यमुनेच्या कांठीं राहणारे मुनिजन. [स० ६० श्लो० ५.] ३. मधु नांवाचा दैत्य, लोलेचा पुत्र. हा स्वभावानें फार चांगला असल्यामुळें याला शंकरानें एक शूल दिला होता. मधूच्या प्रार्थनेवरून शंकरानें 'यावत् करस्थः शूलोऽयं भविष्यति सुतस्य ते। अवध्यः सर्वभूतानां शूलहस्तो भविष्यति॥' असा पुनः वर दिला. परंतु त्याचा पुत्र लवण अतिदुष्ट निपजला. वा० रा० उत्तर० स० ६१ श्लोक १-१४. ४. अंबैवांबिका जगन्मातृत्वात्, तस्याः पत्युः पार्वतीपतेः. ५. कामारिणा, शंभुना. ६. लवण हा कुंभीनसीपासून झालेला मधूचा मुलगा.

माल्यवान्
|
विश्वावसु=अनला
(वा० रा० उत्तर० स० ६१ श्लो० १६) |
कुंभीनसी=मधु (वा०रा० उत्तर०स०२५ श्लो०२२-२५.)
|
लवण.

७. पीडा देतो. ८. जय निश्चितच असें समजून श्रीरामानें शत्रुघ्नाला मधूच्या राज्याचा स्वामी म्हणून अभिषेक केला. ९. आपल्या सारखेंच ज्याचें सामर्थ्य आहे अशाला. १०. यमुनातीरवासिभिः मुनिभिः सह. वर्षाकालीं लवण शूलरहित भक्ष्यार्थ बाहेर गेला असतां त्यां पुरनिरोध करून ब्रह्मदेवानें निर्माण केलेल्या दिव्य शरानें त्याचा नाश करावा असा लवणवधोपाय सांगितला. ११. अजतः संभूतं=ब्रह्मदेवानें केलेला.

प्राप्य प्रणम्य तं प्रायाच्छत्रुघ्नः सेनया वृतः. ॥ ६५४
[1]पुण्यकीर्तेराल **य** स्य वाल्मीकेराश्रमेऽवसत् ।
तत्र [2]कल्माषपादस्य स [3]मुनेरशृणोत्कथाम्. ॥ ६५५
यस्यां स **राघवो** **रा** त्रौ पर्णशालां समाविशत् ।
तस्यां सीताप्यर्धरात्रे [4]सुषुवे दारकद्वयम्. ॥ ६५६
प्रसूती पुण्यस **म** ये [5]बालचंद्रसमप्रभौ ।
दृष्टौ वाल्मीकिना प्रीत्या [6]मार्जितौ तौ [7]कुशैर्लवैः. ॥ ६५७
वाल्मीकिर्द्विजरा **ज** स्तं कुश इत्याह यः कुशैः ।
पुत्रः संमार्जितो ज्येष्ठो लवं च प्रोक्षितं लवैः. ॥ ६५८
अर्धरात्रे [8]सोऽन्व **य** स्य वृद्धिं श्रुत्वा प्रभोर्मुदा ।
पर्णशालां ततो [9]गत्वा मातर्दिष्ट्येति चाब्रवीत्. ॥ ६५९

---

१. पवित्र कीर्तीचें वसतिस्थान जो श्रीवाल्मीकिमुनि त्याच्या. २. सौदास, वीरसह, मित्रसह व कल्माषपाद हीं त्याच राजाचीं नांवें. मित्रसहानें एकदां शिकार करीत असतां व्याघ्राचे रूपानें संचार करणाऱ्या दोन राक्षसांपैकीं एकाला मारला. तो दुसरा राक्षस पूर्ववैर स्मरून मित्रसहाच्या घरीं सैंपाकी होऊन राहिला व यज्ञसमाप्तीच्या वेळीं वसिष्ठाला त्या राजाकडून नरमांस वाढविलें. तें अन्न पाहून वसिष्ठानें राक्षस होशील असा राजाला शाप दिला. राजाला तें अन्न नरमांस आहे हें ठाऊक नव्हतें. करितां त्यानेंही शापोदक हातीं घेतलें. तितक्यांत मदयंतीराणीनें प्रतिशाप गुरूला देणें निंद्य आहे असें सांगितलें. म्हणून राजानें तें शापोदक आपल्या पायांवर टाकलें. तेव्हांपासून त्याला कल्माषपाद हें नांव पडलें. वा० रा० उत्तर० स० ६५ (श्लो० ३३). शिवलीलामृतांतील कथेंत थोडासा भेद आहे. तेथें श्राद्धकालीं वसिष्ठाला नरमांस भोजन घातलें असें आहे. शिवलीलामृत–अध्याय ३ ओवी १६ पहा. ३. मुनीपासून. ४. प्रसविती झाली. ५. बालचंद्राप्रमाणें ज्यांची कांति आहे असे. केवल स्तनंधय असल्यामुळें त्यांचे आल्हादजनकगुण विकसित झाले नव्हते म्हणून व त्यांचा रात्रौ जन्म झाल्यामुळें बालचंद्राची उपमा स्वाभाविकरीत्या सुचली असावी. Here "more is meant than meets the eye." ६. 'प्रमार्जनरूपं चतुःषष्ठि बालग्रहविनाशि रक्षादानं वृद्धानां स्त्रीणां हस्ते इति बोध्यम् सूतीगृहे ऋषेः प्रवेशाभावात्' ७. कुशमुष्टीनें ज्येष्ठाचें व लवानें कनिष्ठाचें प्रमार्जन करविलें म्हणून कुश व लव अशीं नांवें पडलीं. 'लूनकुशानामग्रभागः कुशमुष्टिरित्युच्यते. तेषामधोभागो लव इति' वा० रा० उत्तर० स० ६६ श्लो० ५-८. ८. सः=शत्रुघ्नः. ९. 'वाल्मीकिदत्तपर्णशालां पूर्वमेव गत्वा स्थितः ततः श्रवणानंतरं मातर्भाग्येनेदं तव पुत्रजन्मेति स्वात्मन्येवाब्रवीत्. रामानुज्ञां विना रामत्यक्तसंभाषणस्यानौचित्यात् इत्यर्थः' सीतेच्या पर्णशाळेस जाऊन वरील प्रमाणें बोलला असा अर्थ विशेष चांगला नाहीं.

प्रजावत्याः[1] पुत्र **ज** न्मप्रहृष्टो लक्ष्मणानुजः ।
मुनिं प्रांजलिरामंत्र्य प्रययौ **य**मुनातटम्. ॥ ६६०

इक्ष्वाकोरन्ववा[2] **य** स्य भूषणं यो महायशाः ।
स मांधाता[3] हतो तेन[4] **ल**वणेन दुरात्मना. ॥ ६६१

इति शुश्राव सू[5] **रा** त्मप्रभवायास्तटे मुनेः[6] ।
च्यवनात्स[7] **सु**मित्राया नंदनो विस्तरात्कथाम्. ॥ ६६२

ततः प्रभाते स **म** धोर्निर्गतः स्वपुरात्सुतः ।
भक्ष्यमाहर्तुमटवीं गतो दूरं महाबलः. ॥ ६६३

ज्ञात्वा तदैव स **श्री** मान्गृहीतवरकार्मुकः[8] ।
उत्तीर्य **य**मुनां तूर्णं तस्थौ द्वारि **म**धोः पुरः[9]. ॥ ६६४

प्राप्तेऽर्धे दिन आं[10] **रा** त्स क्रूरकर्मा[11] **म**धोः सुतः ।
आगच्छद्बहुसाहस्रं[12] प्राणिनां भारमुद्वहन्. ॥ ६६५

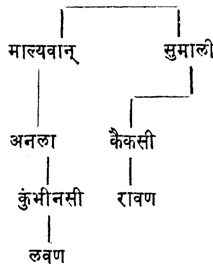
---

१. भ्रातृजायायाः । 'सर्वेषामेकजातानां एकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥' असें मनुस्मृतींत आहे. म्हणून एका भावाच्या बायकोस दुसऱ्या भावाच्या संबंधानें प्रजावती अशी संज्ञा प्राप्त झाली. अर्थात् श्राद्ध करण्याचे संबंधानें भ्रातृजायेच्या ठायीं झालेली संतति याचीच मानली असतां चालेल असा स्मृतिकाराचा भावार्थ. अत्र सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः. २. अन्ववायस्य=वंशस्य. ३. मांधातृ हा युवनाश्वाचा मुलगा, या महापराक्रमशाली राजाला इंद्रलोकांत राज्य करण्याची हौस उत्पन्न झाली ती इंद्रानें जाणून त्याला सांगितलें कीं तूं अगोदर पृथ्वीवरील सर्व शूरांना जिंक. त्यानंतर देवराज्य करण्याला ये. इंद्रानें हेंही सांगितलें कीं लवणाला जिंकून ये. तेव्हां हरदत्तशूलानें मांधात्याला सर्व सैन्यानिशीं भस्म केला. वा० रा० उत्तर० स० ६७. मांधातृ शब्दाचें निर्वचन खालीं दिलेल्या स्थळीं पहावें. मोरोपंतकृत राजरामायण—गीति ३६—रामायणें भाग २—पृ० १४९ टीप ४ पहा. ४. 'तेन' याबद्दल 'येन' असा अपपाठ होता. कारण 'येन' पदामुळें 'इति' पदाला निरर्थकता येत होती. ५. सूर+आत्मन्+प्रभव+टाप्+ष० प्र०=सूर्यात्मजायाः सूराच्या ('सूरः सूर्योऽर्यमादित्यः' इत्यमरः) आत्म्यापासून जिचा प्रभव (उत्पत्ति) झाला आहे तीच्या तटीं. यमुनेच्या तीरीं. ६. 'मुनेः' याचे जागीं 'मुने' असा भ्रांतपाठ होता. संबुद्धिपद कोणाला अनुलक्षून? शत्रुघ्नाला? उत्तम कल्पना! ७. 'च्यवन' पदाचें निर्वचन मोरोपंतकृत आदिपर्व—अध्याय ३ गीति १-१३ जननीकुक्षींतूनि क्रोधें च्यवला म्हणोनि तो 'च्यवन.' ८. गृहीतं वरं (उत्तमम्) कार्मुकम् येन सः. ९. पुर् या हलंत शब्दाची षष्ठी. मधुपुरस्य द्वारे. १०. दूरात्. फार लांबच्या प्रदेशांतून. ११. क्रूराणि कर्माणि यस्य सः. १२. सहस्राणाम् समूहः साहस्रम्, बहुसाहस्रम्. 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८ पृ० १२१) हजारों प्राण्यांची मोळी घेऊन. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [सर्ग ६८ श्लो० ४.]

ददर्श लवणो **म** द्यमांसमत्तः स राघवम् ।
तमाह, 'किमनेन त्वमायुधेन करिष्यसि?' ॥ ६६६
ईदृशानां मया **ज** न्ये सायुधानां नराधम! ।
[1]भक्षितानि सहस्राणि [2]कालेनानुगतो ह्यसि.' ॥ ६६७
श्रुत्वा वचो निर्भ **य** स्य हसतश्च मुहुर्मुहुः ।
शत्रुघ्नः कुपितः प्राह [3]भ्राता रामस्य धीमतः. ॥ ६६८
'शत्रुघ्नोऽहं [4]भूसु **रा** रे! [5]वधाकांक्षी तवागतः ।
द्वंद्वयुद्धं देहि [6]मत्तो न त्वं जीवन्गमिष्यसि.' ॥ ६६९
तच्छ्रुत्वा लवणो **म** त्तस्तमाह प्रहसन्मुहुः, ।
'दिष्ट्या प्राप्तोसि [7]मंद! त्वं भ्राता [8]मन्मातुलद्विषः.॥ ६७०
[9]जैन्यकामस्य ते **ज** न्यमहं दास्यामि दुर्मते! ।
मुहूर्तं तिष्ठ तावत्त्वं यावदायुधमानये.' ॥ ६७१
तमाह राघवो **य** त्तः, 'क्व मे जीवन्गमिष्यसि ।
स्वयमेवागतः शत्रुर्न मोक्तव्यः [10]कृतात्मना.' ॥ ६७२
तल्लक्ष्मणस्यानु **ज** स्य वचः श्रुत्वा स राक्षसः ।

---

१. हें अर्ध बहुतेक असेंच वा० रामायणांत आहे. [सर्ग ६८ श्लो० ६.] २. काल तुझ्या मागेंच आला आहे. ३. 'भ्राता रामस्य धीमतः' या पदांचा अन्वय 'शत्रुघ्नोऽहं' या पदांशीं केला पाहिजे. कारण लवण ह्यानें शत्रुघ्नाला दाशरथी रामाचा मी भ्राता आहें या सांगण्यावरून ओळखिलें. ४. भू+सुर (भूदेव, ब्राह्मण)+अरि+संबुद्धि प्र०. ५. 'त्वद्वधाकांक्षी (सन्) आगतः' असें पाहिजे. ६. मजपासून. ७. हे मूढ. ८. माझा मामा जो रावण त्याच्या शत्रूचा म्हणजे रामाचा. याचा वंशवृक्ष असा आहे:–

९. युद्धकामस्य. जन्य+काम+ष०प्र०. १०. युद्धनिपुणेन. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [सर्ग ६८ श्लो० १२.]

क्रोधमाहारयत्तीव्रं 'तिष्ठ तिष्ठे'ति चाब्रवीत्. ॥ ६७३
तं ब्रुवाणं तथा **य** ज्ञद्विजघ्नं घोरदर्शनम् ।
शत्रुघ्नो देवशत्रुघ्न इदं वचनमब्रवीत्. ॥ ६७४
'शत्रुघ्नो न तदा **रा** ते जातो भूपा हता यदा ।
तदद्य मद्बाणहतो व्रज त्वं **य**मसादनम्. ॥ ६७५
सर्वे हृष्टा भूम्य **म** रास्त्वां मया निहतं रणे ।
पश्यंतु रक्षोपसद ! त्रिदशा इव **रा**वणम्.' ॥ ६७६
यदैवं प्राह स **श्री** मांश्चुक्षुभेऽतितरामरिः ।
चिक्षेप वृक्षांश्छत्रुघ्नः शरैस्तांञ्शतधाच्छिनत्. ॥ ६७७
ततोऽन्यागप्रहा **रा** त्स स्रस्तांगो मूर्च्छितोऽभवत् ।
तमवज्ञाय तु हतं **श**त्रुघ्नं भुवि पातितम्. ॥ ६७८
रक्षो लब्धांतर **म** पि न विवेश स्वमालयम् ।
नापि शूलं प्रजग्राह तान्भक्ष्यान्समुदाहरत्. ॥ ६७९
लब्धसंज्ञः स ते **ज** स्विप्रवरस्तं महाशरम् ।
वज्रानननं वज्रवेगं जग्राहामोघमद्भुतम्. ॥ ६८०
तस्मिन्धृते प्रल **य** जज्वलनप्रतिमे शरे ।
भीतान्सुरर्षीनभयं ददौ देवः पितामहः. ॥ ६८१

---

१. क्रोध आणला. हें अर्ध वा०रामायणांत आहे. [स० ६९ श्लो० १.] २. यज्ञान् द्विजांश्च हंति नाशयतीति तम्. ३. देवानां शत्रुं हंतीति. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स०६९ श्लो० ३.] ४. तदा अराते असा पदच्छेद. ५. न जातः=जन्मला नव्हता. बहुतेक असाच श्लोक वा० रामायणांत आहे. [श्लो० ४.] ६. भूमि+अमर+प्र०प्र०=भूसुराः, ब्राह्मणाः. ७. रक्षस्+अपसद=हे राक्षसाधम. ८. अतितराम्=अतिशयेन. ९. अन्य+अग (नग, वृक्ष)+प्रहार+पं० प्र०न गच्छतीति अगः. १०. ज्याचे सांधे ढिले झाले आहेत तो. स्रस्तानि अंगानि यस्य सः. ११. काळजी न करून. परवा न करतां. १२. हत इति मत्वा असा या पदाचा अर्थ केला पाहिजे. १३. हें 'रक्षस्' पदाचें विशेषण. शूलग्रहणाय स्वगृहप्रवेशं प्रतिलब्धावकाशमपि लब्धं अंतरं (अवकाशः) येन तत्. बहुतेक असाच श्लोक वा० रामायणांत आहे. [स०६९ श्लो० १४.] १४. पुनर्लब्धचेतनः. १५.तेजस्विषु प्रवरः. १६. वज्राप्रमाणें ज्याचा अग्रभाग दृढ आहे अशाला. १७. वज्राप्रमाणें ज्याची अकुंठितगति आहे अशा शराला. १८. प्रलयकालीन अग्नीप्रमाणें जो देदीप्यमान शर तो हातीं घेतला असतां. १९. लोकांचा क्षय होतो कीं काय ही भीति उपजल्यामुळें पितामहानें सुरादिकांना अभय दिलें.

[1]संधाय बाणं सा[2] **रा** ढ्यं विकृष्य धनु[3]राश्रुति ।
शत्रुघ्नः स महातेजा मुमोच लवणोरसि. ॥ ६८२

सायकोऽ[4]तुलसा **म** र्थ्यो वि[5]दार्यारेरुरस्तदा ।
गत्वा रसातलं हस्तं पुनरेवागमद्रुतम्. ॥ ६८३

[6]निर्भिन्नवक्षा **र** **ज** नीचरः स लवणः खलः ।
पपात सहसा भूमौ वज्राहत इवाचलः. ॥ ६८४

तच्छूलं [7]तन्निल **य** तः समुत्पत्य महाप्रभम् ।
पश्यतां [8]सर्वदेवानां रुद्रस्य वशमागतम्. ॥ ६८५

पूजितः प्राप्तवि **ज** यः शत्रुघ्नः स महर्षिभिः ।
शक्रादिभिश्च त्रिदशै[9]र्लवणे दुर्जये हते. ॥ ६८६

सुरास्तमूचुः प्र **य** तं 'वरं वरय सुव्रत!' ।
तान्प्रत्युवाच शत्रुघ्नो बद्धांजलिपुटस्तदा. ॥ ६८७

'पुरीयं [10]मधुरा [11]**रा** जधानीत्वं प्राप्नुयादिति' ।
वरयामास ते प्रीताः सर्वे प्रोचुस्तथास्त्विवति. ॥ ६८८

ततो निवे[12]श्य सु **म** ना राजधानीं मनोहराम् ।
जगाम द्वादशे वर्षे द्रष्टुं रामं [13]चिरोषितः. ॥ ६८९

वाल्मीकेराश्रमे [14]**श्री** मानवसत्तेन पूजितः ।
शुश्राव रामचरितं [15]गायतो[16]स्तत्कुमारयोः. ॥ ६९०

श्रुत्वा [17]रामयशो **रा** गी [18]विसंज्ञो [19]बाष्पलोचनः ।

---

१. धनुष्याला बाण लावून. २. सरति कालांतरम् इति सारः (स्थिरांशः) तेन आढ्यः (उपचितः). ३. आकर्णम्. कानापर्यंत 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' (२।१।१३ पृ० ६८) या नियमानें अव्ययीभाव. ४. ज्याचें सामर्थ्य अतुल आहे असा सायक (बाण). ५. विदार्य अरेः उरः तदा असा पदच्छेद. ६. निर्भिन्नं वक्षो यस्य सः. उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ६९ श्लो० ३६.] ७. त्या लवणाच्या मंदिरांतून तत्+निलय+पंचम्यर्थे तसिल्. ८. ही भावलक्षणार्थी षष्ठी. सर्व देव पहात असतां. ९. स० ७० श्लो० २ पहा. १०. मनोहरा. ११. 'सपौरजानपदमहाबलसेना निवेशभूतराजधानीत्वं प्राप्नुयात्' १२. राजधानीची स्थापना करून. १३. बराच कालपर्यंत दूर राहिलेला शत्रुघ्न. १४. श्रीमान् अवसत् तेन असा पदच्छेद. परत येतांना शत्रुघ्न पुनः श्रीवाल्मीकीच्या आश्रमांत उतरला. १५. गै+शतृ+ष०प्र०. १६. तस्य (रामस्य) कुमारयोः. संबंधविवक्षया षष्ठी. अथवा मुखात् इति पदं अध्याहर्तव्यम्. १७. रामस्य यशसि रागः (प्रीतिः) विद्यते अस्य इति. राम+यशस्+राग+इन्+प्र०प्र०. १८. विगता संज्ञा यस्मात् सः. १९. बाष्पयुक्ते लोचने यस्य सः । मुहूर्तमात्रं विसंज्ञोऽभवत् असा अन्वय.

मुहूर्तमात्रमभवद्विनिश्वस्य मुहुर्मुहुः. ॥ ६९१
[१]आश्चर्ये सैनिका **म** ग्नाः शत्रुघ्नमिदमब्रुवन्, ।
'[२]अद्भुतं किमिदं राजन्! **वा**ल्मीकिं पृच्छ तत्त्वतः.'६९२
स तानाह'श्रमेऽ **ज** स्रं संत्याश्चर्याण्यनेकशः ।
अद्भुतोऽर्थः परिप्रष्टुं [३]न क्षमोऽ[४]स्माकमीदृशः.' ॥ ६९३
[५]अलब्धनिद्रः [६]प्रे **य** तः प्रातर्नत्वा मुनीश्वरम् ।
अयोध्यामगमद्रामं नत्वाभूद्धर्षनिर्भरः. ॥ ६९४
स उषित्वा सप्त **रा** त्रमाज्ञप्तः प्रभुणा पुनः ।
जगाम [७]मधुरां भव्यां राजधानीं मनोरमाम्. ॥ ६९५
ततः कदाचिद्दु[८]र् **म** ना मृतमादाय [९]बालकम् ।
वृद्धो [१०]जानपदो विप्रो राजद्वारमुपागमत्. ॥ ६९६
चक्रे विलापं स **[११]जं** रन्पुत्रशोकाकुलो भृशम्, ।
'नाहं पापी मृतोऽसि त्वं बाल! दोषेण भूपतेः.॥६९७
राम! बालं जीव **य** मे नो चेद्द्वा[१२]र्यत्र निश्चितम् ।
सदारोऽहं [१३]मरिष्यामि ब्रह्महत्यां त्वमाप्नुहि. ॥ ६९८
न दृष्टो न श्रुतो **ज** न्मी [१४]मृतः कश्चन कुत्रचित् ।
तवैव राज्येऽभिनवं मयैत[१५]दनुभूयते.' ॥ ६९९

---

१. गीतांतील गोष्टी मागें घडल्या होत्या तरी रसावेशामुळें त्या प्रत्यक्ष डोळ्यांपुढें घडत आहेत असा सर्वांला भास झाला. 'रसावेशात् अतीता अपि अर्थाः प्रत्यक्षवत् भांति.' म्हणून सर्व सैनिक आश्चर्यांत मग्न झाले. २. जशा गोष्टी घडल्या तशाच आश्रमांतील मुनीनें कशा वर्णन केल्या हें सर्वांना मोठें गूढ वाटत होतें म्हणून ही गोष्ट अद्भुत असें ते मानूं लागले. ३. न शक्यः. ४. अस्माभिः. ५. अनेकार्थ जें रामगीत त्याचा विचार करण्यांत गुंतल्यामुळें त्याला झोंप आली नाहीं. ६. शौचस्नानार्घ्यसंध्यावंदनब्रह्मयज्ञानुष्ठानरूपं पूर्वाह्णसंबंध्याचारक्रमं कृत्वा. ७. मधुपुरीम्, मथुरेला. ८. दुर्मनाः, दुःखितमनाः. ९. ही कथा प्राकृत मंत्ररामायणांत आहे. [काव्यसंग्रहग्रंथमाला, रामायणें—भाग १ मंत्ररामायण—उत्तरकांड—गीति ३१७-३४० पृ०१९६-१९७.] १०. जनपदवासी. ११. वृद्धः. जीर्यतेरतृन् (३।२।१०४पृ० ३१०). १२. द्वारि अत्र असा पदच्छेद. १३. 'ऋद्धनोः स्ये' (७।२।७० पृ० २१७) या नियमानें 'इ' हा आगम झाला. १४. अप्राप्तकालः सन् मृतः. १५. प्राकृत मंत्ररामायणांतील विप्रोक्ति किती मर्मभेदक आहे ती पहाः—'संपादिलें बरें यश, धर्मात्मा धन्य तूं भला राजा! । हे तव गुण गायाला, गेला स्वर्गासि बाळ हा माजा. ॥ हा! हा! वत्सा! मी तुज एकाकी धाडिलें कसें नाकीं? । परि येइल भेटाया यावरि बहु लोकतोकसेना कीं. ॥

एवं पुत्रस्यात्य[1] **य** तः शोकाक्रांतो द्विजोऽब्रवीत् ।
त[2]तोऽप्यतितरां रामो दुःखं प्राप सतां गतिः. ॥ ७००

वसिष्ठं तपसां **रा** शिं वामदेवं च नारदम् ।
मा[3]र्कंडेयं मुनीनन्यान्प्रांजलिः प्राह राघवः. ॥ ७०१

'वृद्धो मृ[4]तात्मजो **म** ग्नः शोके जानपदो द्विजः ।
रुद्ध्वा द्वारं स्थितः कार्यं भगवंतो मयाद्य किम्?'. ॥ ७०२

तच्छ्रुत्वा नारदः **श्री** मानुवाच, 'रघुनंदन! ।
मन्ये त[5]प्यति शूद्रोऽद्य तेन बालवधो ह्ययम्. ॥ ७०३

तस्मात्स्वदेशं त्वं **रा** जन्! मृ[6]गयाद्यं निवारय ।
भविष्यत्येव ध[7]र्मेण विप्रबालस्य जीवनम्.' ॥ ७०४

तुझिया राष्ट्रीं तोयद नलगेत, सदैव लोकबाष्पांहीं. । रामा! भिजोनि पृथ्वी शोभेल विचित्र-सस्यशष्पांहीं. ॥ त्रिदशजनाच्या रामा गौरीशापें अलब्धवत्समुखा । मनुजापत्यें धाडुनि रामा! देशी तयांसि पुत्रसुखा. ॥ स्वर्गींच्या सौख्यातें मर्त्यापत्यांसि दाविशी राया! । चिरकाल सुखी राहें, आम्हावरि फारसी तुझी माया. ॥' [मंत्ररामायण–उत्तरकांड–गीति ३२१-३२५.]

१. अत्यय (मरण)+तस् पंचम्यर्थे. २. ततः=तस्मात् विप्रात्, अति+तर+आमु=अतितराम्=अतिशयेन. हें अव्यय आहे. किमेत्तिङव्ययात् आमु अद्रव्यप्रकर्षे (५।४।११ पृ० १७३). तरप्तमपौ घः (१।१।२२ पृ० १७३) ततोऽप्यतितराम्=त्या विप्रापेक्षां ज्यास्त. ३. मृकंडोः अपत्यं पुमान् मार्कंडेयस्तम्. मार्कंडेयाची कथा फार सुप्रसिद्ध आहे. पत्राची सुरुवात आपण कांहीं दिवसांपूर्वीं 'मार्कंडेय ऋषीचें आयुष्य सदा राजमान्य राजश्री' वगैरे शब्दांनीं करीत होतों. सर्वच ठिकाणीं नवें तेव्हां लिहिण्यांतच कां जुनें असावें? असा प्रकार आतां झाला आहे. ४. मृतः आत्मजः यस्य सः, मृतपुत्रः. ५. तपश्चर्या करीत आहे. शूद्राला त्रेता व द्वापर युगांत तपश्चर्या करण्याची अटक होती. परंतु 'भविष्यच्छूद्रयोन्यां हि तपश्चर्या कलौ युगे' अद्य तप्यति दुर्बुद्धिस्तेन बालवधो ह्ययम् । यो ह्यधर्ममकार्यं वा विषये पार्थिवस्य तु ॥ करोति चाश्रीमूलं तत्पुरे वा दुर्मतिर्नरः । क्षिप्रं च नरकं याति स च राजा न संशयः ॥ अधीतस्य च तप्तस्य कर्मणः सुकृतस्य च ॥ षष्ठं भागं भजति + + + ॥ [स० ७४ श्लो० २८-३०.] तप्यति=तपति पाणिनिकृत धातुपाठ, भ्वादि, १०१० तप संतापे दिवादि, ५३ तप ऐश्वर्ये वा चुरादि, २८५ तप दाहे याप्रमाणें तीन गणांत आढळतो. दिवादिगणीय तपधातु आत्मनेपदी आहे. 'तपस्तपति' असा पाठ विशेष चांगला झाला असता. ६. मृगयाद्यं हा पाठ अशुद्ध दिसतो. पाणिनिकृत धातुपाठ चुरादि ३६७ मृग अन्वेषणे आत्मनेपदी आहे यास्तव 'मृगयस्व निवारय' असा पाठ कल्पावा. स्वकं विषयम् मृगयस्व दुष्कृतश्च निवारय इत्यर्थः वा० रामायणांत 'मार्गस्व विषयं स्वकम्' असा पाठ आहे. [स० ७४ श्लो० ३४.] ७. धर्मवृद्ध्या.

नारदस्यामृत **म** यं श्रुत्वा वाक्यं रघूत्तमः ।
प्रहर्षमतुलं लेभे लक्ष्मणं चेदमब्रवीत्. ॥ ७०५
'[1]गच्छाभ्यर्णं त्वं द्वि **ज** स्य समाश्वासय सौम्य! तम् ।
बालस्य च शरीरं त[2]त्तैलद्रोण्यां नि[3]धापय.' ॥ ७०६
एवं संदिश्य तं **य**[4] त्तमाज्ञासंपादनेऽनुजम् ।
मनसा पुष्पकं दध्यौ आगच्छेति महायशाः. ॥ ७०७
तद्विज्ञायेंगितं **रा** ज्ञः पु[5]ष्पको हेमभूषितः ।
आजगाम मुहूर्तेन समीपं से[6]वनादतः. ॥ ७०८
सोऽब्रवीत्, 'प्रणतो **मं**[7] ह्या नार्थायमहमाज्ञया[8] ।
वश्यस्तव महाबाहो! किंकरः समुपस्थितः.' ॥ ७०९
नत्वा महर्षीन्[9]रा **ज** र्षि विमानमधिरुह्य सः ।
[10]प्रतीचीमुत्तरां पूर्वां विचिन्वन्दक्षिणां ययौ. ॥ ७१०
शै[11]वलस्य सरो **य**[12] त्नादपश्यत्पार्श्वे उत्तरे ।
विंध्यस्य दक्षिणे भागे स्[13]वादर्शतलनिर्मलम्. ॥ ७११
तत्र कौ[14]सल्यात्म **ज** नि[15]स्तप्यंतं सुमहत्तपः ।
ददर्श तापसं वृक्षे लंबमानमधोमुखम्. ॥ ७१२
तमाह, '[16]कृशका **य** स्त्वं धन्यस्तापस! सुव्रत! ।

---

१. गच्छ अभ्यर्णं (समीपम्). २. तैलद्रोणींत राजा दशरथाचेंही शव ठेवलें होतें. अशा रीतीनें ठेवलेल्या शवाला बराच वेळ विकृति होत नसेल असें वाटतें. कारण तेलांतून आक्सिजन वायूचा संपर्क शवाशीं होण्याला बराच अडथळा आहे. कांहीं पदार्थ आक्सिजन वायूला फार जलदी शोषून घेतात व त्यामुळें ते जलदीच कुजतात. मधांत आंबे, किंवा 'फुलांत' (Spirits of wine; alcohol) मृतप्राण्यांचीं शरीरें ठेविलेलीं पुष्कळांनीं पाहिलीं आहेत. ३. नि+धा+पुक् णिच्+लोट् प्र०. ठेवीव. ४. आज्ञेप्रमाणें करण्याला तत्पर अशाला. ५. तदधिष्ठातृचेतनः पुष्पकाची अधिष्ठात्री देवता. ६. हा पाठ अशुद्ध दिसतो. 'सेवनादृतः' असा पाठ कल्पावा. त्याचा अर्थः—सेवा करण्यांत मोठा आदरयुक्त किंवा अतितत्पर. ७. मह्या नाथ=हे भूपते. ८. अयम् अहम् आज्ञया इति पदच्छेदः. ९. राजा ऋषिः इव, राम इत्यर्थः. १० पश्चिमाम् दिशम्. ११. शैवलाख्यस्य विंध्यसमीपदक्षिणभागवर्तिगिरेः शैवलस्य उत्तरे पार्श्वे स्थितं सरो यत्नादपश्यत्. १२. काळजीपूर्वक. १३. आरशाच्या भिंगाप्रमाणें सुनिर्मल (ज्यांत पाणी आहे) असें. आदृश्यते रूपमत्रेति आदर्शतलवत् सुतराम् निर्मलम्. १४. कौसल्यात्मजः. १५. तप्यमानं तपंतम्. १६. ज्याचा देह तीव्र तपश्चर्येनें कृश झाला आहे असा तूं धन्य आहेस.

कोऽसि जात्या केस्तपो[1]ऽर्थो ब्रूह्येतत्सत्यवाग्भव.' ॥ ७१३
अब्रवीत्सो[2]ऽवाक्शि **रा** स्तं रामं सत्यपराक्रमम्, ।
'शूद्रः शंबूकनामाहं स्वर्गार्थे देव! मे तपः.' ॥ ७१४
तं[3]छ्रुत्वैवासिम **म** लं कोशा[4]न्निष्कृष्य दारुणम् ।
लंबमानस्य शूद्रस्य शिरश्चिच्छेद राघवः. ॥ ७१५
सेंद्रा देवास्तदा **श्री** शं शशंसुः साधु साध्विति ।
[5]पुष्पवृष्टिमुचः प्रोचु 'र्वरं वरय राघव!' ॥ ७१६
प्रोवाच प्रांजली **रा** जा, 'द्विजपुत्रः स जीवतु' ।
त ऊचुः, 'पतिते शूद्रे द्विजपुत्रः स उत्थितः. ॥ ७१७
अगस्त्यं प्रति [6]या **म** त्वं द्रष्टुमागच्छ तं मुनिम् ।
तस्य दीक्षा समाप्ताद्य वर्षे हि द्वादशं गतम्. ॥ ७१८
सदा स्थितोऽभूत्स **ज** ले द्रष्टव्यः सुमहातपाः'. ।
इत्युक्त्वा ते सुरा जग्मुर्द्रष्टुं रामोऽपि कुंभजम्. ॥ ७१९
दृष्ट्वा सुरास्तं प्र **य** युः स्वर्गं रामस्ततो गतः. ।
तं संपूज्य मुनिः प्रीत्या [7]प्रशशंसासकृत्प्रभुम्. ॥ ७२०
'राम! त्वमसि ना[8] **रा** णामयनं[9] धर्मपालकः ।
त्वया [10]धर्मेण विप्रस्य जीवनं प्रापितः सुतः. ॥ ७२१

---

१. तप करण्याचा काय उद्देश. २. अवाक् (अधः) शिरो यस्य सः अधोमुखः. ३. तत् श्रुत्वा एव असिम् (खड्गम्) अमलम् (दीप्तिमंतम् लखलखीत). ४. म्यानांतून. ५. पुष्पवृष्टिं मुंचति ये ते पुष्पवृष्टि+मुच्+क्विप्+प्र० प्र०. तीव्र तपश्चर्या करून स्वर्गांत देवांबरोबर बसण्याची इच्छा धरणाऱ्या शंबूक नांवाच्या शूद्राला मारला म्हणून देवांनीं रामाची फार स्तुति केली. ते म्हणाले, रामा! त्वां देवांचें हें एक मोठेंच काम केलेंस. देवांच्या अशा स्वभावामुळें तर देवांना 'पशु' अशी संज्ञा कोणीं दिली नसेल ना? ६. या+लोट् उत्तम पुरु०, जाऊं या. या स्थळीं 'यामः' असा पाठ विशेष चांगला होईल, कारण 'त्वं आगच्छ' या पदांचा अर्थ 'यामः' असाच पाठ घेतला तर चांगला जुळतो. वा० रामायणांत 'याम' असा पाठ आहे परंतु येथें 'त्वं आगच्छ' अशीं पदें ढकलून अर्थासंगतीचा दोष आणिला नाहीं. मोरोपंतानें दोन श्लोकांतील दोन पदें एकत्र गोंवून अर्थासंगतीचा दोष मात्र कपाळीं लावून घेतला. ७. प्रशशंस असकृत् असा पदच्छेद. ८. नराणां समूहो नारम्, तेषां जीवसमूहानाम्. ९. स्थानम्, नारायण इत्यर्थः. १०. शूद्रहननधर्मेण जीवापितः विप्रात्मजः इत्यर्थः.

उषित्वा रजनी **म** त्र श्वः[1] पुरीं गंतुमर्हसि ।
इदं गृहाण वलयं निर्मितं विश्वकर्मणा[2]. ॥ ७२२

तद्गृहीत्वा **कुंभ** **ज** स्य प्रियकृद्[3]रघुनंदनः ।
पप्रच्छ, 'भवता प्राप्तं कुतो वा केन वोह्रतम्[4].' ॥ ७२३

सोऽब्रवीदद्भुत **य** शाः, 'शतयोजनविस्तृते ।
वनेऽपश्यं सरो **राम** ! प्रसन्नं योजनायतम्. ॥ ७२४

रम्यं शवं च रा **ज** न्! मे दृष्ट्वाभूद्विस्मयो महान् ।
अथापश्यं व्योमयानं स्वर्गिणं[5] तत्र भास्वरम्. ॥ ७२५

तं शवं पन्नन **य** नो भक्षयामास[6] सोऽखिलम् ।
तमपृच्छमहं कस्त्वं देवसंकाश ईदृशः. ॥ ७२६

यथा नाथो निर्जे **रा** णां गंधर्वाप्सरसां मतः ।
आहारो गर्हितोऽतीव किमर्थं वक्तुमर्हति.' ॥ ७२७

स प्रांजलिः प्राह; '**म** म ब्रह्मन्! वृत्तमिदं शृणु ।
वैदर्भः श्वेतनामाहं सुदेवो[7] मत्पिता मुने ! ॥ ७२८

आश्रमोऽयं मम **श्री** मन्नत्र तप्तं मया तपः ।
त्रीणि वर्षसहस्राणि ब्रह्मलोकमहं गतः. ॥ ७२९

क्षुत्तृट्[8] च सत्तपो **रा** शे ! पीडयामास तत्र माम् ।
सत्यलोके महापुण्ये क्षुत्पिपासाविवर्जिते[9]. ॥ ७३०

ब्रह्माणमवदं **म** त्यमिव मां भगवन्! कुतः ।
क्षुत्तृट् च बाधतेऽद्यापि देवभूतं[10] तपोबलात्. ॥ ७३१

ब्रूह्येतद्दयया **ज** त्वं पाको[11]ऽयं कस्य कर्मणः ।
आहारः कश्च मेऽत्यंतं क्षुधितस्य जगत्पते !' ॥ ७३२

---

१. उद्यां. २. सर्ग ७६ श्लो० २६-३० पहा. ३. प्रियकृत् हें पद हेतुगर्भ आहे. 'दत्तस्य हि पुनर्दाने सुमहत्फलमुच्यते' [सर्ग ७६ श्लो० ३१.] हा हेतु मनांत धरून अगस्त्यमुनींनीं क्षत्रिय जो राम त्याला वलयाचा स्वीकार करण्याचें अनुचित कार्य सांगितलें तथापि उक्तदोष टाळण्याकरितां असेंही सांगितलें कीं 'रिक्तपाणिर्न पश्येत् हि राजानम्' या शिष्टसंप्रदायाला अनुसरूनही 'भेट'च आहे असें समज. ४. वा आहृतम् असा पदच्छेद, आहृतं=दत्तम्. ५. देवम्, देवसंकाशम्. ६. सर्ग ७७ श्लो० १५ पहा. ७. सर्ग ७८ श्लो० ३ पहा. ८. क्षुत् (क्षुधा) च तृट् (तृषा) च क्षुध्+तृष्. ९. क्षुधा पिपासया च विवर्जिते (ब्रह्मलोके). १०. देवतुल्यम्, देवसंकाशम्. ११. पाकः=परिणामः.

ब्रह्माह मां 'भक्ष **य** त्वं श्वेत ! [1]स्वक्रव्यमन्वहम् ।
देहमेव निजं पुष्टं, न दत्तं किमपि त्वया. ॥ ७३३

देहस्ते [2]व्यवहा **रा** र्थं भविष्यति पुनःपुनः ।
गर्हितात्कर्मणोऽस्मात्त्वामगस्त्यो मोचयिष्यते. ॥ ७३४

अगस्त्यं त्वामहं **म** न्ये नान्यस्यात्र गतिर्मुने ! ।
इदं गृहाणाभरणं प्रसादं कर्तुमर्हसि. ॥ ७३५

इदं तावन्मुनेऽ **ज** स्रं सुवर्णं धनमंबरम् ।
भक्ष्यं भोज्यं च ब्रह्मर्षे ! [3]ददात्याभरणानि च. ॥ ७३६

गृहीत्वैतत्तार **य** मामिति श्रुत्वैव तद्गिरम् ।
मया गृहीतं वलयं मुक्तः कृच्छ्रात्स तत्क्षणात्. ॥ ७३७

शक्रतुल्येन रा **ज** न् ! मे दिव्यमाभरणं स्वयम् ।
अस्मिन्निमित्ते श्वेतेन दत्तमद्भुतदर्शनम्. ॥ ७३८

श्रुत्वा विचित्रं भू **य** स्तं मुनिं पप्रच्छ राघवः ।
यत्प्रविष्टो वनं श्वेतः कथं [4]तदमृगद्विजम्. ॥ ७३९

मुनिराह पुरा **रा** जा [5]दंड इक्ष्वाकुनंदनः ।
ददर्श [6]शुक्रस्य सुतां रूपेणाप्रतिमां भुवि. ॥ ७४०

धर्षयामास तां **म** त्तो विरजां गुरुनंदिनीम् ।
कृत्वैतद्दारुणं कर्म [7]मधुमंतं पुरं गतः. ॥ ७४१

तच्छ्रुत्वा भार्गवः **श्री** मान्विरजायाः प्रधर्षणम् ।

---

१. हे श्वेत ! स्वं मांसं अनुदिनं भक्षय. २. देहस्थित्यर्थम्, अभ्यवहारार्थम्. 'व्यवहारः स्थितौ पणे' इति हैमः. ३. 'अस्य सर्वदत्वात् एतद्दानं सर्वदानात्मकम् इति भावः. तस्मात् यदिदं प्रयच्छामि तत् सर्वान् कामान् सर्वभोगांश्च प्रयच्छामीति जानीहि.' ४. वा० रामायणांत तें वन अमृगद्विज होतें असें अगस्त्यमुनींनीं सांगितलें परंतु त्या सर्व गोष्टींचा मोरोपंतांच्या रामायणांत संक्षेप आहे त्यामुळें 'कथं तदमृगद्विजम्' असा प्रश्न कसा आला? अर्थात् ही नजरचूक आहे. ५. इक्ष्वाकूच्या शंभर पुत्रांपैकीं शेवटचा. 'नाम तस्य च दंडेति पिता चक्रेऽल्पतेजसः । अवश्यं दंडपतनं शरीरेऽस्य भविष्यति ॥ दंडेति नामकरणं पितुः सर्वज्ञत्वात् अन्वर्थावसायपूर्वकम्. [सर्ग ७९ श्लो० १५.] ६. स्वपुरोहित जो शुक्राचार्य त्याच्या विरजा ('अरजा' असें वा० रामायणांत आहे सर्ग ८० श्लो० ८) नांवाच्या मुलीला. ७. मधुमंत हें दंडनृपालाच्या राजधानीचें नांव.

क्रुद्धः शशाप तं चंडं दंडं नविजितेंद्रियम्. ॥ ७४२

पांसुवर्षं सप्त **रा** त्राच्छक्रात्प्रादुर्भविष्यति ।

विंध्यशैवलमध्यस्थविषयस्य विनाशनम्. ॥ ७४३

वधं प्राप्स्यत्यसौ **म** त्तः सपुत्रबल[2]वाहनः ।

शापं श्रुत्वाश्रमं त्यक्त्वा विषयांते गतो जनः. ॥ ७४४

त्यक्त्वाश्रमं मुनि **ज** ने गतेऽथ विरजां कविः ।

अब्रवी'दाश्रमेऽत्रैव वस त्वं सुसमाहिता. ॥ ७४५

त्वत्समीपे निर्भ **य** ता प्राणिनां वसतां सदा.' ।

इत्युक्त्वा भार्गवो वासमन्यत्र समकारयत्. ॥ ७४६

दंडस्य विषयो **रा** ज्ञो दुर्मतेस्तस्य राघव ! ।

सप्ताहाद्भस्मसाद्भूता यथोक्तं ब्रह्मवादिना. ॥ ७४७

देशो भार्गवसा **म** र्थ्यादभवन्निर्मृगद्विजैः[3] ।

ततः प्रभृति काकुत्स्थ ! दंडकारण्यमुच्यते. ॥ ७४८

तपस्विवासाच्च **ज** नस्थानं नाम्नाभवत्प्रभो ! ।

एवं श्रुत्वा मुनिं नत्वा श्रीरामः स्वपुरं ययौ. ॥ ७४९

विमानं पुष्पकं **य** क्षभर्तुरंतिकमेव सः ।

पुनः [5]संप्रेषयामास संपूज्य रघुवल्लभः. ॥ ७५०

भरतं लक्ष्मणं **ज** [6]न्मप्रभृत्यात्ममतानुगम् ।

रामोऽपृच्छद्राजसूयं कर्तुं [8]मंत्रविनिश्चयम्. ॥ ७५१

तं प्रभुं राजसू **य** स्य क्रियां कर्तुं समुत्सुकम् ।

प्रांजलिर्दर्शयन्दोषं तोषं दातुं महामतिः. ॥ ७५२

---

१. 'नविजितेंद्रियम्' हें समस्तपद सुप्समासाचें उदाहरण आहे. न विजितानि इंद्रियाणि येन तम् अविजितेंद्रियम् । या स्थळीं निषेधाला अप्राधान्य व विधीला प्राधान्य आहे म्हणून 'न'चा उत्तरपदाशीं अन्वय केला पाहिजे. 'प्राधान्यं हि विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदे न नञ् ॥' इति दोषनिरूपणोल्लासे साहित्यदर्पणकृत्. संस्कृत मंत्ररामायण, अरण्यकांड, श्लोक १७५ टीप ११ पहा. 'अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥' उदाहरणः. २. सर्ग ८१ श्लो० ८ १० यांत ही शापोक्ति आहे. ३. निर्गताः मृगाः (पशवः) द्विजाः (पक्षिणः) यस्मात् सः द्विजः अंडजः. ४. सर्ग ८१ श्लो० १७-१९. पहा. ५. सर्ग ८२ श्लो० १९ पहा. ६. जन्मनः प्रभृति=जन्मापासून. ७. आपल्या मताप्रमाणें चालणाऱ्या भरतलक्ष्मणाला. ८. मला राजसूययज्ञ करावयाचा आहे तर त्या संबंधानें विचारपूर्वक निर्णय आपण सांगावा असें रामानें पुसलें.

प्रोवाच भरतो, '**रा** जसूयाद्बहुनृ[1]पक्षयः ।
भविष्यति दयालोस्तेऽयुक्त' मित्यसकृत्सुधीः ॥ ७५३

अश्वमेधे कुरु **म** नो म[2]नोरन्वयभूषण !' ।
इत्याह लक्ष्मणो रामं का[3]मं सर्वसतां मतम्. ॥ ७५४

'हत्वा वृत्रासुरं **श्री** मान्देवराजः शचीपतिः ।
अदर्शनं गतो राम ! ब्र[4]ह्महत्यानिपीडितः. ॥ ७५५

अश्वमेधेन घो **रा** या दुःसहाया रघूत्तम ! ।
विमुक्तो ब्र[5]ह्महत्यायाः शक्रो विष्णुप्रसादतः.' ॥ ७५६

तमाह रामः, 'सु **म** ते ! हयमेधोऽतिपावनः ।
मुक्तः स्त्री[6]त्वादिलः[7] पुत्रः कर्दमस्य प्रजापतेः. ॥ ७५७

म[8]हासेनो यत्र **ज**[9] ज्ञे यत्रो[10]मां भगवान्हरः ।
रमयामास तं देशमाजगाम इलो नृपः. ॥ ७५८

कृत्वात्मानं शिवो **य**[11] त्र स्त्रीरूपं पुरुषाभिधम् ।
वृक्षादि च प्रभू रेमे देव्याः प्रियचिकीर्षया. ॥ ७५९

तं देशं स इलो **रा** जा मृगयायाः प्रसंगतः ।
प्रविश्यापश्यदात्मानं [12]स्त्रीकृतं सानुगं तदा. ॥ ७६०

ज्ञात्वा तत्प्रभुसा **म** र्थ्यं जगाम शरणं हरम् ।
तं प्रहस्याह भगवान्बहुरूपो महेश्वरः. ॥ ७६१

'वरं वरय रा **ज** न् ! मे पुरुषत्वं विनेप्सितम्.' ।
प्रणिपत्य शिवां[13] स्तुत्वा प्रार्थयामास खिन्नधीः[14]. ॥ ७६२

---

१. या प्रसंगाचें वर्णन प्राकृत मंत्ररामायणांत आहे. उत्तरकांड—गीति ३४३-३४४ पहा. [काव्यसंग्रहग्रंथमाला—रामायणें भाग १ पृ० १९८.] २. हे मनुवंशभूषण. ३. प्रकामं बाढम्. अतिशय फार. 'कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम्' इति अमरः. 'कामं बाढेऽनुमतिरेतसोः' इति हैमः. ४.वृत्र हा ब्रह्मपुत्र होता. म्हणून ब्रह्महत्या इंद्राला घडली. ५. सर्ग ८४-८६ पहा. ६. स्त्रीपणापासून. ७. इल हा कर्दमप्रजापतीचा मुलगा. याला स्त्रीत्व प्राप्त झाल्याची कथा पुढें दिली आहे. ८. सेनानीः स्कंदः. ९. जन्मला. जातः. १०. यत्र उमाम् (गौरीम्) प्रभुःशिव आत्मानं स्त्रीरूपं कृत्वा पुरुषाभिधं वृक्षादि च स्त्रीरूपं कृत्वा रेमे. ११. पुल्लिंगवत्त्वेन शब्दवाच्या ये पदार्थाः संति. यच्चान्यत् किंचन नपुंसकवाच्यम् तत् सर्वं नारीसंज्ञं (स्त्रीलिंगशब्दवाच्यत्वाई) स्त्रीवेषं बभूव. [स० ८७ श्लो० १३ टीका.] १२. स्त्रीरूपं कृतम्. १३. शिवाम् याचे जागीं शिवम् असा संदर्भविरोधी पाठ मूळांत होता. 'शिवा भवानी रुद्राणी' इत्यमरः. १४. खिन्नमनाः

उमाह, 'कार्दमे **य**! त्वं मत्तश्चेद्वरमिच्छसि ।
अर्धस्य दाता देवोऽयं वरस्यार्धस्य चाप्यहम्.'॥ ७६३

प्रजापरात्म **ज** स्तमित्युवाच कृतांजलिः, ।
'मासं स्त्रीत्वं प्राप्य मातर्मासं स्यां पुरुषः पुनः.'॥ ७६४

देव्याह, 'कार्दमे **य**! त्वं पुमान्मासं भविष्यसि
न स्मरिष्यसि पुंभावं स्त्रीत्वं स्त्रीत्वे च पौरुषम्.'॥ ७६५

एवं लब्ध्वा वरं **रा** जा स इलो मुदमाययौ ।
[3]स्त्रीत्वे पुत्रं [4]बुधाल्लेभे [5]पुरूरवसमुत्तमम्. ॥ ७६६

एवंभूतोऽपि सु **म** हान्कृच्छ्रान्मुक्तः स [6]भूपतिः ।
अश्वमेधेन सौमित्रे! प्रसादात्[7]परमेशितुः. ॥ ७६७

[8]प्रतिष्ठाने ततः [9]**श्री** मानुवास [10]बहुलाः समाः ।
अश्वमेधसमो यज्ञो न भूतो न भविष्यति. ॥ ७६८

तस्मादावश्यको **रा** ज्ञामश्वमेधः सतां मतः ।
मयापि खलु कर्तव्यो वसिष्ठस्याभ्यनुज्ञया. ॥ ७६९

तद्वरिष्ठं मति **म** तां वामदेवादिभिः सह ।
वसिष्ठं द्रष्टुमिच्छामि तं त्वं गुरुमिहानय. ॥ ७७०

वसिष्ठादिर्मुनि **ज** नः समानीतस्तमानतः ।
रामः प्रांजलिराचख्यावश्वमेधमनोरथम्. ॥ ७७१

तमूचुर्मुनयो, '**य** ष्टुमश्वमेधेन राघव! ।

झाला, कारण हरानें पुरुषत्वाशिवाय दुसरा कोणताहि वर माग असें बोलून इलाचें प्रत्याख्यान केलें होतें म्हणून अंबिकेकडे धांव घेतली.

१. कर्दमस्यापत्यं पुमान् कार्दमेयः तत्संबुद्धौ हे कार्दमेय, हे कार्दमे. २. मजपासून. वा० रामायणांतील 'स्त्रीपुंसोः' [स० ८७ श्लो० २५] हा पाठ विशेष चांगला दिसतो. कारण राजाला दोनीही वर प्राप्त व्हावयाचे आहेत. ३. स्त्रीरूप असतांना. ४. बुध हा गुरुपत्नी तारा हिच्या ठायीं सोमापासून झाला. ताराशशांक नांवाचें काव्य अवश्य वाचावें. शं० बा० दीक्षितकृत 'ज्योतिर्विलासां'त विचार करण्याजोग्या गोष्टी लिहून ठेविल्या आहेत. ५. पुरूरवस् हें इलेच्या ठायीं बुधापासून झालेल्या पुत्राचें नांव. [स० ९० श्लो० २४.] ६. ही कथा स० ८८-९० यांत सविस्तर आहे. पंतांनीं येथें तिचा फार संक्षेप केला आहे. ७. परमेश्वरस्य. परम + ईशितृ + ष० अ०-८. इल हा बाल्हिक देशाचा राजा होता, परंतु शापमुक्त झाला तेव्हां 'राजा तु बाल्हिमुत्सृज्य मध्यदेशे ह्यनुत्तमम् । निवेशयामास पुरं प्रतिष्ठानं यशस्करम् ॥' [स० ९० श्लो० २१-२२]. प्रतिष्ठानम्=पैठण. ९. इल नृपति. १०. पुष्कळ वर्षें.

समर्थस्त्वं वयं सर्वे सहायास्तव कर्मणि.' ॥ ७७२
गुरूणामाज्ञया **रा** जा **भ**रतं **गो**मतीतटे ।
प्राहिणोन्नैमिषे **कर्तुं** यज्ञवाटं यथोचितम्. ॥ ७७३
दूतान्प्रस्थाप्य सु **म** तीञ्शत्रुघ्नं कपिनायकम् ।
बिभीषणं नृपान्विप्रानानयामास सानुगान्. ॥ ७७४
अश्वस्य रक्षणे **ज** न्यप्रवीणं लक्ष्मणं प्रभुः ।
व्यादिदेश प्रववृते स यज्ञः परमाद्भुतः. ॥ ७७५
कांचनीं[1] **जा**नकीं **य** ज्ञक्रियार्थं **र**घुनंदनः ।
कारयित्वा ततो दीक्षां जग्राह जगदीश्वरः ॥ ७७६
तस्मिन्यज्ञे जनोऽ **ज** स्रं दृष्टः पूर्णमनोरथः ।
दत्तं सर्वं मुखाद्यावद्देहीति न विनिःसृतम्. ॥ ७७७
न बभूवेदृशो **य** ज्ञः शे[2]क्रस्य **व**रुणस्य वा ।
यमस्य सोमस्येत्यूचुः सर्व एव तपोधनाः. ॥ ७७८
रात्रिंचरा वान **रा** श्च सुवेषाः प्रयताः प्रियाः ।
यज्ञागतानां सर्वेषामासन्सर्वेऽपि किंकराः. ॥ ७७९
वाल्मीकिवाटः सु **म** हान्रुचिरो **गो**मतीतटे ।
आसीत्सुमहितो भूपैर्मुनिभिश्च महात्मभिः. ॥ ७८०
शिष्यावुवाच स **श्री** मा 'न्युवां गत्वा स[3]माधिना ।
कृत्स्नं **रामायणं** काव्यं गा[4]यतं परया मुदा. ॥ ७८१
यदि पृच्छेद्युवां **रा** जा **रा**मः कस्येति दारकौ ।

---

१. कांचनमयीम्. 'न च पत्न्या अपि यजमानत्वात् यज्ञस्वामित्वात् च स्वामिनो यजमानस्य प्रतिनिधिप्रतिषेधात् कथं पत्न्याः प्रतिनिधिः 'स्वामिनोऽग्नेर्दैवतायाश्च शब्दात् कर्मणश्च प्रतिनिधिर्निवृत्तः' इत्यापस्तंबसूत्रात् स्वामिनो यजमानस्य पत्न्या वा इति चेन्न. 'यस्य भार्या न्यदेशस्था नेष्यते पतिनाथवा । अशक्ता प्रतिकूला वा तस्याः प्रतिनिधिक्रिया ॥' इत्येवंविधे विषये प्रतिनिधेरनुमतत्वात् 'अन्ये कुशमयीं पत्नीं कृत्वा तु गृहमेधिनः । अग्निहोत्रमुपासंते यावज्जीवमनुव्रताः ॥ सौवर्णीं वा षोडशपलैर्माषकैः षोडशैरपि' इति स्मृतेश्च, 'मृतायामपि भार्यायां वैदिकीं न त्यजेद्द्विजः । उपाधिनापि तत् कर्म यावज्जीवं समापयेत् ॥' इति विष्णुस्मृतेश्च, इति तिलके. [स० ९१ श्लो० २५ टीका पहा.] २. सर्ग ९२ श्लो० १७-१८ पहा. ३. समाधानेन, समाहितौ भूत्वेत्यर्थः. ४. वा० रामायणांत 'गायतां' असा पाठ आहे व हें अर्थही आहे. [सर्ग ९३ श्लो० ४.]

वाल्मीकेरथ शिष्यौ द्वावेवं ब्रूतं सुनिस्पृहौ. ॥ ७८२
लोभो युवाभ्यां न **म** नाक्रर्तव्यो धनवांछया ।
किं धनेनाश्रमस्थानां फलमूलाशिनां सदा. ॥ ७८३
गेयं समग्रं सु **ज** नौ नावज्ञेयश्च पार्थिवः ।
पिता हि सर्वभूतानां राजा भवति धर्मतः.' ॥ ७८४
संदिष्टौ तौ विन **य** तस्तथेति रचितांजली ।
यथोक्तमृषिणा पूर्वं तत्र तत्राभ्यगायताम्. ॥ ७८५
तां शुश्राव सदा **रा** ध्यः सत्कृतिं मुनिनिर्मिताम् ।
बालाभ्यां मधुरं गीतां कौतूहलपरोऽभवत्. ॥ ७८६
कर्मांतरे सभा **म** ध्ये समाहूय महामुनीन् ।
बालौ **कु**शलवौ गातुं स्थापयामास **रा**घवः. ॥ ७८७
सर्वज्ञसत्समा **ज** स्थौ श्रोतृणां हर्षवर्धनम् ।
गेयं प्रचक्रतुस्तत्र तावुभौ मुनिदारकौ. ॥ ७८८
प्रवृत्तस्य सुगे **य** स्य श्रवणेनातिहारिणा ।
नैव तृप्तिं ययुः सर्वे श्रोतारो **रा**मसंसदि. ॥ ७८९
दृष्टा विप्राश्च रा **ज** न्या वैश्या शूद्राश्च दारकौ ।
पिबत इव चक्षुर्भ्यां पश्यंति स्म मुहुर्मुहुः. ॥ ७९०
ऊचुः परस्परं **य** ज्ञे संगताः सर्व एव ते ।
उभौ **रा**मस्य सदृशौ बिंबाद्बिंबमिवोद्धृतौ. ॥ ७९१
जटावल्कधरौ **रा** शी न स्यातां यदि तेजसाम् ।
विशेषं नाधिगच्छामो गायतो **रा**घवस्य च. ॥ ७९२
ततोऽपराह्णस **म** ये सर्गाञ्श्रुत्वा स विंशतिम् ।
अष्टादशसहस्राणि सुवर्णस्य महात्मनोः. ॥ ७९३

१. कुशलवौ. २. सर्व ९३ श्लो० ११-१२ पहा. ३. अश्वमेधप्रयोगाणां विरामकाले. ४. सर्वज्ञानां सतां समाजे स्थितौ. वा० रा० उत्तर० स० ९४ श्लो० ४-९ पहा. ५. सर्ग ९४ श्लो० १०-११ पहा. ६. रवेर्बिम्बात् रविबिंबांतरमिव उद्धृतौ. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ९४ श्लो० १३.] 'प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात्' इति समानार्थः श्लोकांशः. ७. 'राशी' या पदाचा 'तेजसां' या पदाशीं अन्वय आहे. 'जटावल्कधरौ' हें 'विधेय' व 'तेजसां राशी' हें उद्देश्य. **लेले** यांचें **'साहित्यशास्त्र'** पान ४ पहा. आवृत्ति २ री, निर्णयसागर छापखाना.] उत्तरार्ध वा० रामायणांत आहे. [स० ९४ श्लो० १४.] ८. याचा संबंध पुढील श्लोकाशीं आहे, विवक्षावशात् कारकाणि इति नियमात् षष्ठी.

प्रयच्छेति तदा **श्री** मान्राघवः प्राह लक्ष्मणम्. ।
दद‍ौ स शीघ्रं सौमित्रिस्तयोः स्वर्णं पृथक्पृथक्. ॥ ७९४

दीयमानं कुमा **रा** भ्यां फलमूलाशिनार्वने ।
किमनेनेति ताभ्यां तत्सुवर्णं नोररीकृतम्.[1] ॥ ७९५

तथा तयोः पेर[2] **म** कं वाक्यं श्रुत्वा निरिच्छयोः ।
श्रोतारश्चैव रामश्च सर्वे एव सुविस्मिताः. ॥ ७९६

पप्रच्छ तौ सुते **ज** स्कौ रामः कौतूहलान्वितः ।
'कर्ता काव्यस्य[3] कः क्वास्ते कौ युवामिति' सादरम्. ७९७

तमूचतुस्तौ 'सु **य** शा वाल्मीकिर्भगवान्मुनिः ।
काव्यस्य कर्ता संप्राप्तो यज्ञस्य[4] सविधं प्रभुः. ॥ ७९८

यदि बुद्धिः कृता **रा** जन्! श्रवणाय महारथ! ।
कर्मांतरे[5] क्षणीभूतः[6] तच्छृणु त्वं सहानुजः.' ॥ ७९९

बाढमित्याह सु **म** ना रामस्तावथ तं तदा ।
आपृच्छ्याजग्मतुर्हृष्टौ यत्रास्ते मुनिपुंगवः. ॥ ८००

ततः स राघवोऽ **ज** स्रं तद्गीतं परमं शुभम् ।
शुश्राव मुनिभिः सार्धं नृपवानरराक्षसैः. ॥ ८०१

तस्मिन्गीते सुनि **य** तौ ज्ञात्वा[7] तौ जानकीसुतौ ।
दूतान्परिषदो मध्ये रामो वचनमब्रवीत्. ॥ ८०२

'संश्रुत्य दूता ऋ[8] **ज** वः प्रयतेनांतरात्मना ।
मद्वचो ब्रूत संयात ऋषेर्भगवतोऽतिके. ॥ ८०३

सीता सदा चेत्प्र[9] **य** ता सा पुनर्वीत[10]कल्मषा ।
करोत्विहात्मनः शुद्धिमनुमान्य[11] महामुनिम्. ॥ ८०४

अभिप्रायं मुने **रा** दौ ज्ञात्वा तस्याश्च हृद्गतम् ।
प्रत्ययं दातुकामायास्ततः शंसत मे लघु.[12] ॥ ८०५

---

१. न उररीकृतम् (स्वीकृतम्). २. सारवचन, विचारौन्नत्यदर्शक वाक्य. ३. सर्ग ९४ श्लो० २२-२३ पहा. ४. यज्ञसदः सविधदेशं संप्राप्तः, तत्र तिष्ठतीति भावः. ५. यागप्रयोगविरामसमये. ६. सुखीभूतः. हा श्लोक वा० रामायणांत आहे. [स० ९४ श्लो० २४.] ७. सीताप्रसववृत्तांतप्रतिपादककाव्यश्रवणेन कुशलवौ सीतापुत्राविति ज्ञात्वा न तु कस्यचिन्मुखादित्यर्थः. ८. शुद्धसमाचाराः. ९. अनुत्पन्नदोषा यदि वा. १०. तपोवनवासेन विनष्टदोषा वा. ११. तदनुमतिं गृहीत्वा इत्यर्थः. १२. शीघ्रम्.

श्वः प्रभाते सुता **म** ह्या **सी**ता शपथमात्मनः ।
करोतु परिषन्मध्ये शोधनार्थं ममा[1]पि च.' ॥ ८०६

नत्वा दूता गताः **श्री** मान्**वा**ल्मीकिर्यत्र तत्र ते ।
तं नमस्कृत्य तत्कार्यं कथयामासुरानताः. ॥ ८०७

श्रुत्वा तद्भाषितं **रा** ज्ञो मुनिर्ज्ञात्वा मनोगतम्, ।
'एवं करिष्यते **सी**ता दैवतं हि पतिः स्त्रि[2]याः.'॥ ८०८

इत्याह य[3]त्सोऽति **म** हा, दूताः प्र[4]त्येत्य **रा**घवम् ।
बभाषिरे स तच्छ्रुत्वा प्राह सर्वानृषीन्नृपान्. ॥ ८०९

'भगवंतो मुनि **ज** नाः सशिष्याः सानुगा नृपाः ।
पश्यंतु **सी**ताशपथं य[5]श्चैवान्योऽपि कांक्षते.' ॥ ८१०

श्रुत्वा तद्धर्मन **य** वद्वाक्यं तस्य महात्मनः ।
ऋषीणां च नृपाणां च साधुवादो महानभूत्. ॥ ८११

कृत्वैवं निश्चयं **रा** जा श्वो भूत इति **रा**घवः ।
विसर्जयामास तदा सर्वाञ्शत्रुनिषूदनः. ॥ ८१२

रात्रौ गतायां स **म** ये **व**सिष्ठादीन्मुनीन्नृपान् ।
राम आव्हयति स्मार्यान्सभायामितरानपि. ॥ ८१३

सर्वे एव समा **ज** ग्मुर्वैश्याः शूद्राः सहस्रशः ।
सीताशपथवीक्षार्थं कु[6]तूहलपरा जनाः. ॥ ८१४

प्राचेतसोऽतिप्र **य** तः स**सी**तः समुपागमत् ।
तमृषिं पृष्ठतः **सी**ताप्यन्वगच्छदवाङ्मुखी. ॥ ८१५

कृतांजलिर्बाष्प **ज**[7] लव्याप्ताक्षी **ज**नकात्मजा ।
श्रुतिं ब्रह्माणमिव तां **वा**ल्मीकिमुनिगामिनीम्. ॥ ८१६

दे[8]वीं समालोक **य** तां सा[9]धुवादो महानभूत् ।

---

१. यद्यपि सीताशुद्धिर्लंकायां ज्ञातपूर्वा तथापि इदानीं प्राप्तापवादमार्जनेन सर्वलोकपुरतः ममैव स्त्रीसौंदर्यलुब्ध इति कलंकशोधनार्थं शुद्धया अपि तया पुनः शपथः कार्यः. [स० ९५ श्लो० ३-६.] २. हें अर्ध मूळांत आहे. [स० ९५ श्लो० १०.] ३. अतिशयितं महो यस्य स अतिमहाः. ४. प्रति+एत्य=परत येऊन. ५. यश्चान्योऽपि सीतायां दोषारोपकर्ता, योऽपि शपथमाकांक्षते सोऽपि पश्यतु इत्यर्थः. बहुतेक असाच श्लोक वा० रामायणांत आहे व पुढील श्लोकही आहे. [स० ९८ श्लो० १३-१४.] ६. केवळ गम्मत पाहण्याचीच ज्यांना मोठी हौस आली आहे असे. कौतुक पाहण्यासाठीं तत्पर असलेले. ७. अश्रुपूर्णनयना. ८. सीतादेवीला पाहणाऱ्यांचा. ९. साधुकृतं (फार चांगलें केलें) साधुकृतं इति वादः. [स० ९६ श्लो० ११.]

रामं **सी**तामुभौ केचित्प्रशशंसुस्तदा जनाः. ॥ ८१७

जनौघमध्ये धी[1] **रा** र्यः प्रविश्य मुनिसत्तमः ।
सी[2]तासहायो **वा**ल्मीकिरिति हो[3]वाच **रा**घवम्.॥८१८

'इयं **राम**! स्वच्छ **म** तिः सुव्रता धर्म[4]चारिणी ।
अपवादात्परित्यक्ता ममाश्रमसमीपतः. ॥ ८१९

लोकापवादा त्ते **श्री** मन्**राम**! भीतस्य सुव्रत! ।
प्रत्ययं दास्यते **सी**ता तामनुज्ञातुमर्हसि. ॥ ८२०

इमौ तव सुतौ **रा** जन्नमलौ यमलौ[5] बुधौ ।
न[6] स्मराम्यनृतं पुत्रो **द**शमोऽहं प्रचेतसः ॥ ८२१

बहूनि[7] वर्षाणि **म** या तपश्चर्यास्ति या कृता ।
नोपाश्नीयां फलं तस्या दुष्टेयं यदि **मै**थिली. ॥ ८२२

भूतपूर्वं न मे **ज** न्मन्यस्मिन्**रा**घव! किल्बिषम् ।
फलम[8]श्नामि तस्या[9]हमपापा यदि **मै**थिली. ॥ ८२३

विचिंत्य **सी**तां प्र **य** तां मनः षष्ठेंद्रिये[10]ष्विमाम् ।
गृहीतवानहं सेयं प्रत्ययं तव दास्यति[11].' ॥ ८२४

---

१. धीरः (दूरदर्शी)च आर्यः (पूज्यः)च धीरार्यः. २. सीतायाः सहायः 'सीतासहाय' अशा षष्ठी तत्पु० समास विशेष चांगला संदर्भार्थपोषक आहे. बहुव्रीहि समासानें तो अर्थ होत नाहीं हें उघड आहे. ३. ह उवाच. 'ह' इति प्रसिद्धौ अव्ययम्. ४. सहधर्मिणी, पत्या सह धर्मेस्वधिकारात्. ५. कुशलवांची जोडी. 'युग्मं यमलयामले' इति रभसः इति व्याख्यासुधायां श्रीभानुजीदीक्षिताः. ६. 'यथाहं प्रचेतसो दशम औरसः पुत्रः यद्वा प्रचेतसो दशमः संतानपरंपरया पुत्रोऽपत्यम् अतोऽहं अनृतं वाक्यं मनसापि न स्मरामि कथनं तु दूरे । अत इमे तव पुत्रकाविति मद्वाक्यं सत्यमेव जानीहि इति शेषः.' इति तिलके. ७. बहुतेक असाच श्लोक वा० रामायणांत आहे. ८. अश्नीयाम्. ९. किल्बिषानाचारस्य. पापाचरण न केल्याचें. 'अनेन संकल्पपूर्वनिषिद्धत्यागोऽपि धर्मायेति सूचितम्.' १०. श्रोत्रादि पांच व मन सहावें अशा इंद्रियांनीं. ११. प्राकृत मंत्ररामायणांतील वर्णन प्रस्तुत वर्णनाशीं ताडून पाहण्यासारखें आहे म्हणून तें येथें देतों:—'प्राचेतसमुनि जलरुहनयनातें रामचंद्रनामातें । हांसोनि म्हणे, 'वत्सा! आतां पुसतोसि काय गा! मातें? ॥ त्वां त्यजिली जे प्रयता अपवादभयें वनांतरीं रामा । त्या साध्वीचे कुशलवनामक दोघे तनूज हे रामा! ॥ सुतनिर्विशेष राया! त्वत्सुत मी रक्षिले यथाशक्ती; । सीतेसह यांणींही माझी केली सदैव सद्भक्ती. ॥ जनकनृपोत्तमकन्या पंक्तिरथाची स्नुषा सती धन्या; । अन्यायेंचि वदान्या! वन्यासी टाकिली कशी मान्या? ॥ दिव्य दिलें कीं तुजला प्रत्यय चित्तांतरांत उपजाया; । जाया परि संत्यजिली, कोणी नव्हता समर्थ वर-

[१]तमाह प्रांजली **रा** जा, 'यथा वदसि धर्मवित्! ।
प्रत्ययस्तु मम ब्रह्मंस्तव वाक्यैरकल्मषैः. ॥ ८२५
वृत्तः पुरापि सु **म** हान्प्रत्ययः सुरसन्निधौ ।
सेयं लोकभयात्त्यक्ता तद्भवान्क्षंतुमर्हति. ॥ ८२६
शुद्धा प्रिया च मेऽ **ज** स्त्रमियं **सी**ता मुनीश्वर! ।
पुत्रौ च मम जानामि [२]यमजातौ [३]कुशीलवौ.' ॥ ८२७
रामस्य तेऽभिप्रा **य** ज्ञाः पुरस्कृत्य विधिं सुराः ।
सीतायाः शपथे तस्मिन्सर्व एव समागताः. ॥ ८२८
समागतेष्व[४]ब्ज **ज** न्मप्रभृतिष्वमरेषु सा ।
[५]बद्धांजलिरधोदृष्टिराह [६]काषायवासिनी. ॥ ८२९
'हृदाप्यन्यं नैव **य** था **रा**घवाच्चिंतयाम्यहम्, ।
तथा मे [७]माधवी देवी [८]विवरं दातुमर्हति. ॥ ८३०
[९]मनोवाक्कर्मभी **रा** मं चिंतयामि सदा यथा ।
तथा मे **मा**धवी देवी विवरं दातुमर्हति. ॥ ८३१
सत्या यथैषा म **म** वाग्वेद्मि **रा**मात्परं न चेत्, ।
तथा मे **मा**धवी देवी विवरं [१०]दातुमर्हति.' ॥ ८३२
शपत्यां हृदये **श्री** शं ध्यात्वा तस्यां **र**घूत्तमम्, ।
भूतलादुत्थितं दिव्यं [११]सिंहासनमनुत्तमम्. ॥ ८३३

जाया? ॥ अंतर्वत्नी पत्नी यशस्विनी धर्मचारिणी आर्या; । कार्याकार्यविचार न करितां, तूं टाकिली कशी भार्या? ॥ विपिनीं रडतां जनकक्षितिनाथसुता विलोकितां रागें । शापित होतों, परि मज आत्मविवेकेंचि काढिलें मागें. ॥ आतां दोघे तनय स्त्रीसह धर्मेंकरोनि सांभाळीं; । भोगावांचुनि न सरे, जें असतें कर्म आपल्या भाळीं.' ॥ [काव्यसंग्रहग्रंथमाला—रामायणें भाग १—मंत्ररामायण—उत्तरकांड—गीति ३५५-३६२ पृ० १९९.]

१. बहुतेक असाच श्लोक वा० रामायणांत आहे. [सर्ग ९६ श्लो० १५-२३.] २. यमलतया उत्पन्नौ. ३. कुशलवौ. कुशशब्दस्य कुशीभावः पृषोदरादित्वात् इति (वा० रा० बाल० स० ४ श्लो० ४) तिलककृतः. अथवा कुशीलवौ=पदार्थाभिनयकर्तारौ=गायनौ=गाणारीं मुलें असा अर्थ करावा. [सर्ग ९७ श्लो० २-५.] ४. ब्रह्मादिषु. ५. पातिव्रत्योचिताधोदृष्टिर्विवरयाचनाय महीनिरीक्षणार्थं च, अतएवावाङ्मुखी. ६. तपस्युचितवासोधारिणी. ७. माधवपत्नी भूदेवी. ८. रंध्रम्. ९. मनस्+वाच्+कर्मन्+तृ०प्र०=विचार, उच्चार, आचार या सर्वांनीं. १०. सर्ग ९७ श्लो० १४-१६ पहा. ११. सिंहाकारमासनम्. हें सुवर्णाचें केलेलें असतें.

गृहीत्वा धरणी **रा**[१] ज्ञी बाहुभ्यां तत्र मैथिलीम्, ।
[२]स्वागतेनाभिनंद्येमां स्थापयामास सादरा. ॥ ८३४

तदा तां दिव्यसु **म** नोवृष्टिः **सी**तामवाकिरत्, ।
श्रियं सिंहासनगतां प्रविशंतीं रसातलम्. ॥ ८३५

[३]साधुकारस्तदा **ज** ज्ञे देवानामंबरे महान्, ।
व्याजन्हुर्बहुधा वाचो दृष्ट्वा **सी**ताप्रवेशनम्. ॥ ८३६

नृपा महर्षयो **य** ज्ञवाटस्था इतरे जनाः, ।
दृष्ट्वा प्रवेशं **सी**ताया विस्मयान्नोपरेमिरे. ॥ ८३७

भुवि प्रविष्टां तां **रा** ज्ञीं दृष्ट्वा बाष्पाकुलेक्षणः, ।
अवाक्शिरा दीनमना **राम** आसीत्सुदुःखितः. ॥ ८३८

चिरं रुदित्वाह, '[४]**भ** नःशोको मे स्प्रष्टुमिच्छति, ।
पश्यतो मम **सी**ताद्य नष्टा श्रीरिव [५]रूपिणी. ॥ ८३९

रावणेन हृता [६]**ज** न्हुकन्येव प्रयता सती, ।
तदाहं सन्निधौ [७]नासं पश्यतो मे [८]भुवाद्य सा. ॥ ८४०

रक्षःपतेराल **य** तः सिंधोः पारात्प्रिया मया, ।
आनीता येन मे तस्य किमगम्यं रसातलम्. ॥ ८४१

वसुधे! देवि! [९]भ **ज** तः **सी**ता निर्यात्[१०]यतां मम, ।
दर्शयिष्यामि वा रोषं किं न जानासि [११]मद्बलम्.॥८४२

श्वश्रूस्त्वमसि मे [१२]**यं** त्सा त्वत्सकाशान्महात्मना, ।
कर्षता हलहस्तेन **ज**नकेनोद्धृता पुरा. ॥ ८४३

तस्मान्निर्यात्यतां [१३]**रा** मा विवरं वा प्रयच्छ मे, ।
पाताले [१४]नाकपृष्ठे वा वसेयं सहितस्त्वया. ॥ ८४४

---

१. देवी. २. स्वागतेन अभिनंद्य इमाम् असा पदच्छेद. ३. साधुवादः. ४. सर्ग ९८ श्लो० ४-१० पहा. ५. मूर्तिमती, साक्षात्. ६. गंगेप्रमाणें पवित्र असलेली. ७. न आसम्= नव्हतों. ८. हृता इति शेषः. ९. सेवमानस्य. 'भजतः' हें पद प्रेमास्पदीभूत जो जन त्याचें हरण करणें अनुचित होय हें दाखवितें. १०. परत मला दे. ११. वराहावतारादौ इत्यर्थः. १२. यत् सा त्वत्सकाशात् (तुझ्यापासून). १३. मे हृदयानंददायिनी प्रिया. १४. न+अ+कम्=कं (सुखं), तद्विरुद्धम् अकम् (दुःखम्, नास्ति अकमत्रेति नाकः, नभ्रांनपात् ६।३।७५ पा० ७७) इति नलोपो न.

त्वमानयाशु तां **म**[1] त्त[2]स्तत्कृतेऽहं **व**सुंधरे, ।
नो चेद्विनाशस्ते मत्तो[3] मत्तोषं[4] विनिहंसि यत्.'॥ ८४५

एवं क्रुद्धं प्रभुं **श्री** मानुवाच च[5]तुराननः, ।
'रा[6]म! **रा**म! न संतापं कर्तुमर्हसि सुव्रत! ॥ ८४६

स्मर त्वं पूर्[7]वकं **रा** जन्! मं[8]त्रं भा[9]वमरिंदम! ।
सुखेन नां[10]गलोकं सा प्राप्ता **सी**ता तव प्रिया. ॥ ८४७

भूयः स्वर्गे संग **म** स्ते भविष्यति तया सह ।
शेषं भविष्यत्**का**कुत्स्थ! काव्यं **रामायणं** शृणु.॥ ८४८

महाकाव्यं तु रा **ज** र्षे! मया देवैः सह श्रुतम्.' ।
एवमुक्त्वा सुरैः सार्धं **ब्र**ह्मा स्वभवनं ययौ. ॥ ८४९

रामो मुनिं विन **य** तः प्रार्थयामास सांजलिः ।
भगवन्! य[11]द्भविष्यत्तच्छ्वोभूते [12]संप्रवर्त्यताम्. ॥ ८५०

एवमुक्त्वा सदा **रा** ध्यः श्वोभूते मुनिभिः सह ।
तं जनौघं निर्वर्[13]त्या[14]गात्पर्णशालां महामुनेः. ॥ ८५१

कुशीलवौ श्रोतु **म** नाः सोऽब्रवीद्**रा**घवः सुतौ ।
गीयतामविशंकाभ्यामिति **वा**ल्मीकिसंनिधौ. ॥ ८५२

तेषूपविष्टेषु **ज** गत्पूजितेषु महात्मसु ।
भविष्यदुत्तरं काव्यं जगतुस्तौ कुशीलवौ. ॥ ८५३

श्रुत्वा रहस्यं प्र **य** तैर्मुनिभिः सह **रा**घवः ।
ततो विसर्जयामास सर्वान्यज्ञागतान्नृपान्. ॥ ८५४

य[15]ज्ञावसाने स्व **ज** नैः सहितः सकलैरपि ।

---

१. प्राप्तमोहः. २. तीच्याकरितां. ३. मजपासून. ४. मम तोषम्. मला संतोष देणारी गोष्ट. ५. चत्वार्याननानि यस्य सः चतुर्मुखः ब्रह्मा. ब्रह्मदेवाला पांचवें शिर होतें तें शिवगौरी-विवाहाचे वेळीं तोडलें गेलें असें शिवलीलामृतांत आहे. पांच मुखांचा हा ब्रह्मा कदाचित् कल्पांतरांत झाला असावा. ६. 'प्रसादने संभ्रमे च द्विस्त्रिरुक्तं न दुष्यति.' ७. पूर्वीं केलेला. ८. देवैः सहावतारसमये कृतम् संकेतम् समयम् वा. ९. वैष्णवम् इत्यर्थः. १०. रसातलम्. ११. श्वोभाविनि आगामिनि दिवसे इत्यर्थः. १२. संप्रवर्तताम् असा पाठ वा० रामायणांत आहे. [सर्ग ९८ श्लो० २७.] १३. वा० रामायणांत 'विसृज्य' असा पाठ आहे. [स० ९८ श्लो० २८.] १४. यज्ञावसाने एव सीतांतर्धानात् ततः परं दीक्षितत्वाभावेन अन्यत्र गंतुं शक्यत्वात् वाल्मीकिपर्णशालां रामः प्राप्तवान्. १५. हें प्रकरण वाचतांना रघुवंश सर्ग १५ अवश्य पहावा.

एकाकिनमिवात्मानं मेने जनकजां विना. ॥ ८५५

यदा वियुक्तः प्र **य** यौ तया [1]सद्गुणसंपदा ।
बभूव तत्स्मृतिस्तस्य [2]सुधीरस्यापि [3]कंपदा. ॥ ८५६

बभूव दुःखभा **रा** र्तः सीतां स्मृत्वा क्षणे क्षणे ।
[4]रामः शून्यं जगन्मेने न शांतिं [5]मेनसागमत्. ॥ ८५७

सर्वान्विसृज्य प्र **म** दां हृदि कृत्वानुजैः सह ।
प्रविवेश ततोऽयोध्यां रामो राजीवलोचनः. ॥ ८५८

न सीतायाः [6]परां **श्री** मान्वव्रे भार्यां रघूत्तमः ।
यज्ञे यज्ञे च पत्न्यर्थं सैवाभूत्कांचनी प्रभोः. ॥ ८५९

धर्मेण राघवो **रा** ज्यं चकार स महायशाः ।
[7]दशवर्षसहस्राणि वाजिमेधानथाकरोत्. ॥ ८६०

चक्रेत्यद्भुत सा **म** र्थ्यात्ततो दशरथात्मजः ।
[8]वाजपेयान्दशगुणांस्तथा [9]बह्वाप्तदक्षिणान्. ॥ ८६१

[10]अग्निष्टोमैश्च ते **ज** स्वी सोऽतिरात्रैश्च राघवः ।
[11]ईजे क्रतुभिरन्यैश्च श्रीमान्बहुसुवर्णकैः. ॥ ८६२

सदैव धर्मे प्र **य** तमानस्यैवं धरापतेः ।
स कालो [12]व्यत्ययात्तस्य राघवस्य महात्मनः. ॥ ८६३

वानरास्तं महा **रा** जमृक्षा रात्रिंचराश्च ये ।
सदानुरंजयंत्याज्ञानिरता रघुनंदनम्. ॥ ८६४

वृष्टिर्बभूव स **म** ये नाकाले [13]निधनं तदा ।
हृष्टपुष्टजनाकीर्णं पुरं जनपदास्तथा. ॥ ८६५

अथ ता मातरो **ज** ग्मुः स्वर्गं रामस्य सुव्रताः ।
पुत्रपौत्रैः परिवृताः प्रापुर्दशरथं पतिम्. ॥ ८६६

---

१. सत्+गुण+संपद्+तृ०प्र०. सुगुणांची जी खनि तिच्याशीं. २. 'विकारहेतौ सति विक्रियंते येषां न चेतांसि त एव धीराः.' या कालिदासोक्तीचें स्मरण या प्रसंगीं सहज होण्यासारखें आहे. [कुमारसंभव–सर्ग १ श्लो० ५९.] ३. कंपं ददाति इति. ४. 'प्रियानाशे कृत्स्नं जगदिदमरण्यं हि भवति' इत्युत्तरचरिते भवभूतिः. ५. सर्ग ९९ श्लो० ४-१० पहा. ६. अन्याम्. ७. यागकालमर्यादेयम् इति तिलके. [स० ९९ श्लो० ८.] ८. वाजमन्नं पष्टी सुरा पेयमत्रेति वाजपेयः. ९. बहुसुवर्णकान्. १०. यागविशेषैः. ११. यज् धातूचें लिट्लकाराचें रूप. १२. वि+अति+अ+या+लुङ् त, गेला, अतीत झाला. १३. मरणम्.

तासां चकार सु **य** शाः स्वयं धर्म्याः क्रियाः प्रभुः ।
ता उद्दिश्य ब्राह्मणेभ्यो ददौ दानानि वत्सलः[1]. ॥ ८६७

युधाजिताय[2] द्वि **ज** पो गार्ग्यो[3] निजपुरोहितः ।
दत्त्वायुतं हयान्नानावस्त्ररत्नधनं बहु. ॥ ८६८

संप्रेषितस्तं प्रि **य** कृद्राघवो भ्रातृभिः सह ।
प्रत्युद्गम्य क्रोशमात्रं पूजयामास सादरम्. ॥ ८६९

संपूज्य तमृषिं **रा** जा तद्धनं प्रतिगृह्य च ।
पृष्ट्वाथ कुशलं सर्वं मातुलस्य युधाजितः. ॥ ८७०

'किमाह मातुलो **म** ह्यं यदर्थं त्वमिहागतः ।
तत्सर्वं भगवन्ब्रूहि' स श्रीमानित्युवाच तम्. ॥ ८७१

गार्ग्यः प्राह, 'तव **श्री** मान्मातुलस्त्वाह राघव ! ।
सिंधोर्नदस्योभयतः पार्श्वेऽयं विषयो[5] महान्. ॥ ८७२

शैलूषस्य[6] सुता **रा** जो गंधर्वाणां महाबलाः ।
तिस्रः[7] कोट्य इमं देशं रक्षंति रणकोविदाः. ॥ ८७३

तान्निर्जित्य रणे **म** त्तान्गंधर्वनगरं[8] च तत् ।
निवेशय पुरे द्वे स्वे देशो[9]ऽयमतिशोभनः.' ॥ ८७४

तमाह बाढं रा **ज** र्षिसुतौ[10] तक्षपुष्कलनामकौ ।
भरतस्यात्मजौ वीरौ तं देशं विचरिष्यतः.' ॥ ८७५

एवमुक्त्वा पुण्य **य** शाः कुमारावभिषिच्य तौ ।
प्रेषयामास भरतं महत्या सेनया सह. ॥ ८७६

---

१. स० ९९ श्लो० १७-१९ पहा. २. युधाजित् हा भरताचा मातुल, कैकेयीचा भ्राता व अश्वपति राजाचा मुलगा. ३. अंगिरःसुतः. ४. स० १०० श्लो० २-४ पहा. ५. गंधर्वदेश सिंधुनदावर होता. [स० १०० श्लो० १०-११.] ६. गंधर्वराजस्य. ७. गंधर्वांचा राजा शैलूष त्याला तीन कोटि पोरें ! ! ! ८. हे कोणतें नगर? कंदार, गांधार? ९. गंधर्वदेश. १०. रामाचे पुत्र कुश व लव; लक्ष्मणाचे अंगद व चंद्रकेतु; भरताचे तक्ष व पुष्कल; शत्रुघ्नाचे सुबाहु व शत्रुघाती. कुशाची नगरी कुशावती, लवाची श्रावस्ती [स० १०८ श्लो० ४-५], अंगदाची कारुष देशांत अंगदीया पुरी, चंद्रकेतूची मल्ल देशांत चंद्रकांता नगरी [स० १०२ श्लो० ५-१२], तक्षाची तक्षशिला व पुष्कलाची पुष्कलावत नगरी [स० १०१ श्लो० ११], सुबाहूची मथुरा व शत्रुघातीची वैदिश नगरी [सर्ग १०८ श्लोक १०-११.]

मातुलेन सहा **रा** त्वद्गंधर्वनगरं ततः ।
[1]सप्तरात्रं महायुद्धं भरतस्तैः सहाकरोत्. ॥ ८७७
ततस्तेषु महा **म** न्युर्भरतो राघवानुजः ।
[2]संवर्तमस्त्रं मत्तेषु गंधर्वेष्वभ्यचोदयत्. ॥ ८७८
[3]कालपाशसिता **ज** ग्मुर्विलयं सर्व एव ते ।
क्षणेनाभिहतास्तेन तिस्रः कोट्यो महात्मना. ॥ ८७९
नानायुधधरा **य** त्ता गंधर्वा भस्मसात्कृताः ।
तद्युद्धं तादृशं घोरं न स्मरंति दिवौकसः. ॥ ८८०
ततो रामस्यानु **ज** न्मा तस्मिन्देशे पुरे वरे ।
निवेशयामास तयोः स्थापयामास [5]नंदनौ. ॥ ८८१
तक्षस्य धर्मन्या **य** ज्ञप्रवरस्य महामतेः ।
अलका धनदस्येव पुरी तक्षशिला मता. ॥ ८८२
पुष्कलस्यापि वी **रा** णां धीराणां संमतस्थितेः ।
पुष्कलावतमत्याढ्यं नगरं [6]नगरंजितम्. ॥ ८८३
निवेश्य सद्व्र **म** ये पुरेऽब्दैः पंचभिस्ततः ।
पुनरायान्महाबाहुरयोध्यां [7]राघवानुजः ॥ ८८४
आगते भरते **श्री** मान्रामः सौमित्रिमब्रवीत्, ।
'अंगदश्चंद्रकेतुश्च तव पुत्राविमावहम् ॥ ८८५
अभिषेक्ष्यामि वी **रा** य देशः साधु विलोक्यताम्.' ॥

---

१. गंधर्वदेशीयांबरोबर भरताचें सात दिवस युद्ध झालें. [स० १०१ श्लो० ५.] २. संवर्तं नाम प्रलयकालानलाख्यम्. हें अस्त्र कालपाश होता. ३. कालपाशेन विदारिताः. काल+पाश+सित (षो+क्त). ४. नाशम्. ५. प्राकृत मंत्ररामायणांत असें वर्णन आहे:—'तक्षाभिध जो निजसुत तक्षशिलाख्या पुरी तयाशि करी । पुष्कलनामसुतातें निर्मुनि दे पुष्कलावती नगरी ॥ रामाज्ञेनें तनय स्थापुनि नगरद्वयांत तो भरत । साकेताला आला, अग्रजपदपद्मभक्तिलोभरत ॥ लक्ष्मण रघुवीराच्या आज्ञेनें दोन सत्पुरी वसवी; । कारुपथाभिधदेशीं, सुत अंगद चंद्रकेतु हे वसवी. ॥ जो चंद्रकेतुनामक, त्याची ते चंद्रकांतकाख्य पुरी; । मग अंगदीयनगरीं अंगदही तातदत्त राज्य करी ॥' [रामायणें—भाग १ मंत्ररामायण—उत्तरकांड—आर्या ३७४-३७७.] ६. नगाः (वृक्षाः, पर्वता वा) संत्यस्मिन्. 'पुण्यक्रियादि निपुणैश्चातुर्वर्ण्यजनैर्युतम् । अनेकजातिसंबद्धं नैकशिल्पिसमाकुलम् ॥ सर्वदैवतसंबद्धं नगरं त्वभिधीयते ।' म्हणून नगैः रंजितम् (शोभितम्) हें विशेषण. ७. सर्ग १०१ श्लो० १०-१७ पहा.

अब्रवीद्भरतो, 'देशो रम्यः [1]कारुपथः प्रभो!' ॥ ८८६
गुरुवाक्यसमं [2] म त्वा भरतस्य वचः प्रभुः ।
लक्ष्मणं प्राह, 'गच्छ त्वं कुरु तत्र पुरद्वयम्.' ॥ ८८७
स गुरूक्तः स्वात्म ज योऽश्वकार द्वे पुरे शुभे ।
अंगदस्यांगदीयाख्या पुरी परमशोभना. ॥ ८८८
चंद्रकेतोश्चाश्र य दा सतां साधुगुणैर्युता ।
[3]चंद्रकांताभिधा रम्या गम्या जातु न या द्विषाम्. ॥ ८८९
रामाभिषिक्तं स्वं [4]रा काकांतकांतप्रभं सुतम् ।
अंगदं स्थापयित्वागाद्‌योध्यां लक्ष्मणोद्भवः. ॥ ८९०
भरतोपि तथा [5]मे ह्लं चंद्रकेतुं महाबलम् ।
निवेश्य राज्ये साकेतमगात्[6]संवत्सरोषितः. ॥ ८९१
उभौ रामांघ्रिभ ज ने सौमित्रभरतौ रतौ ।
कालं गतमपि स्नेहान्न विजानीत एव तौ. ॥ ८९२
पौरकार्येषु प्र य तमानानां धर्मचारिणाम् ।
एवं वर्षसहस्राणि दश तेषामयुस्तदा. ॥ ८९३
अथ काले गतेऽ ज स्य निदेशेन महात्मनः ।
[7]कालस्तापसरूपेण राजद्वारमुपागमत्. ॥ ८९४
'दूतोऽहं तस्य भो! य स्य महर्षेरमितं बलम् ।
रामं दिदृक्षुरायातः कार्येणे'त्याह तत्र सः. ॥ ८९५
तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणो रा ज्ञे न्यवेदयत, 'तापसः ।
दूतस्त्वां द्रष्टुमायातस्तं त्वं पश्य रघूत्तम!' ॥ ८९६
रामः प्रोवाच, 'सु म ते! वत्स! मत्सविधं द्रुतम् ।
प्रवेश्यतां मुनिस्तात! महौजा द्वारि मास्तु सः.॥ ८९७
सौमित्रिणा ततः श्री मांस्तापसः स प्रवेशितः ।

---

१. तदाख्यः पाश्चात्यौदीच्यदेशविशेषः. २. भरताचें वचन गुरुवाक्यतुल्य रामाला कां वाटलें हें पंतांनीं येथें सकारण सांगावयाचें होतें. ३. सर्ग १०२ श्लो० ९ पहा. ४. राकाकांतः (चंद्रः) इव कांता (मनोहरा) प्रभा यस्य तम्. ५. दृढांगम्. ६. एक वर्ष तेथें राहिलेला असा (भरत). ७. सर्ग १०३-१०४ पहा. ८. प्राकृत मंत्ररामायणांत ही कथा दिली आहे. [रामायणें-भाग १, पृ० २०१-२०३ मंत्ररामायण-उत्तरकांड-गीति ३७८-३९९.]

अधिगम्य **रघुश्रेष्ठं** 'वर्धस्वे'[1]त्याह सादरम्. ॥ ८९८

सत्कृत्याह मुनिं **रा** जा, 'यस्य[2] दूतस्त्वमागतः ।
तस्य संदेशवाक्यानि समग्राणि निवेदय.' ॥ ८९९

एवमुक्तः स सं[3] **म** यं तापसः प्राह, '**राघव**! ।
रहस्येतत्प्रवक्तव्यं किंचान्यदपि भूपते! ॥ ९००

यः श्रोता कोऽपि **रा ज** न्यो द्रष्टा वा **रघुनंदन**! ।
स वध्यस्तव **रा**माज्ञा मुनींद्र[4]स्येदृशी स्फुटा.' ॥ ९०१

सुदृढव्यवसा[5] **य** स्तच्छ्रुत्वा तापसभाषितम् ।
तथेति स प्रतिज्ञाय **रा**मो **लक्ष्मण**मब्रवीत्. ॥ ९०२

'द्वारि तिष्ठ प्रवी **रा** य द्वास्थं त्वपसारय, ।
वाचं यः शृणुयाद्वा नौ पश्येद्वध्यः स मे भवेत्.' ॥९०३

द्वारि निक्षिप्य[6] सु **म** तिं **लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः** ।
तमुवाच मुनिं वाक्यं कथयस्वेति सोऽब्रवीत्. ॥ ९०४

'वचनं शृणु रा **ज** न्मे यदर्थमहमागतः ।
पितामहेन देवेन प्रेषितोऽस्मि महाबल! ॥ ९०५

कालोऽहं भूरि गा **य** स्य तव पुत्रो[7] **रघूत्तम**! ।
समयो[8] यः कृतः पूर्वं परिपूर्णः स सत्पते[9]! ॥ ९०६

हत्वा **द**शास्यं त्रि **ज** गत्त्वया निष्कंटकं कृतम् ।
समयोऽयं निजं लोकमागंतुं **जगदीश्वर**! ॥ ९०७

नृलोके[10] समयो **य** स्ते कृतो वस्तुं **सुरेश्वर**! ।
दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च, ॥ ९०८

स संपूर्णो महा **रा** ज! प्रजाः संरक्षितुं यदि ।
भूयोऽपीच्छसि भद्रं ते वस **राम**! यथासुखम्.' ॥९०९

एवं **पिता**मह **म** तं श्रुत्वा **काल**मुखात्प्रभुः ।

---

१. सर्व प्रकारें वृद्धि होवो. २. 'यस्य दूतत्वमङ्गीकृत्य त्वमागतः' इत्यर्थः. ३. पूर्वसंकेत. ४. जगत्प्राणरूपत्वात् चतुर्वेदमुखत्वात् सत्यवचस्त्वात् च ब्रह्मा 'मुनींद्रः' इत्युक्तिः. ५. यथोक्तकारी. ६. ठेवून. ७. हिरण्यगर्भोत्पत्तिसमये हिरण्यगर्भावस्थायां वा मायासंभावितोऽखिलसंसारस्य सृष्टिस्थितिसंहारनिग्रहानुग्रहलक्षणपंचकृत्यनिर्वाहकः कालाख्यः पुत्रः. ८. वा० रा० उत्तर० स० १०४ श्लो० १२-१३. ९. हे सत्पालक! १०. श्लो० ९०८-९०९ यांचें युग्मक आहे.

प्र[१]हसन्नब्रवीत्कालं, 'मान्यं ब्रह्मवचो मम. ॥ ९१०

कार्यमेव मया **श्री** मान्यथैवाह पितामहः.' ।

'भद्रं तेऽस्तु गमिष्यामि य[२]त एवाहमागतः.' ॥ ९११

तथा त[३]योः काल **रा** जश्रेष्ठयोर्वदतोर्मिथः ।

दुर्वासा भगवान्योगी राजद्वारमुपागमत्. ॥ ९१२

स पु[४]त्रोऽत्रेरु[५]ग्र **म** हा द्वाः[६]स्थं सौमित्रिमब्रवीत्, ।

'अर्थोऽतिक्रामति मम, रामं दर्शय कुत्र सः.' ॥ ९१३

नत्वा रामस्यानु **ज** स्तं मुनिमाह कृतांजलिः, ।

'कोऽर्थस्ते भगवान्रामो व्यग्रस्तिष्ठ क्षणं मुने !' ॥ ९१४

स च[७]ंड आह, 'मां **य** त्नादस्मिन्नेवं क्षणे द्रुतम् ।

प्रतिवेदय रामाय दुर्वासा विश्रुतो ह्यहम्. ॥ ९१५

नो चे[८]त्त्वामथ तं **रा** मं शत्रुघ्नं भरतं तथा ।

संततिं नगरं राष्ट्रं शप्त्वा यास्याम्यमानितः.' ॥ ९१६

स 'एकस्यास्तु म **म** मा सर्वेषां मरणं स[९]मम्' ।

इति बुद्ध्या विनिश्चित्य राघवाय न्यवेदयत्. ॥ ९१७

कालं विसृज्य स **ज** गद्भर्ता दुर्वाससं मुनिम् ।

प्रत्युद्गम्य प्रणम्याह, 'किं कार्यं भगवन्निति.' ॥ ९१८

---

१. अहमेव स्वकृतमर्यादां न त्यक्ष्यामि, वृथायं संभ्रमः पितामहस्येति हासः. २. यस्माल्लोकादिहागतस्तमेव गमिष्यामि. ३. 'तयोः वदतोः' ही भावलक्षणार्था षष्ठी. ४. अत्रीचा पुत्र दुर्वासाः. ५. उग्रतेजाः. उग्रं महो यस्य सः. ६. द्वाररक्षणार्थ उभा राहिलेल्याला. ७. कोपनः. ८. दुर्वासाचें उत्तर प्राकृत मंत्ररामायणांत असें आहेः—'ऐसें परिसुनि रागें विप्र म्हणे, 'रे! भला भला अनया! । दुर्वासा आला हें, जाणुनि मातें म्हणेल काय न या? ॥ कोठेंही वारण मज नाहीं घडलें, परंतु तूं केलें; । भाग्यमदानें तुमचें ज्ञान मला वाटतें लया गेलें. ॥ हरिहर इंद्र श्रीद ब्रह्मार्कयमेंदुवन्हिमुख मातें । प्रत्युद्गमनें पूजिति, हें श्रुत नाहींच काय रामातें? ॥ तरणिकुळींचे राजे दशरथपर्यंत देखिले सारे; । परि हा दुर्नय कोठें नव्हता, तो जोडिलात कैसा रे!? ॥ मार्गीं गमनें श्रमलों, आलों भेटावया स्वयें, पर तो । राघव दर्शन नेघे, म्हणतो, 'कां पातलां वृथा? परतो.' ॥ आला दुर्वासा द्विज हें सत्वर सांग जा, उभा आहें; । किंवा तापसकोपज्वलनाचें वीर्य लक्ष्मणा! पाहें.' ॥ [प्राकृत मंत्ररामायण—मोरोपंतकृत रामायणें, भाग १ पृ० २०२ गीति ३८९-३९४.] ९. समकालम्.

रामं प्रत्याह स **यं**[1] मिप्रवरो'ऽनशन[2]व्रतम् ।
अयुताब्दं कृतं सिद्धमन्नमिच्छामि **राघव**!' ॥ ९१९
श्रुत्वाशु रघुरा **ज** स्तद्वाक्यं सुप्रीतमानसः ।
भोजनं **मु**निमुख्याय यथासिद्धमुपाहरत्. ॥ ९२०
स तद्भुक्त्वाऽस्तूद[3] **य** स्ते सदेत्युक्त्वा महातपाः ।
तृप्तोऽमृतरसान्नेन स्वमाश्रममुपागमत्. ॥ ९२१
स्मृत्वा **काल**वचो **रा** जा स्वां प्रतिज्ञां[4] च वत्सलः ।
दुःखितोऽवाङ्मुखस्तूष्णीं तस्थौ तं लक्ष्मणोऽब्रवीत्. ९२२
'महाराज! त्वम **म** लां स्वां कीर्तिं सुस्थिरां कुरु, ।
जहि[5] मां सौम्य! विस्रब्धं प्रतिज्ञां परिपालय. ॥ ९२३
भग्नप्रतिज्ञा ये **श्री** मंस्ते यांति नरकं नराः ।
जहि मां निर्विशंकस्त्वं धर्मं वर्धय **राघव**!' ॥ ९२४
तथोक्तः शोकभा **रा** र्तो बभूवाकुलमानसः ।
तद्वृत्तं सुहृदां मध्ये कथयामास सन्नवाक्[6]. ॥ ९२५
मंत्रिणो गतसा **म** र्थ्या[7]स्तूष्णीमासन्विचेतसः ।
अथोवाच **व**सिष्ठस्तं सत्यसंधं महामतिः. ॥ ९२६
'दृष्टं[8] मयैतद्रा **ज** र्षे! तत्वज्ञाच्च श्रुतं पुरा ।
लक्ष्मणेन वियोगोऽयं भवितैव तव प्रभो! ॥ ९२७
त्यजैनं[9] **राम**! सु **य** शाः प्रतिज्ञां मा वृथा कृथाः ।
प्रतिज्ञायां विनष्टायां धर्मः सर्वोऽपि नश्यति.' ॥ ९२८
स गुरोः सत्यसा **रा** त्तच्छ्रुत्वा वाक्यमकल्मषम् ।
धैर्यात्परिषदो मध्ये **रामो** लक्ष्मणमब्रवीत्. ॥ ९२९
'विसर्जये[10] त्वां सु **म** ते! मा भूद्धर्मविपर्ययः ।
त्यागो वधो वा विहितः साधूनामुभयं समम्.' ॥ ९३०

---

१. यमिषु प्रवरः, मुनिश्रेष्ठः. २. उपवासाचें कष्टव्रत. ३. 'अस्तु उदयः ते सदा' अशीं पदें. ४. संस्कृत मंत्ररामायण–उत्तर० श्लो० ९०३ पहा. ५. जहि=हन्=लोट् हि. ६. सन्ना वाक् यस्य सः, गद्गदकंठः. ७. तपोबलेनेत्यर्थः. ८. तत्वज्ञात् दुर्वाससः. मां द्रष्टुमागतेन त्वत्पित्रा पृष्टस्य मदाश्रमस्थदुर्वाससो मुखात्. ९. 'त्यागो वधो वा विहितः साधूनामुभयं समम्.' १०. वाल्मीकि रामायणांत बहुतेक असाच श्लोक आढळतो. [स० १०६ श्लो० १३.]

इत्युक्तः साश्रुर **ज** नि प्रभुं नत्वा स लक्ष्मणः ।
विवेश वेश्म न प्रायात्सरयूतीरमात्मवान्. ॥ ९३१

तत्रोपस्पृश्य [1]सं **य** तस्रोता बध्वासनं दृढम् ।
योगयुक्तोऽभवद्धीमान्संस्मरन्[2]राममात्मनि. ॥ ९३२

शक्रादयस्तम **ज** रा दिव्यैः पुष्पैर्मनोहरैः ।
अवकीर्य मुदा स्तुत्वा गीतैर्वाद्यैश्च नर्तनैः. ॥ ९३३

सत्कृत्य सर्वप्रि **य** कृत्प्रवरं **रा**घवानुजम् ।
[3]सशरीरं विमानेन स्वर्गं निन्युः कृतोत्सवाः. ॥ ९३४

वि[4]सृज्य लक्ष्मणं **रा** मो दुःखशोकसमन्वितः ।
पुरोधसो मंत्रिणश्च नै[5]गमांश्चेदमब्रवीत्. ॥ ९३५

'अयोध्यायां पतिं [6]**म** ह्या **भ**रतं धर्मवत्सलम् ।
वीरमद्याभिषेक्ष्यामि ततो यास्याम्यहं वनम्. ॥ ९३६

राजास्तु भरतः **श्री** मा[7]न्संभारानानयंत्विह ।
अद्यैवाहं गमिष्यामि लक्ष्मणेन गतां गतिम्.' ॥ ९३७

तच्छ्रुत्वा वचनं **रा** ज्ञः सर्वाः प्रकृतयो भृशम् ।
शिरोभिः प्रणता भूमौ गतसत्वा इवाभवन्. ॥ ९३८

भरतश्चापि वि **म** ना विसंज्ञोऽभूत्तदा भृशम् ।
राज्यं विगर्हयामास वचनं चेदमब्रवीत्. ॥ ९३९

'वचनं शृणु रा **ज** न्! मे राज्यं स्वर्गं त्वया विना ।
न कामये क्षणं स्वप्ने सत्येनाहं शपे प्रभो! ॥ ९४०

कुशो लवश्च न **य** विद्धर्मवित्प्रवर! प्रभो! ।
कोसलेषूत्तरेष्वेतावभिषेक्तुं त्वमर्हसि. ॥ ९४१

इतो दूताः सत्व **रा** स्तं शत्रुघ्नं प्रति **रा**घव! ।

---

१. संयतानि (निगृहीतानि) स्रोतांसि (इंद्रियद्वाराणि) येन सः. २. 'करुनि प्राणायाम त्यजिलें शरयूतटांगणीं काय;। स्वर्गप्रयाण केलें, श्रीशांशाला अशक्य हें काय? ॥ [प्राकृत मंत्ररामायण–उत्तरकांड–गीति ४०३.] ३. अनेन मनुष्यशरीरसंस्थानमेव देवशरीरसंस्थानं प्राप्तम् । न तु पूर्वशरीरपरित्यागः शरीरांतरपरिग्रहश्चेति सूचितम्. ४. हा श्लोक वा० रामायणांत आहे. [सर्ग १०७ श्लोक १.] ५. नैगम=नागरजन. ['नागरो वणिक् नैगमौ द्वौ' इत्यमरः. । नैगमः स्यादुपनिषद्वणिजो नागरेऽपि च' इति विश्वः.] ६. मह्याः पतिम्=भूपतिम्. ७. भरताभिषेकार्थान्. ८. सर्ग १०७ श्लो० २-३ पहा.

गच्छंस्त्वाख्यातुमस्माकं गमनं भक्तवत्सल!' ॥ ९४२

ततो गुरु[2]: प्राह, '**म** र्हीं पश्येमाः प्रकृतीर्गताः ।
ज्ञात्वा समीप्सितं कार्यं वत्स! मा विप्रियं कृथाः.' ९४३

दयालुरुत्थाप्य **ज** नान्कि करोमीत्यथाब्रवीत् ।
ततः सर्वेपि ते भक्ता **रा**मं वचनमब्रुवन्. ॥ ९४४

'सदाराः ससुता **य** त्तास्त्यक्त्वा सर्वस्वमीश्वर! ।
गच्छंतमनुगच्छामो यत्र **रा**म! गमिष्यसि.' ॥ ९४५

भक्तान्समस्तान्स्व **ज** नान्बाढमित्येव सोऽब्रवीत् ।
ततोऽभिषिच्य तौ पुत्रावंकमारोप्य वत्सलः. ॥ ९४६

परिष्वज्य स्वप्रि **य** कृन्मूर्ध्न्युपाघ्राय चासकृत् ।
स्वे पुरे प्रेषयामास सुसंपन्नौ कुशीलवौ. ॥ ९४७

ततः परं स[3]दा **रा** ध्यो **रा**मो राजीवलोचनः ।
दूतान्संप्रेषयामास **श**त्रुघ्नाय महात्मने. ॥ ९४८

प्र[5]भुणा प्रेषिता **म** ध्येऽकृ[6]तवासा महाजवाः ।
दूतास्त्रिभिरहोरात्रैः **सा**केतान्म[7]धुरां ययुः. ॥ ९४९

शत्रुघ्नायाथ ते **श्री** मद्वृत्तमाचख्युरद्भुतम् ।
लक्ष्मणस्य परित्यागं प्रतिज्ञां **रा**घवस्य ताम्. ॥ ९५०

'विभज्य पु[8]त्रयो **रा** ज्यं दत्तं **विं**ध्यस्य रोधसि ।
पुरी **कु**शावती नाम **कु**शस्य रचितोत्तमा. ॥ ९५१

श्रावस्तीति पुरी **म** ह्यां प्रसिद्धिं प्रापिता वरा ।
लवस्य निर्मिता वीर! **रा**घवेण महात्मना. ॥ ९५२

कृत्वा **त्व**योध्यां वि **ज** नां **रा**घवो **भ**रतस्तथा ।
पौरैः समं स्वर्गमने कृतोद्योगौ स[9]हानुगौ.' ॥ ९५३

एवं निवेद्य प्र **य** ताः **श**त्रुघ्नाय महात्मने ।
विरेमुस्ते ततो दूता, 'भो! त्वरस्वे'ति चाब्रुवन्. ॥ ९५४

श्रुत्वा वृत्तं तत्त्व **रा** वाञ्छत्रुघ्नः **कां**[10]चनाभिधम् ।

---

१. सर्ग १०७ श्लो० ५-८ पहा. २. वसिष्ठः. [स० १०७ श्लो० १०.] ३. सद्भिराराध्यः. अथवा सदा आराध्यः. ४. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. ५. सर्ग १०७ श्लो० १६-२० पहा. ६. अकृतो वासो यैस्ते. ७. मथुराम्. ८. 'पुत्रयोः' इति शेषे षष्ठी. ९. सर्ग १०८ श्लो० ३५- पहा. १०. कांचन नामक पुरोहिताला.

पुरोहितं समानीय प्रजाश्चाकथयत्स्वयम्. ॥ ९५५

अभिषिच्याथ सु **म** हत्तद्राज्यं स्वं विभज्य सः ।

पुत्राभ्यां प्रददौ लेभे सुबाहुर्मधुरां पुरीम्. ॥ ९५६

शत्रुघाती[1] च ते **ज** स्वी वैदिशं[2] प्राप सत्पुरम् ।

एवं कृत्वागादयोध्यां रथेनैकेन सत्वरम्. ॥ ९५७

स शत्रुघ्नो विन **य** वानभिवाद्याह, 'राघव! ।

तवानुगमने[3] राजन्विद्धि मां कृतनिश्चयम्. ॥ ९५८

दत्तं राज्यं तनु **ज** योः कृतं कृत्यमशेषतः ।

न चान्यद्[4] वक्तव्यमागतोऽहमुपासितुम्. ॥ ९५९

त्वच्छासनं स्वाश[5] **य** ज्ञ! प्रभो! नित्यमनुष्ठितम् ।

विहन्यमानं नेच्छामि प्रसादं कर्तुमर्हसि.' ॥ ९६०

तं बाढमित्युदा **रा** णां गुरुराहातिवत्सलः ।

ततः समागता ऋक्षा वानराश्च सयूथपाः. ॥ ९६१

ते कृतांजलयो **म** ह्यां पतिताः प्रभुमब्रुवन् , ।

'नयास्मानपि काकुत्स्थ! शरणागतवत्सल!' ॥ ९६२

तांश्च बाढमिति **श्री** मानुवाच श्रितवत्सलः ।

अथ बद्धांजलिः प्राह सुग्रीवो रघुनंदनम्. ॥ ९६३

'अभिषिच्यांगदं **रा** ज्ये प्राप्तोऽहं राम! कामद! ।

तवानुगमने राजन्विद्धि मां कृतनिश्चयम्.' ॥ ९६४

तं स्मयन्नाह स **म** ये प्राप्तं बाढमिति प्रभुः ।

बिभीषणमथोवाच वाचस्पतिशतस्तुतः. ॥ ९६५

'शृणु राक्षसरा **ज**! त्वं कार्यं मच्छासनं त्वया ।

प्रजाः संरक्ष धर्मेण नोत्तरं वक्तुमर्हसि. ॥ ९६६

यावच्चंद्रोऽब्जप्रि[6] **य** श्च यावत्तिष्ठति मेदिनी ।

---

१. याचें नांव श्रुतसेन असें प्राकृत मंत्ररामायणांत आहे. [प्रा० मं० रा० उत्तरकांड—गी० ४१०.] २. वैदिश नामक नगराला. ३. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० १०८ श्लो० १४.] ४. मां मानुगच्छेति न वक्तव्यम्. ५. सु+आशय+ज्ञः=हृद्गतभाव पूर्णपणें जाणणाऱ्या रामा, आजपर्यंत अव्याहतरीतीनें पाळलेल्या आज्ञेचा भंग व्हावा असें मी इच्छित नाहीं; अनुगमनाविषयीं माझा पक्का निश्चय झाला आहे, करितां दया करून मला आपल्याबरोबर येऊं द्यावें. ६. सूर्यः. कमळांला सूर्य प्रिय असतो अशी काव्यप्रसिद्धि आहे.

यावच्च मत्कथा लोके तावद्राज्यं त[1]वास्त्विह.' ॥ ९६७
तथेति रक्षसां **रा** जा प्रतिजग्राह तद्वचः ।
तमेवमुक्त्वा श्रीरामो हनूमंतमथाब्रवीत्. ॥ ९६८
'तावत्प्रीतस्त्वं र **म** स्व मद्वाक्य[2]मनुपालयन् ।
मत्कथाः प्रचरिष्यंति यावल्लोके हरीश्वर!' ॥ ९६९
कृतांजलिर्वायु **ज** स्तमब्रवीद्राममीश्वरम्, ।
'यावत्तव कथा लोके तावत्स्थास्याम्यहं भुवि.' ॥ ९७०
जांबवंतं प्रव **य** सं मैंदं च द्विविदं प्रभुः ।
प्राह, '[3]यावत्कलियुगं तावज्जीवत सर्वदा.' ॥ ९७१
अथ [4]प्रभात र **ज** नौ पृथुवक्षा महायशाः ।
रामः कमलपत्राक्षः स्वपुरोहितमब्रवीत्. ॥ ९७२
'अग्रेऽग्निहोत्रं प्र **य** तैर्विप्रैः सार्धं व्रजत्विदम् ।
[5]वाजपेयातपत्रं च शोभमानं महापथे. ॥ ९७३
ततो [6]गुरुस्तपो **रा** शिः सर्वं निरवशेषतः ।
चकार विधिवद्धर्मं [7]महाप्रस्थानिकं विधिम्. ॥ ९७४
सूक्ष्मांबरधरो **म** त्या स [8]ब्रह्मावर्तयन्परम् ।
कुशान्गृहीत्वा [9]पाणिभ्यां सरयूं प्रययौ स्वयम्. ॥ ९७५
मौनव्रतधरः **श्री** मान्पद्भ्यामेव चलन्पथि ।
निर्जगाम गृहात्तस्माद्दीप्यमानो [10]यथांशुमान्. ॥ ९७६
पार्श्वेऽस्य दक्षिणे **रा** ज्ञः [11]पद्मा [12]श्रीः समुपस्थिता ।

१. 'राम म्हणे, 'निर्भय तूं यावत् चंद्रार्कभू मदीयकथा । तावत् बिभीषणा! हें राज्य करावें धरूनि साधुपथा. ॥ संतत मला स्मरावें, विषयांच्या सेवनासि विसरावें; । सज्जनपदां भजावें बिभीषणा! आपुल्या पुरा जावें. ॥' [प्रा०मं० रामायण—उत्तरकांड—गी०४१४-४१५.] २. सर्ग १०८ श्लो० ३२ पहा. ३. हनूमद्बिभीषणयोः प्रलये, इतरेषां तु कलौ कृष्णावतारे नाश इति बोध्यम्. ४. प्रभातायां रजन्याम्. ५. हें अर्ध वा० रामायणांत आहे. [स० १०९ श्लो० २.] ६. वसिष्ठः. ७. महाप्रस्थानं नाम परलोकगमनाय संकल्पपूर्वकं प्रस्थानं तदर्हति माहाप्रस्थानिकं विधिमुद्दिश्य यो धर्मः कर्तव्यस्तं धर्मं विधिवच्चकार. वा० रामायणांत 'माहाप्रस्थानिक' असा पाठ आहे. [स० १०९ श्लो० ३.] ८. प्रागगस्त्योपदिष्टं ब्रह्मसिद्धांतप्रधानमहामंत्रसर्वस्वं श्रीमद्ब्रह्महृदयमावर्तयन् सम्यङ्मनोवाग्वृत्तिभ्यामनुसंदधान इत्यर्थः. मत्या=मनसा. ९. अंगुलिविवरप्रसक्तान् कृत्वा. १०. सूर्यः. ११. पद्महस्ता. १२. लक्ष्मीः.

सव्येऽपि च मही देवी [१]व्यवसायस्तथाग्रतः. ॥ ९७७

स्तुतानि शस्त्राण्य **म** रैर्यानि तस्य जगत्पतेः ।
अन्वयुस्तानि तं **रा**मं कृत्वा पुरुषविग्रहम्. ॥ ९७८

वेदाश्च सर्वे त्रि **ज** गन्मूलं राजर्षिरूपिणम् ।
अनुजग्मुस्तदा **रा**मं प्रभुं ब्राह्मणरूपिणः. ॥ ९७९

[२]ओंकारश्चाथ गा **य** त्री [३]वैषट्कारश्च मूर्तिमान् ।
यज्ञाश्चानुव्रता **रा**मं सर्वे पुरुषविग्रहाः. ॥ ९८०

हृष्टाः सपरिवा **रा** स्तं पौरजानपदा जनाः ।
अन्वयुः पशवः सर्वे पक्षिणः [४]स्थावरा अपि. ॥ ९८१

सर्वे **रा**मानुग **म** ने हृष्टाः पुष्टाः प्लवंगमाः ।
तेषां बभूव भाग्येन [५]स्वर्गद्वारमपावृतम्. ॥ ९८२

भूताः प्रेताश्चानु **ज** ग्मुः प्रभुं किंबहुना तदा ।
न सूक्ष्ममप्य**यो**ध्यायां प्राणिजातं स्म दृश्यते. ॥ ९८३

भ्रातरौ मंत्रिणो **य** त्ताः सर्वे सांतःपुराः पुरात् ।
निर्गत्य तेऽन्वयू **रा**मं प्रभुं तद्गुणरंजिताः. ॥ ९८४

[६]अध्यर्धयोजनं **ज** न्मिजन्ममृत्युभयापहः ।
गत्या ददर्श **सरयूं रा**मः पुण्योदकां नदीम्. ॥ ९८५

तस्याः स्वर्गप्रदो **य** स्तं देशं **रा**मः समागतः ।
तस्मिन्मुहूर्ते ब्रह्मापि त्रिदशैर्मुनिभिः सह. ॥ ९८६

विमानानां भास्व **रा** णां शतकोटिभिरावृतम् ।
प्रभाभिः स्वर्गिणां व्योम ज्योतिर्मयमिवाभवत्. ॥ ९८७

सुखस्पर्शस्तत्र **म** रुद्ववौ शीतः [७]सुगंधवान् ।
पपात पुष्पवृष्टिश्च देववाद्यानि सस्वनुः. ॥ ९८८

---

१. व्यवसायशक्तिः, संहारशक्तिः. २. गायत्री सर्वरक्षिणी सर्ववेदतन्मूलयज्ञाधिकृताशेषजगद्रक्षिका तस्या अपि मूलमोंकारोऽप्यनुगतः, अनेन सर्वज्ञानयोगो दर्शितः. ३. कर्मयोगः. ४. स्थावराणामनुगमनं भगवतो रामस्य सदयावलोकनेन तदानीं ज्ञानक्रियाशक्त्युद्भवादुपपद्यते ५. ब्रह्मलोकद्वारम्. रामेण सहोपेंद्रलोकगमनद्वारा रामेण सहागतानां सर्वजंतूनां ब्रह्मलोकस्यैव प्राप्तिरिति बोध्यम्. ६. अर्धाधिकं योजनं गत्वा. [स० ११० श्लो० १.] ७. स० ११० श्लो० ४-६ पहा.

गंधर्वाश्च जगुः **श्री** मद्रामस्य चरितं मुदा ।
मुख्या[1] अप्सरसस्तत्र ननृतुर्हृष्टमानसाः. ॥ ९८९

रचितांजलि रा **रा** त्तमागत्य विधिरब्रवीत्, ।
‘आगच्छ[2] विष्णो[3]! भद्रं ते तां तनुं प्रविश स्वकाम्[4]. ९९०

भ्रातृभिः[5] सह धा **म** त्वं निजं विष्णो! विभूषय ।
लोकानां गतिरस्याद्य न त्वां जानंति केचन. ॥ ९९१

ज्ञानशक्तिं विना **ज**! त्वां न जानंति जगद्गुरो!’ ।
इति वाक्यं विधेः श्रुत्वा रामो रमयतां वरः ॥ ९९२

पद्मापतिः पुण्य **य** शाः सशरीरोऽनुजैः सह ।
विवेश वैष्णवं[6] धाम ध्यातं यत्साधुभिः सदा. ॥ ९९३

ततो विष्णुमयं **रा** मं पूजयंति स्म देवताः ।
सिद्धा मरुद्गणाश्चैव सेंद्राः साग्निपुरोगमाः. ॥ ९९४

देवर्षयो जात **म** हा गंधर्वास्त्रिदशांगनाः ।
सुपर्णनागयक्षाश्च दैत्यदानवराक्षसाः. ॥ ९९५

‘अत्र त्वय्यागतेऽ **ज**! त्रिदिवः पूर्णमनोरथः ।
दृष्टी विकल्मषो जात इत्यूचुर्विष्णुमव्ययम्. ॥ ९९६

अथ विष्णुः स्वप्रि **य** कृत्तं पितामहमब्रवीत्, ।
‘एषां लोकं जनौघानां दातुमर्हसि सुव्रत. ॥ ९९७

इमे सर्वेऽप्यात्म **ज** न्मन्! स्नेहान्मानुगताः सदा ।
भक्ता हि भजनीयाश्च त्यक्तात्मानश्च मत्कृते.’ ॥ ९९८

श्रुत्वा वाक्यं स प्रि **य** स्य ब्रह्मा विश्वकृदब्रवीत्, ।
‘लोकान्संतानकान्नाम[7] यास्यंतीमे समागताः. ॥ ९९९

तिर्यग्गतं त्वानु[8] **रा** गाद्यद्विष्णोऽनुगतं ध्रुवम् ।
प्राणांस्त्यक्ष्यति भक्त्या तत्संतानेषु निवत्स्यति. ॥ १०००

---

१. ह्या मुख्य अप्सरांचीं नांवें:–‘घृताची मेनका रंभा उर्वशी च तिलोत्तमा। सुकेशी मंजुघोषाद्याः कथ्यंतेऽप्सरसो बुधैः ॥’ २. यतो लोकं मनुष्यलोकं गतस्तं लोकमागच्छ. ३. गृहीतविष्णुशरीर. ४. स्वतनुवत् अत्यंतं प्रियं लोकं प्रविश. या० रामायणांत ‘स्विकाम्’ असा पाठ आहे. [स० ११० श्लो० ९०.] ५. ‘भ्रातृभिः सह’ इत्यत्र पूजायां बहुवचनम्. ६. स० ११० श्लो० १२ पहा. ७. स० ११० श्लो० १६-१७ पहा. ८. संतानकान् नाम लोकान् क्रमेण ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा मुक्तिजनकान् यास्यंति. ९. त्वा (त्वाम्) अनुरागात्.

लो को यथा मम **म** हान्युक्तो ब्रह्मगुणैः[1] सदा ।
ब्रह्मलोकसमीपस्थः क्रममुक्तिप्रदः कृतः. ॥ १००१

लोकः संतानकः **श्री** मान्मयैषामद्य कल्पितः' ।
इत्युवाच स्वयं ब्रह्मा भगवान्भूतभावनः. ॥ १००२

ततः पतिर्वान **रा** णां सुग्रीवो हृष्टमानसः ।
निमज्य **सा**रवे तीर्थे विवेश रविमंडलम्. ॥ १००३

गोप्रताराव्हये **म** ग्नास्तीर्थे परमपावने ।
ऋक्षाश्च कपयः प्रापुः सुरान्येभ्यस्तदुद्भवः. ॥ १००४

पौरा जानपदा **ज** ग्मुः स्वजनैः सह **सा**रवम् ।
स्वर्गस्थाः शुश्रुवुस्तेषां चकिताः सहसा रवम्. ॥ १००५

स्थावरा जंगमा **य** द्वैर्महद्भिर्दुर्लभं पदम् ।
गोप्रतारे कृतस्नानाः प्रापुर्भासुरविग्रहाः[2]. ॥ १००६

सुतीर्थे प्राणिवा **रा** स्ते प्रहृष्टाः कृतमज्जनाः ।
दिव्यदेहाः प्रसादेन प्रभोः सर्वेऽपि सज्जनाः. ॥ १००७

अमर्त्यत्वं गता **म** र्त्या दिव्यालंकारवाससः ।
विमानानि समारूढाः सर्वे भास्वरमूर्तयः. ॥ १००८

गोप्रतारे तदा **ज** न्मी सर्वस्त्यक्तकलेवरः ।
दिव्यरूपोऽभवच्छ्वापि बिडालो ग्रामसूकरः. ॥ १००९

सरयूपुण्यतो **य** स्य महिमा परमाद्भुतः ।
ये तत्र त्यक्तदेहास्ते लोकं संतानकं गताः. ॥ १०१०

संतानकं मुदा **ज** ग्मुर्ऋक्षवानरराक्षसाः ।
अनुग्रहाद्भगवतो **रा**मस्याद्भुतकर्मणः. ॥ १०११

गंधर्वैः सह गा **य** द्भिः पुण्यं निजयशोद्भुतम् ।
शृण्वन्संतानकं निन्ये विमानैस्तान्दयार्णवः. ॥ १०१२

तत्र सर्वानुदा **रा** णां नाथः श्री**वि**ष्णुरीश्वरः ।
स्थापयामास तान्प्रेम्णा पितापुत्रानिवौरसान्. ॥ १०१३

ततः स्वयं स्वधा **म** स्वैः सर्वैर्ब्रह्मादिभिः सह ।
ययौ भक्त**म**यूराणां मेघो **रा**मः सतां गतिः. ॥ १०१४

---

१. सत्यसंकल्पत्वादिब्रह्मगुणैः. २. उज्ज्वलदेहाः.

काव्योपसंग्रहः.

(काव्यपठनफलम्.)

[1]**श्रीमद्रामायणं श्री** मान्**वा**ल्मीकिर्मुनिपुंगवः ।
महाकाव्यं चकारेत्थं भव्यमादिमहाकविः. ॥ १

गीतं **राम**कुमा **रा** भ्यां श्रुतं सर्वैर्महर्षिभिः ।
ब्रह्मणा सत्यलोके च **कै**लासाग्रेऽपि शंभुना. ॥ २

अश्वमेधे महा [2]**म** न्यौ सह सर्वैर्मुनीश्वरैः ।
सचिवैर्भ्रातृभिः सार्धं **रा**मेणापि श्रुतं **स्वयम्.** ॥ ३

हितेच्छु[3]भिः समा **ज** प्यं श्राव्यं दुःस्वप्ननाशनम् ।
पापतापप्रशमनं मनोरथकरं परम्. ॥ ४

वेदैः सममिदं **य** ज्ञदानतीर्थफलप्रदम् ।
सर्वपापैः प्रमुच्येत पादमप्यस्य यः पठेत्. ॥ ५

पापान्यपि दिवा **रा** त्रौ यः कुर्यान्मानवः सदा ।
पठत्येकमपि श्लोकं पापात्स परिमुच्यते. ॥ ६

न केवलमिदं **म** ह्यां पाताले त्रिदिवेऽपि च ।
नित्यं शृण्वंति संहृष्टाः काव्यं **रामायणं** परम्. ॥ ७

श्रीमद्रामायणेऽ ज स्रं प्रेमात्यंतं **ह**नूमतः ।
नारदस्य तु सर्वस्वमेत**द्वा**ल्मीकिसद्गुरोः. ॥ ८

गंधर्वैर्गीयते **य** त्नात्सिद्धैश्च परमर्षिभिः ।
सर्वैर्मुमुक्षुभिर्मुक्तैः सेव्यते सुमनोहरम्. ॥ ९

रामायणं यशोऽ **ज** स्रं श्रीमच्छ्रीनायकाननम् ।
का न नंदति चैतेन समैतत्स्वर्द्रुकाननम्. ॥ १०

प्रेम **रामायणे य** स्य प्रसन्नास्तस्य देवताः ।
या आपदः प्रपश्यंति स्वबलं भ्रश्यदेव ताः. ॥ ११

वाल्मीकिं तपसां **रा** शिमनुमान्य महाकविम् ।
तद्गुरुं नारदं **व्यासं शु**कमन्यान्कवीन्मुनीन् ॥ १२

---

१. 'परानंदमयो रामो ह्मयते श्रवणादिभिः । अतोऽस्य चाभिधा पुण्या रामायणमितीरिता ॥' [स० १११ श्लो० १ टीका:.] २. यज्ञे. ३. हा काव्यफलोपदेश आहे. याचें वर्णन मूळांत १११ व्या सर्गांत आहे. ४. हें अर्ध मूळांत आहे. [स० १११ श्लो० ६.] ५. स्वर्गांतील वृक्षाचें वन, नंदनोद्यान.

'मंत्ररामायणं' म ह्यं श्रीमद्रामायणात्स्वयम् ।
दत्तमुद्धृत्य बालाय श्रीरामेण दयालुना. ॥ १३

प्रतिकांडं मंत्रसंख्या.

(अनुष्टुब्.)

मंत्ररामायणे बालकांडे **राम**प्रसादजे ।
त्रयोविंशतिरेवात्र मंत्राः [१]संत्रासदाः **कले**ः. ॥ १
द्वितीयेऽत्र सतामिष्टेऽयोध्याकांडे शुभप्रदाः ।
विंशतिः परिसंख्याता मंत्राः सेव्याः सतां सदा. ॥ २
तृतीयेऽरण्यकांडेऽत्र त्रिंशन्मंत्राः प्रकीर्तिताः ।
कामदाः कविवर्गाणां [२]नंदनस्था द्रुमा इव. ॥ ३
चतुर्थे त्वत्र **कि**ष्किंधाकांडे कांडेऽभिपूजिते ।
त्रिंशदेव महामंत्राः पुरुषार्थफलप्रदाः. ॥ ४
पंचमे **सुंदरे** कांडे मंत्राः षट्त्रिंशदुत्तमाः ।
सर्वोऽपि सेवनाद्येषां भवेत्पुरुष उत्तमः. ॥ ५
मंत्राः षष्ठे **युद्ध**कांडे षडशीतिरुदाहृताः ।
सर्वेऽपि रसिका येभ्यः समुत्पन्नमुदाहृताः. ॥ ६
मंत्रा **उत्तर**कांडेऽत्र सर्वसंसिद्धिवल्लभाः ।
एकोनाशीतिरुदिता मुदिता यैः सतां सभाः. ॥ ७
एवं सप्तसु कांडेषु सर्वे मंत्राः शुभप्रदाः ।
सदा जयंति चत्वारः शतानि त्रीणि चार्चिताः. ॥ ८
मंत्ररामायणे ग्रंथे सज्जनानां सुखप्रदे ।
अक्षिबाणांकशिखि(३९५२)भिर्विज्ञेया श्लोकसंमितिः. ॥ ९
त्रयोदशाक्षरो मंत्रः सर्वत्रात्र विराजते ।
तेनैतन्नामतः **'श्रीमन्मंत्ररामायणं'** बुधाः. ॥ १०

१. कलेः संत्रासं घ्नंति (खंडयंति) इति. २. इंद्राच्या बागेतील झाडांप्रमाणें.

वर्णः प्रथमकांडेऽत्र महामंत्रस्य सज्जनाः ।
श्लोकानां प्रथमे पादे सर्वत्र प्रथमः स्फुटः. ॥ ११
द्वितीये च द्वितीयः स तृतीये च तृतीयकः ।
एवं सप्तमकांडेंऽत्ये मंत्रवर्णोऽत्र सप्तमः. ॥ १२
पृष्ठे त्रयोदशश्लोकलिपेरेतत्स्फुटीभवेत् ।
आर्षात्समुद्धृतमिदं तीर्थं गंगाऱ्हदादिव. ॥ १३

उपसंहार.[1]

(शार्दूलविक्रीडित.)

सत्काव्योपवनं यदाद्यकविना वाल्मीकिना निर्मितं
तत्रत्यैरतिरम्यपद्यकुसुमैः[2] प्रीत्या गृहीतैर्गुणे ।
श्रीमंत्रे विरचय्य दाम रुचिरं 'श्रीमंत्ररामायणं'
श्रीरामस्य जगद्गुरोरुचितयोः पादाब्जयोरर्पितम्[3]. ॥ १

---

१. प्राकृत मंत्ररामायणांतील उपसंहार अवश्य पहावा म्हणजे सरस आणि मनोहर कोणता आहे याचा निर्णय करण्यास ठीक पडेल. २. पंतांनीं आपल्या संस्कृत मंत्ररामायणांत मूळ ग्रंथांतील पद्यकुसुमांचा सन्निवेश केला आहे—या विधानाचें समर्थन टीपांमध्यें पूर्वीं आलें आहे व तशा पद्यांचा उल्लेख त्या त्या स्थळीं आम्हीं अनेकवार केला आहे. ३. माळ (दामन्) ही गळ्यांत घालावी किंवा पायांत घालावी ही औचित्यविचारचर्चा काव्यरसिकांनींच करावी.

मोरोपंतकृत रामायणें.

भाग चौथा.

परिशिष्टें.

१. वंशवृक्ष.

(१) श्रीरामाचा वंशवृक्ष.

१ ब्रह्मा
|
२ मरीचि
|
३ कश्यप
|
४ विवस्वत्
|
५ मनु
|
६ इक्ष्वाकु
|
७ कुक्षि
|
८ विकुक्षि
|
९ बाण
|
१० अनरण्य
|
११ पृथु
|
१२ त्रिशङ्कु
|
१३ धुंधुमार
|
१४ युवनाश्व
|
१५ मांधातृ
|
१६ सुसंधि
|
१७ ध्रुवसंधि   प्रसेनजित्
|
१८ भरत
|
१९ असित+१ कालिंदी+२ दुसरी एक.
|
२० सगर
|
२१ असमंज
|
२२ अंशुमत्
|
२३ दिलीप
|
२४ भगीरथ
|
२५ ककुत्स्थ
|
२६ रघु
|
२७ कल्माषपाद (सौदास)
|
२८ शंखण
|

२९ सुदर्शन
|
३० अग्निवर्ण
|
३१ शीघ्रग
|
३२ मरु
|
३३ प्रशुश्रुव
|
३४ अंबरीष
|
३५ नहुष[1]
|
३६ नाभाग — ३७ अज, सुव्रत
३७ अज
|
३८ दशरथ — राम, भरत, लक्ष्मण, शत्रुघ्न

(वा०रा०अयो०–स०११०श्लो०३-३५)

(२) दशरथाचा वंशवृक्ष.

दशरथ+(१)कौसल्या+(२)कैकेयी+(३)सुमित्रा

राम+सीता — कुश, लव

भरत+मांडवी — तक्ष, पुष्कल

लक्ष्मण+उर्मिला — अंगद, चंद्रकेतु

शत्रुघ्न+श्रुतकीर्ति. — सुबाहु, शत्रुघाती (श्रुतसेन.)

(३) रावणाचा मातृपक्षीय वंश.

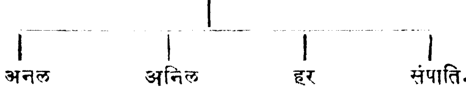
हेति+भया (कालभगिनी)
|
विद्युत्केश+सालकटंकटा
|
सुकेश+देववती
|
माल्यवान्+सुंदरी, सुमाली+केतुमती, माली+वसुदा

(४) माल्यवानाचा वंशवृक्ष.

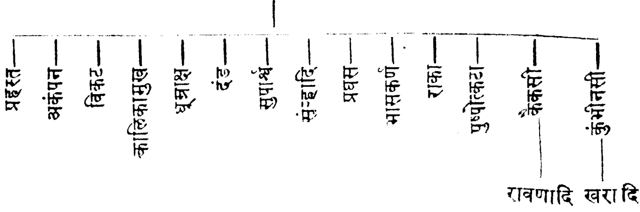
माल्यवान्+सुंदरी
|
वज्रमुष्टि, विरूपाक्ष, दुर्मुख, अनला, सुप्तघ्न, यज्ञकोप, मत्त, उन्मत्त

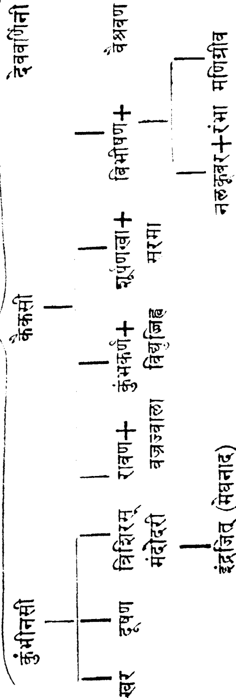
१. नहुषाचा ययाति, ययातीचा नाभाग असेंही वर्णन आहे.

(५) मालीचा वंशवृक्ष.

(६) सुमालीचा वंशवृक्ष.

(८) सुमतिवंश.

इक्ष्वाकु+अलंबुषा (बालकांड–स० ४७ श्लो० ११-१७.)

|

विशाल

|

हेमचंद्र

|

सुचंद्र

|

धूम्राश्व

|

सृंजय

|

सहदेव

|

कुशाश्व

|

सोमदत्त

|

काकुत्स्थ

|

सुमति[1]

(९) जनकाचा वंश.

निमि (बालकांड–स० ७१ श्लो० ३-१३.)

|

मिथि

|

जनक

|

उदावसु

|

नंदिवर्धन

|

सुकेतु

|

देवरात

|

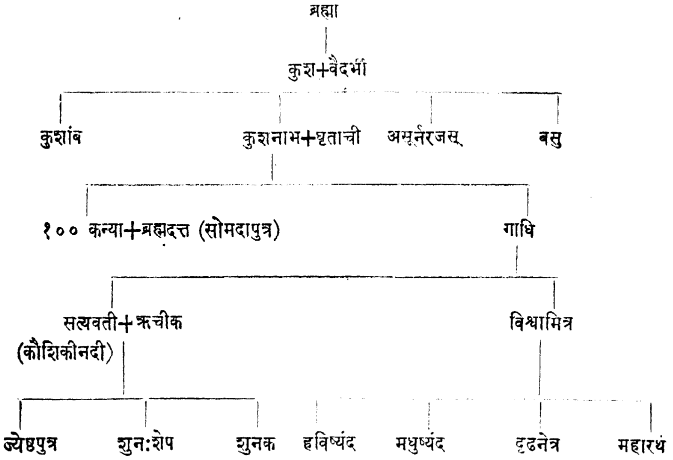
१. सुमति हा विशालपुरीचा राजा रामाच्या वेळीं होता [बालकांड–स० ४७ श्लो० १७].

बृहद्रथ
|
महावीर
|
सुक्षिप्ति
|
धृष्टकेतु
|
हर्यश्व
|
मरु
|
प्रतींधक
|
कीर्तिरथ
|
देवमीढ
|
विबुध
|
महीध्रक
|
कीर्तिरात
|
महारोमा
|
स्वर्णरोमा
|
ऱ्हस्वरोमा
|
जनक — कुशध्वज
|
सीता

(१०) गंगेचा वंशवृक्ष.

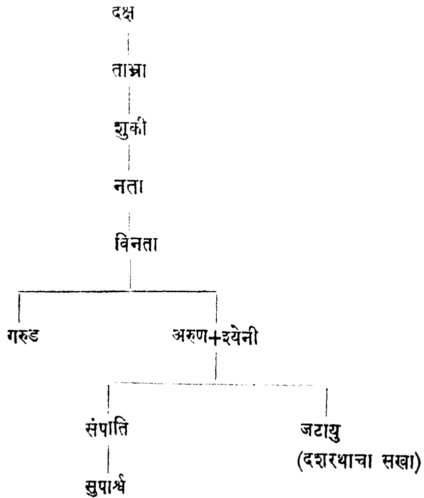
मेरु (वा० रा० बाल०—स० ३५ श्लो० १३-२०.)
|
मेना+हिमवान्
|
गंगा — उमा+शंकर.

(११) विश्वामित्राचा वंशवृक्ष.

वा० रा० बाल० स० ३२-३४, स० ५७ श्लो० ४, स० ६१ श्लो० १४-२१ पहा.

(१२) जटायुवंशवृक्ष.

२. अधिक टीपा.

पद्य.	पद्यांचा अर्थ.	पृष्ठ.

३९. अनुष्टुब्रामायण.

१ उत्तरार्ध–दिग्रथनंदन. दिश्+रथ+नंदन=दहा दिशा+रथ+पुत्र.
येथें 'दिग्' हा शब्द दश (दहा) बद्दल योजिला आहे. हल्लींही सामान्य
संभाषणांत आपण अवतार, पांडव, वेद हे शब्द अनुक्रमें दहा, पांच व
चार यांबद्दल योजितों. १

३ उत्तरार्ध–'महा' याचें विशेष्य 'आधि.' ,,

४ पूर्वार्ध–असें शत–येथें 'शत' म्हणजे शंभर असा अर्थ विवक्षित नाहीं,
अनेक प्रकारचीं अस्त्रें. ताटका अत्युग्रा, पर (तथापि) मारवी. ,,

५ पूर्वार्ध–'खर 'म्हणजे मारीच सुबाहु इत्यादि तीव्र क्रूर (राक्षस) असा
अर्थ घेतला तरी चालेल. २

११ या पद्यांत **क्रम** (यथासंख्य), **व्यतिरेक** आणि **उपमा** असे तीन अलंकार आहेत. 'उपमेयोपमानानां क्रमसंबंधः क्रमः' (१७) [वामन–काव्यालंकारसूत्राणि–चतुर्थ अधिकरण–तृतीय अध्याय–काव्यमाला. १५. पृ० ५४.] उपमेय आणि उपमान यांमध्यें क्रमानें संबंध लागत गेला म्हणजे **क्रम**नामक अलंकार होतो. या पद्यांत म्लानि सारसास आणि कंटक केतकास असा क्रमानें संबंध आहे. आतां हा संबंध उपमेयोपमानांत नाहीं, तथापि हा क्रमानेंच आहे म्हणून याला **यथा-संख्य** म्हणणें हेंच प्रशस्त होय. पुर आणि सारस किंवा केतक या उपमेयोपमानांत सारसकेतक यांस दोष आहेत, पण पुराला नाहींत असें वर्णिलें आहे म्हणून हा **व्यतिरेका**लंकार झाला. 'सार साकेत स्वयशें कापुरा हांसे' म्हणजे कापुराच्या शुभ्रत्वाहून साकेत नगराचें यश शुभ्रतर होतें–असा भाव. येथें **उपमा** अलंकार झाला आहे, कारण 'हांसे' हा शब्द सादृश्यसूचक आहे. उपमेची प्रतीति अभिधालक्षणा आणि व्यंजना यांच्या द्वारें होते. **काव्यादर्शकार दंडी म्हणतोः**—
आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निंदति । विडंबयति संधत्ते हसतीर्ष्यत्यसूयति. ॥ ६२ ॥ तस्य मुष्णाति सौभाग्यं तस्य कांतिं विलुंपति । तेन सार्धं विगृह्णाति तुलां तेनाधिरोहति. ॥ ६३ ॥ + + + + तस्य चानुकरोतीति शब्दा सादृश्यसूचकाः । उपमायामिमे प्रोक्ता कवीनां बुद्धिसौख्यदाः ॥ ६५ ॥ [दंडी–काव्यादर्श–द्वितीय परिच्छेद. पृ० १३३]. यशाचा व हास्याचा रंग शुक्ल आहे असा कविसंकेत आहे.

पद्य.	पद्यांचा अर्थ.	पृष्ठ.
	यास आधारः–तिमिरस्य तथा मुष्टिग्राह्यत्वं सूचिभेद्यता । शुक्लत्वं कीर्तिपुण्यादौ कार्ष्ण्यं चाकीर्त्यघादिषु. ॥ प्रतापे रक्ततोष्णत्वे रक्तत्वं क्रोधरागयोः । ज्योत्स्नापानं चकोराणां सेवालं सर्ववारिषु ॥ [केशवमिश्रकृत **अलंकारशेखर**–१५ मरीचि.]	२
१३	'मंथराभिन्नधी' हें कैकयीचें साभिप्राय विशेषण आहे. तिनें वर मागण्याचें कारण या विशेषणानें ध्वनित केलें आहे म्हणून हा **काव्यलिंग** अलंकार होय. एकाद्या अर्थाचें समर्थन करण्याची आवश्यकता असतां त्याचें समर्थन केलें म्हणजे **काव्यलिंग** अलंकार होतो. 'काव्यलिंगं हेतोर्वाक्यपदार्थता' [काव्यप्रकाश.] या लक्षणावरून यांत कार्यकारणभाव स्वीकारलेला असतो. येथें कैकेयीनें असा कठिण वर मागणें योग्य नसतां कां मागितला या अर्थाचें समर्थन करणें आवश्यक होतें. म्हणून लिंगरूपानें (विशेषणरूपानें) त्याचें समर्थन केलें आहे. या अलंकाराचें लक्षणः–काव्यलिङ्गं हेतुना स्यात्समर्थ्यसमर्थनम् । वाक्यार्थत्वे पदार्थत्वे हेतोर्द्वैविध्यमिष्यते ॥ जितोऽनया स्मरो नूनं यामालिंगति वल्लभः । कंदर्पमजयद्विप्रस्त्रिनेत्राक्रान्तमानसः ॥ १६४ ॥ [मंदारमरंदचंपू–१० व्यंग्यबिंदु–काव्यमाला, पृ० १४१] उत्तरार्ध–तो=दशरथ राजा.	३
१५	श्रीसत्यधर्म रक्षाया=शोभादायक असा सत्यधर्म पाळण्यासाठीं (श्रीरामानें) क्षिती (पृथ्वी) सोडिली.	,,
१९	प्रिय हित=हें 'प्रभू'चें विशेषण करावें. प्रिय अशा व हित अशा प्रभूचें उक्त.	४
२०	भवार्णवीं=भवार्णवापासून येथें ही सप्तमी पंचम्यर्थी समजावी.	५
२१	सूर्याच्या कन्यकामना–येथें सूर्यकन्यकामना असा समस्त शब्द पाहिजे होता. सूर्य शब्दाला षष्ठी दृष्ट ठेविली आहे हें प्रशस्त नाहीं. हें लक्षांत ठेवण्यासारखें उदाहरण आहे. 'सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः'.	,,
२२	साधुजन हे ईश्वरप्राप्तीस्तव तपस्या करतात, त्यांना प्रभु स्वतः आपल्या कार्यासाठीं आल्यामुळें आयताच सांपडला. यत्न केल्यावांचून कार्यसिद्धि अथवा फलप्राप्ति वर्णिली असतां **प्रहर्षण**नामक अलंकार होतो म्हणून हें या अलंकाराचें उदाहरण होय. याचें **मंदारमरंदचंपूंत** लक्षण असें केलें आहे. अथ प्रहर्षणम्–अपेक्षितार्थसिद्धिश्चेद्विना यत्नं प्रहर्षणम् । राधिकासंगमोपायचिंतां कुर्वति माधवे । स्वयमेवागता सा तमालिलिंग मुदा तदा ॥ १७४ ॥ अपेक्षिताधिकार्थस्य सिद्धिश्चान्यत्प्रहर्षणम् ॥ या-	

पद्य.	पद्यांचा अर्थ.	पृष्ठ.
	यते घटिकामेकां राधां सङ्गसुखं हरिः । अहोरात्रं सहानेन सापि रेमे मनस्विनी ॥ १७५ ॥ फलस्योपायसिद्ध्यर्थं प्रयत्ने च कृते सति । तदैव फललाभश्चेत्तृतीयं स्यात्प्रहर्षणम् ॥ राधिकानयनार्थाय दूतीमन्वेष्टुमुद्यतः । मध्येमार्गं नन्दसूनू राधिकामेव दृष्टवान् ॥ १७६ ॥ [मंदारमरंदचंपू-पृ० १४३.] उत्तरार्धांत प्रभूवर ताताची संभावना केली आहे म्हणून ही **उत्प्रेक्षा** होय.	५
२४	गुणौघनटचत्वर-यांत **रूपकालंकार** झाला आहे.	,,
२६	लोक २५ यांत भरताच्या भाषणास आरंभ झाला असून तें या २६ व्या श्लोकांत पूर्ण झालें आहे. [हे] भरता! [तिचा आचार] सन्मनीं तोषाचा त्याग हेतु [होय.] (संताच्या अंतःकरणांत संतोषाचा नाश होण्यास तिचा आचार कारण होय. त्या कैकयीचा आचार साधुमनांचा तोष नष्ट होण्यास कारण होय) [हे] ताता! (दशरथा) शक्रा (इंद्राला) लाजसी (कैकेयीच्या दुष्ट कृत्यानें स्वर्गलोकीं इंद्राला तोंड दाखविण्यास तुला लाज वाटत असेल) [हे] भरता! हे (कैकेयी) तुला जशी [तशी] कोणा नसे (हे भरता! ही दुष्ट आई जशी तुला मिळाली आहे तशी इतर कोणाला नाहीं, अशी दुष्ट आई इतर कोणाला प्राप्त झाली नाहीं) हें भरत स्वतःलाच उद्देशून ह्मणत आहे. 'सन्मनिं त्याज्य तोषाचा भरता! हेतु, लाजसी' असा कदाचित् पाठ असावा. याचा अर्थ असाः—[हे] भरता! [तिचा आचार] सन्मनिं (साधुमनाला) त्याज्य (गर्हणीय, घेण्यास अयोग्य, स्वीकार करण्यास अनुचित, निंद्य अशा) तोषाचा हेतु (कारण) [होय]. प्रथमतः जो अर्थ दिला आहे त्यांत 'त्याग' शब्दाच्या विभक्तीची अव्यवस्था होते हा दोष आहे. [हे] भरता! [तिचा आचार, कैकेयीचा आचार=पद्य २५] सन्मनिं (साधूच्या अंतःकरणांत) तोषाचा (आनंदाचा) हेतु (कारण, तिचा आचार साधूच्या मनाला तोष देण्यास कारणीभूत आहे-असा समज) त्याग (टाक, सोडून दे)—असाही कदाचित् अर्थ होईल.	,,
२७	पूर्वार्धांत **काव्यलिंग** अलंकार झाला आहे. माता अत्याज्य असतां तिचा त्याग करण्याचें कारण 'लोभांधमति' आणि 'उद्धता' या दोन साभिप्राय विशेषणांनीं प्रदर्शित केलें आहे.	,,
२८	उत्तरार्ध—तो (भरत) त्या राज्या (त्या भावाच्या राज्याला) ज्ञानादरें (ज्ञानाचा आदर करून, वसिष्ठमुनीचा उपदेश स्वीकारून) वर	

पद्य.	पद्यांचा अर्थ.	पृष्ठ.

(मोठी) विक्रिया (फेरफार, विकृति, बद्दल, कलाहीनता, निस्तेजस्कता) धरवी (धरण्यास लावी) भरतानें गुरूपदेशाचा आदर केला आणि राज्याचा त्याग केला म्हणून राज्य विकृत (कलाहीन, निस्तेज) झालें. आतां 'त्या राजा ज्ञानादरें तो धरवी वर विक्रिया' असा पाठ स्वीकारला असतां अर्थ निराळा केला पाहिजे. त्या राजा (त्या भरताला, त्या भरताकरवीं) तो (गुरु वसिष्ठमुनि) वर विक्रिया (श्रेष्ठ अशी मनोविकृति) धरवी (धरण्यास लावी, धारण करवी). यांतील व पुढें श्लोक १२४ यांतील यमकरचना सारखीच आहे. ५

२९ तापली=रामाचा नाश करण्यासाठीं भरत चालला आहे असें वाटल्यामुळें गुहाची मति संतप्त झाली. तेव्हां भरतानें आपला शुद्ध भाव त्या गुहाला कळविला. ६

३१ वासरास पाहून जसें गाईला तसें भरताला पाहून रामाला प्रेम उत्पन्न झालें–असा भाव. तातवृत्तविषें=तात (दशरथ)+वृत्त (मरणाची वार्ता)+विषें विषानें, बंधु (भरत) तिघे (राम, लक्ष्मण आणि सीता यांस) तप्तकर्ण (दुःखितश्रोत्र) करी. ,,

३३ उत्तरार्ध–हे सुधेची पिल्या दावि चव, हर्षें रहा, सहा–असा अन्वय. यांत **संदष्टक** नामक यमक आहे. [मागें पृ० २ टीप २० पहा.] ,,

३६ अनसूयेनें श्रीलाही (सीतेला–पक्षीं–लक्ष्मीलाही) अलंकारिलें यांत **अतिशयोक्ति** अलंकार आहे. 'अंगरागदा' हें साभिप्राय विशेषण आहे म्हणून हा **परिकर** अलंकार होय. 'श्रीलाही' हें साभिप्राय विशेष्य आहे म्हणून हा **परिकरांकुर** अलंकार होय. 'साभिप्रायं विशेष्यं चेत्प्रोक्तः परिकरांकुरः' असें याचें लक्षण आहे. याचें उदाहरणः–'त्वदंगालोकने तन्वि ! पौलोमीवल्लभः पटुः' [मंदारमरंदचंपू–व्यंग्यबिंदु–पृ० १२८]. **परिकराचें** सोदाहरण लक्षणः–'परीकरः परिकरः साभिप्राये विशेषणे ! दद्यात्ते संपदो राजन् । केशवः कमलापतिः ॥ [मंदारमरंदचंपू–पृ० १३०]. उत्तरार्धांत **उपमा** अलंकार आहे. ,,

३७ 'विराधाच्या शापवारणें' हें 'विराधशापवारणें' असें समस्त पद पाहिजे होतें, येथें षष्ठी दृष्ट ठेवून जो अलुक् समास केला आहे तो प्रशस्त नाहीं. [मागें श्लोक २१ टीप पहा.] उत्तरार्धांत **'विरुद्धार्थदीपक'** अलंकार झाला आहे. येथें 'रणें' या एकाच साधनानें साधु निववणें आणि वैरी तापविणें या विरुद्ध क्रिया करावयास सांगितलें आहे

पद्य.	पद्यांचा अर्थ.	पृष्ठ.
	म्हणून हा '**विरुद्धार्थदीपक**' अलंकार होय. याचें लक्षण:—अवलेपमनंगस्य वर्धयंति बलाहकाः । कर्शयंति तु धर्मस्य मारुतोद्धूतशीकराः ॥ १०९ ॥ अवलेपपदेनात्र बलाहकपदेन च। क्रिये विरुद्धे संयुक्ते तद्विरुद्धार्थकदीपकम् ॥ ११० ॥ [दंडी–काव्यादर्श–परिच्छेद २ पृ० १५९].	६
३९	उत्तरार्ध—यांत **प्रश्न** अलंकार झाला आहे. यांत 'प्रेमा' शब्द आला आहे तो पुल्लिंगीं आहे **मो**रोपंत नेहमीं संस्कृत भाषेच्या लिंगनिर्देशास अनुसरतात, ह्याचीं उदाहरणें त्यांचीं काव्यें वाचीत असतांना जागोजाग आढळतात. उदाहरणार्थ, स्वप्न, विघ्न, दारा, मित्र, नयन, नेत्र इत्यादि शब्दांचीं लिंगें संस्कृतांत जीं आहेत तीच पंतांनीं आपल्या काव्यांत कायम ठेविलीं आहेत. प्रस्तुत 'प्रेमा' हा शब्द संस्कृतांत पुल्लिंगी असून मराठींत त्याचें नपुंसकलिंग करण्याची वहिवाट आहे. पंतांनीं आपली नेहमींची वहिवाट सोडून 'प्रेम'शब्दाचें लिंग मराठी भाषेच्या वहिवाटीस अनुसरून नपुंसकलिंग क्वचित् ठेविलें आहे. प्रायः ह्या शब्दाचें लिंग संस्कृताप्रमाणेंच पुल्लिंग ठेविलें आहे. उदाहरण—'माझा प्रेमा सुदामा हरिसख दुबळा शब्दसंदोह जो हे, [कृष्णविजय–पूर्वार्ध–उपसंहार; 'प्रेमा कैसा किती हा पटु अपटु असे कीं नसे दंभगर्व.' [कृष्णविजय–उत्तरार्ध–उपसंहार श्लोक ३.]	७
४३	उत्तरार्धांत **काव्यार्थापत्ति** अलंकार दंडापूपिकान्यायानें झाला आहे. ज्या प्रभुतेजापुढें तेजस्वी वज्र टिकत नाहीं त्यापुढें शत्रूच्या वाखराची कथा काय ? अर्थात् तें नष्ट होणार हें सहज आहे. प्रभुतेजें तेजस्वी वज्र नुरे (मग) पर (शत्रु) वाखर काय होय ?	८
४४	उत्तरार्धांत **अर्थान्तरन्यास** अलंकार आहे, 'मूढा दुर्बुद्धि आवडे' या सामान्यार्थाचें समर्थन 'गाढवा जेंवि गाढवी' या विशेषार्थानें केलें आहे.	,,
४५	साबळें=साधें, भोळसर (मन).	,,
४६	प्रसादरत्नयोग्या वरा सती धिक् कवडी दे, ती सत्तापें ताप भोगाया देवरास दवडी–असा अन्वय. प्रसादरूप रत्नास योग्य (पात्र) जो [व] वरा म्हणजे श्रेष्ठ असा जो लक्ष्मण त्याला सती (सीता) धिक् कवडी दे. लक्ष्मण इतका सुशील व योग्य होता कीं त्याजवर प्रसाद (कृपा) करणें योग्य होतें; असें असतां प्रसादरत्नाचे बदला त्याचा धिक्कार	

पद्य.	पद्यांचा अर्थ.	पृष्ठ.
	केला व विनाकारण त्यास दुखविलें. हा जो ताप त्या साधूस (लक्ष्मणास) सीतेनें दिला त्या (सत्तापें) साधुतापामुळें स्वतः ताप भोगण्यासाठीं (दीरास) दवडी (घालवी) म्हणजे साधु लक्ष्मणास दुष्ट भाषण करून दुखविलें, त्यामुळें सीतेस दुःख भोगावें लागलें; कटु भाषण करून लक्ष्मणास वनांत घालविलें, त्यामुळें रावणास संधि सांपडून त्यानें सीतेस नेलें हें दुःख सीतेस भोगावें लागलें तें लक्ष्मणास कटु भाषण केल्याबद्दल—असें तात्पर्य. येथें प्रसाद आणि रत्न व धिक् आणि कवडी यांचें ताद्रूप्य वर्णिलें आहे, म्हणून **ताद्रूप्यरूपक** अलंकार झाला आहे. 'ताद्रूप्यस्य समारोपे सति ताद्रूप्यरूपकम्' [मंदारमरंदचम्पू–पृ० ११८] उपमानोपमेयांचा भेद असून ज्यांत उपमानधर्मांचा मात्र आरोप असतो तें **ताद्रूप्यरूपक** होय. उत्तरार्धांत '**हेतु**' अलंकार आहे. जेथें हेतुमानासह (कार्यासह) हेतूचें (कारणाचें) कथन असतें तेथें **हेतु** अलंकार होतो. याचें लक्षणः— 'कार्येण साकं हेतोश्चेद्वर्णनं हेतुरुच्यते । प्राचीनम् । एष ते विद्रुमच्छायो मरुमार्ग इवाधरः । कस्य नो तनुते तन्वि! पिपासाकुलितं मनः ॥२००॥ केचित्प्रचक्षते हेतुं हेतुकार्यैक्यवर्णनम् । दुर्जनानामर्चनैव गांभीर्यं विदुषां महत् ॥ [मंदारमरंदचंपू–पृ० १४९] प्रस्तुत पद्यांत दवडणें हें कारण (हेतु) यापासून ताप भोगणें हें कार्य (हेतुमान) उत्पन्न होतें म्हणून हा **हेतु** अलंकार जाणावा.	८
४७	'एकली' हें साभिप्राय विशेषण आहे म्हणून **परिकर** अलंकार आहे. सर्वनाशार्थ=सगळ्या ऐश्वर्याचा, कुटुंबाचा व राक्षसांचा नाश व्हावा म्हणून.	,,
४८	दापिल्या–शासन करणाऱ्याला. भंगी–पराभव करी. उत्तरार्ध—रावणानें धर्मयुद्ध केलें नाहीं, कपटयुद्ध केलें असें ध्वनित केलें आहे.	९
४९	कुधी=दुष्टबुद्धि रावण. यांतील विशेषणें साभिप्राय आहेत म्हणून **परिकर** जाणावा.	,,
५०	शोधिली=शुद्ध, पावन, केली, गंगोदकाप्रमाणें तीनही लोकांस पवित्र करण्यास समर्थ अशी जिची कीर्ति ती (सीता) लंकावनीं (लंका+वनीं=राहण्याच्या जागेंत; वन=राहण्याची जागा, वसतिस्थान) (लंकेंतील एका वसतींत) अशोकवनीं नेउनि रोधिली. पूर्वार्धांत **उपमा** आहे.	,,

पद्य.	पद्यांचा अर्थ.	पृष्ठ.
५१	करुणें (शोकें=करुणाकर शोकानें) तो रामाचा विलाप जनांला आयकों दिला नाहीं ही जनांवर शोकाची मोठी कृपाच होय. अत्यंत शोकेंकरून राम जेव्हां मोह पावे तेव्हां विलापशब्द बंद पडे, ही प्राणिमात्रावर शोकानें मोठी कृपा केली-असें तात्पर्य.	१०
५३	साक्षात् तातघात लेखिला-यांत **अभेदरूपक** आहे.	,,
५४	बा! (रामा!) असीमोग्रें (अत्यंत उग्र अशा रावणानें) [माझ्या] यशा हानि व्हाया (होण्यासाठीं) असी (खड्ग) हाणिला (मला मारिला).	,,
५५	त्यासि मांडिला दे=मरणकाळीं पुत्रानें आपली मांडी मरणाऱ्या बापाच्या अथवा इतर गुरुजनांच्या उशाखालीं देऊन आधार घ्यावा असा पितृप्रेमसूचक आचार प्रचलित आहे.	,,
५६	धन्यधन्यें=अत्यंत धन्य जो जटायु त्यानें, प्रत्यक्ष रामाची मूर्ति अवलोकित असतां प्राण सोडिला ही त्याची विशेष धन्यता होय.	,,
५७	योजनबाहुला=कबंधाचे बाहु योजनप्रमाण लांब होते त्याला.	,,
६२	पुत्रसुस्वामिप्रियत्वें=सुस्वामिप्रिय ज्याला त्याचा भाव तें सुस्वामिप्रियत्व, पुत्राचें (हनुमंताचें) सुस्वामिप्रियत्व (प्रभूला आवडतेंपण) जें त्यानें आपल्या पुत्रास (मारुतीला) चांगल्या प्रभूचें (रामाचें) प्रियत्व आहे असें पाहून मारुतें (वायूनें, मारुतीच्या पित्यानें) हर्ष (आनंद) धरिला (मानिला). आपला पुत्र जो मारुति त्याविषयीं सुस्वामीचें (रामचंद्रासारख्या उत्तम प्रभूचें) प्रियत्व (प्रेम) पाहून वायूला आनंद झाला. उत्तम स्वामीला आवडला असा पुत्र (मारुति) आपणांस आहे अशा भावानें वायूला मोठा आनंद झाला. यांत छंदोभंगही मानण्याचें कारण नाहीं.	११
६३	सहा=सोसा, सहन करा, मान्य करून घ्या, श्रीरामाचा महिमा अगाध आहे, यास्तव लोहपरिसाचा दृष्टांत जरी कमी योग्यतेचा असला तरी त्याचा अनादर करूं नका. दिलेला दृष्टांत कवीला योग्यसा वाटला नाहीं म्हणून परिसा (ऐका) व सहा (सहन करा, क्षमा करा) असें म्हटलें आहे. [लोह परिसाची न साहे उपमा । सद्गुरुमहिमा अगाधची-तुकाराम.]	,,
६४	कां न मानावा? यांत **प्रश्न** अलंकार आहे. 'हातकांकणें' हा प्राकृत शब्दांचा समास ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे.	१२

पद्य.	पद्यांचा अर्थ.	पृष्ठ.
६५	श्रीत्यक्त नग=श्रीनें (सीतेनें) त्यक्त (टाकलेले) नग (अलंकार) सीतेनें विमानांतून ऋष्यमूक पर्वतावर टाकिलेले दागिने. 'समानशीलव्यसनेषु सख्यम्' या न्यायानें रामानें अलंकार हृदयीं लाविले हें युक्तच होय.	१२
६६	'प्रभूत्तम' हें साभिप्राय विशेष्य आहे म्हणून हा **परिकरांकुर** अलंकार होय.	,,
६८	क्रौर्यें=वालीच्या क्रूर वर्तनानें, सुग्रीवाविषयीं वालीनें जो क्रूरपणा केला त्यानें. नाडिला=नागविला, बुडविला, वालीचा नाश केला.	,,
६९	दिलीप=रामाचा २४ वा पूर्वज होय.	,,
७०	कोटि कोटि=कोट्यवधि, कोटिशः, पुष्कळ, बहुसंख्य. ही द्विरुक्ति अगणितार्थसूचक आहे. सुगलाच्या=सुग्रीवाच्या.	,,
७१	श्री=सीता. अन्यत्र=दक्षिणेतर दिशांस. मास=सुग्रीवानें नेमून दिलेला एक महिन्याचा अवधि.	,,
७४	पूर्वार्ध—यांत **अत्युक्ति**नामक अलंकार आहे. जेथें अद्भुत व अतथ्य असत्य) अशा शौर्यौदार्यादि गोष्टीचें वर्णन असतें तेथें **अत्युक्ति** अलंकार होतो. प्रस्तुत पद्यांत समुद्राला गोष्पदत्व दिलें आहे. हें वर्णन अद्भुत असून कविप्रतिभानिर्मित असल्यामुळें असत्य आहे व तेणेंकरून त्या कपिरायाचा पराक्रमोत्कर्ष दाखविला आहे, म्हणून हा **अत्युक्ति**नामक अलंकार होय. याचें सोदाहरण लक्षणः—अद्भुतासत्यकथनं मतात्युक्तिरलंकृतिः । त्वत्प्रतापाग्निना सप्त सागरा अपि शोषिताः । पुनस्त्वद्वैरिकान्ताक्षिवारिभिः परिपूरिताः ॥ २०२ ॥ [मंदारमरंदचंपू-पृ० १४९-१५०] उत्तरार्ध-यांत **यथासंख्य अनुभयसारूप्यरूपक** आणि **उत्प्रेक्षा** असे अलंकार आहेत, तच्चरित्र हें स्तन्य (दुग्ध) आणि स्वर्गिवृंद हें तोक (बालक) असा येथें अनुक्रम आहे म्हणून हा **यथासंख्य** अलंकार होय. याच अलंकाराला कांहीं साहित्यशास्त्रकार 'क्रम' असें म्हणतात. यांत सारूप्य वर्णिलें आहे तें अधिकतान्यूनताविरहित आहे म्हणून **अनुभयसारूप्यरूपक** होय. चरित्राचा धर्म श्राव्यत्व असतां त्याजवर प्राशनीयत्वाची संभावना केली आहे म्हणून **उत्प्रेक्षा** अलंकार झाला आहे.	१३
७५	सुखदुःखहि पावे=जानकी दिसली म्हणून सुख आणि ती राक्षसीसमवेत म्हणून दुःख—असा भाव.	,,

पद्य.	पद्यांचा अर्थ.	पृष्ठ.
७६	रावण आपणा (स्वतःला) म्हणे (म्हणाला) [सीतेचें उत्तर ऐकून रावण स्वतःला म्हणाला] [हे रावणा!] समुत् (आनंदयुक्त) हो [व] तर (भवसागर तरून जा). सीतेचें उत्तरः—'हन्तुं त्वां समरे रामो लक्ष्मणेन समन्वितः । आगमिष्यत्यसंदेहो द्रक्ष्यसे राक्षसाधम ॥ ३५ ॥ [अध्यात्म-रामायण—सुंदरकांड—सर्ग २] रावणाचा हेतुच असा होता कीं आपणास रामाचे हातून मरण यावें आणि आपण मुक्तीस जावें. हा हेतु सिद्धीस जातो अशा प्रकारचें सीतेचें भाषण त्यास प्रिय वाटलें व त्यानें मुक्तीची आशा वाटली [अध्यात्म०—अ०कां०—स० ५ श्लो०६०।६१; सुं० कां०—स० २ श्लो० १५,१९; यु० कां०—स० १० श्लो० ६०-६१पहा.]	१४
८५	राम मारुतीस म्हणे, या उपकारा (सीताशुद्धि केलीस या उपकाराबद्दल स्वप्राण (मीं आपले प्राण) तुला दिले (आहेत). पुढें (जो उपकार) करिशील त्याचा (त्या उपकाराबद्दल) मी (तुझा) ऋणी होईन—सीतेचा शोध लाविलास हे तुझे उपकार मी आपले प्राण तुझे स्वाधीन करून फेडिले, पण यापुढें जो उपकार तूं करिशील तो फेडण्यास मजजवळ कांहीं साधन राहिलें नाहीं म्हणून मला नेहमीं तुझे ऋणांत राहिलें पाहिजे.	१५
८७	पूर्वार्ध—सुमुहूर्तीं=उत्तम मुहूर्तावर, विजयमुहूर्तावर. रामाची रावणावर स्वारी अभिजिन्नामक विजयमुहूर्तीं उत्तराफाल्गुनी नक्षत्रीं निघाली. [रामायण—युद्धकांड—स० ४ श्लो० ३—५.]	,,
९०	'ओ देऊनि' यांत **लोकोक्ति** अलंकार आहे, कारण यांत लोकप्रवादाचा अनुकार झाला आहे.	,,
९२	सरमा सांगे (सीतेला):—[हे] सखि [सीते!] या (ज्याचें शिर व चाप तुझ्या पुढें आहे त्या) पापहा (पापहंत्या, दुष्टहंत्या रामचंद्राला) सत्य न पहा (खरा आहे असें मानूं नकोस—हा खरा राम नव्हे.)	,,
९९	अवलक्षण=कुलक्षणी रावण.	१६
१०१	खवळे (खवळला, क्रोधाविष्ट झाला) [आणि] सर्व सेनेच्या लया (नाश करावयासाठीं) सगळे (सर्व योद्ध्यांला) कवळी (गोळा करिता झाला, कवळिता झाला).	,,
१०२	नभीं मुनीचें वर्तन होय व रावणीं शोकाचें नर्तन होय. रामानें कुंभकर्णाचे हात पाय व मस्तक तोडले तेव्हां कुंभकर्ण मेला म्हणून आ-	

पद्य.	पद्यांचा अर्थ.	पृष्ठ.

नंदानें मुनी अंतरिक्षांत नाचूं लागले, व कुंभकर्ण मेला म्हणून रावणास
दुःख झालें म्हणून रावणाचे अंगांत शोक नाचूं लागला. (रावणाला
बंधुमरणानें अतिशयित दुःख झालें–असा भाव.) १६

१०४ त्यावरि=त्यानंतर. १७

१०९ कुंभज (कुंभापासून उत्पन्न झालेला) अगस्त्य. मित्रावरुणांचें रेत उ-
र्वशीला पाहतांच कुंभांत पडलें व तेथें त्या रेतापासून तात्काल अगस्त्य
उत्पन्न झाला अशी कथा सायनाचार्य यांनीं भाष्यांत दिली आहे [ऋ-
ग्वेद–७।३३।११] यास्कनिरुक्तांत अगस्त्याची कुंभजन्मकथा सां-
गितली आहे ती अशी:—'तयोरादित्ययोः सत्रे दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् ।
रेतश्चस्कंद तत्कुंभे न्यपतद्वासतीवरे ॥ तेनैव तु मुहूर्तेन वीर्यवंतौ
तपस्विनौ । अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च तत्रर्षी संबभूवतुः ॥ बहुधा पतितं
रेतः कलसे च जले स्थले । स्थले वशिष्ठस्तु मुनिः संबभूवर्षिसत्तमः ॥
कुंभे त्वगस्त्यः संभूतो जले मत्स्यो महाद्युतिः । उदियाय ततोऽगस्त्यः
शम्यमात्रो महातपाः ॥ मानेन संमितो यस्मात् तस्मान्मान्य इहोच्यते ।
यद्वा कुंभादृषिर्जातः कुंभेनापि महीयते ॥.' १९

११८ शत शिरें=रावणाचें शिर तोडलें तरी तें पुनः उत्पन्न व्हावें असा
रावणाला ब्रह्मदेवाचा वर होता. त्याचा वध नुसतें शिर तोडल्यानें
व्हावयाचा नव्हता. त्याच्या नाभिप्रदेशीं अमृत होतें तें अग्न्यस्त्रानें
शोषण करून नंतर रामानें त्याचा वध केला. 'चिंतेत हृदया ! शिरें'–
येथें वस्तुतः हृदय हा आधार व चिंता ही आधेय असा प्रकार असतां
चिंतेला आधार आणि हृदयाला आधेय केलें आहे, म्हणून हा **अधि-
कध्वनि**नामक अलंकार होय. जेथें मोठ्या आधाराहून आधे-
याचें आधिक्य वर्णिलें असतें तेथें **अधिक** अलंकार होतो. याचे भेद
दोन=आधाराहून आधेयाचें गुरुत्व (किंवा आश्रयाचें परिमितत्व अ-
सून आश्रिताचें वैपुल्य) आणि दुसरा आधेयाहून आधाराचें गुरुत्व
(किंवा आश्रिताचें परिमितत्व असून आश्रयाचें वैपुल्य). प्रस्तुत प-
द्यांत चिंतेचें गुरुत्व ध्वनित केलें आहे म्हणून हा **अधिकालंकार-
ध्वनि** होय. याचें लक्षणः–(अथाधिकम्—) आधाराधेययोरानुरू-
प्याभावोऽधिकं द्विधा ॥ पृथुलादपि चाधारादाधेयाक्षेपया स्वतः । आधे-
याधिक्यकथनमधिकं प्रथमं मतम् ॥ अनंतेष्वपि वेदेषु न विश्राम्यति
ते स्तुतिः । विशालादपि चाधेयादाधाराक्षेपया स्वतः । आधाराधिक्यकथनं

पद्य.	पद्यांचा अर्थ.	पृष्ठ.
	द्वितीयमधिकं मतम् ॥ आदेशमात्रे यत्कुक्षौ ब्रह्मांडानि लुठंति हि ॥१२९॥ [मंदारमरंदचंपू–पृ० १३४.]	१९
१२५	हस्तातें नावरी–यांत **लोकोक्ति** अलंकार आहे.	,,
१२९	प्रभुच्या लीलाकृतसंहतसृष्टिनें दृष्टिनें–[इंद्रानें अमृतवृष्टीनें मृत सैन्यें उठविलीं] प्रभुच्या दृष्टिनें (रामाच्या कृपादृष्टीनें) रामाच्या कृपादृष्टीमुळें सैन्यें उठविलीं. 'लीलाकृतसंहृतसृष्टीनें' हें दृष्टीचें विशेषण, लीलेनें कृत (उत्पन्न केली आहे) [व] संहृत (संहारली आहे) सृष्टि जिनें अशा दृष्टीनें. रामाची कृपादृष्टि असल्यामुळें शक्र मृत सैन्याला उठवूं शकला असें सुचविलें आहे.	२०
१३०	उत्तरार्ध—प्रस्तुत पद्याचा अर्थ समाधानकारक लागत नाहीं तथापि याचे दोन प्रकारें अर्थ सुचतात ते येथें सादर करितोः–(१) तो (बिभीषण) सबळा सुगळा (ससैन्य सुग्रीवास) पूजी. (व) [रामास] बसावयास विमान दे [आणि] म्हणे, '[हे] श्रीदेवि! (हे सीते!) मी मानव या (रामास) साव (विश्वासुक [आहें] हें जाण'=बिभीषण ससैन्य सुग्रीवाचा आदरसत्कार करून व रामास पुष्पक विमान बसावयास देऊन सीतेस म्हणाला कीं 'हे श्रीदेवि! मी माणूस रामाशीं सदा विश्वासुकपणानें वागेन व कधींही कपटभावानें राहाणार नाहीं याची खात्री असूं दे.' रामानें बिभीषणास लंकाराज्य मिळवून देऊन इतरही त्याजवर उपकार केले, तत्प्रीत्यर्थ ही बिभीषणाची 'रामाशीं सदा निष्कपट व सत्यसंध राहीन' अशी सीतेजवळ प्रतिज्ञा समजावी. (२) हे श्रीदेवि! (हे सीते!) या (विमानास) मी मानव (मी माणूस) साव (सावकार [आहें] हें जाण) म्हणजे हें विमान माझें नसून तुमचेंच आहे. सावकाराजवळ जशी एखादी ठेव असते तसें हें मजजवळ ठेवलेलें होतें तें तुमचें तुम्हांस अर्पण करीत आहें. याचा स्वीकार करावा. ही येथें बिभीषणाची विनयोक्ति जाणावी. शिवाय विमान देऊन रामावर आपण अत्यंत उपकार केला असें दिसूं नये म्हणून ही चातुर्योक्ति जाणावी. असे दोन अर्थ सुचतात. यांतील आमच्या मतें पहिला अर्थ दुसऱ्यापेक्षां बरा आहे. दुसरा अर्थ जरा ओढाताणीचा दिसतो.	,,
१३३	श्रितांचें रक्षण करिते (करणारे) प्रभुचे पाद स्तवी–यांत यमकासाठीं पदें आगें मागें पडलीं आहेत म्हणून हा दूरान्वयदोष पाहिजे तर मानावा. यास **अलंकारशेखरकार** **'व्याकीर्णदोष'** म्हणतो. श्री-	

पद्य.	पद्यांचा अर्थ.	पृष्ठ.
	केशवमिश्रानें बारा वाक्यदोष सांगितले आहेत, त्यांत याची गणना आहे. न्यून विसंधि, व्याकीर्ण, समाप्तपुनरात्तक, भग्नक्रम, भग्नयति, भग्नछंद, अरीतिमत्, अभिमृष्टविधेयांश, समुदायार्थवर्जित, विरुद्धमतिकृत् आणि असमर्थसमास असे बारा वाक्यदोष आहेत. जेथें अन्वय लावतांना इतर पदांचें व्यवधान होतें तेथें **व्याकीर्ण** दोष उत्पन्न होतो. [अलंकारशेखर-पंचम मरीचि-पृ० १४] अशीं उदाहरणें पंतांच्या ग्रंथांत एकंदरींत पाहतां फारच विरल आहेत. त्यांची कविता यमकादिबंधनांनीं निगडित असतांही या दोषाचें वैरल्य हें त्यांच्या सहृदयतेचें द्योतक समजलें पाहिजे. 'ज्याचे पूर्वीं वसंतीं परिमल बहलीं' इत्यादि पद्य (पद्यरत्नावली) हें या दोषाचेंच उदाहरण समजावें.	२१
१३८	देवी पूर्णमनोरथा झाली होती म्हणून व्यथा सुखप्रदा झाली. सीतेचे सर्व मनोरथ पूर्ण होऊन रामाची तिची भेट झाली व दुःखें व संकटें जाऊन सुखाचे दिवस आले तेव्हां ती व्यथा सुख देणारी सीतेला वाटली.	,,
१४४	महाकुशळ—मारुतीनें रामाचें कुशळ कळविलें तेव्हां तो गुहास व भरतास महाकुशळ वाटला. गुहास व भरतास रामाचे कुशलापेक्षां दुसरें कोणतेंच कुशळ मोठें नव्हतें, तेव्हां सहजच मारुति महाकुशळ ठरला.	,,
१४५	पूर्वार्ध—रामानें सर्व चवदा वर्षें प्रयागीं घालविलीं असें नाहीं. लंकेहून राम प्रयागास आला तेव्हां वनवासाचीं चवदा वर्षें पुरीं झालीं नव्हतीं, थोडी मुदत भरण्याची होती. ती प्रयागीं राहून पुरी केली. अशा रीतीनें प्रयागास चवदा वर्षें वनवासाचा अंत झाला.	,,
१४७	पौर वा-पौर-नागरिक जन. वा-देखील, ही. 'वा' पदाचा अर्थ समुच्चय असा घेतला पाहिजे. 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये' इति विश्वः । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोर्वितर्के पादपूरणे । समुच्चये च' इति मेदिनी. । करी-राम करी.	,,
१५१	पारिजात=कल्पवृक्ष. पारमस्यास्तीति पारी, पारिण्यब्धौ जातः पारिजातः । देवतरूंमध्यें पारिजात हा श्रेष्ठ मानिला आहे. 'कल्पद्रुमाणामिव पारिजातः' [रघुवंश-स० ६ श्लो० ६.] रामराज्यांत लोक पारिजाताला 'तूं एकीकडे राहा, तुझी आम्हांला जरूर नाहीं,' असें म्हणत. याचें कारण कोणाही मनुष्याला संताप होऊन (दुःख भोगावें लागून) 'जळो	

पद्य.	पद्यांचा अर्थ.	पृष्ठ.
	हें घर' असा दुःखोद्गार काढावा लागत नव्हता. रामराज्यांत सर्व प्रजा सुखी होती; ती इतकी कीं तिला कल्पवृक्षाची सुद्धां जरूर राहिली नाहीं.	२२

४०. मंत्रिरामायण.

१	दिग्रथात्मज=दशरथाचा पुत्र. देवांनीं ईश्वराची प्रार्थना केली तेव्हां तो दशरथाचा पुत्र झाला व त्यानें रामलक्ष्मणादि चार रूपें धारण केलीं.	२३
५	गुरु=विश्वामित्र. पापांची=पापी जनांची.	२४
११	इतकी देवघेव चालली होती कीं सावकारांस हिशोबाची वही पाहण्यास अथवा बांधून ठेवण्यास फुरसूद नव्हती. येथें समृद्धि आणि तदनुरूप उत्सवातिशय ध्वनित आहेत म्हणून हा **उदात्त**नामक अलंकार जाणावा. जेथें सुसमृद्धिवर्णन अथवा स्तुत्यचरितवर्णन असतें तेथें **उदात्त** अलंकार होतो. 'जेथें एखाद्या वस्तूच्या असंभाव्यमान संपत्तीचें वर्णन असतें तेथें **उदात्त** अलंकार होतो. ' उदात्तं वस्तुनः संपत्' असें काव्यप्रकाशांत [दशम उल्लास—पृ० ७४७] या अलंकाराचें लक्षण केलें आहे.	,,
१२	कापुराप्रमाणें यशही शुभ्र मानिलें आहे. यांत **पूर्णोपमा** आहे. यश हें उपमेय, कापूर उपमान, तापशमनत्व आणि स्वच्छत्व हा सामान्य धर्म आणि लाजवी हा सादृशसूचक शब्द (उपमावाचक) शब्द अशा चाऱ्ही गोष्टी हजर आहेत म्हणून ही **उपमा 'पूर्ण'** झाली.	,,
१५	हा ढिला (दशरथ) वियोगाचा धक्का न साहे—असा अन्वय. ढिला [पुत्रवियोगदुःख सोसण्यास] असमर्थ, कमकुवत.	२५
१९	ज्वलनीं ताप महा काय हो ?=अग्नीमध्यें ताप जास्त आहे काय? अर्थात् 'नाहीं' असें उत्तर आहे म्हणून हा **प्रश्न** अलंकार होय. भरताला रामवियोगताप ज्वलनतापाहून अधिक वाटला—हें तात्पर्य. विरहाग्निपेक्षां ज्वलनाचा ताप तीव्र नाहीं—असा अर्थ.	,,
१९	समयीं=योग्य समयीं, चवदावें वर्ष संपतांच. यांत राम हा चंद्ररूप आणि भक्त हा चकोररूप असें **सारूप्यरूपक** आहे.	,,
२१	येथें 'जपे' शब्द द्व्यर्थक योजिला आहे. हे दोन अर्थ उच्चाराच्या भेदानें उत्पन्न होतात. 'राज्यास जपे' (रक्षी) येथें 'ज' चा दंततालव्योच्चार आणि 'रामचंद्रपदासही जपे' (जप करी. ध्यान करी) येथें 'ज'	

पद्य.	पद्यांचा अर्थ.	पृष्ठ.
	चा तालव्योच्चार जाणावा. मातातशी (आईप्रमाणें—सवत्नीप्रमाणें नव्हे) मही (पृथ्वी) पाहे. राजा हा पृथ्वीचा पति आहे, पण हें नातें भरतानें पृथ्वीशीं लाविलें नाहीं. पृथ्वीपतीच्या सुखोपभोगांचा भरतानें त्याग केला होता. मातेचें जसें रक्षण करावें तसें भरतानें पृथ्वीचें रक्षण केलें, तिचा त्यानें उपभोग घेतला नाहीं हें 'वल्की'या साभिप्राय विशेषणानें दर्शविलें आहे म्हणून **परिकर** अलंकार होय.	२६
२६	जें यश कवींद्रास वर्णवलें नाहीं तें मी कसा वर्णीन? अर्थात् मला वर्णवणार नाहीं हें सिद्ध होय. येथें **काव्यार्थापत्ति**नामक अलंकार आहे. 'कैमुत्येनार्थनिष्पत्तिः काव्यार्थापत्तिरीरिता' [मंदारमरंदचंपू-पृ० १४०].	,,
३४	सबळ—सैन्यासहित, चौदा हजार राक्षसांसहित. रामेषु हा पविप्रमाणें आणि पर हा पांखराप्रमाणें असें सारूप्य दर्शविलें आहे व आधिक्य किंवा न्यूनत्व दर्शविलें नाहीं म्हणूत हा **अनुभयताद्रूप्यरूपक** अलंकार होय.	२७
३५	स्वतः बुडायासाठीं श्रीला चोरी—यांत **हेतु** अलंकार झाला आहे. अवलक्षण—कुलक्षणी रावण, वाईट अशुभ ज्याचें लक्षण असा (रावण).	,,
३६	उत्तरार्धांत **पूर्णोपमा** आहे.	,,
३७	कृपाळु प्रभु राम यानें जटायूची क्रिया पुत्राप्रमाणें करून त्याला उत्तमगतीला पोंचविलें. रामानें जटायूला जी सुगति दिली ती तपश्चर्या करून भगवदाराधन करणारे संन्यासी आपणास मिळावी म्हणून इच्छितात. याचें कारण ती गति श्रीपदीं (परमेश्वराच्या पायांजवळ) परमाग (मोठें पाप) शोधी (शुद्ध करी—जाळून भस्म करी). 'सदय प्रभु गृध्रा पुत्रसा दे परमा गती। मागती जी यती; शोधी श्रीपदें पर मागतीं' या पाठाचा स्वीकार केल्यास षडक्षरी यमक साधतें. चौथा चरण—पर (परंतु किंवा परात्मा राम) मागती (फिरून, पुन्हां, जटायूचे और्ध्वदेहिकानंतर) श्रीपदें (सीतेचीं पाउलें, ती कोठें गेली याच्या खुणा) शोधी (शोधिता झाला, शोध करिता झाला) पर—परंतु असा अर्थ केल्यास तो गृध्राला उत्तम गति देऊं शकला (म्हणजे मायातीत केलें) परंतु स्वतः मनुष्याप्रमाणें मोहांध होऊन बायकोचा शोध करीत पुढें गेला. 'मागती' 'मागुती' 'मागल्यान' 'मातक्यान' हीं सर्व समानार्थक रूपें आहेत. किंवा—मूळपाठ स्वीकारून 'श्रीपदीप रमागती शोधीं, असा	

पद्य. | पद्यांचा अर्थ. | पृष्ठ.

अन्वय. श्रीपः=लक्ष्मीनाथः । स एव दीपः ॥ 'शोधी'ति क्रियानुकूलो दीपशब्दप्रयोगः । रमायाः सीतायाः गतिं गमनमार्गं शोधी. ॥ परंतु असा अर्थ करतेवेळीं 'दी' वरील अनुस्वाराचा लोप केला पाहिजे. टीप–'परागति', 'पराकाष्ठा' व 'परमागति' या तिन्ही शब्दांचा अर्थ एकच आहे. परंतु त्यांचा उपयोग निरनिराळ्या प्रसंगीं करितातः–'इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यस्तु परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ १ ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परागतिः ॥ २ ॥' [आनंदाश्रमग्रंथमाला–ग्रंथांक २९ पृष्ठ २१२ भाष्य]. २८

३८ बळें–बुद्धिपुरःसर. आपण होऊन कबंधाच्या हातांत सांपडे. फळें–बोरें. ,,

३९ दुग्धा, मुग्धा, पंपा, संपा अशी वर्णावृत्ति झाली आहे म्हणून हा वृत्त्यनुप्रास आहे. दुग्धामलयशा–दुग्धाप्रमाणें अमल यश ज्याचें असा. यश हें उपमेय, दुग्ध हें उपमान, अमलत्व हा साधारण धर्म आणि उपमावाचक शब्दाचा लोप आहे म्हणून ही **वाचकलुप्तोपमा** होय. स्वामी उपमेय, मुग्ध हें उपमान, रीतीनें धरी–हा उपमावाचक शब्द आणि यांत साधारण धर्माचा लोप झाला आहे म्हणून ही **धर्मलुप्तोपमा** झाली. [मागें अनुष्टुब्रामायण श्लोक ११ अधिक टीपा पहा.] 'भक्तशोक संपाया 'हा' हरी म्हणे' यांत **विचित्र**नामक अलंकार झाला आहे. जेथें फलेच्छेच्या विरुद्ध (विपरीत) प्रयत्न होतो तेथें **विचित्र** अलंकार होतो. भक्तशोक नाहींसा करणें अशी फलेच्छा धरून पुनः 'हा! हा!' असा शोक करणें ही विपरीत क्रिया आहे म्हणून **विचित्र** अलंकार होय. शोकाचा नाश करणें ही फलेच्छा असतां त्याचीच उत्पत्ति करणें (तद्विपरीत फलनिष्पत्ति करणें) ही विपरीत क्रिया होय. याचें लक्षणः—(१) स्वविपरीतफलनिष्पत्तये प्रयत्नो विचित्रम्. [अलंकारसर्वस्व–पृ० १३३]. (२) विचित्रं विपरीतश्चेत्तत्प्रयत्नः फलेच्छया । महत्सुखमवाप्तुं ते भवंते शैलवासिताम् ॥ [मंदारमरंदचंपू–पृ० १३४]. २८

४७ अन्यांची–दक्षिणदिशेस शोधार्थ गेलेल्या वानरांची. २९

४९ पक्षोत्पत्तीनें–पक्षांची उत्पत्ति झाल्यानें, पंख उत्पन्न होऊन. ,,

५० पुराणें–वृद्धानें. वरादिकथनें–मारुतीला प्राप्त झालेले जे वर त्याला श्रुत नव्हते त्यांच्या कथनानें (ते वर कथन करून). ,,

पद्य.	पद्यांचा अर्थ.	पृष्ठ.
५३	फुटले तो राक्षसींचे, सीतेचे दाटले चुडे–यांत 'चुडे' पदाचा प्रयोग काकाक्षिगोलकन्यायानें झाला आहे म्हणून हा **जातिगत दीपक** अलंकार होय. [दंडी–काव्यादर्श–२ परिच्छेद श्लो० १००-१०६ पृ० १५२-१५७]. राक्षसींचे चुडे फुटले व सीतेचे दाटले याप्रमाणें फुटले व दाटले या विरुद्धार्थक क्रियांचा संयोग 'चुडे' या एकाच पदानें केला आहे म्हणून हें **विरुद्धार्थदीपकाचें** उदाहरण होय. [मागें अनुष्टुब्‌रामायण–श्लोक ३७ अधिक टीपा पहा.]	३०
५६	राजखल–खलांचा राजा (रावण) असा विग्रह. केव्हां केव्हां पूर्वपद प्रधान असतें, जसें राजदंत=दंतानां राजा=राजदंतः [पाणिनि २।२।३१.]	,,
	साहे–मारुति तें कटु भाषण साहे. मारुति रावणाचें मथन करण्यास समर्थ होता तर कटु भाषण सहन करणें हें व्हावयाचें नव्हे तें झालें, म्हणजे कारण असतां, मारणें या क्रियेच्या विरुद्ध सहन करणें ही क्रिया झाली यास्तव हा **विभावना** अलंकार समजावा. 'प्रतिरोधक सामग्री हजर असतां ही अभावरूपी किंवा भावरूपी कार्याची उत्पत्ति दाखविण्यांत आली, म्हणजे '**विभावना**' अलंकार झाला. [अलंकारमीमांसा–पृ० ४१.] याचें सोदाहरणलक्षण असें:—'अथ विभावना–विनापि कारणं कार्यस्योत्पत्तिः स्याद्विभावना । अनादृतोऽपि मीनाक्ष्या तामेवासौ निषेवते । विभावना परा धर्मविकलेनापि हेतुना ॥ उत्पत्तौ यदि कार्यस्य संबंधविकलेन वा । अदृढैः कौसुमैः शस्त्रैरजयज्जगदात्मभूः ॥ १२५ ॥ कार्योद्भवश्चेत्प्रत्यूहे सत्यप्यन्या विभावना । पत्यौ सुप्तेऽपि पार्श्वे सा मामाश्लिष्यति कामिनी । विभावना चतुर्थी चेत्कार्योत्पत्तिरकारणात् ॥ इंदीवरदलात्पश्य निःसरंति सिताः शराः । विरुद्धहेतोः कार्यं चेत्पंचमी स्याद्विभावना । कर्पूरपङ्कः (ङ्काः ?) कंजाक्षीं हंत संतापयन्ति ताम् । षष्ठी विभावना प्रोक्ता कार्यात्कारणजन्म चेत् ॥ प्राचीनम्—अबुंजमंबुनि जातं क्वचिदपि न च जातमंबुजादंबु । बाले नवरतिकाले तवाक्षिसरोजाद्विगलितमंबु ॥ १२६ ॥ [मंदारमरंदचंपू–पृ१३३०]	३१
६३	हित मानी=आपला हितकर्ता समजे. 'इतराला मही देता स्वतः अधमर्णत्व घे' यांत **विरोध** अलंकार झाला आहे. स्वतः उपकारबद्ध झाला अशा रीतीनें विरोधपरिहार समजावा. येथें दातृत्व (उत्तमर्णत्व) आणि अधमर्णत्व या परपस्परविरुद्ध धर्मांचा आरोप रामावर करण्यांत	

पद्य.	पद्यांचा अर्थ.	पृष्ठ.
	आला आहे म्हणून हा **'विरोध'** अलंकार जाणावा. "एका पदार्थावर एक किंवा दोन विरुद्ध धर्मांचा आरोप करण्यांत आला कीं 'विरोध' झाला" [अलंकारमीमांसा-पृ० ३३].	३१
६४	तो समीरात्मज (वायुपुत्र मारुति) सांगे (सांगता झाला):-मार्ग (लंकेचा मार्ग) दुर्ग (लंकेचे कोट) दुराग्रह (रावणाचा दुष्ट आग्रह, रावणाचें आग्रही वर्तन) श्रीचा निरोप (सीतेचा संदेश) [आणि] स्वकृत (आपली कृति—अशोकवनाचा नाश; लंकादाह, राक्षसांचा वध इत्यादि स्वकृति) [इत्यादि सर्व सांगे] पुरा ग्रह न रक्षिति [असेंही सांगे]=पुरा (लंकेला) ग्रह (सूर्यादि ग्रह) न रक्षिति (आतां रक्षण करीत नाहींत असें सांगे-सूर्यादि ग्रह आतां लंकेच्या राशीला प्रतिकूळ झाले, लंकेचे ग्रह फिरले असें सांगे.)	,,
६६	त्यासि=समुद्रास. समुद्रापेक्षांही वानरसैन्याचा विस्तार मोठा होता तेव्हां समुद्रास भीति उत्पन्न झाली या कथेवर कविकटाक्ष आहे.	,,
६७	रागेजे-रागें भरे. ऐकवी=रावण बिभीषणाला धिक्शब्द ऐकवी-असा अर्थ.	,,
७६	त्या (रावणाला) आधीं तोय (उदक, उत्तरक्रियासंबंधीं उदक) देववी (राम बिभीषणाकडून रावणाला तोय देववी—रावणाची उत्तरक्रिया करवी.) नता=शरण आलेल्या बिभीषणाला.	३२
७८	वैकुंठ=विकुंठेचा पुत्र विष्णु. महिष=सिंहासनस्थ राजा.	,,
९०	कल्पद्रुमारामें रामें—यांत **अर्थानुप्रासालंकार** आहे. जेथें उपमान आणि उपमेय इत्यादिकांत अनुप्रास असतो तेथें हा अलंकार होतो. येथें कल्पद्रुमाराम हें उपमान आणि राम हें उपमान आहे. कल्पद्रुम=कल्पयति मनोरथं कल्पः स चासौ द्रुमश्च=कल्पद्रुमः । [रघुवंश-स० ६ श्लो० ६ हेमाद्रि.]	३४
९१	उत्तरार्धांत **उत्प्रेक्षा** अलंकार आहे.	,,

४१. सप्तमंत्ररामायण.

बालकांड.

८	पराजय झाला असतांही तो परशुरामास जयाधिक वाटला म्हणजे पराजय हा जयासारखा वाटला म्हणून हा **विरोध** अलंकार होय.	

पद्य.	पद्यांचा अर्थ.	पृष्ठ.
	निजधर्महितोदया=आपल्या धर्माचा हितकारक उदय व्हावा म्हणून.	३५
१२	लोक त्या (भरता) म्हणे (म्हणाला):—'[हे] चंद्रसमा ! रविसीं तेजें तुळें=हे चंद्रसम आनंददायका भरता! तूं (चंद्रासारखा शीतळ आहेस. तरी) तेजानें (पराक्रमानें, प्रतापानें) सूर्याची बरोबरी करतोस. 'चंद्रसमा' या विशेषणानें त्याचें सौंदर्य आणि सुधासम प्रमोदप्रदत्व दाखविलें आहे.	३५
	अयोध्याकांड.	
१	उत्तरार्ध—अनुष्टुब्रामायण-अयोध्याकांड-श्लो० १२ याचा उत्तरार्ध असाच आहे.	३६
२	कैकयी वर साधी [आणि] राम वन्याचा (वनांत राहणाऱ्यांचा) पंथ धरी तें करी—असा अन्वय.	,,
६	हा (गुह) विनवी (रामानें आपणांस पुढें घेऊन जावें म्हणून प्रार्थी) परी (परंतु) प्रभु (राम त्याला) फिरवी (परत पाठवी).	,,
	अरण्यकांड.	
१	पूर्वार्ध=मंत्रिरामायण-अरण्यकांड-श्लोक १ याचा पूर्वार्ध असाच आहे [पृ० २६].	३७
८	उत्तरार्धांत '**मिथ्याध्यवसिति**' नामक अलंकार आहे. सीता हरून रावणानें नेली तेव्हां ती आपणास पचेल असें मानणें हें शेंकडो घागरींनीं सागर कोरडा होईल या मानण्यासारखें आहे, म्हणजे ह्या दोन्ही गोष्टी अशक्य होत—असा भाव.	३८
९	विश्वहि शून्य लेखिलें, येथें **दीपक** अलंकार झाला आहे.	,,
१०	यांत शोकाचें अद्भुत व मिथ्या वर्णन आहे म्हणून **अत्युक्ति** अलंकार होय.	,,
	किष्किंधाकांड.	
१०	उत्तरार्ध—अंगद म्हणे (म्हणाला) मी जातों, परंतु परत येण्याचा विक्रम (पराक्रम) माझ्यामध्यें नाहीं. 'पुनर्लंघनसामर्थ्यं न जानाम्यस्ति वा न वा' [अध्यात्मरामायण-किष्किंधाकांड-स० ९ श्लो० १२.]	३९
	सुंदरकांड.	
६	'तूंही न खरसा जळ' यांत सुंदर **पर्यायोक्त** आहे. 'तूं माझा छळ करूं नको' असें सीतेचें उत्तर व्यंग आहे तें पर्यायानें दिलें आहे म्ह-	

पद्य.	पद्यांचा अर्थ.	पृष्ठ.
	णून **पर्यायोक्त** अलंकार झाला आहे. रावणानें सीतेचा छळ केला म्हणजे तो खरासारखा मृत्यु पावणार, छळ न केला तर तो वांचणार–असा भाव. रामानें खरनामक राक्षसाचा नाश केला ही कथा ध्यानांत असली पाहिजे.	४०
११	याला (या मारुतीला) पुष्कळ आयु असो–असें भू (पृथ्वी) म्हणे (म्हणाली). मारुतीला आयुष्य पुष्कळ झालें म्हणजे तो दुष्ट राक्षसांस मारून आपला भार कमी करील अशी पृथ्वीस आशा होती.	,,
	युद्धकांड.	
१०	कौतुकें=मोठ्या कुशलतेनें, प्रेक्षकांनीं थक्क व्हावें अशा रीतीनें.	४१
१३	प्रभूदयीं=रामचंद्राच्या अभ्युदयानें.	,,
	उत्तरकांड.	
४	साधिताति स्वभजना=ज्या (रामाच्या) स्वतःच्या भजना (भक्तीला) साधकजन साधितात. सदार=सीतेसहित. सदिष्ट वर=साधूंचा इच्छिलेला वर.	४२
७	वांचवी=जिवंत करी. नेहमींचा अर्थ 'मरण चुकवी' 'मरूं न देई' असा आहे. प्रस्तुत ठिकाणीं जिवंत करी असा अर्थ इष्ट आहे, कारण ब्राह्मणाचा मुलगा मेला होता त्याला रामानें जिवंत केलें होतें.	,,
९	सत्काव्यें (रामायणकाव्यानें) ज्या (रामाला, प्रभूला) चकोर केलें. [व] तन्मुखतोयजा (त्या कुशलवांच्या मुखकमलांस) चंद्र केलें. यांत **पर्यायोक्त** अलंकार झाला आहे. तें सत्काव्य कुशलवांच्या मुखानें ऐकून राम तृप्त झाला हा व्यंग्यार्थ सारूप्य **रूपका**च्या मनोहर प्रकारानें प्रकट केला आहे. येथें **रूपकपर्यायोक्तां**चा संकर झाला आहे.	,,
११	उत्तरार्ध—सर्व=आठ पुत्र. उणा (कमी-हलका) कर (राजभाग) घेते (घेणारे, प्रजेपासून कमी कारभार घेणारे म्हणून दयाळू असे), ज्यापासून प्रजेला पीडा होणार नाहीं असा थोडा कर घेणारे, प्रजेला ओझें न वाटेल असा महसुल घेणारे.	,,
१२	यांत लक्ष्मणाचीं विशेषणें त्याचा त्याग न घडविण्यास कारण आहेत, असें असतांही त्याचा त्याग घडला म्हणून हा **विरोध** अलंकार झाला. वागनादर घडला या कारणानें विरोधपरिहार झाला आहे. रा-	

पद्य.	पद्यांचा अर्थ.	पृष्ठ.
	मानें लक्ष्मणाचा त्याग केला यास आधार अध्यात्मरामायण–उत्तरकांड स० ८ श्लो० ६२ यांत आहे.	४२
	४२. मंत्ररामायण.	
	मंगलाचरणम्.	
२	(टीप ६) मुखमर्धं शरीरस्य सर्वं वा मुखमुच्यते । तत्रापि नासिका श्रेष्ठा नासिकायाश्च लोचने ॥	४३
३	(टीप ७) 'द्विजराज इति' या स्थलीं 'अव्यययोगे च' या नियमानुसारें 'इति' आल्यामुळें प्रथमा झाली । 'दयितं जनः खलु गुणीति मन्यते', 'वदंत्यपर्णेति च तां पुराविदः,' 'क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः' इत्यादि अन्य उदाहरणें.	४४
४	(टीप ९) येथें 'यत्' व 'तत्' हीं दोनही पदें आलीं आहेत । 'यत्तदोर्नित्यः संबंधः' (साहित्यदर्पणम्–पृ० ४४८) । कधीं 'तत्' हें पद गुप्त असतें । 'यच्छब्दस्य उत्तरवाक्यगतत्वेन उपादाने सामर्थ्यात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्यार्थत्वम्' (साहित्यदर्पणम्–पृ० ४४०) । उदाहरणार्थ, संस्कृत मंत्ररामायण–मंगलाचरण–श्लोक २।३।४ पहा. कधीं कधीं 'यत्' हें पद गुप्त असतें । 'तच्छब्दस्य प्रक्रांतप्रसिद्धानुभूतार्थत्वे यच्छब्दस्य आर्थत्वम्' (साहित्यदर्पणम्–पृ० ४४९) । संस्कृत मंत्ररामायण–बालकांड-श्लो०५ पहा । 'स वः शशिकलामौक्तिकस्तादात्म्यायोपकल्पताम्' । 'तामिन्दुसुंदरमुखीं हृदि चिंतयामि' । कधीं कधीं तर 'यत्' व 'तत्' हीं दोनही पदें गुप्त असतात । 'क्वचिदनुपात्तयोर्द्वयोरपि सामर्थ्यादवगमः ।' (साहित्यदर्पणम्–पृ० ४५०) । 'न मे शमयिता कोऽपि भारस्येत्युर्वि ! मा शुच । नंदस्य भवने कोऽपि बालोस्त्यद्भुतपौरुषः ॥	,,
	बालकांडम्.	
५	(टीप ११) विश्वामित्रानें स्वर्गप्रापक यज्ञ करवून, त्रिशंकूला स्वर्गाला सशरीर पाठविण्याचा यत्न केला, परंतु त्यांत मनोरथसिद्धि झाली नाहीं; तेव्हां विश्वामित्रानें आपल्या तपाच्या पुण्यानें स्वर्गलोकीं सशरीर त्रिशंकूला पाठविलें । परंतु देवांनीं त्याला खालीं लोटून दिला । त्या वेळीं नवीन स्वर्ग तयार करण्याची प्रतिज्ञा क्रोधाविष्ट विश्वामित्रानें केली व प्रतिज्ञेप्रमाणें दक्षिणध्रुवादि नक्षत्रमंडल तयार केलें म्हणून त्याला 'विधिना समः' हें योग्य विशिष्टपद लावलें आहे । वा० रा० बाल० स० ६० पहा.	,,

पद्य.	पद्यांचा अर्थ.	पृष्ठ.
६	(टीप १३) नराणामिदं नारमज्ञानम् तत् द्यति (खंडयति) ज्ञानोपदेशेनेति नारदः । अथवा 'नराणां समूहो नारम् । तत् द्यति (खंडयति) कलिदानात्' इति नारदः ।	४४
७	(टीप १) वाल्मीकि हा एक जातिब्राह्मण होता । त्यानें आपल्या आयुष्याचे बरेच दिवस किरातांबरोबर राहून 'वाट मारण्यांत' घालविले। त्याला पुत्रकलत्रपरिवारही होता । एकदां सुदैवानें त्याच्या अरण्यांतील मार्गानें कांहीं तपस्वी जाऊं लागले. त्यांना लुटण्याकरितां हा भिल्ल धांवला. त्या वेळीं ऋषींनीं सांगितलें, 'बाबा! रे ! ज्याच्यासाठीं तूं हीं साहसाचीं कामें करतोस तीं तुझीं बायकोपोरें तुझ्या हातून झालेल्या पातकांचा वांटा घेण्यास तयार आहेत काय । त्यांना अगोदर ही गोष्ट विचारून ये, तोंपर्यंत आम्ही एथेंच तुझी वाट पहात बसतों । हें ऐकून तो भिल्ल बायकोपोरांना विचारण्याकरितां गेला । तेव्हां त्यांनीं सांगितलें, 'पापं तवैव तत्सर्वं वयं तु फलभागिनः' । तें ऐकून त्याला एकदम उपरति झाली व ऋषींजवळ येऊन त्यांनीं दिलेल्या राममंत्राचा उलट जप करून आपल्या देहाची सार्थकता संपादिली. 'अहं यथोपदिष्टं तैस्तथाकरवमंजसा । जपन्नेकाग्रमनसा बाह्यं विस्मृतवानहम् ॥ एवं बहुतिथे काले गते निश्चलरूपिणः, सर्वसंगविहीनस्य वल्मीकोऽभून्ममोपरि ॥ ततो युगसहस्रांते ऋषयः पुनरागमन् । मामूचुर्निष्क्रमस्वेति तच्छ्रुत्वा तूर्णमुत्थितः ॥ वल्मीकान्निर्गतश्चाहं नीहारादिव भास्करः । मामप्याहुर्मुनिगणा वाल्मीकिस्त्वं मुनीश्वर ॥ वल्मीकात् संभवो यस्मात् द्वितीयं जन्म तेऽभवत् । अध्यात्मरामायणम्–अयो० स० ६ श्लो० ६५-८६.	४५
९	(टीप ९) सीतेची प्राप्ति करून देण्याला कपीश्वर जो सुग्रीव तो साधनीभूत होता । 'समानशीलव्यसनेषु सख्यम्' या न्यायानें रावणवधार्थ लागणाऱ्या वानरसेनेची त्यानें मदत दिली । मारुतीमुळें शतयोजन विस्तीर्ण अशा समुद्रापलीकडे दुर्गमस्थलीं असलेल्या सीतेचा शोध लागला । वा० रा० अरण्य० स० ७२ श्लो० ७-१४ ।	,,
१६	(टीप ६) कैकेयी, कैकयी, व केकयी अशीं तीन रूपें आढळतात ।	४९
२३	(टीप १) वा०रा०उत्तर०स० १६ श्लो० ३५-३८ यस्माल्लोकत्रयं चैतत् रावितं भयमागतम् । तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना राजन् भविष्यसि ॥ (टीप २) वा० रा० बाल० स० १६ श्लो० ४-७ । नानाविधेभ्यो भूतेभ्यो भयं नान्यत्र मानुषात् । अवज्ञाताः पुरा तेन वरदाने हि मानवाः ॥	५०

पद्य.	पद्यांचा अर्थ.	पृष्ठ.
२६	(टीप ३) तृतीया यौवनाख्या दशा सदा येषां ते। त्रिशब्दस्य तृतीयार्थता त्रिभागवत् इति व्याख्यासुधायाम्। (टीप ५ श्लो० २७) वा० रा० बाल० स० १६ श्लो० ११-२० पहा.।	५०
२८	(टीप ९) वेदानधीत्य विधिवत् मीमांसित्वा तदर्थं च। दाराः कर्तव्या इति केनेदं प्रहसनं कथितम्॥ (अप्पयदीक्षिताः)	,,
३४	(टीप ८) जलजात् (अंभोजात्। वारिजात्) प्रभवो यस्य तेन आदिष्टाः।	,,
३७	(टीप ३७) 'नासत्यौ' इति 'दस्रौ' इति चैकवाचकस्योभयोः प्रयोगो गौणः। 'देव्यां तस्यामजायेतां नासत्यो दस्र एव च' इति मार्कंडेयात्।	५१
४४	(टीप १२) कांहीं स्थलीं दशरथानें पायसाचे दोन विभाग करून कौसल्या व कैकयी यांना दिले व त्यांना त्यांतून सुमित्रेला विभाग द्यावयास सांगितलें। म्हणून कौसल्येनें दिलेल्या विभागापासून लक्ष्मण झाला, त्याची प्रीति अर्थात् रामावर फार होती। कैकेयीनें दिलेल्या विभागापासून शत्रुघ्न झाला, त्याचें प्रेम भरतावर होतें। म्हणूनच 'पायसांशवशात्' असें पद पद्मपुराणांत व अध्यात्मरामायणांत आहे.। 'लक्ष्मणो रामचंद्रेण शत्रुघ्नो भरतेन च। द्वंद्वीभूय चरंतौ तौ पायसांशानुसारतः'॥ ४२॥ रघु० स० १० श्लो० ५५-५६ व श्लो० ८१ पहा।	५२
४५	(टीप १४) 'ततं चैवानुविद्धं च घनं शुषिरमेव च। चतुर्विधं तु विज्ञेयं आतोद्यं लक्षणान्वितम्॥ ततं तंत्रिगतं ज्ञेयं अनुविद्धं च पुष्करम्। घनं कांस्यमयं ज्ञेयं शुषिरं वंश उच्यते॥' इति भरतः। 'घनं च विततं वाद्यं ततं सुषिरमेव च। कांस्यपुष्करतंत्रीभिर्वेणुना च यथाक्रमम्॥' इति यशोधरः।	,,
४६	(टीप ३) यस्मिन् रमंते मुनयो विद्ययाज्ञानविप्लवे। तं गुरुः प्राह रामेति रमणाद्राम इत्यपि॥ भरणाद्भरतो नाम लक्ष्मणं लक्षणान्वितम्। शत्रुघ्नं शत्रुहंतारमेवं गुरुरभाषत॥४०।४१। अध्यात्मरामायण–बाल० स० ३।	५३
४७	(टीप ७) कृतम्–कारितम् असा अर्थ केला तर 'पुरोधसा' ही प्रयोज्याची तृतीया। अथवा कृतम् असेंच ठेवलें तर 'पुरोधसा' ही करणे तृतीया होईल.	,,
५६	(टीप १) ताटकेला मारीच हा सुंदापासून व सुबाहु हा उपसुंदापासून झाला होता। वा० रा० बाल० स० २४ श्लो० २७। वा० रा० बाल० स० २० श्लो० २५।२६.	५५

पद्य.	पद्यांचा अर्थ.	पृष्ठ.
८८	(टीप २) हत्यया (ब्रह्मपुत्रस्य वृत्रस्य हननेन) आहृता (नष्टा लुप्ता वा) द्युतिर्यस्य तस्य (वृत्रहंतुः=इंद्रस्य).	५९
१०१	(टीप ५) आततायिन्—अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः ॥ इति वसिष्ठः । 'नाततायिवधे दोषो हंतुर्भवति कश्चन' इति मनुः ।	६१
११७	(टीप ९) अन्वर्था च इयं संज्ञा । तथा हि 'शृङ्गारप्रकाशे'-कर्मव्यति-(व्यव)हारे हेतुसंज्ञा। सा चतुर्धा—अन्वर्थिकी, परिभाषिका, नैमित्तिकी, यादृच्छिकी चेति । अर्थमनुगता अन्वर्थिकी, यथा—परंतपो नाम यथार्थनामेति । अनपेक्षितसंज्ञा परिभाषिका, यथा—प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवीति । निमित्तापेक्षा नैमित्तिकी, यथा—तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्नेति । अविद्यमानव्युत्पत्तिर्यादृच्छिकी, यथा—लाङ्गलोल्लिख्यमानाया यज्ञभूमेः समुद्गता । सीतेयमूर्मिलेयं तु द्वितीया जनकात्मजा ॥' इति हेमाद्रिः। नंदर्गीकराचा रघु०—स० १० श्लो० ६७ टीका.	६३
१२३	(टीप ८) वृषभाचें रूप धारण करणाऱ्या इंद्रावर बसणाऱ्या राजाचें नांव 'पुरंजन' असें होतें । हा साक्षात् भगवंताचा अंशावतार होता.	६४
१३४	(टीप ७) अहल्यानामोत्पत्तिकथन वा० रा० उत्तर० स० ३० श्लो० २१-४० यात दिलें आहे. । रा० रा० 'केशव' (नागपूर—ता० २०।६।१४) लिहितातः—"रामायणें, भाग ४ था, पृ० ६७, टीप ७ वरील शंकेचें निरसन— ऋतावृतौ राजपुत्रि ! स्त्रिया भर्ता पतिव्रते ! । नातिवर्तव्य इत्येवं धर्मं धर्मविदो विदुः. ॥ शेषेष्वन्येषु कालेषु स्वातन्त्र्यं स्त्री किलार्हति, । धर्ममेवं जनाः संतः पुराणं परिचक्षते. ॥ महाभारत—आदिपर्व—अध्याय १२२ यांत वर दिलेले श्लोक आहेत. [मुक्तेश्वरकृत आदिपर्व—अध्याय २७ ही अवश्य वाचा.] त्यावरून व्यवायधर्माच्या संबंधानें स्वेच्छाचार पूर्वी होता ही गोष्ट निर्विवाद आहे. वंशवृद्धीकरितां तर नियोगविधि राजमार्गच होऊन गेला होता. उतथ्यपत्नी व बृहस्पति, उद्दालकपत्नी व एक ब्राह्मण, अहल्या व इंद्र हीं स्वेच्छाचाराचीं उदाहरणें आहेत. क्षत्रियांचा वंश ज्या ज्या वेळीं खुं-	

१. परदाराभिगमनं लोके प्रागासीत् इति वात्स्यायनकामसूत्रटीकायां यशोधरः.

पद्य.	पद्यांचा अर्थ.	पृष्ठ.
	टला त्या त्या वेळीं नियोगविधीचाच अवलंब केलेला दिसतो. हें व्यास व विचित्रवीर्यपत्नी, दीर्घतमस् व बलिपत्नी सुदेष्णा इत्यादि उदाहरणांवरून स्पष्ट आहे. व्यवायधर्मसंबंधीं स्वेच्छाचार व नियोगविधि हे दोन प्रकार आतां अगदीं निंद्य मानले जातात. यामुळें तत्संबंधानें आधुनिकांचे विचार अगदीं बदलले आहेत असें म्हणण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाहीं."	६७
१४५	पूर्वार्ध–येथें कदाचित् 'सौहित्य' असा देखील पाठ असेल.	६९
१५४	(टीप ७) दस्र व नासत्य अशीं खरोखर स्वर्वैद्यांचीं नांवें आहेत.	७०
१६६	(टीप ७) नित्यमुन्नतिकामोऽपि मानभङ्गादधोमुखः । यत्सत्यमुभयभ्रष्टस्त्रिशङ्कुरिव सेवकः ॥ (क्षेमेन्द्रः).	७२
१७८	(टीप १) अथ वा तृतीयं दिवम् ।–दिवशब्दोऽदन्तोऽप्यस्ति । तथा च बुद्धचरिते–'न शोभते तेन हि नो विना पुरं मरुत्वता वृत्रवधे यथा दिवम्।' '**द्यौः** स्त्री स्वर्गे च गगने **दिवम्** क्लीबं तयोः स्मृतम्' इति मेदिनी । 'मन्दरः सैरिभः शक्रभवनं खं **दिवं** नभः' इति त्रिकांडशेषः ।	७५
१८४	(टीप १२) 'त्यक्त्वा हैमवती दिशम्' या पदांचा अन्वय पुढील वाक्याशीं आहे.	,,
१९१	उत्तरार्ध–प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥ [साहित्यदर्पणम्–पृ० ४४५] अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्य प्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥ [साहित्य०–पृ० ४४५] अनुक्रमें उदाहरणें:–'जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः' रघुवंश–स० १ श्लो० २१] 'नवजलधरः संनद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः' [विक्रमोर्वशी–अ० ५ श्लो० ७.]	७६
२०६	(टीप६) वा० रा० उत्तर० स० ५५।५७ पहा.	७८
२४८	(टीप ५) भरताच्या अगोदर लक्ष्मणाच्या विवाहाचा बेत झाला होता तरी व्युत्क्रमविवाहदोष झाला नाहीं, कारण ते सहोदर भ्राते नव्हते. 'पितृव्यपुत्रे सापत्न्ये परनारीसुतेषु च । विवाहाधानयज्ञादौ परिवेत्ताद्यदूषणम् ॥'	८३
२५०	(टीप १३) गवि (पृथिव्यां) दीयंते स्वापार्थं यानि मस्तकस्य चत्वार्यङ्गानि तेषां वपनादिरूपं कर्म गोदानकर्मेत्युच्यते । तच्च द्विविधम्–एकम् उपनयनस्यादौ चूडाकरणरूपम् । द्वितीयम् उपनयनानन्तरं क्रियमाणम् । तच्च गोदानम् उपनयनवदावश्यकम् । तच्च गर्भतो जन्मतो वा षोडशवर्षे समावर्तनात् प्राक् कार्यम् । [आपस्तंबीय ब्रह्मकर्म.]	,,

पद्य.	पद्यांचा अर्थ.	पृष्ठ.
	अयोध्याकांडम्.	
१	(टीप ८) पितरि राज्यं कुर्वत्येव सर्वराजव्यापारेऽभिषेकपूर्वकमधिकृतः पुत्रो युवराज इति तिलके ।	८९
५	(टी. ७) श्रवणा नांवाची शबरयोगिनी होती. तिनें मंथरेच्या शवांत प्रवेश करून एक बनावट पत्र राजा दशरथाजवळ आणून दिलें:—'तन्मे वरद्वयमुरीकृतपूर्वमेव याचे बिभर्तु भरतस्तव राज्यलक्ष्मीम् । वर्षाणि तिष्ठतु चतुर्दश दण्डकायां सौमित्रिमैथिलसुतासहितश्च रामः ॥' [काव्यमाला—अनर्घराघवम्—पृ० १५५-१५६, १८२-१८३ व १८५.]	९०
५४	यौवराज्याभिषेकाला विघ्न आणणाऱ्या सर्वांना 'धनुष्पाणिरहं हन्याम्' असें लक्ष्मण रामाजवळ म्हणाला, तेव्हां रामानें लक्ष्मणाला आलिंगन देऊन एका वाक्यांत पुष्कळ बोध केला. 'शूरोऽसि रघुशार्दूल ममात्यंतहिते रतः । जानामि सर्वं ते सत्यं किं तु तत्समयो नहि ॥' [अध्यात्मरामायण—अयोध्या० स० ४ श्लो० १८] असें अध्यात्मरामायणांतही आहे.	९६
	आरण्यकांडम्.	
१७९	एके प्रसंगीं रावणाची व सनत्कुमाराची गांठ पडली. तेव्हां बोलतां बोलतां रावणानें असा प्रश्न केला कीं (अध्यात्मरामायण—उत्तर० स० ३ श्लो० ३७।३८।३९।४०) श्रीविष्णूच्या हातानें ज्यांचा मृत्यु झाला त्यांना कोणती गति होते? त्यावर सनत्कुमारानें उत्तर दिलें कीं, 'विष्णुना ये हतास्ते तु प्राप्नुवन्ति हरेर्गतिम्' । तेव्हां रावण तमोगुणप्रधान असल्यामुळें भगवद्द्वेष करून मुक्तीची इच्छा करिता झाला. शूर्पणखेनें सांगितलेला रामविषयक वृत्तांत ऐकून रावण मनांत म्हणाला, 'विरोधबुद्ध्यैव हरिं प्रयामि द्रुतं न भक्त्या भगवान् प्रसीदेत्' (अध्यात्मरा०—अरण्य० स० ५ श्लो० ६१)	१४४
१८०	(टी. २) 'मृदं गां दैवतं विप्रं + + + । प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन्' ॥	,,
२३५	(टी ९) भिक्षुरूपानें रावण येणार आहे याकरितां 'त्वं तु छायां त्वदाकारां स्थापयित्वोटजे विश । अग्नावदृश्यरूपेण वर्षं तिष्ठ ममाज्ञया ॥' असें रामानें सीतेला अगोदरच सांगून ठेविलें होतें [अध्यात्मरामायण—अर० स० ७ श्लो० १—४] व ह्या संबंधानें लक्ष्मणाला कांहींएक माहिती नव्हती.	१४९
२६८	पूर्वार्ध—(टी. १६) सीतेला, ती ज्या जमिनीच्या भागावर उभी होती त्या जमिनीसह रावणानें आपल्या नखांनीं ती भूमि विदारण करून उचलली असें अध्यात्मरामायणांत आहे. 'ततो विदार्य धरणीं नखैरुद्धृत्य	

पद्य.	पद्यांचा अर्थ.	पृष्ठ.
	बाहुभिः । तोलयित्वा रथे क्षिप्त्वा ययौ क्षिप्रं विहायसा ॥' अध्यात्मरामायण–अरण्य० स० ७ श्लो० ५१-५२.	१५२
२९८	(टी. १०) गुणपरिचयस्तीर्थे वासः स्थिरोभयपक्षता । वपुरतिदृढं वृत्तं सम्यक् सखे तव किं पुनः ॥ सरति सुमते यस्त्वां पातुं दृशा विनिमेषया । बडिश विषमं तस्याक्षेपं करोषि सहासुभिः ॥ [भट्टेन्दुराजः]	१५५
३३६	(टी. २) 'अलसशब्दोऽत्र वृत्तौ गुणमात्रवचनः । लतालसा भूमिः' **राजानकरत्नाकर**रचित हरविजय–पृ० ८० श्लो० १४०.	१६०
३३९	(टी. ७) यथा–'भवन्तो यदि जानन्ति किं वक्ष्यामोऽत्र कारणम् । यत्र मे सुखवासाय भवेत् स्थानं वदस्व तत् ॥' अध्यात्मरा०–अयो० स० ६ श्लो० ५०. 'यदि सत्यकृतिज्ञोऽसि शपथं कुरुषे यदि । याञ्चां मे सफलां कर्तुं शीघ्रमेव त्वमर्हसि ॥' अध्यात्मरा०–अयो० स० ३ श्लो० १५.	,,
३६९	(टी. १४) कबंधकथाः–हा एक रूपयौवनदर्पित गंधर्वराजा होता. यानें तपश्चर्या करून ब्रह्मदेवापासून अवध्यत्वाचा वर प्राप्त करून घेतला. एकदां हा अष्टावक्रमुनीला पाहून हंसला, 'क्रुद्धोऽसावाह दुष्ट त्वं राक्षसो भव दुर्मते।' तेव्हां त्यानें मुनीला प्रसन्न करून, 'दाशरथि राम जो श्रीविष्णूचा अवतार तो तुला शापमुक्त करील' असा वर मिळविला. राक्षसयोनि पूर्वोक्त शापामुळें प्राप्त झाल्यावर तो इंद्रावर चालून आला. त्या वेळीं इंद्रानें वज्रप्रहार केला, त्यामुळें त्याचें शिर व पाय कुक्षींत गेले. ब्रह्मदत्तवरामुळें तो मेला नाहीं. नंतर सर्व देवांनीं विनंति केली कीं 'मुखाभावे कथं जीवेत् अयम्' । तेव्हां इंद्र कबंधाला म्हणाला, 'जठरे ते मुखं भवेत् । बाहु ते योजनायामौ भविष्यत इतो व्रज ।' पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें रामाची भेट होऊन त्यांनीं कबंधाचे हात तोडले व त्याला खड्ड्यांत टाकून जाळून टाकला. तेव्हां तो दिव्य देह पावून स्वर्गीं गेला. अध्यात्मरा०–अरण्य–स० ९ श्लो० १५-२९.	१६३
	किष्किंधाकांडम्.	
१३८	(टी. २) दुहिता भगिनीं भ्रातुर्भार्यां चैव तथा स्नुषा । समायो रमते तासामेकामपि विमूढधीः ॥ पातकी स तु विज्ञेयः स वध्यो राजभिः सदा । अध्यात्मरामायण–किष्किं०स०२श्लो० ६०-६१. परंतु हाच नियम सुग्रीवाच्या संबंधानें कसा अंमलांत आणिला नाहीं? मित्राकरितां व वध्य मानलेल्या लोकांकरितां राजाचे नियम काय निराळे असतात? सुग्रीवानें मातृकल्पा जी ज्येष्ठभ्रातृभार्या तारा हिचा अभिलाष केला ही गोष्ट सर्वत्र स्पष्टपणें दिली आहे. वा० रा०–किष्किं०–स० ५५ श्लो० ३.	१८१

पद्य.	पद्यांचा अर्थ.	पृष्ठ.
	मोरोपंतविरचित संस्कृत मंत्ररामायण किष्किं० श्लो. २८७, व अध्यात्मरामायण किष्किं० स० ७ श्लो० ६ पहा. पूर्वोक्त शंकेचें निरसन तिलकटीकेंत केलें आहे. 'किंच त्रैवर्णिकेष्वपि नागरस्य मृतभ्रातृभार्यायामपुत्रायां वृत्तिदर्शनात् तिर्यग्योनिषु तस्यामेव न दोषः । तथावृत्तौ च मरणज्ञानमेव प्रयोजकं तिर्यक्ष्विति भगवदाशयः । अनेन त्रैवर्णिकेतरस्त्रीणां मृतभर्तृकाणां तरुणीनां स्वजातीयपुरुषांगीकारो नाधर्म इति सूचितम् ।' [किष्किंधाकांड–सर्ग १८ श्लो० १९ टीका–पृ० ६२८]. तिर्यग्योनेरपि मनुष्यवद्राजव्यवहारदर्शनात् निषेधादिशास्त्रस्य तिर्यक्षु प्रवृत्तिरिति बोध्यम् । नाटकाच्या नियमास अनुसरून मुरारि कवीनें वालीचा व रामाचा सामना करवून चौर्यवधाची कथा बदलून टाकली. अनर्घराघव–पृ० २०५ पहा. [काव्यमाला ५.]	१८९
३८३	(टी. १) यथा लोके छत्रिणो गच्छन्ति इति प्रयोगे सपरिवारे राज्ञि गच्छति छत्र्यछत्रिसमुदाये छत्रिशब्दो वर्तते एकसमूहवाहित्वेन एवं पिबदपिबत्समुदाये पिबतिर्वर्तते । (काठकोपनिषत्–प्र० अध्या० तृ० वल्ली ऋ० १) इति गोपालयतींद्रटीकायाम् ।	२०५
	सुंदरकांड.	
१	(टी. ४) 'तद्धितार्थ–' इत्यादिना समासः । 'पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति स्त्रीलिङ्गप्रतिषेधः । कि० स० ५ श्लो० १४ टीका. 'त्र्यवयवं पुरम् त्रिपुरम्' असा विग्रह 'व्याख्यासुधें'त आढळतो.	२०८
२	(टी. ५) 'अश्वानां तु गतिर्धारा विभिन्ना सा च पंचधा । आस्कंदितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् ॥' इति वैजयंती. 'आस्कंदितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् । गतयोऽमूः पंच धाराः + +' इत्यमरः । 'धारा सैन्याग्रिमस्कंधे तुरंगगतिपंचके' इति मेदिनी । शिशुपालवधम्–स० ५ श्लो० ६० व त्यावरील टीका पहा.	२०९
३३	'न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा । उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम्' ॥ [दंडिकृत काव्यादर्श–परिच्छेद २ श्लो० ५१ पृ० १२८.] यथा–हंसीव धवलश्चंद्रः सरसीवामलं नभः । भर्तृभक्तो भटः श्वेव, खद्योतो भाति भानुवत् ॥ [दंडिकृत काव्यादर्श–परिच्छेद २ श्लो० ५५ पृ० १३१.]	
४१	(टी. २) 'वस्वौकसारा श्रीदस्य, शक्रस्य नलिनी पुरी' इति हरिः. वा० रा० अयोध्या० स० ९४ श्लो० २६ टीका पहा.	२१३

पद्य.	पद्यांचा अर्थ.	पृष्ठ.
३७३	(टी. २) अध्यात्मरामायणांत मंदोदरीनें निवारण केलें असें आहे. 'मंदोदरी निवार्याह पतिं पतिहिते रता ।' अध्यात्मरा० सुंदर० स० २ श्लो० ३८ पहा. वा० रामायणांतही सुंदर० स० ५८ श्लो० ७७ त मंदोदरीनेंच निवारण केलें असें आहे. त्या संबंधानें तिलकटीकाकाराचा खालीं दिल्याप्रमाणें अभिप्राय आहे:—पूर्वं धान्यमालिन्या प्रतिषिद्धमित्युक्तम् । इदानीं मंदोदर्यैत्यभिधानात् उभाभ्यामपीति कल्पनीयम् । यद्वा मंदोदर्या एव नामांतरं धान्यमालिनी इत्युक्तम्. [सुंदर० स० ५८ श्लो० ७७ टीका पृ० १५२.]	२४४
	युद्धकांड.	
४८६	(टी. ५) 'सुहृत्त्वेन सखित्वेन परमभक्त्या च लक्ष्मणः शत्रूणामप्रकंप्योऽपि वायुसूनोर्लघुत्वमगमत्' । सर्ग ५९ श्लो० ११७ टीका.] हनूमानथ तेजस्वी लक्ष्मणं रावणार्दितम् । आनयद्राघवाभ्याशं बाहुभ्यां परिगृह्य तम् । वायुसूनोः सुहृत्वेन भक्त्या परमया च सः । शत्रूणामप्रकंप्योऽपि लघुत्वमगमत्कपेः ॥ वा० रा० युद्ध० स० ५९ श्लो० ११६-११७. पृष्ठ ३०६ पहा.	३०३
८५७	(टी. १) ज्यावर आरूढ झाल्यानें इंद्रजिताला अमरत्वप्राप्ति होणार होती असा रथ अग्नीपासून मिळविण्याकरितां इंद्रजितानें जसें हवन आरंभिलें होतें तसेंच आभिचारिक हवन रावणानेंही ह्या काळीं आरंभिलें । या काळीं रावणाच्या समाधिभंगाकरितां पराकाष्ठेची खटपट वानरांनीं केली, परंतु ती सर्व प्रियपुत्रवियोगक्षुब्धान्तःकरण रावणाच्या दृढ समाधीमुळें व्यर्थ झाली । शेवटीं स्वकार्यपटु वानरांनीं एक रामबाण युक्ति योजली । पट्टराणी मंदोदरी हिला अंतःपुरांतून आणून तिची समाधिस्थ रावणाच्या समोर नानाप्रकारें विडंबना केली । त्या वेळीं मंदोदरीला इंद्रजिताची आठवण होऊन ती शोक करूं लागली व रावणाला टोंचून बोलली, 'हा मेघनाद हे माता क्लिश्यते बत वानरैः । त्वयि जीवति मे दुःखमीदृशं च कथं भवेत् ॥ भार्यालज्जा च संत्यक्ता भर्त्रा मे जीविताशया ।' [अध्यात्मरामायण–युद्ध० सर्ग १०] मंदोदरीचे हे शेवटचे शब्द ऐकून रावण डंवचलेल्या कृष्णसर्पाप्रमाणें वानरांवर धांवला.	३३७
८६३	(टी. ४) रावणाचीं शिरें तोडिलीं असतांही ब्रह्मदेवाच्या वरामुळें पुनः उत्पन्न होत असत हें पाहून रामाला चिंता लागली, तेव्हां बिभीषणानें त्याचें कारण व तन्निवारणार्थ उपाय सांगितला. 'नाभिदेशेऽमृतं तस्य	

पद्य.	पद्यांचा अर्थ.	पृष्ठ.
	कुंडलाकारमास्थितम् । तच्छोषयानलाग्रेण तस्य मृत्युस्ततो भवेत् ॥' अध्यात्मरामायण–युद्ध० स० ११ श्लोक ५३-५४.	३३८
९०१	(टी. ४) उपवनलक्षणं वृक्षारोपे 'उद्यानोपवनारामा वनं प्रमदपूर्वकम् । पंचधा निष्कुटं चेति वृक्षवाटी प्रशस्यते ॥ राजामेवोपभोग्यं यदुद्यानं तदुदाहृतम् । पुरबाह्ये तु सामान्यं भवेदुपवनं नृणाम् ॥ आराम स्त्वेकभोग्योऽथ वनं प्रमदपूर्वकम् । अंतःपुरैकभोग्यं स्यान्निष्कुटं तु गृहोद्गतम् ॥ अमात्यगणिकादीनां सर्वे नानातरूज्ज्वलम् । आरामं त्रिविधं प्रोमं शाकं पौष्पं विदुर्बुधाः ॥ रघु० सर्ग ८ श्लो० ३२ हेमाद्रिकृत दर्पणनामक टीका पहा.	३४२
१००९	(टी. १) स्वांगाच्चेत्यादिना (४।१।५४) ङीष् वा । तेन वारिजस्पर्धिमुखा इत्यपि. सिद्धांतकौमुदी–सूत्र ५१० पहा.	३५३
१०१४	(टी. ७) शीते सुखोष्णसर्वांगी ग्रीष्मे या सुखशीतला । भर्तृभक्ता च या नारी सा भवेद्वरवर्णिनी ॥ इति रुद्रः इति व्याख्यासुधायाम्.	,,
	उत्तरकांड.	
२०९	(टी. २) 'स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो **मानो**ऽन्यासंगिनि प्रिये.' ॥	३८७
३३९	(टी. २) 'रसासृमांसमेदोऽस्थिमज्जानः शुक्रसंयुताः । शरीरस्था इमे ज्ञेयाः पंडितैः सप्तधातवः ॥'	४००
८६८	पूर्वार्ध—द्विजपः=द्विजपति, द्विजश्रेष्ठ. या व पुढील श्लोकांचें युग्मक आहे.	४५७
८७३	पूर्वार्ध—'राज्' शब्दाचें प्रथमानेकवचन.	,,
८७७	पूर्वार्ध—आरात्=समीप, जवळ. आरात् शब्दाच्या योगानें द्वितीया.	४५८
८९०	उत्तरार्ध—लक्ष्मणोद्भवः याच्या जागीं 'लक्ष्मणः पुनः' असा पाठ होता.	४५९
९४३	पूर्वार्ध—मही गताः इमाः प्रकृतीः पश्य.	४६४

२. मूळाचें शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	पंक्ति.	शुद्ध.
		३९. अनुष्टुब्रामायण.
२	२	प्रभुपुढें
,,	१८	भरतशत्रुघ्नां
३	७	सत्यपुत्रप्रेमपाशें
५	१२	सज्जननीतिच्या
,,	१३	भरता ! हेतु, लाजसी
६	१३	अत्रि, तें
८	९	प्रसादरत्नयोग्या
१०	५	गृध्रेंद्र, शोधितां सीता,
,,	८	असीमोग्रें हाणिला बा ! हाँनि
१२	१६	मासें मरेन
१३	९	आपणा, 'हो !
१५	१२	शिर चाप
,,	१३	'पापहा'
,,	१७	नव्हे, करितां साम,
१६	७	करी, धरूनि सुग्रीवा
,,	१२	मुनीचें, शोकाचें रावणीं
२०	६	दृष्टिनें + + + सृष्टिनें
,,	१२	सांधि,
२१	२१	पौर वा
		४०. मंत्रिरामायण.
२४	३	रामें कोदंड
,,	११	हर्षवि
२५	८	वेळें.'
२६	७	मायसी,
२७	१	धरासुरसंकीर्ण
,,	६	गेली
२८	५	दुग्धामलयशा
३१	७	'मार्ग दुर्ग

पृष्ठ.	पंक्ति.	शुद्ध.
३१	८	निरोप, स्वकृत, न रक्षिति पुरा ग्रह'
३३	५	वाल्मीकि
,,	१३	वाल्मीकि
३४	७	जग
,,	८	ऐकादशसहस्राब्द,
		४१. सप्तमंत्ररामायण.
३४	१९	ज्यांचीं नेत्राब्जें आठ
३५	१२	रामानुजांहीं
,,	१७	'हा.'
,,	२४	चंद्रसमा
३६	६	वन्याचा
,,	१४	भेटे,
४०	१	मुख
,,	२	गावें,
,,	१२	स्वरसा
४१	७	नागांतक
,,	१७	अरी
,,	२१	सत्य
४२	९	साधिताति स्वभजना
,,	२८	स्वलोक, ताराया
		४२. मंत्ररामायण.
४४	४	तपसां निधिम्
४५	१	वाल्मीकि
४६	६	सेते
,,	७	राशिरत्यच्छँतपसां
४८	५	वल्काजिन०

पृष्ठ.	पंक्ति.	शुद्ध.	पृष्ठ.	पंक्ति.	शुद्ध.
४८	१०	रावणारिर्वसिष्ठाद्यैर्ब्रा०	४०५	१२	मध्येनर्मदं
५१	२	चाष्टमांशं	४०७	१७	वार्षिकाम्बुद०
५८	४	सौमित्रिर०	४०८	१	तदायुधैः
६०	४	सुतं	,,	९	पुलस्त्यः
७४	११	महादेवमुवाचायं भवान्	४१०	७	वाराशिम्
७६	१२	नचिरादेव	४१६	१३	प्राप्य महं
९४	२	भोक्ष्यते	,,	२२	सूर्येन्दुवह्निभिस्तुल्यरुचयः
१०८	८	देवसमस्त्वेष	४२३	२३	गात्रोत्कम्पश्च
१०९	११	शत्रुघ्नपूर्वज	४२४	१	विजनामिवाद्य
११०	६	बांधवी	,,	८	द्रष्टो
१५३	१	केशेषु	४२६	८	शुद्धसमाचारा त्यक्ता
२०७	१४	मृगव्रज	४२७	१३	रुदितस्वनम्
२१३	७	शक्यते	,,	१५	रौति
२२७	६	तेजस्वी धर्षणां	४२८	६	मत्समीपे
२३२	१	जीवितम्	,,	१७	जन्हुकन्यायाः
२६१	७	कुंभकर्णोऽन यत्भ्रातुः ।	४३५	४	हतस्तेन
२६५	१८	अप्रियस्य च	४५०	३	फलमूलाशिनोर्वने
३०६	११	महता	४५१	२	शोधनार्थं
३४२	,,	कुशलं	४५५	१४	निर्वृत्यागात्पर्णशालां
३४७	२	मा धाक्षीन्मम	४५७	३	युधाजिता यो
३५०	१६	अह्ना	,,	१२	सौमित्रिभरतौ
३६३	६	भूनन्दन०	४६१	९	भगवन् रामो०
३८१	१७	वृतवान्	,,	१०	स्मिन्नेव क्षणे०
,,	१८	मायावि०	४६९	१३	प्राणिवरास्ते
३८२	५	मन्दोदरी यशोऽमत्रं	४७०	२१	श्रीमच्छ्रीनायकायनम्
३८९	१८	कराग्रेणा०	,,	२२	सभैतत्
३९४	१४	शत्रुणा	४७२	४	तीर्थं
३९७	१३	वस			

३ टीपांचें शुद्धिपत्र.

टीप.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
	३९. अनुष्टुब्रामायण.		
३	अयोध्यावासीजन	अयोध्यावासिजन	४
१	गोदावरीनदी	भागीरथी	५
६	साहेब व	साहेब पेशवे व	,,
८	एकटा]	एकटा हर्षे]	६
४	यश होण्यासाठीं	यशाची हानि होण्यासाठीं	१०
११	या तृतीय + + + + आहे.	ही टीप रद्द समजावी	११
११	जन्मती	जन्मती होय	१२
२१	इंद्रजित	रावणाचे ठायीं	१६
६	दाबानलसमा	दावानलसमा	१७
२	परतवी + + + टळवी.	वाटायाला लावी.	१८
३	निवाल्या	निवाल्या (समाधान पावल्या, आनंदित झाल्या.)	२०
१३	प्राकृत	प्रकृत	,,
१५	[तें भरतप्रेम]	[तें पुष्पकविमान]	,,
५	गीतीच्या	पद्याच्या	२३
	४०. मंत्रिरामायण.		
५	(राम)	दशरथाचा पुत्र	,,
४	परशुरामाजवळील	जनकाच्या मंडपांतील	२४
१	धरणारा	धारण करणारा	२६
४	हनन	सुग्रीवाचें हनन	२९
	४१. सप्तमंत्ररामायण.		
१५	मनोहरसौंदर्य	मनोहरसौंदर्यसंपन्ना	३५
७	चंद्रमा	निशाकरनामक	३९
१९	सत्याने	सत्यानें, अग्निशुद्धीच्या योगानें	४१
९	प्रतिज्ञाभंग.	आज्ञाभंग.	४२

टीप.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
	४२. मंत्ररामायण.		
३	राघवानां	राघवानां उत्तम गति देणारे रघूचे वंशज.	४४
५	उपदिशति	(उपदिशति ज्ञानम्),	,,
,,	गिरति गिलति + + + गुरुः	गिरति (गिलति अज्ञानम्) वा इति गुरुः	,,
७	कीर्तिमान्	कीर्तिमत्	४५
१३	तें + + असावें.	तें कदाचित् रुमेचा बाप जो तार नांवाचा वानरयूथप त्याला अनुलक्षून असावें.	,,
१	टीप १६ त	पृ० ४४ टीप ८ मध्यें	४६
६	राज्ञामपत्यं	राज्ञोऽपत्यं	४९
	कैकेय + + इति साधु]	केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः (७।३।२) या नियमानें (कौमुदीसूत्र ११४४) कैकेयी हें रूप.]	
१	तिसऱ्या	दुसऱ्या	५०
	दुसऱ्यांत शिशुपाल	तिसऱ्यांत शिशुपाल	,,
	तिसऱ्यांत रावण	दुसऱ्यांत रावण	,,
	श्लो० ४३-४५]	श्लो० ३५–३८]	,,
१	-दत्त अव-	–दत्ताव–	५१
३	religious	religiously	५३
	religious	religiously	,,
१	स० २२	स० २४	५५
२	रूपक + + + पद्मशब्दाशीं	उपमित + + + पाद शब्दाशीं	६४
१	काकुत्स्थज्वलनोपमम्	काकुत्स्थ ज्वलनोपमम्	६६
११	सुहितः + + + सौहित्य=	सहितः + + + साहित्य=	६९
६	मुक्त करण्याचे	६ मुक्त करण्याचे	७३
,,	इंद्रोपेंद्रदैव	इंद्रोपेंद्रदेवता	,,
५	त्याच्यापाशीं + दिलें	त्याला दिलें.	७८
५	हालवून	उचलून	७९
९	पंचलोहमयीम्	पञ्च लोहमयीम्	,,

टीप.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
५	विश्वाचा मित्र;	विश्व ज्याचें मित्र आहे असा	८०
३	पतृकात्	पैतृकात्	८६
१	९ अत्याग्रहपूर्वक	१ अत्याग्रहपूर्वक	९०
१५	धर्मचारिणी	१५ धर्मचारिणी	९७
१३	मुरारिकवीनें	भवभूतिकवीनें	१०२
४	मायापदं	मप्यापदं	१०८
८	'मासस्य कन्या + + दोषः मृगया धर्मकत्वात्	'मासस्य च वन्याहारांतर्गतत्वात् न दोषः । मृगयाधर्मकत्वात् च मृगहनने न दोषः । इति तिलके	११३
३	प्रामणं	प्रमाणम्	११४
७	आमबुद्धै	हे आमबुद्धे	११६
३	रामस्येश्वरत्वं	रामस्येश्वरत्वं च	११८
१२	छापला गेला	ग्रथित केला	,,
	यावयाला पाहिजे	यावयाला पाहिजे. परंतु पद्मपुराणांत भरत निघून गेल्यावर ऐन्द्रकाकाची गोष्ट घडली असें दिलें आहे. त्याचप्रमाणें कालीदासानें रघुवंशांत (स० १२ श्लो० १५ व २२) ही भरताच्या भेटीच्या नंतर ऐंद्रकाकाची कथा दिली आहे.	,,
५	दंडकारण्यसमीप	दण्डकारण्यांत	११९
४	तम्प्रसारणश्च)	संप्रसारणश्च)	१२०
९	केशरचन्दनादिगः	केशरचन्दनादिजः	१२२
५	भ्यालेल्या	भय पावलेल्या	१२४
६	कल्पांतरांत ह्या	ह्या	१२६
,,	यांपासूनही	यांपासून	,,
८	[अग+स्त्य=	[अग+स्त्यै+कप्रत्यय=	१२७
९	अस्थानस्थधदता	अस्थानस्थपदता	१२९
८	राम+रामे	रामं+रामं	१३३

टीप.	अशुद्ध.	शुद्ध.	
७	किंचित् रक्त	किंचित् शुष्क रक्त	१३६
९	निधने	निधन	१३७
६	दृष्टात्यासत्तौ	दृष्ट्वा अत्यासत्तौ	१३८
११	शुष्केणार्द्रेण'	शुष्केण नार्द्रेण	१३९
१	तथापि रथाच्या	तथापि खरयुक्त रथाच्या	१४४
३	दिसत नाहीं,	दिसत नाहीं. 'गाढवांचीं चित्रें ज्यावर काढलीं आहेत असा रथ' असा अर्थ शक्य आहे.	,,
६	(संप्रसारण) कर्मणि ता.	(संप्रसारण) कर्मणि क्त प्रत्यय.	१४६
२	अर्थ केला तर	अर्थ केला तरी	१५०
,,	जुळतो, नाहीं तर 'तप्त' शब्दाची 'नाराचा' संबंधानें युक्तता	जुळतो, व प्रचारांतील ह्मणीप्रमाणें 'तप्त' शब्दाची युक्तता	,,
,,	दिसत नाहीं.	दिसते.	,,
९	गतश्वेता	गतश्चेत:	१५२
१	मला जन्मल्यास साठ	साठ	१५५
९	९ स० ५२	९ अंधेन तमसा स०	१५७
१४	-र्हाति मधुरसुशीत-	-र्हातिमधुरसुशीतल-	१५८
१४	मूर्द्धारहित	मूर्द्धरहित	१६३
७	विधेयप्राधान्याम्	विधेयप्राधान्यात्	१६८
२	स+भूषम्=	सह(स)+भूषा+अव्ययी प्र=	१७२
३	ईषु: मया	इषु: मया	१७३
८	=सम्+इण्+क्त	=सम्+आ+इण्+क्त प्रत्यय	१७४
२	कमरपट्टा करून,	कमरपट्टयानें कमर कसून,	१७९
२	प्रतिच्छन्नाश्च दृश्याश्च	प्रतिच्छन्नांश्च दृश्यांश्च	१८१
५	पारश्च अरीत	पारश्च अवारश्च अस्ति	१८२
८	'यथाविधि' हा पाठ	'यथा विधि' हा असमस्त पाठ	१८४
५	द्वार या शब्दाचें	द्वार् या शब्दाचें	१८७
६	अपगमा	अपगता	१८८
१३	प्राण्यर्था:	प्राप्त्यर्था:	१८९
१७	'अह' ही	'अह:' ही	,,
६	परस्मै०)	परस्मै०)	१९२

टीप.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
९	वध पावेल	वध्य होईल	१९३
३	लुङ्	लुङ्	१९५
७	प्राणोपवेशन	प्रायोपवेशन	१९९
१	'आ योजनशनम्'	'आयोजनशतम्'	२०१
३	नियोज्य:	नियोग्य:	२०४
२	प्रमी तस्य	प्रमीतस्य	२०७
३	पुल्लिंग	पुंलिङ्ग	२१०
१३	'यशोराशि कपि'	'यशोराशिं कपिम्'	२१३
२	अधि क्षिपन्	अधिक्षिपन्	२२३
१	स्तंस्तभ्य	संस्तभ्य	२३४
३	शिवपार्वती क्रीडावनांतून	शिवपार्वतीक्रीडावनांतून	२४१
१३	मूळांत	अतिशय, फार. मूळांत	२४४
१२	'कसें करूं, काय करूं'	'काय करूं, कसें करूं'	२५७
४	'कुंभकर्णो नयच्छातु:	'कुंभकर्णो न यच्छातु:	२६१
११	पुरुषवादी	परुषवादी	२६४
३	प्रपन्नाह	प्रपन्नाय	२७०
९	इत्येव अन्वय विश्रुत:' असा	इत्येव विश्रुत:–असा अन्वय	२७६
७	तृ+कतरिक्त:	तृ कर्तरि क्त:	२७७
७	(इच्छ)+लोट.	(यच्छ)+लोट्	२७८
८	क्तोल्यप' ७।१।३७	क्त्वो ल्यप्' ७।१।३७ कौमुदी ३३३२)	२७९
,,	व्हाययाला	व्हावयाला	,,
१२	कूटयोगी	कूटयोधी	२९६
३	'दशास्थायात्ययमहं	'दशास्यस्यात्ययमहं	२९७
१५	दृढलोपे	ढ्लोपे०	२९८
१०	विपरीत	विपरीतज्ञानात्	३०८
११	ज्ञानात्	अज्ञानात्	,,
५	पराक्रम	पराक्रम	३११
१	रथौ ययोस्तौ द्विरथौ	रथौ (रथिनौ) यौ तौ द्विरथौ	३३५
८	अशोचांत	अशौचांत	३४१
१३	अवशावशा कृता	अवशा वशा कृत्वा	३४२

टीप.	अशुद्ध.	शु[redacted]	
७	षष्ठी एव	चतुर्थी एव	
११	–दारणामुळें	–दारहरणामुळें	३४४
२	मा+अदह+	मा (अ)+दह्	३४७
१३	तर्द्वष	तद्वर्षे	३५५
४	च वृत्तः	च वृतः	३५६
४	‘कांपणें’	‘कापणें’	३५८
५	ष० म०	ष० प्र०	३६३
४	अनुसूयेच्या	अनसूयेच्या	३६४
	यत्नः + + + ताम्)	यत्नः) + + + ताम्	३६७
१२	caduccus	caduceus	३६९
५	मर्मदाविगदा	मर्मदारिगदा	३७१
१४	शतं ऱ्हदाः	शतं ऱ्हादाः	,,
१९	कश्यपापासून + + + इंद्रावरज	कश्यपापासूनच अदितीच्या पोटीं इंद्र व वामन जन्मले.	,,
२२	नक्तंचराः राक्षसाः	नक्तंचर=राक्षसः	,,
३	पक्षयो मरुतो	पक्षयोर्मरुतो	३७२
२०	प्र+नद+	प्र+अ+नद्+	३७४
१	क्त्यादिगणीय	क्र्यादिगणीय	३७७
८	आहे	आहे)	३८१
१३	किंवा नदोदरी	किंवा मण्डोदरी	,,
५	द्वि० प्र० मंदोदरी	द्वि० प्र० । यशोभाजनम्=	३८२
४	महागिरैं	महागिरेः	३८७
५	बाहूंच्या	बाहू	,,
१७	मतिगच्छति	मतिगच्छन्ति	३९२
२	तो	तों	३९३
१३	यस्मै तम्.	येन तम्	,,
३	सेबाधनाच्या	संबोधनाच्या	३९४
५	(आकाश मार्गेण)	(आकाशमार्गेण)	,,
१०	त्रिय	त्रियः	३९७
९	प्रत्यंगविशिष्ट	प्रत्संगविशिष्ट	४०२
३	स्थानप्राप्या	स्थानप्राप्त्या	४०३

टीप.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
९	लखकप्रमादच	लेखकप्रमादाचा	४०५
१८	पारेमध्यें	पारेमध्ये	,,
२	युद्धे......यांचयोः	युद्धे लालसा यस्य सः । युद्ध-लोलः । लालसा लौल्ययांचयोः	४०६
२१	स प्रहस्ततदायर्त्तैः	स प्रहस्ततदायत्तैः	,,
३	हे उदाराख्या	हे उदाराख्य !	४१९
२७	अनंतयशः पदम्	अनंत यशःप्रदम्	४२०
१५	ना करणीयम्	नो करणीयम्	४२२
१०	११ ब्राह्मणांला	१० ब्राह्मणांला	४३०
१	त्वसंबंधेन	त्वत्संबंधेन	४३२
६	पूर्वान्ह	पूर्वाण्ह	४३९
५	शूद्राला त्रेता	शूद्राला कृत, त्रेता	४४०
६	दुष्कृतश्च	दुष्कृतज्ञ	,,
७	यागकालमयादेयम्	यागकालमर्यादेयम्	४५६